

KĀVYAMĀLĀ No. 42.

THE
NĀṬYASĀSTRĀ

BY
ŚRĪ BHARATAMUNI.

EDITED BY

PANDIT KEDĀRNĀTH

SĀHITYABHŪSANA

SON OF

MAHĀMAHOPĀDHYĀYĀ PAṆḌIT DURGĀPRASĀD

OF

JAIPUR.

PUBLISHED BY

SATYABHĀMĀBĀĪ PĀṆḌURANG,

FOR THE 'NIRṆAYA-SĀGAR' PRESS,

BOMBAY.

1943

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang, } 'Hiranya-sagar' Press,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge, } 26 28, Kolbhat Street, Bombay.

काव्यमाला ४२.

श्रीभरतमुनिविरचितं

नाट्यशास्त्रम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितेन महामहोपाध्यायपण्डित-
दुर्गाप्रिसादात्मजेन पण्डितकेदारनाथ-
साहित्यभूषणेन संपादितम् ।

तदेतद्

द्वितीयं संस्करणं

मुम्बय्याम्

सत्यभामाराई पाण्डुरङ्ग इत्येताभिः

भिर्णयसागरयन्त्रालयकृते तत्रैव मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

श्रीभरतमुनिकृतनाट्यशास्त्रस्य भूमिका ।

ध्वनिकारेण श्रीमतानन्दवर्धनाचार्येण यथा—‘अनुरणनं ध्वनिरिति ध्वनि’लक्षणं कृतं तथैवानुकरणं नाम नाट्यमित्यनुसंधेयम् । काव्यप्रकाशकृता श्रीमता मम्मटाचार्येण भरतमुनिग्रन्थादेव कारिकाः समुद्धृत्य काव्यप्रकाशनामापूर्वपूर्वो ग्रन्थः समारचितः । अदृशीयाः कारिकास्तथैव दण्डिविरचितकाव्यादर्शायाः कारिका ग्रन्थादस्मादेव समुद्धृता इति नाविदितं साहित्यशास्त्रालोचननाम् ।

ग्रन्थोऽयं कदा रचित इति निर्णयोऽद्यापि न जातः । ग्रन्थस्यास्य भाषापि नाधिकं प्राचीना । परं ‘पाराशर्यशिलालिभ्यां मिथुनतसूत्रयोः’, (४१३११०) इति पाणिनीय-सूत्रे नटसूत्रत्वेन कोऽनुपनिषद्ः सूत्रात्मनो ग्रन्थः प्राचीन आसीदित्यनुमीयते । तदाधारत्वेनैवादिभरतनाम्ना केनापि मुनिना नाट्यशास्त्रमेतदारचितं स्यादिति संभाव्यते ।

कोहलो दत्तिलक्ष्मणवन्द्येऽप्येतद्विषयकग्रन्थान् रचयामासुरिति ग्रन्थेऽस्मिन् तत्तन्नामो-द्भूतनेन ज्ञायत एव । कोहलदत्तिलक्ष्मणोऽयं ग्रन्थो प्रशशितावपि ।

अस्माकं काव्यमालयां प्रशशितपूर्वोऽप्ययं ग्रन्थोऽशुद्धलिखितपुस्तकद्वयाधारकला-क्षासीत् सुमनोमनोरञ्जकः । वाराणसीस्थवटुकनाथबलदेवोपाध्यायनामकसाहित्याचार्यो काशीस्थसरस्वतीमठने विद्यमानस्य पुस्तकस्याधारेण १९२९ त्रिस्ताब्दे ससृष्ट्य प्रकाश-यागारात्तुर्नाट्यशास्त्रमेतत् । किंतु त्रुटितपाठबाहुल्याच्चास्ति तत्संस्करणमपि कार्यक्षमम् ।

अभिनवभारतीनामिका सुप्रसिद्धाभिनवगुप्ताचार्यैरारचिता नाट्यशास्त्रटीका समुपलब्धा-धुना । तत्सनाथं गायकवाड-ओरियण्टलसीरीजग्रन्थावल्या प्रकाश्यते सोऽयं यदोदा-नगरतः । अद्यापि केवलमध्यायानामष्टादशकमेव भागद्वयत्वेन संपादितं मानवव्युपनाम-करामकृष्णमविमिर्दाक्षिणास्यै राजमहेन्द्रीवास्तव्यै ।

अभिनवभारत्या टीकाया तण्डुमुनिशब्दौ ‘नन्दिभरतयोरपरनामनी’ इति संलिखि-तमतो ज्ञायते यदयं ग्रन्थो मुन्यपरनामकेन भरताचार्येण रचितमथ—

‘नाट्यवेवाच भरताः सारमुद्धृत्य सधैतः । संप्रहं सप्रयोगाहं मनुना प्रार्थितं व्यधुः ॥

एकं द्वादशसाहस्रैः श्लोकैरेवं तदर्धतः । पङ्क्तिः श्लोकसहस्रैर्यो नाट्यवेदस्य सभव ॥’ इति

भावप्रकाशने (१०—३४, ३५) पद्मसहस्रश्लोकसंख्येनैव ग्रन्थः समुल्लिखितः । एवमभिनवगुप्ताचार्या, अपि—

‘अपि तु महावाक्यात्मना पद्मसहस्रीरूपेण प्रधानतया प्रथमसंस्करणपरेण शालेण निर्णांते ।’ इति समुल्लिखितुः ।

एवं पट्टत्रिसंकेतं भरतसूत्रमिदमिति लेगोऽभिनवगुप्तपादानां मतेन पट्टत्रिसंकेतयाया-त्मकमेवास्य रूपमिति निरूपयति । गायकवाड-ओरियण्टलसीरीजमुद्रिते संस्करणे भूमि-कायामयं ग्रन्थस्य विषये मानवव्युपाधिधारका A. B. इति चत्वारिभ्यां ग्रन्थप्रति-कृतीर्विभाजयामासुः ।

तत्र A. संज्ञाता प्रतिवृत्ति काश्मीरकविद्वयां स्फोटसिद्धान्तानुयायिनां मतेन, तेषु तौतौहलक्ष्येवभेदद्वाराजाभिनवगुप्तपादादयः ।

B. संज्ञाता च भीमांसकानां न्यायशास्त्रविदुषां च संमता । तत्र प्राधान्यं शङ्कुकस्य तदनुयायिनां च लोल्लटोद्भटादीनाम् ।

अस्मदीयमेतत् संस्करणं A. श्रेण्याः पुस्तकद्वयसाहाय्येन कृतपूर्वं महामहोपाध्याय-पण्डितशिवदत्तशास्त्रिभिर्दाधिमयैः । परं तत् पुस्तकाशुद्धिवाहुल्याच्चास्ते सोपयोगि । A. श्रेणीस्थपुस्तकानां दक्षिणापथे भूयान् प्रचारः । एवैव श्रेणी प्रज्ञा । B. विभागस्थानि च पुस्तकानि नेपालमहाराजस्य पुस्तकालये एवं A. भागस्थानि चोज्जयिनीतो गृहीतानि बडोदाराजकीयपुस्तकालये, बीकानेरराज्यपुस्तकागारे च वर्तन्ते ।

दशरूपककर्ता धनंजयः A. श्रेणीस्थपुस्तकमुपयुक्तवान्, धाराधिपो भोजश्च स्वीय-शङ्कारप्रकाशे B. श्रेणीस्थमिति विदांबुर्वन्तु विद्वद्वरेण्याः ।

अस्मिन् संस्करणेऽष्टादशाध्याया बडोदासीरीजमुद्रिताभ्यां भागाभ्यां पाठभेदयोजनपूर्वं संस्कृताः । परस्ताच्च केवलं काशीमुद्रितपुस्तकसाहाय्येन संशोधिताः ।

प्रथमाध्यायादिचतुर्दशान्तमध्यायाः France देशीयेन J. Grosset नामकेन केनापि तत्रत्येन संस्कृतविदुषा संशोच्य 1898 A. D. Paris पूर्वं प्रकाशिताः ।

एवं कृतेऽपि भूयोभूयः श्रमे सहृदयहृदयावर्जकं संस्करणं केवलं बडोदातः संज्ञातमिति प्रमोदावसरः ।

बडोदासंस्करणानुसारमवशिष्टाष्टादशाध्यायानां पाठभेदान् परस्तात् प्रकाशयिष्यामः । तत्रैव च विशदा विषयसूची मर्मप्रकाशिका भूमिका च प्रस्तुयेत ।

अस्माभिः किल बडोदासंस्करणप्रतीक्षायां भूयान् कालो यापितस्तथापि नेष्टापतिः संज्ञातेति श्लोकात्प्रदम् । अत्रिमे संस्करणेऽस्य सर्वोत्तुन्दरत्वा स्यादित्याशास्वहे ! अस्मा-

दीयकाव्यमालास्थप्रन्थानां पाठ्यपुस्तकेषु नियततया नास्त्रशास्त्रस्यापि एम्. ए. श्रेण्याः पाठ्यपुस्तकेषु नियतिः संजातेति ग्रन्थस्यास्य गौरवं विद्वद्वयैः स्वीकृतमेव । तथाविधसंस्करणकृतेऽधुना सप्रयत्ना वयमिति संस्कृतभाषायां निबद्धादरैः पुस्तकादिसाहाय्यं करणीयम् ।

काव्यमालायां प्रकाशितप्रन्थानां भूयसां द्वित्रसंस्करणानि ज्ञातानि तत्र सोऽयं ग्रन्थोऽपि द्वितीयवारं संस्कृत्य प्रकाश्यते । अत्र पदे पदे स्थलितिः कस्य वा नोपहासात्सोऽपि स्यादतोऽत्र तद्विषये क्षमाप्रार्थनमपि द्वितीयमाग. स्यादिति ।

‘गच्छतः स्वल्पं कापि भवत्येव प्रमादतः ।’

इति पदार्थं स्मारयन्तस्तृतीये संस्करणे सर्वथा सज्जीभूय प्रयत्निष्यामोऽत्रेति विरमामः ।

संघीरथ्या
जयपुरम् ता. १४-८-४३ }

सहृदयहृदयानामनुचरः
केदारनाथः ।

१ काव्यमालायां संपादितपूर्वस्य रसगद्गाभरस्य नूत संस्करणं १९३९ लिख्ताब्देऽस्मात्-सहृदयैः मद्रमथुरानाथतादित्याचार्यैः स्वीयया सरलया सह संपादित समक्षमेव । भूमिका चापि जयपुरानां स्वीयपाठशालाध्यक्षमैहामहोपाध्यायैः पण्डितश्रीमिदिभरशर्मन्वाकरणाचार्यैः संलिखिता । भूमिकायां यत्र तत्र दिवसस्य रात्रिः संगतेत्यादिसमुल्लेखोऽस्तुदमनेरपृक्षभ्देः कृतोऽस्मानुदेज-पूर्वं तत्समाहितैः प्रेरयति । रसगद्गाभरकर्तुः ‘वस्तुविचारजननशक्तिभृता गृमेने’त्यादिपद्यान्यसङ्-गर्वपर्वताधिरुद्धता प्रकाशयन्ति । संशोधकवर्गोऽपि सोऽयं रोगः समाक्रान्त इति नेतधिप्रम्-काव्यप्रवाशकर्तुः स्वोप संकलिता संज्ञेताभिधा काव्यप्रवाशटीकाचिरादेव प्रकाश्येत तदानीमे-दिवसं रात्रिं मन्वानाः समाहिताः स्युः ॥

॥ श्रीः ॥

नाट्यशास्त्रस्य विषयानुक्रमणिका ।

	पृष्ठसंख्या
१ नाट्योत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः	१-१३
२ मण्डपविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः	१४-२४
३ रङ्गदैवतपूजाविधानं नाम तृतीयोऽध्यायः	२५-३५
४ ताण्डवलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः	३५-६७
५ पूर्वरङ्गविधानं नाम पञ्चमोऽध्यायः	६८-८९
६ रसाध्यायो नाम षष्ठोऽध्यायः	८९-१०४
७ भावव्यञ्जनो नाम सप्तमोऽध्यायः	१०४-१३४
८ उद्गाह्याभिनयो नामाष्टमोऽध्यायः	१३५-१५०
९ अङ्गाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः	१५१-१७७
१० चारीविधानं नाम दशमोऽध्यायः	१७७-१८७
११ मण्डलकल्पनं नामैकादशोऽध्यायः	१८८-१९४
१२ गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः	१९४-२१२
१३ कर्युक्तिधर्मव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः	२१३-२२१
१४ छन्दोविधानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः	२२१-२३४
१५ छन्दोवृत्तविधिर्नाम पञ्चदशोऽध्यायः	२३४-२५४
१६ अलंकारलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः	२५४-२६९
१७ काकुंस्वरविधानं नाम सप्तदशोऽध्यायः	२६९-२८६
१८ दशरूपलक्षणं नामाष्टादशोऽध्यायः	२८६-३०७

१. गायकवाड-ओरिएन्टलसीरीजमुद्रितपुस्तके सोऽयमध्यायोऽङ्गाभिनयनामा, उपाङ्गाभिनयनाया च नवमः । २. काशीमुद्रितपुस्तके हस्ताभिनयो नाम नवमः, शरीराभिनयो नाम च दशमः । ३. काशीमुद्रितपुस्तके चारीविधाननाम्नाध्याय एकादशः । एवमेकान्तरेणाष्टेऽध्यायः । ४. गायक, ओरि. सीरीजमुद्रितपुस्तके कक्ष्याविभागविधानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः, अयमेव काशीमुद्रितपुस्तके तु प्रवृत्तिधर्मव्यञ्जनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः । ५. गा. ओ. सी. पुस्तके वागभिनये वृत्तलक्षणं नाम षष्ठदशोऽध्यायः, का. मु. पुस्तके वाचिवाभिनये छन्दोविभागः षष्ठदशः । ६. लक्षणात्मनः इति गा. ओ. सी. मुद्रितपुस्तके, काशीमुद्रिते च वृत्तानि सोदाहरणानि षोडशोऽध्याये । ७. गा. ओ. सी. पुस्तके भाषावलक्षणं तद्विषयमथ काकुंस्वरूपः सप्तदशः । काशीमुद्रितपुस्तके च सप्तदशो वागभिनयः, अष्टादशो भाषाविधानं काकुंस्वरव्यञ्जनं चैत्रोन्विशः । ८. काशीमुद्रितपुस्तके सोऽयं विशोऽध्यायः ।

१९	संघ्येकविकल्पो नामैकोनविंशोऽध्यायः	...	...	३०८-३२३
२०	वृत्तिविकल्पो नाम विंशोऽध्यायः	...	...	३२३-३३०
२१	आहार्याभिनयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः	...	...	३३०-३५३
२२	सामान्याभिनयो नाम द्वाविंशतितमोऽध्यायः	...	...	३५३-३८४
२३	वैशिकनामाध्यायत्रयोविंशः	...	...	३८४-३९२
२४	सामान्याभिनयो नाम चतुर्विंशः	...	...	३९२-४०२
२५	चित्राभिनयाध्यायः पञ्चविंशः	...	...	४०२-४१६
२६	प्रकृतिविकल्पनाध्यायः षड्विंशः	...	...	४१७-४१९
२७	सिद्धिव्यञ्जको नामाध्यायः सप्तविंशः	...	...	४१९-४२९
२८	जातिलक्षणो नामाष्टाविंशोऽध्यायः	...	...	४२९-४५३
२९	आतोद्यजातिविधानो नामाध्याय एकोनत्रिंशत्तमः	...	...	४५३-४७३
३०	सुषिरतोद्याधिकारो नामाध्यायत्रिंशत्तमः	...	...	४७४-४७५
३१	तालविधानो नामाध्याय एकात्रिंशत्तमः	...	...	४७५-५३२
३२	ध्रुवाध्यायो नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः	...	...	५३२-६०४
३३	गुणाध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशः	...	...	६०४-६०७
३४	पुष्करवाद्यो नामाध्यायः पञ्चत्रिंशः संख्याने	...	...	...
	चतुस्त्रिंशः	...	...	६०७-६५०
३५	भूमिविकल्पो नामाध्यायः षट्त्रिंशः संख्याने	...	...	...
	पञ्चत्रिंशः	...	...	६५०-६५७
३६	नटशापो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः संख्याने षट्त्रिंशः	...	...	६५७-६६२
३७	गुह्यविकल्पो नामाध्यायः सप्तत्रिंशः	...	...	६६३-६६६

१. काशीमुद्रिते पुस्तके सोऽयमेकविंशः । २. का. मु. पुस्तके द्वाविंशोऽयमध्यायः ।
 ३. का. मु. पुस्तके त्रयोविंशः । ४. का. मु. पुस्तके चतुर्विंशः । ५. का. मु.
 पुस्तके आद्योपचारनामाध्यायोऽयं पञ्चविंशः । ६. का. मु. पुस्तके चित्राभिनयनामायं
 षड्विंशः । ७. का. मु. पुस्तके सिद्धिव्यञ्जननाम्ना सप्तविंशः । ८. आतोद्यविधि-
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः का. मु. पुस्तके । ९. ध्रुवाध्यायनाम्ना त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः का.
 मु. पुस्तके । १०. काशीमुद्रितपुस्तके प्रकृतिविचारनाम्ना चतुस्त्रिंशः । ११. भूमिका-
 पात्रविकल्पः पञ्चत्रिंशः का. मु. पुस्तके । १२. नाट्यान्तारः षट्त्रिंशोऽध्यायः
 का. मु. पुस्तके ।

काव्यमाला ।

श्रीभरतमुनिप्रणीतं

नाट्यशास्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणम्य शिरसा देवौ पितामहमहेश्वरौ ।
नाट्यशास्त्रं प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ॥ १ ॥
समाप्तजप्यं व्रतिनं स्वमुतैः परिवारितम् ।
अनध्याये कदाचित्तु भरतं नाट्यकोविदम् ॥ २ ॥
मुनयः पर्युपास्येनमात्रेयप्रमुखाः पुरा ।
पप्रच्छुस्ते महात्मानो नियतेन्द्रियबुद्धयः ॥ ३ ॥
योऽयं भगवता सम्यग्रथितो वेदसंमितः ।
नाट्यवेदः कथं ब्रह्मलुत्पन्नः कस्य वा कृते ॥ ४ ॥
कत्यङ्गः किंप्रमाणश्च प्रयोगश्चास्य कीदृशः ।
सर्वमेतद्यथातत्त्वं भगवन्वक्तुमर्हसि ॥ ५ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
प्रत्युवाच ततो वाक्यं नाट्यवेदकथां प्रति ॥ ६ ॥
भवद्भिः शुचिभिर्मृत्वा तथावहितमानसैः ।
श्रयतां नाट्यवेदस्य संभेदो ब्रह्मनिर्मितः ॥ ७ ॥
पूर्वं कृतयुगे विप्रा वृत्ते स्थायंमुवेऽन्तरे ।
त्रेतायुगे संप्रैवृत्ते मनोर्षेवस्वतस्य च ॥ ८ ॥

१. 'कदाचित्तं' क-र-का. २. 'सम्यग्रथितो' क-र. ३. 'वायमुत्पन्नः' क-स्व.
४. 'वृत्तेषु' क-र. ५. 'ऽयं संभेदो' घ-का.

ग्राम्यधर्मे प्रवृत्ते तु कामलोभवशंगते ।
 ईर्ष्याक्रोधादिसंमूढे लोके सुखितदुःखिते ॥ ९ ॥
 देवदानवगन्धर्वै रक्षोयक्षमहोरगैः ।
 जम्बूद्वीपे समाक्रान्ते लोकपालप्रतिष्ठिते ॥ १० ॥
 महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः ।
 क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत् ॥ ११ ॥
 नै वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥ १२ ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान्योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥ १३ ॥
 धर्ममर्थं यशस्यं च सोपदेशं ससंग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥ १४ ॥
 सर्वशास्त्रार्थसंपन्नं सर्वशिल्पप्रवर्तकम् ।
 नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ १५ ॥
 सकल्प्य भगवानेवं सर्वान्वेदाननुसरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥ १६ ॥
 जग्राह पाठ्यमृगवेदात्सामभ्यो गीतमेव च ।
 यजुर्वेदादग्नियान्रसानाथर्षणादपि ॥ १७ ॥
 वेदोपवेदैः संबद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
 [एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा सर्ववेदिर्नां ॥ १८ ॥
 उत्पाद्य नाट्यवेदं तु ब्रह्मोवाच सुरेश्वरम् ।
 इतिहासो मया सृष्टः स सुरेषु नियुज्यताम् ॥ १९ ॥

१. 'धर्मप्रवृत्ते' व-का. २. 'गन्धर्वयक्षरक्षो' व का. ३. 'नव्यवेदविहारोऽयं' क-ख. ४. 'नेमे वेदा यतः श्राव्या स्त्रीशशयासु जातिषु । वेदमन्यततः दृश्ये सर्व-श्राव्यं तु पञ्चमम् ॥' इति श्रीकौण्डिकः प्रक्षिप्तलेन बडोदापुस्तके. ५. 'लोकेऽस्य' क-ख. ६. 'शिष्यप्रवर्तकम्' क-ख.; 'सर्वशिल्पप्रदर्शकम्' का. ७. 'एवं सकल्प्य भगवान्' व-का. ८. 'सर्ववेदाननुसरन्' का. ९. इत. प्रवृत्ति 'स्वातिनारदस्युक्तो' इति पर्यन्तं श्रीमः क-ख-पुस्तकयोर्न सन्ति. १०. 'ललितात्मकम्' का. ११. 'दृष्ट.' का.

कुशल ये विदग्धाश्च प्रगल्भाश्च जितश्रमाः ।
 तेष्वयं नाट्यसंज्ञो हि वेदः संक्राम्यतां त्वया ॥ २० ॥
 तच्छ्रुत्वा भगवान् शक्रो ब्रह्मणा यदुदाहृतम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्युवाच पितामहम् ॥ २१ ॥
 ग्रहणे धारणे ज्ञाने प्रयोगे चास्य सत्तम ।
 अशक्ता भगवन् देवा अयोग्या नाट्यकर्मणि ॥ २२ ॥
 य इमे वेदगुह्यज्ञा ऋषयः संशितव्रताः ।
 एतेऽस्य ग्रहणे शक्ताः प्रयोगे धारणे तथा ॥ २३ ॥
 श्रुत्वा तु शक्रवचनं मामाहाम्युजसंभवः ।
 त्वं पुत्रशतसंयुक्तः प्रयोक्तास्य भवानघ ॥ २४ ॥
 आज्ञापितो विदित्वाहं नाट्यवेदं पितामहात् ।
 पुत्रानध्यापयामास प्रयोगं चापि तत्त्वतः ॥ २५ ॥
 शाण्डिल्यं चैवं वात्स्यं च कोहलं दत्तिलं तथा ।
 जटिलाम्बष्ठकौ चैव तण्डुममिशिखं तथा ॥ २६ ॥
 सैन्धवं सपुलोमानं शाड्वलिं विपुलं तथा ।
 कपिल्ललिं वांदिरं च यर्मधुम्रायणौ तथा ॥ २७ ॥
 जम्बुध्वजं काकजङ्घं स्वर्णकं तापसं तथा ।
 कैदारिं शालिकर्णं च दीर्घगात्रं च शालिकम् ॥ २८ ॥
 कौत्सं ताण्डायनिं चैव पिङ्गलं चित्रकं तथा ।
 बन्धुलं भल्लकं चैव मुष्टिकं सैन्धवायनम् ॥ २९ ॥
 तैतिलं भार्गवं चैव शुचिं बहुलमेव च ।
 अमुघं बुघसेनं च पाण्डुकर्णं सुकेरलम् ॥ ३० ॥

१. 'मुनयः' का. २. 'पुत्रानध्यापयं योग्यान्' क. ३. 'चास्य' का. ४. 'चापि'
 का. ५. 'केहलं' का. ६. 'जटिलाम्बष्ठकौ' का. ७. 'तण्डुं' का. ८. 'शाड्वली' का.
 ९. 'बन्धुलं भल्लकं चैव मुष्टिकं सैन्धवायनम्' इत्यधिकमत्र का-पुस्तके. १०. 'वादि-
 रं' का. ११. 'म' का. १२. 'केदारं' का. १३. 'मुष्टिकं' का. १४. 'सकेरलं' का.

ऋजुकं मण्डकं चैव शम्बरं वञ्जुलं तथा ।
 मागधं सरलं चैव कर्तारं चोग्रमेव च ॥ ३१ ॥
 तुषारं पार्षदं चैव गौतमं बादरायणम् ।
 विशालं शबरं चैव सुनोम मेषमेव च ॥ ३२ ॥
 कालियं भ्रमरं चैव तथा पीठमुखं मुनिम् ।
 नखकुट्टाश्मकुट्टौ च पट्टपदं सोतमं तथा ॥ ३३ ॥
 पादुकोपानर्हा चैव श्रुतिं चाषस्वरं तथा ।
 अभिकुण्डाज्यकुण्डौ च वितण्ड्य ताण्ड्यमेव च ॥ ३४ ॥
 कर्तराक्षं हिरण्याक्षं कुशलं दुः सह तथा ।
 लौजं भयानकं चैव वीभत्स सविचक्षणम् ॥ ३५ ॥
 पुण्ड्राक्षं पुण्डूनासं च असितं सितमेव च ।
 विद्युज्जिह्व महाजिह्व शालङ्काशनमेव च ॥ ३६ ॥
 श्यामायन माठरं च लोहिताङ्गं तथैव च ।
 संदर्तकं पञ्चशिखं त्रिशिख शिखमेव च ॥ ३७ ॥
 शङ्खवर्णमुख पण्डं शङ्खकर्णमथापि च ।
 शक्रनेमिं गर्भस्ति चाप्यशुमालं शठ तथा ॥ ३८ ॥
 विद्युतं शातवह्नं च रौद्रं वीरमथापि च ।
 पितामहाज्ञयास्माभिर्लोकस्य च गुणेप्तया ॥ ३९ ॥
 प्रयोजित पुत्रशतं यथाभूमि चेभागशः ।
 यो यस्मिन् कर्मणि यथा योग्यस्तस्मिन् स योजितः ॥ ४० ॥
 भारतीं सात्त्वतीं चैव वृत्तिमारभतीं तथा ।
 समाश्रित. प्रयोगस्तु प्रयुक्तो वे र्मया द्विजाः ॥ ४१ ॥

१. 'चैकमेवच' का. २. 'तुषाद' का. ३. 'बादरायणिम्' का. ४. 'सुना-
 लीमेषमेव च' का. इताऽपि का-पुस्तक 'कर्तरा-न हिरण्याक्षं' इत्यादि पञ्चत्रिंशत्तम पर्य
 वर्तते. ५. 'विताण्ड्य' का. ६. 'दुः सह' य. ७. 'जाल' का. ८. 'पुण्डूनासं
 पूर्णनास च' का. ९. 'श्यामायन' का. १०. 'शैद्रवीर' का. ११. 'तथा' का.
 १२. 'महाद्विजा.' का.

परिगृह्य प्रणम्याथ ब्रह्मा विज्ञापितो मया ।
 अथाह मां सुरगुरुः कैशिकीमपि योजय ॥ ४२ ॥
 यच्च तस्याः क्षमं द्रव्यं तद्ब्रुहि द्विजसत्तम ।
 एवं तेनास्म्यभिहितः प्रैयुक्तश्च मया प्रभु ॥ ४३ ॥
 दीयतां भगवन् द्रव्यं कैशिक्याः संप्रयोजकम् ।
 नृत्ताङ्गहारसंपन्ना रसभावक्रियात्मिका ॥ ४४ ॥
 दृष्टा मया भगवतो नीलकण्ठस्य नृत्यतः ।
 कैशिकी श्लक्ष्णनै(ने)पथ्या शृङ्गाररससंभवा ॥ ४५ ॥
 अशक्या पुरुषैः सौधु प्रयोक्तुं स्त्रीजनादृते ।
 ततोऽसृजन्महातेजा मनसाप्सरसो विभुः ॥ ४६ ॥
 नाट्यालंकारचतुराः प्रादान्मद्यं प्रयोगतः ।
 मञ्जुकेशी सुकेशी च मिश्रकेशी सुलोचनाम् ॥ ४७ ॥
 सौदामिनीं देवदत्ता देवसेनां मनोरमाम् ।
 सुदतीं सुन्दरीं चैव विदग्धां विपुला तथा ॥ ४८ ॥
 सुमालां सन्ततिं चैव सुनन्दां सुमुखीं तथा ।
 मागधीमर्जुनीं चैव सरलां केरला धृतिम् ॥ ४९ ॥
 नन्दा सपुष्कलां चैव कलभां चैव मे ददौ ।
 स्वातिर्भाण्डिनियुक्तस्तु सह शिष्यैः स्वयंभुवा ॥ ५० ॥
 नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे नियोजिताः ।
 एवं नौट्यमिदं सम्यग्बुद्ध्वा सर्वैः सुतैः सह ॥ ५१ ॥]
 स्वातिनारदसंयुक्तो वेदवेदाङ्गकारणम् ।
 उपस्थितोऽहं लोकेशं प्रयोगार्थं कूर्ताञ्जलिः ॥ ५२ ॥

१. 'तस्याक्षमं' का. २. 'तेनाभ्यभिहितः' का. ३. 'प्रयुक्तश्च' का. ४. 'शृङ्गार-
 हारनयुक्ता' का. ५. 'सा तु' य. ६. 'त्वयिवा तथा' का. ७. 'केरलान्धती' का.
 ८. 'नन्दां सुपुष्पमाला च' का. ९. 'निर्ममे' का. १०. 'स्व तिभाण्डो' का. ११. 'नाट्य-
 योगे' का. १२. 'भावनाट्यमिदं' का. १३. 'श्वनारदसप्रोक्तो' का.; 'येन नारदसंयुक्तो'
 य. १४. 'दृताञ्जलिम्' क.

नाट्यस्य ग्रहणं प्राप्तं ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाच पितामहः ॥ ५३ ॥
 महानयं प्रयोगस्य समयः समुपस्थितः ।
 अयं ध्वजमहः श्रीमान्महेन्द्रस्य प्रवर्तते ॥ ५४ ॥
 अत्रेदानीमयं वेदो नाट्यसंज्ञः प्रयुज्यताम् ।
 ततस्तस्मिन्ध्वजमहे निहतासुरदानेनैव ॥ ५५ ॥
 प्रहृष्टामरसंकीर्णे महेन्द्रविजयोत्सवे ।
 नैन्दी कृता मया पूर्वमाशीर्वचनसंयुता ॥ ५६ ॥
 अष्टाङ्गपदसंयुक्ता विचित्रा वेदनिर्मिता ।
 तदन्तेऽनुकृतिर्बद्धा यथा दैव्याः सुरैर्जिताः ॥ ५७ ॥
 सफेटविद्रवकृता छेद्यभेद्याहवात्मिका ।
 ततो ब्रह्मादयो देवाः प्रयोगपरितोषिताः ॥ ५८ ॥
 प्रददुर्हेष्टमनसः सर्वोपकरणानि नैः ।
 प्रीतस्तु प्रथमं शक्रो दत्तवान् स्वध्वजं शुभम् ॥ ५९ ॥
 ब्रह्मा कुण्डिलकं चैव भृङ्गारं वरुणस्तथा ।
 सूर्यश्छत्रं शिवैः सिद्धिं वायुर्व्यजनमेव च ॥ ६० ॥
 विष्णुः सिंहासनं चैव कुबेरो मुकुटं तथा ।
 श्राव्यत्वं प्रेक्षणीयस्य ददौ देवी सरस्वती ॥ ६१ ॥
 शोपा ये देवगन्धर्वा यक्षराक्षसपत्नगाः ।
 तस्मिन्सदस्यतिथीर्तान् नानाजातिगुणाश्रयान् ॥ ६२ ॥

१. 'प्रयोगश्च' क-ख. २. 'समया' क-ख. ३. 'निहल' ख. ४. 'दानवैः'
 क-ख. ५. 'पूर्वं कृता मया नान्दी' घ-का. ६. 'आशी-' घ. ७. 'दिवसंमता' का.
 ८. 'तदन्ते तु कृति' ख. ९. 'स्वात्मिका' क-ख. १०. 'प्रददुर्हेष्टमेव्यस्तु' घ.
 ११. 'वै' घ. १२. 'दत्तस्तु' क-ख. १३. 'स्वध्वजं' घ.; 'ध्वजमुत्तमम्' क-ख.
 १४. 'कमण्डलुं' का. १५. 'शिवा' क-ख. १६. 'मकुटं' घ. १७. 'श्राव्यत्वं-'
 दलादि पद्यार्थ क-ख पुस्तकयोर्नास्ति, घ-पुस्तके च प्रक्षिप्तत्वेन वर्तते. १८. 'प्रीता'
 क-ख. १९. 'गणाश्रया' क-ख.

अंशांशैर्भावितां भावान्सान्ख्यं बलं तथा ।
 प्रददुर्मत्सुतेभ्यश्च चित्रमामरणं बहु ॥ ६३ ॥
 एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने ।
 अमवन्सुमिताः सर्वे दैत्या ये तत्र संगताः ॥ ६४ ॥
 विरूपाक्षपुरोगांश्च विघ्नानुत्सा(त्पा)द्य तेऽब्रुवन् ।
 नेत्यमिच्छामहे नाट्यमेतदागम्यतामिति ॥ ६५ ॥
 ततस्तैरसुरैः सार्धं विघ्ना मायामुपाश्रिताः ।
 धाचक्ष्रेष्ठां स्मृतिं चैव स्तम्भयन्ति स्म नृत्यताम् ॥ ६६ ॥
 एवं विध्वंसितं दृष्ट्वा सूत्रधारस्य देवराट् ।
 तस्मात्प्रयोगवैपम्यमित्युक्त्वा ध्यानमाविशत् ॥ ६७ ॥
 अथापश्यत्संदो विघ्नैः समन्तात्परिवारितम् ।
 सहेतैरैः सूत्रधारं नष्टसंज्ञं जडीकृतम् ॥ ६८ ॥
 अथोत्थाय द्रुतं क्रोधाद्विच्यं जप्राह स ध्वजम् ।
 सर्वरत्नोज्ज्वलतनुः किञ्चिदुद्धृतलोचनः ॥ ६९ ॥
 रङ्गपीठगतान्विघ्नानसुरांश्चैव देवराट् ।
 जर्जरीकृतदेहांस्तानकरोज्जर्जरेण सः ॥ ७० ॥
 निहतेषु तु सर्वेषु विघ्नेषु सह दानवैः ।
 संप्रहृष्ट्यै ततो वाक्यमाहुः सर्वे दिवोकसः ॥ ७१ ॥
 अहो प्रहरणं दिव्यमिदमासादितं त्वया ।
 जर्जरीकृतसर्वाज्ञा येनैते दानवाः कृताः ॥ ७२ ॥

१. 'भापितान्' यः। 'भापितं' क-य्य. २. 'रूपबलिं क्रियाम्' का.; 'रूपं क्रिया-
 यलम्' य. ३. 'दत्तवन्तः प्रदृष्टास्ते मत्सुतेभ्यो दिवीकृतः' व-का. ४. 'गास्तु' का.
 ५. 'विघ्नानुत्सादयन्ति ते' यः। विघ्नान् प्रोत्साय (स ?) वेऽब्रुवन्' का. ६. 'इभ्या-
 महे' क-का. ७. 'विघ्नमाया' क-य्य-का. ८. 'वचः' का. ९. 'तथा विध्वंसनं'
 य-का. १०. 'तदा' का. ११. 'उत्थाय स्मरितं शक्रः क्रोधाज्जप्राह तं ध्वजम्' का.
 १२. 'ज्वलन्तं तु' का. १३. 'संप्रदास' क-य्य. १४. 'जर्जरीकृत-' इत्यादि पदार्थ
 का-पुस्तके नास्त्येव.

यस्मादनेन ते विघ्ना. सांसुरा जर्जरीकृताः ।
 तस्माज्जर्जर एवेति नामतोऽयं भविष्यति ॥ ७३ ॥
 शेषा ये चैव विघ्नार्थमुपस्थास्यन्ति विघ्नकाः ।
 दृष्ट्वैव जर्जरं तेऽपि गमिष्यन्त्येवमेव तु ॥ ७४ ॥
 एवमेवास्त्विति ततः शक्र. प्रोवाच तान्सुरान् ।
 रक्षामृतश्च सर्वेषा भविष्यत्येषे जर्जरः ॥ ७५ ॥
 प्रयोगे प्रस्तुते ह्येव स्फीते शैक्रमहे पुनः ।
 त्रासं सजनयन्ति स विघ्नाः शेषास्तु नृत्यताम् ॥ ७६ ॥
 दृष्ट्वा तेषा व्यवसित दैत्याना विघ्नकारकम् ।
 उपस्थितोऽहं ब्रह्माण सुतैः सर्वे समन्वितः ॥ ७७ ॥
 निश्चिन्ता भगवन्विघ्ना नाट्यस्यास्य विनाशने ।
 भंतो रक्षाविधिं सम्यगाज्ञापय सुरेश्वर ॥ ७८ ॥
 ततस्तु विश्वकर्माणमाह ब्रह्मा प्रयत्नत. ।
 कुंरु लक्षणसपन्न नाट्यवेदम महामते ॥ ७९ ॥
 ततोऽचिरेण कालेन विश्वकर्मा शुभ महत् ।
 सर्वलक्षणसंपन्नं कृत्वा नाट्यगृहं तु सः ॥ ८० ॥
 प्रोक्तवान्द्रुहिणं गत्वा सभाया तु कृताञ्जलिः ।
 सज्जं नाट्यगृह देव तदवेक्षितुमर्हसि ॥ ८१ ॥
 तत सह महेन्द्रेण सुरै सर्वैश्च सेतैरैः ।
 अगच्छत्त्वरितो द्रष्टु द्रुहिणो नाट्यमण्डपम् ॥ ८२ ॥

१. 'नाट्यविध्वंसिन सर्वे येन त जर्जरीकृता' का. २. 'इत्येव' का. ३. 'हिसार्थ-
 मुपयास्यन्ति हिंसका' य का. ४. 'एव का. ५. 'शक्रसदे पुरे' ख. ६. 'मद-
 धयुद्धय' का. ७. 'मदर्थे विप्रकारजम्' य का. ८. 'नि सृता' क-ख. ९ 'अस्य'
 य-का. १०. 'विधि' क. ११. 'ततश्च विश्वकर्माणं ब्रह्मोवाच प्रयत्नत' य.,
 'तत स विश्वकर्माणं ब्रह्मोवाच प्रयत्नत' का. १२ 'गुरु' क ख. १३. 'चकार स'
 का. १४. एतत्परार्थ का पुस्तके नास्ति. १५. 'महच्छुभम्' य. १६. 'कृत्वा यथो-
 क्तमेव तु एह पद्मोद्भवशया' का. १७. 'नाट्यवेदम चकार स' य. १८. 'सत्तमै.' का.
 १९. 'आगच्छन्' का.; 'आगत' य.

दृष्ट्वा नाट्यगृहं ब्रह्मा प्राह सर्वान्मुरांस्ततः ।
 अशभागैर्भवद्विभुस्तु रक्ष्योऽयं नाट्यमण्डपः ॥ ८३ ॥
 रक्षणे मण्डपस्यास्य त्वनियुक्तस्तु चन्द्रमाः ।
 यथादिग्लोकपालाश्च विदिक्ष्यपि च भारुनाः ॥ ८४ ॥
 नेपथ्यभूमौ मित्रस्तु निक्षिप्तो वरुणेश्वर ।
 वेदिकारक्षणे बहिर्भाण्डे सर्वदिवोकसः ॥ ८५ ॥
 वर्णाश्वत्थार एवार्स्य स्तम्भेषु विनियोजिताः ।
 आदित्याश्चैव रुद्राश्च न्यस्ताः स्तम्भान्तरेषु च ॥ ८६ ॥
 धारणे(णी)पथ मृतानि शालाखप्सरसस्तथा ।
 सर्वत्रेदममु यक्षिण्यो महीपृष्ठे महोदधिः ॥ ८७ ॥
 द्वारशोखानियुक्तौ तु कृतान्तः काल एव च ।
 स्थापितौ द्वारपात्रेषु नागमुखौ महीवज्रौ ॥ ८८ ॥
 देहर्त्या यमदण्डस्तु शूल तैस्त्रयोपरि स्थितम् ।
 द्वारपालौ स्थितौ चोभौ नियतिर्भृत्युरेव च ॥ ८९ ॥
 पार्श्वे चै रत्नपीठस्य महेन्द्रः स्थितवान्स्वयम् ।
 स्थापिता मत्तवारण्या विष्णुर्देवनिर्गुदिनी ॥ ९० ॥
 स्तम्भेषु मत्तवारण्याः स्थापिताः परिरक्षणे ।
 मृत्युक्षेपिशाचाश्च गुण्णकाश्च महाबलाः ॥ ९१ ॥
 वैजरे तु विनिक्षिप्त यज्ञ देवनिवर्तणम् ।
 तत्पत्रमु विनिक्षिप्ता सुरेन्द्रा क्षमेतौजसः ॥ ९२ ॥

शिरःपार्श्वे ततो ब्रह्मा द्वितीये शंकरस्तथा ।
 तृतीये च स्थितो विष्णुश्चतुर्थे स्कन्द एव च ॥ ९३ ॥
 पञ्चमे च महानागाः शेषवासुकितक्षकाः ।
 एवं विघ्नविनाशाय स्थापिता जर्जरे सुराः ॥ ९४ ॥
 रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ।
 इत्यर्थं रङ्गमध्ये तु क्रियते पुष्पमोक्षणम् ॥ ९५ ॥
 पातालवासिनो ये च यक्षगुह्यकपन्नगाः ।
 अधस्ताद्रङ्गपीठस्य रक्षणे ते नियोजिताः ॥ ९६ ॥
 नायकं रक्षतीन्द्रस्तु नायिकां तु सरस्वती ।
 विदूषकमथोङ्कारः शेषास्तु प्रकृतीर्हरः ॥ ९७ ॥
 यान्येतानि नियुक्तानि दैवतानीह रक्षणे ।
 एतेषामधिदेवास्तु भविष्यन्तीत्युवाच सः ॥ ९८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे देवैः सर्वैरुक्तः पितामहः ।
 साम्ना तावदिमे विघ्नाः स्थाप्यन्तां वचसा त्वया ॥ ९९ ॥
 पूर्वं साम प्रयोक्तव्यं द्वितीयं दानमेव च ।
 तयोरुपरि भेदस्तु ततो दण्डः प्रयुज्यते ॥ १०० ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा ब्रह्मा विघ्नानुवाच ह ।
 कथं भवन्तो नाट्यस्य विनाशार्थमुपस्थिताः ॥ १०१ ॥
 ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षोऽब्रवीद्वचैः ।
 दैत्यैर्विघ्नगणैः सार्धं सामपूर्वमिदं वचैः ॥ १०२ ॥
 योऽयं भगवता सृष्टो नाट्यवेदः सुरेच्छया ।
 प्रत्यादेशोऽयमस्माकं सुरार्थं भवता कृतः ॥ १०३ ॥

१. 'शिरःपार्श्वे' य.; 'शिरःपर्वस्थितो' का. २. 'भगवान्' का. ३. 'महा-
 भागा' क-र. ४. 'जर्जरेथरा' क-र. ५. 'इत्यर्थम्' य. ६. 'विनियोजिता' का.
 ७. 'एतान्येवाधिदेवानि' य का. ८. 'प्रशस्यते' क-र. ९. 'विष्णुमुवाच ह' र.;
 'वचनमब्रवीत्' का. १०. 'कथं भवन्तो नाट्यस्य' इत्यारभ्य, 'लत्त पूर्वमिनिर्गताः'
 इत्यन्त पाठ काशीमुद्रितपुस्तके नास्ति । 'कस्माद्भवन्तो नाट्यस्य विनाशाय समुत्थिता'
 य. ११. 'इदम्' य. १२. 'दैत्यैर्विष्णुगणे' क-र. १३. 'तत' क-र.

तत्रैतदेवं कर्तव्यं त्वया लोकपितामह ।
 यथा देवास्तथा दैत्यास्त्वत्तः पूर्वविनिर्गताः ॥ १०४ ॥
 विरूपाक्षवचः श्रुत्वा ब्रह्मा वचनमब्रवीत् ।
 अलं वो मन्युना दैत्या विषादस्त्यज्यतामयम् ॥ १०५ ॥
 भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।
 कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ १०६ ॥
 नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भावनम् ।
 त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम् ॥ १०७ ॥
 कचिद्धर्मः कचिक्रीडा कचिदर्थः कचिच्छमः ।
 कचिद्वास्यं कचिद्युद्धं कचित्कामः कचिद्वधः ॥ १०८ ॥
 धर्मो धर्मप्रवृत्तानां कामः कामार्थसेविनाम् ।
 निग्रहो दुर्विनीतानां मर्त्तानां दमनक्रिया ॥ १०९ ॥
 क्लीबानां धार्ष्ट्यजननमुत्साहः शूरमानिनाम् ।
 अर्धबोधानां विबोधश्च वैदग्ध्यं विदुषामपि ॥ ११० ॥
 ईश्वराणां विलासश्च सैर्यं दुःखार्दितस्य च ।
 अर्थोपजीविनामर्थो धृतिरुद्विगचेतसाम् ॥ १११ ॥
 नानाभावोपसंपन्नं नानावस्थान्तरात्मकम् ।
 लोकवृत्तानुकरणं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ११२ ॥
 उत्तमाधममध्यानां नराणां कर्मसंश्रयम् ।
 हितोपदेशजननं धृतिरुद्विगचेतसाम् ॥ ११३ ॥

१. 'तत्रैतदेवं' क-ख. २. 'सर्वे विनिर्गताः' घ. ३. 'विज्ञानां वचनं श्रुत्वा' च.
 ४. 'विषादं स्वगतानयाः' घ-का. ५. 'दैवतानां' का. ६. 'तु' घ. ७. 'विकल्पकैः'
 क-ख. ८. 'पेक्षो' का. ९. 'चानुभावनम्' घ.; 'चाय भावनम्' का. १०. 'कचि-
 द्दन्त्यः' क-ख. ११. 'कचिच्छमः' का. १२. 'धर्मा-' क-ख. १३. 'कामात्' क-ख.
 १४. 'विनीतानां' घ-का. १५. 'क्लीबानामपि यूनां वा उत्साहेधरमानिनाम्' क-ख.
 १६. 'प्रबुधानां' घ-का. १७. 'वैदुष्यं' घ-का. १८. 'सर्वोपजीविनां' क-ख.
 १९. 'यति' क-ख. २०. 'नाट्यमेतद्भविष्यति' का.

[एतद्रसेषु भावेषु सर्वकर्मक्रियास्वथ ।
 सर्वोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥]
 दुःखार्तानां श्रमार्तानां शोकार्तानां तपस्विनाम् ।
 विश्रान्तिजननं काले नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ११४ ॥
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्धनम् ।
 लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ११५ ॥
 न तच्छ्रुतं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 नै स योगो न तत्कर्म यन्नाट्येऽस्मिन्न दृश्यते ॥ ११६ ॥
 [सर्वशास्त्राणि शिल्पानि कर्माणि विविधानि च ।
 अस्मिन्नाट्ये समेतानि तस्मादेतन्मया कृतम् ॥]
 तन्नात्र मन्यु कर्तव्यो भवद्भिरमरान्प्रति ।
 [सप्तद्वीपानुकरणं नाट्यमेतद्भविष्यति ।]
 येनानुकरणं नाट्यमेतत्तद्यन्मया कृतम् ॥ ११७ ॥
 देवानामसुराणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनाम् ।
 ब्रह्मर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥ ११८ ॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखसर्मन्वितः ।
 सोऽङ्गाद्यभिनयोपेतो नाट्यमित्यभिधीयते ॥ ११९ ॥
 वेदविद्येतिहासानामाख्यानपरिकल्पनम् ।
 विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ १२० ॥

१. श्लोकोऽयमधिको व-का-पुस्तकयोः । 'नाट्य लोके भविष्यति' व. २. 'समर्थाना'
 क-ख. ३. 'विश्रामजननं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति' व-का.; 'नाट्येऽस्मिन् यत्र दृश्यते'
 व.; 'जननं' व. ४. 'न तज्ज्ञानं' व-का. ५. 'नासौयोगो' क-ख-व. ६. 'नाट्येऽस्मिन् यत्र
 दृश्यते' व-का. ७. अयं श्लोकोऽधिको व-का-पुस्तकयोः. ८. श्लोकार्थमिदमधिकं
 व-का-पुस्तकयोः. 'नाट्ये अस्मिन् प्रतिष्ठितम्' का. ९. 'देवानाम्' इत्यादिपद्यद्वयी का-
 पुस्तकेऽत्र नास्ति । इतः सार्धश्लोकत्रयात्परं 'परिशेषार्थकल्पनम्' इत्यम्योत्र 'देवतानामृ-
 पीणां च राज्ञामथ कुटुम्बिनाम् । वृत्तानुकरणं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ।' एवं केवलमेकं
 पद्यं वर्तते । १०. 'राज्ये लोकस्य चैव हि' इति क-ख-पुस्तकयोः. ११. 'समन्वितम्'
 क. १२. 'अर्थानां' क-ख-पुस्तकयोः. १३. 'विनोदकरणं लोके नाट्यमेतद्भविष्यति ।

एतस्मिन्नन्तरे देवान्सर्वानाह पितामहः ।
 क्रियतामद्य यजनं विधिवन्नाट्यमण्डपे ॥ १२१ ॥
 बलिप्रदानैर्होमैश्च मन्त्रौषधिसमन्वितैः ।
 भोज्यैर्भक्ष्यैश्च पानैश्च बलिः समुपकल्प्यताम् ॥ १२२ ॥
 मर्त्यलोकगताः सर्वे शुभां पूजामवाप्स्यथ ।
 अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षां प्रवर्तयेत् ॥ १२३ ॥
 अपूजयित्वा रङ्गं तु यः प्रेक्षां कल्पयिष्यति ।
 तस्य तन्निष्फलं ज्ञानं तिर्यग्योनिं च यास्यति ॥ १२४ ॥
 यज्ञेन संमितं ह्येतद्रङ्गदेवतपूजनम् ।
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं नाट्यैद्योक्तृभिः ॥ १२५ ॥
 नैर्तकोऽर्थपतिर्वापि यः पूजां न करिष्यति ।
 न कारयिष्यत्यन्यैर्वा प्राप्स्यंत्यपचयं तु सः ॥ १२६ ॥
 यथाविधि यथादृष्टं यस्तु पूजां करिष्यति ।
 स लप्स्यते शुभानर्थान्स्वर्गलोकं च यास्यति ॥ १२७ ॥
 एवंमुक्त्वा तु भगवान्द्रुहिणः सर्वदेवतैः ।
 रङ्गपूजां कुरुष्वेति मामेवं समचोदयत् ॥ १२८ ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्योत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

श्रुतिस्मृतिसदाचारपरिशेषार्थकल्पनम् ॥' इत्यधिकं च-का-पुस्तकयोः । केवलं का-
 पुस्तके 'विनोदजननं काले' इति पाठः. १४. 'विनोदजननं लोके' इति च-पुस्तके.

१. 'कुरु मन्त्रस्य यजनं विधिवन्नाट्यमण्डपे' इति क-ख-पुस्तकयोः; 'क्रियतां
 नाट्यविधिवद् यजनं नाट्यमण्डपे' इति का-पुस्तके; 'क्रियतामद्य विधिवद् यजनं नाट्यम-
 ण्डपे' इति च-पुस्तके. २. 'जप्यैर्भक्ष्यैश्च पानैश्च' इति च-पुस्तके; 'जप्यैर्भक्ष्यैश्च भोज्यैश्च'
 इति का-पुस्तके. ३. 'प्रेक्षा प्रवर्तते' इति का-पुस्तके. ४. 'संमितं' क-ख-पुस्तकयोः.
 ५. 'रङ्गपूजनम्' इति का-पुस्तके. ६. 'तत्र को' क.; 'तत् को' ख. ७. 'प्राप्तोत्पचयं'
 च.; 'प्राप्स्यत्यपचयं' का. ८. 'यथाशास्त्रं' च. ९. 'गमिष्यति' का. १०. 'एवं भवत्विति
 श्राद्' का. ११. 'साह देवतैः' का. १२. 'शास्त्रोत्पत्तिः' इति का.

द्वितीयोऽध्यायः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा प्रत्यूचुर्मुनयस्ततः ।
 भगवञ्श्रोतुमिच्छामो यजनं रङ्गसंश्रयम् ॥ १ ॥
 अथ वा याः क्रियास्तत्र लक्षणं यच्च पूजनम् ।
 भविष्यद्भिर्नरैः कार्यं कथं तन्नौट्यवेश्मनि ॥ २ ॥
 इहादिर्नाट्ययोगेस्य नाट्यमण्डप एव हि ।
 तस्मात्तस्यैव तावत्त्वं लक्षणं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतोऽब्रवीत् ।
 लक्षणं पूजनं चैव श्रूयतां नौट्यवेश्मनः ॥ ४ ॥
 देवीनां मानसी सृष्टिर्गृहेषूपवनेषु च ।
 यथा भावाभिनिर्वर्त्याः सर्वे भावास्तु मानुषाः ॥ ५ ॥
 नराणां यत्नतः कार्या लक्षणाभिहिताः क्रियाः ।
 श्रूयतां तद्यथा र्यत्र कर्तव्यो नाट्यमण्डपः ॥ ६ ॥
 तस्य वास्तु च पूजा च यथा योज्या प्रयत्नतः ।
 इह प्रेक्षागृहं दृष्ट्वा श्रीमता विश्वकर्मणा ॥ ७ ॥
 त्रिविधः संनिवेशश्च शास्त्रतः परिकल्पितः ।
 विकृष्टधैतुरसश्च त्र्यस्रश्चैव तु मण्डपः ॥ ८ ॥
 तेषां त्रीणि प्रमाणानि ज्येष्ठं मध्यं तथावरम् ।
 प्रमाणमेषां निर्दिष्टं हस्तदण्डसमाश्रयम् ॥ ९ ॥
 शतं चाष्टौ चतुःषष्टिर्हस्तौ द्वात्रिंशदेव च ।
 अष्टाधिकं शतं ज्येष्ठं चतुःषष्टिस्तु मध्यमम् ॥ १० ॥

१. 'तदा' का. २. 'भगवान्' घ. ३. 'वै' का. ४. 'नाट्यवेदस्य' का.
 ५. 'नाट्यवेदस्मि' का. ६. 'दिव्याना' घ-का. श्लोकोऽयमप्येऽपि वर्तते, तत्रैव
 चोचितः. ७. श्लोकार्थमिदं का-पुस्तके नास्ति, घ-पुस्तकेऽपि प्रसिद्धत्वेन वर्तते.
 ८. 'तत्र' का. ९. 'तस्य दैवतपूजा च यथा योज्या च वस्तुपु' का. १०. 'प्रेक्षागृहाणां
 तु' का. ११. 'धीमता' घ-का. १२. 'चतुरश्रश्च' का. १३. 'त्र्यश्रश्चैव हि' का.
 १४. 'द्वात्रिंशचेति निश्चितम्' का. १५. 'वा' घ.

कनीयस्तु तथा. वेश्म हस्ता द्वात्रिंशदिष्यते ।
 देवानां तु भवेज्येष्ठं नृपाणां मध्यमं भवेत् ॥ ११ ॥
 शेषाणां प्रकृतीनां तु कनीयः संविधीयते ।
 [प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां प्रशस्तं मध्यमं स्मृतम् ॥ १२ ॥
 तत्र पाठ्यं च गेयं च सुखश्राव्यतरं भवेत् ।]
 प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां त्रिप्रकारो विधिः स्मृतः ॥ १३ ॥
 विकृष्टश्चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्चैव प्रयोक्तृभिः ।
 कनीयस्तु स्मृतं त्र्यस्रं चतुरस्रं तु मध्यमम् ॥ १४ ॥
 ज्येष्ठं विकृष्टं विज्ञेयं नाट्यवेदप्रयोक्तृभिः ।
 प्रमाणं यच्च निर्दिष्टं लक्षणं विश्वकर्मणा ॥ १५ ॥
 प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तत्रैव हि निबोधत ।
 अणू रजश्च बालश्च लिखा यूका यवस्तथा ॥ १६ ॥
 अङ्गुलं च तथा हस्तो दण्डश्चैव प्रकीर्तितः ।
 अणवोऽष्टौ रजः प्रोक्तं तान्यष्टौ बाल उच्यते ॥ १७ ॥
 बालास्त्वष्टौ भवेल्लिखा यूका लिखाष्टकं भवेत् ।
 यूकास्त्वष्टौ यत्रो ज्ञेयो यवास्त्वष्टौ तथाङ्गुलम् ॥ १८ ॥
 अङ्गुलानि तथा हस्तश्चतुर्विंशतिरुच्यते ।
 चतुर्हस्तो भवेद्दण्डो निर्दिष्टस्तु प्रमाणतः ॥ १९ ॥
 अनेनैव प्रमाणेन वक्ष्याम्येषां विनिर्णयम् ।
 चतुर्धैष्टिकरान्कुर्याद्दीर्घत्वेन तु मण्डपम् ॥ २० ॥
 द्वात्रिंशतं च विस्तारान्मर्त्यानां यो भवेदिह ।
 अत ऊर्ध्वं न कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ॥ २१ ॥

१. 'द्वात्रिंशत्करमिष्यते' का. २. 'भवनं ज्येष्ठं' का. ३. 'प्रेक्षागृहाणा' इत्यादि
 पद्यं प्रक्षिप्तत्वेन व-पुस्तके.; का-पुस्तके तु 'प्रेक्षागृहाणा' इत्यारभ्य 'नाट्यवेदप्रयो-
 क्त्रभिः' इत्यन्तं पद्यत्रयं नास्ति. ४. 'तर्ध्वं' का. ५. 'अङ्गुलं चैव हस्तश्च दण्डश्च
 प्रकीर्तितः' का. ६. 'यवः प्रोक्तः' का. ७. 'चतुर्धैष्टि' का. ८. 'द्वात्रिंशतेन
 तु विस्तारं मर्त्यानां योजयेदिह' का.

यस्मादव्यक्तभावं हि तत्र नाट्यं ब्रजेदिति ।

मण्डपे विप्रकृष्टे तु पाठ्यमुच्चरितस्वरम् ॥ २२ ॥

अनिःसरणघर्मत्वाद्विस्वरत्वं भृशं ब्रजेत् ।

यैश्चाप्यास्यगतो भावो नानादृष्टिसमन्वितः ॥ २३ ॥

स वैशमनः प्रकृष्टत्वाद्ब्रजेदव्यक्ततां पराम् ।

प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां तस्मान्मध्यममिष्यते ॥ २४ ॥

यावत्पाठ्यं च गेयं च तत्र श्रव्यतरं भवेत् ।

[प्रेक्षागृहाणां सर्वेषां त्रिप्रकारो विधिः स्मृतः ॥ २५ ॥

विकृष्टश्चतुरस्रश्च त्र्यस्रश्चैव प्रयोक्तृभिः ।

कनीयस्तु स्मृतं त्र्यस्रं चतुरस्रं च मध्यम् ॥ २६ ॥

ज्येष्ठं विकृष्टं विज्ञेयं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः ।]

देवानां मानसी सृष्टिर्वैनेषूपवनेषु च ॥ २७ ॥

यत्तन्भावाद्द्विनिष्पन्नाः सर्वे भावा हि मानुषाः ।

तस्माद्देवकृतैर्भावैर्न विस्पर्धेत मानुषः ॥ २८ ॥

मानुषस्य तु गेहस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

भूमेर्विभागं पूर्वं तु परीक्षेत् प्रयोजकः ॥ २९ ॥

ततो वास्तुप्रमाणेन प्रारभेत शुभेच्छया ।

समा स्थिरा तु कठिना कृष्णा गौरी च या भवेत् ॥ ३० ॥

भूमिस्तत्रैव कर्तव्यः कर्तृभिर्नाट्यमण्डपः ।

प्रथमं शोधनं कृत्वा लाङ्गलेन समुत्कृषेत् ॥ ३१ ॥

१. 'अनभिव्यक्तवर्णत्वात्' का. २. 'भवेत्' का. ३. 'यस्य लास्यगतो' क-ख.; 'यथाप्यस्य गतो' का. ४. 'रागो भावसृष्टिरसाश्रय.' का. ५. 'सर्वेभ्यो विप्रकृष्टत्वात्' क-ख. ६. 'यस्मादाद्यं च गेयं च मुखं श्राव्यतरं भवेत्' का. ७. 'श्लोकद्वयं पुस्तकद्वयेऽपि पुनरुक्तमस्ति; का-पुस्तके श्लोकद्वयं नास्तेव. ८. 'गृहेषु' का. ९. 'यत्र भावाभिनिष्पन्ना.' क-ख. १०. 'तु' का. ११. 'मनुष्यस्य' का. १२. 'गेयस्य' (!) क-ख. १३. 'विचक्षण' का. १४. 'वास्तुप्रमाणं च' का. १५. 'यच्छया' का. १६. 'च' यन्का. १७. 'तत्र तु' का.

अस्त्रिकीलकपालानि तृणगुल्मांश्च शोधयेत् ।
 शोधयित्वा वसुमतीं प्रमाणं निर्दिशेत्ततः ॥ ३२ ॥
 [त्रीण्युत्तराणि सौम्यं च विशास्त्रापि च रेवती ।
 हस्ततिप्यानुराधाश्च प्रशस्ता नाट्यकर्मणि ॥ ३३ ॥]
 पुष्यनक्षत्रयोगेण शुक्लसूत्रं प्रसारयेत् ।
 कार्पासं बाल्वजं वापि मौजं वालकलमेव च ॥ ३४ ॥
 सूत्रं बुधैस्तु कर्तव्यं छेदो यस्य न विद्यते ।
 अर्धच्छिन्ने भवेत्सूत्रे स्वामिनो मरणं ध्रुवम् ॥ ३५ ॥
 त्रिभागच्छिन्नया रज्ज्वा राष्ट्रकोपो विधीयते ।
 छिन्नायां तु चतुर्भासो प्रयोक्तुर्नाश उच्यते ॥ ३६ ॥
 हस्ताब्जभ्रष्टया वापि कश्चित्त्वपचयो भवेत् ।
 तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन रज्जुग्रहणमिष्यते ॥ ३७ ॥
 कार्यं चैव प्रयत्नेन मानं नाट्यगृहस्य तु ।
 मुहूर्तेनानुकूलेन तिर्थ्या सुकरणेन तु ॥ ३८ ॥
 द्वांक्षणांस्तर्पयित्वा तु पुण्याहं वाचयेत्ततः ।
 शान्तितो यत्नतो धृत्या ततः सूत्रं प्रसारयेत् ॥ ३९ ॥
 चतुःषष्टिकरान्कृत्वा द्विधाभूतान्पुनस्ततः ।
 पृष्ठतो यो भवेद्भागो द्विधाभूतस्य तस्य तु ॥ ४० ॥
 तैस्त्रिधाप्यर्धभागैः तु रज्ज्जुर्धर्मैः कल्पयेत् ।
 पश्चिमेऽथ विभागे च, नेपथ्यगृहमादिशेत् ॥ ४१ ॥

१. श्लोकोऽयं क ख-पुस्तकयोर्नास्ति; व-पुस्तके तु प्रक्षिप्तत्वेन वर्तते. २. 'शुक्रं सूत्रं' का. ३. 'बादरे चापि वालकलं मौजमेव च' का. ४. 'यस्य छेदो' व-का. ५. 'हस्तप्रभ्रष्टया' का. ६. 'तिप्या च करणेन च' का. ७. 'क-र-पुस्तकयोरस्य पयस्य 'द्वाक्षणांस्तर्पयित्वां तु तत्र सूत्रं प्रसारयेत्' इत्येवं प्रथमचतुर्थचरणात्मकं श्लोकार्धमेव. ८. 'शान्तितोयं ततो दत्त्वा ततः' व. ९. 'चतुःषष्टि' का. १०. 'द्विधा पुनस्तुनश्च तान्' का. ११. 'द्विधाभूतो भवेत्ततः' का. १२. 'यममर्धविभागेन' व. १३. 'तस्वार्धेन विभागेन' का. १४. 'प्रयोक्तव्ये' का. १५. 'पश्चिमे च विभागेऽयं' व.; 'पश्चिमे तु पुनर्भागे' का.

विकल्प्य भागान्विधिवद्यथावदनुपूर्वशः ।
 शुभे नक्षत्रयोगे च मण्डपस्य निवेशनम् ॥ ४२ ॥
 शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गपणवादिभिः ।
 सर्वातोद्यैः प्रणुदितैः स्थापनं कार्यमेव तु ॥ ४३ ॥
 उत्सार्याणि त्वनिष्टानि पापण्ड्याश्रमिणस्तथा ।
 कपायवसनाश्चैव विकलाश्चैव ये नराः ॥ ४४ ॥
 निशायां च बलिः कार्यो नानामोजनसंश्रयः ।
 गन्धपुष्पफलोपेतो दिशो दश समाश्रितः ॥ ४५ ॥
 पूर्वेण शुक्लान्नयुतो नीलान्नो दक्षिणेन च ।
 पश्चिमेन बलिः पीतो रक्तश्चैवोत्तरेण तु ॥ ४६ ॥
 र्यादृशं दिशि यस्यां तु दैवतं परिकल्पितम् ।
 तादृशस्तत्र दातव्यो बलिर्मन्त्रपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥
 स्थापने ब्राह्मणेभ्यश्च दातव्यं घृतपायसम् ।
 मधुपर्कस्तथा राज्ञे कर्तृभ्यश्च गुंडौदनम् ॥ ४८ ॥
 नक्षत्रेण तु कर्तव्यं मूलेन स्थापनं बुधैः ।
 सुहृतेनानुकूलेन तिथ्या सुकरणेन च ॥ ४९ ॥
 एव तु स्थापनं कृत्वा भित्तिर्कर्म प्रयोजयेत् ।
 भित्तिर्कर्मणि निर्वृत्ते स्तम्भानां स्थापनं ततः ॥ ५० ॥
 तिथिनक्षत्रयोगेन शुभेन करणेन च ।
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं रोहिण्या श्रवणेन च ॥ ५१ ॥
 आचार्येण सुयुक्तेन त्रिरात्रोपोषितेन च ।
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं प्राप्ते सूर्योदये शुभे ॥ ५२ ॥

१. 'विमज्य' ख का. २. 'तु' का. ३. 'सर्वतूर्यनिनादैद्य' का. ४. 'च'
 का. ५. 'पापण्ड्याश्रमिण' का. ६. 'सयुत' य-का. ७. 'नीलधैव तु दक्षिणः'
 क-ख. ८. 'नील स्यादक्षिणेन च' का. ९. 'यस्या यथाधिदैवं तु दिशि सपरिधीर्तितम्' का.
 १०. 'गुणोदनं' क-ख-का. ११. 'एतत्पर्यायं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. पद्यस्यास्य
 स्थाने क-ख पुस्तकयो. 'आचार्येण सुयुक्तेन कार्यं सूर्योदये शुभे' इत्येवं पर्यायं वर्तते.

प्रथमे ब्राह्मणस्तम्भे सर्पिःसर्पपसंस्कृते ।
 सर्वशुक्रो विधिः कार्यो दद्यात्पायसमेव च ॥ ५३ ॥
 ततश्च क्षत्रियस्तम्भे वस्त्रमाल्यानुलेपनम् ।
 सर्वं रक्तं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च गुडौदनम् ॥ ५४ ॥
 वैश्यस्तम्भे विधिः कार्यो दिग्भागे पश्चिमोत्तरे ।
 सर्वं पीतं प्रदातव्यं द्विजेभ्यश्च घृतौदनम् ॥ ५५ ॥
 शूद्रस्तम्भे विधिः कार्यः सम्यक्पूर्वोत्तराश्रये ।
 नीलप्रायं प्रयत्नेन कृशरा च द्विजाशनम् ॥ ५६ ॥
 पूर्वोक्तब्राह्मणस्तम्भे शुक्रमाल्यानुलेपने ।
 निक्षिपेत्कनकं मूले कर्णाभरणसंश्रयम् ॥ ५७ ॥
 ताम्रं चांधः प्रदातव्यं स्तम्भे क्षत्रियसंज्ञके ।
 वैश्यस्तम्भस्य मूले तु रजतं संप्रदापयेत् ॥ ५८ ॥
 शूद्रस्तम्भस्य मूले तु दद्यादायसमेव च ।
 शोषेऽपि च निक्षेप्यं स्तम्भमूले तु काञ्चनम् ॥ ५९ ॥
 [संस्तिपुण्याहघोषेण जयशब्देन चैव हि ।
 स्तम्भानां स्थापनं कार्यं पुष्पमालापुरस्कृतम् ॥ ६० ॥
 रत्नदानैः सगोदानैर्वस्त्रदानैरनल्पकैः ।
 ब्राह्मणांस्तर्पयित्वा तु स्तम्भमुत्थापयेत्ततः ॥ ६१ ॥
 अचलं चाप्यकम्प्यं च तथैवाचलितं पुनः ।
 स्तम्भसोत्थापने सम्यग्दोषा खेते प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥

१. 'संस्कृतः' घ. २. 'तु' का. ३. 'शूद्रोदनम्' क-ख-का. ४. 'पीत सर्वं'
 क-ख. ५. 'पृताशनं' का.; 'शृताशनं' ख.; 'शृतोदनं' का. ६. 'नीलप्रायः'
 क-ख. ७. 'प्रदातव्यं' का. ८. 'कृशरं' घ-का. ९. 'पूर्वं तु' घ-का. १०. 'चापि'
 का. ११. 'वैश्यस्य स्तम्भमूले' क-ख. १२. 'शूद्रस्य स्तम्भमूले' क-ख. १३. 'शोषे-
 त्वेय तु निक्षिप्तं स्तम्भमूले तथैव च' क-ख.; 'शोषेऽपि तु निक्षिप्तं स्तम्भमूले तु
 काञ्चनम्' घ. १४. इतः प्रवृत्तिं प्रयोदश श्लोकः क-ख-पुनश्चोक्तोऽन्वितः. १५. 'पुष्प-
 माला' का. १६. 'स्थापयित्वा' का. १७. 'स्तम्भान्' घ.

अवृष्टिरुक्ता चलने बलने मृतितो भयम् ।
 कम्पने परचक्रात्तु भयं भवति दारुणम् ॥ ६३ ॥
 दोषैरेतैर्विहीनं तु स्तम्भमुत्थापयेच्छिवम् ।
 पवित्रं ब्राह्मणस्तम्भे दातव्या दक्षिणा च गौः ॥ ६४ ॥
 शेषाणां भोजनं कार्यं स्थापने कर्तृसंश्रयम् ।
 मैत्रपूतं च तद्देयं नाट्याचार्येण धीमता ॥ ६५ ॥
 पुरोहितं नृपं चैव भोजयेन्मधुपायसैः ।
 कर्तृनपि तथा सर्वान् कृसरं लवणोत्तरम् ॥ ६६ ॥
 सर्वमेव विधिं कृत्वा सर्वातोद्यैः प्रवादितैः ।
 अभिमद्रय यथान्यायं स्तम्भमुत्थापयेच्छुचिः ॥ ६७ ॥
 यथाचलो गिरिर्भेरुर्हिमवांश्च महाबलः ।
 जयावहो नरेन्द्रस्य तथा त्वमचलो भव ॥ ६८ ॥
 स्तम्भद्वारं च भित्तिं च नेपथ्यगृहमेव च ।
 एवमुत्थापयेत्तज्ज्ञो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ६९ ॥
 रङ्गपीठस्य पार्श्वे तु कर्तव्या मत्तवारणी ।
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता रङ्गपीठप्रमाणतः ॥ ७० ॥
 अव्यर्धहस्तोत्सेधेन कर्तव्या मत्तवारणी ।
 उत्सेधेन तयोस्तुल्यं कर्तव्यं रङ्गमण्डपम् ॥ ७१ ॥
 तस्यां माह्व्यं च धूपं च गन्ध वस्त्र तथैव च ।]
 नानावर्णानि देयानि तथा भूतप्रियो बलिः ॥ ७२ ॥
 आयसं तत्र दातव्यं स्तम्भानां कुशलैरघः ।
 भोजने कृसरा चैव दातव्या ब्राह्मणाशनम् ॥ ७३ ॥

१. 'मृत्युतो' का. २. 'बदति' का. ३. 'मन्त्रपूर्वं' का. ४. 'कृसरां लवणोत्तरम्' का.
 ५. 'सर्वमेवं' का. ६. 'गुरु' का. ७. 'वह' का. ८. 'पथात्तु' का. ९. 'वस्त्रं
 च गन्धमाल्यं तथैव च' का. १०. 'मनोवर्णानि' क-ख. ११. 'बलिम्' क-ख.
 १२. 'आयसं तत्र (तत्र?)' क-ख.; 'पायस चाग्र' का. १३. 'भोजनं कृसरां' घ.;
 'भोजने कृसरां' का.; 'भोजने कृसरा' क-ख.

एवं विधिपुरस्कारैः कर्तव्या मत्तवारणी ।
 रङ्गपीठं ततः कार्यं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७४ ॥
 रङ्गशीर्षं तु कर्तव्यं पद्दारुकसमन्वितम् ।
 कार्यं द्वारद्वयं चात्र नेपथ्यगृहकस्य तु ॥ ७५ ॥
 पूरणे मृत्तिका चात्र कृष्णा देया प्रयत्नतः ।
 लाङ्गलेन समुत्कृष्य निर्लोष्टतृणशर्करम् ॥ ७६ ॥
 लाङ्गले शुद्धवर्णो तु धुर्यो योज्यो प्रयत्नतः ।
 कर्तारः पुरुषार्थात्र येऽङ्गदोषविवर्जिताः ॥ ७७ ॥
 अहीनाङ्गैश्च वोढव्या मृत्तिका पीवैरेनैः ।
 एवंविधं प्रकर्तव्यं रङ्गशीर्षं प्रयत्नतः ॥ ७८ ॥
 कूर्मपृष्ठं न कर्तव्यं मत्स्यपृष्ठं तथैव च ।
 शुद्धादर्शतलाकारं रङ्गशीर्षं प्रशस्यते ॥ ७९ ॥
 रत्नानि चात्र देयानि पूर्वं यज्ञं विचक्षणैः ।
 वैदर्भ्यं दक्षिणे पश्चिं स्फटिकं पश्चिमे तथा ॥ ८० ॥
 प्रवालमुत्तरे चैव मध्ये तु कनकं भवेत् ।
 एवं रङ्गशिरः कृत्वा दारुकर्म प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥
 ऊहप्रत्यूहसंयुक्तं नानाशिल्पप्रयोजितम् ।
 नानासंजवनोपेतं बहुव्यालोपशोभितम् ॥ ८२ ॥
 अट्टालमञ्जिकाभिश्च समन्तात्समलंकृतम् ।
 निर्व्यूहकुहरोपेतं नानामथितवेदिकम् ॥ ८३ ॥
 नानाविन्याससंयुक्तं यत्रजालगवाक्षकम् ।

१. 'मत्तवारणी' क-र. २. 'च' क-र. ३. 'पूरेण' का. ४. 'शर्करा' का.
 'क(श?)कराम्' क-र. ५. 'शुद्धवर्णं' क-र. ६. 'स्तन' का. ७. 'पिटकैर्नवैः'
 क-र.; 'पीठकैर्नवै' का. ८. 'एवविधि' क-र.; 'एवंविधैश्च' का. ९. 'तलप्रत्यं'
 क-र. १०. 'रङ्गपीठ' का. ११. 'पूर्वं' का. १२. 'यज्ञविचक्षणैः' क-र.
 १३. 'वैदर्भ्यं' घ. १४. 'चैव' का. १५. 'प्रवर्तयेत्' का. १६. 'नानामञ्जवरोपेत'
 क-र. १७. 'अट्टालं' क-र. 'भवेयुधाथ विन्यस्तः विविधा. चालमञ्जिका.' घ.
 १८. 'निर्व्यूहकु(ह?)रोपेतं' क-र-का.

सुपीठधारणीयुक्तं कपोतालिसमाकुलम् ॥ ८४ ॥
 नानाकुट्टिमविन्यस्तैः स्तम्भैश्चाप्युपशोमितम् ।
 एवं काष्ठविधिं कृत्वा भित्तिकर्म प्रयोजयेत् ॥ ८५ ॥
 स्तम्भ वा नागदन्तं वा वातायनमथापि वा ।
 कौणं वा सप्रतिद्वारं द्वारविद्धं न कारयेत् ॥ ८६ ॥
 कार्यं शैलगुहाकारो द्विभूमिर्नाट्यमण्डप ।
 मन्दवातायनोपेतो निर्वातो धीरशब्दवान् ॥ ८७ ॥
 तस्मान्निवातः कर्तव्यं कर्तृभिर्नाट्यमण्डप ।
 गम्भीरस्वरतां येन कुतपस्य भविष्यति ॥ ८८ ॥
 भित्तिकर्मविधिं कृत्वा भित्तिलेपं प्रदापयेत् ।
 सुधाकर्म बहिस्तस्य विधातव्यं प्रयत्नतः ॥ ८९ ॥
 भित्तिर्ध्वंथं विलिप्तासु परिमृष्टासु सर्वतः ।
 समासु जातशोभासु चित्रकर्म प्रयोजयेत् ॥ ९० ॥
 चित्रकर्मणि चालेरुया पुरुषा स्त्रीर्जनास्तथा ।
 लताबन्धाश्च कर्तव्याश्चरितं चात्मभोगैर्जम् ॥ ९१ ॥
 एव विकृष्टं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः ।
 पुनरेव हि वक्ष्यामि चतुरस्रस्य लक्षणम् ॥ ९२ ॥
 समन्ततश्च कर्तव्या हस्ता द्वारत्रिंशदेव तु ।
 शुभभूमिविभागस्थो नाट्यज्ञैर्नाट्यमण्डप ॥ ९३ ॥

१. 'धारिणी' क-ख का. पीठानि स्तम्भोपरि तेषु धारिण्यस्तुला इत्यभिनवभारती
 २ 'प्रवर्तयेत्' का. ३ 'काष्णायस' क-ख. ४. 'दारविद्ध' का. ५ 'धीरशब्दभाक्'
 का. ६. व. पुस्तके—'मण्डपे विप्रकृष्टे तु प्राच्यमुच्चरितस्वरम् । अतः भिन्न्यङ्गवर्णना-
 दिस्वरत्वं मृगं व्रजेत् ॥' इति पद्यमत्र प्रक्षिप्तरूपत्वेनाधिकम् ७. 'गाम्भीर्यं सुस्वरत्व-
 च कुतपस्य भवेदिति' का. ८ 'सुधाकर्मविधि' क-ख, 'सुधाकर्मं तयैवास्य' का.
 ९. 'कुर्याद्वाह्यं प्रयत्नतः' का. १०. 'भित्तिध्वपि च लिप्तासु' का. ११. 'प्रवर्तयेत्'
 का. १२ 'स्त्रीजन' क-ख. १३ 'भोगजम्' क-ख. १४. 'अतः परं प्रवक्ष्यामि' का.
 १५. 'समन्ततस्तु कर्तव्यो' का.

यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु लक्षणं मङ्गलानि च ।
 विकृष्टे तान्यशेषाणि चतुरस्रेऽपि कारयेत् ॥ ९४ ॥
 चतुरस्रं समं कृत्वा सूत्रेण प्रविभज्य च ।
 बाह्यतः सर्वतः कार्या भित्तिः श्लिष्टेष्टकादृढा ॥ ९५ ॥
 तत्राभ्यन्तरतः कार्या रङ्गपीठोपरि स्थिता ।
 दश प्रयोक्तृभिः स्तम्भाः शक्ता मण्डपधारणे ॥ ९६ ॥
 स्तम्भानां बाह्यतश्चापि सौपानाकृति पीठकम् ।
 इष्टकादारुभिः कार्यं प्रेक्षकाणां निवेशनम् ॥ ९७ ॥
 हस्तप्रमाणैरुत्सेधैर्भूमिभागसमुत्थितैः ।
 रङ्गपीठावलोक्यं तु कुर्यादासनजं विधिम् ॥ ९८ ॥
 षडन्यानन्तरे चैव पुनः स्तम्भान्यथादिशम् ।
 विधिना धारयेत्तज्ज्ञो दृढान्मण्डपधारणे ॥ ९९ ॥
 अष्टौ स्तम्भान्पुनश्चैव तेषामुपरि कल्पयेत् ।
 विद्धैःस्यमष्टहस्तं च पीठं तेषु ततो न्यसेत् ॥ १०० ॥
 तत्र स्तम्भाः प्रदातव्यास्तज्ज्ञैर्मण्डपधारणे ।
 धारणीधारणास्ते च शालङ्गीभिरलंकृताः ॥ १०१ ॥
 नेपथ्यगृहकं चैव ततः कार्यं प्रयत्नतः ।
 द्वारं चैकं भवेत्तत्र रङ्गपीठप्रवेशनम् ॥ १०२ ॥
 जनप्रवेशनं चार्न्यदाभिमुख्येन कारयेत् ।
 रङ्गस्याभिमुखं कार्यं द्वितीयं द्वारमेव तु ॥ १०३ ॥

१. 'मङ्गलानि च' का. २. 'चतुरस्रस्य तान्येव कारयेत्ताव्यवेशनः' का.
 ३. 'श्लिष्टेष्टकादयः' क-ख. ४. कार्यं(र्था?) रङ्गपीठं परिस्थिताः' क-ख.; 'कार्या रङ्गपीठे
 यथादिशम्' का. ५. 'शक्ता मण्डपलक्षणे' क-ख.; 'शक्ता मण्डपधारणे' का.
 ६. 'बाह्यतः स्थाप्यं' का. ७. 'रङ्गपीठविलोक्यं च' का. ८. 'आसनिकं' का.
 ९. 'षडन्यान् सुन्दरान् दशात्' का. १०. 'स्थापयेत्तज्ज्ञो' घ.; 'स्थापयेत्प्राज्ञो' का.
 ११. 'मण्डपधारणा[न् ?]' क. १२. 'कारयेत्' का. १३. 'संस्थाप्यं च पुनः पीठ-
 मष्टहस्तप्रमाणतः' का. १४. 'धारणीधारितास्ते च' का. १५. 'प्रयोक्तृभिः' का.
 १६. 'भवेत्तस्य' का. १७. 'रङ्गपीठं प्रयत्नतः' क-ख.; 'रङ्गपीठं प्रमाणतः' का.
 १८. 'चैवमाभिमुख्येन'

अष्टहस्तं तु कर्तव्यं रङ्गपीठं प्रमाणतः ।
 चतुरस्रं समतलं वेदिकासमलंकृतम् ॥ १०४ ॥
 पूर्वप्रमाणनिर्दिष्टा कर्तव्या भक्तवारणी ।
 चतुःस्तम्भसमायुक्ता वेदिकायास्तु पार्श्वतः ॥ १०५ ॥
 समुन्नतं समं चैव रङ्गशीर्षं तु कारयेत् ।
 विकृष्टेस्तून्नतं कार्यं चतुरस्रं समं तथा ॥ १०६ ॥
 एवमेतेन विधिना चतुरस्रं गृहं भवेत् ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि व्यस्रगेहस्य लक्षणम् ॥ १०७ ॥
 व्यस्रं त्रिकोणं कर्तव्यं नाट्यवेश्म प्रयोक्तृभिः ।
 मध्ये त्रिकोणमेवास्य रङ्गपीठं तु कारयेत् ॥ १०८ ॥
 द्वारं तेनैव कोणेन कर्तव्यं तस्य वेश्मनः ।
 द्वितीयं चैव कर्तव्यं रङ्गपीठस्य पृष्ठतः ॥ १०९ ॥
 विधिर्यश्चतुरस्रस्य भित्तिस्तम्भसमाश्रयः ।
 स तु सर्वैः प्रयोक्तव्यरूपस्यस्यापि प्रयोक्तृभिः ॥ ११० ॥
 एवमेतेन विधिना कार्या नाट्यगृहा बुधैः ।
 पुनरेषां प्रवक्ष्यामि पूजामेवं यथाविधि ॥ १११ ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डपविधानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

सर्वलक्षणसंपन्ने कृते नाट्यगृहे शुभे ।
 गावो वसेयुः सप्ताहं सह जप्यपरैर्द्विजैः ॥ १ ॥
 ततोऽधिवासयेद्वेश्म रङ्गपीठं तथैव च ।
 मङ्गपूतेन तोयेन प्रोक्षिताद्गो निशागमे ॥ २ ॥

१. 'चतुरस्रे' क-ख-च. २. 'रङ्गपीठं' का. ३. 'विकृष्टेरुन्नतं' क-ख.; 'विकृष्टेऽप्यु-
 षतं' का. ४. 'चतुरस्रे' च. ५. 'अस्रस्य मण्डपस्यापि संप्रवक्ष्यामि लक्षणम्' का.
 ६. 'कर्तव्यं तु प्रवेशने' का. ७. एतत् परार्थं का पुस्तके नास्ति. 'विधेरथ पुरस्तस्य'
 क-ख. ८. कार्यं नाट्यगृहं' का. ९. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पूजामेषां यथाविधि'
 का. १०. 'प्रेक्षाष्टलक्षणं' का. ११. 'नाम' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः.

यथास्थानान्तरगतो दीक्षितः प्रयतः शुचिः ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा नायकोऽहतवस्त्रधृक् ॥ ३ ॥
 नमस्कृत्य महादेवं सर्वलोकोद्भवोद्भवम् ।
 जैगत्पितामहं चैव विष्णुमिन्द्रं गुहं तथा ॥ ४ ॥
 सरस्वतीं च लक्ष्मीं च सिद्धिं मेघां धृतिं मतिम् ।
 सौमं सूर्यं च मरुतो लोकपालांस्तथाश्विनौ ॥ ५ ॥
 मिथ्रमग्निं स्वैरान्वर्णान्द्राङ्गकालं कलिं तथा ।
 मृत्युं च नियतिं चैव कालदण्डं तथैव च ॥ ६ ॥
 विष्णुप्रहरणं चैव नागराजं च वासुकिम् ।
 वज्रं विद्युत्समुद्रांश्च गन्धर्वाप्सरसो मुनीन् ॥ ७ ॥
 तथा नाट्यकुमारीश्च महामामण्यमेव च ।
 यक्षांश्च गुह्यकांश्चैव भूतसंघांस्तथैव च ॥ ८ ॥
 एतांश्चान्यांश्च देवैर्षान्प्रणम्य रचिताञ्जलिः ।
 यथास्थानान्तरगतान्समावाह्य ततो वदेत् ॥ ९ ॥
 भगवद्भिर्निशायां नः कर्तव्यः संपरिमहः ।
 साहाय्यं चैव दातव्यमस्मिन्नाट्ये सहानुगैः ॥ १० ॥
 संपूज्य सर्वानेकत्र कुतपं संप्रैयुज्य च ।
 जर्जराय प्रयुञ्जीत पूजां नाट्यप्रसिद्धये ॥ ११ ॥

१. 'नाट्याचार्योऽहताम्बरः' का. २. 'सर्वलोकेधरं भवम्' कां. ३. 'पद्मयोनिं सुरगुरुम्' का. ४. 'सेन्दुं' का. ५. 'सुरावर्णान् रुद्रान्' घ.; 'स्वरात् रुद्रान् वर्णान्'. ६. 'सगेधरम्' का. ७. 'वज्रविद्युत्समुद्रांश्च' का.; 'वज्रविद्युत्समुद्रांश्च' क-ख. ८. 'भूतान् पिशाचान् यक्षांश्च गुह्यकांश्च महोरगान् ; असुरान् नाट्यविघ्नांश्च तथान्यान् देवराक्षसान् ॥' इति श्लोको घ-पुस्तके प्रक्षिप्तरूपेण, का-पुस्तके च 'देवराक्षसान्' इति पाठमेदसमेतो मूलग्रन्थेऽपि ६. ९. 'राजर्षान् प्रणिपत्य कृताञ्जलिः' इति का. १०. 'यथास्थानस्थितान् देवान् निमद्यैतद्ब्रह्मोऽहदत्' का. ११. 'भवद्भिर्नो निशायां तु' का. १२. 'स परिमहः' क-ख. १३. 'देवताः सर्वाः' का. १४. 'संप्रयुज्य' क-ख.

त्वं महेन्द्रप्रहरणं सर्वदानवसूदन ।

निर्मितस्त्वं सर्वदेवैः सर्वविघ्ननिवर्हण ॥ १२ ॥

नृपस्य विजयं शंसं रिपूणां च पराजयम् ।

गोब्राह्मणशिवं चैव नाट्यस्य च विवर्धनम् ॥ १३ ॥

एवं कृत्वा यथान्यायमुपास्य नाट्यमण्डपे ।

निशायां तु प्रमातायां पूजनं प्रक्रमेदिह ॥ १४ ॥

आर्द्रायां वा मघायां वा याम्ये पूर्वास्तु च त्रिषु ।

आश्लेषामूलयोर्वापि कर्तव्यं रत्नपूजनम् ॥ १५ ॥

आचार्येण तु युक्तेन शुचिना दीक्षितेन च ।

रत्नस्योद्यापनं कार्यं देवतानां च पूजनम् ॥ १६ ॥

दिनान्ते दारुणे घोरे मुहूर्ते भूतदेवते ।

आचम्य तु यथान्यायं देवता वै निवेशयेत् ॥ १७ ॥

रक्ताः प्रतिसराः सूत्रं रक्तगन्धाश्च पूजिताः ।

रक्ताः सुमनसश्चैव यच्च रक्तं फलं भवेत् ॥ १८ ॥

यवैः सिद्धार्थकैर्लाजैरक्षतैः शालितण्डुलैः ।

नागपुष्पस्य मूलेन वितुषामिः प्रियङ्गुभिः ॥ १९ ॥

एतैर्द्रव्यैर्युतं कार्यं देवतानां निवेशनम् ।

आलिखेन्मण्डलं पूर्वं यथास्थानं यथाविधि ॥ २० ॥

१. 'महेन्द्रस्य प्रहरणं' क-ख.; 'त्वं महेन्द्रप्रहरणं' का. २. 'त्वं दानवनिपूदनं' क-ख.; 'सर्वदानवसूदनम्' का. ३. 'निर्मितस्तु सर्वदेवैः' क-ख.; 'निर्मितं सर्वदेवैश्च' क-ख. ४. 'सर्वविघ्ननिवारणम्' का. ५. 'दिह' का. ६. 'हितं' का. ७. 'निदम्पात्' क-ख.; 'उषिला' का. ८. 'च' का. ९. 'तुषः' का. १०. 'पूर्वेषु च त्रिषु' च-का. ११. 'युक्तेन' का. १२. 'रत्नस्योद्यो (ह्यो ?) तनं' च. १३. 'देवतानां' का. १४. 'च' का. १५. 'देवतायै निवेशयेत्' क-ख.; 'देवतानि निवेशयेत्' का. १६. 'तत्र' का. १७. 'रक्तफलं' क-ख. १८. 'लक्षितैर्लाजितण्डुलैः' का. १९. 'चूर्णेन' का. २०. 'वै (च ?) तुषामिः' क-ख. २१. 'देवतानां' का. २२. 'मण्डपं वै' क-ख.

समन्ततश्च कर्तव्यं हस्ताः षोडश मण्डलम् ।
 द्वाराणि चात्र कुर्वीत विधानेन चतुर्दिशम् ॥ २१ ॥
 मध्ये चैवात्र कर्तव्ये द्वे रेखे तिर्यगूर्ध्वगे ।
 तयोः कक्ष्याविभागेन दैवतानि निवेशयेत् ॥ २२ ॥
 पद्मोपविष्टं ब्रह्माणं तस्य मध्ये निवेशयेत् ।
 आदौ निवेश्यो भगवान्सार्धं भूतगणैर्भवंः ॥ २३ ॥
 नारायणो महेन्द्रश्च स्कन्दः सूर्योऽश्विनौ शशी ।
 सरस्वती च लक्ष्मीश्च श्रद्धा मेघा च पूर्वतः ॥ २४ ॥
 पूर्वदक्षिणतो वद्विर्निवेश्यः स्वाहया सह ।
 विश्वेदेवाः सगन्धर्वा रुद्राः सर्वगणास्तथा ॥ २५ ॥
 दक्षिणेन निवेश्यस्तु यमो मित्रश्च सानुगः ।
 पितृन्पिशाचानुरगान्गुह्यकांश्च निवेशयेत् ॥ २६ ॥
 नैर्ऋत्यां राक्षसांश्चैव भूतानि च निवेशयेत् ।
 पश्चिमायां समुद्रांश्च वरुणं यादसां पतिम् ॥ २७ ॥
 वायव्यां वै दिशि तथा संतवायून्निवेशयेत् ।
 उत्तरेव विनिवेश्यस्तु गरुडः पक्षिभिः सह ॥ २८ ॥
 उत्तरस्यां दिशि तथा धनदं संनिवेशयेत् ।
 नाट्यस्य मातृश्च तथा यक्षानथ संगुह्यकान् ॥ २९ ॥
 तैश्चोत्तरपूर्वायां नन्द्यांघांश्च गणेश्वरान् ।
 ब्रह्मर्षिभूतसङ्घांश्च यथाभागं निवेशयेत् ॥ ३० ॥

१. 'तु' का. २. 'कर्तव्या' का. ३. 'मण्डले.' ४. 'विधिना च' का. ५. 'द्वे रेखे'
 का. ६. 'उक्तविभागेन' क-ख.; 'कक्ष्यानियोगेन' का. ७. 'नवैः' क-ख.; 'शिव.'
 का. ८. 'स्कन्दाकौ' का. ९. 'विश्वेदेवाश्च' का. १०. 'रुद्राश्च ऋषयस्तथा' का.
 ११. 'सर्वगणा.' का. १२. 'निवेश्यस्तु' घ-का. १३. 'तु' का. १४. 'नैर्ऋतांश्चैव सर्व-
 भूतान्' का. १५. 'वरुणं च निवेशयेत्' का. १६. 'वायव्यायां' क-ख-का. १७. 'सप्त-
 यायुं' का. १८. 'निवेशयेत् च उत्तरेव' का. १९. 'उत्तरस्या कुनेरे च सर्वैरनुचरैः सह' का.
 २०. 'सदानुगान्' क-ख.; 'च गुह्यकान्' का. २१. 'श्लोकोऽयं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.'
 २२. 'नन्दिनं च गणेश्वरान्' का. २३. 'यथाभागं निवेशयेत्' इति पाठश्रुति क-पुस्तके.

स्तम्भे सनत्कुमारं तु दक्षिणे दक्षमेव च ।
 ग्रामण्यमुत्तरे स्तम्भे पूजार्थं संनिवेशयेत् ॥ ३१ ॥
 अनेनैव विधानेन यथास्थानं यथाविधि ।
 सुप्रसादानि सर्वाणि दैवतानि निवेशयेत् ॥ ३२ ॥
 स्थाने स्थाने यथान्यायं विनिवेश्य तु देवताः ।
 तौसां प्रकुर्वीत ततः पूजनं तु यथार्हतः ॥ ३३ ॥
 देवतौभ्यस्तु दातव्यं सिर्तमाल्यानुलेपनम् ।
 गन्धैर्वह्निसूर्येभ्यो रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ ३४ ॥
 गर्न्धान्माल्यांश्च घृणं च यथावदनुपूर्वशः ।
 दत्त्वा ततः प्रकुर्वीत बलिं पूजां यथाविधि ॥ ३५ ॥
 ब्रह्माणं मधुपर्केण पायसेन सरस्वतीम् ।
 शिवविष्णुमहेन्द्राद्याः संपूज्या मोदकैरथ ॥ ३६ ॥
 घृतोदनेन हुतभुक् सोमार्कौ तु गुंडौदनैः ।
 विश्वेदेवाः सगन्धर्वा मुनीयो मधुपायसैः ॥ ३७ ॥
 यममित्रौ च संपूज्यार्विपूषैर्मोदकैस्तथा ।
 पितृन्पिशाचानुरगान्सर्पिःक्षीरेण तर्पयेत् ॥ ३८ ॥
 [पर्कान्नेर्न तु मासेन सुरासीर्धुंफलासवैः ।
 अर्चयेद्भूतसङ्घांश्च चणकैः पललाहुतैः ॥ ३९ ॥
 अनेनैव विधानेन संपूज्या मत्तवारणी ।
 पर्कान्नेन तु मात्स्येन संपूज्या रक्षसां गणाः ॥ ४० ॥

१. 'ग्रामण्यं चोत्तरे' का. २. 'विनिवेशयेत्' का. ३. 'सप्रसादानि' क-ख.; का-पुस्तके तु 'वर्णरूपान्विताः सर्वा देवताः संनिवेशयेत्' ४. 'प्रकुर्वीत तत्त्वासा' का. ५. 'दिवतेभ्यस्तु' का. ६. 'सित' का. ७. 'वह्निगन्धर्वसूर्येभ्यो' का. ८. 'गन्धमाल्यांश्च' घ.; 'गन्धं माल्यं च' का. ९. 'पूजनं च यथार्हतः' क-ख. 'बलिं पूजां' का. १०. 'द्वहिणं' का. ११. 'घृतोदनेन' क ख-का. १२. 'घृतोदनेन' क-ख-का. १३. 'विश्वेदेवाद्य' का. १४. 'दातव्यं ऋषयस्तथा' का. १५. 'समभ्यर्च्यो' का. १६. 'मोदकैः सूपमिश्रितै' का. १७. 'पक्ताभेन' इत्यादि सार्धश्लोक क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति. १८. 'पक्ताभेन' का. १९. 'सीयु' घ. २०. 'पक्तामकेन मासेन' का.; 'पक्ताभेन तु मासेन संपूज्यो रक्षसां गण.' क-ख.

सुरामांसप्रदानेन दानवान् प्रतिपूजयेत् ।
 शेषान् देवगणांस्तर्जुः सांपूषोत्कारिकोदनैः ॥ ४१ ॥]
 मत्स्यैश्च पिष्टभक्ष्यैश्च सागरान् संरितस्तथा ।
 संपूज्य वरुणं चापि दातव्यं घृतपायसम् ॥ ४२ ॥
 नानामूलफलैश्चापि मुनीन्संप्रतिपूजयेत् ।
 वायूंश्च पक्षिणश्चैव विचित्रैर्भक्ष्यभोजनैः ॥ ४३ ॥
 मातृनाट्यस्य सर्वास्ता धनदं च सहानुगैः ।
 अपूपैर्लेपिकामिश्रैर्भक्ष्यभोज्यैश्च पूजयेत् ॥ ४४ ॥
 एवमेपां बलिः कार्यो नानाभोजनसर्ष्वयः ।
 पुनर्मन्त्रविधानेन बलिकर्म प्रवक्ष्यते ॥ ४५ ॥
 देवदेव महादेव सर्वलोकपितामह ।
 मन्त्रपूतमिदं सर्वं प्रतिगृह्णीष्व मे बलिम् ॥ ४६ ॥
 [पुरन्दरामरपते वज्रपाणे शतक्रतो ।
 प्रगृह्यतां बलिर्देव विधिमन्त्रपुरस्कृतः ॥ ४७ ॥

१. 'सुरया गुडधानेन' क-ख. २ 'मासैश्च विधिनार्चयेत् क-ख.; 'विधिना प्रतिपूजयेत्' क्ता. ३. 'शेषा देवगणाः सर्वेऽपूपकाद्वारिकोत्करै' क-ख. ४. 'प्राज्ञः' का. ५. 'मृष्ट' क-ख. ६. 'सागरा' क-ख. ७. 'सदृश वरुणायाथ' (?) क-ख.; 'अभ्यर्च्य वरुणश्चापि' का. ८. 'दातव्यो घृतपायस' य का. ९. 'एव' का. १०. 'विविधैः' का. ११. 'नाट्यस्य च तथा मातृ.' का. १२. 'तथैव च महासुरा.' क-ख. १३. "आर्वाकालोचितामिधै' क.; 'आवा' ख.; 'अपूपैर्लेपिकाभिस्तै.' का. १४. 'प्रगृह्यते.' १५. 'एवमेवविधं कार्यं' क-ख. १६. 'सध्रयम्' क-ख. १७. 'प्रवक्ष्यते' क-ख.; 'च वक्ष्यते' य. १८. 'महाभाग पद्मयोने' का. १९. 'मन्त्रपूतमिमं सर्वं बलिं देव गृह्णाण न.' का. २०. इति प्रभृति श्लोकत्रयं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति, अप्यप्यसु श्लोकेषु का-पुस्तके पौर्वापर्यं भिद्यत इति ते श्लोका. का-पुस्तकानुरोधेन यथा—
 'देवदेव महादेव गणेश त्रिपुरान्तक । महादेव महायोगिन् देवदेव सुरोत्तम ॥
 सप्रणम्य बलिं देव रक्ष विप्रान् सदोत्थितान् । प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मयोद्यत ॥
 नारायणामित्तगते पद्मनाभ सुरोत्तम । प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रसंस्कारसंस्कृत ॥
 पुरन्दरामरपते वज्रपाणे शतक्रतो । प्रगृह्यतां बलिर्देव बलिमन्त्रपुरस्कृत ॥
 देवसेनापतिस्कन्द भगवन् शंकरप्रिय । प्रीतेन मनसा देव पण्मुख प्रतिगृह्यताम् ॥'
 २१. 'बलिमन्त्रपुरस्कृत.' का.

देवसेनापते स्कन्द भगवन् शंकरप्रिय ।

। ॥ बलिः प्रीतेन मनसा षण्मुख प्रतिगृह्यताम् ॥ ४८ ॥

नारायणामितगते पद्मनाभ सुरोत्तम ।

प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मर्यापितः ॥ ४९ ॥]

महादेव महायोगिन्देवदेव सुरोत्तम ।

संप्रगृह्य बलिं देव रक्ष विघ्नान्सदोत्थितान् ॥ ५० ॥

देवदेवि महाभागे सरस्वति हरिप्रिये ।

प्रगृह्यतां बलिर्मातर्मया भक्त्या समर्पितः ॥ ५१ ॥

सर्वभूतानुभावज्ञ लोकजीवन मारुत ।

प्रगृह्यतां बलिर्देव मन्त्रपूतो मर्यापितः ॥ ५२ ॥

नानानिमित्तसंभूताः पौलस्त्याः सर्व एव ते ।

राक्षसेन्द्रा महासत्त्वाः प्रतिगृह्णीतमे बलिम् ॥ ५३ ॥

लक्ष्मीः सिद्धिर्मतिर्मेघा सर्वलोकनमस्कृताः ।

मन्त्रपूतमिमं देव्यः प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम् ॥ ५४ ॥

[देवैर्वक्र सुरश्रेष्ठ धूमकेतो हुताशन ।

भक्त्या समुद्यतो देव बलिः संप्रतिगृह्यताम् ॥ ५५ ॥]

सर्वग्रहाणां प्रवर तेजोराशे दिवाकर ।

भक्त्या मयोद्यतो देव बलिः संप्रतिगृह्यताम् ॥ ५६ ॥

१. 'देवसेनापतिस्कन्द' का. २. 'प्रीतेन मनसा देव षण्मुख प्रतिगृह्यताम्' का.
३. 'मन्त्रसंस्कारसकृत.' का.; क-ख-पुस्तकयोः पयार्थमेतदत्र नास्ति, इतस्तृतीये
श्लोके 'भावज्ञः सर्वभूताना' इत्यादिपद्यत्योत्तरार्धत्वेन वर्तते. ४. 'देवदेव महायोगिन्' घ.
५. 'देविदेवि' का. ६. श्लोकोऽयं घ-पुस्तके 'लक्ष्मीः सिद्धिः' इत्यादि श्लोकोत्तर
वर्तते, का-पुस्तकेऽपि तथैव, परं का-पुस्तके 'नानानिमित्तसंभूताः' इत्यादिपद्यमस्य
श्लोकस्य पुरो वर्तते.; 'भावज्ञ (:) सर्वभूतानां' क-ख-पुस्तकयोः. ७. 'मारुत (:)'
क-ख. ८. 'मयोद्यत.' घ-का. ९. 'प्रतिगृह्णन्ति मे बलिम्' इति का. १०. दिव्य-
सिद्धिर्दिलक्ष्म्ये(क्ष्म्य-)' क-ख. ११. श्लोकोऽयं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'सं-
पूज्य' क-ख.

सर्वग्रहपते सोम द्विजराज जगत्प्रिय ।
 प्रगृह्यतां बलिर्देव मघ्नपूतो मयोघतः ॥ ५७ ॥
 महागणेश्वराः सर्वे नन्दीश्वरपुरोगमाः ।
 प्रगृह्यतां बलिर्भक्त्या मया संप्रतिचोदितः ॥ ५८ ॥
 नमः पितृभ्यः सर्वेभ्यः प्रतिगृह्णन्त्विमं बलिम् ।
 मूर्तेभ्यश्च नमो नित्यं येषामेष बलिः प्रियः ॥ ५९ ॥
 कामपाल नमो नित्यं यस्यायं ते विधिः कृतः ।
 नारदस्तुम्बुरुश्चैव विश्वावसुपुरोगमाः ॥ ६० ॥
 प्रतिगृह्णन्तु मे सर्वे गन्धर्वा बलिर्मुघतम् ।
 यमो मित्रश्च भगवानीश्वरौ लोकरूपजितौ ॥ ६१ ॥
 इमं मे प्रतिगृहीतां बलिं मघ्नपुरस्कृतम् ।
 रसातलगतैभ्यश्च पन्नगेभ्यो नमोनमः ॥ ६२ ॥
 दिशन्तु सिद्धिं नाट्यस्य पूजिताः पंचनाशनाः ।
 सर्वाम्भसां पतिर्देवो वरुणो हंसवाहनः ॥ ६३ ॥
 पूजितः प्रीतिर्भीनस्तु ससमुद्रनदीनदः ।
 वैनतेय महासत्त्व सर्वपक्षिपते विभो ॥ ६४ ॥
 प्रगृह्यतां बलिर्देव मघ्नपूतो मयोघतः ।
 घनाध्यक्षो यक्षपतिर्लोकपालो घनेश्वरः ॥ ६५ ॥
 संगुह्यकः सयक्षश्च प्रतिगृह्णातु मे बलिम् ।
 नमोऽस्तु नाट्यमातृभ्यो त्रौह्याद्याभ्यो नमोनमः ॥ ६६ ॥

१. 'प्रगृह्यतामेव बलिर्भद्रपूतो मयोघतः' क. २. 'प्रगृह्यतामेव बलिर्भद्रपूतपुरस्कृतः'
 का. ३. 'प्रतिगृह्णन्तिमं मघ्नत्वा बलिं सम्यद्यदोदितम्' का. ४. 'प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम्'
 क. ५. 'श्लोकार्थमिदं क. ५. पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'तेषामेष' का. ७. 'बलिः'
 का. ८. 'गुह्यरः' क. ९. 'उत्तमम्' का. १०. 'घनेभ्यस्तु' का. ११. 'पापनाशनाः'
 क. १२. 'यत्' का. १३. 'प्रतिमानस्तु (!)' क. १४. 'प्रतिमानस' क. १५. 'प्रमो' का.
 १६. 'मयोदितः' क. १७. 'सगुह्यकश्च यक्षश्च' का. १८. 'ब्राह्मणदिभ्यो' का.

सुमुखीभिः प्रसन्नाभिर्बलिः संप्रतिगृह्यताम् ।
 रुद्रप्रहरणं सर्वं प्रतिगृह्णातु मे बलिम् ॥ ६७ ॥
 विष्णुप्रहरणं चैव विष्णुभक्त्या मयोद्यतम् ।
 तथा कृतान्तः कालश्च सर्वप्राणिवधेश्वरौ ॥ ६८ ॥
 मृत्युश्च नियतिश्चैव प्रतिगृह्णातु मे बलिम् ।
 याश्चास्यां मत्तवारण्यां संश्रिता वास्तुदेवताः ॥ ६९ ॥
 मङ्गलपूतमिमं सम्यक्प्रतिगृह्णन्तु मे बलिम् ।
 अन्येऽपि ये देवगणा दिशो दश समाश्रिताः ॥ ७० ॥
 दिव्यान्तरिक्षमौमाश्च तेभ्यश्चायं बलिः कृतः ।
 कुम्भं सलिलसंपूर्णं पुष्पमालापुरस्कृतम् ॥ ७१ ॥
 स्थापयेद्रङ्गमध्ये तु सुवर्णं चात्र दापयेत् ।
 आतोद्यानि तु सर्वाणि कृत्वा वस्त्रोत्तराणि तु ॥ ७२ ॥
 गन्धैर्माल्यैश्च धूपैश्च भक्ष्यैर्मोज्यैश्च पूजयेत् ।
 पूजयित्वा तु सर्वाणि दैवतानि यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥
 जर्जरस्त्वभिसंपूज्यः स्यात्ततो विघ्नजर्जरः ।
 श्वेतं शिरसि बल्लं स्यात्कीलं रौद्रेऽर्थं पर्वणि ॥ ७४ ॥
 विष्णुपर्वणि पीतं स्याद्रक्तं स्कन्दस्य पर्वणि ।
 मूलपर्वणि चित्रं तु देयं बल्लं हितार्थिना ॥ ७५ ॥
 सदृशं च प्रदातव्यं धूपमाल्यानुलेपनम् ।
 आतोद्यानि च सर्वाणि वासोभिरवगुण्ठयेत् ॥ ७६ ॥
 गन्धैर्माल्यैश्च धूपैश्च भक्ष्यमोज्यैश्च पूजयेत् ।
 सर्वमेवं विधिं कृत्वा गन्धमाल्यानुलेपनैः ॥ ७७ ॥

१. 'अथ प्रपृष्टताम्' क-ख. २. 'चैव' का. ३. 'विष्णुप्रहरण' का. ४. 'मयो-
 दितम्' क-ख. ५. 'सर्वप्राणवधेश्वर' क-ख.; 'सर्वप्राणिवधेश्वरौ' का. ६. 'अन्ये
 ये देवगन्धर्वा' द-का. ७. 'दिव्यान्तरिक्षा' का. ८. 'वर्णमाला' क-ख.; 'सलिलपूर्णं च
 वर्णमाला' का. ९. 'खोकोऽयं' क-ख-नुत्तकयोर्नास्ति. १०. 'जर्जरः प्रतिपूज्य' का.
 ११. 'च.' द-का. १२. 'वै पीतं' द.; 'स्यात् पीतं' का. १३. 'सुपपर्वणि(?)' क-ख.
 १४. 'माल्यधूपानुलेपनम्' का. १५. 'गन्धमाल्यैश्च' का. १६. 'सर्वमेव' का.
 १७. 'धूपमाल्यानुलेपनैः' का.

विघ्नजर्जरणार्थं तु जर्जरं त्वंभिमघ्नयेत् ।
 अत्र विघ्नविनाशार्थं पितामहमुखैः सुरैः ॥ ७८ ॥
 निर्मितस्त्वं महावीर्यो वज्रसारो महातनुः ।
 शिरस्ते रक्षतु ब्रह्मा सर्वदेवगणैः सह ॥ ७९ ॥
 द्वितीयं च हरः पंचं तृतीयं तु जनार्दनः ।
 चतुर्थं च कुमारश्च पञ्चमं पञ्चगोत्तमाः ॥ ८० ॥
 नित्यं सर्वेऽपि पान्दु त्वां पुनस्त्वं च शिवो भव ।
 नक्षत्रेऽभिजिति त्वं च प्रसूतो रिपुसूदनः ॥ ८१ ॥
 जयं चाभ्युदयं चैव पार्थिवस्य समावह ।
 जर्जरं पूजयित्वा च बलिं सर्वं निवेद्य च ॥ ८२ ॥
 अग्नौ होमं ततः कुर्यान्मन्त्राहुतिपुरंस्कृतम् ।
 हुत्वा स एव दीप्ताभिरुल्काभिः परिमार्जनम् ॥ ८३ ॥
 नृपतेर्नर्तकीनां च कुर्याद्दीप्त्यभिवर्धनम् ।
 अभिद्योत्य सहांतोद्यैर्नृपतिं नर्तकीं तथा ॥ ८४ ॥
 मन्त्रपूतेन तोयेन पुनरभ्युक्ष्य तान्वदेत् ।
 महाकुले प्रसूताःस्य गुणौघैश्चाप्यलंकृताः ॥ ८५ ॥
 यद्वो जन्मगुणोपेतं तद्वो भवतु नित्यशः ।
 एवंमुक्त्वा ततो वाक्यं नृपतेर्भूतये बुधः ॥ ८६ ॥
 नाट्यप्रयोगसिद्ध्यर्थमाशिषः संप्रयोजयेत् ।
 सरस्वती घृतिर्मेधा ह्रीःश्रीर्लक्ष्मीर्घृतिर्मतिः ॥ ८७ ॥

१. 'वाभिमघ्नयेत्' फा. २. 'विघ्नानां शमनार्थं हि देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः' फा.
 ३. 'महावीर्यं' क-ख. ४. 'वज्रसारो' क-ख. ५. 'सर्वदेवगणैः' फा. ६. 'तु' घ.
 ७. 'पातु' घ. ८. 'च' घ-फा. ९. 'पञ्चगोत्तमः' फा. १०. 'सर्वं हि पान्दु त्वां सुराः'
 फा. ११. 'नक्षत्रेऽभिजितं त्वं तु सूर्योऽहितसूदन.' (?) क-ख. १२. 'पार्थिवाय
 प्रयच्छ नः' फा. १३. 'पूजयित्वैव' फा. १४. 'पुरस्कृत.' क-ख. १५. 'नर्तकी-
 स्तथा' फा. १६. 'प्रसूताः' क-ख.; 'प्रसूताश्च' फा. १७. 'तद्वै' घ. १८. 'लोकोऽयं
 क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १९. 'मतिः स्मृतिः' फा.

पान्तु वो मातरः सौम्याः सिद्धिदाश्च भवन्तु वः ।

होमं कृत्वा यथान्यायं हविर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ८८ ॥

भिन्ध्याकुम्भं ततश्चैव नाट्याचार्यः प्रयत्नतः ।

अभिन्ने तु भवेत्कुम्भे स्वामिनः शत्रुतो मयम् ॥ ८९ ॥

भैवेद्भिन्ने तु कुम्भे तु स्वामिनः शत्रुसंक्षयः ।

भिन्ने कुम्भे ततश्चैव नाट्याचार्यः प्रयत्नतः ॥ ९० ॥

प्रगृह्य दीपिकां दीप्तां सर्वैरङ्गं प्रदीपयेत् ।

द्वेडितैः स्फोटितैश्चैव बलितैर्विप्रघावितैः ॥ ९१ ॥

रङ्गमध्ये तु तां दीप्तां सशब्दां संप्रयोजयेत् ।

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्मृदङ्गैः पणवैस्तथा ॥ ९२ ॥

सर्वातोद्यैः प्रणदितै रङ्गयुद्धानि कारयेत् ।

तत्र छिन्नं च भिन्नं च दारितं च सशोणितम् ॥ ९३ ॥

कूटं प्रदीप्तमायत्तं निमित्तं सिद्धिलक्षणम् ।

सम्यगिष्टस्तु रङ्गो वै स्वामिनः शुभमावहेत् ॥ ९४ ॥

पुरस्य बालवृद्धस्य तथा जनपदस्य च ।

दुरिष्टस्तु तथा रङ्गो देवतैर्दुरधिष्ठितः ॥ ९५ ॥

नाट्यविध्वंसनं कुर्यान्नृपस्य च तथाशुभम् ।

यै एवं विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ॥ ९६ ॥

प्राप्नोत्यपचयं शीघ्रं तिर्यग्योर्नि च गच्छति ।

यज्ञेन संमितं ह्येतद्रङ्गदैवतपूजनम् ॥ ९७ ॥

अपूजयित्वा रङ्गं तु नैव प्रेक्षीं प्रयोजयेत् ।

पूजिताः पूजयन्त्येते मानिता मानयन्ति च ॥ ९८ ॥

१. 'सर्वाः' का. २. 'भिघाव' क ख का. ३. 'भिन्ने चैव तु विज्ञेयः' व-का.
 ४. 'सर्वैरङ्गं' क-ख. ५. 'य प्रघावितैः' व-का. ६. 'शृदङ्गपणवैस्तथा' व-का.
 ७. 'प्रणदितैः' क-ख. ८. 'रङ्गे' का. ९. 'भिन्नं च छिन्नं च' का. १०. 'क्षतं' व.
 'क्षतप्रदीप्तमायत्तं' का. ११. 'पुरस्यपालवृद्धस्य' व. १२. 'देवतैः (i)' व.
 १३. 'यस्त्वेवं' का. १४. 'संमत' क-ख-य. १५. 'प्रेक्ष्यं' क-ख.

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 न तथाशु दहत्यग्निः प्रभञ्जनंसमीरितः ॥ ९९ ॥
 यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ।
 शौख्येन विनीतेन शुचिना दीक्षितेन च ॥ १०० ॥
 नाट्याचार्येण शान्तेन कर्तव्यं रङ्गपूजनम् ।
 स्थानभ्रष्टं तु यो दद्याद्दलिमुद्विग्नमानसः ॥ १०१ ॥
 मध्वहीनो यथा होता प्रायश्चित्ती भवेत्तु सः ।
 इत्ययं यो विधिर्दृष्टो रङ्गदेवतपूजने ॥ १०२ ॥
 नवे नाट्यगृहे कार्यः प्रेक्षायां च प्रयोक्तृभिः ।

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे रङ्गदेवतपूजाविधानं नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

एवं तु पूजनं कृत्वा मया प्रोक्तंः पितामहः ।
 आज्ञापय विभो क्षिप्रं कः प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥ १ ॥
 ततोऽस्म्युक्तो भगवता योजयामृतमन्थनम् ।
 एतदुत्साहजननं सुरप्रीतिकरं तथै ॥ २ ॥
 योयं समवकारस्तु धर्मकामार्थसाधकः ।
 मया प्रप्रथितो विद्वन्स प्रयोगः प्रयुज्यताम् ॥ ३ ॥
 तस्मिन् समवकारे तु प्रयुक्ते देवदानवाः ।
 हृष्टाः समभवन् सर्वे कर्मभावानुदर्शनात् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य मामाहाम्बुजसंभवः ।
 नाट्यं संदर्शयामोऽर्थं त्रिनेत्राय महात्मने ॥ ५ ॥

१. 'तथाशु(शु ?)' क-ख. २. 'शास्त्रे च' क-ख. ३. 'एवमेव विधि.' का.
 ४. 'कार्यम् (?)' का. ५. 'तु' का. ६. 'धी' इति नास्ति का-पुस्तके. ७. 'रङ्गदेवत-
 पूजनं' य.; 'रङ्गदेवतापूजनं' का. ८. क-ख-पुस्तकयोः 'अथ' इति नास्ति. ९. 'चतुर्था-
 ध्यायप्रारम्भ.' का. १०. 'प्रोक्तं पितामह' क-ख. ११. 'प्रभो' का. १२. 'सर्वे'
 क-ख. १३. 'महत' का. १४. 'समस्तकार्यस्य.' १५. श्लोकोऽयं क-ख-पुस्तक-
 योर्नास्ति. १६. 'अत्र' का.; 'अन्यं' क-ख.

ततः सार्धं सुरैर्गत्वा वृषभाङ्गनिवेशनम् ।
 संमभ्यर्च्य शिवं पश्चादुवाचेदं पितामहः ॥ ६ ॥
 मया समवकारस्तु योऽयं सृष्टः सुरोत्तम ।
 श्रवणे दर्शने चास्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ७ ॥
 पश्याम इति देवेशो द्रुहिणं वाक्यमब्रवीत् ।
 ततो मामाह भगवान्सज्जो भव महामते ॥ ८ ॥
 ततो हिमवतः पृष्ठे नानानगसैमाकुले ।
 बहुचूतद्रुमाकीर्णे रम्यकन्दरनिर्झरे ॥ ९ ॥
 पूर्वरेङ्गे कृते पूर्वं तत्रायं द्विजसत्तमाः ।
 तथा त्रिपुरर्दाहश्च डिमैसंज्ञः प्रयोजितः ॥ १० ॥
 ततो भूतगणा ह्यष्टाः कर्मभावानुकीर्तनात् ।
 महादेवश्च सुप्रीतः पितामहमथाम्ब्रवीत् ॥ ११ ॥
 र्थहो नाट्यमिदं सम्यक्त्वया सृष्टं महामते ।
 यशस्यं च शुभार्थं च पुण्यं बुद्धिविवर्धनम् ॥ १२ ॥
 मयापीदं स्मृतं नृत्यं संध्याकालेषु नृत्यता ।
 नानाकरणसयुक्तैरङ्गहारैर्विभूषितम् ॥ १३ ॥
 पूर्वरेङ्गविधावसिंस्त्वया सम्यक्प्रयोज्यताम् ।
 वर्धमानकयोगेन गीतेष्वासारितेषु च ॥ १४ ॥
 महागीतेषु चैर्वाग्भिन् सस्यगेवाभिनेष्यसि ।
 यश्चायं पूर्वरङ्गस्तु त्वया शुद्धः प्रयोजितः ॥ १५ ॥
 एतद्विमिश्रितश्चायं चित्रो नाम भविष्यति ।
 श्रुत्वा महेश्वरवचः प्रत्युक्तं चै स्वयंमुवा ॥ १६ ॥

१. 'अभ्यर्च्य' क. २. 'उत्पद्यते' क. ३. 'बहुभूतव्याप्याकीर्णे' क. ४. 'सो-
 हस्यो' क. ख. ५. 'हिम' क. ख. ६. 'ततो' क. ख. ७. 'सृष्ट' क. ख. ८. 'नित्यं'
 क. ख. ९. 'प्रयुज्यताम्' का. १०. श्लोकार्थमिदं क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति, य-पुस्तके
 च प्रक्षिप्तत्वेन पठ्यते. ११. 'गीतेष्वासारितेषु च' का. १२. 'विवातां.' क. ख.
 १३. 'सम्यक्त्वमभिनेष्यसि' क. ख. १४. 'एभि' का. १५. 'तु' क.

- प्रयोगमङ्गहारानामाचक्ष्व सुरसत्तम ।
 ततस्तण्डुं समाह्वय प्रोक्तवान्मुवनेश्वरः ॥ १७ ॥
 प्रयोगमङ्गहारानामाचक्ष्व भरताय वै ।
 ततो ये तण्डुना प्रोक्तास्त्वङ्गहारा महात्मना ॥ १८ ॥
 नानाकरणसंयुक्तान्व्याख्यास्यामि सरेचकान् ।
 स्थिरहस्तोऽङ्गहारस्तु तथा पर्यस्तकः स्मृतः ॥ १९ ॥
 सूचीविद्धस्तथा चैव ह्यपविद्धस्तथैव च ।
 आक्षिप्तकस्तु विज्ञेयस्तथा चोद्धटितः स्मृतः ॥ २० ॥
 विष्कम्भश्चैव संप्रोक्तस्तथा चैवापराजितः ।
 विष्कम्भापत्तुतश्चैव भक्ताकीडस्तथैव च ॥ २१ ॥
 स्वस्तिको रेचितश्चैव पार्श्वस्वस्तिक एव च ।
 वृश्चिकश्चैव संप्रोक्तो भ्रमरश्च तथापरः ॥ २२ ॥
 मत्तस्वलितकश्चैव मदाद्विलसितस्तथा ।
 गतिमण्डलो विज्ञेयः परिच्छिन्नस्तथैव च ॥ २३ ॥
 परिवृत्तरेचितः स्यात्तथा वैशौखरेचितः ।
 परावृत्तोऽथ विज्ञेयस्तथा चैवाप्यलतकः ॥ २४ ॥
 पार्श्वच्छेदोऽथ संप्रोक्तो विद्युद्भ्रान्तस्तथैव च ।
 ऊरुद्वृत्तस्तथा चैव स्यादालीढस्तथैव च ॥ २५ ॥
 रेचितश्चापि विज्ञेयस्तथैवाच्छुरितः स्मृतः ।
 आक्षिप्तरेचितश्चैव संभ्रान्तश्च तथापरः ॥ २६ ॥

१. 'सुरसत्तम' का. २. 'वै' का. ३. 'अङ्गहारान्' (?) का. ४. 'ताश्च'
 क-ख. ५. 'तथा च स्यात् अपविद्ध.' का. ६. 'आक्षिप्तकोऽय' का. ७. 'चोद्या-
 दित.' का.; 'वीद्यादित' ख.; 'चोद्धटित.' का. ८. 'अङ्गहृतथैव' का.; 'अपस्मृतथैव'
 का. ९. 'रेचितथैव' क-ख. १०. 'भ्रमरथ' क-ख-का. ११. 'विलसतस्तथा'
 क-ख. १२. 'रेचितोऽथ स्यात्' का.; 'वृश्चिकपरिद्ध' क-ख. १३. 'वैशाख एव च'
 क-ख. १४. 'द्वललतक.' (?) का.; 'द्वललतक' (?) ख. १५. 'विद्युद्भ्रान्तः' क-ख.;
 'वियुद्भ्रान्त.' का. १६. 'उद्धृतकस्तथैव [स्यात्]' क-ख.; 'उरुद्वृत्त.' का.
 १७. 'स्मृत.' इति त्रुटितं क-ख-पुस्तकयोः.

अर्पसर्पस्तु विशेषस्तथा चार्धनिकुट्टकः ।
 द्वात्रिंशद्वेते संप्रोक्ता अङ्गहारास्तु नामतः ॥ २७ ॥
 एतेषां तु प्रवक्ष्यामि प्रयोगं करणाश्रयम् ।
 हस्तपादप्रचारश्चै यथा योज्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २८ ॥
 अङ्गहारेषु वक्ष्यामि करणेषु च वै द्विजाः ।
 सर्वेषामङ्गहाराणां निष्पत्तिः करणैर्यतः ॥ २९ ॥
 तान्यतः संप्रवक्ष्यामि नामतः कर्मतस्तथा ।
 हस्तपादसमायोगो नृत्यस्य करणं भवेत् ॥ ३० ॥
 द्वे नृत्यकरणे चैव भवतो नृत्यमातृका ।
 द्वाभ्यां त्रिचतुरभिर्वाप्यङ्गहारस्तु मातृभिः ॥ ३१ ॥
 त्रिभिः कलापकं चैव चतुर्भिर्मण्डकं भवेत् ।
 पञ्चैव करणानि स्युः संघातक इति स्मृतः ॥ ३२ ॥
 षड्भिर्वा सप्तभिर्वापि अष्टभिर्नवभिस्तथा ।
 करणैरिह संयुक्ता अङ्गहारा इति स्मृताः ॥ ३३ ॥
 एतेषामेव वक्ष्यामि हस्तपादविकल्पनम् ।
 तलपुष्पपुटं पूर्वं वर्तितं वलितोरु च ॥ ३४ ॥
 अपविद्धं समनखं लीनं स्वस्तिकरेचितम् ।
 मण्डलस्वस्तिकं चैव निकुट्टकमथापि च ॥ ३५ ॥
 तथैवार्धनिकुट्टं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 अर्धरेचितकं चैव वक्षःस्वस्तिकमेव च ॥ ३६ ॥

१. 'असर्पितोऽय विशेषः' का. २. 'अङ्गहारास्तु' का. ३. 'एषां चैव प्रवक्ष्यामि'
 का. ४. 'करणधितम्' का. ५. 'तु' का. ६. 'अङ्गहारप्रयोगेषु' क-ख. ७. 'तथाहं
 द्विजसत्तमाः' का. ८. 'भवेत्' का. ९. 'तान्यहं' का. १०. 'समायोगि' ख.
 ११. 'नृत्यस्य' का. १२. 'नृत्यकरणे' घ. १३. 'नृत्यमातृका' घ.; 'नृत्यमातृकाः' का.
 १४. 'त्रिभिश्चतुर्वापि' घ. १५. 'त्रिभिः कलापको द्वेयश्चतुर्भिर्मण्डकस्तथा' का.
 १६. 'पण्डकं तथा' क-ख. १७. 'करणैरिह संयुक्ता अङ्गहार इति स्मृतः' क-ख.
 १८. 'इह' का. १९. 'चैव' का. २०. 'वलितोरु च' क-ख-का. २१. 'मण्डलं
 स्वस्तिकं चैव' क-ख-का. २२. 'कटिच्छिन्नं' क.; 'कटिच्छिन्नं स्व.

उन्मत्तं स्वस्तिकं चैव पृष्ठस्वस्तिकमेव च ।
 दिक्स्वस्तिकमलातं च तैथैव च कटीसयम् ॥ ३७ ॥
 आक्षिप्तरेचितं चैव विक्षिप्तौक्षिप्तकं तथा ।
 अर्धस्वस्तिकमुद्दिष्टमञ्चितं च तथापरम् ॥ ३८ ॥
 भुजङ्गासितं प्रोक्तमूर्ध्वजानु तथैव च ।
 निकुञ्चितं च मत्तलि त्वर्धमत्तलि चैव हि ॥ ३९ ॥
 स्याद्रेचकनिकुञ्चं च तथा पादापविद्धकम् ।
 वैलितं घूर्णितं चैव ललितं च तथापरम् ॥ ४० ॥
 दण्डपक्षं तथा चैव भुजङ्गास्त्ररेचितम् ।
 नूपुरं चैव संप्रोक्तं तथा वैशाखरेचितम् ॥ ४१ ॥
 अमरं चतुरं चैव भुजङ्गाञ्चितमेव च ।
 दण्डरेचितकं चैव तथा वृश्चिककुट्टनम् ॥ ४२ ॥
 कटिभ्रान्तं तथा चैव लतावृश्चिकमेव च ।
 लिनं च करणं प्रोक्तं तथा वृश्चिकरेचितम् ॥ ४३ ॥
 वृश्चिकं व्यंसितं चैव तथा पार्श्वनिकुञ्चकम् ।
 ललाटतिलकं क्रान्तं कुञ्चितं चक्रमण्डलम् ॥ ४४ ॥
 उरोमण्डलमाक्षिप्तं तथा तलविलासितम् ।
 अर्गलं चाथ विक्षिप्तमावृत्तं दौलपादकम् ॥ ४५ ॥
 विवृत्तं विनिवृत्तं च पार्श्वक्रान्तं निशुम्भितम् ।
 विद्युद्भ्रान्तमतिक्रान्तं विवर्तितकमेव च ॥ ४६ ॥
 गजक्रीडितकं चैव तलसंस्फोटितं तथा ।
 गरुडपुतकं चैव गण्डसूचि तथापरम् ॥ ४७ ॥

१. 'ननात्' (?) ख. २. 'तथा चैव' का. ३. 'विक्षिप्तकं तथा' ख. ४. 'निकु-
 चितमत्तलि च अर्धमत्तलि चैव हि' क-ख. ५. 'घूर्णितं चैव ललितं' का. ६. 'वृश्चिक-
 कुट्टितम्' का. ७. 'पादनिवृट्टनम्' का. ८. 'वक्त्रमण्डलम्' क-ख. ९. 'आर्तव'
 क-ख. १०. 'दौलपादकम्' का.

परिवृत्तं समुद्दिष्टं पार्श्वजानु तथैव च ।

१ गृध्रावलीनकं चैव सन्नतं सूच्यथापि च ॥ ४८ ॥

अर्धसूचीति करणं सूचीविद्धं तथैव च ।

अपक्रान्तं च संप्रोक्तं मयूरललितं तथा ॥ ४९ ॥

सर्पितं दण्डपादं च हरिणप्लुतमेव च ।

१ प्रेङ्खोलित नितम्बं च स्खलितं करिहस्तकम् ॥ ५० ॥

प्रसर्पितकमुद्दिष्टं सिंहविक्रीडितं तथा ।

सिंहोत्कर्षितमुद्धृतं तथोपसृतमेव च ॥ ५१ ॥

तैलघट्टितकं चैव जनितं चावहित्थकम् ।

निवेशमेलकाक्रीडमूर्खदृत्तं तथैव च ॥ ५२ ॥

मदस्खलितकं चैव विष्णुक्रान्तमथापि च ।

संक्रान्तमथ विष्कम्भमुद्धृतमथापि च ॥ ५३ ॥

वृषभक्रीडितं चैव लोलितं च तथापरम् ।

१ नैगापसर्पितं चैव शकटासं तथैव च ॥ ५४ ॥

१ गङ्गावतरणं चैवेत्युक्तमष्टाधिकं शतम् ।

अष्टोत्तरशतं ह्येतत्करणानां मयोदितम् ॥ ५५ ॥

१ भूते युद्धे नियुद्धे च तथा गतिपरिक्रमे ।

गतिचारे प्रवक्ष्यामि युद्धचारीविकल्पनम् ॥ ५६ ॥

यत्र तत्रापि सयोज्यमाचार्यैर्नात्यशक्तितः ।

प्रायेण करणे कार्यो वामो वक्षःस्थितः करः ॥ ५७ ॥

चरणस्यानुगश्चापि दक्षिणस्तु भवेत्करः ।

हस्तपादप्रचारं सु कटिपार्श्वोरुसंयुतम् ॥ ५८ ॥

१. 'गृध्रावलीनकं' का. २. 'खलितं' का. ३. 'प्रसर्पित समुद्दिष्ट' का. ४. 'सिंहक-
म्भितं' क-ख. ५. 'तलघट्टितं' का. ६. 'च बहिष्त्रिकम्' क ख. ७. 'निवेशं
मौलिकाक्रीडं' क-ख-का. ८. 'तथैव च' का. ९. 'सक्रान्त' क-ख. १०. 'उद्धादितं'
क ख. ११. 'सामापसर्पितं' क ख. १२. 'शकटासं' क-ख. १३. 'गङ्गावतरणं' क-ख.
१४. पर्यायमेतत् का-पुस्तके नास्ति. १५. 'चैतत्' क-ख. १६. 'गृत्वे' क-ख.
१७. 'गतिचारे' क.; 'गतिप्रचारे वक्ष्यामि' का. १८. 'कटी' क-ख.

उरः पृष्ठोदरोपेतं वैक्ष्यमाणं निवोषत । १ । १ ।
 यानि स्वानानि याश्चार्यो नृचहस्तास्तथैव च ॥ ५९ ॥
 सा मातृकेति विजेया तद्योगात्करणं भवेत् ।
 कंटीकर्णसमा यत्र को (कं ?) परासशिरस्तथा ॥ ६० ॥
 समुन्नतमुरश्चैव सौष्ठवं नाम तद्भवेत् ।
 वामे पुष्पपुटः पार्श्वे पादोऽग्रतलसंचरः ॥ ६१ ॥
 तथा च सनतं पार्श्वं तलपुष्पपुटं भवेत् ।
 कुञ्चितौ मणिवन्धे तु व्योवृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६२ ॥
 हस्तौ निपतितौ चोर्वोर्वर्तितं करणं तु तत् ।
 शुक्लतुण्डौ यदा हस्तौ व्योवृत्तपरिवर्तितौ ॥ ६३ ॥
 ऊरू च वलितौ यैस्सिन्धिलितोरुकमुच्यते ।
 व्योवर्त्य शुक्लतुण्डास्यमूरुपृष्ठे निपातयेत् ॥ ६४ ॥
 वामहस्तश्च वक्षस्यो ह्यपविद्ध तु तद्भवेत् ।
 श्लिष्टौ समनसौ पादौ करौ चापि प्रलम्बितौ ॥ ६५ ॥
 देहः स्वाभाविको यत्र भवेत्समनसं तु तत् ।
 पताकाजलि वक्षस्य प्रसारितशिरोधरम् ॥ ६६ ॥
 निर्कुञ्चितासकूटं च तल्लीनं करणं स्मृतम् ।
 स्वस्तिकौ रेचितौ विद्वौ विश्लिष्टौ कटितस्थितौ ॥ ६७ ॥
 यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः स्वस्तिकरेचितम् ।
 स्वस्तिकौ तु करौ कृत्वा प्रोत्सोर्ध्वतलौ समौ ॥ ६८ ॥

१. 'रुसमार्गे' का. २. पयमेतत् क-र-मुन्वृणोर्नास्ति; 'करौ कर्णस्यौ' क-र.
 ३. 'कूप'णशिरसाया' का. ४. 'समुन्नतमुरा चैव' का. ५. 'पुष्पपुटं' का. ६. 'पार्श्वे'
 क-र. ७. 'कुञ्चितौ' क-र. ८. 'च' क-र. ९. 'व्योवर्तपरिवर्तिते' क-र.
 १०. 'शुक्ल' क-र. ११. 'व्योवर्त' क-र. १२. 'पुटौ' क.; 'उरौ' र. १३. 'यत्र'
 का. १४. 'चडिलोरु तदुच्यते' क-र.; 'वलितोरु तदुच्यते' का. १५. 'गात्रल' का.
 १६. 'वश'ुण्डौ क-र. १७. 'ध-पपरिद्धं' घ. १८. 'निदधितांघ'
 घ. १९. 'रेचितमिदौ' घ. २०. 'कटिसंभितौ' घ. २१. 'प्रोत्सोर्ध्वतलौ' का.

तथा च मण्डलं स्थानं मण्डलस्वस्तिकं तु तत् ।
 निकुटितौ यदा हस्तौ स्वाहुशिरसीञ्चरे ॥ ६९ ॥
 पादौ निकुटितौ चैव ज्ञेयं तत्तु निकुट्टनम् ।
 अञ्चितौ बाहुशिरसी हस्तास्त्वभिमुखाङ्गुलिः ॥ ७० ॥
 निकुञ्चितार्थयोगेन भवेदर्धनिकुट्टकम् ।
 पर्यायशः कटिच्छिन्ना बाहू शिरसि पल्लवौ ॥ ७१ ॥
 पुनः पुनश्च करणं कटिच्छिन्नं तु तद्भवेत् ।
 अपविद्धकरः सूच्या पादश्चैव निकुट्टितः ॥ ७२ ॥
 संनतं यत्र पार्श्वं च तद्भवेदर्धरेचितम् ।
 स्वस्तिकौ चरणौ यत्र करौ वक्षःस्थरेचितौ ॥ ७३ ॥
 निकुञ्चितं तथा वक्षो वक्षःस्वस्तिकमेव तत् ।
 अञ्चितेभ्य तु पादेन रेचितौ तु करौ यदा ॥ ७४ ॥
 उन्मत्तं करणं तत्तु विज्ञेयं नृत्यंकोविदैः ।
 हस्ताभ्यामथ पादाभ्यां भवतः स्वस्तिकौ यदा ॥ ७५ ॥
 तत्स्वस्तिकमिति प्रोक्तं करणं करणार्थिभिः ।
 विशिष्टाक्षिप्तबाहुभ्यां स्वस्तिकौ चरणौ यदा ॥ ७६ ॥
 अपक्रान्तार्थसूचीभ्यां तत्पृष्ठस्वस्तिकं भवेत् ।
 पार्श्वयोरग्रतश्चैव यत्र श्लिष्टकृतो भवेत् ॥ ७७ ॥

१. 'मण्डलं' क-ख-का. २. 'हि' क-ख. ३. 'निकुटितं' क-ख. ४. 'विज्ञेयं चैव कुट्टकम्' क-ख.; 'ज्ञेयं तत्तु निकुट्टकम्' का. ५. 'बाहुशिरसी' क-ख.; 'बाहुशिरसि' घ. ६. 'हस्तास्त्वा' (?) क-ख. ७. 'निकुट्टितार्थयोगेन' क-ख. 'निकुञ्चितश्च पादः स्यात्' का.; 'भवेदर्धनिकुट्टितम्' क-ख.; 'ज्ञेयमर्धनिकुट्टकम्' का. ८. 'पर्यायशः' (शः) कटी छिन्ना बाहोः शिरसि पल्लवे' क-ख. ९. 'अपविद्धकरः' क-ख-का. १०. 'निकुट्टकः' का. ११. 'तु' क-ख. १२. 'वक्षसि रेचितौ' का. १३. 'च' क-ख-का. १४. 'तदा' क-ख. १५. 'यत्त' घ-का. १६. 'तदेतत्पर्यं' क-ख. सुस्तकयोर्नास्ति । परं पद्यस्यास्य प्रथमपादोऽव्यवहितोत्तरपद्ये पूर्वपादत्वेनोपलभ्यते । 'उमाभ्यां हस्तापादाभ्यां' का. १७. 'हस्ताभ्यामथ पादाभ्यां' क-ख. १८. 'अपक्रान्तार्थसूचीभ्यां' घ-का. १९. 'श्लिष्टकृतो' घ.; 'श्लिष्टः कृतो' का.

स्वस्तिको हस्तपादाभ्यां तद्विष्वस्तिकमुच्यते ।
 अंलातं चरणं कृत्वा व्यंसयेदक्षिणं करम् ॥ ७८ ॥
 ऊर्ध्वजानुक्रमं कुर्यादलातकमिति स्मृतम् ।
 स्वस्तिकापसृतः पादः करौ नाभिकटिस्थितौ ॥ ७९ ॥
 पार्श्वमुद्वाहितं चैव करणं तत्कटीसमम् ।
 हस्तो हृदि भवेद्ग्रामः सव्यश्चाक्षिसरेचितः ॥ ८० ॥
 रेचितश्चापविद्धश्च तत्स्यादाक्षिसरेचितम् ।
 विक्षिप्तं हस्तपादं च तस्यैवाक्षेपणं पुनः ॥ ८१ ॥
 यत्र तत्करणं ज्ञेयं विक्षिप्ताक्षिसकं द्विजाः ।
 स्वस्तिकौ चरणौ कृत्वा करिहस्तं च दक्षिणम् ॥ ८२ ॥
 वक्ष.स्थाने तथा वाममर्धस्वस्तिकमादिशेत् ।
 व्यावृत्तपरिवृत्तस्तु स एव तु करो यदा ॥ ८३ ॥
 अञ्चितो नासिकाग्रे तु तदञ्चितमुदाहृतम् ।
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य र्थसम्भूरं विवर्तयेत् ॥ ८४ ॥
 कटिजानू विवर्तौ च मुजङ्गत्रासितं भवेत् ।
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानु स्तनसमं न्यसेत् ॥ ८५ ॥
 प्रयोगवशगौ हस्तावूर्ध्वजानु प्रकीर्तितम् ।
 धूर्ध्विकं चरणं कृत्वा करं पार्श्वे निकुञ्चयेत् ॥ ८६ ॥
 नासाग्रे दक्षिणं चैव ज्ञेयं तंतु निकुञ्चितम् ।
 वामदक्षिणपादाभ्यां धूर्णमानोपसर्पणैः ॥ ८७ ॥
 उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मर्त्तलयुदाहृतम् ।
 स्वलितापसृतौ पादौ वामहस्तश्च रेचितः ॥ ८८ ॥

१. 'प्रजातं' ख. २. 'चैव' फा. ३. 'भवेत्' फा. ४. 'नामीकटीस्थितौ' फा.
 ५. 'सा' क-ख. ६. 'तु' फा. ७. 'कटिहस्तं' क-ख. ८. 'अग्रम्' य.
 ९. 'ऊर्ध्व' फा. १०. 'प्रवर्तयेत्' क ख. ११. 'कटी जानुविवर्तय' क-ख.; 'कटिजानु
 विवृतं च' फा. १२. 'जानुमूर्धं प्रसारयेत्' क-ख-फा. १३. 'करणं धूर्ध्विकं कृत्वा'
 फा. १४. 'ननु' (?) ख., 'तद्वि' फा. १५. 'धूर्ण' क फा. १६. 'मत्तलि' क-ख.

सव्यहस्तः कटिस्यः स्यादर्धमत्तलि तत्समृतम् ।
 रेचितो दक्षिणो हस्तः पादः सव्यो निकुटितः ॥ ८९ ॥
 दोला चैवं भवेद्द्वामस्तद्रेचितनिकुटितम् ।
 कार्यौ नामितटे हस्तौ प्राङ्मुखौ खटकामुखौ ॥ ९० ॥
 सूचीविद्धावपक्रान्तौ पादौ पादापविद्धके ।
 अपविद्धो भवेद्धस्तः सूचीपादस्तथैव च ॥ ९१ ॥
 तथा त्रिकं विवृत्तं च वलितं नाम तद्भवेत् ।
 वर्तिताघूर्णितः सव्यो हस्तो वामश्च दोलितः ॥ ९२ ॥
 स्वस्तिकापसृतः पादः करणं घूर्णितं तु तत् ।
 करिहस्तो भवेद्दामो दक्षिणश्चापवर्तितः ॥ ९३ ॥
 बहुशः कुटितः पादो ज्ञेयं तल्ललितं बुधैः ।
 ऊर्ध्वजानु विधायीतस्तस्योपरि लतां न्यसेत् ॥ ९४ ॥
 दण्डपक्षं तु तत्प्रोक्तं करणं नृचवेदिभिः ।
 भुजङ्गत्रासितं कृत्वा यत्रोभावपि रेचितौ ॥ ९५ ॥
 वामपार्श्वस्थितौ हस्तौ भुजङ्गत्रस्तरेचितम् ।
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा लतारेचितकौ करौ ॥ ९६ ॥
 नूपुरं च तथा पादं करणे नूपुरे न्यसेत् ।
 रेचितौ हस्तपादौ च कंठी ग्रीवा च रेचिता ॥ ९७ ॥
 वैशाखस्थानकेनैतद्भवेद्वैशाखरेचितम् ।
 आर्क्षिर्षः स्वस्तिकः पादः करौ चोद्वेष्टितौ तथा ॥ ९८ ॥
 त्रिकस्य वलनं चैव ज्ञेयं अमरकं तु तत् ।
 अञ्चितः स्यात्करो वामः सव्यश्चतुर एव च ॥ ९९ ॥

१. 'अर्धमत्तलि' क-र. 'अर्धमत्तलिमादिसेत्' का. २. 'रेचकनिकुटितम्' क-र.; 'रेचकनिकुटितम्' का. ३. 'नाभिमुखे'. ४. 'खटिकामुखौ' क-र.; 'खटकामुखौ' का. ५. 'पादापविद्धकौ' का. ६. 'स्वलितं' क-र. ७. 'वर्तितो' का. ८. 'हि' क-र. ९. 'प्रवर्तितः' क-र.; 'विवर्तित' का. १०. इत प्रगृह्णति श्लोकचतुष्टयं क-र. पुस्तक-योर्नास्ति । 'ऊर्ध्वं जानु' का. ११. 'विधायाय' का. १२. 'कटिग्रीवौ च रेचितौ' का. १३. 'दोलितो वामक. पाद.' क-र. १४. 'वलनाचैव' क-र-का.

दक्षिणः कुट्टितः पादश्चतुरं तत्प्रकीर्तितम् ।
 भुजङ्गासितः पादो दक्षिणो रेचितः करः ॥ १०० ॥
 लताख्यश्च करो वामो भुजङ्गाश्रितकं भवेत् ।
 विक्षिप्तं हस्तपाद तु समन्ताद्यत्र दण्डवत् ॥ १०१ ॥
 रेच्यते तद्धि करणं ज्ञेयं दण्डकरेचितम् ।
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा द्वावप्यथ निकुट्टितौ ॥ १०२ ॥
 विघातव्यौ करौ तं तु ज्ञेयं वृश्चिककुट्टितम् ।
 सूचीं दर्श्यापविद्धं च दक्षिणं चरणं न्यसेत् ॥ १०३ ॥
 रेचिता च कटिर्यत्र कटिभ्रान्तं तदुच्यते ।
 अश्रितः पृष्ठतः पादः कुञ्चितोर्ध्वतलाङ्गुलिः ॥ १०४ ॥
 लताख्यश्च करो वामस्तलतावृश्चिकं भवेत् ।
 अल्पपद्म. कटीदेशे लिङ्गा पर्यायशः कटी ॥ १०५ ॥
 वैशाखस्यानकेनेह तच्छिख्रं करणं भवेत् ।
 वृश्चिकं चरणं कृत्वा स्वस्तिकौ च करावुभौ ॥ १०६ ॥
 रेचितौ विप्रकीर्णौ च करौ वृश्चिकरेचितम् ।
 बाहुशीर्षाश्रितौ हस्तौ पादः पृष्ठाश्रितस्तथा ॥ १०७ ॥
 दूरसनतपृष्ठं च वृश्चिक तत्प्रकीर्तितम् ।
 अलीढ स्थानकं यत्र करौ वक्षसि रेचितौ ॥ १०८ ॥
 ऊर्ध्वाधो विप्रकीर्णौ च व्यंसितं करणं तु तत् ।
 हस्तौ तु स्वस्तिकौ पार्श्वे तथा पादो निकुट्टितः ॥ १०९ ॥

१. 'रेचितो दक्षिण' क र फा. २ 'भुजङ्गाश्रितके' क-र. ३. 'च' क-र.
 ४. 'लयातेन' क र. ५ 'करण' फा. ६. 'द्वावप्यथनिकुट्टितौ' क-र. ७. 'तद्धि'
 क-र. ८. 'कृत्वा' क र फा. ९. 'अपेक्षतद्गुलि' क-र. १०. 'द्विषपर्यायश
 कटीम्' (१) क र. ११. 'रेचितापयती चैव' का. १२. 'कार्यौ' क-र.; 'कार्य' का.
 १३. 'वृश्चिकरेचिते' क-र. १४. 'अलीढस्थानको' का. १५. 'तद्विदुर्भुया' फा.
 १६. 'पादौ' क-र.

- यत्र तत्करणं ज्ञेयं बुधैः पार्श्वनिकुट्टितम् ।
 ॥ वृश्चिकं चरणं कृत्वा पादस्याङ्गुष्ठकेन तु ॥ ११० ॥
 ललाटे तिलकं कुर्याल्ललाटतिलकं तु तत् ।
 ॥ पृष्ठतः कुञ्चितं कृत्वा व्यतिक्रान्तक्रमं ततः ॥ १११ ॥
 आक्षिप्तौ च करौ कार्यौ क्रान्तके करणे द्विजाः ।
 ॥ आद्यः पादो नतः कार्यः सव्यहस्तश्च कुञ्चितः ॥ ११२ ॥
 उत्तानो वामपार्श्वस्थस्तकुञ्चितमुदाहृतम् ।
 ॥ भ्रूलम्बिताभ्यां बाहुभ्यां यद्गात्रेणानतेन च ॥ ११३ ॥
 अभ्यन्तरोपविद्धं स्यात्तज्ज्ञेयं चक्रमण्डलम् ।
 ॥ स्वस्तिकापसृतौ पादावपविद्धक्रमौ यदा ॥ ११४ ॥
 उरोमण्डलको हस्त उरोमण्डलिकं तु तत् ।
 ॥ आक्षिप्तं हस्तपादं च क्रियते यत्र वेगतः ॥ ११५ ॥
 आक्षिप्तं नीम करणं विज्ञेयं तद्विजोत्तमाः ।
 ॥ ऊर्ध्वाङ्गुलितलः पादः पार्श्वेनोर्ध्वं प्रसारितः ॥ ११६ ॥
 प्रकुर्यादञ्चिततलौ हस्तौ तलविलासिते ।
 ॥ पृष्ठतः प्रसृतः पादो द्वौ तालवर्धमेव च ॥ ११७ ॥
 तस्यै चैवानुगो हस्तः पुरतस्त्वर्गलं तु तत् ।
 ॥ विक्षिप्तं हस्तपादं च पृष्ठतः पार्श्वतोऽपि वा ॥ ११८ ॥
 एकमार्गगतं यत्र तद्विक्षिप्तमुदाहृतम् ।
 ॥ प्रसार्य कुञ्चितं पादं पुनरावर्तयेद्भुतम् ॥ ११९ ॥

१. 'पार्श्वनिकुट्टिकम्' क-ख.; 'पार्श्वनिकुट्टनम्' का. २. 'करणं' का. ३. 'च' का. ४. 'कुर्यादतिक्रान्तं समन्ततः' का. ५. 'पादोऽधितः' का. ६. 'वामपार्श्वध.' ७. 'पद-विद्धा' का. ८. 'पादो पादावर्धक्रमौ' क-ख-का. ९. 'उरोमण्डलको हस्तौ' क-ख.; 'उरोमण्डलिको'. १०. 'उरोमण्डलकं' क-ख-का. ११. 'पादो तु क्रियते' क-ख. १२. 'करणं नाम' क-ख-का. १३. 'तद्विज्ञेयं द्विजपंभाः' का. १४. 'पार्श्वेनोर्ध्वं' का. १५. 'तलावूर्ध्वमेव च' क-ख.; 'तलावूर्ध्वमेव च' का. १६. 'तस्यैवानुगो हस्तः' य.; 'तस्यैवानुगतो हस्तः' का. १७. 'तु' का. १८. 'ऽपि' का. १९. 'पुर आवर्तयेद्भुतम्' क-ख.

प्रयोगवशगौ हस्तौ तदावर्तमुदाहृतम् ।
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वत्पार्श्वं तु दोलयेत् ॥ १२० ॥
 प्रयोगवशगौ हस्तौ डो(दो ?)लापादं तदुच्यते ।
 आक्षिप्तं हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तयेत् ॥ १२१ ॥
 रेचितौ च तथा हस्तौ विवृत्ते करणे द्विजाः ।
 सूचीविद्धं विधायथ त्रिकं तु विनिवर्तयेत् ॥ १२२ ॥
 करौ च रेचितो कार्यौ विनिवृत्ते द्विजोत्तमाः ।
 पार्श्वक्रान्तक्रमं कृत्वा पुरस्तादथ पातयेत् ॥ १२३ ॥
 प्रयोगवशगौ हस्तौ पार्श्वक्रान्तं तदुच्यते ।
 पृष्ठतः कुञ्चितः पादो वक्षश्चैव समुन्नतम् ॥ १२४ ॥
 तिलके च करः स्थाप्यस्तन्निशुम्भितमुच्यते ।
 पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं प्रसारयेत् ॥ १२५ ॥
 संवृतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्तं तदुच्यते ।
 अतिक्रान्तं क्रमं कृत्वा पुरस्तात्संप्रसारयेत् ॥ १२६ ॥
 प्रयोगवशगौ हस्तावतिक्रान्ते प्रकीर्तितौ ।
 आक्षिप्तं हस्तपादं च त्रिकं चैव विवर्तितम् ॥ १२७ ॥
 द्वितीयो रेचितो हस्तो विवर्तितकमेव तत् ।
 कर्णेऽञ्चितः करो वामो लताहस्तश्च दक्षिणः ॥ १२८ ॥
 दोलापादस्तथा चैव गजक्रीडितके भवेत् ।
 द्रुतमुत्क्षिप्य चरणं पुरस्तादथ पातयेत् ॥ १२९ ॥
 तलसंस्फोटितौ हस्तौ तलसंस्फोटिते स्मृतौ ।

- * १. 'तदावर्तमुदाहृतम्' फा. २. 'उत्क्षिप्तं' क-ख. ३. 'दोलयेत्' घ.
 ४. 'तदुक्तं दोलपादकम्' क-ख.; 'दोलापादं प्रकीर्तितम्' फा. ५. 'चक्रपादं च'
 क-ख. ६. 'च परिवर्तयेत्' क-ख.; 'चैव विवर्तितम्' फा. ७. 'विवृत्ते' क-ख.
 ८. 'पार्श्वजानुक्रमं' फा. ९. 'पार्श्वक्रान्तमुदाहृतम्' फा. १०. 'द्विजितौ पादौ' फा.
 ११. 'हस्तौ च मण्डलाविद्धौ' फा. १२. 'मण्डलावर्द्धं' क-ख. १३. 'प्रतिक्रान्तं क्रमं'
 क-ख. १४. 'संप्रयोजयेत्' क-ख. १५. 'पुनश्च रेचयेदस्त्रं' फा. १६. 'वर्णावित-
 करो' क-ख. १७. 'गजक्रीडितकं' घ. १८. 'मतौ' घ.

पृष्ठप्रसारितौ पादौ लतारेचितकौ करौ ॥ १३० ॥

समुन्नतैरुर्ध्वैव गरुडप्लुतके भवेत् ।

सूचीपादोन्नतं पार्श्वमेको वक्षःस्थितः करः ॥ १३१ ॥

॥ द्वितीयश्चाञ्चितो गण्डे गण्डसूची तदुच्यते ।

ऊर्ध्वार्पवेष्टितौ हस्तौ सूचीपादो विवर्तितः ॥ १३२ ॥

॥ परिवृत्तत्रिकं चैव परिवृत्तं तदुच्यते ।

एकः समस्थितः पाद ऊर्ध्वे स्थितोऽपरः ॥ १३३ ॥

मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्थः पार्श्वजानु तदुच्यते ।

पृष्ठप्रसारितः पादः किञ्चिदञ्चितजानुकं ॥ १३४ ॥

यत्र प्रसारितौ बाहू तत्स्याद्ग्रावलीनकम् ।

उल्लुत्य चरणौ कार्यावप्रतः स्वस्तिकंस्थितौ ॥ १३५ ॥

संनतौ च तथा हस्तौ संनतं तदुदाहृतम् ।

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य कुर्यादग्रस्थितं सुवि ॥ १३६ ॥

प्रयोगवशगौ हस्तौ तत्सूचि परिकीर्तितम् ।

अल्पन्नः शिरोहस्तः सूचिपादश्च दक्षिणः ॥ १३७ ॥

यत्र तत्करणं ज्ञेयमर्धसूचीति नामतः ।

पादसूच्या यदा पादौ द्वितीयस्तु प्रविध्यते ॥ १३८ ॥

कैटिवक्षःस्थितौ हस्तौ सूचीविद्धं तदुच्यते ।

कृत्वोरुबलितं पादमपक्रान्तक्रमं न्यसेत् ॥ १३९ ॥

प्रयोगवशगौ हस्तावपक्रान्तं तदुच्यते ।

वृश्चिकं धरेण कृत्वा रेचितौ च तथा करौ ॥ १४० ॥

१. '०त् पादः' का.; 'तं (?) पादौ' क-ख. २. '०त् शिरः' क-ख. ३. 'कं' घ.
४. '०त्' क-ख.; '०त्' का. ५. '०त्' क-ख-का. ६. '०त्वेष्टितौ हस्तौ' का.;
तदेतत्पर्यं क-खपुस्तकयोर्नास्ति. ७. '०त्त्रिकश्चैव' का. ८. 'पार्श्वस्थितः परः' का.
९. '०त्' घ. १०. '०त्' क-ख. ११. 'वामः पाद शिरोदेशे' क-ख का.
१२. पादौ (?) का. १३. 'कटीदेशस्थितौ' क-ख. १४. 'नयेत्' घ. १५. 'करणं'
क-ख-का.

तथा त्रिकं विवृत्तं च मयूरललितं भवेत् ॥
 अञ्चितापसृतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् ।
 रेचितौ च तथै हस्तौ तत्सर्पितमुदाहृतम् ॥ १४१ ॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेत् ।
 क्षिप्तविद्धकरं चैव दण्डपादं तदुच्यते ॥ १४२ ॥
 अतिक्रान्तं क्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता तद्विधाद्दरिणद्भुतम् ॥ १४३ ॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा समुत्प्लुत्य निपातयेत् ।
 परिवृत्तं त्रिकं चैतत्प्रेङ्खोलितकमुच्यते ॥ १४४ ॥
 भुजावूर्ध्वविनिष्क्रान्तौ हस्तौ चाभिमुखाङ्गुली ।
 बद्धाचारी तथा चैव नितम्बे करणे भवेत् ॥ १४५ ॥
 दोलापादक्रमं कृत्वा हस्तौ तदनुगावुभौ ।
 रेचितौ घूर्णितौ वापि स्खलित करणं न्यसेत् ॥ १४६ ॥
 वामो वक्षःस्थितो हस्तः प्रोद्वेष्टिततलोऽपरः ।
 अञ्चितश्चरणश्चैव प्रयोज्यः करिहस्तके ॥ १४७ ॥
 एकस्तु रेचितो हस्तो लताख्यस्तु तथापरः ।
 प्रसर्पिततलौ पादौ प्रसर्पितकमेव तत् ॥ १४८ ॥
 अलातं च पुरं कृत्वा द्वितीयं च द्रुतक्रमम् ।
 हस्तौ पादानुगौ चापि सिंहविक्रीडिते स्मृतौ ॥ १४९ ॥
 पृष्टप्रसारितः पीदस्तथा हस्तौ निकुञ्चितौ ।

१. 'ललिते' क-ख. २. 'अन्तरापसृतौ' क-ख. ३. 'करौ यत्र' का. ४. 'क्षिप्रा-
 विद्धकर' व.; 'क्षिप्रविद्ध करं' का. ५. 'क्रान्तक्रमं' व. ६. 'विन्यात्' क-ख.
 ७. 'दोला' व.; 'दोलापाद' क-ख. ८. 'वृत्तिक चैव तत्' व. ९. 'नितान्तकरणे'
 क-ख. १०. 'दोलापाद क्रम' क-ख.; 'दोलापादक्रमं' का. ११. 'रेचिताघूर्णितं
 वापि' क-ख. १२. 'च' का. १३. 'द्रुतक्रमम्' क-ख. १४. 'वापि' क-ख.
 १५. 'प्रसर्पित' क-ख.; 'पृष्ट प्रसर्पित' का. १६. 'अञ्चितावर्तितौ करौ' का.

पुनस्तथैव कर्तव्यौ सिंहोर्कर्षितके द्विजाः ॥ १५० ॥
 आक्षिप्तहस्तमाक्षिप्तपादमाक्षिप्तदेहकम् ।
 उद्धृतगात्रमित्येतदुद्धृतं करणं स्मृतम् ॥ १५१ ॥
 आक्षिप्तश्वरणश्चैको हस्तस्यैव वशानुगः ।
 आनतं च तथा गात्रं तथोपसृतकं भवेत् ॥ १५२ ॥
 दोर्लापादक्रमं कृत्वा तलसंघट्टितौ करौ ।
 रेचयेच्च करं वामं तलसंघट्टिते सदां ॥ १५३ ॥
 एको वक्षःस्थितो हस्तो द्वितीयश्च प्रलम्बितः ।
 तलाग्रसंस्थितः पादो जनिते करणे भवेत् ॥ १५४ ॥
 जनितं करणं कृत्वा हस्तौ चाग्निमुखाङ्गुली ।
 शनैर्निपतितौ चैव ज्ञेयं तद्वैवहित्यकम् ॥ १५५ ॥
 करौ वक्षःस्थितौ कार्यावुरो निर्मुग्धमेव च ।
 मण्डलं स्थानकं चैव निवेशकरणं तु तत् ॥ १५६ ॥
 तलसंचरपादाभ्यामुद्धृत्य पतनं तु यत् ।
 संनतं बलितं गात्रमेल्लंकाक्रीडितं तु तत् ॥ १५७ ॥
 करमावृत्तकरणमूलपृष्ठेऽञ्चितं न्यसेत् ।
 जङ्घाञ्चिता तथोद्धृता धूर्त्तुद्धृतं तदुच्यते ॥ १५८ ॥
 करौ प्रलम्बितौ कार्यौ शिरश्च परिवाहितम् ।
 पादौ च बलिताविद्धौ मदस्खलितके द्विजाः ॥ १५९ ॥
 पुरः प्रसारितः पादः कुञ्चितो गमनोन्मुखः ।

१. 'कर्तव्यं' क-ख. २. 'सिंहोर्कर्षितके' क-ख. ३. 'आक्षिप्तदेहमाक्षिप्तपाद-
 कम्' य. ४. 'उद्धृत्य' क-ख. ५. 'उद्धृतं' क-ख. ६. 'चरणः काशं' क-ख-का.
 ७. 'हस्तस्यैव...वानुग.' क-ख.; 'हस्तौ तस्यैव वानुगौ.' ८. 'दोर्लापादं' क-ख.
 ९. 'संघट्टितौ' का. १०. 'तथा' का. ११. 'चरणं' क-ख. १२. 'निपतितौ'
 का. १३. 'तत्तु बहिद्विकम्' क-ख. १४. 'निवेशं करणं' य. १५. 'च' क-ख.
 १६. 'मनिवाक्रीडितं तु तत् ।' क-ख.; 'भवेत्' य. १७. 'तदुद्धृतम्' का.
 १८. 'प्रसारितः' क-ख.

करो च रेचितौ यत्र विष्णुकान्तं तदुच्यते ।
 करमावर्तितं कृत्वा एरूपृष्ठे निकुञ्चयेत् ।
 ऊरुश्चैव तथा विद्धः संभ्रान्तं करणं तु तत् ॥ १६१ ॥

अपविद्धः करः सूच्या पादश्चैव निकुञ्चितः ।
 वक्षःस्वश्च करो वामो विष्कम्भे करणे भवेत् ॥ १६२ ॥

पौदाबुद्धद्वितौ कार्यौ तैलसंघटितौ करो ।
 निर्तम्वपार्थं कर्तव्यं बुधैरुद्धद्विते सदा ॥ १६३ ॥

प्रयुज्यालतकं पूर्वं हस्तौ चापि हि रेचयेत् ।
 कुञ्चितावधितौ चैव घृषमक्रीडिते सदा ॥ १६४ ॥

रेचितावधितौ हस्तौ लोलितं वर्तितं शिरः ।
 [उर्ध्वयोः पार्श्वयोर्यत्र तैलोलितमुदाहृतम् ॥ १६५ ॥

संस्तिकापचतौ पादौ शिरश्च परिवाहितम् ।

रेचितौ च तथा हस्तौ स्यातां नागापसर्पिते ॥ १६६ ॥]

निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसर्पेणम् ।

उद्धाटितगुरः कृत्वा शकटास्यं प्रयोजयेत् ॥ १६७ ॥

ऊर्ध्वामुलितलैः पादसिपताकायधोमुत्तौ ।

हस्तौ शिरः संनैतं च गङ्गावतरणं त्विति ॥ १६८ ॥

[यानि स्थानानि याधार्यो व्यायामे गदितानि तु ।

पादप्रचारस्तेषां तु करणानामयं भवेत् ॥ १६९ ॥
 ये चापि नृत्तहस्तास्तु गदिता नृत्तकर्मणि ।
 तेषां समासतो योगः करणेषु विभाव्यते ॥ १७० ॥
 प्रायेण करणे कार्यो वामो वक्षःस्थितः करः ।
 चरणश्चानुगश्चापि दक्षिणस्तु भवेत्करः ॥ १७१ ॥
 चार्यश्चैव तु याः प्रोक्ता नृत्तहस्तास्तथैव च ।
 सा मातृकेति विज्ञेया तद्भेदात्करणानि तु ॥ १७२ ॥
 अष्टोत्तरशतं ह्येतत्करणानां मयोदितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्यङ्गहारविकल्पनम् ॥ १७३ ॥
 प्रसार्योत्क्षिप्य च करौ समपादं प्रयोजयेत् ।
 व्यंसितापसृतं सव्यं हस्तमूर्ध्वं प्रसारयेत् ॥ १७४ ॥
 प्रत्यालीढं ततः कृत्वा तथैव च निकुट्टकम् ।
 ऊरुद्धृत्तं ततः कुर्यादाक्षितं स्वस्तिकं ततः ॥ १७५ ॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं च योगतः ।
 शिरहस्तो भवेदेव त्वङ्गहारो हरप्रियः ॥ १७६ ॥
 तल्लपुष्पापविद्धे द्वे वर्तितं सनिकुट्टकम् ।
 [प्रत्यालीढं ततः कृत्वा तथैव च निकुट्टकम् ॥ १७७ ॥]
 ऊरुद्धृत्तं तथाक्षिसमुरोमण्डलमेव च ।
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ॥ १७८ ॥
 एष पर्यस्तको नाम ह्यङ्गहारो हरोद्भवः ।
 अलपल्लवसूचीं च कृत्वा विक्षिप्तमेव च ॥ १७९ ॥
 आवर्तितं ततः कुर्यात्तथैव च निकुट्टकम् ।
 ऊरुद्धृत्तं तथाक्षिसमुरोमण्डलमेव च ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं सूचीविद्धो भवेदयम् ॥ १८० ॥

१ 'ऊर्ध्वं हस्त' का. २. 'स्वस्तिकाक्षिसमेव च' क-उ. ३. 'करिहस्तश्च' कटिच्छिन्नं तथैव च' का. ४. 'भवेदेवमङ्गहारहरप्रिया.' क-उ. ५. 'तलपुष्पापविद्धे च वर्तित संप्रसारयेत्' का. ६. एतत्पदार्थं क-ख-का पुल्लिङ्गेषु नास्ति. ७. तदेतत्पदं का-पुस्तके नास्ति. ८. 'भारान्निकं' क-ख. ९. 'उरोमण्डलकं तथा' का.

अपविद्धं तु करणं सूचीविद्धं तथैव च ।
 उद्वेष्टितेन हस्तेन त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥ १८१ ॥
 उरोमण्डलकौ हस्तौ कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 अपविद्धोऽङ्गहारश्च विज्ञेयोऽयं प्रयोक्तृभिः ॥ १८२ ॥
 करणं रं नृपुकृत्वा विक्षिप्तालातके पुनः ।
 पुनैराक्षिप्तकं कुर्यादुरोमण्डलकं तथा ॥ १८३ ॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 आक्षिप्तकः स विज्ञेयो ह्यङ्गहारः प्रयोक्तृभिः ॥ १८४ ॥
 उद्वेष्टितापविद्धस्तु करः पादो निकुटितः ।
 पुनस्तेनैव योगेन वामपार्श्वे भवेदथ ॥ १८५ ॥
 उरोमण्डलकौ हस्तौ नितम्बं करिहस्तकम् ।
 कर्तव्यं सकटिच्छिन्नं नृत्ते तद्वदिते सदा ॥ १८६ ॥
 पर्यायाद्वेष्टितौ हस्तौ पादौ चैव निकुटितौ ।
 कुञ्चितावञ्चितौ चैव क्षूरुद्धृतं तथैव च ॥ १८७ ॥
 [चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुटिकम् ।
 भुजङ्गत्रासितं चैव करं चोद्वेष्टितं पुनः ॥ १८८ ॥]
 परिच्छिन्नं च कर्तव्यं त्रिकं अमरकेण तु ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं विष्कम्भः परिकीर्तितः ॥ १८९ ॥
 दण्डपादं करं चैव विक्षिप्याक्षिप्य चैव हि ।
 व्यंसितं वामहस्तं च सह पादेन सर्पयेत् ॥ १९० ॥
 चतुरश्रं करं कृत्वा पादेन च निकुटिकम् ।
 भुजङ्गत्रासितं चैव करं चोद्वेष्टितं पुनः ॥ १९१ ॥

१. 'अपविद्धाङ्गहारसु विज्ञेयस्तत्प्रयोक्तृभिः ।' फा. २. 'पुण विक्षिप्तकं कुर्यात्'
 फ-स. ३. 'नितम्बः करिहस्तक' फा. ४. 'आक्षिप्तकस्य विज्ञेय.' फा. ५. 'नितम्बः
 करिहस्तकः' फा. ६. 'कर्तव्यं स कटिच्छेदो नृत्ते तद्वदिते सुधै.' फा. ७. 'पर्या-
 याद्वेष्टितौ' फा. ८. 'च क्षूरुद्धृतं' फा. ९. 'चतुरश्रं' य-फा. १०. 'भुजङ्गत्रासकं'
 फा. ११. 'दण्डपादकं' य. १२. 'ओद्योऽयं फ-स-फा-शुल्लकेषु नास्ति.

निकुट्टकद्वयं कार्यमाक्षिप्तं मण्डलोरसि ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं कर्तव्यमपराजिते ॥ १९२ ॥
 कुट्टितं करणं कृत्वा भुजंगत्रासितं तथा ।
 रेचितेन तु हस्तेन पताकं हस्तमादिशेत् ॥ १९३ ॥
 आक्षिप्तकं प्रयुञ्जीत ह्युरोमण्डलकं तथा ।
 लताख्यं सकटिच्छिन्नं विष्कम्भापसृते भवेत् ॥ १९४ ॥
 त्रिकं सुवलितं कृत्वा नूपुरं करणं तथा ।
 भुजंगत्रासितं सव्यं तथा वैशाखरेचितम् ॥ १९५ ॥
 आक्षिप्तकं ततः कृत्वा परिच्छिन्नं तथैव च ।
 [बाह्यभ्रमरकं कुर्यादुरोमण्डलमेव च ॥ १९६ ॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छेदं तथैव च ।]
 मत्तक्रीडो भवेदेप ह्यङ्गहारो हरिप्रियः ॥ १९७ ॥
 रेचितं हस्तपादं तु कृत्वा वृश्चिकमेव च ।
 पुनस्तेनैव योगेन वृश्चिकं संप्रयोजयेत् ॥ १९८ ॥
 निकुट्टकं तथा चैव सव्यासव्यकृतं क्रमात् ।
 लताख्यः सकटिच्छेदो भवेत्स्वस्तिकरेचिते ॥ १९९ ॥
 पार्श्वस्वस्तिकपादौ च कार्यं त्वर्धनिकुट्टकम् ।
 द्वितीयस्य च पार्श्वस्य विधिः स्यादयमेव हि ॥ २०० ॥

१. 'मण्डलोरसा' का. २. 'करिहस्त कटिच्छेद' का. ३. 'कर्तव्यमपराजिते'
 का. ४. 'पताकाहस्तमादिशेत्' का. ५. 'हि' इति का-पुस्तके नास्ति. ६. 'तालाख्यं
 सकटिच्छिन्नं' क-र. ७. 'लताख्यं सकटिच्छेदं' का. ८. 'त्रिकं तु वलितं कृत्वा' का.
 ९. 'वरणं चैव रेचितम्' का.; 'वैशेखरेचितम्' (?) का. १०. 'नितम्ब' का.
 ११. 'हि' इति का-पुस्तके नास्ति. १२. 'भवेत् प्रियः' का. १३. 'च' का.
 १४. 'कृत्वा वृश्चिकमेव तु' (?) का. १५. 'कृतेः कमे' का. १६. 'लताख्यं सकल-
 च्छेदो भवेत्स्वस्तिकरेचिते' क-र. १७. 'पार्श्वे तु स्वस्तिकं युद्धा कार्यं त्वय निडुट्टकम्'
 का. १८. 'कार्यं त्वय्ये' क.; 'कार्यं त्वयोनिडुट्टकम्' र. १९. 'द्वितीयस्तु' का.
 २०. '(व्या)स्यादयमेव हि' क-र.; 'स्यादेव एव हि' का.

ततश्च करमावर्त्य^१ ब्रूवृष्टे निपातयेत् ।
 ऊरुद्रुचं ततः कुर्यादाक्षितं पुनरेव हि ॥ २०१ ॥
 नितम्बं करिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ।
 पार्श्वस्वस्तिक इत्येष द्वाह्वहारः प्रकीर्तितः ॥ २०२ ॥
 वृश्चिकं करणं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
 तमेव च करं भूयो नासाग्रे सनिकुञ्चयेत् ॥ २०३ ॥
 तमेवोद्धेष्टितं कृत्वा नितम्बं परिवर्तयेत् ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं वृश्चिकापसृते भवेत् ॥ २०४ ॥
 कृत्वा नूपुरपादं तु तथाक्षिप्तकमेव च ।
 कटिच्छिन्नं च कर्तव्यं सूचीविद्धं तथैव च ॥ २०५ ॥
 नितम्बं करिहस्तं चाप्युरोमण्डलकं तथा ।
 कटिच्छिन्नं ततश्चैव अमरः स तु संज्ञितः ॥ २०६ ॥
 मत्तद्विकरणं कृत्वा करमावर्त्य दक्षिणम् ।
 कपोलस्य प्रदेशे तु कार्यं सम्यग्निकुञ्चितम् ॥ २०७ ॥
 अपविद्धं हृतं चैव तलसस्फोटसयुतम् ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं मत्तस्वलितके भवेत् ॥ २०८ ॥
 दोलैः करैः प्रचलितैः स्वस्तिकापसृतैः पदैः ।
 अञ्चितैर्वलितैर्हस्तैस्तलसंघटितैस्तथा ॥ २०९ ॥
 निकुञ्चितं च कर्तव्यमूरुद्रुचं तथैव च ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं मदाद्विलसिते भवेत् ॥ २१० ॥

१. 'आवर्त्य' का. २. 'हि' इति व-का-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'नितम्ब' का.
 ४. 'करण' क-र. ५. 'सनियेशयेत्' का. ६. 'अथ वर्तयेत्' का. ७. 'वृश्चिकापसृतं
 भवेत्' क.; 'वृश्चिकापसृते भवेत्' र.; 'वृश्चिके सप्रयोजयेत्' क. ८. 'परिच्छिन्नं
 च' क-र. ९. 'तु' का. १०. 'सूचीपाद' क-र-का. ११. 'करिहस्तस्य उरो' का.
 १२. 'कटिच्छेदं' का. १३. 'आवर्त्य' का. १४. 'कर्तव्यं च नियुञ्चितम्' व.; 'कर्तव्यं
 तु नियुञ्चितम्' का. १५. 'हृतं चैव' क-र.; 'तथा चैव' का. १६. 'तलसस्फोटितं
 तथा' का. १७. 'करिहस्त कटिच्छेदो' का. १८. 'परै' क-र. १९. 'अपिर्व' (!)
 क. ख. २०. 'तलसघटितै' क-र.; 'तलसघटितै' का. २१. 'प्रकर्तव्यं' क-ख.

ताभ्यां सूची तथा चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 लतास्यं सकटिच्छिन्नं कुर्यादुद्धृत्तके सदा ॥ २३१ ॥
 आलीढव्यंसितौ हस्तौ बाहुशीर्षे निकुट्टयेत् ।
 नूपुरश्चरणो वामस्तथालातश्च दक्षिणः ॥ २३२ ॥
 तेनैवाक्षिप्तकं कुर्यादुरोमण्डलकौ करौ ।
 करिहस्तं कटिच्छिन्नमालीढे संप्रयोजयेत् ॥ २३३ ॥
 हस्तं तु रेचितं कृत्वा पार्श्वमानम्य रेचयेत् ।
 पुनस्तेनैव योगेन गात्रमौनम्य रेचयेत् ॥ २३४ ॥
 [कार्यं नूपुरपादं च भुजङ्गत्रासितं तदा ।]
 रेचितं करणं कार्यमुरोमण्डलमेव च ॥ २३५ ॥
 कटिच्छिन्नं तु कर्तव्यमङ्गहारे च रेचयेत् ।
 नूपुरं चरणं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥ २३६ ॥
 व्यंसितेन तु हस्तेन त्रिकमेव विवर्तयेत् ।
 पादं चालातकं कृत्वा सूचीमत्रैव योजयेत् ॥ २३७ ॥
 करिहस्तं कटिच्छिन्नं कुर्यादाच्छुरिते सदा ।
 रेचितस्वस्तिकौ पादौ रेचितस्वस्तिकौ करौ ॥ २३८ ॥
 कृत्वा विश्लेषमेवं तु तेनैव विधिना पुनः ।
 पुनरुल्लेखणं चैव रेचितैरेव कारयेत् ॥ २३९ ॥
 उद्धृत्ताक्षिप्तके चैव ह्युरोमण्डलमेव च ।
 नितम्बकरिहस्तं च कटिच्छिन्नं तथैव च ॥ २४० ॥

१. 'सकटिच्छेदं' का. २. 'उद्धृत्तकेः' क-ख.; 'उद्धृत्तके' का. ३. 'आलीढं'
 क-ख. ४. 'कटिच्छेदं आलीढं' का. ५. 'उद्यम्य' का. ६. पयार्थमेतत् क-ख-पुस्त-
 कयोर्नास्ति. ७. 'कुर्यात्' का. ८. 'कटिच्छेदस्तु कर्तव्यो षडङ्गहारे तु रेचिते' का.
 ९. 'करणं' का. १०. 'त्रिकं चैव निवर्तयेत्' का. ११. 'वामं' का. १२. 'स्युचिते
 नैव' क-ख.; 'सूचीं तत्रैव योजयेत्' का. १३. 'कटिच्छेदं' का. १४. 'आच्छुरितं
 तथा' का. १५. 'रेचितां' का. १६. 'रेचिती' का. १७. 'रेचितैरिव' क-ख.
 १८. 'उद्धृत्ताक्षिप्तकेनैव' क-ख.; 'उद्धृत्ताक्षिप्तकं चैव' का. १९. 'हि' इति नास्ति क-ख-
 पुस्तकयोः. २०. 'नितम्बकरिहस्तं च' क-ख.

आक्षिप्तरेचितो ह्येष करणानां विधिः स्मृतः ।

विक्षिप्तकरणं कृत्वा हस्तपादमुखानुगम् ॥ २४१ ॥

वामसूचीसहकृतं विक्षिपेद्दामकं करम् ।

वक्षःस्थाने भवेत्सव्यो वलितं त्रिकमेव च ॥ २४२ ॥

नूपुराक्षिप्तके चैव ह्यर्धस्वस्तिकमेव च ।

नितम्बं करिहस्तं च ह्युरोमण्डलकं तथा ॥ २४३ ॥

कटिच्छिन्नं च कर्तव्यं संभ्रान्ते नृत्तयोक्तृभिः ।

अपक्रान्तरुमं कृत्वा व्यसितं हस्तमेव च ॥ २४४ ॥

कुर्यादुद्वेष्टितं चैव ह्यर्धसूची तथैव च ।

विक्षिप्तं सकटिच्छिन्नमुद्गुत्ताक्षिप्तके तथा ॥ २४५ ॥

करिहस्तं कटिच्छिन्नं कर्तव्यमपसर्पिते ।

कृत्वा नूपुरपादं च द्रुतमाक्षिप्य च क्रमम् ॥ २४६ ॥

पादस्य चानुगौ पादौ त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।

निकुट्य करपादं चाप्युरोमण्डलकं पुनः ॥ २४७ ॥

करिहस्तं कटिच्छिन्नं कार्यमर्धनिकुट्टके ।

द्वात्रिंशदते सप्रोक्ता ह्यङ्गहारा द्विजोत्तमाः ॥ २४८ ॥

चतुरो रेचकांश्चापि र्गदतो मे निबोधत ।

पादरेचक एकः स्याद्वितीयः कटिरेचकः ॥ २४९ ॥

[कररेचकस्तृतीयस्तु चतुर्थः कण्ठरेचकः ।

रेचिताख्याः पृथग्भावे चलने चाभिधीयते ॥ २५० ॥

१. 'आक्षिप्तरेचकस्येय' (?) का. २. 'विक्षिप्तं' का. ३. 'वामसूचीकरं कृत्वा' का. ४. 'वक्षःस्थं च' का. ५. 'हि' इति नास्ति क-र-पुस्तकयोः. ६. 'हि' इति नास्ति क-र-पुस्तकयोः; 'स्यादुरोमण्डलं तथा' का. ७. 'कटिच्छेदश्च कर्तव्य' क-र. ८. 'नृत्तयेत्कृती' (?) क-र.; 'उद्गुत्ताक्षिप्तकं चैव' का. ९. 'अपक्रान्तं' क-र. १०. 'हि' इति नास्ति का-पुस्तके. ११. 'ह्यर्धसूची' क-र. १२. 'विक्षिप्त' क-र. १३. 'सकटिच्छेदम्' का. १४. 'अपसर्पिते' क-र का. १५. 'हस्तौ' क-र का. १६. 'करिहस्तः कटिच्छेदः कार्यमर्धनिकुट्टके'. १७. 'तु' का. १८. 'एव' का. १९. इतः प्रमृति सार्धं भोक्तव्यं क-र-पुस्तकयोर्नास्ति पुनश्च द्वयेऽपि शुद्धिर्नास्ति. २०. 'कररेचकः' का.

उद्धाहनात् पृथग्भावाच्चलनाच्चापि रेचक ।
 पार्श्वत् पार्श्वे तु गमन स्वलितैश्चलितै पदैः ॥ २५१ ॥
 विविधैश्चैव पापस्य पादरेचक उच्यते ।
 त्रिकस्योद्धर्तन चैव कटीवल्लनमेव च ॥ २५२ ॥
 तथापि सर्पण चैव कटीरेचक उच्यते ।
 उद्धर्तन परिक्षेपो विक्षेप परिवर्तनम् ॥ २५३ ॥
 विसर्पण च हस्तस्य हस्तरेचक उच्यते ।
 उद्धाहन सन्नमन तथा पार्श्व च सन्नति ॥ २५४ ॥
 अमण चापि विज्ञेयो ग्रीवाया रेचको बुधै ।
 रेचकैरङ्गहारैश्च नृत्यन्त वीक्ष्य शङ्करम् ॥ २५५ ॥
 सुकुमारप्रयोगेण नृत्यन्ती चैव पार्वतीम् ।
 मृदङ्गभेरीपटहैर्ज्ञाडिण्डिमगोमुखे ॥ २५६ ॥
 पणवैर्ददुरेश्वरे सर्वातोद्यै प्रमादितै ।
 दक्षयज्ञे विनिहते सध्याकाले महेश्वर ॥ २५७ ॥
 नानाङ्गहारै प्रानृत्यल्लयतालवशानुर्गम् ।
 पिण्डीबन्धास्ततो दृष्ट्वा नैन्दिमद्रमुखा गणा ॥ २५८ ॥
 चक्रुस्ते नोम पिण्डीना बन्धमासा सलक्षणम् ।
 ईश्वरस्येश्वरी पिण्डी नन्दिनश्चापि पेट्टसी ॥ २५९ ॥
 चण्डिकाया भवेत्पिण्डी तर्था वै सिंहवाहिनी ।
 तार्क्ष्यपिण्डी भवेद्विष्णो पद्मपिण्डी स्वयमुव ॥ २६० ॥

१ 'वलनात्' २ 'विविधैश्चैव' का ३ 'चलन' का ४ 'उद्धर्तन' का
 ५ 'विक्षेपपरिवर्तनम्' का ६ 'पार्श्वस्य' का. ७ 'उच्यते स्म च पार्वती' का.
 ८. 'उडा' क, 'लञ्चा घ, 'भाण्ड' का. ९ 'ददुराद्यैश्च' १० 'नानातोद्यै'
 का ११ 'ननत' क ख. १२ 'नै' का १३ 'डिण्डिमध्रान्तितो' का
 १४ 'नन्दी' क-ख-का १५ 'नावानि' का १६ 'बन्धाद्यैव सलक्षणम्' का.
 १७ 'ऐश्वरी वृषपिण्डी च' का १८ 'या वृषी' क ख, 'पादयी' का. १९ 'तथैव'
 क ख.

शक्रस्यैरावती पिण्डी श्वा स्यान्मन्मथस्य तु ।
 शिखिपिण्डी कुमारस्य रूपपिण्डी भवेच्छ्रियः ॥ २६१ ॥
 धारापिण्डी च जाह्नव्याः पाशपिण्डी यमस्य च^३ ।
 वारुणी च नदीपिण्डी यक्षी स्याद्धनदस्य तु^४ ॥ २६२ ॥
 हलपिण्डी बलस्यैपि सर्पपिण्डी तु^५ भोगिनाम् ।
 गणेश्वरी महापिण्डी दक्षयज्ञविमर्दिनी ॥ २६३ ॥
 त्रिशूलाकृतिसंस्थाना रौद्री स्यादन्धकद्विपः ।
 एवमन्यास्वपि तथा देवतासु यथाक्रमम् ॥ २६४ ॥
 वज्रभूताः प्रयोक्तव्याः पिण्डीबन्धाः सुचिहिताः ।
 रेचंका अङ्गहाराश्च पिण्डीबन्धास्तथैव च ॥ २६५ ॥
 सृष्ट्वा भगवता दत्तास्तण्डवे मुनये तदा ।
 तेनैपि हि ततः सम्यग् गौनभाण्डसमन्वितः ।
 र्वृत्तप्रयोगः सृष्टो यः स ताण्डव इति स्मृतः ॥ २६६ ॥

ऋषय ऊचु ।

यदा प्राप्त्यर्थमर्थानां तज्ज्ञैरभिनयः स्मृतः ।
 तस्मान्नृत्तं कृतं ह्येतत्कं स्वभावमपेक्षते ॥ २६७ ॥
 न गीतकार्थसंबद्धं न चोप्यर्थस्य भावकम् ।
 कस्मान्नृत्तं कृतं ह्येतद्वीतेष्वसारितेषु च ॥ २६८ ॥

भरत उवाच ।

अत्रोच्यते न खल्वर्थं कचिन्नृत्तमपेक्षते ।

१. 'ऊरुपिण्डी तु मान्मथी' का. २. 'ऊरुपिण्डी' क ख. ३. 'तु' का. ४. 'यक्षा'
 फ ख. ५. 'च' का. ६. 'भव' का. '७. 'च' क-ख. ८. 'गणेश्वरी' क-ख.
 ९. 'अन्तर्कद्विपः' का. १०. 'वज्रभूता' इत्यादि पद्ये घ-पुस्तके नास्ति. ११. 'रेचिताः'
 का. १२. 'दत्ता ताण्डवे' क-ख.; 'दत्तस्ताण्डिने' का. १३. 'तथा' क-ख-का.
 १४. 'ताण्डिना' का. १५. 'गाकड (?)' क-ख. १६. 'रुत्तप्रयोग.' का. १७. 'ससृष्टो
 यन्ताण्डवमिति स्मृत' क ख. १८. 'कस्माद्' क ख. १९. 'रुते कृते' का.
 २०. 'तद्' का. २१. 'सबन्धो' का. २२. 'वाच्यार्थस्य' का. २३. क ख-घ-पुस्तकेयु
 नास्ति. २४. 'ज्ञानके' का. २५. 'रुत्तं वंचित्' का.

किंतु शोभां जनयतीत्यतो नृत्तं प्रवर्तितम् ॥ २६९ ॥

प्रायेण सर्वलोकस्य नृत्तमिष्टं स्वभावतः ।

मङ्गल्यमिति कृत्वा च नृत्तमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ २७० ॥

विवाहप्रसवावाहप्रमोदाभ्युदयादियु ।

विनोदकारणं चेति नृत्तमेतत्प्रवर्तितम् ॥ २७१ ॥

अतश्चैव प्रतिक्षेपाद्भुजासंघैः प्रवर्तिताः ।

ये गीतकादौ युज्यन्ते सम्यङ्नृत्तविभागकाः ॥ २७२ ॥

देवेन चापि संप्रोक्तस्तण्डुस्ताण्डवपूर्वकम् ।

गीतप्रयोगमाश्रित्य नृत्तमेतत्प्रवर्त्यताम् ॥ २७३ ॥

प्रायेण ताण्डवविधिर्देवस्तुत्याश्रयो भवेत् ।

सुकुमारप्रयोगश्च शृङ्गाररससंभवः ॥ २७४ ॥

तस्य तण्डुप्रयुक्तस्य ताण्डवस्य विधिक्रिया ।

वर्धमानकर्मासाद्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २७५ ॥

कलानां वृद्धिमासाद्य लक्षराणां च वर्धनात् ।

वर्धनान्नर्तकीनां च वर्धमानकमुच्यते ॥ २७६ ॥

कृत्वा कुतपविन्यासं यथावद्विजसत्तमाः ।

आसारितप्रयोगस्तु ततः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २७७ ॥

तत्र तूपोहनं कृत्वा तन्नीगौनसमन्वितम् ।

कार्यः प्रवेशो नैर्तक्या भाण्डवाद्यसमन्वितः ॥ २७८ ॥

विशुद्धकरणायां तु जैत्यां वाद्यं प्रयोजयेत् ।

१. 'जनयतामिति' क-ख. २. 'नृत्तमिदं स्मृतम्' का. ३. 'करणं' क ख. ४. 'चैव'
खा. ५. 'प्रतिक्षेपा' का. ६. 'भुजासंघै' क-ख. ७. 'प्रकीर्तिता' का. ८. 'वापि'
का. ९. 'ताण्डवस्ताण्डवपूर्वक' का. १०. 'नृत्तमेतत्' क-ख-का. ११. 'प्रवर्त्यताम्'
का. १२. 'सर्वोऽपि' क-ख. १३. 'स्तुत्याश्रयो (?)' क-ख. १४. 'तु' का.
१५. 'ताण्डव' का. १६. 'मासाद्य' (?) क-ख. १७. 'तु' का. १८. 'लक्ष्यस्य पन्थना-
वापि' का. १९. 'आसारितः' का. २०. 'रूपोहनं' क-ख.; 'बोपोहनं' का.
२१. 'भाण्ड' का. २२. 'नर्तक्या' (?) क-ख. २३. 'वालावाय' (?) क-ख.

गीत्या वाद्यानुसोरिण्या तस्याश्चारीं प्रयोजयेत् ॥ २७९ ॥

वैशाखस्थानकेनेह सर्वेरेचकचारिणी ।

पुष्पाञ्जलिधरा भूत्वा प्रविशेद्रङ्गमण्डपम् ॥ २८० ॥

पुष्पाञ्जलिं विसृज्याथ रङ्गपीठं परीत्य च ।

प्रणम्य देवताभ्यश्चै ततोऽभिनयमाचरेत् ॥ २८१ ॥

यत्राभिनेयं गीतं स्यात्तत्र वाद्यं न योजयेत् ।

अङ्गहारप्रयोगे तु भाण्डवाद्यं विधीयते ॥ २८२ ॥

समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं शुद्धप्रहारजम् ।

नृत्ताङ्गमाहिर्वाद्यैर्वाद्यं योज्यं तु ताण्डवे ॥ २८३ ॥

प्रयुज्य गीतवाद्ये तु निष्कामेन्नर्तकी ततः ।

अनेनैव विधानेन प्रविशन्त्यपराः पृथक् ॥ २८४ ॥

अन्याश्चानुक्रमेणाथ पिण्डीं बध्नन्ति यैः स्त्रियः ।

तावत्पर्यस्तकः कार्यो यावत्पिण्डी न बध्यते ॥ २८५ ॥

पिण्डीं बद्धा ततः सर्वा निष्कामेयुः स्त्रियस्तु ताः ।

पिण्डीबन्धेषु वाद्यं तु कर्तव्यमिह वादकैः ॥ २८६ ॥

पर्यस्तकप्रमाणेन चित्रौघकरणान्वितम् ।

तत्रैवोपोहनं भूयः कार्यं पूर्ववदेव हि ॥ २८७ ॥

ततश्चासारितं भूयो गायनस्तु प्रयोजयेत् ।

पूर्वणैव विधानेन प्रविशेच्चापि नर्तकी ॥ २८८ ॥

गीतकार्यं त्वभिनयेद्वितीयासारितस्य तु ।

१. 'गीत्या वाद्यानुसोरिण्या ततः' का. २. 'सारिण्याः' क-स. ३. 'तालकेन' का.
 ४. 'सावै' क-स. ५. 'तु' का. ६. 'अत्र' क-स. ७. 'अभिनेयगीतं' का. ८. 'ताण्ड-
 वाद्यं' क-स. ९. 'प्रयोजयेत्' का. १०. 'सुदुद्धप्रहारजम्' क-स. ११. 'कार्यैः'
 क-स. १२. 'गीतमेवं तु' का. १३. 'पुन' का. १४. 'चानुग्रहेणैव' क-स. १५. 'ता.'
 का. १६. 'पर्यस्तक' का. १७. 'प्रयुज्यते' का. १८. 'पिण्डीबन्धा.' क-स.
 १९. 'पिण्डीबन्धेषु' क-स-का. २०. 'हि' क-स का. २१. 'अयोपवहनम्' का.;
 'सन्तोषपहनं' क. २२. 'गायन तु' का. २३. 'गीतकार्यं' क-स.; 'गीतकार्यप्रयोगश्च' का.

तदेव च पुनर्वस्तु भूयो नृत्तेन दर्शयेत् ॥ २८९ ॥
 आसारिते समाप्ते तु निष्कामेन्नर्तकी ततः ।
 पूर्ववर्षेविशन्त्यन्याः प्रयोगः स्यात्स एव हि ॥ २९० ॥
 एवं पदे पदे कार्यो विधिरासारितस्य तु ।
 भाण्डवाद्ये कृते चैव तथा गानकृतेऽपि च ॥ २९१ ॥
 एकं तु प्रथमं युञ्ज्याद् द्वितीयं तथैव च ।
 तिस्रो वस्तु तृतीयं तु चतस्रस्तु चतुर्थकम् ॥ २९२ ॥
 पिण्डीनां विषयश्चैव चत्वारः संप्रकीर्तिताः ।
 पिण्डी शृङ्खलिका चैव लताबन्धोऽथ भेद्यकः ॥ २९३ ॥
 पिण्डीबन्धस्तु पिण्डत्वाद्गुरुमशृङ्खलिका भवेत् ।
 जालोपनद्धा च लता सनृचो भेद्यकः स्मृतः ॥ २९४ ॥
 पिण्डीबन्धः कनिष्ठे तु शृङ्खला तु ल्योन्तरे ।
 मध्यमे च लताबन्धो ज्येष्ठे चैवाथ भेद्यकः ॥ २९५ ॥
 पिण्डीनां विविधा योनिर्यत्र भद्रासनं तथा ।
 शिक्षायोगस्तथा चैव प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २९६ ॥
 एवं प्रयोगः कर्तव्यो वर्धमाने तपोधनाः ।
 गीतानां छन्दकानां च भूयो वक्ष्याम्यहं विधिम् ॥ २९७ ॥
 यौनि वस्तूनि मुनयः सन्ति चाङ्गकृतानि तु ।
 गीतानि तेषां वक्ष्यामि प्रयोगं नृत्तवाद्ययोः ॥ २९८ ॥
 तत्रोत्तरणं कार्यं नैर्तक्याः सर्वेभाण्डिकम् ।

१. 'तु' का. २. 'नाभ्येनाभिप्रदर्शयेत्' क-ख.; 'नृत्तेनापि प्रयोजयेत्' का. ३. 'आसा-
 रितेः समाप्ते सु (तु?)' क-ख.; 'आसारितसमाप्ते च' का. ४. 'प्रविशेचान्या' का. ५. 'तु'
 का. ६. 'ताण्डवाद्ये क-ख.; 'भाण्डवाद्यकृतयैव' का. ७. 'गानकृतेऽपि च' का. ८. 'एका
 तु' क-ख.; 'एका तु' का. ९. 'युञ्ज्यात्' क-ख.; 'कुर्यात्' का. १०. 'तु वस्तुकम्' का.
 ११. 'शृङ्खलिका' का. १२. 'शृङ्खलिको' घ. १३. 'तालोपनद्धा प्रलता' ख. 'तालोपनद्धाथ
 लता' का. १४. 'भेद्यक' का. १५. 'द्विविधो' का. १६. 'यत्र' का. १७. 'शिक्षा कार्या'
 का. १८. 'प्रयोक्तव्या.' का. १९. 'प्रयोक्तृभि' का. २०. 'विधे' क-ख. २१. 'यद्वापि
 यानि' का. २२. 'यत्रा' का. २३. 'नर्तक्या' का. २४. 'सर्वेभाण्डिकम्' का.

क्षेपप्रतिक्षेपकृतं तन्नीगोनसमन्वितम् ॥ २९९ ॥

प्रथमं त्वभिनेयं स्याद्गीतके सर्ववस्तुकम् ।

तदेव च पुनर्वस्तु नृत्तेनापि प्रदर्शयेत् ॥ ३०० ॥

यो विधिः पूर्वमुक्तस्तु नृत्ताभिनयवादिते ।

आसारितविधौ स स्याद्गीतानां वस्तुकेष्वपि ॥ ३०१ ॥

एवं वस्तुनिबद्धानां गीतानां च विधिः स्मृतः ।

शृणुताङ्गनिबद्धानां गीतानामपि लक्षणम् ॥ ३०२ ॥

य एव वस्तुषु विधिर्नृत्ताभिनयवादिते ।

तमेवाङ्गनिबद्धेषु छन्दकेष्वपि योजयत् ॥ ३०३ ॥

वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथारूपाक्षरमेव च ।

मुखे सोपोहने कुर्याद्वर्णानां विप्रकर्षतः ॥ ३०४ ॥

यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।

तत्राद्यमभिनेयं स्याच्छेषं नृत्तेन योजयेत् ॥ ३०५ ॥

त्रिपाणिलयसंयुक्तं तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।

यथा लयस्तथा वाद्यं कर्तव्यमिव वादकैः ॥ ३०६ ॥

एवमेव विधिः कार्यो गीतेष्वसाारितेष्वपि ।

१. 'छेदप्रतिक्षेप' का. २. 'गण' क-ख. ३. 'स्याद्गीताक (तकं?) कर्मवस्तुकम्' क-ख.; 'तु गीतके सर्ववस्तु तत्' का. ४. 'नृत्ताभिनय-' का. का-पुस्तके 'नित्यं नृत्ताभिनयवादिते' इत्यस्य स्थाने 'नृत्यनित्याभिनयवादिते' इति पाठभेदः । ५. 'वास्तुकेष्वपि' क-ख.; 'वस्तु तेष्वपि' का. ६. 'एष वस्तुनिबद्धानां गीतकानां' का. ७. 'वस्तुकविधिः' का. ८. 'ताम्' (?) क-ख.; 'स सर्व एव कर्तव्यश्छन्दकेषु प्रयोक्तृभिः' का. ९. 'सुरे सापोहने' क-ख. 'मुखे सोपोहने' का. १०. 'विप्रकर्षक.' का. ११. 'यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तयेत्' इति 'का. पुस्तकेऽधिकोऽत्र पाठः. १२. 'कर्तव्यं लङ्गसंभ्रयम्' का. १३. अत्र व-पुस्तके प्रक्षिप्तत्वेन, का. पुस्तके च मूलत्वेन सार्धश्लोकत्रयमधिकं वर्तते— 'तत्त्वं चानुगतं चापि ओषं च करणान्वितम् । स्थिरे तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ॥ भूयश्चोषः प्रयोक्तव्यस्त्वेव वाद्यगतो विधिः । छन्दोगीतकमासाद्य लङ्गानि परिवर्तयेत् ॥ एष कार्यो विधिर्नित्यं नृत्ताभिनयवादिते । यानि वस्तुनिबद्धानि तेषामन्ते प्रहो भवेत् ॥ अज्ञानां तु परानृत्तावादादेव प्रहो मतः ।' इति.

१४. 'पु च' का.

देवस्तुत्याश्रयं ह्येतत्सुकुमारं निबोधत ॥ ३०७ ॥
 स्त्रीपुंसयोस्तु संलापो यस्तु कामसमुद्भवः ।
 तज्ज्ञेयं सुकुमारं हि शृङ्गाररससंभवम् ॥ ३०८ ॥
 यस्यां यस्यामवस्थायां नृत्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि तच्च मे शृणुत द्विजाः ॥ ३०९ ॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तौ तु यथा वर्णनिवृत्तिषु ।
 तथा चाभ्युदयस्थाने नृत्यं तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ३१० ॥
 यत्तु संदृश्यते किञ्चिद्व्यपत्योर्मदनाश्रयम् ।
 नृत्यं तत्र प्रयोक्तव्यं प्रहर्षार्थगुणोद्भवम् ॥ ३११ ॥
 यत्र संनिहिते कान्ते ऋतुकालाभिर्दर्शनम् ।
 गीतकार्याभिसंबद्धं नृत्यं तत्रापि चेप्यते ॥ ३१२ ॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।
 यस्मिन्क्षेत्रे तु युवतिर्न नृत्यं तत्र योजयेत् ॥ ३१३ ॥
 सखीप्रवृत्ते संलापे तथासंनिहिते प्रिये ।
 नहि नृत्यं प्रयोक्तव्यं यस्या वा प्रोषितः प्रियः ॥ ३१४ ॥
 [दूर्याश्रयं यदा तु स्यादृतुकालादिदर्शनम् ।
 औत्सुक्यचिन्तासंबन्धं न नृत्यं तत्र योजयेत् ॥ ३१५ ॥]
 यस्मिन्नक्षेत्रे प्रसादं तु गृहीयान्नायिका क्रमात् ।
 ततः प्रभृति नृत्यं तु शेषेष्वक्षेत्रेषु योजयेत् ॥ ३१६ ॥
 देवस्तुत्याश्रयकृतं यदङ्गं तु भवेदथ ।
 माहेश्वरैरङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ॥ ३१७ ॥
 यत्तु शृङ्गारसंबद्धं गानं स्त्रीपुरुषाश्रयम् ।

१. 'संलापे' क-र. २. 'सकृत्तारम्भि' का. ३. 'सर्वगीतकसंबन्धं' का. ४. 'च' का.
 ५. 'वस्तु' क-ख.; 'यत्र' का. ६. 'तत्र' वृत्तं का. ७. 'पुरुषार्थ' क-र. ८. 'दिदर्शनम्'
 का. ९. 'संबन्ध' का. १०. 'अक्षेत्रेषु' क-ख. ११. 'सखीप्रवृत्तसंलापे' क-र.;
 'संप्रवृत्तेऽथ संलापे' का. १२. पद्यमेतत् क-र पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'वृत्तं तत्र
 प्रयोजयेत्' का. १४. 'शेषेष्वक्षेत्रेषु' क-र. १५. 'गतं' का. १६. 'भवेदिह' का.
 १७. 'व्यतै.' क-र. १८. 'यत्र शृङ्गारसंबन्धं' का.

देवीकृतैरङ्गहारैर्लेलितैस्तत्प्रयोजयेत् ॥ ३१८ ॥
 चतुष्पदा नर्कुटके खञ्जके परिगीतके ।
 विधानं संप्रवक्ष्यामि भाण्डनृत्तविधिं प्रति ॥ ३१९ ॥
 खञ्जनर्कुटसंयुक्ता भवेद्या तु चतुष्पदा ।
 पादान्ते संनिपाते तु तस्या भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ३२० ॥
 या ध्रुवा छन्दसा युक्ता समपादा समाक्षरा ।
 तस्याः पादावसाने तु प्रदेशिन्या ग्रहो भवेत् ॥ ३२१ ॥
 कृत्वैकं परिवर्तं तु गानस्याभिनयस्य च ।
 पुनः पादनिवृत्तिं तु भाण्डवाधैर्नियोजयेत् ॥ ३२२ ॥
 अङ्गवस्तुनिवृत्तौ तु वर्णान्तरनिवृत्तिषु ।
 तथोपस्थापने चैव भाण्डवाद्यं प्रयोजयेत् ॥ ३२३ ॥
 येऽपि चान्तरमार्गास्तु तंघ्नीवाकरणै कृताः ।
 तेषु सूची प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डवे ॥ ३२४ ॥
 महेश्वरस्य चरितं य इदं संप्रयोजयेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा शिवलोकं स गच्छति ॥ ३२५ ॥
 एवमेव विधिः सृष्टस्त्राण्डवस्य प्रयोज्यभिः ।
 गूयः किं कथ्यतामन्यर्त्ताद्यवेदविधिं प्रति ॥ ३२६ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे ताण्डवलक्षणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

१. 'देवै' ह्ये 'का. २. 'नर्कुटके' क-र. का. ३. 'परिजतके' क-र. ; 'परिगतके'
 का. ४. 'भाण्डत्वाय' क-र. ५. 'शान्तं नृत्तयुक्ता' (?) क-र. का. ६. 'भवे' क-र.
 ७. 'परिवर्तं' क-र. ८. 'गानस्याभिनयस्य च' क-र. ; 'गानस्याभिनये पुन' का.
 ९. 'पादनिवृत्तौ तु' का. १०. 'भाण्डवाद्यं' का. ११. 'निवृत्तेन' का. १२. 'ततोऽ-
 पस्थापने' का. १३. 'स्तु.' का. १४. 'तन्त्री वाधारणै कृता.' क-र. 'तच्छया
 वा करणै. कृता' का. १५. 'प्रयोगत.' का. १६. 'नाट्यमोगविधिं' का. १७. 'श्री'
 इति का पुस्तके नास्ति.

पथमोऽध्यायः ।

भरतस्य वचः श्रुत्वा नाट्यसंतानकारणम् ।
 पुनरेवाब्रुवन्वाक्यमृषयो हृष्टमानसाः ॥ १ ॥
 यथा नाट्यस्य जन्मेदं जर्जरस्य च संभवः ।
 विघ्नानां शमनं चैव देवतानां च पूजनम् ॥ २ ॥
 तैदस्माभिः श्रुतं सर्वं गृहीत्वा चावधारितम् ।
 निखिलेन यथातत्त्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ ३ ॥
 पूर्वरङ्गं महातेजः सर्वलक्षणसंयुतम् ।
 यथा बुध्यामहे ब्रह्मस्तथा व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं पूर्वरङ्गविधिं प्रति ॥ ५ ॥
 पूर्वरङ्गं महाभागा गूढतो मे निबोधत ।
 पादभागाः कलाश्चैव परिवर्तास्तथैव च ॥ ६ ॥
 यस्माद्रङ्गप्रयोगोऽयं पूर्वमेव प्रयुज्यते ।
 तस्मादयं पूर्वरङ्गो विज्ञेयो द्विजैसत्तमाः ॥ ७ ॥
 अस्याङ्गानि तु कार्याणि यथावदनुपूर्वशः ।
 तन्त्रीभाण्डसमायोगैः पाठ्ययोगकृतैस्तथा ॥ ८ ॥
 प्रत्याहारोऽवतरणं तथा ह्यारम्भ एव च ।
 आश्वावणा वक्रपाणिस्तथा च परिघटना ॥ ९ ॥
 सँडोटना ततः कार्या मार्गासारितमेव च ।
 ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तथैवासारितानि च ॥ १० ॥
 एतानि तु बहिर्गीतान्यन्तर्यैर्निकागतैः ।
 प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यानि तन्त्रीभाण्डकृतानि च ॥ ११ ॥

१. 'वे जन्म' का. २. 'सत्तः श्रुतं गृहीतं च' का. ३. 'वदतो' क-ख. ४. 'प्रयो-
 ज्यते' का. ५. 'ऽयं द्विजैसत्तमाः' का. ६. 'परिवन्दना' क-ख. ७. 'सँडोटना' क ख.
 ८. 'मार्गैरारित एव च' क-ख.; 'मार्गैरारितमेव च' का. ९. 'ज्येष्ठमध्यकनिष्ठा च' का.
 १०. 'तथैवासारितकिया' का. ११. 'च' का. १२. 'अवतिका' क-ख.

तैतः सर्वैस्तु कुतपैः संयुक्तानीह कारयेत् ।
 विपद्यै वै यवनिकां वृत्तपाट्यकृतानि तु ॥ १२ ॥
 गीतानां मन्द्रकादीनां योग्यमेकं तु गीतरुम् ।
 वर्धमानमयापीह ताण्डवं यत्र युज्यते ॥ १३ ॥
 ततश्चोत्थापनं कार्यं वैरिवर्तनमेव च ।
 नान्दी शुष्कावकृष्टा च रत्नद्वारं तथैव च ॥ १४ ॥
 चारी चैव ततः कार्या मदाचारी तथैव च ।
 त्रिकं प्ररोचना चापि पूर्वरेखे भवन्ति हि ॥ १५ ॥
 एतान्यहानि कार्याणि पूर्वरेखविधौ द्विजाः ।
 एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ १६ ॥
 कुतपस्य तु विन्यासः प्रत्याहार इति स्मृतः ।
 तमावतरणं प्रोक्तं गायकानां निवेदनम् ॥ १७ ॥
 परिगीतक्रियारम्भ आरम्भ इति कीर्तितः ।
 आतोषरजनार्थं तु भवेदाभावनाविधिः ॥ १८ ॥
 यापवृष्टिविभागार्थं वक्रैपाणिर्विधीयते ।
 तप्तोर्ध्वःकरणार्थं तु भवेद्य परिपटना ॥ १९ ॥
 तया पानिविभागार्थं भवेत्संपोटनाविधिः ।
 तर्पीभाण्डसमायोगान्नीर्गोत्सारितनिष्पते ॥ २० ॥
 फालगतविभागार्थं भवेत्सासारितक्रिया ।
 कीर्तनादेशवानां च शेषो गीतविधिस्तथा ॥ २१ ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि ह्युत्थापनविधिक्रियाम् ।

यस्मादुत्थापयन्त्यादौ प्रयोगं नान्दिपाठकाः ।

पूर्वमेव तु रङ्गेऽसिंहात्सादुत्थापनं स्मृतम् ॥ २२ ॥

यस्माच्च लोकपालानां परिवृत्य चतुर्दिशम् ।

वन्दनानि प्रकुर्वन्ति तस्माच्च परिवर्तनम् ॥ २३ ॥

आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्संयुज्यते ।

देवद्विजन्तृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥ २४ ॥

नान्दीपादानामन्तरेषु चित्रे पूर्वरङ्गे वर्धमानं प्रयोज्यं प्रागुक्तलक्षणम् ।
अन्ये तु गीतकप्रयोगादनन्तरं शुद्धे चित्रे पूर्वरङ्गे वर्धमानप्रयोगमिच्छन्ति ।

अत्र शुष्काक्षरैरेव ह्यवकृष्टा ध्रुवा यतः ।

तस्माच्छुष्कावकृष्ट्यं जर्जरश्लोकदर्शिका ॥ २६ ॥

यस्मादभिनयस्त्वत्र प्रथमं ह्यवतार्यते ।

रङ्गद्वारमतो ज्ञेयं वागङ्गाभिनयात्मकम् ॥ २७ ॥

शृङ्गारस्य प्रचरणाचारी संपरिकीर्तिता ।

रौद्रप्रचरणाच्चापि महाचारीति कीर्तिता ॥ २८ ॥

विदूषकः सूत्रधारस्तथा वै पारिपार्श्वकः ।

यत्र कुर्वन्ति संजल्पं तत्रापि त्रिगतं भैतम् ॥ २९ ॥

अपक्षेपेण काव्यस्य हेतुयुक्तिर्समाश्रया ।

सिद्धेनामघ्नणा या तु विज्ञेया सा प्ररोचना ॥ ३० ॥

अतःपरं प्रवक्ष्यामि ह्यौश्रावणविधिक्रियाम् ।

वहिर्गीतविधौ सम्यगुत्पत्तिं कारणं तथा ॥ ३१ ॥

१. 'च' का. २. 'क्रिया' क-र. ३. 'अत्र' क-र. ४. 'तु' का. ५. 'प्रवर्तते'
का. ६. एष गद्यभाग. का-पुस्तके नास्ति. ७. 'वर्तमानं' क-र. ८. 'यत्र' का.
९. 'शुष्काक्षरैरेव' क-र. १०. 'कृष्टेव' का. ११. 'दर्शिका' क-र.; 'दर्शिका' का.
१२. 'तत्रापि' क-र-का. १३. 'स्मृतम्' का. १४. 'व्युपक्रिया' क-र. १५. 'हि'
इति नास्ति क-र-पुस्तकयोः. १६. 'विधौ' क.; 'विधि.' र. १७. 'करणं' का.

चित्रदक्षिणवृत्ते तु सप्तरूपे प्रकीर्तिता ।
 सोपोहने सनिर्गीते देवस्तुत्यभिनन्दिते ॥ ३२ ॥
 नारदाद्यैस्तु गन्धर्वैः सभायां देवदानवाः ।
 निगीतं श्राविताः सम्यगलयतालसमन्वितम् ॥ ३३ ॥
 तच्छ्रुत्वा तु सुखं गानं देवस्तुत्यभिनन्दितम् ।
 अभवन्श्रुमिताः सर्वे मात्सर्यादित्यराक्षसाः ॥ ३४ ॥
 संप्रधार्य च तेऽन्योन्यमित्यवोचन्नवस्थिताः ।
 निगीतं तु सवादित्रमिदं गृहीमहे वयम् ॥ ३५ ॥
 सप्तरूपेण संतुष्टा देवाः कर्मानुकीर्तनात् ।
 वयं गृहीम निर्गीतं तुंप्यामोऽत्रैव सर्वदा ॥ ३६ ॥
 ते तत्र तुष्टा दैत्यास्तु साधयन्ति पुनः पुनः ।
 रुष्टाश्चापि ततो देवाः प्रत्यभापन्त नारदम् ॥ ३७ ॥
 एते तुष्यन्ति निर्गीते दानवाः सह राक्षसैः ।
 प्रणश्यतु प्रयोगोऽयं कथं वै मन्यते भवान् ॥ ३८ ॥
 देवानां वचनं श्रुत्वा नारदो वाक्यमब्रवीत् ।
 घातुवाद्याश्रयकृतं निर्गीतं मा प्रणश्यतु ॥ ३९ ॥
 किं तूपोहनसंयुक्तं घातुवाधविभूषितम् ।
 भविष्यतीदं निर्गीतं सप्तरूपे विधानतः ॥ ४० ॥
 निर्गीतेनार्वनद्धाश्च दैत्यदानवराक्षसाः ।
 न क्षोभं न विघातं च करिष्यन्तीह तोषिताः ॥ ४१ ॥
 एवं निर्गीतमेतत्तु दैत्यानां स्पर्धया द्विजाः ।
 देवानां बहुमानेन बहिर्गीतमिति स्मृतम् ॥ ४२ ॥

१. 'चित्रदक्षिणवृत्ते' क-ख.; 'चित्रदक्षिणवृत्तौ'. २. 'प्रवर्तिते' का. ३. 'सनि-
 गीत' (?) क-ख. ४. 'च' का. ५. 'श्राविता' का. ६. 'सने' का. ७. 'मारया' (?)
 क-ख. ८. 'सप्तरूपेण' क-ख. ९. 'एवं' का. १०. 'तुप्याम' क-ख. ११. 'वै
 वयम्' का. १२. 'दानवैः' क-ख. १३. 'वै' का. १४. 'तूपहन' क-ख.
 १५. 'सप्तरूपो' क-ख.; 'सप्तरूप' का. १६. 'ववद्वाध' क-ख.; 'ववद्वास्तु' का.
 १७. 'एवं तु' का. १८. 'बहुगीतं' क-ख-का.

धातुभिश्चित्रवीणायां गुरुलध्वक्षरान्वितम् ।
 वर्णालंकारसंयुक्तं प्रयोक्तव्यं बुधैरथ ॥ ४३ ॥
 निर्गातं गीयते यस्मादपदं वर्णयोजनात् ।
 असूयया च देवानां वहिर्गातमिदं मृतम् ॥ ४४ ॥
 निर्गातं यन्मया प्रोक्तं ससरूपसमन्वितम् ।
 उत्थापनादिकं यच्च तस्य कारणमुच्यते ॥ ४५ ॥
 आश्रावणायां युक्तायां दैत्यास्तुप्यन्ति नित्यशः ।
 वक्रपाणौ कृते चैव नित्यं तुप्यन्ति दानवाः ॥ ४६ ॥
 परिघटनायां तुष्टाः सैर्युक्तायां रक्षसां गणाः ।
 संघोर्जनक्रियायां तु तुप्यन्त्यपि च गुह्यकाः ॥ ४७ ॥
 मार्गासारितमासाद्य प्रीता यक्षा भवन्ति हि ।
 गीतकेषु प्रयुक्तेषु देवास्तुप्यन्ति नित्यशः ॥ ४८ ॥
 वैर्धमाने प्रयुक्ते तु रुद्रस्तुप्यति सानुगः ।
 तथा चोत्थापने युक्ते ब्रह्मा तुष्टो भवेदिह ॥ ४९ ॥
 तुप्यन्ति लोकपालाश्च प्रयुक्ते परिवर्तने ।
 नान्दीप्रयोगेऽर्थ कृते प्रीतो भवति चन्द्रमाः ॥ ५० ॥
 युक्तायामवकृष्टायां प्रीता नागा भवन्ति हि ।
 तथा शुष्कावकृष्टायां प्रीतः पितृगणो भवेत् ॥ ५१ ॥
 रत्नद्वारे प्रयुक्ते तु विष्णुः प्रीतो भवेदिह ।
 जर्जरस्य प्रयोगे तु तुष्टा विघ्नविनायकाः ॥ ५२ ॥
 तथा चार्या प्रयुक्तायामुमा तुष्टां भवेदिह ।
 भ्रंहाचार्या प्रयुक्तायां तुष्टो भूतगणो भवेत् ॥ ५३ ॥

१. 'इति' क-र. २. 'आश्रावणाया' क-र. ३. 'सु' इति त्रुटितं घ-पुस्तके.
 ४. 'सखोदन' का.; 'सखोटन' का. ५. 'च' का. ६. 'तुष्टा' का. ७. 'वर्धमान-
 प्रयुक्तेषु' का. ८. 'च' का. ९. 'अपट्टाया' का. १०. 'रत्नप्रयोगमाचार्य' क-र.;
 'रत्नप्रयोगमाचार्य' का. ११. 'भूतगणै' का.

औश्रावणादिचार्यन्तमेतदैवतपूजनम् ।
 पूर्वरङ्गे मया ख्यातं तथा चाङ्गविकल्पनम् ॥ ५४ ॥
 येन तुप्यति यो देवो यस्य यन्मनसः प्रियम् ।
 तर्त्तथा पूर्वरङ्गे तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ॥ ५५ ॥
 सर्वदैवतपूजाहं सर्वदैवतपूजनम् ।
 धर्म्यं यशस्यमायुष्यं पूर्वरङ्गप्रवर्तनम् ॥ ५६ ॥
 [दैर्त्यदानवतुष्ट्यर्थं सर्वेषां च दिवौकसाम् ।]
 ध्रुवाविधाने वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ५७ ॥
 प्रयुज्य गीतकविधिं वर्धमानमथापि च ।
 [निर्गातानि सगीतानि पूर्वरङ्गकृतानि तु ॥ ५८ ॥
 या विद्या यानि शिल्पानि या गतिर्यच्च चेष्टितम् ।
 लोकालोकस्य जगतस्तदस्मिन् नाटकाश्रये ॥ ५९ ॥
 निर्गातानां सगीतानां वर्धमानस्य चैव हि ।]
 गीतकान्ते ततश्चापि कार्या ह्युत्थापनी ध्रुवा ॥ ६० ॥
 आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे तथा ।
 गुर्वक्षराणि जानीयात्पादे श्लोकादशाक्षरे ॥ ६१ ॥
 चतुष्पदा भवेत्सा तु चतुरंश्रा तथैव च ।
 चतुर्भिः संनिपातैश्च त्रिलया त्रियतिस्तथा ॥ ६२ ॥
 परिवर्ताश्च चैत्वारः पाणयस्त्रय एव च ।
 ज्ञात्या चैव हि विश्लोकास्तांश्च तालेन योजयेत् ॥ ६३ ॥

१. च-पुस्तकेऽत्र 'प्रत्याहारे यातुधानाः प्रीयन्ते सह पद्मगैः । तुष्यन्त्यप्सरसस्त्रत्र
 कृतेऽप्यतरणे द्विजाः । तुष्यन्त्यपि च गन्धर्वा 'भारम्भे' इति प्रक्षिप्तरूपेणाधिकं वर्तते.
 २. 'प्रत्याहारादि' का. ३. 'देवस्तुप्यति यो येन' का. ४. 'तदा' का. ५. 'धर्म्यं' क-ख-घ.
 ६. पयार्धमदः क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ७. 'ध्रुवाविधानं' क-ख. ८. 'वर्धमानं तथैव
 च' का. ९. इतः प्रमृति श्लोकद्वयं क-ख पुस्तकयोर्नास्ति, च-पुस्तके तु 'या विद्या यानि
 शिल्पानि' इत्यादि पद्यं प्रक्षिप्तरूपेण वर्तमानम्. १०. 'चतुरस्रे' क-ख-का. ११. 'चत्वार
 आपणय एव' क-ख. १२. 'जात्यां' का. १३. 'विश्लोकः' क.; 'विष्णुकः' ख.

शंभ्या तु द्विकला कार्या तालो द्विकल एव च ।
 पुनश्चैककला शंभ्या संनिपातः कलान्नयम् ॥ ६४ ॥
 एवमष्टकलः कार्यः संनिपातो विचक्षणैः ।
 चत्वारः संनिपाताश्चै पॅरिवर्तः स उच्यते ॥ ६५ ॥
 पूर्वं स्थितलयः कार्यः परिवर्तो विचक्षणैः ।
 तृतीये संनिपाते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ६६ ॥
 एकस्मिन्परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।
 कार्यं मध्यलये तज्ज्ञैः सूत्रधारप्रवेशनम् ॥ ६७ ॥
 पुंस्पाञ्जलिं समादाय रक्षामङ्गलसत्कृताः ।
 शुद्धवस्त्राः सुमनसस्तथा चाद्भुतदृष्टयः ॥ ६८ ॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम् ।
 दीक्षिताः शुचयश्चैव प्रविशेयुः समं त्रयः ॥ ६९ ॥
 मृद्गारजर्जरधरौ भवेतां पारिपार्श्वकौ ।
 मध्ये तु सूत्रमृत्वाभ्यां वृतः पञ्चपदी व्रजेत् ॥ ७० ॥
 पदानि पञ्च गच्छेयुर्ब्रह्मणो यजनेच्छया ।
 [सूचीं वामपदं दद्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ॥ ७१ ॥]
 त्रिर्तालान्तरविष्कम्भमुत्क्षिपेच्चरणं शनैः ।
 पार्श्वोत्थानोत्थितं चैव तन्मध्ये पातयेत्पुनः ॥ ७२ ॥
 एवं विष्णुपदीं कृत्वा सूत्रधारः सहेतरः ।
 सूचीवामपदं दद्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ॥ ७३ ॥

१. 'शम्भ्या' क ख. २. 'शम्भ्या' क ख. ३. 'तु' का. ४. 'परिवर्तस्य' का.
 ५. 'पूर्वस्थितिलये' क ख.; 'पूर्वस्थितिलय' का. ६. 'मध्यलयं' का. ७. 'पुनश्चैककला' का.
 ८. 'पारिपार्श्वकौ' का. ९. 'सूत्रमृत्' का. १०. य पुस्तके वर्तमानस्य
 श्लोकार्धस्यास्य स्थाने क ख पुस्तकयो. 'पदाना चापि विक्षेपं व्याख्यास्याम्यनुपूर्ववाः ।'
 का पुस्तके च 'पदाना चापि विक्षेपं व्याख्यास्यामि यथाक्रमम्' इति वर्तते.
 ११. पद्यमेतत् क ख पुस्तकयोर्नास्ति । 'त्रिकालान्तर' का. १२. 'उत्थितधैव' का.
 १३. 'एवं पद्यपदी गत्वा' का. १४. 'सहेतरी' का. १५. 'सूची' का. १६. 'तु' का.

पुष्पाञ्जल्यपवर्गश्च कार्यो ब्राह्मेऽथ मण्डले ।
 [रङ्गपीठस्य मध्ये तु स्वयं ब्रह्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७४ ॥]
 ततः सललितैर्हस्तैरभिवन्द्यः पितामहः ।
 वैन्दनान्यथ कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतले ॥ ७५ ॥
 कालप्रकर्षहेतोश्च पादौनां प्रविभागतः ।
 सूत्रधारप्रवेशाद्यो चन्दनाभिनयानुगः ॥ ७६ ॥
 द्वितीयः परिवर्तस्तु कार्यो मध्यर्ल्याश्रितः ।
 ततः परं तृतीये तु मण्डलस्य प्रदक्षिणम् ॥ ७७ ॥
 भवेदाचमनं चैव जर्जरग्रहणं तथा ।
 उत्थाय मण्डलात्पूर्णं दक्षिणं पदमुद्धरेत् ॥ ७८ ॥
 वैधं तेनैव कुर्वात विक्षेपं वामकेन च ।
 पुनश्च दक्षिणं पादं पार्श्वसंख्यं समुद्धरेत् ॥ ७९ ॥
 ततश्च वामवेषस्तु विक्षेपो दक्षिणस्य च ।
 इत्यनेन प्रकीरेण सम्यक्त्वा प्रदक्षिणम् ॥ ८० ॥
 शृङ्गारभृतमाहूय शौचं चापि समाचरेत् ।
 यथान्यायं तु कर्तव्या तेन ह्याचमनक्रिया ।
 आत्मप्रोक्षणमेवाद्भिः कर्तव्यं तु यथाक्रमम् ॥ ८१ ॥
 प्रयत्नकृतशौचेन सूत्रधारेण यत्नतः ।
 संनिपाते समं ग्रीह्यो जर्जरो विन्नजर्जरः ॥ ८२ ॥
 प्रदक्षिणाद्यो विज्ञेयो जर्जरग्रहणान्तकः ।
 तृतीयः परिवर्तस्तु विज्ञेयो वै द्रुते लये ॥ ८३ ॥

१. श्लोकार्थमिदं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'अभिवन्द्य पितामहम्' का.
 ४. 'भगिवादनानि' क-ख-का. ५. 'तु' क-ख. ६. 'पातानां' का. ७. 'ल्याश्रय.'
 का. ८. 'अतः' का. ९. 'तृतीयस्तु मण्डपस्य' का. १०. 'मण्डलात्पूर्णं' (१) क-ख.
 ११. 'पादं' क-ख का. १२. 'तेनैव वैधं'. १३. 'तु' का. १४. 'विधानेन'.
 १५. 'शृङ्गारपारं' का. १५. 'संनिपातसमं प्राह्यो' क-ख. १६. 'संनिपातसमप्राप्तो' का.

गृहीत्वा जर्जरं त्वष्ट्रौ कला जाप्यं प्रयोजयेत् ।
 वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥ ८४ ॥
 ततः पञ्चपदीं चैव गच्छेत् कुतपोन्मुखः ।
 जर्जरग्रहणाद्योऽयं कुतपो निगमान्तकः ॥ ८५ ॥
 चतुर्थः परिवर्तस्तु कार्यो द्वैतलये पुनः ।
 करपातनिपातास्तु भवन्त्यत्र तु षोडश ॥ ८६ ॥
 व्यश्रे तु द्वादशपदा भवन्ति करपादयोः ।
 एवमुत्थापनं कार्यं ततश्च परिवर्तनम् ॥ ८७ ॥
 वर्न्दनान्यथ कार्याणि त्रीणि हस्तेन भूतके ।
 आत्मप्रोक्षणमद्भिश्च व्यश्रेनै(गै)व विधीयते ॥ ८८ ॥
 चतुरस्रं लये मध्ये संनिपातैरथाष्टभिः ।
 यस्यां लघूनि सर्वाणि केवलं नैर्धनं गुरु ॥ ८९ ॥
 भवेदतिजगत्यां तु सा ध्रुवा परिवर्तिनी ।
 वीर्तिकेन तु मार्गेण वीधेनानुगतेन च ॥ ९० ॥
 [ललितैः पदविन्यासैर्वन्द्याद्देवान् यथादिशम् ।
 द्विकलं पादपतनं पादचर्यां गतं भवेत् ॥ ९१ ॥
 वामपादेन वेधस्तु कर्तव्यो नृत्तयोक्तृभिः ।
 द्वितालान्तरविष्टम्भो विक्षेपो दक्षिणस्य च ॥ ९२ ॥
 ततः पञ्चपदीं गच्छेदतिक्रान्तैः पदैरथ ।
 ततोऽभिवादनं कुर्याद्देवतानां यथादिशम् ॥ ९३ ॥]

१. 'चाष्ट्रौ' का. २. 'जाप्यं' घ. ३. 'वामवेधस्ततः कार्यो विक्षेपो दक्षिणेन तु' का.
 ४. 'कुतपामिमुखान्तग.' का. ५. 'विक्षेपो वै द्वैते लये' का. ६. 'व्यश्रे द्वादशपाता हि'
 का.; 'शश्रे द्वादशपाता हि' ख.; 'व्यश्रे तु द्वादशपदा' का. ७. 'करपादजा.' का.
 ८. 'पयमेतत्' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ९. 'व्यश्रेनैव' घ.; 'व्यश्रेनैव' का. १०. 'चतुरस्र'
 घ.; 'चतुरस्रे' का. ११. 'सनिपातस्त्रयाष्टभिः' का. १२. 'निधनं' का. १३. 'गुरु'
 क-ख. १४. 'परिवर्तिनी' घ. १५. 'वामकेन तु' का. १६. 'वायेन...तु सप्रहा'
 क-ख. १७. 'स्त प्रश्रुति श्लोकत्रयी क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १८. 'पादविन्यारैर्वन्द्या'
 देवा' का. १९. 'पादचर्यां विधीयते' का. २०. 'विष्टम्भो' का. २१. 'तु' का.

वन्देत प्रथमं पूर्वा दिशं शक्राघिदैवताम् ।
 द्वितीयां दक्षिणामाशां वन्देत यमदैवताम् ॥ ९४ ॥
 वन्देत पश्चिमामाशां ततो वरुणदैवताम् ।
 चतुर्थीमुत्तरामाशां वन्देत धनदाश्रयाम् ॥ ९५ ॥
 दिशां तु वन्दनं कृत्वा वामवेधं प्रयोजयेत् ।
 दक्षिणेन चै कर्तव्यं विक्षेपपरिवर्तनम् ॥ ९६ ॥
 प्राञ्जुखस्तु ततः कुर्यात्पुरुषस्त्रीनपुंसकैः ।
 त्रिपदीं सूत्रमृद्भुद्रन्नक्षोपेन्द्राभिवादनम् ॥ ९७ ॥
 दक्षिणं तु पदं पुंसो वामं स्त्रीपदमुच्यते ।
 पुनर्दक्षिणमेव स्यान्नाभ्युत्क्षिप्तं नपुंसकम् ॥ ९८ ॥
 वन्देत पौरुषेणेशं स्त्रीपदेन जनार्दनम् ।
 र्यस्यां लघूनि कार्याणि केवलं नैघनं गुरु ॥ ९९ ॥
 पादे त्वतिजगत्यां हि सा ध्रुवा परिवर्तनी ।
 नपुंसकपदेनापि तथैवाम्बुजसम्भवम् ॥ १०० ॥
 परिवर्तनमेवं स्यात्तस्यान्ते प्रविशेत्ततः ।
 चतुर्थकारः पुष्पाणि प्रगृह्य विधिपूर्वकम् ॥ १०१ ॥
 यथावचेन कर्तव्यं पूजनं जर्जरस्य तु ।
 कुतपस्य च सर्वस्य सूत्रधारस्य चैव हि ॥ १०२ ॥
 तस्य भाण्डसमैः कार्यस्तज्जैर्गतिपरिक्रमः ।
 न तत्र गानं कर्तव्यं तत्र स्तोभक्रिया भवेत् ॥ १०३ ॥

१. 'देवताम्' क-ख-का. २. 'देवताम्' क-ख-का. ३. 'देवताम्' क-ख-का.
 ४. 'चतुर्था' क-ख. ५. 'तु' क-ख. ६. 'नपुंसकौ' क-ख. ७. 'त्रिपाद्या सूत्रम्
 रुद्रन्नक्षोपेन्द्राभिवन्दनम्' का. ८. 'भवादिनीम्' क-ख. ९. 'नृणां' का. १०. 'स्त्रीणा
 प्रकीर्तितम्' का. ११. 'दक्षिणं तु पदं द्वेयं' का. १२. एतत्पर्यं क-ख-का-मुत्सकेषु
 नास्ति. १३. 'चतुष्प्रकार-' का. १४. 'भाण्डस्यैव च' का. १५. 'भाण्डगत.' का.
 १६. 'गीतिपरिक्रम.' क-ख-का. १७. 'स्तोभक्रिया' क-ख.; 'स्तोभाना शुद्धाक्षराणा
 क्रिया गानमित्यर्थ' इत्यभिनवभारती.

चतुर्थैकारपूजां तु स कृत्वान्तर्हितो भवेत् ।
 'ततो गेहावकृष्टा तु चतुरस्ता स्थिरा ध्रुवा ॥ १०४ ॥
 गुरुप्राया तु सा कार्या तथा चैवार्धपाणिका ।
 स्याथिवर्णाश्रयोपेतौ कलाष्टकविनिर्मिता ॥ १०५ ॥
 चतुर्थं पञ्चमं चैव सप्तमं चाष्टमं तथा ।
 लघूनि पादे पङ्क्त्यां तु सावकृष्टा ध्रुवा स्मृता ॥ १०६ ॥
 सूत्रधारः पठेत्तत्र मध्यमं स्वरमाश्रितः ।
 नान्दीं पदैर्द्वादशभिर्ऋभिर्वाप्यलंकृताम् ॥ १०७ ॥
 नमोऽस्तु सर्वदेवेभ्यो द्विजातिभ्यः शुभं तथा ।
 जितं सोमेन^१ वै राज्ञा शिवं गोब्राह्मणाय च ॥ १०८ ॥
 ब्रह्मोत्तरं तथैवास्तु हता ब्रह्मद्विपस्तथा ।
 प्रशी^२स्वेमां महाराज पृथिवीं च ससागराम् ॥ १०९ ॥
 राष्ट्रं प्रवर्धतां चैव रक्षस्यैशा समृद्ध्यतु ।
 प्रेक्षाकर्तुर्महान्धर्मो भवतु ब्रह्मभाविनः ॥ ११० ॥
 काव्यकर्तुर्यशश्चास्तु धर्मश्चापि प्रवर्धताम् ।
 इज्यया चानया नित्यं प्रीयन्तां देवता इति ॥ १११ ॥
 नान्दीपदान्तरेष्वेषु ह्येवंमैस्त्विति नित्यशः ।
 वन्देतां सम्यगुक्ताभिर्वाग्मिनौ परिपार्श्वकौ^३ ॥ ११२ ॥
 एवं नान्दी विघातव्या र्थधावल्लक्षणान्विता ।
 ततः शुंष्कावकृष्टा स्याज्जर्जरश्लोकदर्शिका ॥ ११३ ॥

१. 'चतुर्थैकार' क-ख.; 'चतुष्प्रकारपूजा तु निष्कामेत् सप्रयुज्य हि' का.
 २. 'स्थिरा' क ख-का. ३. 'धवा' (१) क-ख. ४. 'चैवावपाणिका'. ५. 'पेता' क-
 ख का. ६. 'विनिर्मिताम्' क ख का. ७. 'श्लोकोऽयं क ख का पुस्तकेषु नास्ति.
 ८. 'नान्दी' का. ९. 'तत.' का. १०. 'अथाभि' का. ११. 'सामेन (१)' क-ख.
 १२. 'धारोग्यं भोग एव च' का. १३. 'प्रशास्त्रिमा' का. १४. 'रक्षसायं समृद्धयताम्'
 का. १५. 'देवमावेति' क-ख. १६. 'मीर्मिहौ' का. १७. 'परिपार्श्वकौ' घ.
 १८. 'यथोक्ता लक्षणमैया' का. १९. 'शुष्कापठ्या' का. २०. 'दर्शिका' क ख;
 'दर्शिता' का.

नव गुर्वक्षराण्यादौ पंड लघूनि गुरुत्रयम् ।

शुष्कावकृष्टा तु भवेत्कला द्यष्टौ प्रमाणतः ॥ ११४ ॥

यथा—दिग्ले दिग्ले झण्टु झण्टु जम्बुकवलितक ते तेनाम् ।

कृत्वा शुष्कावकृष्टां तु यथावद्विजसत्तमाः ।

ततः श्लोकं पठेदेकं गम्भीरस्वरसंयुतम् ॥ ११५ ॥

देवस्तोत्रं पुरस्कृत्य यस्य पूजा प्रवर्तते ।

राज्ञो वा यत्र भक्तिः स्यादथवा ब्राह्मणस्तवम् ॥ ११६ ॥

गदित्वा जर्जरश्लोकं रङ्गद्वारे च यैः स्मृतः ।

पठेदन्यं पुनः श्लोकं जर्जरस्य विनाशनम् ॥ ११७ ॥

जर्जरं नमयित्वा तु ततश्चारीं प्रयोजयेत् ।

पारिपार्श्विकयोश्च स्यात्पश्चिमेनापसर्पणम् ॥ ११८ ॥

अङ्किता चात्र कर्तव्या ध्रुवा मध्यलयान्विता ।

चतुर्भिः संनिपातैश्च चतुरस्रा प्रमाणतः ॥ ११९ ॥

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं च तथा गुरु ।

यस्यां ह्रस्वानि शेषाणि सा ज्ञेया त्वङ्किता बुधैः ॥ १२० ॥

अस्याः प्रयोगं वक्ष्यामि यथा पूर्वं महेश्वरः ।

सहोमया क्रीडितवान्नानाभावविचेष्टितैः ॥ १२१ ॥

कृत्वावहित्यं स्थानं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।

नाभिप्रदेशे विन्यस्य जर्जरं च तुलाघृतम् ॥ १२२ ॥

१. 'कलाश्चाष्टौ प्रमाणेन पादैर्दृष्टादशाक्षरैः' का. २. 'दिडे दिडे दिडे दिडे जम्बुक-
वलितक ते ते च (?) क-ख.; 'झण्डे झण्डे दिग्ग् दिग्ले जम्बुकवलितकतेतेनाम्' का.
३. 'ते तेजा.' व., ४. 'राज्ञो भक्तिश्च यत्र स्यात्' का. ५. 'ब्राह्मणः स्तव.' का.
६. 'नन्दित्वा' का. ७. 'यत्स्मृतम्' वा. ८. 'पठेसाल' क.; 'पठेदस' ख.
९. 'प्रशाशनम्' का. १०. 'मानयित्वा' का. ११. 'पारिपार्श्विकयोश्च' घ.
१२. 'पथिमा(मे?) नापि' क-ख.; १३. 'अङ्किता' क-ख. १४. 'मध्यलयात्रिता'
क-ख. १५. 'तु' का. १६. 'चतुरथा' घ.; 'चतुरस्रं' का. १७. 'यस्यां तु जायते
पादे सा भवेदङ्किता ध्रुवा' का. १८. 'लङ्किता' क-ख. १९. 'अस्या' क-ख.

वामपल्लवहस्तेन पादैस्तालान्तरस्थितैः ।

गच्छेत्पञ्चपर्दां चैव सविलासाङ्गचेष्टितैः ॥ १२३ ॥

वामवेधस्तु कर्तव्यो विक्षेपो दक्षिणस्य च ।

शृङ्गाररससंयुक्तां पठेदार्यां विचक्षणः ॥ १२४ ॥

चारीश्लोकं गदित्वा तु कृत्वा च परिवर्तनम् ।

तैरेव च पदैः कार्यं पश्चिमेनापसर्पणम् ॥ १२५ ॥

पारिपार्श्वकहस्ते तु न्यस्य जर्जरमुत्तमम् ।

महाचारीं ततश्चैव प्रयुञ्जीत यथाविधि ॥ १२६ ॥

चैतुरस्रा ध्रुवा तत्र तथा द्रुतलयान्विता ।

चतुर्भिः संनिपातैश्च कला त्वंष्टौ प्रमाणतः ॥ १२७ ॥

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च सप्तमं दशमं गुरु ।

लघु शेषं ध्रुवापादे चतुर्विंशतिके भवेत् ॥ १२८ ॥

[यथा—पादतलाहतपातितशैलं क्षोभितभूतसमग्रसमुद्रम् ।

ताण्डवनृचमिदं प्रलयान्ते पातु जगत्सुखदायि हरस्य ॥ १२९ ॥]

भाण्डोन्मुखेन कर्तव्यं पादविक्षेपणं ततः ।

सूचीं कृत्वा ध्रुवैः कुर्याद्विक्षेपपरिवर्तनम् ॥ १३० ॥

अतिक्रान्तैः सललितैः पादैर्द्रुतलयान्वितैः ।

त्रितालान्तरमुल्लेखैर्गच्छेत्पञ्चपर्दां ततः ॥ १३१ ॥

[तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो दक्षिणस्य च ।

तत्रैव च पदैः कार्यं प्राङ्मुखेनापसर्पणम् ॥ १३२ ॥

१. 'विलासाङ्गविचेष्टितैः' क-ख. २. 'दक्षिणेन तु' का. ३. 'ततः शृङ्गारसंयुक्तं पठेच्छ्लोकं विचक्षणः' का. ४. 'विदित्वा' का. ५. 'प्राङ्मुखेनापसर्पणम्' का. ६. 'पारि-पार्श्वक' घ.; 'पारिपार्श्वकयोर्दस्ते' का. ७. 'चतुरस्रा' घ. ८. '...वा तत्र' क-ख. ९. 'यत्र तथा द्रुतलयाश्रया' का. १०. 'द्वंष्टौ' घ. ११. 'ध्रुवायोगे श्रेष्ठं चरणे तथा' का. १२. 'श्लोकोऽयं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'पातु हरस्य सदा सुखदायि' का. १४. 'दत्ता' का. १५. 'ततः' क-ख. १६. 'पादैर्द्रुतलयान्वितैः' का. १७. 'उत्तिसै.' का. १८. 'आद्यं पञ्चमेकं' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

पुनः पदानि त्रीण्येव गच्छेत्प्राङ्मुख एव तु ।
 ततश्च यामवेधः स्याद्विशेषो दक्षिणस्य च ॥ १३३ ॥
 ततो रौद्ररसश्लोकं पादसंहरणं पठेत् ।
 तस्यान्ते तु त्रिपद्याय व्याहरेत्पारिपार्थिकौ ॥ १३४ ॥
 तयोरगमनं कार्यं गानं नर्कुट्टकं बुधैः ।
 तथा च भारतीभेदे त्रिगतं संप्रयोजयेत् ॥ १३५ ॥
 विदूषकैस्त्वेकपदां सूत्रधारसितावहाम् ।
 असंबद्धकथाप्रायां कुर्यात्कथनिकां ततः ॥ १३६ ॥
 वितण्डां गण्डसंयुक्तां नालीकं च प्रयोजयेत् ।
 कस्तिष्ठति जितं केनेत्यादिकाव्यप्ररूपिणीम् ॥ १३७ ॥
 पारिपार्थिकं (श्वै?) कसंबल्यो विदूषकविदूषितः ।
 स्थापितः सूत्रधारेण त्रिगतं संप्रयुज्यते ॥ १३८ ॥
 प्ररोचना च कर्तव्या सिद्धेनोपनिमग्नगर्भम् ।
 रङ्गसिद्धौ पुनः काव्यं काव्यवस्तुनिरूपणम् ॥ १३९ ॥
 सर्वमेव विधिं कृत्वा सूचीवेधकृतेरर्थम् ।
 पादैरनाविद्धगतैर्निष्कामेयुः समं त्रयः ॥ १४० ॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ।
 चतुरस्रो द्विजश्रेष्ठाख्यसं वा विनिबोधत ॥ १४१ ॥
 अयमेव प्रयोगः स्यादज्ञान्येतानि चैव हि ।
 तालप्रमाणं विक्षिप्तं केवलं तु विशेषकृत् ॥ १४२ ॥

१. 'य' का. २. 'पदसंहरणा' क-ख-ना. ३. 'पारिपार्थिकं' य.; 'पारिपार्थक'
 का. ४. 'नकुट्टक' क-ख.; 'नकुट्टके' का. ५. 'लेखकपदा' क-ख. ६. 'तया' का.
 ७. 'नामिद्या' का. ८. श्लोकोऽयं क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति. ९. 'प्रयोगने' क-ख.;
 'प्ररोचनाय' का. १०. 'पनिमग्नग' का. ११. 'एवं' का. १२. 'कृतेरर्थ' का.
 १३. 'एवमेव' का. १४. 'चतुरस्रो' य. १५. 'अयं वापि निबोधत' क-ख.;
 'अयथापि निबोधत' का.; 'अयं वापि निबोधत' य. १६. 'ताल' का.; 'तालप्रमाण-
 यक्षित' का.

शर्म्या तु द्विकला कार्या तालो ह्येककलस्तथा ।
 पुनश्चैककला शर्म्या संनिपातः कलाद्वयम् ॥ १४३ ॥
 अनेन हि प्रमाणेन कलाताललयान्वितः ।
 कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु त्र्यस्रोऽभ्युत्थापनादिकः ॥ १४४ ॥
 आद्यं चतुर्थं दशममष्टमं नैघनं गुरु ।
 यस्यास्तु जायते पादे सा त्र्यस्रोत्थापिनी ध्रुवा ॥ १४५ ॥
 वाद्यं गतिप्रचारश्च ध्रुवा तालस्तथैव च ।
 सक्षिप्तान्यत्र कार्याणि त्र्यस्रं नृत्तप्रवेदिभिः ॥ १४६ ॥
 वाद्यगीतप्रमाणेन कुर्यादङ्गविचेष्टितम् ।
 विस्तीर्णमथ सक्षिप्तं द्विप्रमाणविनिर्मितम् ॥ १४७ ॥
 हस्तपादप्रचारस्तु द्विकलः परिकीर्तितः ।
 चतुरस्रे परावर्ते पाताः स्युः षोडशैव तु ॥ १४८ ॥
 त्र्यस्रे द्वादशपातास्तु भवन्ति करपादयोः ।
 एतत्प्रमाणं विज्ञेयमुभयोः पूर्वरङ्गयोः ॥ १४९ ॥
 केवलं परिवर्ते तु गीतेने त्रिपदी भवेत् ।
 दिग्बन्दने पञ्चपदी चतुरस्रे विधीयते ॥ १५० ॥
 आचार्यबुद्ध्या कर्तव्यरूपस्रस्रैः प्रमाणतः ।
 तस्मान्न लक्षणं प्रोक्तं पुनरुक्तं भवेद्यतः ॥ १५१ ॥

१. 'शर्म्या' क-ख ; 'शर्म्याकृद् द्विकल कार्यात्ताल एककलस्तथा' का. २. 'शर्म्या'
 क-ख. ३. 'त्र्यस्रोऽभ्युत्थापनादिक' घ. ४. 'जागते' घ. ५. 'त्र्यस्रोत्थापिनी' घ.;
 'त्र्यस्रोत्थापिनी' का. ६. 'एक' का. ७. 'त्र्यस्र' घ.; 'त्र्यस्रे' का. ८. 'कृतिविचेष्टितम्'
 का. ९. 'अथवा क्षिप्त' क-ख. १०. 'प्रमाण च विनिर्मितम्' का. ११. 'चतुरस्रे' घ.;
 'चतुरस्रे परिवर्तते पादा. स्यु षोडशैव हि' का. १२. 'त्र्यस्रे' घ.; 'त्र्यस्रे तु द्वादशपदा
 भवन्ति करपादाजा' का. १३. 'निर्दिष्ट' का. १४. 'क (के?) वल' क र. १५.
 'गगने' (?) का. १६. 'चतुरस्रे' घ. १७. 'त्र्यस्रस्रस्रै' क र.; 'त्र्यस्रस्रस्रे' घ.
 १८. 'तस्मात्तलक्षण' क र.

एवमेव प्रयोक्तव्यः पूर्वैरङ्गो द्विजोत्तमाः ।
 व्यसंश्च चतुरस्रश्च शुद्धो भारत्युपाश्रयः ॥ १५२ ॥
 एवं तावदयं शुद्धः पूर्वैरङ्गो मयोदितः ।
 चित्रत्वमस्य वक्ष्यामि यथाकार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १५३ ॥
 वृत्ते ह्युत्थापने विप्राः कृते च परिवर्तने ।
 चतुर्थकारदंत्ताभिः सुमनोभिरलंकृते ॥ १५४ ॥
 उदात्तगानैर्गन्धर्वैः परिगीते प्रमाणतः ।
 देवदुन्दुभयश्चैव निनदेयुर्भृशं ततः ॥ १५५ ॥
 शुद्धाः कुसुममालाभिर्विकिरेयुः समन्ततः ।
 अङ्गहारैश्च देव्यस्तां उपनृत्येयुरग्रतः ॥ १५६ ॥
 यस्ताण्डवविधिः प्रोक्तो नृचे पिण्डी समन्ततः ।
 रेचकैरङ्गहारैश्च न्यासोपन्याससंयुतः ॥ १५७ ॥
 नान्दीपदानां मध्ये तु एकैकस्मिन्पृथक्पृथक् ।
 प्रयोक्तव्यो विधिः सम्यक्चित्रभावमभीप्सुभिः ॥ १५८ ॥
 एवं कृत्वा यथान्यायं शुद्धं चित्रं प्रयत्नतः ।
 ततः परं प्रयुञ्जीत नाटक लक्षणान्वितम् ॥ १५९ ॥
 [ततस्त्वन्तर्हिताः सर्वा भवेयुर्दिव्ययोपितः ।
 निष्क्रान्तासु च सर्वासु नर्तकीषु ततः परम् ॥ १६० ॥
 पूर्वैरङ्गे प्रयोक्तव्यमङ्गजातमतः पस्म् ।
 प्रस्तावना कृतः कुर्यात्काव्यप्रस्त्यापनाश्रयान् ॥ १६१ ॥

१. इत प्रगृहीत श्लोकद्वयं का पुस्तके नास्ति. २. 'अथश्च चतुरस्र' क. ३. 'सत्ये'
 क. ख. ४. 'चतुष्प्रकार' का. ५. 'रत्नकृता' क. ख. ६. 'परिगीते' क. ख.; 'परिगीते.'
 का. ७. 'दिव्यय वासापन्याससंयुता' क. ख.; 'दिव्यय व्यासापन्याससंयुता.' का.
 ८. शयं श्लोक क. ख का-पुस्तकेषु नास्त्येव । इतः पूर्वं श्लोकचतुर्षांशुदे 'व्यासाप-
 न्यास-' इत्यादि 'न्यासोपन्यास-' इत्यादि भवितुमर्हति. ९. 'वृत्ते.' क. ख. १०. 'चित्रो
 लक्षणसंयुत' का. ११. 'शुद्धचित्रं' क. ख. १२. श्लोकाद्यंशुत्वा का पुस्तके नास्ति.
 १३. साधंश्लोकोऽयं क. ख पुस्तकयोर्नास्ति.

एवं शुद्धो भवेच्चित्रः पूर्वरङ्गो विधानतः ।
 कार्यो नातिप्रसङ्गोऽत्र नृचर्चगीतविधिं प्रति ॥ १६२ ॥
 गीतवाद्ये च नृत्ते च प्रवृत्तेऽतिप्रसङ्गतः ।
 खेदो भवेत्प्रयोक्तृणां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ १६३ ॥
 खिन्नानां रसभावेषु स्पष्टता नोपजायते ।
 ततः शेषप्रयोगस्तु न रागजनको भवेत् ॥ १६४ ॥
 [लक्षणेन विना बाह्यलक्षणाद्विस्तृतं भवेत् ।
 लोकशास्त्रानुसारेण तस्मान्नाट्यं प्रवर्तते ॥ १६५ ॥]
 त्र्यसं वा चतुरस्रं वा शुद्धं चित्रमथापि वा ।
 प्रयुज्य रङ्गात्रिष्कामेत्सूत्रधारः सहानुगः ॥ १६६ ॥
 [देवर्षार्थिवरङ्गाणामाशीर्वचनसंयुताम् ।
 कवेर्नामगुणोपेता वस्तुपक्षेपरूपिकाम् ॥ १६७ ॥
 लघुवर्णपदोपेतां धृतैश्चित्रैरलंकृताम् ।
 अन्तर्यवनिकासंस्थ. कुर्यादाश्रावणां ततः ॥ १६८ ॥
 आश्रावणावसाने च नान्दीं कृत्वा ससूत्रघृत् ।
 प्रयुज्य विधिनैवं तु पूर्वरङ्गं प्रयोगतः ।]
 स्थापकं प्रविशेत्तत्र सूत्रधारगुणाकृतिः ॥ १६९ ॥
 स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा सौष्टवाङ्गपुरस्कृतम् ।
 प्रविश्य रङ्गं तैरेव सूत्रधारपदैर्नजेत् ॥ १७० ॥
 स्थापकस्य प्रवेशे तु कर्तव्यार्थानुगा ध्रुवा ।
 त्र्यस्रं वा चतुरस्रा वा तज्ज्ञैर्मध्यलयान्विता ॥ १७१ ॥

१. 'चित्रे पूर्वरङ्गविधानतः' का. २. इतोऽपे का पुस्तके 'एवमेव. प्रयोक्तव्यं
 पूर्वरङ्गो द्विजोत्तमा' । अथ चतुरस्रश्च शुद्धो भास्वरुपाश्रयः ॥ एवं तावदयं शुद्धं
 पूर्वरङ्गो मरुदितः । चित्रलमस्य वक्ष्यामि यथाकार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ इति पद्यद्वयी समपिधा.
 ३ 'गीतनृत्यविधिं' का. ४. 'गीते वाद्ये' का. ५. 'विबुधे' क ख. *६. श्लोकोऽर्थ
 फ ख का पुस्तकेषु नास्ति ७. 'त्र्यस्रं वा चतुरस्रं वा' घ. ८. 'शेषा श्लोकद्वयी'
 फ ख का पुस्तकेषु नास्ति. ९. 'सूत्रधारपदं' का. १०. 'अथवा वा चतुरस्रा वा'
 घ.; 'चतुरस्रापदा अथवा तत्र मध्यलयायिता' का.

कुर्यादनन्तरं चारीं देवब्राह्मणसंश(शंसि)नीम् ।

सुवाक्यमधुरैः श्लोकैर्नानातोलयान्वितैः ।

प्रसाद्य रङ्गं विधिवत्कवेर्नाम च कीर्तयेत् ॥ १७२ ॥

[उद्घातकादि कर्तव्यं काव्योपक्षेपणाश्रयम् ।]

दिव्ये दिव्याश्रयो भूत्वा मानुषे मानुषाश्रयः ॥ १७३ ॥

[दिव्यमानुषसंयोगे दिव्यो वा मानुषोऽपि वा ।

सुखबीजानुसदृशं नानामार्गसमाश्रयम् ॥ १७४ ॥]

नानाविधैरुपक्षेपैः काव्योपक्षेपणं भवेत् ।

प्रस्ताव्यैवं तु निष्क्रामेत्काव्यप्रस्तावकस्ततः ॥ १७५ ॥

एवमेवं प्रयोक्तव्यः पूर्वरङ्गो यथाविधि ।

य इमं पूर्वरङ्गं तु विधिनैव प्रयोजयेत् ॥ १७६ ॥

नाशुभं प्राप्नुयात्किञ्चित्स्वर्गलोकं च गच्छति ।

यैश्चापि विधिमुत्सृज्य यथेष्टं संप्रयोजयेत् ॥ १७७ ॥

प्राप्तोत्पचयं घोरं तिर्यग्योनिं च गच्छति ।

न तथाभिः प्रदहति प्रभञ्जनसमीरितः ॥ १७८ ॥

यथा ह्यपप्रयोगस्तु प्रयुक्तो दहति क्षणात् ।

इत्येषोऽवन्तिपाञ्चालदाक्षिणात्यान्त्रं मार्गधैः ॥ १७९ ॥

कर्तव्यः पूर्वरङ्गस्तु द्विप्रमाणविनिर्मितः ।

एष वः कथितो विप्राः पूर्वरङ्गाश्रितो विधिः ॥ १८० ॥

भूयः किं कथ्यतां सम्यङ् नाट्यवेदप्रयोक्तृभिः ।

[पुनश्चित्रे तथा मिश्रे शुद्धे चैव ब्रवीम्यहम् ॥ १८१ ॥

१. 'कुर्यादनन्तरचारी च' क ख-फा. २. 'नानाभावरसान्वितैः' का. ३. 'कवेर्नामानु-
कीर्तयेत्' का. ४. पथार्थमेतत् क-ख का-पुस्तकेषु नास्ति. ५. 'दिव्यो दिव्याश्रयैर्भूत्वा
मानुषो मानुषाश्रयैः' फा. ६. पथमिदं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ७. 'संयोगो' का.
८. 'सुरां' फा. ९. 'काव्यप्रस्तावको द्विजः' फा. १०. 'एवमेव' क-ख. ११. 'प्रपूजयेत्'
फा. १२. 'यथेयं' फा. १३. 'इत्येषो' (?) घ.; 'इत्येषा-' फा. १४. 'दाक्षिणातोड्' फा.
१५. 'मागधः' क-ख. १६. पथार्थमेतत् का-पुस्तके नास्ति. १७. इतः प्रमृत्वाप्याय-
समाप्तिं यावत् क-ख-पुस्तकयोः पाठो नास्ति । घ-पुस्तके च प्रक्षिप्तत्वेन वर्तन्ते श्लोका एते.

यथा योज्या ध्रुवाः पञ्च तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आदावुत्थापनी कार्या परिवर्तस्तथा भवेत् ॥ १८२ ॥
 अवकृष्टाङ्गिता चैव विक्षिप्ता चैव पञ्चमी ।
 एवं पञ्च ध्रुवा ज्ञेया उपोहनसमन्विताः ॥ १८३ ॥
 कर्तव्यास्तु प्रयत्नेन पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्युपोहनविधिक्रियाम् ॥ १८४ ॥
 उत्थापनस्याष्टकलं परिवर्तस्य षट्कलम् ।
 अवकृष्टं पुनः कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ॥ १८५ ॥
 ध्रुवायामङ्गितौयां च चतुष्कलमथापि च ।
 क्षिप्तायां चैव विज्ञेयं कलात्रयसमन्वितम् ॥ १८६ ॥
 एवं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम् ।
 गुरुलाघवसंयुक्तं कलातालसमन्वितम् ॥ १८७ ॥
 पूर्वरङ्गं सदा ज्ञेयं चित्रमार्गं ह्युपोहनम् ।
 चित्रे चैत्राः कला ज्ञेया मिश्रे वार्तिकमाश्रिताः ॥ १८८ ॥
 शुद्धे दक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
 चतस्रो गीतयः कार्या मागधी ह्यर्धमागधी ॥ १८९ ॥
 संभावितां तथा चैव पृथुला च प्रकीर्तिता ।
 मागधी त्वर्थं कर्तव्या त्वर्थवा त्वर्धमागधी ॥ १९० ॥
 पूर्वरङ्गे भवेच्चित्रे चित्रमार्गसमाश्रिता ।
 यथा मिश्रस्तु योक्तव्यः 'पूर्वरङ्गे भवेदिह ॥ १९१ ॥'
 मिश्रे संभाविता कार्या तदा वार्तिकमाश्रिता ।
 शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता ॥ १९२ ॥

१. 'उत्थापनी ततः कार्या परिवर्ता' का. २. 'अपकृष्टाङ्गिता चैव' का. ३. 'पूर्वरङ्ग-
 प्रयोक्तृभिः' का. ४. 'हि' इति नास्ति का-पुस्तके. ५. 'अङ्गिकायां च' का. ६. 'वा'
 का. ७. 'पूर्वरङ्गे' का. ८. 'चित्रमार्गं' का. ९. 'प्रयोक्तव्या' का. १०. 'संभावितं'
 का. ११-१२. 'तु' इति नास्ति का-पुस्तके. १३. 'चित्रमार्गे च मागधी' का.
 १४. 'पूर्वरङ्गे' का.

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुरुलाघवतः क्रियाम् ।
 उपोहनक्रियायां तु यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १९३ ॥
 दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते श्लेष्टं सदा बुधैः ।
 मध्ये लघ्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः ॥ १९४ ॥
 एवं ह्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ।
 उत्थापन्यां प्रयोगेऽस्मिन्कलाकालसमन्वितम् ॥ १९५ ॥
 अक्षराणां कलायास्तु गुरुलाघवमेव च ।

पूर्वं तु कथितं यस्मात्तस्मान्नाभिहितं भवेत् ॥ १९६ ॥

यथा—देवं विभुं त्रिभुवनाधिपतिं कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ।

शैलेन्द्रराजतनयादयितं मूर्धा नतोस्मि पुरैनाशकरम् ॥ १९७ ॥

• एवमुत्थापनी कार्या पूर्वैरङ्गप्रयोक्तृभिः ।

अतोऽन्यत्परिवर्तया लक्षणं संविधीयते ॥ १९८ ॥

अस्मास्तूपोहनं कार्यं पदकलं परिसंस्यया ।

आदौ दिग्ले द्विरुक्तस्तु अन्ते श्लेष्टं सदा भवेत् ॥ १९९ ॥

मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ।

वस्तुनोत्र प्रवक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् ॥ २०० ॥

द्वे चादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ।

चतुर्दशं पञ्चदशं पादे गुणक्षराणि तु ॥ २०१ ॥

• सा भ्रुवा परिवर्तारया त्रिलया त्रियतिलथा ।

• परिवर्तास्तुचत्वारः पाणयस्तय एव च ॥ २०२ ॥

चतुर्भिः संनिपातेस्तु द्वान्निशत्कलिकान्विता ।

पूर्वैरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्तः प्रयोक्तृभिः ॥ २०३ ॥

यथा—चन्द्रार्धगुणगजटं धैरं शृङ्गकेतुं

कैलासपर्वतनिर्धासिनं सुरवरिष्ठम् ।

१. 'श्लेष्टं' का. २. 'प्रयोगेऽस्मि' का. ३. 'समन्वित' का. ४. 'पुन.' का. ५. 'त्रिभु-
 वान्नाशकरम्' का. ६. 'एवमुत्थापनी कार्या' का. ७. 'पूर्वैरङ्गे' का. ८. 'त्रिरतिलथा' का.
 ९. 'अष्टमं' का. १०. 'द्वे चादौ' का. ११. 'परं द्विरुक्तं' का. १२. 'त्रियतिल' का.

यथा योज्या ध्रुवाः पञ्च तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 आदावुत्थापनी कार्या परिवर्तस्तथा भवेत् ॥ १८२ ॥
 अवकृष्टाङ्किता चैव विक्षिप्ता चैव पञ्चमी ।
 एवं पञ्च ध्रुवा ज्ञेया उपोहनसमन्विताः ॥ १८३ ॥
 कर्तव्यास्तु प्रयत्नेन पूर्वरङ्गे प्रयोक्तृभिः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि ह्युपोहनविधिक्रियाम् ॥ १८४ ॥
 उत्थापनस्याष्टकलं परिवर्तस्य षट्कलम् ।
 अवकृष्टं पुनः कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ॥ १८५ ॥
 ध्रुवायामङ्कितौयां च चतुष्कलमथापि च ।
 क्षिप्तायां चैव विज्ञेयं कलात्रयसमन्वितम् ॥ १८६ ॥
 एवं ह्युपोहनानां तु प्रमाणं समुदाहृतम् ।
 गुरुलाघवसंयुक्तं कलातालसमन्वितम् ॥ १८७ ॥
 पूर्वरङ्गं सदा ज्ञेयं चित्रमार्गं ह्युपोहनम् ।
 चित्रे चैत्राः कला ज्ञेया मिश्रे वार्तिकमाश्रिताः ॥ १८८ ॥
 शुद्धे दक्षिणमार्गेण प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
 चतस्रो गीतयः कार्या मागधी ह्यर्धमागधी ॥ १८९ ॥
 संभावितां तथा चैव पृथुला च प्रकीर्तिता ।
 मागधी त्वैथ कर्तव्या त्वैथवा त्वर्धमागधी ॥ १९० ॥
 पूर्वरङ्गे भवेच्चित्रे चित्रमार्गसमाश्रिता ।
 यथा मिश्रस्तु योक्तव्यः पूर्वरङ्गे भवेदिह ॥ १९१ ॥
 मिश्रे संभाविता कार्या तदा वार्तिकमाश्रिता ।
 शुद्धे च पृथुला कार्या दक्षिणं मार्गमाश्रिता ॥ १९२ ॥

उत्थापनी तत कार्या परिवर्ता' का. २. 'अपकृष्टाङ्किता चैव' का. ३. 'पूर्वरङ्ग-
 ' का. ४. 'हि' इति नास्ति का-पुस्तके. ५. 'अष्टिकाया च' का. ६. 'वा'
 'पूर्वरङ्गे' का. ८. 'चित्रमार्गं' का. ९. 'प्रयोक्तव्या' का. १०. 'संभावित'
 का. ११-१२. 'तु' इति नास्ति का-पुस्तके. १३. 'चित्रमार्गं च मागधी' का.
 १४. 'पूर्वरङ्गे' का.

अतः परं प्रवक्ष्यामि गुरुलाघवतः क्रियाम् ।

उपोहनक्रियायां तु यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १९३ ॥

दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते श्लष्टुं सदा बुधैः ।

मध्ये लघ्वक्षराणि स्युः षोडशैव तु नित्यशः ॥ १९४ ॥

एवं ह्युपोहनं कृत्वा तथा वस्तु समाचरेत् ।

उत्थापन्यां प्रयोगेऽस्मिन्कलाकालसमन्वितम् ॥ १९५ ॥

अक्षराणां कलायास्तु गुरुलाघवमेव च ।

पूर्वं तु कथितं यस्मात्तस्मान्नामिहितं भवेत् ॥ १९६ ॥

यथा—देवं विभुं त्रिभुवनाधिपतिं कैलासपर्वतगुहाभिरतम् ।

शैलेन्द्रराजतनयादयितं मूर्ध्ना नतोस्मि पुरेनाशकरम् ॥ १९७ ॥

• एवमुत्थापनी कार्या पूर्वैरङ्गप्रयोक्तृभिः ।

अतोऽन्यत्परिवर्तया लक्षणं संविधीयते ॥ १९८ ॥

अस्यास्तूपोहनं कार्यं पट्कलं परिसंख्यया ।

आदौ दिग्ले द्विरुक्तस्तु अन्ते श्लष्टुं सदा भवेत् ॥ १९९ ॥

मध्ये लघ्वक्षराण्येव द्वादशैव प्रयोजयेत् ।

वस्तुनोत्र प्रवक्ष्यामि गुरुलघ्वक्षरक्रमम् ॥ २०० ॥

द्वे चादौ च चतुर्थं च अष्टमं दशमं तथा ।

चतुर्दशं पञ्चदशं पादे सुर्वक्षराणि तु ॥ २०१ ॥

• सा भ्रुवा परिवर्तारुष्या त्रिलया त्रियतिस्तथा ।

• परिवर्तास्तुचत्वारः पाणयस्त्रय एव च ॥ २०२ ॥

चतुर्भिः संनिपातैस्तु द्वारिंशत्कलिकान्विता ।

पूर्वरङ्गे प्रयोक्तव्यः परिवर्तः प्रयोक्तृभिः ॥ २०३ ॥

यथा—चन्द्रार्धभूपणजटं धैरं वृषभकेतुं

कैलासपर्वतनिर्धौसिनं सुरवरिष्ठम् ।

१. 'श्लष्टुं' का. २. 'प्रयोगोऽस्ति' का. ३. 'समन्वित.' का. ४. 'पुन.' का. ५. 'त्रिपु-
रान्तकरम्' का. ६. 'एवमुत्थापनी कार्या' का. ७. 'पूर्वरङ्गे' का. ८. 'त्रिरुक्तस्तु' का.
९. 'श्लष्टुं' का. १०. 'द्वौ पादौ' का. ११. 'परं वृषभकेतनं' का. १२. 'निवासं' का.

शैलधिराजतनयाप्रियं प्रमथनाथं

मूर्धा नतोऽसि त्रिपुरान्तकं परमयोगि[न]म् ॥ २०४ ॥

अप्रकृष्टामिदानीं तु कथ्यमानां निबोधत ।

अस्यास्तूपोहन कार्यं कलाभिः पञ्चभिर्युतम् ॥ २०५ ॥

दिग्ले दिग्ले पुनश्चान्ते झण्डुमस्य प्रयोजयेत् ।

अष्टावेव तु कार्याणि मध्ये लघ्वक्षराणि तु ॥ २०६ ॥

तृतीयं चैव षष्ठे तु नवमैकादशे तथा ।

पादे पञ्चदशं चैव षोडशं च भवेद्गुरु ॥ २०७ ॥

अष्टपष्टिगणैः पादैर्वकृष्टविधिर्वुधाः ।

चतुर्भिः सनिपातैश्च पाणिभिस्त्रिभिरेवच ॥ २०८ ॥

यथा—वरद सर्गणं त्रिपुरान्तकं वृषभकेतुं

गजचर्मपटं विषमेक्षण भुवननाथम् ।

भुजगाभरणं जगता हितं भुवनयोनिं

प्रणतोऽसि भवन्तमुमापतिं त्वंसितकण्ठम् ॥ २०९ ॥

तृतीयं चैव षष्ठं च गुरुपादे त्रयोदशम् ।

चतुर्गुणसमायुक्ता सा कार्या त्वद्धिर्ता ध्रुवा ॥ २१० ॥

तत्राप्युपोहनं कार्यं चतुष्कलसमन्वितम् ।

अङ्कितायाः प्रयोगज्ञैरन्ते झण्डुं विभूषितम् ॥ २११ ॥

दिग्ले दिग्ले ततश्चैव कार्यमन्ते सदा बुधैः ।

चत्वार्येव तु कार्याणि मध्ये लघ्वक्षराणि तु ॥ २१२ ॥

१ 'शैलराजतनयाप्रिय' का. २. 'परमयोगिनम्' का. ३. 'अप्रकृष्टा' का.
४. 'पुनश्चार्थं' का. ५. 'झण्ड' का. ६. 'तृतीयश्चैव षष्ठं तु' का. ७. 'अष्टपष्टिगणै' का.
८. 'अप्रकृष्टाविधि' का. ९. 'सहगण' का. १०. 'त्रिपुरान्तकरं' का. ११. 'त्रिभुवन-
नाथं' का. १२. 'भुजगाभरण' का. १३. 'हित' का. १४. का-पुस्तके 'तु' इति
नास्ति. १५. 'पादत्रयोदश' का. १६. 'त्वद्धि' का. १७. 'झण्डविभूषितम्' का.
१८. 'कार्यं मान' का. १९. 'मध्यलघ्वक्षराणि तु' का.

यथा—प्रवरं वरदं प्रणमत सततं गजचर्मपटं मुनिजनसहितम् ।

उमया सहितं भुजगवलयिनं प्रणतोऽस्ति शिवं त्रिभुवनसहितम् २१३

प्रयोज्या त्वेङ्किता ह्येवं पूर्वरेङ्गे यथार्थतः ।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विक्षिप्तायास्तु लक्षणम् ॥ २१४ ॥

तृतीयं चैव पष्ठं च नवमं दशमं तथा ।

गुर्वक्षराणि पादे तु यस्यां विक्षिप्तका तु सा ॥ २१५ ॥

दिग्ले त्रिभिर्गुणैर्युक्ताः पातास्तस्य भवन्ति हि ।

त्रिकलं चापि निर्दिष्टमुपोहनमतः परम् ॥ २१६ ॥

दिग्ले दिग्ले पुनः कार्यमन्ते श्लण्डं प्रयोक्तृभिः ।

लघ्वक्षरैर्विहीनं तु विक्षिप्तोपोहनं भवेत् ॥ २१७ ॥

यथा—त्रिपुरान्तकरं बहुलीलं उमया सहितं बहुरूपम् ।

भुजगाभरणं त्रिपुरान्तं प्रणमामि सदा परमीशम् ॥ २१८ ॥

एवं सर्वा ध्रुवां कार्या युगमौजकृतगीर्तिकाः ।

आचार्यबुद्ध्या कर्तव्या पूर्वरेङ्गे यथाविधि ॥ २१९ ॥

एवं वा कथितं सम्यक् पूर्वरेङ्गे त्रिधा मया ।

किमन्यत् संप्रवक्ष्यामि भूयोऽमीष्टं द्विजोत्तमाः ॥ २२० ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे पूर्वरेङ्गविधानं नाम पद्यमोऽध्यायः ।

पद्योऽध्यायः ।

पूर्वरङ्गविधिं श्रुत्वा पुनराहुर्महत्तमाः ।

भरतं मुनयः सर्वे प्रश्नान् पद्माभिघत्स्व नः ॥ १ ॥

१. 'वरदं वरदं प्रणमत' का. २. 'उमया सहितं' इति त्रुटितं का-पुस्तके.
३. 'महितं' का. ४. 'ह्यङ्किता ह्येवं' का. ५. 'दिग्ले.' का. ६. 'पादाः' का. ७. 'श्लण्डं'
का. ८. 'उमासहितं' का. ९. 'त्रिपुरान्तकं' का. १०. 'ध्रुवा' का. ११. 'गीर्तिका'
का. १२. 'पूर्वरङ्गः' का. १३. 'यद्दामीष्टं' का. १४. 'श्री' इति नास्ति का-पुस्तके.
१५. 'पूर्व.' इति नास्ति का-पुस्तके. १६. 'मुनयो भरतं सर्वे पद्य प्रश्नान् प्रवीहि नः'
का. १७. 'प्रश्नमेष्टं(?)वदस्व नः' क-ख.

ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
 रसत्वं केन वै तेषामेतदाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
 भावाश्चैव कथं प्रोक्ताः किं वा ते भावयन्त्यपि ।
 संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीना भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविकल्पनम् ॥ ४ ॥
 अहं वैः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
 संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
 न शक्यमस्य नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथंचन ।
 कस्माद्बहुत्वाद्भावानां शिल्पानां वैष्णवन्ततः ॥ ६ ॥
 एकस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य हि ।
 गन्तुं किं पुनरन्येषां ज्ञानानामर्थतत्त्वतः ॥ ७ ॥
 कित्वल्पसूत्रग्रन्थार्थमनुमानप्रसाधकम् ।
 नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभावादिसंग्रहम् ॥ ८ ॥
 विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययो ।
 निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥
 रसा भावा ह्यभिनया धर्मो वृत्तिप्रवृत्तयः ।
 सिद्धिस्वरास्तथातोद्य गानं रङ्गश्च संग्रहः ॥ १० ॥
 [उपैचारस्तथा विप्रा माण्डपश्चेति सर्वशः ।
 त्रयोदशविधो ह्येष ह्यादिष्टो नाट्यसंग्रहः ॥ ११ ॥]
 अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते बुधैः ।
 सूत्रतः सोऽतु विज्ञेया कारिकार्थप्रदर्शिनी ॥ १२ ॥

१. 'वा' का. २. 'भावाश्चैव हि ये प्रोक्ता किं वा ते भावयन्ति हि' 'भावाद्यापि कथं प्रोक्ता किं च ते भावयन्ति हि' क ख. ३. 'च' क ख-का. ४. 'श्य' का. ५. 'चाप्य-
 नन्तत' का. ६. '०मन्तकाना(१)' का. ७. 'गन्तुं पुन किं सर्वेषां भावानाम्'. ८. '०गूढार्थ'
 का. ९. 'धर्मवृत्तिप्रवृत्तय' का. १०. 'सिद्धि' घ. ११. 'रङ्गस्य' क-ख., 'रङ्ग
 च' का. १२. परमिद क ख-का पुस्तकेषु नास्त्येव घ पुस्तकेऽपि प्रक्षिप्तत्वेन वर्तते.
 १३. 'सालुगन्तव्या' क-ख. १४. 'प्रयोगिनी' का.

नानानामाश्रयोत्पन्नं निर्घण्टुनिगमान्वितम् ।
 धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥ १३ ॥
 स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
 धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तत्प्रचक्षते ॥ १४ ॥
 संग्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः ।
 विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सन्निरुक्तं सकारिकम् ॥ १५ ॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
 वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ १६ ॥
 एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनश्च भावान्वक्ष्यामि स्थायिसंचारिसत्त्वजान् ॥ १७ ॥
 रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा विसमयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयार्मदश्रमाः ।
 आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १९ ॥
 ग्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापसार एव च ॥ २० ॥
 सुप्तं विबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्यमयोमता ।
 मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ २१ ॥
 त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ २२ ॥
 स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः ।
 वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ २३ ॥

१. 'निघण्टु' क-ख फा. २. 'सूचकम्' फा. ३. 'तद्विदुर्बुधा.' फा. ४. 'द्विजो-
 त्तम' क-ख. ५. 'सन्निरुक्तं' क. ६. 'करुणरस' फा. ७. 'उत्साहे-' क-ख.
 ८. 'मदश्रम.' घ. ९. 'प्रयोधो' फा. १०. 'सरसादो' फा.

ये रसा इति पठ्यन्ते नाट्ये नाट्यविचक्षणैः ।
 रसत्वं केन वै तेषामेतदाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥
 भावाश्चैव कथं प्रोक्ताः किं वा ते भावयन्त्यपि ।
 संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं चैव तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं रसभावविकल्पनम् ॥ ४ ॥
 अहं वैः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।
 संग्रहं कारिकां चैव निरुक्तं च यथाक्रमम् ॥ ५ ॥
 न शक्यमस्य नाट्यस्य गन्तुमन्तं कथंचन ।
 कस्माद्बहुत्वाद्भावानां शिल्पानां वाप्यनन्ततः ॥ ६ ॥
 एकस्यापि न वै शक्यमन्तं ज्ञानार्णवस्य हि ।
 गन्तुं किं पुनरन्येषां ज्ञानानामर्थतत्त्वतः ॥ ७ ॥
 किंत्वल्पसूत्रमन्यार्थमनुमानप्रसाधकम् ।
 नाट्यस्यास्य प्रवक्ष्यामि रसभावादिसंग्रहम् ॥ ८ ॥
 विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः ।
 निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः ॥ ९ ॥
 रसा भावा ह्यभिनया धर्मी वृत्तिप्रवृत्तयः ।
 सिद्धिस्वरास्तथातोद्यं गानं रङ्गश्च संग्रहः ॥ १० ॥
 [उपैचारस्तथा विप्रा माण्डपश्चेति सर्वेशः ।
 त्रयोदशविधो ह्येष ह्यादिष्टो नाट्यसंग्रहः ॥ ११ ॥]
 अल्पाभिधानेनार्थो यः समासेनोच्यते बुधैः ।
 सूत्रतः सां तु विज्ञेया कारिकार्थप्रदर्शिनी ॥ १२ ॥

१. 'वा' का. २. 'भावाश्चैव हि ये प्रोक्ताः किं वा ते भावयन्ति हि' 'भावाश्चापि कथं प्रोक्ताः किं च ते भावयन्ति हि' क-ख. ३. 'च' क ख-का. ४. 'इय' का. ५. 'चाप्य-नन्तत.' का. ६. '०मन्तकाना(?)' का. ७. 'गन्तुं पुनः किं सर्वेषां भावानाम्'. ८. '०गूढार्थ' का. ९. 'धर्मिवृत्तिप्रवृत्तय.' का. १०. 'विद्धिः' घ. ११. 'रङ्गस्य' क-ख.; 'रङ्गं च' का. १२. पद्यमिदं क-ख-का-पुस्तकेषु नास्त्येव. घ-पुस्तकेऽपि प्रक्षिप्तत्वेन वर्तते. १३. 'सानुमन्तव्या' क-ख. १४. 'प्रयोगिनी' का.

नानानामाश्रयोत्पन्नं निर्यण्टुनिगमान्वितम् ।
 धात्वर्थहेतुसंयुक्तं नानासिद्धान्तसाधितम् ॥ १३ ॥
 स्थापितोऽर्थो भवेद्यत्र समासेनार्थसूचकः ।
 धात्वर्थवचनेनेह निरुक्तं तत्रप्रचक्षते ॥ १४ ॥
 संग्रहो यो मया प्रोक्तः समासेन द्विजोत्तमाः ।
 विस्तरं तस्य वक्ष्यामि सन्निरुक्तं सकारिकम् ॥ १५ ॥
 शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।
 वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ १६ ॥
 एते षष्टौ रसाः प्रोक्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनश्च भावान्वक्ष्यामि स्थायिसंचारिसत्त्वजान् ॥ १७ ॥
 रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
 जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिमावाः प्रकीर्तिताः ॥ १८ ॥
 निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयार्मदश्रमाः ।
 आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥ १९ ॥
 व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
 गर्वो विपाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥ २० ॥
 सुप्तं विवोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
 मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ २१ ॥
 त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
 त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ २२ ॥
 सत्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वैपयुः ।
 वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ २३ ॥

१. 'निर्यण्टु' क-र-का. २. 'सूचकम्' का. ३. 'तद्विदुर्बुधा.' का. ४. 'द्विजो-
 त्तम' क-र. ५. 'सन्निरुक्तं' क. ६. 'करुणारौद्र' का. ७. 'उत्साहे-' क-ख.
 ८. 'मदश्रम.' घ. ९. 'प्रवोधो' का. १०. 'स्वरसादो' का.

दृश्यते हि भावेभ्यो रसनामभिनिर्वृत्तिर्न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति ।
भवन्ति चात्र श्लोकाः

नानाभिनयसंबद्धान्भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादमी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३५ ॥

नानाद्रव्यैर्बहुविधैर्व्यञ्जनं भाव्यते यथा ।

एवं भावा भावयन्ति रसानभिनयैः सह ॥ ३६ ॥

न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिस्त्रयोरभिनये भवेत् ॥ ३७ ॥

व्यञ्जनौपधिसयोगो यथात्रं स्वादुतां नयेत् ।

एवं भावा रसाश्चैव भावयन्ति परस्परम् ॥ ३८ ॥

यथा बीजाद्भवेद्बुधो वृक्षात्पुष्पं फलं यथा ।

तथा मूलं रसाः सर्वे तेभ्यो भावा व्यवस्थिताः ॥ ३९ ॥

तदेषां रसानामुत्पत्तिवर्णदैवतनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः—तेषामुत्प-
त्तिहेतवश्चत्वारो रसाः । तद्यथा शृङ्गारो रौद्रो वीरो बीभत्स इति ।

अत्र—

शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।

वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः ॥ ४० ॥

शृङ्गारानुकृतिर्या तु स हास्यस्तु प्रकीर्तितः ।

रौद्रस्यैव च यत्कर्म स ज्ञेयः करुणो रसः ॥ ४१ ॥

वीरस्यापि च यत्कर्म सोऽद्भुतः परिकीर्तितः ।

बीभत्सदर्शनं यत्र ज्ञेयः स तु भयानकः ॥ ४२ ॥

१. 'अभिनिर्वृत्तिरिति न तु रसेभ्यो भावानामभिनिर्वृत्तिरिति' का. २. 'तत्र श्लोका'
का. ३. 'संबन्धा' का. ४. अत्र श्लोक क-र पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'उद्योगाद्यथा
न स्वादुता भवेत्' का. ६. 'ततो' क-र. 'तेषु' का. ७. 'तद्यथा' इति क-र पुस्तक-
योर्नास्ति. ८. 'अत्र' इति क-र पुस्तकयोर्नास्ति. ९. 'रौद्रास्तु' का. १०. 'हास्य' इति
सहित. ११. 'रौद्रस्यापि च यत् कर्म स ज्ञेयो(?) करुणो रसः' का. १२. 'यय'
क-र-का. १३. 'भवेत्'.

अथ वर्णाः—

श्यामो भवति शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।

कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ४३ ॥

गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चैव भयानकः ।

नीलवर्णस्तु वीरत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥ ४४ ॥

अर्थाधिदैवतानि—

शृङ्गारो विष्णुदैवत्यो हास्यः प्रमथदैवतः ।

रौद्रो रूद्राधिदैवत्यः करुणो यमदैवतः ॥ ४५ ॥

वीरत्सस्य महाकालः कालदेवो भयानकः ।

वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥ ४६ ॥

एवंमेतेषां रसानामुत्पत्तिवर्णदेवतान्यभिव्याख्यातानि । ईदानीं विभावा-
नुभावव्यभिचारिसंयुक्तानां लक्षणनिर्देशनान्यभिव्याख्यास्यामः, स्वाधिभा-
वांश्च रसानामनुक्रमिष्याम इति ।

तत्र शृङ्गारो नाम रतिस्वाधिभावप्रभव उज्ज्वलरूपेपात्मकः । यथा 'यैर्कि-
चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तैश्चल्लृङ्गारेणोपगम्यते । यत्पाव-
दुज्ज्वलरूपेः सै शृङ्गारवानित्युच्यते । यथा च गोत्रकुलाचारोत्पन्नान्याप्तोप-
देशसिद्धानि पुंसां नामानि भवन्ति तैथैवैषां रसानां भावानां च नाट्याश्रि-
तानां चार्थानामाचारोत्पन्नान्याप्तोपदेशसिद्धानि नामानि भवन्ति एवमेव

१. 'व्यथा(र्णाः?) ना' च. २. 'भवेत्तु' का. ३. 'ट'गाथापि' का. ४. 'अथ
दैवतानि' का. ५. 'विष्णुदेवस्तु' क-ख.; 'विष्णुदेवत्वे(त्वे?)' च. ६. 'प्रथमदर्शत-'
क-ख. ७. 'रूद्राधिदेवस्तु' क-ख.; 'रूद्राधिदेवत्वं' का. ८. 'वीरत्सत्वं' क-ख.
९. 'कामदेवो' का. १०. 'रसानां' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ११. '[एषा वृ]'
इत्यधिकं च पुस्तके. १२. 'अनुभावाविभावाव्यभिचारिसंयुक्तानां' क-ख. १३. 'लक्षण-
दर्शनानि' का. १४. 'रसतनुपनेप्सामः' का. १५. '[यथा च]' इत्यधिकं च-पुस्तके.;
'यथा' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १६. '[भवति]' इत्यधिकं च-पुस्तके. १७. 'अनुमीयते'
का. १८. 'उज्ज्वलरूपवान्' क-ख. १९. 'च' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २०. 'भवन्ति'
इति क-ख-पुस्तके नास्ति. २१. 'तथैवां' क-ख. २२. '[भवन्ति]' च; क-ख-पुस्तक-
योरेतु 'भवन्ति' इति नास्ति. २३. 'तदेवमेव' का.

आचारसिद्धो हृद्योज्ज्वलवेपात्मकत्वाच्छृङ्गारो रस इति । स च स्त्रीपुरुषहे-
तुक उत्तमयुवप्रकृतिः । तस्य द्वे अधिष्ठाने—संभोगः, विप्रलम्भश्च । तत्र
संभोगस्तावद् ऋतुमाल्यानुलेपनालंकारे एजनविषयवरभवनोपभोगोपवनगम-
नानुमवनश्रवणदर्शनक्रीडालीलादिभिर्विर्भावैरुत्पद्यते । तस्य नयनचातुरी-
भ्रूक्षेपकटाक्षसंचारललितमधुराङ्गहारवाक्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
व्यभिचारिणस्त्रासालस्योम्रजुगुप्सार्वर्जन् । विप्रलम्भकृतस्तु निर्वेदग्लानिश-
ङ्कासूयाश्रमचिन्तौत्सुक्यनिद्रासुप्तस्वप्नविष्वोकव्याध्युन्मादापस्वारजाड्यमरणा-
दिभिरनुभावैरभिनेतव्यः । अत्राह—यद्ययं रतिप्रभवः शृङ्गारः कथमस्य
करुणाश्रयिणो भावा भवन्ति । अत्रोच्यते—पूर्वमेवामिहितं संभोगविप्रल-
म्भकृतः शृङ्गार इति । वैशिकशास्त्रकारैश्च दशावस्थोऽभिहितः तार्क्ष्यं सामा-
न्याभिनये वक्ष्यामः ।

करुणस्तु शापक्लेशविनिपतिते एजनविप्रयोगविभवनाशवर्धन्यसमुत्थो नि-
रपेक्षभावः । औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः ।
एवमन्यः करुणोऽन्यश्च विप्रलम्भ इति । एवमेव सर्गभावसंयुक्तः शृङ्गारो
भवति । अपि च

सुखप्रायेष्टसंपन्न ऋतुमाल्यादिसेवकः ।

पुरुषः प्रमदायुक्तः शृङ्गार इति सञ्ज्ञितः ॥ ४७ ॥

अपि चात्र सूत्रानुबद्धे आर्ये भवतः—

‘ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगान्धर्षकाव्यसेवाभिः ।

उपवनगमनविहारैः शृङ्गाररसः समुद्भवति ॥ ४८ ॥

१. ‘इति’ इति च-रु-ख का पुस्तकेषु नास्ति. २. ‘स्त्रीपुरुषहेतुक उत्तमयुव-
तिप्रकृति’ का. ३. ‘भवनोपभोगवनगमना’ य. ४. ‘दर्शन’ इति क र पुस्तक-
योर्नास्ति. ५. ‘चातुर्यभ्रूक्षेप’ का. ६. ‘सचारि’ का. ७. ‘द्यासालस्यो’ य.
८. ‘वर्गा’ क र.; ‘वर्जा’ य. ९. ‘विबोध’ य. १०. ‘जाड्य[मोह] मरणादिभिः’ य.
११. ‘भवन्ति’ इति नास्ति क र पुस्तकयो. १२. ‘ताड्यावस्था’ का. १३. ‘विनि-
पातनेष्टनविप्रयोग’ का. १४. ‘विप्रयोग’ इति क-र य-पुस्तकेषु नास्ति. १५. ‘वन्ध-
नममुत्थो’ का. १६. ‘वृत्तान्यचिन्ता’ क-र. १७. ‘अत्र’ इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति.

नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च ।

मधुरैश्चाङ्गविकारैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ४९ ॥

[इति शृङ्गाररसप्रकरणम् ।]

अथ हास्यो नाम हासस्थायिभावात्मकः । स च विकृतपरवेपालंकारघाट्यलौल्यकुहकासत्प्रलापव्यङ्गदर्शनदोषोदाहरणादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्यौष्टेनासाकपोलस्पन्दनदृष्टिव्याकोशाकुञ्चनस्वेदास्यरागपार्श्वग्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चावैहित्यालस्यतन्द्रानिद्रार्त्समप्रवोधासूयादयः । द्विविधश्चायम्—आत्मस्थः परस्थश्च । यदा स्वयं हसति तदात्मस्थः । यदा तु परं हासयति तदा परस्थः । अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः—

‘विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेपैश्च ।

विकृतैरङ्गविकारैर्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः ॥ ५० ॥

विकृतांचारैर्वाक्यैरङ्गविकारैश्च विकृतवेपैश्च ।

हासयति जनं यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो रसो हास्यः ॥ ५१ ॥’

स्त्रीनीचप्रकृतावेप भूयिष्ठं दृश्यते रसः ।

पद्भेदाश्चास्य विज्ञेयास्तांश्च वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ ५२ ॥

स्मितमथ हसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितम् ।

द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्याधमप्रकृतौ ॥ ५३ ॥

तत्र—

स्मितहसिते ज्येष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च ।

अधमानामपहसितं हसितहसितं चापि विज्ञेयम् ॥ ५४ ॥

१. ‘विहारीः’ घ. २. ‘बलहा’ फा. ३. ‘समुत्पद्यते’ फा. ४. ‘तस्योष्ठ’ घ,
‘तस्योष्ठदंशन’ फा. ५. ‘आलसावहित्या’. ६. ‘स्वप्नादयः’ क-ख. ७. ‘द्विविधो हास्यः’
८. ‘यदा तु’ घ.; ‘यदापरं’ फा. ९. ‘अर्थविशेष.’ फा. १०. ‘विहृताकारै.’ फा.
११. ‘च’ इति नास्ति फा-पुस्तके. १२. ‘द्वौ भेदौ’ क-ख. १३. ‘मध्यमाधम’ फा.
१४. ‘तत्र’ इति क-ख-फा-पुस्तकेषु नास्ति. १५. ‘भेदानां’ क-ख.; ‘तथातिहसितं
च’ फा. १६. ‘अतिहसितं’ क-ख.

अत्र श्लोकाः—

ईपद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः ।

अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्तितं भवेत् ॥ ५५ ॥

उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डैर्विकसितैरथ ।

किञ्चिल्लक्षितदन्तं च हसितं तद्विधीयते ॥ ५६ ॥

[अथ मध्यानाम्—]

आकुञ्चिताक्षिगण्डं यत्सखनं मधुरं तथा ।

कालगतं सास्वरागं तद्वै विहसितं भवेत् ॥ ५७ ॥

उत्फुल्लनासिकं यत्तुं जिह्वदृष्टिनिरीक्षितम् ।

निकुञ्चितांसकशिरस्तत्रोपहसितं भवेत् ॥ ५८ ॥

[अधमानाम्—]

अस्थानहसितं यत्तु साश्रुनेत्रं तथैव च ।

उत्कम्पितांसकशिरस्तत्रोपहसितं भवेत् ॥ ५९ ॥

संरब्धसाश्रुनेत्रं च विक्रुष्टस्वरमुद्धतम् ।

करोपगूढपार्श्वं च तच्चातिहसितं भवेत् ॥ ६० ॥

हास्यस्थानानि यानि स्युः कार्योत्पन्नानि नाटके ।

उत्तमाधममध्यानामेवं तानि प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

इत्येष स्वसमुत्थस्तथा परसमुत्थितश्च विज्ञेयः ।

द्विनिघञ्जिप्रकृतिगतस्यैवस्यभावो रसो हास्यः ॥ ६२ ॥

[इति हास्यरसप्रकरणम् ।]

१. 'अत्र श्लोका' इति क-र पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'विहसितै' क-र का.
३. 'श्रुनेत्र' क-र. ४. 'विहसितै' क-र. ५. 'अथ मध्यानाम्' इति क-र पुस्तक-
योर्नास्ति. ६. 'सखरं' का. ७. 'यत्र' का. ८. 'निरीक्षणम्' का. ९. 'अधमानाम्'
इति क-र पुस्तकयोर्नास्ति. १०. 'यत्र' का. ११. 'साश्रुनेत्र' का. १२. 'विक्रुष्ट' घ.
१३. 'हास्य' का. १४. का पुस्तके—'एवमात्मसमुत्थं च तथा परसमुत्थितम् ।
द्विनिघञ्जिप्रकृतिक पद्मेदोऽथ रसः रमृतः ॥' इति वर्तते. १५. 'परसमुत्थय' घ.
१६. 'प्रवस्यभावो' क-र.

अथ करुणो नाम शोकस्यायिभावप्रभवः । स च शापक्लेशविनिपति-
तेष्टजनविप्रयोगविभवनाशवधबन्धविद्रवोपघातव्यसनसंयोगादिभिर्विभावैः स-
मुपजायते । तस्याश्रुपातपरिदेवनमुखशोषणवैवर्ण्यसस्तगात्रतानिःश्वासस्मृति-
लोपादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभिचारिणश्चास्य निर्वेदग्लानि-
चिन्तौत्सुक्यावेगभ्रममोहश्रमभयविपाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापस्मारत्रासाल-
स्यमरणस्तम्भवेपथुवैवर्ण्याश्रुस्वरभेदादयः । अत्रार्थे भवतः—

इष्टवधदर्शनाद्वा विप्रियवचनस्य संश्रवाद्वापि ।

एभिर्भावविशेषैः करुणरसो नाम संभवति ॥ ६३ ॥

सखनरुदितैर्मोहार्गमैश्च परिदेवितैर्विलपितैश्च ।

अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च ॥ ६४ ॥

[इति करुणरसप्रकरणम् ।]

अथ रौद्रो नाम क्रोधस्यायिभावात्मको रक्षोदानवोद्धतमनुप्यप्रकृतिः
सङ्ग्रामहेतुकः । स च क्रोधधर्पणाधिक्सेपावमानानृतवचनोपघातवाक्पारुष्या-
भिद्रोहमात्सर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य च ताडनपाटनपीडनच्छेदनैप्रहर-
णाहरणशस्त्रसंपातसंप्रहाररुधिरार्कैर्पणाद्यानि कर्माणि । पुनश्च रक्तनयनस्वेदभ्रु-
कुटीकरणावष्टम्भदन्तौष्ठपीडनगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिष्पेपादिभिरनुभावैरभिनयः
प्रयोक्तव्यः । भावींश्चास्य—असंमोहोत्साहावेगामर्षचपलतौर्म्यगर्वविकृतेक्षण-
स्वेदवेपथुरोमाञ्चगद्गदादर्थैः । अत्राह—यदभिहितं रक्षोदानवौदीना रौद्रो

१. 'स्वशनसयोगादिभि.' क-ख. २. 'अस्य चाश्रुपातन' का. ३. 'चिन्तौत्सुक्यावेगभ्रममोह-
श्रम' क-ख.; 'चिन्तौत्सुक्यावेगभ्रम' का. ४. 'पस्मारालस' क-ख. ५. 'वैवर्ण्यांश्च' च.
६. 'सधयाद्वापि' का. ७. 'श्वसनरुदितै' क-ख-का. ८. 'मोहोद्गमैश्च' का. ९. 'मनुप्य-
प्रभव.' का. १०. 'क्रोधाधर्पणा' क-ख. ११. 'धिक्सेपावत' क-ख. १२. 'वचन-
वाक्पारुष्य' का. १३. 'वाक्पारुष्यद्रोह' का. १४. 'समुपजायते' का. १५. 'दृश्यप्रहरण'
क-ख.; 'च्छेदनभेदनप्रहरणा' का. १६. 'रुधिरास्त्रवर्पणाद्यानि कार्याणि' का.
१७. 'स्वेद' इति क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति, च. पुस्तके तु सशोषकवर्धितः. १८. 'भ्रुकुटी-
करदन्तौष्ठपीडन' का.; 'भ्रुकुटीकरणाद' च. १९. 'व्यभिचारिणश्चास्य' का.
२०. 'असंमोहोत्साहावेगामर्ष' का. २१. 'चपलतौर्म्यस्वेदवेपथु' क ख का.; 'चपलता-
र्म्यगर्व [विकृतेक्षण] स्वेदवेपथु' च. २२. 'रोमाद्यादय' क-ख. २३. 'रक्षसादीना' का.

रसः किमन्येषां नास्ति । उच्यते—अस्त्यन्येषामपि रौद्रो रसः कित्वैधि-
कारोऽत्र गृह्यते । ते हि स्वभावत एव रौद्राः । कस्मात् । बहुबाहवो बहु-
मुखाः प्रोद्धतविकीर्णपिङ्गलशिरोजा रक्तोद्धृतविलोचना मीमासितरूपिण-
श्चैव । यच्च किञ्चित्समारम्भन्ते स्वभावेन चेष्टितं वागङ्गादिकं तत्सर्वं रौद्रमेवै-
यार्म् । शृङ्गारश्च तैः प्रायशः प्रसभं सेव्यते । तेषां चानुकारिणो ये पुरु-
पास्तेषामपि संज्ञामसंप्रहारकृतो रौद्रो रसोऽनुमन्तव्यः । अत्रानुवंश्ये आर्ये
भवतः—

युद्धप्रहारघातनविकृतच्छेदनविदारणैश्चैव ।

संज्ञामसंप्रमाद्यैरेभिः संजायते रौद्रः ॥ ६५ ॥

नानाप्रहरणमोक्षैः शिरःकवन्धभुजकर्तनैश्चैव ।

एभिश्चार्थविशेषैरस्यैभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ६६ ॥

इति रौद्ररसो दृष्टो रौद्रवागङ्गचेष्टितः ।

शस्त्रप्रहारभूयिष्ठ उग्रकर्मक्रियात्मकः ॥ ६७ ॥

[इति रौद्ररसप्रकरणम् ।]

अथ वीरो नामोत्तमप्रकृतिरत्साहात्मकः । स चासंमोहाध्यवसायनयवि-
नयैर्वर्णपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्वैर्यैर्धैर्यशौर्य-
त्यागवैशारद्यादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । भावाश्चास्य घृतिर्मतिगर्वा-
वेगौभ्यामर्पस्मृतिरोमाञ्चप्रतिबोधोर्दयः । अत्रार्ये रसविचारमुखे—

१. 'नास्तीति' का. २. 'रस.' इति नास्ति का-पुस्तके. ३. 'किं ज्ञा' का.
४. 'कस्मात्' इति का पुस्तके नास्ति. ५. 'विकर्णटपिङ्गल' का. ६. 'किञ्चिदारम्भे
स्वभावचेष्टितं' क-र. ; 'किञ्चित्समारम्भान्ते स्वभावचेष्टितं' का. ७. 'वागङ्गादिक वा'
का. ८. 'रौद्रमेवेति' का. ९. का पुस्तके 'शृङ्गारश्च तै प्रायश प्रसभं सेव्यते' इति
नास्ति. १०. 'चानुगामिनो' का. ११. 'सप्राम' इति का पुस्तके नास्ति.
१२. 'रौद्ररसो' का. १३. 'युद्धप्रहारघातन' क-र. ; 'सत्त्वप्रहारघातन' का.
१४. 'संप्रामसंप्रमोक्षै' का. १५. 'नानाप्रहरणसंकुल' का. १६. 'तस्याभिनय'
का. १७. क-पुस्तके 'भिनय' इति नास्ति. १८. 'नयविनयबहुल' का. १९. क-र-
पुस्तकयो 'धैर्य' इति नास्ति. ; 'स्वैर्यैर्धैर्यशौर्य' का. २०. 'घृतिमानगर्वा' क-र.
२१. 'रोमाद्यादय.' क-र का. २२. 'अत्रानुवंश्ये आर्ये भवतः' का.

उत्साहाध्यवसायादविपादित्वादविसर्धान्मोहात् ।

विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति ॥ ६८ ॥

स्थितिधैर्यवीरगर्वैरुत्साहपराक्रमप्रभावैश्च ।

वाक्यैश्चाक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यग्भिनेयः ॥ ६९ ॥

[इति वीररसप्रकरणम् ।]

अथ भयानको नाम भयस्थायिभावात्मकः । स च . विकृतरससत्त्वदर्शनशिवोल्कत्रासोद्वेगशून्यागारारण्यगमनस्वजनवर्धन्यदर्शनश्रुतिकथादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य प्रवेपितकरचरणनयनचंपलपुलकमुखवैवर्ण्यस्वरभेदादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । भावाश्चास्य—स्तम्भस्वेदगद्गदरोमाञ्चवेपथुस्वरभेदवैवर्ण्यशङ्कामोहदैन्यावेगचापलजडतात्रासापसारमरणादयः ।

अंत्रार्याः—

विकृतरवसत्त्वदर्शनसद्भामारण्यशून्यगृहगमनात् ।

गुरुनृपयोरपराधात्कृतकश्च भयानको ज्ञेयः ॥ ७० ॥

गात्रमुखदृष्टिभेदैरुरुस्तम्भाभिवीक्षणोद्वेगैः ।

संज्ञमुखशोषहृदयस्पन्दनरोमोद्गमैश्च भयम् ॥ ७१ ॥

पुतत्स्वभावजं स्यात्सत्त्वसमुत्पन्नं तथैव कर्तव्यम् ।

पुनरेभिरेव भावैः कृतकं मृदुचेष्टितैः कार्यम् ॥ ७२ ॥

करचरणवेपथुस्तम्भगात्रसंकोचहृदयकम्पेन ।

शुष्कौष्ठतालुकण्ठैर्भयानको नित्यमभिनेयः ॥ ७३ ॥

[इति भयानकरसप्रकरणम् ।]

१. 'दविस्सियामोहात्' य. २. 'विविधार्थविशेषात्' का. ३. 'स्थितिधैर्यवीरगर्वैः' क-र. ; 'सृष्टिधैर्यवीरेशोर्योत्साह' का. ४. 'विकृतरस' य. ५. 'शून्यारण्य' क-र. ६. 'वन्धन' का. ७. 'नयनचंपलमुख' क-र. ; 'नयनचलनपुलकमुख' का. ८. 'चंपलताप्रासा' क-र. ९. 'जडता' इति क-र का. पुस्तकेषु नास्ति. १०. 'अत्रानुवंश्या आर्या भवन्ति' का. ११. 'सान्तमुख' क-र. १२. 'सान्त' क-र. १३. 'मृदुचेष्टितैः' क-र. ; 'मृदुचेष्टितैश्च' का. १४. 'शुष्कोष्ठ' य.

अथ बीभत्सो नाम जुगुप्सास्यायिभावात्मकः । स चाह्वाप्रशस्ताप्रिया-
वैक्षानिष्टश्रवणदर्शनोद्वेजनपरिकीर्तनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य च सर्वाङ्ग-
संहारमुखविकृणनोल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
भावोश्चास्य—अपसारोद्वेगावेगमोहव्याधिमरणादयः । अत्रायं भवतः—

अनभिमतदर्शनेन च गन्धरसस्पर्शशब्ददोषैश्च ।

उद्वेजनैश्च बहुभिर्बीभत्सरसः समुद्भवति ॥ ७४ ॥

मुखनेत्रविकृणनया नासाप्रच्छादनावनमितास्यैः ।

अव्यक्तपादपतनैर्बीभत्सः सम्यगभिनेयः ॥ ७५ ॥

[इति बीभत्सरसप्रकरणम् ।]

अथाद्भुतो नाम विस्मयस्यायिभावात्मकः । स च दिव्यजनदर्शनेप्सित-
जनोरथावाप्त्युपर्वनेदेवकुलादिगमनसभावमानमायेन्द्रजालसंभावनादिभिर्वि-
भावैरुत्पद्यते । तस्य नयनविस्तारानिमेषप्रेक्षणरोमाञ्चाश्रुत्वेदहर्षसाधुवाददान-
प्रबन्धहाहाकारबाहुवदनचेलाङ्गुलिभ्रमणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

मावाश्चास्य—साम्भ्राश्रुत्वेदगद्गदरोमाञ्चावेगसभ्रमर्षहर्षचपलतोन्मादधृति-
जडताप्रलयादयः । अत्रानुवंश्ये आयं भवतः—

यत्त्वतिशयार्थयुक्तं वाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं वा ।

सैत्सर्वमद्भुतरसे विभावरूपं हि विज्ञेयम् ॥ ७६ ॥

१. 'प्रिया चोक्षा' व. २. 'दर्शनकीर्तनादिभि' क-ख.; 'दर्शनपरिकीर्तनादिभि.'
का. ३. 'च' इति नास्ति क-ख-का-पुस्तकेषु. ४. 'सर्वाङ्गसंहारमुखनेत्रविकृणन-
ोल्लेखननिष्ठीवनोद्वेजनादिभि.' का. ५. 'व्यभिचारिभावाश्चास्य' का. ६. 'अपसारोवेग'
क-ख.; 'अपसारवेग' का. ७. 'अनभिहित' का. ८. 'गन्धरसस्पर्शशब्ददोषैश्च'
क-ख.; 'रसगन्धस्पर्शशब्ददोषैश्च' का. ९. 'मुखनेत्रविकृणननयननासाप्रच्छादना' का.
१०. क-ख-पुस्तकेषु. 'अथ' इति नास्ति. ११. 'वाप्त्युत्तमवनदेवकुलादिगमनासंभा-
व्यमानमायेन्द्रजाल' क-ख.; 'दिव्यदर्शनेप्सित' क-ख-का. १२. 'वाप्त्युत्तमवनदेवकु-
लादिगमनासभावमानमहिन्द्रजाल' का. १३. 'संभाव्यमान' ख. १४. 'निमित्त' का.
१५. 'प्रदानबन्ध' का. १६. 'शाकारचेलाङ्गुलि' क.; 'हाकारचेलाङ्गुलि' ख. १७. 'हा-
हाकारचरणङ्गुलि' का. १८. 'व्यभिचारिभावाश्चास्य' का. १९. 'अधुस्तम्भ' का.
२०. 'संभ्रमजडताप्रलया भवत.' क-ख.; 'संभ्रमजडताप्रलयादय' का. २१. 'शीलं'
का. २२. 'च' का. २३. 'एभिस्त्वर्थविशेषै रसोद्भुतो नाम विज्ञेय.' का.

स्पर्शग्रहोत्कृत्सैनैर्हाहाहारैश्च साधुवादैश्च ।
वेपथुगद्गदवचनैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ ७७ ॥

[इत्यङ्गतरसप्रकरणम् ।]

शृङ्गारं त्रिविधं विद्याद्वाङ्मेपथ्यक्रियात्मकम् ।
अङ्गनेपथ्यवाक्यैश्च हास्यरौद्रौ त्रिधा स्मृतौ ॥ ७८ ॥
धर्मोपघातजश्चैव तैथार्थापचयोद्भवः ।
तथा शोककृतश्चैव करुणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ७९ ॥
दानवीरं धर्मवीरं युद्धवीरं तथैव च ।
रसं वीरमपि प्राह ब्रह्मा त्रिविधमेव हि ॥ ८० ॥
व्याजाच्चैवापराधाच्च विनासितकमेव च ।
पुनर्भयानकं चैव विद्यात्रिविधमेव हि ॥ ८१ ॥
वीभत्सः क्षोभणैः शुद्ध उद्वेगी स्याद्वितीयकः ।
विष्टाक्रमिभिरुद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः ॥ ८२ ॥
दिव्यश्चानन्दजश्चैव द्विधा ख्यातोऽद्भुतो रसः ।
दिव्यदर्शनजो दिव्यो हर्षादानन्दजः स्मृतः ॥ ८३ ॥

[अथ शमो नाम शमस्याभिभावात्मको मोक्षप्रवर्तकः । स तु तत्त्व-
ज्ञानवैराग्याशयशुद्ध्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य यमनियमाध्यात्मध्यान-
धारणोपासनसर्वभूतदयालिङ्गग्रहणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । व्यभि-
चारिणश्चास्य निर्वेदस्मृतिप्रतिसर्वाश्रमशौचस्रम्भरोमाञ्छादयः । अत्रार्याः
श्लोकाश्च भवन्ति—

१. 'स्पर्शग्रहोत्कृत्सैनैः' का.; 'स्पर्शग्रहाहोत्कृत्सैनैः हाहाकारैः.....' क-र.;
'साहादं धूननमुद्गृत्सैनम्' इत्यभिनयभारती. २. 'तथा' क-र. ३. 'तथात्वपचयोद्भव'
का. ४. 'चापि' का. ५. 'क्षोभज.' का. ६. 'तृतीयकः' का. ७. 'विष्टाक्रमिति'
का.; 'विष्टाक्रमिति' र. ८. 'क्षोभजो' का. ९. 'दिव्यदर्शनतो' घ. १०. इतः प्रकृति-
य-पुस्तके षोडशनिबन्धोऽधिकः पाठः । क-र-का-पुस्तकेषु न सन्ति शान्तरसप्रति-
पादकाः श्लोका गद्यभागध.

मोक्षाध्यात्मसमुत्थस्तत्त्वज्ञानार्थहेतुसंयुक्तः ।
 नैःश्रेयसोपदिष्टः शान्तरसो नाम संभवति ॥
 बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियसंरोधाध्यात्मसंस्थितोपेतः ।
 सर्वप्राणिमुखहितः शान्तरसो नाम विज्ञेयः ।
 न यत्र दुःखं न सुखं न द्वेषो नापि मत्सरः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु स शान्तः प्रथितो रसः ॥
 भावा विकारा रत्याद्याः शान्तस्तु प्रकृतिर्मतः ।
 विकारः प्रकृतेर्जातः पुनस्तत्रैव लीयते ॥
 खं खं निमित्तमासाद्य शान्ताद्भावः प्रवर्तते ।
 पुनर्निमित्तापाये च शान्त एवोपलीयते ॥
 एवं नवरसा दृष्टा नाट्यशैलक्षणांविताः ।]

[इति शान्तरसप्रकरणम् ।]

एवमेते रसा ज्ञेयास्त्वष्टौ लक्षणलक्षिताः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भावानामपि लक्षणम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे रसाध्यायः पठ ।

सप्तमोऽध्यायः ।

भावनिदानं व्यास्यास्यामः । अत्राह—भावा इति कस्मात् । किं भव-
 न्तीति भावाः, किं वा भावयन्तीति भावाः । उच्यते—वागङ्गसत्त्वोपेता-
 न्काव्यार्थान्भावयन्तीति भावा इति । भू इति करणे धातुः तथा च भावितं

१. 'नव' च. २ 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे रसविकल्पो नाम षष्ठोऽध्यायः ।' का.
 ३. 'वक्ष्याम.' क ख का. ४. 'अत्राह भावा इति कस्मात् । किं भवन्तीति भावा'
 इति क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति. ५ 'किं भवन्तीति भावा ।' इति ख-पुस्तकेऽपि
 नास्ति. ६. 'वा' इति क ख-पुस्तकयोर्नास्ति ७. 'भावा.' इति क-ख पुस्तकयो-
 र्नास्ति. ८. 'इति' इति क ख-का पुस्तकेषु नास्ति. ९. 'भू इति करणे धातुः' इति
 का-पुस्तके नास्ति. १०. 'तथाच' इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति, का पुस्तके तु—'भाव
 इति कारणसाधन यथा भावितो वासित कृत इत्यनर्थान्तरम् ।'.

वासितं कृतमित्यनर्थान्तरम् । लोकेऽपि च सिद्धमहो ह्यनेन गन्धेन रसेन वा सर्वमेव भावितमिति । तच्च व्याख्यर्थम् । श्लोकाश्चात्र भवन्ति—

विभावैराहृतो योऽर्थो ह्यनुभावैस्तु गम्यते ।

वागङ्गसत्त्वाभिनयैः स भाव इति संज्ञितः ॥ १ ॥

वागङ्गमुखरंगेण सत्त्वेनाभिनयेन च ।

कवेरन्तर्गतं भावं भावयन्भाव उच्यते ॥ २ ॥

नानाभिनयसंबद्धान्भावयन्ति रसानिमान् ।

यस्मात्तस्मादग्नी भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभिः ॥ ३ ॥

अथ विभाव इति कस्मात् । उच्यते । विभावो नाम विज्ञानार्थः ।

विभावः कारणं निमित्तं हेतुरिति पर्यायाः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वा-

भिनया इति विभावः । यथा विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् ।

अत्र श्लोकः—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिर्नैयाश्रयाः ।

अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ ४ ॥

अथानुभाव इति कस्मात् । उच्यते । अनुभाव्यतेऽनेन वागङ्गसत्त्व-
कृतोऽभिनय इति । अत्र श्लोकः—

१. 'वासितं' इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति. २. 'च' इति का पुस्तके नास्ति.
३. 'सिद्धम्' क-ख. ४. 'ह्याननगन्धेन' क-ख.; 'ह्यान्योन्यगन्धेन' का. ५. 'इति'
इति का-पुस्तके नास्ति. ६. 'उच्चव्याप्त्यर्थं' क-ख.; 'अपि च' का. ७. 'विभावेनोद्धृतो'
क-ख.; 'विभावेनाहृतो' का. ८. 'योऽर्थस्त्वनुभावैश्च' क-ख.; 'योऽर्थस्त्वनुभावेन'
का. ९. 'रागैश्च' का. १०. 'सान्त्वनाभिनयन' क-ख. ११. 'सवन्धान्' का.
१२. 'अय' इति क-ख का-पुस्तकेषु नास्ति. १३. 'नाम' इति क-ख का-पुस्तकेषु
नास्ति. १४. 'विभाव' इत्यादि क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५. 'विभाव्यते' घ. १६. 'भिनय
इति विभाव.' घ. १७. 'यथा' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १८. 'इत्यर्थान्-
रम्' का. १९. 'भिनयाप्रिताः' का. २०. 'यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतम-
भिनयम् ।' क-ख.; 'यदयमनुभावयति नानायांभित्तिपक्षो वागङ्गसत्त्वैः कृतोऽभिनय'
इति का.

समानाङ्गप्रत्यङ्गा अपि पुरुषाः कुलशीलविद्याकर्मशिल्पविचक्षणत्वाद्वाज-
त्वमाम्बुवन्ति तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति तथा विभावानु-
भावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रितौ भवन्ति । ब्रह्माश्रयत्वात्स्वामिभूतौः
स्थायिनो भावाः । तद्वत्स्थानीयपुरुषगुणभूता अन्ये भावास्तान्गुणतया आश्र-
यन्ते परिजनभूता व्यभिचारिणो भावाः । अत्राह को दृष्टान्त इति । यथा
नरेन्द्रो बहुजनपरिवारोऽपि सन् स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि
पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारिपरिवृतः स्थायी भावो रसनाम लभते ।

भवति चात्र श्लोकः—

यथा नराणां नृपतिः शिष्याणां च यथा गुरुः ।

एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥ ८ ॥

लक्षणं खलु पूर्वमभिहितमेषां रससंज्ञकानां निदर्शनं तु । इदानीं
भावसामान्यलक्षणमभिधास्यामः । तत्रै स्थायिभावान् वक्ष्यामः ।

रतिर्नाम प्रमोदात्मिका ऋतुमाल्यानुलेपनाभरणभोजनवरभवनानुभव-

१. 'समानप्रत्यङ्गा' का. २. 'अपि पुरुषा.' इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'शील' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. 'विचक्षणलयुक्ता' का. ५. 'उपासता' क. ६. 'इत्याश्रयत्वात्' का. ७. 'स्वामिभूताश्च' का. ८. 'तद्वत् स्थायिनि वपुषि गुणीभूता.' का.; 'तस्थानीय' का. ९. 'गुणवत्तया' का. १०. 'श्रयन्ते' का. ११. [स्थायिभावा रसत्वमाम्बुवन्ति] इत्यधिक पाठो घ-पुस्तकेऽत्र. १२. 'अत्राह' इति का-पुस्तके नास्ति. 'अत्राह को दृष्टान्त इति' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'सन्' इति का-पुस्तके नास्ति. १४. 'परिवृतः' क-ख. १५. 'स्थायिभावो रसती' क-ख. १६. 'नरेन्द्रवत्' इति का-पुस्तकेऽधिकः पाठः । १७. 'भवति चात्र श्लोक' इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति. १८. क-ख-पुस्तकयोरेव 'हासो नाम' इत्याद्यप्रेतनः पाठः 'अभिनेयः सपण्डितैः' इत्यन्तोऽत्र मृत्तिच्छिः । ततश्च 'रतिर्नामेत्यादि' पाठः, 'लक्षणं खलु' इत्यादिभ्रंशश्च क-ख-पुस्तकयोर्नास्त्येव. १९. 'एतेषां' का. २०. 'निदर्शनं तु' इति का-पुस्तके नास्ति. २१. 'इदानीं तु' का. २२. 'तत्रादौ स्थायिभावान् व्याख्यास्यामः' का. २३. 'अत्र रतिर्नास्ति.' का. २४. 'प्रमोदात्मिका' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. का-पुस्तके तु 'आमोदात्मको भावः.' २५. 'ऋतुमाल्यानुलेपना' क-ख. २६. 'भोजनवरभावानुभवना' क-ख.; 'प्रियजनपरभवनानुभवना' का.

नाप्रातिकूल्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते तामभिनयेत् । स्मितवदनमधुरकथन-
भ्रूक्षेपकटाक्षादिभिरनुभावैः ।

अत्र श्लोकः—

इष्टार्थविषयप्राप्त्या रतिः समुपजायते ।

सौम्यत्वादभिनेया सा वाङ्माधुर्याङ्गचेष्टितैः ॥ ९ ॥

हासो नाम—परचेष्टानुकरणकुर्हकासंबद्धप्रलापपौरोभाग्यमौर्ख्यादिभिर्वि-
भावैः समुत्पद्यते । तमभिनयेत् पूर्वोक्तैर्हसितादिभिरनुभावैः ॥

भवति चात्र श्लोकः—

परचेष्टानुकरणाद्वासः समुपजायते ।

स्मितहासातिहसितैरभिनेयः स पण्डितैः ॥ १० ॥

शोको नाम—इष्टजनवियोगविभवनाशवधबन्धैः स्वानुभवंनादिभिर्वि-
भावैः समुत्पद्यते । तस्याश्रुपातपरिदेवितविलपितवैवर्ष्यस्वरभेदस्तगात्रता-
भूमिर्षतेनसखनरुदिताक्रन्दितदीर्घनिःश्वसितजडतोन्मादमोहमरणादिभिरनुभा-
वैरभिनेयः प्रयोक्तव्यः । रुदितमत्र त्रिविधम्—आनन्दजमार्तिजमीर्ष्यासंभु-
द्भवं चेति । भवन्ति चात्रार्याः—

हृषोत्फुल्लकपोलं सानुस्मरणादपाङ्गविर्षितासम् ।

रोमाञ्चगात्रमनिभूर्तमानन्दसमुद्भवं भवति ॥ ११ ॥

१. 'उत्पद्यते' क-ख. २. 'स्मितमधुरवचन' क-ख.; 'स्मितवचनमधुरवचन' का.
३. 'भवति चात्र' क-ख-का. ४. 'रतिरित्युपजायते' क-ख-का. ५. 'तत्र हासो नाम'
क-ख.; 'अथ हासो नाम' का. ६. 'कुहक' इति क-ख-का पुस्तकेषु नास्ति. ७. 'सौख्या-
दिभिरनुभावैरुत्पद्यते' इति क-ख-का. ८. 'अनुभावै' इति क-ख का पुस्तकेषु नास्ति.
९. 'बन्धन' क-ख. १०. 'दु सानुभावादिभि.' क ख. ११. 'उत्पद्यते' क-ख-का.
१२. 'अश्रुपात' य. १३. 'विलपितपरिदेवित' क-ख का. १४. 'भूमिपाताम्भितदीर्घ-
नि श्वसितादिभि.' क-ख.; 'भूमिपाताम्भितविचेष्टितदीर्घनि श्वसितजडतोन्माद-'
इत्यादि का. १५. 'इर्ष्याङ्कृतं चेति' क ख.; 'इर्ष्यासमुद्भवं चेति.' का. १६. 'तत्र-इति' क-ख.;
'तत्रार्या.' का. १७. [आनन्देर्ष्यातिवृत्तं त्रिविधं रुदितं सदा सुर्षोयम् । तस्य स्वभिनययो-
गान् विभायगतितः प्रवक्ष्यामि ॥] इति कोट्टनिबद्धा प्रक्षिररूपत्वेनाधिष्टार्या य-पुस्तके.
१८. 'निसृतासं' क-ख. १९. 'रोमाञ्चपुलकसकुलं' क-ख.; 'रोमाञ्चाधितगण्डरोदनं' का.

पर्याप्तविमुक्तसं सखनमखस्यगात्रगतिचेष्टम् ।

भूमिनिपातनिवर्तितविलपितमित्यार्तिजं भवति ॥ १२ ॥

प्रस्फुरितोष्ठैकपोलं सशिरःकम्पं तथा सनिःश्वैसम् ।

श्रुकुटीकटाक्षकुटिलं स्त्रीणामीर्ष्याकृतं भवति ॥ १३ ॥

स्त्रीनीचप्रकृतिष्वेवै शोको व्यसनसंभवः ।

धैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां रुदितेन च ॥ १४ ॥

क्रोधो नाम—आघर्षणाकुष्ठकलहविवादप्रतिकूलादिभिर्विभावैः संमुत्प-
द्यते । अस्य विरुष्टनासापुटोद्धृतनयनसंदष्टोष्ठपुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैर-
भिनयः प्रयोक्तव्यः ।

• रिपुजो गुरुजश्चैव प्रणयिप्रभवस्तथा ।

भृत्यजः कृतकश्चेति क्रोधः पञ्चविधः स्मृतः ॥ १५ ॥

श्रुकुटीकुटिलोत्कटमुखसंदष्टोष्ठः-सृष्टशङ्करेण करम् ।

कुद्धः स्वमुजप्रेक्षी शत्रौ निर्यग्रं रूप्येत् ॥ १६ ॥

किञ्चिदवाङ्मुखैर्दृष्टिः सौख्यः खेदापमार्जनपरश्च ।

अव्यक्तोत्त्रणचेष्टो गुरो विनयैर्यच्चितो रूप्येत् ॥ १७ ॥

१. 'भूमिनिपातनिवर्तित' क-र-; 'भूमिनिपातितचेष्टित' का. २. 'प्रस्फुरितोष्ठ'
क-र-का. ३. 'सनिःस्वानम्' क-र- ४. का-पुस्तके—'कारणमपेक्षमाणः प्रायेणा-
यासलिङ्गसंयुक्तः । वीररसान्तरचारी कार्यः कृतको मयेच्छोचः ॥ भवति श्लोकः—'
इत्यधिकः पाठः. ५. 'स्त्रीनीचप्रकृतिष्वेव' । क-र-; 'स्त्रीनीचप्रकृतिष्वेव' का.
६. 'आघर्षणाशुगमविवादकलह' क-र- ७. 'उत्तरयवे' क-र-का. ८. 'तमभिनये-
सुत्कुष्टनासापुटोद्धृतनयनसंदष्टोष्ठपुटगण्डस्फुरणादिभिः' क-र-; 'तमभिनयेत् उत्कुष्ट-
नासापुटोद्धृतनयनसंदष्टोष्ठपुटगण्डस्फुरणादिभिरनुभावैः ।' का. ९. '.....'कुटिलो-
त्कटमुखः' क-र-; 'श्रुकुटीकुटिलोत्कटमुखः' का. १०. 'संदष्टोष्ठः' क-र-का.
११. 'सृष्टः' क-र-; 'सृष्टभुजस्तिरवसाः' का. १२. 'शत्रोर्नियग्रं रूप्येत्' क-र-;
'शत्रोर्विनियग्रं रूप्येत्' का. १३. 'दृष्टि' क-र- १४. 'द्विभिरखेदापमार्जनपरस्व'
क-र-; 'द्विभिरखेदापमार्जनपरं च' का. १५. 'शुरोर्विनायचित्रितो' (!) क-र-;
'शुरोर्विनियग्रं' का.

अल्पतरप्रविचारो विकिरन्नश्रुण्यपाङ्गविक्षेपैः ।

संभ्रुकुटीस्फुरितोष्ठः प्रणयोपगतां प्रियां रुष्येत् ॥ १८ ॥

अथ परिजने तु रोषस्तर्जननिर्भर्त्सनाक्षिविस्तारैः ।

विप्रेक्षणैश्च विविधैरेभिनेयः क्रूरतारहितः ॥ १९ ॥

कारणमपेक्षमाणः प्रायेणायासलिङ्गसंयुक्तः ।

वीररसान्तरचारी कार्यः कृतको भवति कोपः ॥ २० ॥

उत्साहो नाम—उत्तमप्रकृतिः । स चाविषादशक्तिधैर्यशौर्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य स्वैर्यधैर्यात्यागवैशारद्यादिभिर्नुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
अत्र श्लोकः—

असंमोहादिभिर्व्यक्तो व्यवसायनैयात्मकः ।

उत्साहस्त्वभिनेयः स्यादप्रमादोत्थितादिभिः ॥ २१ ॥

भयं नाम—स्त्रीनीचप्रकृतिकम् । गुरुराजापराधश्चौपदशून्यागाराटवीपर्व-
तर्गहैनगजाहिदर्शननिर्भर्त्सनकान्तारदुर्दिननिशान्धकारोल्ङ्कनकंचरारावश्रव-
णादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य प्रकम्पितंकरचरणहृदयकम्पनस्तम्भ-
मुखशोषजिह्वापरिलेहनेस्वेदवेषुत्रासपरित्राणान्वेषणधावनोत्कुट्टादिभिरनुभा-
वैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

१. 'विरहन्' क-ख. २. 'संभ्रुकुटीस्फुरितोष्ठं प्रणयोपगतां प्रिया रुष्येत्' क ख.; 'संभ्रुकुटीस्फुरितोष्ठः प्रणयोपगतां प्रिया रुष्येत्' का. ३. 'अः परिजने' का. ४. 'तु' क-ख. ५. 'तस्याभिनयः प्रयोक्तव्य' का.; 'उभयरसान्तरचारी' घ. ६. 'प्रायेणास' क-ख. ७. 'द्विरसान्तरसंचारी' क-ख. ८. 'कार्यं कृतको भवेद्रोष' क-ख.; 'कार्यः कृतको भवेद्रोष' का. ९. 'शौर्यत्यागादिभिः' का. १०. 'तस्य धैर्यात्याग-
वैशारद्यादिभिः' क-ख.; ११. 'तस्य धैर्यात्यागारम्भवैशारद्यादिभिः' का. १२. 'अनु-
भावैः' इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'व्यवसायमयात्मक' क-ख. १४. 'त्वभिने-
योऽसावप्रमादिक्रियादिभिः' क-ख का. १५. 'श्वापद' इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति.
१६. 'गहनगजाहि' इति क ख का-पुस्तकेषु नास्ति. १७. 'वान्तार' इति का-पुस्तके
नास्ति. १८. 'काकोल्क' क-ख-का. १९. 'उत्पद्यते' क-ख-का. २०. 'प्रवेपित'
क ख का. २१. 'शोषण' का. २२. 'परिलेह' का. २३. 'त्रास' इति क ख का-
पुस्तकेषु नास्ति. २४. 'परिलामान्वेषण' का. २५. 'धावनोत्कुट्टोत्कटादिभिः' ख.

अत्र श्लोकाः—

गुरुराजापराधेन रौद्राणां चापि दर्शनात् ।
श्रवणादपि घोराणां भयं मोहेन जायते ॥ २२ ॥
गात्रकम्पनवित्रासैर्वक्रशोषणसंभ्रमैः ।
विस्फारितेक्षणैः कार्यमभिनेयक्रियागुणैः ॥ २३ ॥
संच्ववित्रासनोद्भूतं भयमुत्पद्यते नृणाम् ।
सस्ताङ्गाक्षिनिमेपैस्तदभिनेयं तु नर्तकैः ॥ २४ ॥

अत्रार्या—

कैरचरणहृदयकम्पैः स्तम्भनजिह्वोपलेहमुखशोषैः ।
सस्तप्तुविषण्णगात्रैरस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ २५ ॥

जुगुप्सा नाम—स्त्रीनीचप्रकृतिकौ । सां चाहृद्यदर्शनश्रवणपरिकीर्तना-
दिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याः सर्वाङ्गसंकोचननिष्ठीर्विनमुखविर्गूणनहृद्रे-
खादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

भवति चैत्र श्लोकः—

नासाप्रच्छादनेनेर्हं गात्रसंकोचनेन च ।
उद्वेजनैः सहल्लेखैर्जुगुप्सामभिनिर्दिशेत् ॥ २६ ॥

१. 'गात्रादिकम्पवित्रासै.' फा. २. 'विस्फारितेक्षणै' फा. ३. 'अभिनेय.'
फा. ४. 'तत्र' फा. ५. '०निमेपैथ व्यभिनेयस्तु' फा. ६. 'अत्रार्या भवति' इति
घ. पुस्तकेऽधिकम्. ७. 'करचरणहृदयकम्पैर्मुखशोषणवदनलेहनस्तम्भैः । संध्रान्त-
वदनवेपथुसत्रासकृतैरभिनयोऽस्य ॥' इति घ पुस्तके. ८. 'अस्य' फा. ९. 'स्त्रीनीच-
प्रकृति.' फ-र-फा. १०. 'या' इति फा. ११. 'चाहृद्यश्रवणदर्शनादिभिर्विभावैरु-
त्पद्यते' फ-र-फा. १२. 'संकोच' घ. १३. 'निष्ठीविज' (?) फ-र-फा. १४. 'विघूर्णन'
फा. १५. 'पठलपि च' फ र. १. 'भवत्यत्रापि श्लोक' फा. १६. 'नापि' फा.
१७. 'उत्तमेनावरे. साध्यः प्रहर्षपुलकारिभि.' फ र.; 'उद्वेजनैथ हृद्रेष्वैर्जुगुप्सामपि
निर्दिशेत्' फा.

गदितैः क्षामक्षामैर्नेत्रविकारैश्च दीनसंचारैः ।

श्लथभावेनाङ्गानां मुहुर्मुहुर्निर्दिशेद् ग्लानिम् ॥ ३२ ॥

शङ्का नाम—सदेहात्मिका स्त्रीनीचप्रभवा । चौर्याभिप्रहणनृपापराध-
पापकर्मकरणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्या मुहुर्मुहुरवलोकनावगुण्ठनमु-
खशोपणजिह्वापरिलेहनमुखवैवर्ण्यस्वरभेदवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठयाससाधर्म्यादि-
भिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

चौर्यादिजनिता शङ्का प्रायः कार्या भयानके ।

प्रियव्यलीकजनिता तथा शृङ्गारिणी मता ॥ ३३ ॥

अंत्राकारसंवरणमपि केचिदिच्छन्ति^३ । तच्च कुशलैरुपाधिभिरिज्जितैश्चो-
पलक्ष्यम् । अत्रार्ये भवतः—

द्विविधा शङ्का कार्या ह्यात्मसमुत्था च परसमुत्था च ।

या तत्रात्मसमुत्था सा ज्ञेया दृष्टिचेष्टाभिः ॥ ३४ ॥

किंचित्प्रवेपिताङ्गस्त्वधोमुखो वीक्षते च पार्श्वानि ।

गुरुंसज्जमानजिह्वः श्यावांस्यः शङ्कितः पुरुषः ॥ ३५ ॥

असूया नाम—नानापराधद्वेषपरैश्वर्यसौभाग्यमैर्धाविद्यालीलादिभिर्विभा-
वैः समुत्पद्यते । तस्याश्च परिपदि दोषप्रख्यापनं गुणोपपन्नातेर्प्याचक्षुःप्रदानाधो-

१. 'श्लथभावाच्चाङ्गानां' का. २. 'सदेहात्मिका स्त्रीनीचप्रभवा' इति क-र-का.
पुस्तकेष्वत्र नास्ति. ३. 'चौर्याभिप्रह' क-ख.; 'चौर्याद्यभिप्रहण' का. ४. इतोऽप्रे
क ख-का-पुस्तकेषु 'सदेहात्मिका स्त्रीनीचानाम्' अत्र वर्तते. ५. 'साच' क, ख का.
६. 'ववुण्ठन' य.; 'ववुण्ठन' का. ७. 'मुखवर्णभेदवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठयाससाध-
र्म्यादिभिरनुभावैरभिनयते' क-र.; 'मुखवैवर्ण्यवेपथुशुष्कोष्ठकण्ठयाससाध-
भिनीयते' का. ८. 'अत्र श्लोक' इत्यधिकमत्र का-पुस्तके. ९. '.....त्रिव्या-
लीकजनिता' क-ख. १०. 'तत्र' का. ११. 'सवरमनीच्छन्तीति' केचित् य.
१२. 'च' इत्यधिकं क-र-पुस्तकयो. १३. 'भवत.' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयो.
१४. 'तत्र परसमुत्था' क-र. १५. 'तथेन्मुखो' क र. 'मुहुर्मुहु' का. १६. 'सपुह' (?)
क-र. १७. 'श्यामास्य' क र.; 'श्यावास्य.' (?) का. १८. 'सौभाग्यलीलाविद्या-
दिभि' का. १९. 'उत्पद्यते' क र का. २०. 'दोषप्रख्यापनं' का. २१. 'गुणो-
पपातचक्षु प्रदाना' क-र.; 'गुणोपपातनाचक्षु प्रदानाधोमुखसृष्टिदिक्रियावर्तनं' का.

मुखश्रुकुटीक्रियावर्जानकुत्सनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्ये भवतः—

परसौभाग्येश्वरतामेधालीलासमुच्चैर्यान्हृष्टा ।
उत्पद्यते ह्यसूया कृतापराधो भवेद्यश्च ॥ ३६ ॥
श्रुकुटिकुटिलोत्कटमुखैः सैर्ष्याक्रोधपरिवृत्तनेत्रैश्च ।
गुणनाशनविद्वेषैस्तत्राभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ३७ ॥

मदो नाम—मद्योपयोगादुत्पद्यते । स च त्रिविधः पञ्चविधर्भावश्च ।
अत्रार्या भवन्ति—

ज्ञेयंस्तु मदस्त्रिविधस्तरुणो मध्यस्तथावकृष्टश्च ।

• करणं पञ्चविधं स्यात्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ३८ ॥

कश्चिन्मत्तो गायति रोदिति कश्चित्तथा हसति कश्चित् ।

परुषवचनाभिधायी कश्चित्कश्चित्तथा स्वपिति ॥ ३९ ॥

उत्तमसत्त्वः शेते हसति च गायति च मध्यमप्रकृतिः ।

परुषवचनाभिधायी रोदित्यपि चाधमप्रकृतिः ॥ ४० ॥

स्मितवदनमधुररागो हृष्टतनुः किञ्चिदाकुलितवाक्यः ।

सुकुर्माराविद्धगतिस्तरुणमदस्तूत्तमप्रकृतिः ॥ ४१ ॥

स्खलिताधूर्णितनयनः सस्तव्याकुलितचाहुविक्षेपः ।

कुटिलव्याविद्धगतिर्मध्यमदो मध्यमप्रकृतिः ॥ ४२ ॥

• नष्टस्मृतिर्हतगतिश्छिदितहिवाकफैः सुवीभत्स ।

• गुरुसज्जमानजिह्वो निष्ठीयति चाधमप्रकृतिः ॥ ४३ ॥

१. 'वशात्' फ-र. २. 'समुच्चयं' का. ३. 'अभिनेतव्यासूया' क-र.
४. 'यस्तु' क-र. ५. 'गुरुसेर्ष्या' का. ६. 'परिवर्तिभिधिर्त्रै.' क-र.; 'परिहृत-
यथायै.' क-र. ७. 'तस्या. कार्यं सदाभिनय.' क-र.; 'रस्याभिनय प्रयोक्तव्य.'
फा. ८. 'अथ मत्तो नाम' फा., 'उच्यते' क.; 'उच्यते' र. ९. 'पशविभावश्च'
घ. १०. 'त्रिविधस्तु मदः कार्यं' क-र-का. ११. 'रागोद्भूतनु' क-र.; 'धृष्टतनु'
फा. १२. 'गुरुमाये' क-ख. १३. 'हतय च्छिदित' क-ख. १४. 'निष्ठीयति (१)
मध्यमप्रकृति' क-ख.

रञ्जे पिबतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य ।
 कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥ ४४ ॥
 संत्रासाच्छोकाद्वा भयान्प्रहर्षाच्च कारणोपगतः ।
 उत्कम्यापि हि कार्यो मदप्रणाशस्तथा तज्जैः ॥ ४५ ॥
 एभिर्भावविशेषैर्मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।
 अभ्युदयैमुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥ ४६ ॥

श्रमो नाम—अर्ध्वव्यायामसेवनादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य गात्रपरि-
 मर्दनसंवाहननिःश्वसितविजृम्भितमन्दपदोक्षेपणनयनवदनविकृणनसीत्कारा-
 दिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

नृत्ताध्वव्यायामान्नरस्य संजायते श्रमो नाम ।

निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ४७ ॥

आलस्यं नाम—खेदे^१व्याधिगर्भस्वभावश्रमसौहित्यादिभिर्विभावैः समु-
 त्पद्यते स्त्रीनीचानाम् । तदभिनयेत्सर्वकर्मनिमिषशयनासर्गनिद्रातन्त्रीसेवना-
 दिभिरनुभावैः । अत्रार्या—

आलस्यं त्वभिनेयं खेदोपगतं स्वभावजं वापि ।

आहारवर्जितानामारम्भाणामनारम्भात् ॥ ४८ ॥

१. 'प्रविष्टस्य ते' (?) क-ख. २. 'सत्रासात्' क-ख. ३. 'भयाच्च हर्षाच्च' क-ख.; 'भयप्रकर्षाच्च' का. ४. 'वकोत्थापि हि' क-ख.; 'उत्कम्यापि हि' का. ५. 'तयोनश्चै.' (1) क-ख. ६. 'अभ्युदयैमुखै' (?) क-ख. ७. 'अथैव शोका. क्षयं यान्ति' य. ८. 'अर्थ' क-ख.; 'अध्वगति' क-ख. ९. 'उत्पद्यते' का. १०. 'तस्य गात्रसंवाहननिःश्वसित-
 मुखविकृणनविकृणनमन्दपदादोक्षेपणादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः' क-ख.; 'तस्य गात्रसंवाहननिःश्वसितमुखविघूर्णनजृम्भितमन्दपदादोक्षेपणनयनविघूर्णनसी-
 त्कारादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः' का. ११. 'सेयमार्यो क-ख पुस्तकयोर्नास्त्येव.
 का-पुस्तके च 'अध्वगतिव्यायामे' इति पाठमेदः. १२. 'स्वभावखेदश्रमव्याधिसौहि-
 त्यगर्भादिभिः' क-ख.; 'स्वभावखेदव्याधिसौहित्यगर्भादिभिर्विभावै.' का. १३. 'विद्वेष' क-ख.; 'प्रद्वेष' का. १४. 'तन्त्रीनिद्रा' क-ख.; 'तन्द्रा निद्रा' का. १५. 'अनु-
 भावै' इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. १६. 'खेदव्याधिस्वभावजं वापि' का.

दैन्यं नाम—दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याघृत्तिशिरो-
रोगात्रगौरवान्यमनस्कतामृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
अत्रार्यो—

चिन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्या भवति दीनता पुंसाम् ।

सर्वमृजापरिमार्जनैर्विविधैरभिनयस्तस्य ॥ ४९ ॥

चिन्ता नाम—ऐश्वर्यभ्रंशोष्टद्रव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते ।
तामभिनयेन्निःश्वसितोच्छ्वसितसंतापध्यानाधोमुखचिन्तनकाश्यादिभिरनुभा-
वैः । अत्रार्ये भवतः—

ऐश्वर्यभ्रंशोष्टद्रव्यक्षयजा जनिता बहुप्रकारा तु ।

• हृदयवितर्कोपगता चिन्ता नृणां समुद्भवति ॥ ५० ॥

सोच्छ्वसैर्निःश्वसितैः संतापैश्चैव हृदयशून्यतया ।

अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरंधृश्या च ॥ ५१ ॥

मोहो नाम—दैवोपघातव्यसर्नाभिघातव्याधिर्भयावेगपूर्ववैरानुस्मरणादि-
भिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य निश्चैतन्यभ्रमणपतनोघूर्णनादर्शनादिभिरनुभा-
वैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

१. 'मन. सतापादिभि.' फा. २. 'उत्पद्यते' फा. ३. 'तस्याघृत्तिशिरोमात्रगौरव-
मृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयेतव्यम्' फ ख. ४. 'भाप्रस्वम्भमन.स्वम्भमृजापरिवर्ण-
नादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्य.' फा. ५. 'चित्तौत्सुक्य' फ-र. ६. 'समुत्थाद्
दुःखाद्ग दीनता भवेत् पुंसाम्' फा. ७. 'सर्वमृजानां परिमार्जनैश्च' फ-ख.; 'सर्वमृजा-
परिवर्णै.' फा. ८. 'विविधैरभिनयोऽस्या.' फ ख. 'विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य' फा.
९. 'भृशोष्ट' फ-र.; 'भ्रष्टेष्ट' फा. १०. 'समुत्पद्यते' फ-र. ११. 'उच्छ्वसित' इति
फ ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'भवत.' इति फ-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'ऐश्वर्ये द्रव्या
पहारे' इति फ-ख-पुस्तकद्वयेऽप्यशुद्धेवैयमार्या. 'ऐश्वर्योष्टद्रव्यापहार' फा. १४. 'हृदयो-
त्सुक्योपगता चिन्ता तु' फा. १५. 'चिन्ता' इति फ-र पुस्तकयोर्छुटितम् १६. 'सोच्छ्व-
सितैर्निःश्वसितै.' फ-ख. १७. 'मृजाविहीनेन धृश्या च' फ-र. १८. 'व्यसनव्याधिभया-
वेगपूर्ववैरानुस्मरणादिभि.' फा. १९. 'व्याधि' इति फ-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २०. 'उत्प-
द्यते' फ-र. २१. 'निश्चेष्टिताभ्रमणापतनघूर्णनदर्शनादिभिः' फा. २२. 'घूर्णनदर्शना-
दिभिः' फ-ख. २३. 'अनुभावेः' इति फ-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

रञ्जे पिवतः कार्या मदवृद्धिर्नाट्ययोगमासाद्य ।

कार्यो मदक्षयो वै यः खलु पीत्वा प्रविष्टः स्यात् ॥ ४४ ॥

संत्रासाच्छोकाद्वा भयान्प्रहर्षाच्च कारणोपगतः ।

उत्कम्यापि हि कार्यो मदप्रणाशस्तथा तज्ज्ञैः ॥ ४५ ॥

एभिर्भावविशेषैर्मदो द्रुतं संप्रणाशमुपयाति ।

अभ्युदयसुखैर्वाक्यैस्तथैव शोकः क्षयं याति ॥ ४६ ॥

। श्रमो नाम—अर्ध्वध्यायामसेवनादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य गात्रपरि-
मर्दनसंवाहननिश्चितविजृम्भितमन्दपदोक्षेपणनयनवदनविकृणनसीत्कारा-
दिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

अत्रार्या—

नृत्ताध्वव्यायामान्नरस्य संजायते श्रमो नाम ।

निःश्वासखेदगमनैस्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ४७ ॥

आलस्यं नाम—खेदे^{१६}ध्याधिगर्भस्वभावश्रमसौहित्यादिभिर्विभावैः समु-
त्पद्यते स्त्रीनीचानाम् । तदभिनयेत्सर्वकर्मानभिलाषशयनासर्गनिद्रातन्द्रीसेवना-
दिभिरनुभावैः । अत्रार्या—

आलस्यं त्वभिनेयं खेदोपगतं स्वभावजं वापि ।

आहारवर्जितानामारम्भाणामनारम्भात् ॥ ४८ ॥

१. 'प्रविष्टस्य ते' (१) क ख. २. 'सत्रासात्' क-ख. ३. 'भयाच्च हर्षाच्च' क-ख.; 'भयप्रकर्षाच्च' का. ४. 'वकोत्तयापि हि' क ख.; 'उत्कम्यापि हि' का. ५. 'तयोन्मै' (!) क-ख. ६. 'अभ्युदयैसुखै' (१) क ख. ७. 'यथैव शोका क्षयं यान्ति' घ. ८. 'अर्थ' क-ख.; 'अध्वगति' क-ख. ९. 'उत्पद्यते' का. १०. 'तस्य गात्रसंवाहननिश्चित-
मुखविकृणनविकृणनभ्रमणमर्दनमन्दपादोक्षेपणादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्य' क-ख.;
'तस्य गात्रसंवाहननिश्चितमुखविजृम्भणमर्दनमन्दपादोक्षेपणनयनविधूर्णनसी-
त्कारादिभिरनुभावैरभिनय प्रयोक्तव्य' का. ११. 'सेयमार्या क-ख पुस्तकयोर्नास्त्वेष.
का पुस्तके च 'अध्वगतिव्यायामै' इति पाठमेद'. १२. 'स्वभावजेदधमव्याधिसौहि-
त्यगर्भादिभि.' क ख.; 'स्वभावजेदध्याधिसौहित्यगर्भादिभिर्विभावै' का. १३. '°विद्वेष°'
क-ख.; '°प्रद्वेष°' का. १४. '°तन्द्रीनिद्रा°' क ख.; '°तन्द्रा निद्रा°' का. १५. 'अनु-
भावै' इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. १६. 'खेदव्याधिसंभावजं वापि' का.

दैन्यं नाम—दौर्गत्यमनस्तापादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्याघृतिशिरो-
रोगर्गात्रगौरवान्मनस्कतामृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।
अत्रार्या—

चिन्तौत्सुक्यसमुत्था दुःखाद्या भवति दीनता पुंसाम् ।

सर्वमृजापरिमार्जनैर्विविधैरभिनयस्तस्य ॥ ४९ ॥

चिन्ता नाम—ऐश्वर्यभ्रंशोऽदृष्टव्यापहारदारिद्र्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते ।
तामभिनयेन्निःश्वसितोच्छ्वसितसंतापध्यानाघोमुखचिन्तनकाश्यादिभिरनुभा-
वैः । अत्रार्ये भवेतः—

ऐश्वर्यभ्रंशोऽदृष्टव्यक्षयजा जनिता बहुप्रकारा तु ।

• हृदयवितर्कोपगता चिन्ता नृणां समुद्भवति ॥ ५० ॥

सोच्छ्वसितैर्निःश्वसितैः संतापैश्चैव हृदयशून्यतया ।

अभिनेतव्या चिन्ता मृजाविहीनैरधृत्वा च ॥ ५१ ॥

मोहो नाम—दैवोपघातव्यसर्नाभिघातव्याधिर्भयावेगपूर्ववैरानुस्मरणादि-
भिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य निश्चितन्यभ्रमणपतनोर्घूर्णनादर्शनादिभिरनुभा-
वैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ।

१. 'मन. सतापादिभिः' का. २. 'उत्पद्यते' का. ३. 'तच्चाघृतिशिरोगात्रगौरव-
मृजापरिवर्जनादिभिरनुभावैरभिनेतव्यम्' क ख. ४. 'गात्रस्तम्भमन.स्तम्भमृजापरिवर्ज-
नादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः' का. ५. 'चित्तौत्सुक्य' क-ख. ६. 'समुत्थाद्
दुःखाद्दुःखीनता भवेत् पुंसाम्' का. ७. 'सर्वमृजानां परिमार्जनैश्च' क-ख.; 'सर्वमृजा-
परिहारैः' का. ८. 'विविधैरभिनयोऽस्या.' क ख. 'विविधोऽभिनयो भवेत्तस्य' का.
९. 'भ्रंशोऽदृ' क-ख.; 'भ्रंशेष्ट' का. १०. 'समुत्पद्यते' क-ख. ११. 'उच्छ्वसित' इति
क ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'भवत.' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'ऐश्वर्यं द्रव्या
पहारे' इति क-ख-पुस्तकयोऽप्युद्देशेयमार्या. 'ऐश्वर्येष्टद्रव्यापहार' का. १४. 'हृदयो-
त्सुक्योपगता चिन्ता तु' का. १५. 'चिन्ता' इति क-ख पुस्तकयोर्छुटितम् १६. 'सोच्छ्व-
सितैर्निःश्वसितै' क-ख. १७. 'मृजाविहीनेन धृत्वा च' क-ख. १८. 'व्यसनव्याधिभया-
वेगपूर्ववैरानुस्मरणादिभिः' का. १९. 'व्याधि' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २०. 'उत्प-
द्यते' क-ख. २१. 'निश्चितान्भ्रमणपतनघूर्णनदर्शनादिभिः' का. २२. 'घूर्णनदर्शना-
दिभिः' क-ख. २३. 'अनुभावैः' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

अत्र श्लोकस्तावदार्या च—

अस्थाने तस्करान्दृष्ट्वा त्रासनैर्वा पृथग्विधैः ।
तत्प्रतीकारशून्यस्य मोहः समुपजायते ॥ ५२ ॥
व्यसनाभिघातभयपूर्ववैरसंस्मरणरोगजो मोहः ।
सर्वेन्द्रियसंमोहात्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ५३ ॥

स्मृतिर्नाम—सुखदुःखकृतानां भावानामनुस्मरणम् । सा च स्वास्थ्य-
बंधन्यरात्रिनिद्राच्छेदसमानदर्शनोर्दाहरणचिन्ताभ्यासादिभिर्विभावैः समुत्पद्य-
ते । तामभिनयेच्छिरःकम्पनावलोकनभ्रूसमुन्नमनादिभिरनुभावैः । अत्रार्ये—

सुखदुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितं यथावृत्तम् ।
चिरविस्मृतं स्मरति यः स्मृतिमानिति वेदितव्योऽसौ ॥ ५४ ॥
स्वास्थ्यभ्याससमुत्था श्रुतिदर्शनसंभवा स्मृतिर्निपुणैः ।
शिरउद्वाहनकम्पैर्भ्रूक्षैपैः^{१३} साभिनेतव्या ॥ ५५ ॥

धृतिर्नाम—शौर्यविज्ञानश्रुतिविभवशौचाचारगुरुभक्त्यधिकमनोरथार्थ-
लाभक्रीडादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेत्प्रोक्तानां विषयाणामुपभो-
गादप्राप्तातीतोपहतविनष्टानामननुशोचनादिभिरनुभावैः । अत्रार्ये—

१. 'भवत्यपि च' इति क-ख-पुस्तकयोः; 'अत्र श्लोक.' इति का. २. 'विविधैरपि'
इति घ. ३. 'अत्रार्यो' इत्यधिकमत्र क-ख-का-पुस्तकेषु ४. 'भयपूर्वसंस्मरणजो भवति
मोहः' क-ख.; 'भयपूर्ववैरसंस्मरणजो भवति मोह.' का. ५. 'स्वस्थामिनयः' क-ख.
'अस्थामिनयः' का. ६. 'सा च' इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति. ७. 'स्वास्थ्यजपन्य-
रात्र (!)' क-ख. ८. 'दर्शनतोदाहरण' ९. 'उत्पद्यते' क-ख-का. १०. 'तम-
मिनयेत्' घ. ११. 'अत्रार्ये भवत.' घ.; 'अत्र श्लोकार्ये भवतः' इति का. १२. 'सुख-
दुःखमतिक्रान्तं तथा मतिविभावितम् । विस्मृतं च यथा वृत्तं स्मरेयः स्मृतिमानसौ' ॥
इति का-पुस्तके. १३. 'भ्रूक्षैपैः साभिनेतव्या' क-ख.; 'भ्रूविक्षैपैः साभिनेतव्या' का.
१४. 'शौर्यं' इति क ख. पुस्तकयोर्नास्ति. १५. 'अधिकार्यलाभ' का. १६. 'विविध-
क्रीडादिभिः' का. १७. 'उत्पद्यते' का. १८. 'तमभिनयेत्' घ. १९. 'प्राप्य मां' (?) क.;
'प्राप्य मां' ख. २०. 'पद्यते' क-ख. २१. 'अत्रार्ये भवतः' घ.

विज्ञानशौचविभवश्रुतिशक्तिसमुद्भवा धृतिः सद्भिः ।
 भयशोकविषादाद्यै रहिता तु सदा प्रयोक्तव्या ॥ ५६ ॥
 प्राप्तानामुपभोगः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धानाम् ।
 अत्रापैश्च न शोको यस्यां हि भवेद्धृतिः सा तु ॥ ५७ ॥

व्रीडा नाम—अकार्यकरणात्मिका । सा च गुरुव्यतिक्रमणैवज्ञानप्र-
 तिज्ञानिर्वहणपश्चात्तापादिभिर्विभावादिभिः समुत्पद्यते । तां निगूढवदनाधोमु-
 खचिन्तनोर्वीलेखनवस्त्राङ्गुलीयकस्पर्शननखनिस्तोदनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।
 अत्रार्थे—

किंचिदकार्यं कुर्वन्नेवं यो दृश्यते शुचिभिरन्यैः ।
 • पश्चात्तापेन युतो व्रीडित^{११} इति वेदितव्योऽसौ ॥ ५८ ॥
 लज्जानिगूढवदनो भूमिं विलिखन्नेखांश्च विनिकृन्तन् ।
 वस्त्राङ्गुलीयकानां संस्पर्शं व्रीडितैः कुर्यात् ॥ ५९ ॥

चपलता नाम—रागद्वेषमात्सर्यामर्षेर्प्याप्रतिकूलादिभिर्विभावैः संमुत्पद्यते ।
 तस्याश्च वाक्पारुर्ध्यनिर्भर्त्सनसंप्रहारवधवन्धनताडनादिभिरनुभावैरभिनयः
 प्रयोक्तव्यः । अत्रार्थे—

अविमृश्य तु यः (यस्तु^{१२}) कार्यं पुरुषो वर्धताडनं समारभते ।
 अविनिश्चितकारित्वात्स तुं खलु चपलो बुधैर्ज्ञेयः ॥ ६० ॥

१. 'अप्राप्तेन हि शोको' का. २. 'सा च' इति क ख का पुस्तकेषु नास्ति.
 ३. 'गुरुव्यतिक्रमणा च ज्ञान' इति क ख पुस्तकयो. ४. 'प्रतिज्ञानानिर्वहणकृतप्रत्यादि-
 ष्टपश्चात्तापादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' का. ५. 'भावैरुत्पद्यते' क ख. ६. 'गूढ' क-ख.
 ७. 'विचिन्तनविलेखन' क-ख.; 'चिन्तनोर्वीलेखन' का. ८. 'सस्पर्शन' का. ९. 'नख-
 निस्तोदनादिभिः' क-ख. १०. 'अत्रार्थे' भवति' क-ख. ११. 'कुर्वन्नेवं' क-ख.;
 'कुर्वन् यो हि नरो' का. १२. 'व्रीडित' क. १३ 'नसाश्च विनिकृन्तन्' क-ख.;
 'नखैश्च विनिकृन्तन्' का. १४. 'व्रीडित' क. १५. 'उत्पद्यते' क-ख का.
 १६. 'वाक्पारुर्ध्यादिभर्त्सनसंप्रहारवधवन्धनताडनज्ञापनादिभिः' का. १७. 'वधवन्धन-
 संप्रहारताडनादिभिः' क. १८. 'अत्रार्थे भवति' क. १९. 'वधवन्धनादिकं' का.
 २०. 'स हि' क-ख.

हर्षो नाम—मनोरथलामेष्टजनसमागमनमनःपरितोषदेवगुरुराजभर्तृप्रसा-
दमोजनाच्छादनघनलामोपभोगादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तमभिनयेन्नयन-
घदनप्रसादप्रियभाषणालिङ्गनकण्टकितपुलकितासस्वेदादिभिरनुभावैः ।

अत्रार्ये—

अप्राप्ये प्राप्ये वा लब्धेऽर्थे प्रियसमागमे वापि ।

हृदयमनोरथलामे हर्षः संजायते पुंसाम् ॥ ६१ ॥

[नयनवदनप्रसादप्रियभाषणालिङ्गनैश्च रोमाञ्चैः ।

ललितैश्चाङ्गविहारैः स्वेदाद्यैरभिनयस्तस्य ॥ ६२ ॥]

आवेगो नाम—उत्पातवातवर्षामिकुञ्जरोद्भ्रमणप्रियाप्रियश्रवणप्रकृतित्व्य-
सनाभिघातादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तत्रोत्पातकृतो नाम विद्युदुद्धकानि-
र्घातप्रपतनचन्द्रसूर्योपरागकेतुदर्शनकृतः । तमभिनयेत्सर्वाङ्गसंज्ञितावैमनस्य-
मुखवैवर्ष्यविषादविस्मयादिभिः । वातकृतं पुनरवगुण्ठनाक्षिर्परिमारजनवस्त्र-
संग्रहणत्वरितगमनादिभिः । वर्षकृतं पुनः सर्वाङ्गसंपिण्डनप्रधावनच्छत्रार्थय-
मार्गणादिभिः । अग्निकृतं नाम धूमाकुलनेत्रताङ्गसंकोचनविधूननातिक्रा-
न्तीपक्रान्तादिभिः । कुञ्जरोद्भ्रमणकृतं नाम त्वरितापसर्पणचपलगमनभयस्त-

१. 'लामेष्टितावा(वः)मीष्टजनसमागत (म) मनुः पुलकितपरितोष' क-र.;
'लामेष्टितामीष्टजनसमागमन परितोष' का. २. 'उत्पद्यते' क र-का. ३. 'प्रिय-
भाषणाकटिकत (कण्टकित ?) मुकुलिताश्रुस्वेदादिभिरनुभावै' क-र.; 'प्रियभाषण-
लिङ्गनकण्टकितासस्वेदोद्भ्रमणललितताङ्गनादिभिरनुभावैः' का. ४. 'अत्रार्या' क-र.
५. 'प्राप्ते वाप्राप्ते वा' क र.; 'प्राप्ते वाप्राप्ये वा का. ६. 'सेयमार्या' क-र.
पुस्तकयोर्नास्त्वेव. ७. 'श्रवणनयनाभिघातादिभिः' का. ८. 'उत्पद्यते' क-र-का.
९. 'धवोपोत (?)' क-र. १०. 'प्रलपन' क-र-का. ११. 'दर्शनादिभिर्विभावैः'
रत्पद्यते' का. १२. 'स्रस्तपिषण्णवैमनस्यमुखवैवर्ष्यविस्मयादिभिः' का. १३. 'अव-
गुण्ठन' व. १४. 'नाक्षिमर्दनवस्त्रसंग्रहन' क-र-का. १५. 'अनुभावै' इत्यधिकमत्र
का. पुस्तके. १६. 'वर्षाकृतं' क-र.; 'वर्षाकृतं नाम' का. १७. 'सपीडन' व.
१८. 'उप्राश्रयणादिभिः' क र-का. १९. 'तु' इति क-र-का-पुस्तकेषु. २०. 'धूमा-
कुला तत्रताङ्ग (?)सवेग' क र.; 'धूमाकुलनेत्रसंकोचनाङ्गसंवेग'. २१. 'तिक्रान्ताप-
क्रान्तादिभिः' क र.; 'तिमान्तपादादिभि' का. २२. 'अपि' क-र-का.

म्भवेपथुपश्चादवलोकनविस्मयादिभिः । प्रियश्रवणकृतं नामाभ्युत्थानालिङ्ग-
नवस्त्राभरणप्रदानाश्रुपुलकितादिभिः । अप्रियश्रवणकृतं नाम भूमिपतनवि-
पमविवर्तनपरिधानविलापनाक्रन्दनादिभिः । प्रकृतिव्यसनकृतं सहसो-
पसर्पणशस्त्रचर्मवर्मधारणगजतुरगरधारोर्हणसंप्रधारणादिभिः ।

एवमष्टविकल्पोऽयोमावेगः संभ्रमात्मकः ।

स्यैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां चापसर्पणैः ॥ ६३ ॥

अत्रार्ये भवतः ।

अप्रियनिवेदनाद्वा सहसा ह्यभिधारितारिवचनेन ।

शस्त्राक्षेपाघ्रासादावेगो नाम संभवति ॥ ६४ ॥

अप्रियनिवेदनाद्यो विपादुभावाश्रयोऽनुभावोऽस्य ।

सहसारिदर्शनाच्चेत्प्रहरणपरिघट्टनैः कार्यः ॥ ६५ ॥

जडता नाम—सर्वकार्याप्रतिपत्तिः । इष्टानिष्टश्रवणदर्शनव्याध्यादिभि-
र्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेदकथनाभिभाषणतूष्णीभावा^{११}निमेषनिरीक्ष-
णपरवशत्वादिभिरनुभावैः । अत्रार्या भवति—

इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखे वा न वेत्ति यो मोहात् ।

तूष्णीकः परवशगो भवति स जडसंज्ञितः पुरुषः ॥ ६६ ॥

१. 'तु' क ख-का. २. 'प्रोयता' क ख का. ३. 'अपि' क ख-का पुस्तके
तु नामापि नास्ति, अपिरपि नास्ति. ४. 'उभयपतनचलनपरिवर्तितपरिधावितविलापा-
क्रन्दादिभिः' क-ख.; 'भूमिपतनपरिदेवितविषयपरिवर्तितपरिधावितविलापरुदितादिभिः'
का. ५. 'व्यसनकृतं तु सहसोपक्रमणशस्त्रचर्मधारणवेपनगज' क ख.; 'व्यसनाभिघात-
कृतं तु सहसोपक्रमणशस्त्रचर्मधारणगज' का. ६. 'रयरोहण' क-ख. ७. 'संप्रहरणा-
दिभिः' का. ८. 'इत्येयोऽष्टविधो हेय.' क-ख-का. ९. 'भवत.' इति क-ख. पुस्तकयो-
र्नास्ति. १०. 'अप्रियनिवेदनादिध्वणादवधारितवचनस्य' (?) का. ११. 'ह्यवपीरि-
[तस्य !] वचनस्य' क-ख. १२. 'शस्त्रक्षेपप्रासात्' क-ख-का. १३. 'सहसा निदर्शनं
पेत्, प्रहरणपरिघट्टनं कार्यम्' का. १४. 'परिदेवनं कार्यम्' क-ख. १५. 'अकथना-
भाषण' क.; 'कथनाभाषण' ख-का. १६. 'भावाप्रतिमनिमेष' का. १७. 'भवति'
इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति. १८. 'वेत्ति न ये' ख. १९. 'स भवति' क-ख-का.
२०. 'जडसंज्ञक' क-ख-का.

गर्वो नाम—ऐश्वर्यकुलरूपयौवनविद्याबलघनलाभादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्यासूयावैज्ञाघर्षणानुत्तरदानासंभाषणाङ्गावलोकनविभ्रमापहसनवैक्पापरुष्यगुरुव्यतिक्रमणाधिक्षेपवचनविच्छेदादिभिरनुभावैरभिर्नयः प्रयोक्तव्यः । भवति चात्रार्या—

विद्यावांसे रूपादेश्वर्यादर्थं घनागमाद्वापि ।

गर्वः खलु नीचानां दृष्ट्यङ्गविचलिनैः कार्यः ॥ ६७ ॥

विपादो नाम—कार्यानिस्तरणद्वैवव्यापत्तिसमुत्थः । तमभिनयेत्सहायान्वेषणोपायविचिन्तनोत्साहविर्घातवैमनस्यनिःश्वसितादिभिरनुभावैरुत्तममध्यमानाम् । अधमानां तु परिधावनालोकनमुखशोषणसृक्परिलेहननिर्द्रानिःश्वसितध्यानादिभिरनुभावैः । अत्रार्याश्लोकौ—

कार्यानिस्तरणाद्वा चौर्याभिग्रहणराजदोषाद्वा ।

दैवादिष्टौ योऽर्थस्तदसंप्राप्तौ विपादः स्यात् ॥ ६८ ॥

विचित्रोपायचिन्ताभ्यां कार्यमुत्तममध्ययोः ।

निर्द्रानिःश्वसितध्यानैरधमानां तु दर्शयेत् ॥ ६९ ॥

१. 'विद्याबलादिभि' क-ख. २. 'त' क-ख. ३. 'असूया' इति का पुस्तके नास्ति. ४. "दानाभाषणा" क-ख., "दानसंभाषणांसावलोकन" का. ५. "वैक्पा" इति क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'गुरुव्यतिक्रमणाधिक्षेपादिभि' क-ख. 'गुरुव्यतिक्रमणाधिक्षेपादिभि' का. ७. 'अभिनयेत्' क-ख. ८. 'अत्रार्या' का.; 'अत्रार्या भवति' घ. ९. 'विद्यायौवनरूपात्' का. १०. 'अथवा' घ. ११. 'त च' क-ख. १२. 'विचारणै.' क-ख का. १३. 'कार्यानिस्तरण' (?) क-ख.; 'कार्यानिस्तरण' का. १४. 'निर्घातवैमनस्यादिभिर्हत्तममध्यमानाम्' का.; 'निर्घातवैमनस्या' (?) ख. १५. 'विपरिधावनावलोकनमुखशोषणसृक्' क-ख. १६. 'निद्राश्लेषितभ्यानादिभि.' क-ख-का. १७. 'अत्रार्यै' क-ख.; 'अत्रार्या श्लेषित' का. १८. 'कार्यानिस्तरण-कृतचौर्याभिग्रहणराजदोषाद्यै' क-ख., 'कार्यानिस्तरणकृतचौर्याभिग्रहणराजदोषाद्यै.' का. १९. 'दैवादर्थविवर्ते भवति विपाद सदा पुंवाम्' का. २०. 'वैषिल्योपाय' घ. २१. 'कार्ये' क-ख. २२. 'मिथमत' (?) क-ख.

औत्सुक्यं नाम—इष्टजनवियोगानुस्मरणोद्यानदर्शनादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तस्य दीर्घनिःश्वसिताधोमुखविचिन्तननिद्रातन्द्राशयनोभिलाषादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्या भवति—

इष्टजनस्य वियोगादौत्सुक्यं जायते ह्यनुस्मृत्या ।

चिन्तानिद्रातन्द्रागात्रगुरुत्वैरभिनयो ह्यस्य ॥ ७० ॥

निद्रा नाम—दौर्बल्यश्रमक्लममदालस्यचिन्तात्याहारस्वभावादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेद्भदनगौरवशरीरावलोकननेत्रधूर्णनविजृम्भणमान्योच्छ्वसितसन्नगात्रताक्षिणीमीलनादिभिरनुभावैः । अत्रार्ये भवतः—

आलस्यादौर्बल्यात्क्लमाच्छ्रमाच्चिन्तनात्स्वभावाच्च ।

रात्रौ जागरणादपि निद्रा पुरुषस्य संभवति ॥ ७१ ॥

तस्या मुखगौरवगार्त्रप्रतिलोलननयनमीलनजडत्वैः ।

जृम्भणगात्रविमर्दननुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ ७२ ॥

अपस्मारो नाम—देवैर्दयक्षनागब्रह्मराक्षसभूतप्रेतपिशाचग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकालान्तरैरपरिपतनव्याध्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्य स्फुरितनिःश्वसितोत्कम्पितधावनपतनस्वेदस्तम्भनवदनफेनजिह्वापरिलेहनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अत्रार्ये भवतः—

१. 'उद्यानदर्शन' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'तद्' क-ख. ३. 'तन्त्री' घ.
४. 'अभिलाषा' इति क ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'अभिनयेत्' क-ख. ६. 'भवत्यपि च' क-ख.; 'अत्रार्या' का. ७. 'तन्त्री' घ. ८. 'हि' इति क-ख-य-पुस्तकेषु नास्ति. ९. 'उत्पद्यते' क-ख-का. १०. 'शरीरालालन' क-ख.; 'गात्रपरिलोडन' का. ११. 'धूर्णनविजृम्भणगात्रमर्दोच्छ्वसितनिःश्वसितसन्नगात्रताक्षिणीमीलनसर्वक्रियासंमोहादिभि.' क-ख.; 'विधूर्णनजृम्भणगात्रविमर्दनोच्छ्वसितनिःश्वसितसन्नगात्रताक्षिणीमीलनसंमोहनादिभि.' का. १२. 'अत्रान्तरे आर्ये' क-ख. १३. 'तां' क ख. १४. 'गात्रपरिलोलनयनमीलनजनैः (?)' क-ख.; 'गात्रैर्नयननिमीलनविधूर्णनजडत्वैः' का. १५. 'अभिनयेत्प्राज्ञः' क-ख. १६. 'देवनागयक्षब्रह्मराक्षसपिशाचादीनां' क-ख.; 'देवनागयक्षराक्षसपिशाचादीनां' का. १७. 'ग्रहणोच्छिष्ट' क-ख.; 'ग्रहणादनुस्मरणाद्' का. १८. 'कालान्तरापातधातुवैषम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' क-ख.; 'कान्तारातिपातधातुवैषम्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' का. १९. 'स्फुरितकम्पितनिःश्वसित' क-ख.; 'दुरितकम्पितनिःश्वसित' का. २०. 'स्वेदस्तम्भनवदन' क-ख.; 'स्वेदवदनफेनहिक्काजिह्वा' का. २१. 'भवति चात्र' क-ख.

भूतपिशाचग्रहणानुसरणोच्छिष्टशून्यगृहगमनात् ।

कालान्तरातिपातादशुचेश्च भवत्यपसारः ॥ ७३ ॥

सहसा भूमौ पतनं प्रवेपनं वैदनफेनमोक्षश्च ।

निःसंज्ञस्योत्थानं रूपाण्येतान्यपसारं ॥ ७४ ॥

सुप्तं नाम—निद्राभिभवः; इन्द्रियविषयोपगमनमोहनक्षितितलशयनप्रसारणानुकर्षणादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । निद्रासमुत्थं तदुच्छ्वसितसन्नगात्राक्षि-
निमीलनसर्वेन्द्रियसंमोहनोत्स्रमायितादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्यं भवतः—

निद्राभिभवेन्द्रियोपरमणमोहनैर्भवेत्सुप्तम् ।

अक्षिनिमीलोच्छ्वसनैः स्वप्नायितजल्पितैः कार्यैः ॥ ७५ ॥

सोच्छ्वसैर्निश्वासैर्मन्दाक्षिनिमीलनेन निश्चेष्टः ।

सर्वेन्द्रियसमोहात्सुप्तं स्वप्नैश्च युञ्जीत ॥ ७६ ॥

विबोधो नाम—आहारपरिणामनिद्राच्छेदस्वप्नान्ततीव्रशब्दस्पर्शाश्रवणा-
दिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तमभिनयेज्जृम्भणाक्षिपरिमर्दनशयनमोक्षणादि-
भिरनुभावैः । अत्रार्या भवति—

१. 'भूतप्रेतपिशाच' क-ख.; 'भूतपिशाचसरणग्रहणानुच्छिष्ट' का. २. 'अशु-
चिपु च' क ख. ३. 'भवेद् व्यपसारः' का. ४. 'प्रकम्पन' क ख का.
५. 'वदने' (१) क-ख. ६. 'नि सज्ञाभ्युत्थान' का. ७. 'अपसारस्य' क-ख.
८. 'निद्राभिभव' इत्यारभ्य 'समुत्पद्यते' इत्यन्त पाठ क-ख का-पुस्तकेषु नास्ति.
९. 'तदुच्छ्वसितनिश्चित' क ख-का. १०. 'समोहस्वप्नायितादिभि' क-ख.; 'संमो-
होत्स्रमादिभि' का. ११. अत्रार्या का.; सेयमार्या क-ख का पुस्तकेषु नास्ति.
क ख पुस्तकयो 'अत्रार्या' इति नास्ति. १२ 'निश्वासै सोरा (च्छ्वा ?) सै' क-ख.
१३. 'निमीलने' क-ख. १४. 'निद्राच्छेदाहारपरिणाम' क-ख.; 'निद्राच्छेदाहार-
विपरिणाम' का. १५. 'स्वप्नान्तशब्दस्पर्शादिभि' क-ख.; 'दुःस्वप्नतीव्रशब्दरूपादिभि' का.
१६ 'उत्पद्यते' क-ख-का. १७ 'तं जृम्भणाक्षिविमर्दनशयापाश्रणाह (१)
चलनभुजाक्षेपाहलित्रोटनादिभिरभिनयेत्' क-ख.; 'तं जृम्भणाक्षिविमर्दनशयनमोक्षाह-
वदनभुजावक्षेपणाहलित्रोटनादिभिरनुभावैरभिनयेत्' का.

आहारविपरिणामाच्छब्दस्पर्शादिभिश्च संभूतः ।
प्रतिबोधस्त्वभिनेयो जृम्भणवर्दनाक्षिपरिमर्दः ॥ ७७ ॥

अमर्षो नाम—विद्यैश्वर्यबलाधिकैरधिक्षिप्तस्यावैमानितस्य वा समुत्प-
द्यते । तंमभिनयेच्छिरःकम्पनप्रस्वेदनाधोमुखविचिन्तनाध्यानाध्यवसायोपायस-
हायान्वेषणादिभिरनुभावैः । अत्र श्लोकौ—

आक्षिप्तानां सभामध्ये विद्यैश्वर्यबलाधिकैः ।

नृणामुत्साहसंयोगादमर्षो नाम जायते ॥ ७८ ॥

उत्साहाध्यवसायाभ्यामधोमुखविचिन्तनैः ।

शिरःप्रकम्पस्वेदाद्यैस्तं प्रयुञ्जीत पण्डितः ॥ ७९ ॥

अवहित्यं नाम—आकारप्रच्छादनात्मकम् । तच्च लज्जार्भयापजयगौर-
वजैहयादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तस्यान्यथाकथनावलोकितकथाभङ्गकृतकधै-
र्यादिभिरनुभावैरभिर्नयः प्रयोक्तव्यः । अत्र श्लोकौ भवति—

धार्ष्ट्यजैहयादिसंभूतमवहित्यं र्भयात्मकम् ।

तच्चागणनया कार्यं नातिचोत्तरभाषणात् ॥ ८० ॥

उर्ध्वता नाम—चौर्याभिग्रहणनृपापराधासत्प्रलापादिभिर्विभावैः समुत्प-
द्यते । तां च वधवन्धनताडननिर्भर्त्सनादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

१. 'बलनाक्षि' फा. २. '०धनबलाधिकैः' फ-रु फा. ३. '०अपमानितस्य'
फ-ख. ४. 'तं शिरःकम्पनप्रस्वेदाधोमुखविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादिभिर-
भिनयेत्' फ-ख.; 'तस्य शिरःकम्पनस्वेदाधोमुखविचिन्तनाध्यवसायध्यानोपायान्वेषणादि-
भिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः' फा. ५. 'भवति चात्र' फ-ख. ६. 'विद्या-
शौर्यबलाधिकैः' घ. ७. '०संपन्नो ह्यमर्षो' फ-रु-फा. ८. 'विचिन्तितैः' फ-रु.
९. 'प्रकम्पप्रस्वेदाः' फ-रु. १०. '०अपजय' इति फ-रु पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'उत्प-
द्यते' फ-ख-फा. १२. 'विलोकित' फ-रु-फा. १३. '०कृतैरनुभावैः' फा.
१४. '०अनुभावैः' इति फ-ख पुस्तकयोर्नास्ति. १५. 'भवति चात्र' फ-रु.; 'अत्र
श्लोकः' फा. १६. 'भयानकम्' फ-रु-फा. १७. 'तानि' फ-रु-फा. १८. 'अधोमता'
फ-रु-फा. १९. 'उत्पद्यते' फा.

अत्रार्या भवति—

चौर्याभिग्रहयोगानृपापराधात्तयोम्रता भवति ।

वधवर्धताहनादिभिरनुभावैरभिनयस्तस्याः ॥ ८१ ॥

मतिर्नाम—नानाशास्त्रचिन्तितनोहापोहादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते । तामभिनयेत् शिष्योपदेशार्थविकल्पनसंशयच्छेदादिभिरनुभावैः । भवति चात्र श्लोकः—

नानाशास्त्रार्थबोधेन मतिः संजायते नृणाम् ।

शिष्योपदेशार्थकृतस्तस्यास्त्वभिनयो भवेत् ॥ ८२ ॥

व्याधिर्नाम—वातपित्तकफसंनिपातप्रभवः । तस्य ज्वरादयो विशेषाः । ज्वरस्तु द्विविधः—सशीतः सदाहश्च । तत्रं सशीतो नाम प्रवेपितसर्वाङ्गोत्कम्पननिर्कुञ्चनम्यभिलाषरोमाञ्चहनुबलननासाविकूणनमुखशोषणपरिदेवितादिभिरनुभावैरभिनेयः । सदाहो नाम विक्षिप्तोङ्गकरचरणभूम्यभिलाषानुलेपनशीतलाभिलाषपरिदेवनमुखशोषोत्कुष्टादिभिरनुभावैः । ये चान्ये व्याघयस्तेऽपि खलु मुखविकूर्णनगात्रस्वम्भस्तस्त्राक्षिनिःश्वसनस्त्रनित्तोत्कुष्टवेपनादिभिरनुभावैरभिनेयाः । अत्रं श्लोको भवति—

१. 'भवति चात्र' क-ख.; 'अत्रार्या' का. २. 'चौर्याभिग्रहणवशात्' घ. ३. 'अयोम्रता' घ.; 'ततोम्रता' का. ४. 'वधवर्धन' क-ख. ५. 'शास्त्रचिन्तितो' क-ख.; 'शास्त्रार्थचिन्तितो' का. ६. 'उत्पद्यते' क-ख-का. ७. 'शिष्ये वेदेशार्थ' (?) क-ख. ८. 'मुनिष्पन्ना' क-ख. 'विनिष्पन्ना' का. ९. 'तु खलु' का. १०. 'सशीतस्त्वावत्' का. ११. 'नाम' इति क-ख-मुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'उत्कम्पनहेतुचलनास्यविकूणनमुखशोषणरोमाघासपरिदेवितादिभिः' क-ख.; 'उत्कम्पनउचितहनुबलननासाविकूर्णनमुखशोषणरोमाघासनेकपरिदेवनादिभिरनुभावैरभिनयः प्रयोक्तव्यः' का. १३. 'अभिनयेत्' घ. १४. 'सदाहस्तु' क-ख.; 'सदाहः पुनः' का. १५. 'विक्षिप्तवङ्गकरचरण' का. १६. 'शीताभिलाषपरिदेविताकुष्टादिभिः' क-ख.; 'शीताभिलाषपरिदेविताकुष्टादिभिः' का. १७. 'ऽन्येऽपि' का. १८. 'विकूर्णन' का. १९. 'स्वम्भस्तनित्ताकुष्टवेपनादिभिरभिनेयाः' क-ख.; 'स्वम्भनिश्चसनस्त्रनित्तोत्कुष्टवेपनपरिदेवनादिभिरनुभावैरभिनेयाः' का. २०. 'अथ श्लोकः' क-ख-का.

सामान्यतस्तु व्याधीनां कर्तव्योऽभिनयो बुधैः ।

सस्ताङ्गगात्रविक्षेपैस्तथा मुखविकूर्णनैः ॥ ८३ ॥

उन्मादो नाम-इष्टजनवियोगविभवनाशाभिघातवातपित्तश्लेष्मप्रकोपादिभि-
र्विभावैरुत्पद्यते । तमेनिमित्तहसितरुदितोत्कुष्टासंर्द्धप्रलापशयितोपविष्टोत्थित-
प्रधावित्तनृत्तगीतपठितमस्रपांस्वधूलनतृणनिर्माल्यंकुचेलवीरघटकपालशरा-
चाभरणधारणोपमोगैरनेकैश्चानवस्थितैश्चेष्टानुकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत् ।

अत्रार्थं भवतः—

इष्टजनविभवनाशादभिघाताद्वातपित्तकफकोपात् ।

विविधाच्चिर्त्तविकारादुन्मादो नाम संभवति ॥ ८४ ॥

अनिमित्तहसितरुदितोपविष्टगीतप्रधावितोत्कुष्टैः ।

अन्यैश्च विकारकृतैरुन्मादं संप्रयुञ्जीत ॥ ८५ ॥

मरणं नाम—व्याधिजमभिघातजं च । तत्रात्रार्थं कृच्छूलदोषवैषम्यगण्डपि-
कटज्वरविषूचिकादिर्मर्यदुत्पद्यते तद्व्याधिप्रभवम् । अभिघातजं तु शस्त्राहि-
दंशविषपानश्चापदगजतुरगरथपशुयानपातविनाशप्रभवम् ।

एतेयोरभिनयविशेषान्वक्ष्यामः—तत्र व्यधिजं नाम विषण्णगात्रव्याय-
ताङ्गविचेष्टितनिमीलितनयनं हिकाश्वासोपेतनमनवेक्षितपरिजनमव्यक्ताक्षर-
कथनादिभिरनुभावैरभिनयेत् । अत्र श्लोको भवति—

१. 'समासतस्तु' क ख. २. 'रजा मुखविघूर्णनै' का. ३ 'व्यसनाभिघात' का.
४. 'समुत्पद्यते' क-ख. ५ 'तमपनिमित्त' घ. ६. 'शाब्दप्रलाप' क ख.; 'शासबन्ध'
का. ७. 'शयनो' क-ख का. ८. 'प्रचित्तनृत्त' क-ख. ९. 'पाश्वधूलन' का.
१०. 'वधूलननिर्माल्यवीरघटवज्र शरावाभरणस्पर्शनोपमोगैरन्यैश्चानवस्थितावष्टा (?) करणा-
दिभिरनुभावैरभिनयेत्' क ख. ११. 'भारणा (?) धारणो' का. १२. 'रन्यैश्चानवहित-
चेष्टाकरणादिभिरनुभावैरभिनयेत्' का. १३. 'भवति चात्र' क-ख. १४. 'पित्तविकारात्'
क-ख का. १५. 'रुदितहसितो' घ. १६. 'आन्ध्रयकृच्छूल' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.
१७. 'यदान्त्र' का. १८ 'गण्डपिण्डकाज्वर' का. १९. 'विचाचंकादिभि.' क-ख.
२०. 'यद्' इति क ख का-पुस्तकेषु नास्ति. २१. 'पशु' इति क-ख का-पुस्तकेषु नास्ति.
२२. 'एतेष्विदानीम्' क ख. २३. 'व्याधिज विषण्णगात्रं व्यपेताङ्गविचेष्टितं निमीलित-
नयनं हिकाश्वासोत्पत्तनमनवेक्षितं' क-ख.; 'विषण्णगात्रमप्यायताङ्गविचेष्टितं निमीलित-
नयनं हिकाश्वासोत्पत्तनमनवेक्षितं' का. २४. 'भवति' इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति.

व्याधीनामेकभावो हि मरणाभिनयः स्मृतः ।

विषण्णगात्रैर्निश्चैरिन्द्रियैश्च विवर्जितः ॥ ८६ ॥

अभिघातजे तु नानापकारा अभिर्नयविशेषाः । यथा—शस्त्रक्षते तावत्सहस्राभूमिपतनवर्षनस्फुरणादिभिरभिनयः प्रयोक्तव्यः । अहिदष्टे विपपीतयोर्विपवेगो यथा—काश्यवेपथुविदारहृदिकाफेनस्कन्धभङ्गजडतामरणानीत्यष्टौ विपवेगाः । अत्रानुवंश्यौ श्लोकी भवतः—

काश्यं तु प्रथमे वेगे द्वितीये वेपथुर्भवेत् ।

दाहं तृतीये हिक्कां च चतुर्थे संप्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥

फेनं च पञ्चमे कुर्यात्षष्ठे स्कन्धस्य भङ्गनम् ।

जडतां सप्तमे कुर्यादष्टमे मरणं तथा ॥ ८८ ॥

अत्रार्या भवति—

श्वापदगजतुरगरथोद्भवं तु पशुयानपतनजं वापि ।

शस्त्रक्षतवत्कुर्यादनवेक्षितं गौत्रसंचारम् ॥ ८९ ॥

इत्येवं मरणं ज्ञेयं नानावस्थान्तरात्मकम् ।

प्रयोक्तव्यं बुधैः सम्यग्यथाभावाङ्गचेष्टितैः ॥ ९० ॥

त्रासो नाम—विद्युदुल्काशनिपातनिर्घाताम्बुधरमहासत्त्वपशुरवादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तं संक्षिप्ताङ्गोत्कम्पनवेपथुस्तम्भरोमाञ्चगद्गदपलापादिभिरनुभावैरभिनयेत् । अत्र श्लोको भवति—

१. 'नानाभिनयविशिष्टा' क-ख.; 'नानापकाराभिनयविशेषा' का. २. 'विकम्पन' क-ख.; 'भूमिपतनादिभिरनुभावा' का. ३. 'अहिदष्टे विपपीते नानाविपवेगैर्यथा' क-ख.; 'अहिदष्टे तु विपपीते वा विपवेगे यथा' का. ४. 'दाह' क-ख-का. ५. 'अनुवंश्यौ' इति च पुस्तके नास्ति. ६. 'वेपथुस्तथा' क-ख.; 'वेपथुं तथा' का. ७. 'दाह' क-ख. ८. 'तु' का. ९. 'स्वात् षष्ठे स्कन्धभङ्गनम्' क-ख.; 'षष्ठे तु स्कन्धभङ्गनम्' का. १०. 'भवेत्' घ. ११. 'अत्रार्या भवति' इत्यधिक च-पुस्तके. १२. 'रथ' इति का-पुस्तके नास्ति. १३. 'अनञ्जतगात्रसंचारं' क-ख. १४. 'इत्येतन्मरणं प्रोक्तं' क-ख.; 'इत्येवं मरणं ज्ञेयं' का. १५. 'वापङ्गचेष्टितैः' का.; 'भावा... चेष्टितै' घ. १६. 'अम्बुदरवत्सत्त्वदर्शनपथारवादिभि' का. १७. 'तमभिनयेत्' घ.; 'त' इति का पुस्तके नास्ति. १८. 'भवति चात्र' क-ख.; 'अत्र श्लोक.' का.

महाभैरवनादाद्यैस्त्रासैः समुपजायते ।

सस्ताङ्गाक्षिनिमेपैश्च तस्य त्वभिनयो भवेत् ॥ ९१ ॥

वितर्को नाम—संदेहविमर्षविप्रतिपत्त्यादिभिर्विभावैरुत्पद्यते । तमभि-
नयेद्विविधविचारितप्रश्नसंप्रधारणमग्नसंगूहनादिभिरनुभावैः । अत्र श्लोको
भवति—

विचारणादिसंभूतः संदेहातिशयात्मकः ।

वितर्कस्त्वभिनयो वै शिरोभ्रूक्षेर्षकम्पनैः ॥ ९२ ॥

एवंमेते त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणो भावा देशकालावस्थानुरूप्येणात्मगतप-
रमध्यस्था उत्तममध्यमाधमैः स्त्रीपुंसैः स्वप्रयोगवशादुपपाद्या इति ।

त्रयस्त्रिंशदिमे भावा विज्ञेया व्यभिचारिणः ।

सात्त्विकांस्तु पुनर्भावान्प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ९३ ॥

अत्राह—किमन्ये भावाः सत्त्वेन विनीभिनीयन्ते यस्मादुच्यते एते
सात्त्विका इति । अत्रोच्यते एवमेतत् कस्मात्—इह हि सत्त्वं नाम मनः-
प्रभवम् । तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते । मनःसमाधानाच्च सद्यो निर्वृति-
रिति । तस्य च योऽसौ स्वभावो रोमाञ्चाश्रुवैषर्ण्यादिलक्षणो यथाभावोप-

१. 'नादाद्यै' क-ख. २. 'त्रासात्' क-ख. ३. 'सस्ताङ्गार्थनिमेपाद्यैः' का. ४. 'विप्र-
त्ययादिभिरनुभावैः.....' क-ख. 'विप्रत्ययादिभिर्विभावैरुत्पद्यते' का.
५. 'संज्ञासंप्रधारणमग्न' का. ६. 'भवति चात्र' क-ख.; 'अत्र श्लोकः' का. ७. 'संभूतैः'
क-ख. ८. 'स संदेहो त्रयात्मकः' (?) क-ख.; 'संदेहजननात्मकः' का. ९. 'वितर्कः
सोऽभिनेयस्तु' व.; 'वितर्कस्त्वभिनयेयः स्यात्' का. १०. 'पक्षकम्पनैः' का. ११. 'एव-
मेते' इत्यारभ्य 'उपपाद्या इति' इत्यन्तं पाठः क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'विभावा देशका-
लावस्थानुगतमध्यमाधमोत्तमैः स्त्रीपुंसकैः पुरुषप्रयोगवशादुत्पाद्या इति' का. १३. 'अमी
भावाः' क-ख. १४. 'सुविज्ञेयाः प्रयोक्तृभिः' क-ख. १५. 'व्याख्यास्यामि' का.
१६. 'सालत (?)' क-ख. १७. 'नाभिनीयन्ते' क-ख.; 'विनाभिचीयन्ते' का.
१८. 'येनैते सात्त्विका उच्यन्ते' क-ख.; 'यस एत सात्त्विका इत्युच्यन्ते' का. १९. 'एव-
मेतत् कस्मात्' इति क-ख-का-पुस्तकेषु नास्ति. २०. 'हि' इति का-पुस्तके नास्ति.
२१. 'उच्यते' घ. २२. 'मनसः समाधौ सरवनिष्पत्तिर्भवतीति' घ.; 'मनसः समाधानाच्च
सरवनिष्पत्तिर्भवति' का. २३. 'व' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २४. 'रोमाञ्चाद्यादिकृतः
स न शक्यसेऽन्यमनसा' क-ख.; 'स्वभस्वेदरोमाद्यास्तैवर्थादिको न दृश्यते मनसा' का.

गतः स न शक्योऽन्यमनसा कर्तुमिति । लोकस्वभावानुकरणाच्च नाट्यस्य सत्त्वमीप्सितम् । को दृष्टान्तः । इह हि नाट्यधर्मप्रवृत्ताः सुखदुःखकृतो भावास्तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्या यथा स्वरूपा भवन्ति । दुःखं नाम रोदनात्मकं तत्कथमदुःखितेन, सुखं च प्रहर्षात्मकमसुखितेनाभिनेयेम् । एतदेवास्य सत्त्वं यदुःखितेन सुखितेन वैश्वरोमाञ्चौ प्रदर्शयित्वाविति कृत्वा सात्त्विका भावा इत्यभिव्याख्याताः । तत्र इमे—

स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमेदोऽथ वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मर्ताः ॥ ९४ ॥

अत्रार्याः—तत्र

क्रोधभयहर्षलज्जादुःखश्रमरोगतापघातेभ्यः ।

व्यायामक्लृर्मर्धर्मैः स्वेदः सर्पीडनाच्चैव ॥ ९५ ॥

हर्षभयरोगविस्मयविषादरोषादिसंभवः स्तम्भः ।

शीतभयहर्षरोषस्पर्शजरासंभवः कम्पः ॥ ९६ ॥

आनन्दामर्षाभ्यां धूमाञ्जनजृम्भणोद्भयाच्छोकात् ।

अनिमेषप्रेक्षणतः शीताद्रोगाद्भवेदसु ॥ ९७ ॥

१. 'करणलाच नान्यस्य' का. २. 'अत्राह को दृष्टान्त इति चेत् । अत्रोच्यते' का. ३. 'नाट्यधर्माप्रवृत्ता.' व.; 'नाट्यधर्मः प्रवृत्त' का. ४. 'सुखदुःखकृतो भावः' का. ५. 'सत्त्वविशुद्धाधिष्ठित. कार्या यथास्वरूपो-भवति' का. ६. 'तत्र दु.खं' का. ७. 'च' इति का पुस्तके नास्ति. ८. 'तत्कथमसुखितेन' क ख. ९. 'अभिनेयेत्' व.; 'अभिनेतुं शक्यते इति सत्त्वममीप्सितमिति कृत्वा सात्त्विको नाम इति भावः ।' का. १०. '[सर्व] दु.खितेन' व. ११. 'स्वरोमाञ्चौ' व. १२. 'दर्शयित्वा' क-ख. १३. 'इत्यभिव्याख्याता' क-ख. १४. 'तत्र' इति क-पुस्तके नास्ति; 'इमे' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १५. पद्यमिदं क ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १६. 'स्वरसादोऽथ' का. १७. 'स्मृता.' का. १८. 'धर्मात्' क-ख-का. १९. 'शोकविस्मय' क-ख. २०. 'रोगवशासंभव.' क-ख.; 'सदरोषसंभव' का. २१. 'जरारोगज.' क ख. २२. 'जृम्भणभयाद्य' का. २३. 'शोकानिमिषप्रेक्षणशीताद्रोगाद् भवेदसम्' का. २४. 'भवेदासम्' व.

शीतक्रोधभयश्रमरोगक्लमतापजं च वैवर्ष्यम् ।
 स्पर्शभयशीतहर्षैः क्रोधाद्रोगाच्च रोमाञ्चः ॥ ९८ ॥
 स्वरभेदो भयहर्षक्रोधजैरारौक्ष्यरोगमदजनितः ।
 श्रममूर्च्छामदनिद्राभिघातमोहादिभिः प्रलयः ॥ ९९ ॥
 एवमेते बुधैर्ज्ञेया भावा ह्यष्टौ तु सात्त्विकाः ।
 कर्म चैषां प्रवक्ष्यामि रसैर्भावानुभावकम् ॥ १०० ॥
 व्यजनैर्ग्रहणाच्चापि खेदापनयनेन च ।
 खेदस्याभिनयो योज्यस्तथा वाताभिलापतः ॥ १०१ ॥
 निश्चेष्टो निष्प्रकम्पश्च स्थितः शून्यजडाकृतिः ।
 स्कन्नगात्रतया चैव स्तम्भं त्वभिनयेद्बुधः ॥ १०२ ॥
 वेपनात्स्फुरणात्कम्पाद्वेपथुं संप्रदर्शयेत् ।
 स्वरभेदं तथा चैव भिन्नगद्गदनिस्वनैः ॥ १०३ ॥
 मुहुःकण्टकितत्वेन तथोल्लुकसनेन च ।
 रोमाञ्चस्त्वभिनयो वै गात्रसंस्पर्शनेन च ॥ १०४ ॥

१. 'हर्षात्' क-ख-का. २. 'स्वरसादो' का. ३. 'जरारोगमदजनित.' क-ख.;
 'ज्वररोगमदजनित.' का. ४. 'गानुभावानुभावकम्' क-ख-का. ५. 'व्यञ्जक'
 क-ख.; 'व्यञ्जन' का. ६. 'खेद एवाभिनेतव्य.' व-का. ७. व-पुस्तके श्लोकानां
 पौर्वापर्य-मन्त्र वर्तते यथा—

'निःसंशो निष्प्रकम्पश्च स्थितः शून्यजडाकृतिः । स्कन्नगात्रतया चैव स्तम्भं त्वभिनयेद्बुधः ॥
 व्यजनैर्ग्रहणाच्चैव खेदापनयनेन च । खेद एवाभिनेतव्यस्तथा वाताभिलापतः ॥
 मुहुः कण्टकितत्वेन तथोल्लुकसनेन च । पुलकेन च रोमाञ्चं गात्रस्पर्शेन दर्शयेत् ॥
 स्वरभेदोऽभिनेतव्यो भिन्नगद्गदनिस्वनैः । वेपनात् स्फुरणात् कम्पाद्वेपथुं संप्रदर्शयेत् ॥
 मुखवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगतः । वैवर्ष्यमभिनेतव्यं प्रयत्नात्तदि दुष्करम् ॥
 बाष्पाम्बुश्रुतनेत्रलाशेत्रसंमार्जनेन च । मुहुरक्षुण्णापातैरासं त्वभिनयेद्बुधः ॥
 निश्चेष्टो निष्प्रकम्पत्वादव्यकथितादपि । महीनिपतनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥'

श्लोकेऽप्येतेषु पाठभेदोऽप्यवलोकनीयः ।

८. 'स्मितशून्यजडाकृतिः' का. ९. 'निःसंश्लक्ष्णगात्रं च' का. १०. 'सत्त्वभिनये-
 बुधः (?)' क-ख. ११. 'संप्रदर्शयेत्' क-ख का. १२. 'विस्मरैः' क-ख. १३. 'मिथ
 कण्टकितत्वेन' क-ख.

नेत्रसंमार्जनैर्बाष्पैरशु चाभिर्नयेद्बुधः

मुखवर्णपरावृत्त्या नाडीपीडनयोगतः ॥ १०५ ॥

वैवर्ष्यमभिनेतव्यं प्रयत्नादङ्गसंश्रयम् ।

महीनिपतनाच्चापि प्रलयाभिनयो भवेत् ॥ १०६ ॥

एकोनपञ्चाशदिमं यथावद्भावात्सर्ववस्था गौदिता मया वः ।

मूयश्च ये यत्र रसे नियोज्यास्ताञ्श्रोतुमर्हन्ति च विप्रमुख्याः ॥ १०७ ॥

अत्र श्लोकाः—

ग्लानिः शङ्का क्षुत्तया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्तं निद्रावहित्यं च शृङ्गारे वेपथुस्तथा ॥ १०८ ॥

आलस्योम्रजुंगुप्साभिर्भावैस्तु परिवर्जिताः ।

उद्भावावयन्ति शृङ्गारं सर्वे भावाः स्वसंज्ञया ॥ १०९ ॥

ग्लानिः शङ्का क्षुत्तया च श्रमश्चपलता तथा ।

सुप्तं निद्रावहित्यं च हास्ये भावोः प्रकीर्तिताः ॥ ११० ॥

निर्वेदश्चैव चिन्ता च दैन्यं ग्लान्यासमेव च ।

जडता मरणं चैव व्याधिश्चैव करुणे स्मृतीः ॥ १११ ॥

१. 'त्वग्निनयेद्' का. २. इत पूर्व क ख पुस्तकयो 'निशेषो निष्प्रकम्पश्च स्थित शून्यब्रह्माकृति' इति पदार्थं वर्तते । 'महीनिपतनाच्चापि' का. ३. 'अमी' क-ख. ४. '°स्त्ववस्था (१) क ख. ५ 'ह्रुदिता मयेह' च. ६ 'एषां च ये' क ख., 'येषां च ये' का. ७. 'अत्र श्लोका इति' क-ख का पुस्तकेषु नास्ति. ८. 'अत्र' व पुस्तके निम्नलिखितश्लोका अधिका —

[शङ्का व्याधित्तथा ग्लानिचिन्तासुया मयं तथा । विस्मयश्च वितर्कश्च स्तम्भश्चपलता तथा ॥ रोमाशहर्षो निद्रा च तथोन्मादमदावपि । खेदश्चैवावहित्यं च प्रलयो वेपथुस्तथा ॥ विषादश्रमनिर्वेदा गर्वावेगौ धृति स्मृति । मतिर्मोहो विबोधश्च क्षुत्तमौत्सुक्यलज्जिते ॥ श्लोधास्यो च हासश्च शोकोऽपस्सार एव च । दैन्यं च मरणं चैव रतिरुत्साहस्युता ॥ त्रासवैवर्ष्यरुदितैः स्वरमेदं शमोऽपि च । जडता च तथा धृत् च चत्वारिंशत्प्रकीर्तिताः ॥]

९. 'वै पुनस्तथा' क-ख. १०. 'जुगुप्सास्यैरेव भावैस्तु वर्जिता' ख. ११. अत्र व-पुस्तके— [मभावसरमेवे हि स्थायिसञ्चारिसंज्ञाः । उरूपदन्ति शृङ्गारं रसमासाद्य संज्ञितम् ॥] इत्यधिकम्, १२. 'हास्यभावाः' क-ख. १३. 'निर्वेदाद्यैव' क-ख. १४. 'दैन्यं ग्लान्यासमेव च' क-ख., 'दैन्यग्लान्यासमेव च' का. १५. 'वाकरुणा (१) क-ख. १६. 'रसे' का.

- असंमोहस्तथोत्साह आवेगो हर्ष एव च ।
 मतिश्चैव तथोत्त्वममर्षो मद एव च ॥ ११२ ॥
 रोमाञ्चः स्वरभेदश्च क्रोधोऽसूयौ घृतिस्तथा ।
 गर्वश्चैव वितर्कश्च वीरे भावा भवन्ति वै ॥ ११३ ॥
 गर्वोऽसूया तथोत्साह आवेगो मद एव च ।
 क्रोधश्चपलता हर्षो रौद्रे चोत्त्वमेव च ॥ ११४ ॥
 स्वेदश्च वेपथुश्चैव रोमाञ्चो गद्गदस्तथा ।
 त्रासश्च मरणं चैव वैवर्ष्यं च भयानके ॥ ११५ ॥
 अपसारस्तथोन्मादो विषादो मद एव च ।
 मृत्युर्व्याधिर्भयं चैव भावा वीभत्ससंश्रिताः ॥ ११६ ॥
- स्तम्भः स्वेदश्च मोहश्च रोमाञ्चो विसयस्तथा ।
 आवेगो जडता हर्षो मूर्च्छा चैवाद्भुताश्रयाः ॥ ११७ ॥
 ये त्वेते सात्त्विका भावा नानाभिर्नयसंश्रिताः ।
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु ते ज्ञेया नाट्यप्रोक्तभिः ॥ ११८ ॥
 न ह्येकरसजं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतैः ।
 भावो वापि रसो वापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वै ॥ ११९ ॥
 [वैहृणां रसमवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।
 स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः ॥ १२० ॥
-) दीपयन्तः प्रवर्तन्ते ये पुनः स्थायिनं रसम् ।
 • ते तु संचारिणो ज्ञेयास्ते हि स्थायित्वमागताः ॥ १२१ ॥

१. 'अमर्षादन एव च' क. ख.; 'हर्षं उन्माद एव च' का. २. 'प्रतिबोधश्च' क. ख. का.
 ३. 'क्रोधासूये' क. ४. पञ्चमिदं घ-पुस्तके नास्ति. ५. 'तूपलमेव च' का. ६. 'वेपथु-
 राभेदश्च रोमाञ्चो गद्गदस्तथा । स्तम्भश्च मरणं स्वेदो वैवर्ष्यं च भयानके ॥' इति घ-
 पुस्तके. ७. 'व्यपनो नाम एव च' क. ख. ८. 'मृत्युव्याधी' का. ९. 'चैवाद्भुते रसे' घ.
 १०. 'नानालाभसमाश्रया.' क. ख. ११. 'सर्वेति (१) ते' क. ख. १२. 'विज्ञेया' का.
 १३. 'प्रयोगजम्' क. ख. १४. 'च' क. ख. १५. इत प्रवृत्ति बोधकवदानि
 १२७ यावत् पद्यानि क. ख. पुस्तकयोर्न सन्ति. १६. 'सर्वेषां रसमवेतानां' का.
 १७. पञ्चमेतत् का पुस्तके नास्ति.

विभावानुभावर्युक्तो ह्यङ्गवस्तुसमाश्रयः ।
 संचारिभिस्तु संयुक्तः स्थाय्येव तु रसो भवेत् ॥ १२२ ॥
 स्थायी सत्त्वातिरेकेण प्रयोक्तव्यः प्रयोक्तृभिः ।
 संचार्याकारमात्रेण स्थायी यस्मादेवस्थितः ॥ १२३ ॥
 (ये त्वेते सात्त्विका भावा नानाभिनययोजिताः ।
 रसेष्वेतेषु सर्वेषु ते ज्ञेया नाट्यकोविदैः ॥ १२४ ॥)
 न ह्येकरसजं काव्यं नैकभावैकवृत्तिकम् ।
 विमर्दे रागमायाति प्रयुक्तं हि प्रयत्नतः ॥ १२५ ॥
 भावा वापि रसा चापि प्रवृत्तिर्वृत्तिरेव वा ।
 वीभत्साद्भुतशान्तानां त्रैविध्यं नात्र कथ्यते ॥ १२६ ॥
 यण्णां रसानां त्रैविध्यं नानाभावरसान्वितम् ।
 सत्त्वप्रयोजितो ह्यर्थः प्रयोगोऽत्र विराजते ।
 विदित्वा हि विराजन्ते लोके चित्रं हि दुर्लभम् ॥ १२७ ॥]
 नानाभावार्थसपत्ना स्थायिसत्त्वाभिचारिणः ।
 पुष्पावकीर्णाः कर्तव्याः काव्येषु हि रसा बुधैः ॥ १२८ ॥
 सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।
 स मन्ततो (व्योऽ) रसः स्थायी शेषा. संचारिणो मताः ॥ १२९ ॥
 एवं रसाश्च भावाश्च व्यवस्थां नाटके स्मृताः ।
 य एवमेताज्जानाति स गच्छेत्सिद्धिमुत्तमाम् ॥ १३० ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे भावैक्यजनो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

१. 'युतो' का. २. 'व्यवस्थित' का. ३. अत्र 'चित्राणि न विरज्यन्ते लोके
 चित्रं हि दुर्लभम् । विमर्दो रागमायाति प्रयुक्तमपि यत्नतः ॥' इत्येकमेव पद्यं का.
 पुस्तके च. पुस्तकस्य शेषपदानां स्थाने ४. 'नानार्थभावसपत्ना' क. र.; 'नानार्थभाव-
 निष्पत्ता' का. ५. 'स्थायिभावा विचारिण' क. र.; 'स्थायिलविचारिण' का.
 ६. 'पुष्पावकीर्णा' का. ७. 'सत्त्वरसाधये' का. ८. पद्यमिदं च-का-पुस्तकयो-
 १२० श्लोकत्वेन पूर्वमेवागतम्. ९. 'एव रसानां भावानां व्यवस्थानमिह स्मृतम्'
 च. १०. 'व्यवस्था' का. ११. 'भावविकल्पो' च.

अष्टमोऽध्यायः ।

ऋपय ऊचुः—

भावानां च रसानां च समुत्थानं यथाक्रमम् ।

त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ १ ॥

नाट्ये कतिविधः कार्यस्तैर्ज्ञैरभिनयक्रमः ।

कथं चाभिनयो ह्येष कतिभेदश्च कीर्तितः ॥ २ ॥

सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ।

यो यथाभिनयो यस्मिन्योक्तव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।

प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयान्प्रति ॥ ४ ॥

• अहं वः कथयिष्यामि निखिलेन तपोधनाः ।

यस्मादभिनयो ह्येष विधिवत्समुदाहृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान्वर्तयिष्यामः । अभिनय इति कस्मा-
दुच्यते अमीत्युपसर्गः । 'णीञ्' प्रापणार्थो धातुः । अस्याच्चप्रत्ययान्तस्याभि-
नय इति रूपं सिद्धम् । एतच्च धात्वनुवचनेनावधार्यं भवति । अत्र श्लोकौ—

अभिपूर्वंस्तु णीञ्धातुरोभिमुख्यार्थनिर्णये ।

यस्मात्प्रयोगे नयति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ६ ॥

विभावयति यस्माच्च नानार्थाद्भि प्रयोगतः ।

1) शास्त्राङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥

• चतुर्विधश्चैष भवेन्नाट्यस्याभिनयो द्विजाः ।

अनेकभेदहेतुलं नाट्यमस्मिन्प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥

१. 'ऋपय. ऊचु.' का पुल्लिङ्गे नास्ति. २. 'तंके.' क. रा. ३. 'वा' का. ४. 'व'
का. ५. 'भगवान् बहुवर्हसि' का. ६. 'अत्राह' इत्यधिकं का. पुल्लिङ्गे. ७. 'अत्र'
इत्यधिकं का. पुल्लिङ्गे. ८. 'प्रापणार्थं' का. ९. 'अस्याभिनीत्येवं' अत्रस्थितस'
इत्यधिकं का. पुल्लिङ्गे १०. 'इत्येवं' का. ११. 'तर्पणवचनेनोपधार्यम्' क. रा.
१२. 'पुण' क. रा. १३. 'यस्मात् पदार्थान् नयति' का. १४. 'भावान्' क. रा.
१५. 'दाहृत्यं' का. १६. 'अस्मिन्' का.

आङ्गिको वाचिकश्चैव ह्यौहार्यः सात्त्विकस्तथा ।
 ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्राश्चतुर्धा परिकल्पितः ॥ ९ ॥
 सात्त्विकः पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च सहितो मया ।
 अङ्गाभिनयमेवादौ गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥
 त्रिविधस्त्वाङ्गिको ज्ञेयः शारीरो मुखजस्तथा ।
 तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुतः ॥ ११ ॥
 शिरोहस्तकटीवक्ष.पार्श्वपादसमन्वितः ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तः षडङ्गो नाट्यसंग्रहः ॥ १२ ॥
 तस्य शिरोहस्तोरःपार्श्वकटीपादतः षडङ्गानि ।
 नेत्रभ्रूनासाधरकपोलचिबुकान्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
 अस्य शाखा च नृत्यं च तथैवाङ्कुर एव च ।
 वस्तून्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ १४ ॥
 आङ्गिकस्तु भवेच्छाखा ह्यङ्कुरः सूचना भवेत् ।
 अङ्गहारविनिष्पन्नं नृत्यं तु करणाश्रयम् ॥ १५ ॥
 मुखजेऽभिनेये विप्रा नानाभावरसाश्रये ।
 शिरसा प्रथमं कर्म गदतो मे निबोधत ॥ १६ ॥
 आकम्पितं कम्पितं च ध्रुतं विधुतमेव च ।
 परिवाहितमाधूतमवधूतं तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
 निहञ्चितं परावृत्तमुत्क्षिप्तं चाप्यधोगतम् ।
 लोलितं चेति विज्ञेयं त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
 शनैराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
 ह्रुतं तदेव बहुशः कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
 संज्ञोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
 निर्देशोवाहने चैव भवेदाकम्पितं शिरः ॥ २० ॥

१. 'प्रादार्य' का. २. 'तु' का. ३. 'प्रादौ' का. ४. 'एष्ट.' का. ५. 'अस्य' का.
 ६. 'हि' इति का-पुस्तके नास्ति. ७. 'मुखानभिनये' क-ख. ८. 'न समाश्रये'.
 ९. 'हितोद्गाहितक' का. १०. 'चैव'. ११. 'इतम्' क-ख. १२. 'निर्देशे वाहने' का.

रोषे वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञाने च तर्जने ।
 पृच्छातिशयवाक्येषु शिरः कम्पितमिष्यते ॥ २१ ॥
 शिरसो रेचनं यत्तु शनैस्तद्भुतमुच्यते ।
 द्रुतमारेचनादेतद्विधुतं च भवेच्छिरः ॥ २२ ॥
 अनीप्सिते विषादे च विसये प्रत्यये तथा ।
 पार्श्ववलोकने शून्ये प्रतिपेधे धुतं शिरः ॥ २३ ॥
 शीतग्रस्ते भयार्ते च त्रासिते ज्वरिते तथा ।
 पीतमात्रे तथा मधे विधुतं च भवेच्छिरः ॥ २४ ॥
 पर्यायशः पार्श्वगतं शिरः स्यात्परिवाहितम् ।
 औघृतमुच्यते तिर्यक्सकृदुद्वाहितं च यत् ॥ २५ ॥
 साधने विसये हर्षे स्मृते वामर्षिते तथा ।
 विचारे निहुते चैव लीलायां परिवाहितम् ॥ २६ ॥
 गर्वात्मदर्शने चैव पार्श्वस्थोर्ध्वनिरीक्षणे ।
 आर्धुतं तु शिरो ज्ञेयमात्मसंभावनादिषु ॥ २७ ॥
 यदधः सकृदाक्षिप्तमवधूतं तु तच्छिरः ।
 संदेशावाहनालापसंज्ञादिषु तदिष्यते ॥ २८ ॥
 किञ्चित्पार्श्वानतग्रीवं शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
 व्याधिते मूर्च्छिते मत्ते चिन्ताया हनुधारणे ॥ २९ ॥
 उल्लिप्तबाहुशिखरं निकुञ्चितशिरोधरम् ।
 निहञ्चितं शिरो ज्ञेयं स्त्रीणामेतत्प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥
 गर्वे विलासे ललिते विठोके किलकिञ्चिते ।
 मोहायिते कुट्टमिते स्तम्भे माने निहि(ह^२)ञ्चितम् ॥ ३१ ॥

१. 'प्रतिज्ञानेऽप' फा. २. 'व्याययपर्यणयोऽथैव' फा. ३. 'इष्यते' फा. ४. 'तु' फा.
 ५. 'तु' फा. ६. 'पर्यायत' फा. ७. 'सकृदुद्वाहितं चोर्ध्वमुद्वाहितमिति स्थितम्' फा.
 ८. 'उद्वाहितं' फा. ९. 'स्थिते चा०' फा. १०. 'विहते' फा. ११. 'गर्वेऽलादर्शने'
 फा. १२. 'तथा चोर्ध्व०' फा. १३. 'मार्ते (?)' १४. 'सचिन्ते तु रिते भवेत्' फा.
 १५. 'शिरोऽलापसाधितशिरोधर.' फा. १६. 'उद्वाहितं तु वनव्यम्' फा. १७. 'तु
 विज्ञेयम्' फा. १८. 'स्तम्भमाने' फा.

परावृत्तानुकरणात्परावृत्तं शिरः स्मृतम् ।
 तत्सान्मुखापहरणे पृष्ठतः भेक्षणादिषु ॥ ३२ ॥
 उल्लिप्तं चापि विज्ञेयमुन्मुखावस्थितं शिरः ।
 प्रांशुदिव्यार्थयोगेषु स्यादुल्लिप्तं प्रयोगतः ॥ ३३ ॥
 अधोमुखैस्थितं चापि शिरः प्राहुरधोमुखम् ।
 लज्जायां च प्रणामे च दुःखे चाधोगतं भवेत् ॥ ३४ ॥
 सर्वतो लोलनाच्चापि शिरः स्यात्परिलोलितम् ।
 मूर्च्छाव्याधिमदावेशैर्ग्रहनिद्रादिषु स्मृतम् ॥ ३५ ॥
 एभ्योऽन्ये बहवो भेदा लोकाभिनयसंश्रयाः ।
 ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३६ ॥
 त्रयोदशविधं क्षेत्रच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३७ ॥
 कान्ता भयानका हास्या करुणा चाद्भुता तथा ।
 रौद्री वीरा च बीभत्सा विज्ञेया रसदृष्टयः ॥ ३८ ॥
 खिन्ना हृष्टा च दीना च क्रुद्धा ईप्सा भयान्विता ।
 जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेषु दृष्टयः ॥ ३९ ॥
 शून्या च मलिना चैव श्रान्ता सललिता तथा ।
 म्लाना च शङ्किता चैव विपण्णा मुकुला तथा ॥ ४० ॥
 कुञ्चिता चाभितर्षी च जिह्वा सललिता तथा ।
 वितर्कितार्थमुकुला विभ्रान्ता विभ्रुता तथा ॥ ४१ ॥
 आकेकरा विकोशा च त्रस्ता च मदिरा तथा ।
 पट्टिंशद्दृष्टयो ह्येता नामतोऽभिहितौ मया ॥ ४२ ॥
 अस्य दृष्टिविधानस्य नानाभावरसैश्चितम् ।
 लक्षणं संप्रवक्ष्यामि यथाकर्म प्रयोगतः ॥ ४३ ॥

१. 'पृच्छत.' का. २. 'दिव्यात्' का. ३. 'अधोमुखं' का. ४. 'अधोगतम्'
 का. ५. 'वेगवृह' का. ६. 'सभिता.' का. ७. 'शिरकर्म' का. ८. 'दम्भा' का.
 ९. 'जिह्वा' फ-र. १०. 'म्लाना' का. ११. 'साभिमाना' का. १२. 'य' का.
 १३. 'निहिता' का. १४. 'रसाश्रयम्' का.

हर्षप्रसादजनितार्कान्तात्यर्थं समन्मथा ।
 सम्रक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे दृष्टिरिष्यते ॥ ४४ ॥
 प्रोद्धृत्तनिष्ठब्धपुटा स्फुरदुद्धृत्ततारका ।
 दृष्टिर्भयानकाल्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ४५ ॥
 क्रमादाकुञ्चितपुटा संविभ्रान्तालपतारका ।
 हास्योद्धृष्टिस्तु कर्तव्या कुहकाभिनयं प्रति ॥ ४६ ॥
 पतितोर्ध्वपुटा सास्त्रा मन्युमन्थरतारका ।
 नासाप्रानुगता दृष्टिः करुणा करुणे रसे ॥ ४७ ॥
 या चाकुञ्चितपक्ष्मात्रा साश्चर्योद्धृत्ततारका ।
 सौम्या विकसितान्ता च साद्भुता दृष्टिरद्भुते ॥ ४८ ॥
 क्रूरा रूक्षारुणोद्धृत्तनिष्ठब्धपुटतारका ।
 उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररसाश्रया ॥ ४९ ॥
 निकुञ्चितपुटापाङ्गा घृणोपप्लुततारका ।
 संश्लिष्टस्त्रिपक्ष्मा च वीभत्सा दृष्टिरिष्यते ॥ ५० ॥
 नैसाप्रसक्तानिमिषा तथाधोभागचारिणी ।
 आकेकरपुटा चैव शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥ ५१ ॥
 रसैजा दृष्टयो ह्येता विज्ञेया लक्षणान्विताः ।
 अतः परं लक्षयिष्ये स्वायिभावसमाश्रयाः ॥ ५२ ॥
 व्याकोशमध्या मधुरा स्मरतीराभिलाषिणी ।
 सौनन्दाश्रुकृता दृष्टिः स्निग्धैवं रतिभावजा ॥ ५३ ॥
 चला हसितगर्भा च विशचाराभिलाषिणी ।
 किञ्चिदाकुञ्चिता हर्षा दृष्टिर्हासे प्रकीर्तिता ॥ ५४ ॥

१. '०तकोपामर्ष' फ-र. २. 'प्रस्फुरदुद्धृत्ततारका' फा. ३. '०र्ध्वमीता.' ४. 'विभ्रा-
 न्तालतारका' फा. ५. 'स्याद्धृष्टिस्तु प्रकर्तव्या' फा. ६. 'साथा' का. ७. 'लाकुञ्चित'
 फा. ८. '०द्धत' फा. ९. 'शुणोद्धृत्त' फा. १०. 'घृणो' फ र. ११. 'स्मित०' का.
 १२. पयमिदं फा पुस्तके नास्ति. १३. 'रजसा' फ-र. १४. 'स्मितताराभिलाषिणः'
 फ-र. १५. 'सानन्दभ्रूत' फ-र. १६. 'श्रिग्धैवं' फा. १७. 'बलाहद्वनतारका'
 फा. 'सितसर्ग वै' फ र. १८. 'विश्वताराभिलेपिणी' फा. १९. 'दृष्टि इया' फा.

अर्धसंस्तोत्ररपुटा रुद्धतारा जलविला ।
 मन्दसंचारिणी दीना सा शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५५ ॥
 रूक्षा स्थिरोद्धृत्पुटा निष्टब्धोद्धृत्तारका ।
 कुटिलभ्रुकुटिर्दृष्टिः क्रुद्धा क्रोधेऽभिधीयते ॥ ५६ ॥
 संस्थिते तारके यस्याः स्थिरा विकसिता तथा ।
 सत्त्वमुद्गिरती हसा दृष्टिरुत्साहसंभवा ॥ ५७ ॥
 विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ५८ ॥
 संकोचितपुटन्यासा दृष्टिर्मलिततारका ।
 लक्ष्योद्देशात्समुद्विग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ५९ ॥
 भृशंमुद्गृत्तारा या हृष्टोभयपुटाञ्चिता ।
 समा विकसिता दृष्टिर्विसृता विस्मये स्मृता ॥ ६० ॥
 स्थायिभावाश्रया ह्येता दृष्टयो लक्षिता मया ।
 संचारिणीनां दृष्टीनां संभवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६१ ॥
 समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदर्शना ।
 बाह्यार्थग्राहिणी क्षामो शून्या दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६२ ॥
 [प्रस्यन्दमानपक्षमान्ता नात्यर्थमुकुलैः पुटैः ।
 मलिनान्ता च मलिना दृष्टिर्विसिततारका ॥ ६३ ॥
 श्रमप्रम्लापितपुटा क्षामाकाञ्चितलोचना ।
 सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ६४ ॥]
 किञ्चिदञ्चितपक्षमात्रा पतितोर्ध्वपुटा हिया ।
 त्रपाधोर्गततारा च दृष्टिर्लज्जान्विता तु सा ॥ ६५ ॥

१. 'ईपत्' का. २. 'किञ्चित् संरन्धतारका' का. ३. 'सशोका' क-ख. ४. 'द्वत-
 पुटा' का. ५. 'द्वततारका' का. ६. 'कुटिला' का. ७. 'विधीयते' का. ८. 'व्योमा (!)
 क र. ९. 'पक्षमोद्देशान्' का. १०. 'विमलोद्गततारा च' का. ११. 'नद्यो' क र.
 १२. 'न्विता' का. १३. 'सजा' का. १४. 'लक्षिता दृष्टयो' का. १५. 'ध्याया' (!)
 क र. १६. 'कोष्टकबद्धा श्लोकद्वयी' क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १७. 'धोमुरतार' का.

ग्लानभ्रूपुटपक्ष्मा च शिथिला मन्दचारिणी ।
 क्लमप्रविष्टतारा च ग्लाना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६६ ॥
 किञ्चिच्चला सिरा किञ्चिदुन्नता तिर्यगायता ।
 गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ६७ ॥
 विषादविस्तीर्णपुटा पर्यस्तान्तानिमेपिणी ।
 किञ्चिन्निष्टब्धतारा च कार्या दृष्टिर्विषादिनी ॥ ६८ ॥
 स्फुरदाश्लिष्टपक्ष्माग्रा मुकुलोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
 सुखी(ख)भीलिततारा च मुकुला दृष्टिरुच्यते ॥ ६९ ॥
 आनिकुञ्चितपक्ष्माग्रा पुटैराकुञ्चितैस्तथा ।
 संनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरुच्यते ॥ ७० ॥
 मन्दायमानतारा या पुटैः प्रचलितैस्तथा ।
 संतापोपभ्रुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यथा ॥ ७१ ॥
 लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिर्यङ्गिरीक्षिणा ।
 निगूढा गूढतारा च जिह्वा दृष्टिरुदाहृता ॥ ७२ ॥
 मधुरा कुञ्चितान्ता च सभ्रूक्षेपा च सस्मिता ।
 समन्मथविकारै च दृष्टिः सा ललिता स्मृता ॥ ७३ ॥
 वितर्कोद्वर्तनपुटा तथैवोत्फुल्लतारका ।
 अधोगतविचारा च दृष्टिरेषां वितर्किता ॥ ७४ ॥
 अर्धव्याक्रोशपक्ष्मां च हादार्धमुकुलैः पुटैः ।
 स्मृतार्धमुकुला दृष्टिः किञ्चिद्भ्रूलिततारका ॥ ७५ ॥
 अर्धवसिततारा च विभ्रान्ताकुलदर्शना ।
 विस्तीर्णोत्फुल्लमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिरुच्यते ॥ ७६ ॥

१. 'ग्लान' का. २. 'या' का. ३. 'ग्वन्ता' (?) का. ४. 'पक्ष्मा' का.
 ५. 'हाला' का. ६. 'किञ्चिदुन्नता किञ्चिदायता' का. ७. 'पर्यस्तारा' का. ८. 'दृष्टि-
 ताश्लिष्ट' का. ९. 'मुकुलोर्ध्वपुटा' का. १०. 'दृश्यते' का. ११. 'चलि' का.
 १२. '०५' का. १३. '०६' का. १४. 'रिषा' का. १५. '०७' का.
 १६. 'विभ्रान्ततरका वा तु विभ्रान्तपुटदर्शना' का.

हास्यवीभत्सयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ।
 पातनं करुणे कार्यं निष्कामणमथाद्भुते ॥ १०० ॥
 प्राकृतं शेषभावेपु शृङ्गारे च विवर्तितम् ।
 खभावसिद्धमेवैतत्कर्म लोकक्रियाश्रयम् ॥ १०१ ॥
 एवं रसेपु भावेपु ताराकर्माणि योजयेत् ।
 अर्थत्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकरान्दर्शनस्य तु ॥ १०२ ॥
 समं सांच्यनुवृत्ते च ह्यालोकितविलोकिते ।
 प्रलोकितोल्लोकिते वाप्यवलोकितमेव च ॥ १०३ ॥
 समतारं च सौम्यं च यद्दृष्टं तत्समं स्मृतम् ।
 पक्ष्मान्तर्गततारं यद्भयसं साचीकृतं तु तत् ॥ १०४ ॥
 रूपनिर्वर्णनायुक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम् ।
 सहसा दर्शनं यत्स्यात्तदालोकितमुच्यते ॥ १०५ ॥
 विलोकितं पृष्ठतस्तु पार्श्वार्थ्यां तु प्रलोकितम् ।
 ऊर्ध्वमुल्लोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यधः ॥ १०६ ॥
 इत्येष दर्शनविधिः सर्वभावरसाश्रयः ।
 ताराकृतोऽस्यानुगतं पुटकर्म निबोधत ॥ १०७ ॥
 उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कुञ्चितं समम् ।
 विवर्तितं प्रस्फुरितं पिहितं सवितालितम् ॥ १०८ ॥
 विश्लेषः पुटयोर्यस्तु स तून्मेषः प्रकीर्तितः ।
 समागमो निमेषः स्यादौयामः प्रसृतं भवेत् ॥ १०९ ॥
 आकुञ्चितं कुञ्चितं स्यात्समं स्वाभाविकं स्मृतम् ।
 विवर्तितं समुद्धृतं स्फुरितं स्यन्दितं तथा ॥ ११० ॥

१. 'प्रवेश-' क ख. २. 'पपात' का. ३. 'सर्वेषु' का. ४. 'ताराकर्म' का. ५. 'तथा
 तत्रैव वक्ष्यामः' का. ६. 'प्रकारे' का. ७. 'सर्वे' का. ८. 'च आलो' का.
 ९. 'चावलोकितमेव च'. १०. 'पक्षा' क ख. ११. 'साचीकृतं' का. १२. 'रूपनिर्वा-
 पणायुक्तं' का. १३. 'स्फुटम्' का. १४. 'सस्फुरितं' का. १५. 'सविताप्रयम्' क-ख.
 १६. 'विश्लेष' क ख. १७. 'तु' इति नास्ति क ख पुस्तकयोः. १८. 'समागतो' का.
 १९. 'यामस्तु प्रसारितम्' का.

स्थगितं विहितं प्रोक्तमाहतं तु वितालितम् ।
 अथैषां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ॥ १११ ॥
 क्रोधे विवर्तितं कार्यं निमेषोन्मेषणैः सह ।
 विसर्यार्थे च हर्षे च वीरे च प्रसृतं स्मृतम् ॥ ११२ ॥
 र्जनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पर्शे च कुञ्चितम् ।
 शृङ्गारे च समं कार्यमीर्ष्यासु स्फुरितं तर्था ॥ ११३ ॥
 सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवर्षाञ्जनादिषु ।
 नेत्ररोगे च पिहितमभिघाते वितालितम् ॥ ११४ ॥
 इत्येषु रसभावेषु तारकापुटयोर्विधिः ।
 कार्यानुगतमस्यैव भ्रुवोः कर्म निबोधत ॥ ११५ ॥
 उल्लेपः शीतनं चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवोः ।
 कुञ्चितं रेचितं कर्म संहजं चेति सप्तधा ॥ ११६ ॥
 भ्रुवोर्लङ्घतिरुक्षेपः सममेकैकशोऽपि वा ।
 सममेकैकशोऽप्येव पातनं स्यादधोगति ॥ ११७ ॥
 भ्रुवोर्मूलसमुक्षेपाद्भ्रुकुटी परिकीर्तिता ।
 चतुरं किचिदुच्छ्वासान्मधुरायतयोर्भ्रुवोः ॥ ११८ ॥
 एकस्या उभयोर्वापि मृदुभङ्गेन कुञ्चितम् ।
 एकस्या एव ललितादुक्षेपाद्रेचितं भ्रुवः ॥ ११९ ॥
 सहजातं तु संहजं कर्म स्वाभाविकं स्मृतम् ।
 अथैषां संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ॥ १२० ॥

१. 'छादितं पिहित' क-ख. २. 'विलोलितम्' का. ३. 'त कार्यं' क-ख.
 ४. 'कार्येषु' का. ५. 'वीर्यं चैव प्रसारितम्' का. ६. 'अदृष्टदर्शने' क-ख. ७. 'स्फुरितं'
 क-ख. ८. 'भवेत्' का. ९. 'वर्षाञ्जनादिषु' क-ख. 'वर्षाञ्जनादिषु' का. १०. 'विता-
 लिते' क-ख. ११. 'इत्येवं' का. १२. 'कार्येऽनुगतं' का. १३. 'उल्लेपं' का.
 १४. 'ताननं' क-ख. १५. 'चैव' का. १६. 'उत्तति.' का. १७. 'एकस्य वा द्वयोर्वापि
 पातनं स्यादधोगतम्' का. १८. 'मधुरा आयता' क-ख. १९. 'गह्रो निकुञ्चित' क-ख.
 २०. 'रेचितं' का. २१. 'सहजं' क-ख.

कोपे विर्तकं हेलायां लीलादौ सहजे तथा ।
 दर्शने श्रवणे चैव भ्रुवमेकां समुत्क्षिपेत् ॥ १२१ ॥
 उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ।
 असूयितजुगुप्सायां हासे घ्राणे च पातनम् ॥ १२२ ॥
 क्रोधस्थानेषु दीप्तेषु योजयेद्भ्रुकुटीं बुधः ।
 शृङ्गारे ललिते सौम्ये स्पर्शे च चतुरं भवेत् ॥ १२३ ॥
 मोह्नायिते कुट्टमिते विलासे किलकिञ्चिते ।
 निकुञ्चितं तु कर्तव्यं नृत्ये योज्यं तु रेचितम् ॥ १२४ ॥
 अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात्स्वाभाविकं बुधः ।
 इत्येतौ दृष्टयः प्रोक्ता नासाकर्म निबोधत ॥ १२५ ॥
 नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विघूर्णिता ।
 स्वाभाविकी चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता ॥ १२६ ॥
 [नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विघूर्णिता ।
 स्वाभाविका चेति बुधैः षड्विधा नासिका स्मृता ॥ १२७ ॥]
 नता मधुः श्लिष्टपुटा मन्दा तु निभृता मता ।
 विकृष्टोत्फुल्लितपुटा सोच्छ्वासाकृष्टमारुता ॥ १२८ ॥
 विघूर्णिता संकुचिता समा स्वाभाविका स्मृता ।
 [नासिकालक्षण द्वैतद्विनियोगं निबोधत ॥ १२९ ॥
 विच्छिन्नमन्दरुदिते सोच्छ्वासे च नता स्मृता ।]
 निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु मन्दा शोके प्रकीर्तिता ॥ १३० ॥
 विकृष्टा तीव्रगन्धोर्ध्वश्वासरोपमयार्तिषु ।
 सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासकृतेषु च ॥ १३१ ॥

१. 'वितर्कं' क ख. २. 'उत्क्षेपे' का. ३. 'असूयते' फा. ४. 'विकुञ्चित' फा.
 ५. 'इत्येव तु भ्रुव' का. ६. 'नुविकृणिता' क-ख. ७. 'स्वाभाविका' का. ८. पयमिदं
 क-ख पुस्तकयोर्नास्ति ९. 'स्मृता' फा. १०. 'विकृष्टा पुल्लितपुटा' क-ख. ११. 'विघूर्-
 णिता' क ख. १२. 'स्वाभाविकी' क-ख. १३. इदमपि पय क-ख पुस्तकयोर्नास्ति.
 १४. 'तु कीर्तिता' फा. १५. 'गन्धा च' क-ख.

विघूर्णितोक्ता हास्ये च जुगुप्सायामसूयिते ।
 स्वाभाविकाशेषभावेद्वित्येवं नासिका स्मृता ॥ १३२ ॥
 क्षामं फुल्लं च पूर्णं च कम्पितं कुञ्चितं समम् ।
 पद्धिधं गण्डमुद्दिष्टं तस्य लक्षणमुच्यते ॥ १३३ ॥
 क्षामं त्ववनतं ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ।
 उन्नतं पूर्णमत्रोक्तं कम्पितं स्फुरितं भवेत् ॥ १३४ ॥
 स्यात्कुञ्चितं संकुचितं समं प्राकृतमुच्यते ।
 गण्डयोर्लक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥ १३५ ॥
 क्षामं दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे फुल्लमेवं च ।
 पूर्णमुर्त्साहर्षेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ॥ १३६ ॥
 कुञ्चितं च सरोमाञ्च कम्पे शीते भये ज्वरे ।
 प्राकृतं शेषभावेपु गण्डकर्म भवेदिति ॥ १३७ ॥
 विवर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ।
 संदष्टकं समुद्रश्च पट्कर्माण्यधरस्य तु ॥ १३८ ॥
 विघूर्णनं विवर्तस्तु वेपनं कम्पनं स्मृतम् ।
 विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ॥ १३९ ॥
 संदष्टको द्विजैर्दष्टः समुद्रुत्तं समुद्रकः ।
 ईत्योष्ठलक्षणं प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥ १४० ॥
 असूयावेदनालंजालस्यादिषु विवर्तनम् ।
 कम्पनं कोपशीतार्तिभयरोगजयादिषु ॥ १४१ ॥

१. 'विकृण्णसार्तो' क-ख. २. 'हास्येषु' क. ३. 'द्विष्टमस्य' क ख. ४. 'आप्तोक्तं'
 क-ख. ५. 'सिष्यते' का. ६. 'उच्छ्राह' क-ख. ७. 'रोम' क-ख. ८. 'सर्षे'
 का. ९. 'शीतभये' क-ख. १०. 'विकर्तनं' क ख.; 'विवर्तने' का. ११. 'संदष्टकं'
 क-ख. १२. 'समुद्रगं' का. १३. 'विकृणनं विवर्तस्तु' क-ख. १४. 'संदष्टकं द्विजैर्दष्टं'
 क-ख. १५. 'समुद्रः सहिता गति.' का. १६. 'इत्यथी' क-ख. १७. 'वसा' क-ख.;
 'लज्जावसादिषु' का. १८. 'कम्पनं वेपनं शीतज्वररोपभयादिषु' का.

स्त्रीणां विलासे विवोके विसर्गः सुरते स्मृतः ।

विनिगूहनमायासे सदृष्टं क्रोधकर्मसु ॥ १४२ ॥

समुद्रस्त्वर्णुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ।

इत्योष्ठकर्माण्युक्तानि चिवुकस्य निबोधत ॥ १४३ ॥

कुट्टनं खण्डनं छिन्नं चिकितं लेहनं समम् ।

दृष्टं च दन्तक्रियया चिवुकं त्विह लक्ष्यते ॥ १४४ ॥

कुट्टनं दन्तसर्षपः सर्स्फोटः खण्डनं मुहुः ।

छिन्नं तु गाढसश्लेषश्चिकितं दूरमुच्यतम् ॥ १४५ ॥

लेहनं जिह्वया लेहः किञ्चिच्छेष्टः समं भवेत् ।

दन्तैर्दृष्टेऽधरे दृष्टमित्येषां विनियोजनम् ॥ १४६ ॥

भयशीतज्वरव्याधिभ्रंशाना कुट्टनं भवेत् ।

जैष्याध्ययनसह्यापभक्षयोगे च खण्डनम् ॥ १४७ ॥

छिन्नं व्यथौ भये शीते व्यायामे रुषिते क्षिते ।

जृम्भणे चिकितं कार्यं तथै लेहे च लेहनम् ॥ १४८ ॥

समं स्वभावभावेपु सदृष्टं क्रोधकर्मसु ।

इति दन्तोष्ठजिह्वाना करणाच्चिवुकक्रिया ॥ १४९ ॥

[विधुत विनिवृत्तं च निर्भ(र्भु)मं भुममेव च ।

निवृत्तं (विवृत्तं) च तथोद्गाही(हि?) कर्माण्यत्रास्यजानि तु १५०

१. 'विसर्गे रज्जने तथा' फा. २ 'सदृष्टं' फ.ख. ३. 'क्रोधकर्मणि' फा.
 ४. 'तिकम्पाङ्गधूतने चाभिनन्दने' क.ख. ५ 'दन्तचिकितं' फ.ख. ६. 'वुक्षितं' फा.
 ७. 'दृष्टं' क.ख. ८. 'लक्ष्यते' फ.ख. ९ 'सदृष्टं' फ.ख. १० 'सस्फोट' फ.ख.
 ११. 'वुक्षितं दूरविच्युति' फा. १२ 'किञ्चिच्छेप' फ.ख. १३. 'दृष्टे' क.ख. १४. 'दृष्ट'
 फ.ख. 'दृष्ट इत्ये' फा. १५ 'सखाना' क.ख. १६. 'जपा..... यन सतापभक्षा-
 यातेषु' फ.ख. १७ 'व्याधिभये' क.ख. १८. 'शीतेष्वायामे' क.ख. १९. 'वृजिते-
 यते' क.ख. २० 'वुक्षित' फा. २१ 'तथालोभ्ये' फ.ख. २२. 'सदृष्टं' फ.ख.
 २३. 'विधुत' इत्यादयोऽशी खोफा फ.ख पुस्तकयोर्न सन्ति.

व्यावृत्तं विनिवृत्तं स्याद्विधुतं तिर्यगायतम् ।
 अवाद्भुखं च निर्भुमं व्याभुमं किचिदायतम् ॥ १५१ ॥
 विश्लिष्टोष्ठं च विवृतमुद्गास्यु(ह्यु ?)त्क्षिप्तमेव च ।
 विनिवृत्तमसूयायामीर्ष्याक्रोधकृतेन च ॥ १५२ ॥
 अवज्ञाविह्वतादौ च स्त्रीणां कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 विधुतं वारणे चैव नैवमित्येवमादिषु ॥ १५३ ॥
 निर्भुमं चापि विज्ञेयं गम्भीरालोकनादिषु ।
 भुमं लज्जान्विते योज्यं यती(ति ?)नां तु स्वभावजम् ॥ १५४ ॥
 निर्वेदौत्सुक्यचिन्तासु तथा च विनिमग्नणे ।
 विवृत्तं (तं ?) चापि विज्ञेयं हास्यशोकमयादिषु ॥ १५५ ॥
 स्त्रीणामुद्गाहलीलाया गर्वे गच्छत्वनादरे ।
 एवं नामेति कार्यं च कोपवाक्ये विचक्षणैः ॥ १५६ ॥
 समं साचि(ची ?)कृताद्युक्ता यच्च दृष्टिविकल्पितम् ।
 तज्जेस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुगं मुखम् ॥ १५७ ॥]
 अथातो मुखरागस्तु चतुर्धा स च कीर्तितः ।
 स्वाभाविकः प्रसन्नश्च रक्तः श्यामोऽर्थसश्रयः ॥ १५८ ॥
 स्वाभाविकस्तु कर्तव्यः स्वभावाभिनयाश्रयः ।
 मध्यस्यादिषु भावेषु मुखरागः प्रयोक्तृभिः ॥ १५९ ॥
 प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्यो हास्यशृङ्गारयोस्तथा ।
 धीरशौद्रमदाद्येषु रक्तः स्यात्करुणे तथा ॥ १६० ॥
 भयानके सवीभस्ते श्यामं संजायते मुखम् ।
 एवं भावरसार्थेषु मुखरागं प्रयोजयेत् ॥ १६१ ॥
 शास्त्रान्नोपाह्नसंयुक्तः कृतो ह्यभिनयः शुभः ।
 गुरारागनिहीनस्तु नैव शोभान्विनो भवेत् ॥ १६२ ॥
 शारीराभिनयोऽस्योऽपि मुखरागसमन्वितः ।
 द्विगुणां लभते शोभां रागाविव निशाकरः ॥ १६३ ॥

नयनाभिनयोऽपि स्यान्नानाभावरसान्वितः ।
 मुखरागान्वितो यस्मान्नैतद्यमत्र प्रतिष्ठितम् ॥ १६४ ॥
 यथा नेत्रं प्रसर्पेत मुखभ्रूदृष्टिसंयुतम् ।
 तथा भावरसोपेतं मुखरागं प्रयोजयेत् ॥ १६५ ॥
 इत्येवं मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रयः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि श्रीवाकर्म द्विजोत्तमाः ॥ १६६ ॥
 समा ना(न)तोर्ज्ञता व्यसा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ।
 वलिता च निवृत्ता च श्रीवा नवविधार्थतः ॥ १६७ ॥
 समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ।
 नता नैतास्यालंकारयन्त्रे कण्ठावलम्बने ॥ १६८ ॥
 उन्नताभ्युन्नतमुखी श्रीवा चोर्ध्वनिवेशने ।
 व्यसा पार्श्वगता चैव स्कन्धमोरे च दुःखिते ॥ १६९ ॥
 रेचिता विधुतभ्रान्ता हावे मथननृत्तयोः ।
 कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि धौरिते गलरक्षणे ॥ १७० ॥
 अञ्चितापसृतोद्वन्धकेशकर्पोच्चदर्शने ।
 पार्श्वोन्मुखी स्याद्वलिता श्रीवामङ्गे च वीक्षणे ॥ १७१ ॥
 निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्थानाभिमुखादिषु ।
 इत्यादिलोकभावार्था श्रीवाभङ्गैरनेकधा ॥ १७२ ॥
 श्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिरःकर्मानुगानि हि ।
 शिरसः कर्मणा कर्म श्रीवायाः संप्रवर्तते ॥ १७३ ॥
 इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ।
 अङ्गकर्माणि शेषाणि वर्द्धतो मे निबोधत ॥ १७४ ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे उपाङ्गाभिनयो नामाष्टमोऽध्यायः ।

१. '०रसस्पुट' क-ख. २. 'यथानेत्रे प्रतिष्ठितम्' क-ख. ३. '०सयुते' क-ख.
 ४. 'इत्येव' क-ख. ५. 'श्रीवाकर्माणि वै द्विजा.' का. ६. 'चोन्नता' क-ख. ७. 'तना'
 क-ख. ८. 'मित्रेवोर्ध्वदिदर्शने' क-ख. ९. '०रेड्य' का. १०. 'गदिता' क-ख.
 ११. 'भारते' क-ख. १२. '०तापसृतायद्वकेशकर्णे च' क-ख. १३. 'श्रीवामेदे.' क-ख.
 १४. 'व' का. १५. 'सप्रवर्तते' क-ख. १६. 'गदतो' का. १७. 'उपाङ्गविधानं' का.

नवमोऽध्यायः ।

एवमेतच्छिरोनेत्रंभ्रूनासोष्ठकंपोलजम् ।

कर्मलक्षणसंयुक्तमपाङ्गानां मयोदितम् ॥ १ ॥

हस्तोरःपार्श्वजठरकटीजङ्घोरुपादतः ।

लक्षणं संप्रवक्ष्यामि विनियोगं च तत्त्वतः ॥ २ ॥

हस्तानां तु प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यपेयोगजम् ।

यथा येनाभिनेयं च गदतो मे निबोधत ॥ ३ ॥

पताकस्त्रिपताकश्च तथा वै कर्तरीमुखः ।

अर्धचन्द्रो ह्यरालश्च शुकतुण्डस्तथैव च ॥ ४ ॥

मुष्टिश्च शिखराख्यश्च कपित्थः खट्कामुखः ।

सूच्यास्यः पद्मकोपश्च तथा वै सर्पशीर्षकः ॥ ५ ॥

भृंगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभिः ।

लीङ्गलोत्पलपद्मश्च चतुरो भ्रामरस्तथा ।

हंसास्यो हंसपक्षश्च संदंशो मुकुलस्तथा ॥ ६ ॥

ऊर्णनामस्ताम्रचूडश्चैतुर्विंशदिमे कराः ।

असंयुताः सयुताश्च गदतो मे निबोधत ॥ ७ ॥

अङ्गलिश्च कपोतश्च कर्कटः खलिकस्तथा ।

खट्का वर्धमानश्च ह्युत्सङ्गो निपधस्तथा ॥ ८ ॥

दोलः पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ।

गजदन्तोऽवहितश्च वर्धमानस्तथैव च ॥ ९ ॥

१. 'नेत्रे' क-ख. २. 'कपोलकम्' क ख. ३. श्लोकोऽयं क-ख-पुस्तकयोरत्र नास्ति परमेकश्लोकोत्तरमस्ति. ४. 'च' का. ५. 'प्रयोजकम्' क ख. ६. 'तन्मे निगदत' शुणु' का. ७. 'शिखराख्यश्च' क-ख. ८. 'खटका' का. ९. 'सर्परासृगशीर्षक' क-ख. १०. 'पर्यार्धमिदं क ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'काङ्कूकोपं (?)' क-ख. १२. 'चतुर्विंशतिर्दिक्तीर्तता' इति क-ख. १३. 'कटका' का. १४. 'हि' इति का पुस्तके नास्ति. १५. 'दोलपुष्पपुटश्चैव' क ख.

एते तु सयुता हस्ता मया प्रोक्तास्त्रयोदश ।
 नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥-
 चतुरस्रौ तथोद्धृत्तौ तथा तलमुखौ स्मृतौ ।
 स्वस्तिकौ विप्रकीर्णौ चाप्यरालखंडकामुखौ ॥ ११ ॥
 अविद्धवक्रौ सूच्यास्यौ रेचितावर्धरेचितौ ।
 उत्तानावञ्चितौ चैव पल्लवौ च तथाकरौ ॥ १२ ॥
 नितम्बावपि विज्ञेयौ केशवन्धौ तथैव च ।
 रत्नाख्यौ च तथा प्रोक्तौ करिहस्तौ तथैव च ॥ १३ ॥
 पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ।
 ज्ञेयौ गरुडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ॥ १४ ॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनौ चैव पार्श्वमण्डलिनौ तथा ।
 उरोमण्डलिनौ चैव उर.पार्श्वोर्ध्वमण्डले ॥ १५ ॥
 मुष्टिकः स्वस्तिकश्चापि नलिनीपद्मकोपकौ ।
 अलपल्लवोरुवणौ च ललितौ वलितौ तथा ॥ १६ ॥
 चतुःपष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ।
 र्थालक्षणमेतेषां कर्माणि च निबोधत ॥ १७ ॥
 प्रसारितामाः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुष्ठः स पताक इति स्मृतः ॥ १८ ॥
 एष प्रहारपाते प्रतापने नोदने प्रहर्षे च ।
 गर्वेऽप्यहमिति तज्जैर्ललाटदेशस्थितः कार्यः ॥ १९ ॥

१. 'ससयुता' क-ख. २. 'व' इति क रर पुस्तकयोर्नास्ति. 'चाप्यरालावटकामुखौ'
 क-ख. ३. 'कटका' का. ४. 'सूच्यास्यौ' का. ५. '.....चैव' क रर.
 ६. 'चापि' का. ७. 'नितम्बौ चापि' का. ८. 'सप्रोक्तौ करिहस्तौ च रत्नाख्यौ च
 तथैव च' का. ९. 'दण्डपक्षावत् परम्' क-ख. १०. 'तथा' इति क-ख-पुस्तकयो-
 रुदितम्. ११. 'मुष्टिक. स्वस्तिक' इति गलित क-ख पुस्तकयो ; 'स्वस्तिकं' का. १२. 'नौ
 पद्मकोपकौ' क रर. १३. 'अथ लक्षण' का. १४. 'प्रसारिता समाः सर्वा.' क-ख.
 १५. 'गर्वेऽप्यह' क-ख. १६. 'ललाटदेशोत्थितः कार्यं.' क-ख.

एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
 संयुतकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥ २० ॥
 'स्वस्तिकविच्युतिकरणात् पल्लवपुष्पोपहारशष्पाणि ।
 विरचितमुर्वासंस्थं यद्रव्यं तच्च निर्देश्यम् ॥'
 स्वस्तिकविच्युतिकरणात्पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
 संवृतविवृतं पाल्यं छन्नं निविडं च गोप्यं च ॥ २१ ॥
 अस्यैव चाङ्गुलीभिस्त्वधोमुखप्रस्थितोत्थितचलाभिः ।
 वायूर्मिवेगवेलाक्षोर्भाश्चोद्यश्च कर्तव्यः ॥ २२ ॥
 उत्साहनं बहु तथा महाजनप्रांशुपुष्करप्रहतिम् ।
 पक्षोत्क्षेपाभिनयं रेचककरणेन कुर्वीत ॥ २३ ॥
 परिघृष्टतलस्येन तु धौतं मुदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
 पुनरेव शैलधारणमुत्पाटनमेव चाभिनयेत् ॥ २४ ॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥ २५ ॥
 पताके तु यदा वक्रानामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
 त्रिपताकः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ २६ ॥
 आवाहनमवतरणं विसर्जनं वीरणं प्रवेशश्च ।
 उत्तामनं प्रणामो निर्दर्शनं विविधवचनं च ॥ २७ ॥
 माङ्गल्यद्रव्याणां स्पर्शः शिरसोऽथ संनिवेशश्च ।
 उष्णीपमुकुटधारणनासास्यश्रोत्रसंवरणम् ॥ २८ ॥
 अस्यैव चाङ्गुलीभ्यामधोमुखं प्रस्थितोत्थितचलाभ्याम् ।
 र्लेपुमुखपेधेनसोतोभुंजगजमरादिकान्कुर्यात् ॥ २९ ॥

१. आर्येयं नास्ति क-र-र-पुस्तकानो २. 'त्रिमुनि' (१) फा. ३. 'चलिताभिः'
 क-र-र. ४. 'क्षोभ' फा. ५. 'गदत्' फा. ६. 'प्रश्रुतम्' फा. ७. 'करणैः प्रयुज्यते'
 फा. ८. 'परिघृष्ट' फा. ९. 'पिष्टे' फा. १०. 'उत्पाटन-' फा. ११. 'धारणं'
 क-र-र. १२. 'प्रस्थितो स्थितचलाभ्याम्' फा. १३. 'न्युप' फा. १४. 'पवनभोतो'
 क-र-र. १५. 'शुभ्रगतभ्रमगादिद्वार' फा.

एतेन त्वभिनेय नाहं न त्वं न कृत्यमिति चार्थे ।
 आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम् ॥ ५० ॥
 अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येऽग्रसंस्थिताः ।
 तासामुपरि चाङ्गुष्ठं स मुष्टिरिति सञ्ज्ञितः ॥ ५१ ॥
 एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे हस्तपीडने ।
 सवाहनेऽसियष्टीना कुन्तदण्डग्रहे तथा ॥ ५२ ॥
 अस्यैव तु यदा मुष्टेरूर्ध्वोऽङ्गुष्ठं प्रयुज्यते ।
 हस्तं स शिखरो नाम तर्था ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ५३ ॥
 र्दिमकुशाङ्कुशधनुषा तोमरशक्तिप्रमोक्षणं चैव ।
 अधरोष्ठपादरङ्गनमलकस्योत्क्षेपणं चैव ॥ ५४ ॥
 अस्यैव शिखरारूपस्य मुखेऽङ्गुष्ठनिपीडिता ।
 यदा प्रदेशिनी प्रका स कपित्थस्तदा स्मृतः ॥ ५५ ॥
 असिचापचक्रतोमरकुन्तगदाशक्तिवज्रधाणानि ।
 शस्त्राण्यभिनेयानि तु कार्यं सत्यं च पश्य च ॥ ५६ ॥
 उत्क्षिप्तवक्रां तु यदानामिका सकनीयसी ।
 अस्यैव तु कपित्थस्य तदासौ खेटकामुख ॥ ५७ ॥
 होत्र हव्यं छत्रं प्रग्रहपरिकर्षणं च व्यञ्जनकम् ।
 आदर्शधारणं राण्डनं तथा पेपणं चैव ॥ ५८ ॥
 आयातदण्डग्रहणं मुक्ताप्रालम्बसग्रहं चैव ।
 स्रग्दामधारणं खलु वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥ ५९ ॥
 मन्थानशरकैर्षणपूर्वपावचयप्रतोदकार्याणि ।
 अङ्गुशरज्ज्वार्कैर्पस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥ ६० ॥

१ 'चाह' क ख. २ 'चार्थे' क ख. ३ 'विसर्गे' क ख. ४ 'तलमाभ्यग्रसंस्थिता'
 क ख. ५ 'पीडने तथा' क ख. ६ 'दण्डकुन्तग्रहे' क ख. ७ 'तदा' का. ८ 'पुस्तक-
 द्वयेऽपि मुष्टिचिह्नं नास्ति' क ख. ९ 'ओष्ठे' क ख. १० 'अङ्गुष्ठकनिपीडिता' क ख.
 ११. 'वर्गोष्ठी' क ख. १२ 'पश्य च तथ्यं च' क ख. १३. 'चक्रा' का. १४. 'कट-
 कामुख' का. १५. 'कपर्ण' क ख. १६ 'पुष्पवच' क ख. १७. 'कपर्ण' का.

खँटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी संप्रसारिता ।

हस्तः सूचीमुखो नाम तदा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥ ६१ ॥

अंसा विविधान्योगान्वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिन्याः ।

ऊर्ध्वगतलोलकम्पितविजृम्भितोद्वाहितचलायाः ॥ ६२ ॥

चक्रं तडित्पताकामञ्जयः कर्णचूलिकाश्चैव ।

कुटिलगतयश्च सर्वे निर्देश्याः साधुवादाश्च ॥ ६३ ॥

वालोरगपङ्खवधूपदीपवल्लीलताशिखण्डाश्च ।

परिपतनवक्रमण्डलमग्निनेयान्यूर्ध्वलोलितया ॥ ६४ ॥

भूयश्चोर्ध्वविरचिता तारा घोणैकदण्डयष्टिषु च ।

विनता च तथा कार्या दंष्ट्रिषु तथास्वयोगेन ॥ ६५ ॥

पुनरपि मण्डलगतयः सर्वग्रहणं तथैव लोकस्य ।

प्रणतीकृता च कार्या ध्यायेदर्धे च दिवसे च ॥ ६६ ॥

वदनाभ्यासे कुञ्चितविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या ।

१२..... ॥ ६७ ॥

श्रवणाभ्यासे वक्रा विजृम्भणे वाक्यरूपणे च मुरे ।

सेति वादति (!) च योज्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥ ६८ ॥

कार्या प्रकम्पिता रोपदर्शने स्वेदर्भाजने चैव ।

कुन्तलरुकुण्डलाद्भद्रगण्डाश्रयेसंश्रयेऽभिनये ॥ ६९ ॥

गर्धेऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च क्रोधे ।

कोऽमायिति निर्देशेऽर्थे कर्णकण्डूयने चैव ॥ ७० ॥

संयुक्तान्ययोगे कार्या विश्लेषिता वियोगे च ।

कलहे स्तम्भिकयुक्ता परस्परोत्पीडिता बन्धे ॥ ७१ ॥

१. 'खँटकाख्ये' क. २. 'सुप्रसारिता' क. ३. 'हस्त विविधम् प्रयोगम्' क. ४. 'ऊर्ध्वगतं' क. ५. 'वलेसा' क. ६. 'गधुवादाश्च' क. ७. 'अन्वयाभूमं' क. ८. 'अग्निनेयं चोर्ध्वं' क. ९. 'अर्धं विरचिताय' क. १०. 'दंष्ट्रिषु च' क. ११. 'कार्यां ह्याये र्ध्वं च ध्यायेदर्धं च' क. १२. अत्र मुद्रितो ग्रन्थ इति प्रतीतिः. १३. 'भेदमाने धरे' क. १४. 'कुन्तलरुक्ता' क. १५. 'अन्वयभिनये' क. १६. 'संप्रसारणे' क. १७. 'च' क.

द्वाभ्यां तु चामपार्श्वे दक्षिणतो दिननिशावसानानि ।
 अग्निमुखपराङ्मुखाभ्यां विश्लिष्टाभ्यां प्रयुञ्जीत ॥ ७२ ॥
 पुनरपि च अमिताग्रा रूपशिलावर्तयन्नशैलेषु ।
 परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्या ॥ ७३ ॥
 श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपेण ।
 शक्रस्याभ्युत्थानात्तज्ज्ञैस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥ ७४ ॥
 द्वाभ्यां प्रदर्शयेन्नित्यं संपूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
 श्लिष्टा ललाटे शक्रस्य कार्या हुत्तानसंश्रया ॥ ७५ ॥
 परिमण्डलअमितया मण्डलयोर्दर्शयेच्च चन्द्रस्य ।
 हरनयने च ललाटे शक्रस्य तिर्यगुत्ताना ॥ ७६ ॥
 यस्याङ्गुल्यस्तु विरलैः सहाङ्गुष्ठेन कुञ्चिताः ।
 ऊर्ध्वा ह्यसंगताग्राश्च स भवेत्पद्मकोपकः ॥ ७७ ॥
 विरलकपित्थफलानां ग्रहणं कुचदर्शनं च नारीणाम् ।
 ग्रहणे ह्यामिपलाभे भवन्ति ताः कुञ्चिताग्रास्तु ॥ ७८ ॥
 देवार्चनबलिहरणे समुद्भूते साग्रपिण्डदाने च ।
 कार्यः पुष्पप्रकरश्च पद्मकोषेण हस्तेन ॥ ७९ ॥
 मणिर्बन्धश्चिष्टाभ्यां प्रविरलचलिताङ्गुलीयुतकराभ्याम् ।
 कार्योपवर्तिताभ्यां विकसितकमलोत्पलाभिनयः ॥ ८० ॥
 अङ्गुल्यः संहर्ताः सर्वाः सहाङ्गुष्ठेन यस्य १३ ।
 तथा निम्नतलश्चैव स तु सर्वेशिराः करः ॥ ८१ ॥

१. 'धामगमन' क-ख. २. श्लोकद्वयी क ख पुस्तकयोर्नास्ति ३. 'सदर्शयेत्' का.
 ४. 'कार्योत्पलं' का. ५. 'विरल' क ख. ६. 'कुञ्चिता' क-ख. ७. 'ह्यसंगतास्तथा' क-ख.
 ८. 'देवार्चने' क ख. ९. 'सगृहे' का. १०. 'पद्मकोषेण' का. ११. क ख-
 पुस्तकयोर्लेशकादिदोषाच्छन्दोभङ्गदूषितोऽयं पाठः—

मणिबन्धनविशिष्टविरलचलिताङ्गुलिकराभ्याम् ।

कार्ये विवर्तिताभ्यां विकमलोत्पलाभिनयः ॥ एवमन्यत्रापि हेयम्.

१२. 'सहिताः' का. १३. 'व' क-ख. १४. 'सर्वेशिरः' का.

एष सलिलप्रदाने भुजगगतौ तोयसेचने चैव ।
 आस्फोटने च योज्यः करिकुम्भास्फालनाद्येषु ॥ ८२ ॥
 अधोमुखीनां सर्वासामङ्गुलीनां समागमः ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकावूर्ध्वौ स भवेन्मृगशीर्षकः ॥ ८३ ॥
 इह सांप्रतमस्त्यद्य शक्यश्चेल्लालनेऽक्षपाते च ।
 स्वेदापमार्जनेषु च कुङ्कु(ट्टः)मिते प्रचलिते तु भवेत् ॥ ८४ ॥
 त्रेताद्विसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुष्ठका यदा ।
 अङ्गुलेऽनामिका वक्रा तथा चोर्ध्वकनीयसी ॥ ८५ ॥
 एतेन तरुणफलरूपणानि नानाविधानि च लघूनि ।
 कार्याणि शेषजानि स्त्रीवचनान्यङ्गुलिक्षेपैः ॥ ८६ ॥
 मरकतवैदूर्यादीनां निदर्शनं कार्यम् ।
 ग्राह्यं विडालपदमिति चैव प्रयोगेषु ॥ ८७ ॥
 आवर्तिन्यः करतले यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 पार्श्वगतविक्रीर्णाश्च स भवेदलपल्लवः ॥ ८८ ॥
 प्रतिषेधकृते योज्यैः कस्य त्वं नास्ति शून्यवचनेषु ।
 पुनरात्मोपन्यासः स्त्रीणामेतेन कर्तव्यः ॥ ८९ ॥
 तिस्रः प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनीर्यसी ।
 तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः सर् करश्चतुरः स्मृतः ॥ ९० ॥
 नैथेविनयनियम[सु !]निपुणशालातुरसत्त्वकैतवार्येषु ।
 वाक्ये युक्ते पद्ये सत्ये प्रथमे च विनियोज्यः ॥ ९१ ॥

१. 'वदाकेषोलालने' फ-ख. २. 'श्वेद' फ ख. ३. 'कुट्टिमिते' का. ४. 'प्रचलि-
 तसु' फ-ख. ५. 'त्रितामि०' फ ख. ६. 'ङ्गुष्ठकास्तथा' का. ७. 'कागूले (?)' फ-ख.
 ८. 'चोर्ध्वा' का. ९. 'एतेन तरुणफलानि नानाविधानि च लघूनि कार्याणि' का.
 १०. 'शेषजाति' का. ११. 'वैदूर्यादीना' फा. १२. 'पार्श्वगता विक्रीर्णाश्च' का.
 १३. 'भवेदलपल्लवः' का. १४. 'योज्यैः कस्य' फ-ख. १५. 'तिस्रः (?)' फ-ख.
 १६. 'कनीयसाम्' फ-ख. १७. 'मध्यस्तपाङ्गुष्ठः' फ-ख. १८. 'करश्चतुरकः स्मृतः'
 फ-ख. १९. 'नयननिपुणसमगुनिपुणशालातुरसत्त्वकैतवार्येषु' का. २०. 'वोदो मध्ये
 पुत्रे पदे प्रथमे च विनियोज्यः' फ-ख.

एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन ।
 विवृतविवारितरचितं वितर्कितं लज्जितं चैव ॥ ९२ ॥
 नयनोपम्यं पद्मदलरूपणं हरिणकर्णनिर्देशम् ।
 संयुक्तकरेणैव[चः]चतुरेणैतानि कुर्वति ॥ ९३ ॥
 लीलां रतिं रुचिं स्मृतिबुद्धिविभावनाः क्षमां पुष्टिं (च)
 संज्ञामाशां प्रणयं विचारणं संगतं शौचम् ॥ ९४ ॥
 चातुर्यं माधुर्यं दाक्षिण्यं मार्दवं सुखं शीलम् ।
 प्रशं वार्तायुक्तिं वेपं मृदुशौडुलं स्तोकम् ॥ ९५ ॥
 विभवाविभवौ सुरतं गुणागुणौ यौवनं दारान् ।
 नानावर्णाश्च तथा चतुरेणैवं प्रयुञ्जीत ॥ ९६ ॥
 सितमूर्ध्वेन तु कुर्याद्रक्तं पीतं च मण्डलकृते च ।
 परिमृदितेन तु नीलं वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥ ९७ ॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसंदेशो वर्णा चैव प्रदेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णे च ऊर्ध्वह्रयो अमरे करे ॥ ९८ ॥
 पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषां चैव दीर्घवृन्तानाम् ।
 पुष्पाणा अग्रहणविधिः कर्तव्यः कर्णपूरश्च ॥ ९९ ॥
 विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
 बालालपे च शीघ्रे च ताले विश्वासने तथा ॥ १०० ॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्तेतामिस्थ्या निरन्तराः ।
 भवेयुर्ह्रस्वक्रस्य शेषे द्वे संप्रसारिते ॥ १०१ ॥

१. 'हस्तदण्डेन' का. २. 'विधृतविचरितचरितं' का. ३. 'विवर्जितं' का.
 ४. 'नयनोपम्यं' क र. ५. 'कर्णनिर्देशः' क-र. अत्र 'हरिण' इति क-ख-पुस्तक-
 योर्नास्ति. ६. 'सयुक्तकरेणैवाचतुरेणैतानि' क-र. ७. 'लीलारतिं' क; 'लीलारती' ख.
 ८. 'च' इत्यधिकं प्रतिभाति ९. 'भासा' क-ख. १०. 'सततं' क-र. ११. 'प्रसन्नं वार्ता
 युक्तिम्' का. १२. 'शौडुलं' का. १३. 'शहान् दारान्' का. १४. 'मण्डलकरेण' का.
 १५. 'संदेशो' क-ख. १६. 'वके चैव' का. १७. 'ऊर्ध्वमान्यं' क र. १८. 'द्वह्रयो'
 का. १९. 'विद्युतश्च सहजश्च' क-र. २०. 'तालविश्वासने' क-र.

श्लक्ष्णारूपशिथिललाघवनिःसारार्था मृदुत्वयोगे च ।
 कार्योऽभिनयविशेषः किञ्चित्प्रस्यन्दिताग्नेण ॥ १०२ ॥
 समाः प्रसारितास्त्रिस्रस्तथा चोर्ध्वा कनीयसी ।
 अङ्गुष्ठः कुञ्चितश्चैव हंसपक्ष इति स्मृतः ॥ १०३ ॥
 एषे च निवापसलिले दातव्ये गन्धसंश्रये चैव ।
 कार्यः प्रतिग्रहावेमानभोजनार्थेषु विप्राणाम् ॥ १०४ ॥
 आलिङ्गने महास्तम्भनिदर्शने रोमहर्षणे चैव ।
 स्पर्शोऽभुलेपनार्थे योज्यः संवाहने चैव ॥ १०५ ॥
 पुनरेव च नारीणां स्तनान्तरस्थेन विभ्रमविशेषाः ।
 कार्या यथा रसाः स्युर्दुःखे हनुधारणे चैव ॥ १०६ ॥
 तर्जन्यङ्गुष्ठसंदंशो ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
 आभुमतलर्मध्यश्च स संदंश इति स्मृतः ॥ १०७ ॥
 सदशस्त्रिविधो ज्ञेयस्त्वग्रजो मुखजस्तथा ।
 तथा पार्श्वगतश्चैव रसभावोपवृंहितः ॥ १०८ ॥
 पुष्पावचयग्रथने ग्रहणे तृणपर्णकेशसूत्राणाम् ।
 शैल्याकर्षग्रहणापकर्षणे चाग्नेसदशः ॥ १०९ ॥
 घृन्तात्पुव्योद्धरणं वैतिशलाकादिपूरणं चैव ।
 धिगिति च वचनं रोपान्मुखसंदंशस्य कर्माणि ॥ ११० ॥
 यज्ञोपवीतधारणवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
 योगे घ्याने स्तोके सर्भुक्तकरस्तु कर्तव्यः ॥ १११ ॥

१. '०र्था मृदुत्वयोगेच' क-र. '०र्था मृदुत्वयोगेषु' फा. २. 'एष विधि' फा.
 ३. 'गत्र सश्रये' फा. ४. 'वमन' र. ५. 'भुमेपनार्थे' क-र. ६. 'यपारध स्याद्'
 फा. ७. 'सदेहस्त्वरालसं यदा' घ-र. ८. 'मध्यस्थ' क-र. ९. 'क्षयो अप्रतो' फा.
 १०. 'शिलावचयग्रहणे प्रकरणे' क-र. ११. 'सदंश' क र. १२. 'उद्धरणं'
 क-र. १३. 'चिति (?)' क. चिति' र. १४. 'रोपे' क र. १५. 'यज्ञे पर्वत-
 धारण' क-र. 'यज्ञोपवीतनिधन' फा. १६. 'लक्ष्येषु' फा. १७. 'योगेऽव्याने' फा.
 योगस्थाने फा. १८. 'सभुक्तकरणस्तु' क र.

- पेल्लवकुत्सासूयासदोपवचने च वामहस्तेन ।
 किञ्चिद्विवर्तिताम्रः प्रयुज्यते पार्धसदंशः ॥ ११२ ॥
- आलेख्यनेत्ररज्जनवितर्कवृन्तैप्रवालरर्चनं च ।
 निष्पीडनं तथालककस्य कार्यं च नारीभिः ॥ ११३ ॥
- सैमानताम्राः सहिता यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 ऊर्वा हंसमुखस्यैव स भवेन्मुकुलकः करः ॥ ११४ ॥
- देवार्चनबलिकरणे पद्मोत्पलमुकुलरूपणे चैव ।
 विट्चुम्बने च कार्यो विकृत्सिते विप्रकीर्णे च ॥ ११५ ॥
- भोजनहिरण्यगणनामुखसंकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
 मुकुलितकुसुमेषु तथा तज्जैरेष प्रयोक्तव्यः ॥ ११६ ॥
- पद्मकोपस्य हस्तस्य द्यौङ्गुल्यः कुञ्चिता यदा ।
 जर्णनाभः स विज्ञेयः केशचौर्यग्रहोदिषु ॥ ११७ ॥
- शिरःकण्डूयने चैव कुष्ठव्याधिनिरूपणे ।
 सिंहैव्याघ्रेष्वभिनयः प्रस्तरग्रहणे तथा ॥ ११८ ॥
- मध्यमाङ्गुष्ठसदंशो वक्रा चैव प्रदेशिनी ।
 शोवे तलस्ये कर्तव्ये तौम्रचूडे कराङ्गुली ॥ ११९ ॥
- विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भर्त्सनादिषु ।
 तौलेष्विष्वसिते चैव शीघ्रार्थे सञ्जितेषु च ॥ १२० ॥
- [तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
 एष एव करः कार्यो बलापनिमन्त्रणे ॥ १२१ ॥]

१. 'पेशल' का. २. 'सदूप' क-ख. ३. 'च' क-ख. ४. 'किञ्चिद्विवर्तितकराम्रः'
 का. ५. 'वृत्त' क-ख. ६. 'रचनेषु' का. ७. 'समागताम्रा.' क ख. ८. 'मुकुलः'
 का. ९. 'मुकुद' क-ख. १०. 'विट्चुम्बने' क-ख. ११. 'विच्युतिते विप्रकीर्णस्य'
 क-ख. १२. 'अङ्गुल्यः' का. १३. 'शुहादिषु' का. १४. 'सिंहव्याघ्रायभिनयः' का.
 १५. 'ताम्रचूलकरेशुली' क-ख. १६. 'व्युत्पन्नश्च' क ख. १७. 'ताले विद्यासमे' का.
 १८. एष श्लोकः क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

अङ्गुल्यः संयुता वक्रा उपर्यङ्गुष्ठीडिताः ।
 प्रसारिता कनिष्ठा च ताम्रचूडः करः स्मृतः ॥ १२२ ॥
 शतं सहस्रं लक्षं च करैरैकेन दर्शयेत् ।
 क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान्विप्रुपस्तथा ॥ १२३ ॥^६
 असंयुताः करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
 अधुना संयुतान्दहस्तान् गैदतो मे निबोधत ॥ १२४ ॥
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां संश्लेषादञ्जलिः स्मृतः ।
 देवतानां गुरुणां च मित्राणां चाभिवादाने ॥ १२५ ॥
 देवतानां शिरःस्थस्तु गुरुणामास्यसंस्थितः ।
 वक्षःस्थश्चैव मित्राणां शेषे त्वनियमो भवेत् ॥ १२६ ॥
 उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामन्योन्यं पार्श्वसंग्रहात् ।
 हस्तः कपोतको नाम कर्म चास्य निबोधत ॥ १२७ ॥
 एषोऽभिनयाभिगमे प्रणामकरणे गुरोश्च संभाषे ।
 शीते भये च कार्यो वक्षःस्थः कल्पितः स्त्रीभिः ॥ १२८ ॥
 अयमेवाङ्गुलिपरिघृष्यमाणमुक्तस्तु खिलवाक्येषु ।
 एतावदिति च कार्यो भेदाङ्गीकृत्यमिति चार्थे ॥ १२९ ॥
 अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यन्योन्यान्तरनिःसृताः ।
 स कर्कट इति ज्ञेयः करः कर्म च वक्ष्यते ॥ १३० ॥
 एष मदनाङ्गमर्दे सुप्तोत्थितजृम्भणे वृहद्देहे ।
 अनुधारणे च योज्यः शङ्खग्रहणेऽर्थतत्त्वज्ञैः ॥ १३१ ॥

१. 'अथवा' इत्यधिकं क-ख-पुस्तकयोः २. 'संहिता' का. ३. '०पीडिता' क-ख.
 ४. 'ताम्रचूलकरः स्मृतः' क-ख. ५. 'लशादि कनकं चापि' क-ख. ६. 'इति'
 इत्यधिकं क-ख-पुस्तकयोः. ७. 'नादितो' क-ख. ८. 'शिरस्कंस्तु' क-ख. ९. 'क्षीणां
 कार्यो यथेप्सितः' क ख. १०. '०मभिहस्ताभ्या' क-ख. ११. 'द्विषद्वियाभ्युपगमे'
 का. १२. 'कल्पितः' का. १३. 'च' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः. १४. 'वा य'
 क-ख. १५. 'हि' इति नास्ति का-पुस्तके. १६. '०न्तरति स्मृतः' क-ख. १७. 'मुतोत्प-
 विजृम्भणे' का. १८. 'मह देहे' (?) का. १९. 'दनुषा' २०. 'च तत्त्वज्ञैः' का.

मणिवन्धनविन्यस्तावराणौ स्त्रीप्रयोजितौ ।

उत्तानौ वामपार्श्वस्थौ स्वस्तिकः परिकीर्तितः ॥ १३२ ॥

स्वस्तिकविच्युतिकर्णाद् दिशो घनाः खं वनं समुद्राश्च ।

ऋतवो मही तथान्यद् विस्तीर्णं चाग्निनेयं स्यात् ॥ १३३ ॥

कर्टकः कटकैर्न्यस्तः कटंको वर्धमानकः ।

शृङ्गारार्थेषु योक्तव्यः प्रणामकरणे तथा ॥ १३४ ॥

अरालौ तु विपर्यस्तावुत्तानौ वर्धमानकौ ।

उत्सङ्ग इति विज्ञेयः कर्ण्यः सिंहींबलोकिते ॥ १३५ ॥

[सनिष्पेषकरश्चैव रोषेऽमर्षेऽपि च स्मृतः ।

निष्पीडितः पुनश्चैव स्त्रीणामीर्ष्याकृतो भवेत् ॥ १३६ ॥'

गृहीत्वा वामहस्तेन कूर्पराम्भ्यन्तरे भुजम् ।

दक्षिणे चापि वामस्य कूर्पराम्भ्यन्तरं न्यसेत् ॥ १३७ ॥

स चापि दक्षिणो हस्तः सम्यद् मुष्टीकृतो भवेत् ।

इत्येष निषधो हस्तः कर्म चास्य निबोधत ॥ १३८ ॥

एतेन मदगर्वसौष्ठवौस्तुक्यविक्रमाटोपाः ।

अभिमानावष्टम्भः स्तम्भस्यैर्यादयः कार्याः ॥ १३९ ॥

१. 'वर्धमानकौ' का. २. 'करणा' क-ख. ३. 'घना' का. ४. 'तयायं' का.
 ५. 'वाग्निनेयं' क-ख. ६. 'खटक खेटके न्यस्त' क-ख. ७. 'खटका' क-ख.
 ८. अत्र 'अन्ये' 'मुकुदोत्पलट्टेषु कर्तव्यच्छत्रधारणे' इति इत्यधिकं क-ख-पुस्तकयोः
 ९. 'विपर्यस्ताद्' क-ख. १०. 'उत्तानावूर्धमानतौ' का. ११. 'सार्श्वस्य प्रहणे कर.' का.
 १२. 'सनिष्पेषकरश्चैव' इत्याद्याभ्य 'प्रयोक्तव्याभियहने' इत्यन्तं श्लोकपत्रक क-ख-
 पुस्तकयोर्नास्ति परं श्लोकद्वयमत्राधिकं क-ख पुस्तकयो —

मुकुलं तु यदा हस्तं कपित्य परिवेष्टयेत् ।

स भन्तव्यस्तदा हस्तो निषे(ष?)धो नाम नामतः ॥ १३१ ॥

अत्रे का. पुस्तके तु—'वर्धमानः सविज्ञेय कर्म चास्य निबोधत ।'

सप्रहपरिग्रहो धारणं च रामयथ सत्यवचनं च ।

सक्षेपः (१) [तस्त्] (हौ) संक्षिप्त (स ?) निष्पीडितेनाग्निनेतव्यम् ॥

अथवा—

ज्ञेयो वै निपधो नाम हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।
 जालवातायनादीनां प्रयोक्तव्याभिघट्टने ॥ १४० ॥]
 अंसौ प्रशिथिलौ मुक्तौ पताकौ तु प्रलम्बितौ ।
 यदा भवेतां करणे स दोल इति संज्ञितः ॥ १४१ ॥
 संग्रमविपादमूर्च्छितमदाभिघाते तथैव चावेगे ।
 व्याधिमुते च शस्त्रैक्षते च कार्योऽभिनययोगः १४२ ॥
 यस्तु सर्पशिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।
 द्वितीयः पार्श्वसंश्लिष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥ १४३ ॥
 धौन्यफलपुष्पसदृशान्यनेन नानाविधानि युक्तानि ।
 म्रौंखाण्युपनेयानि च तोयानयनापनेयने च ॥ १४४ ॥
 पताकौ तु यदा हस्ताद् (वृ ?) ध्वान्दुष्ठावधोमुखौ ।
 उपर्युपरि विन्यस्तौ तदा स मकरः करः ॥ १४५ ॥
 सिंहव्यालद्वीपिप्रदर्शनं नक्रमकरमत्स्यानाम् ।
 ये चान्ये क्रव्यादा अभिनेयास्तेऽर्धयोगेन ॥ १४६ ॥
 कूर्परांसंचितौ हस्तौ यदास्तां सर्पशीर्षकौ ।
 गजदन्तः सै तु करः कर्म चास्य निबोधत ॥ १४७ ॥
 एष चै वधूवराणामुद्गाहे चातिभारयोगेन ।
 म्रौंभग्रहणे च तथा शैलशिलोत्पाटने चैव ॥ १४८ ॥
 शुक्रतुण्डौ करौ कृत्वा यदास्वभिमुन्नाशितौ ।
 क्षीरपोमुन्नाशितौ सोऽवहित्य इति स्मृतः ॥ १४९ ॥

१. 'प्रतिभित्तौ' का. २. '०'विन्दे' का. ३. 'नपुंसके' का. ४. '०'शुश्रुः'
 का. ५. 'भाम्यत्र'पुण्यमन्त्रनेचननाधिभ'निपुटेन' का. ६. 'म'द'भु' का. ७.
 ७. '०'वनदने' का. ८. 'द'ना'दू' का. ९. 'द'शे' मूर्त्तौ' का. १०. '०'दिरदर्शने' का.
 ११. 'द'भिनेयाभेन द'भेन' का. १२. 'कूर्पराण्य' का. १३. '०'भित्ते' का.
 १४. '०'दो'त' का. १५. '०'दो'त' का. १६. '०'दो'त' का. १७. '०'दो'त' का. १८. '०'दो'त' का. १९. '०'दो'त' का.

दौर्बल्ये^१ निःश्वसिते गात्राणां दर्शने तनुत्वे च ।

उत्कुण्ठिते [च ?] तैजैरभिनययोगश्च^२ कर्तव्यः ॥ १५० ॥

मुकुलस्तु यदा हस्तः कपित्थपरिवेष्टितः ।

वर्धमानः स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥ १५१ ॥

सग्रहपरिग्रहौ धारणं च समयश्च सत्यवचनं च ।

सक्षेपतस्तु सक्षिप्तविपीडितेनाभिनेतव्यम् ॥ १५२ ॥

ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हंसपक्षौ पराङ्मुखौ ।

जालवातायनादीना प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥ १५३ ॥

उक्ताश्चैते द्विविधा ह्यसयुक्ताः संयुताश्च सक्षेपात् ।

अभिनयकरास्तु ये त्विह तेऽन्यत्राप्यर्थतः साध्याः ॥ १५४ ॥

अन्यैरप्युक्तं—‘आकृत्या चेष्टया चिह्नैर्जात्या विज्ञाय वस्तुतः ।

स्वयं विवेक्य कर्तव्यं हस्ताभिनयनं बुधैः ॥’ इति ॥ १५५ ॥

नास्ति कश्चित्था हस्तो नाट्याभिर्नयनं प्रति ।

यस्य संदृश्यते रूपं बहुशस्तन्मयोदितम् ॥ १५६ ॥

अन्ये चाप्यर्थसयुक्ता लौकिका ये करास्त्विह ।

छन्दस्ते प्रयोक्तव्या रसभावविचेष्टितैः ॥ १५७ ॥

देशं काल प्रयोगं चार्थैर्युक्तिमवेक्ष्य च ।

हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥ १५८ ॥

सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति वै ।

• तान्यहं संपर्वेक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥ १५९ ॥

१. ‘दैन्यस्य’ क-र. २. ‘ननु त्वे’ क-र. ३. ‘उत्कुण्ठिता न तर्त’ क-र.
४. ‘०स्तु’ का. ५. ‘एषा पद्यद्वयी’ क-र. पुस्तकयो पूर्वमेव १३१, १३२ श्लोकरत्वेन
विन्यस्ता. ६. ‘विज्ञेयो’ का. ७. ‘क्षिते’ का. ८. ‘०करा ये त्विह’ का. ९. ‘अत्रा’ का.
१०. ‘अन्यैरप्युक्त’ इति नास्ति का. पुस्तके. ११. ‘तत्पुन’ का. १२. ‘वितर्कत’
का. १३. ‘नाट्यार्थाभिनय’ का. १४. ‘यद् दृश्यते’ का. १५. ‘छन्दस्तेऽपि’ क-र.
१६. ‘नियोक्तव्या’ का. १७. ‘अपि’ इति नास्ति का पुस्तके. १८. ‘०अर्थमुक्ति’ क-र.
१९. ‘स्त्रीणां नृणां’ का. २०. ‘हित’ क-र. २१. ‘हि’ का. २२. ‘सप्त वक्ष्यामि’ क-र.

उत्कर्षणं विकर्षणं तथा व्याकर्षणं पुनः ।
 परिग्रहश्चाप्याह्वानं ताडनं तर्जनं तथा ॥ १६० ॥
 संश्लेषश्च वियोगश्च रक्षणं मोक्षणं तथा ।
 विक्षेपधूतने चैव विसर्गस्तर्जनं तथा ॥ १६१ ॥
 छेदनं भेदनं चैव स्फोटनं मोहनं तथा ।
 ताडनं चेति विज्ञेयं तज्ज्ञैः कर्मकरान्प्रति ॥ १६२ ॥
 सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधि ।
 नेत्रभ्रूमुखरागाद्यैः कर्तव्या व्यञ्जिता बुधैः ॥ १६३ ॥
 करणं कर्मस्थानं प्रकारयुक्तिं क्रियां च समवेक्ष्य ।
 हस्ताभिनयः कार्यस्तज्ज्ञैर्लोकोपचारेण ॥ १६४ ॥
 उच्यमानां कराः कार्या ललाटक्षेत्रचारिणः ।
 वक्षःस्थाश्चैव मध्यानामधमानामधोगताः ॥ १६५ ॥
 ज्येष्ठे खल्पप्रचाराः स्युर्मध्ये मध्यविचारिणः ।
 लोकक्रियास्वभावेन नीचैरप्यर्थसंश्रयाः ॥ १६६ ॥
 अथ वीन्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
 विपरीतोश्रया हस्ताः प्रयोक्तव्या बुधैर्नरैः ॥ १६७ ॥
 विषण्णे मूर्च्छिते भीते जुगुप्साशोकपीडिते ।
 ग्लाने सुप्ते विहस्ते च निश्चेष्टे तन्द्रिते जडे ॥ १६८ ॥
 व्याधिग्रस्ते जरते च भयार्ते शीतविह्वले ।
 भीते प्रमत्ते चोन्मत्ते चिन्तायां तपसि स्थिते ॥ १६९ ॥

१. 'वैशंपर्क्यम्' का. ३. 'परिग्रहो निग्रहश्च आह्वानं भेदनं तथा' का.
 ३. 'विसर्गस्तर्जनान्तरम्' का. ४. 'छिन्धि(द ?) विस्फोटनं तथा' क-ख. ५. 'रागेषु'
 का. ६. 'व्यञ्जितायुधैः' क-ख. ७. 'प्रचारयुक्तिं' क-ख. ८. 'संश्लेष' का. ९. 'तज्ज्ञैः'
 'बो' का. वा. १०. 'ललाटा' क-ख. ११. 'वेष्ट' क-ख. १२. 'सुप्तं मध्यमैः'
 क-ख. १३. 'वान्यदृशप्रप्यं' क-ख. १४. 'विपरीतक्रिया' क-ख. १५. 'हीने'
 क-ख. १६. 'स्वप्ने' क-ख. १७. 'जडे' क-ख. १८. 'मत्प्रमत्ते' क-ख.

[हिमवर्षगते बन्धे हरिणप्लवसंश्रिते ।

स्त्रमायिते च संभ्राते नखसंस्फोटने तथा] ॥ १७० ॥

नै हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः सत्त्वसमाश्रयः ।

तथाकारविशेषश्च नानाभावरसान्वितः ॥ १७१ ॥

यैथा व्यग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिविलोकनैः ।

वाचिकाभिनयं का (कु) र्याद्विरामैरर्थदर्शकैः ॥ १७२ ॥

उत्तानः पार्श्वगश्चैव तथाधोमुख एव च ।

प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाश्रयः ॥ १७३ ॥

उत्तानो वर्तुलरूपसः स्थितोऽधोमुख एव च ।

पञ्च प्रकारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाश्रयाः ॥ इति ॥ १७४ ॥

एवं ज्ञेयाः करा ह्येते नानाभिनयसंश्रिताः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि करानृत्तसमाश्रयान् ॥ १७५ ॥

वर्क्षसोऽष्टाङ्गुलसौ तु प्राङ्मुखौ खटकामुखौ ।

समानकूर्परसौ तु चतुरस्रौ प्रकीर्तितौ ॥ १७६ ॥

हंसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तौ तालवृन्तवत् ।

उद्धृत्ताविति विज्ञेयावथवा तालवृन्तकौ ॥ १७७ ॥

चतुरस्रस्थितौ हस्तौ हंसपक्षकृतौ तथा ।

तिर्यक्स्थितौ चैभिमुखौ ज्ञेयौ तलमुखाविति ॥ १७८ ॥

तावेव मणिवन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसंस्थितौ ।

स्वस्तिकाविति विख्यातौ विच्युतौ विप्रकीर्णकौ ॥ १७९ ॥

१. पद्यमेतत् क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'तथा हस्ताभिनयः कार्यः सत्त्वस्य संग्रहः' का. ३. 'काङ्कविशेषश्च' क-ख. ४. 'यन्नाट्यप्रादुभौ' क-ख. ५. 'यत्र दृष्टिविलोकितै.' का. ६. एतत् पदार्थं का-पुस्तके नास्त्येव. ७. का पुस्तके तु- 'उत्तानोऽधोमुखस्य-गूर्वाधोमुख एव च । हस्तप्रचार विज्ञेया नाट्ये नृते च पञ्चवा' ॥ ८. एतत्पदं का. पुस्तके नास्ति. ९. '०नूल' क-ख. १०. 'सहका.' क-ख. ११. 'हस्तान्' का. १२. 'वक्ष्यो' का. १३. 'कटकामुखौ' का. १४. 'वृन्तके' क-ख. १५. 'प्रस्थितौ' क-ख. १६. 'वा' क-ख.

अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वासौ पद्मकोपकौ ।

अरालखेटकाख्यौ वाप्यरालखेटकामुखौ ॥ १८० ॥

अन्ये तु, 'तथैवै मणिवन्धान्ते ह्यरालविच्युतावुभौ ।

ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिर्नित्यमरालखेटकाविति ॥' इति ॥ १८१ ॥

भुजांसकूर्पराग्रैस्तु कुटिलावर्तितौ करौ ।

पराब्जुखतर्याविद्धौ ज्ञेयावाचिद्धवक्रकौ ॥ १८२ ॥

हस्तौ तु सर्पशिरसौ मध्यस्याङ्गुष्ठकौ यदा ।

तिर्यक्प्रसारितास्यौ च तदा सूचीमुखौ स्मृतौ ॥ १८३ ॥

अन्यैः, 'सर्पशीर्षो यदा हस्तौ भवेतां स्वस्तिकस्थितौ ।

मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठौ ज्ञेयौ सूचीमुखौ तदा ॥' इति ॥ १८४ ॥

रेचितौ चापि विज्ञेयौ हंसपक्षोद्धृतभ्रमौ ।

प्रसारितोत्तानतलौ रेचिताविति संस्थितौ ॥ १८५ ॥

चतुरस्रो भवेद्द्वामः सव्यहस्तश्च रेचितः ।

विज्ञेयौ नृत्ततत्त्वज्ञैरर्धरेचितसंज्ञकौ ॥ १८६ ॥

अञ्चितौ कूर्परांसौ तु त्रिपतीकाकृतौ करौ ।

किञ्चित्तिर्यग्गतीवेतौ स्मृतावुत्तानवञ्चितौ ॥ १८७ ॥

मणिवन्धनमुक्तौ तु पताकौ पल्लवौ स्मृतौ ।

बहुशीर्षाद्विनिष्क्रान्तौ नितेन्द्राविति कीर्तितौ ॥ १८८ ॥

केशदेशाद्विनिष्क्रान्तौ पारिपार्श्वस्थितौ तथा ।

विज्ञेयौ केशवन्धाख्यौ करावाचार्यसमतौ ॥ १८९ ॥

तिर्यक्प्रसारितौ चैव पार्श्वसंस्थौ तथैव च ।

लताख्यौ च करौ ज्ञेयौ नृत्ताभिनयनं प्रति ॥ १९० ॥

१. 'अलपल्लवसंस्थानावूर्ध्वासौ' क-ख. २. 'वटका' का. ३. 'व' क-ख. ४. 'वटका'
का. ५. 'पयमिदं' का पुस्तके नास्ति. ६. 'तलाविद्धौ' क-ख. ७. 'मध्यमा' क-ख.
८. 'पयमिदं' का-पुस्तके नास्ति. ९. 'चापि' क-ख. १०. 'संज्ञितौ' क-ख. ११. 'संज्ञितौ'
क-ख. १२. 'त्रिपताकौ करौ इतौ' का. १३. 'तिर्यग्गतावेतौ' (?) क-ख. १४. 'बहु-
शीर्षाद्' क-ख. १५. 'नितं वाचित' (?) क-ख. १६. 'पारिपार्श्वस्थितौ' क-ख.

समुन्नतो लताहस्त पार्श्वोत्पार्श्व विलोलितः ।
 त्रिपताकोऽपर कर्णे करिहस्त प्रकीर्तितः ॥ १९१ ॥
 'केटिशीर्षनिविष्टौ द्वौ त्रिपताकौ यदा करौ ।
 पक्षवञ्चितकौ हस्तौ तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥ १९२ ॥
 तावेव तु परावृत्तौ पक्षप्रद्योतकौ स्मृतौ ।
 अधोमुखतलाविद्धौ ज्ञेयौ गरुडपक्षकौ ॥ १९३ ॥
 हसपक्षकृतौ हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 तथा प्रसारितभुजौ दण्डपक्षाविति स्मृतौ ॥ १९४ ॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनो हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
 तावेव पार्श्वविन्यस्तौ पार्श्वमण्डलिनौ स्मृतौ ॥ १९५ ॥
 उद्वेष्टितो भवेदेको द्वितीयश्चापवेष्टितः ।
 आमितावुर्ध्वे स्थाने ह्युरोमण्डलिनौ स्मृतौ ॥ १९६ ॥
 अर्धालपल्लवकरावुरोर्ध्वभ्रमणक्रमात् ।
 पार्श्ववर्तश्च विज्ञेयावुर पार्श्वार्धमण्डलौ ॥ १९७ ॥
 हस्तौ तु मणिबन्धान्ते कुञ्चितावञ्चितौ यदा ।
 खँटकाख्यकृतौ स्याता मुष्टिकखस्तिकौ तदा ॥ १९८ ॥
 पद्मकोषौ यदा हस्तौ व्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 नलिनीपद्मकोषौ तु तदा ज्ञेयौ प्रयोक्तृभिः ॥ १९९ ॥
 करावुद्वेष्टिताग्रौ तु प्रविधायालपल्लवौ ।
 ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धौ विज्ञेयार्धुल्लवणावपि ॥ २०० ॥
 अंथावेष्टितमेक स्यादुद्वेष्टितमथापरम् ।
 अंथावर्तित तृतीय तु चतुर्थ परिवर्तितम् ॥ २०१ ॥
 [पल्लवौ च शिरोदेशे संप्राप्तौ ललितौ स्मृतौ ।
 कूर्परखस्तिकगतौ लताख्यौ ललिताविति ॥ २०२ ॥

१ 'करिहस्तौ प्रकीर्तितौ' का. २ 'करिहस्त' क-ख. ३ 'अथ विवेष्टित'. ४. 'अुर-
 सेस्थाने' क ख ५ का पुस्तके 'हि' इति नास्ति ६ 'अलपल्लवकारालावुरोर्ध्व-
 भ्रमणक्रमात्' का. ७ 'कटकाख्यौ तु तौ' का. ८. 'व्यावर्त' का. ९. 'कर्णव्या-
 दुल्लवणावपि' का. १०. 'अपवेष्टित' क. ११. 'व्यावृत्तित' क-ख.

वियुताः संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि करणं हस्तसंश्रयम् ॥ २०३ ॥

सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्ते निदेशिभिः ।

विज्ञातव्या प्रयत्नेन करणं तु चतुर्विधम् ॥ २०४ ॥

आवेष्टयन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या यथाक्रमम् ।

अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥ २०५ ॥

उद्देश्यन्ते यदाङ्गुल्यस्तर्जन्याद्या बहिर्मुखम् ।

क्रमशः करणं विप्रास्तदुद्देशितमुच्यते ॥ २०६ ॥

आवर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या षड्ङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।

यथाक्रमेण करणं तद्व्यावर्तितमुच्यते ॥ २०७ ॥

उद्घर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बार्धतः क्रमशो यदा ।

अङ्गुल्यः करणं विप्रास्तदुक्तं परिवर्तितम् ॥ २०८ ॥

नृत्तेऽभिनययोगे च पाणिभिर्वर्तनाश्रयैः ।

मुखभ्रूनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥ २०९ ॥

तिर्यक् तथोर्ध्वसंस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोपविध(द्व)स्तु ।

मण्डलगतिस्तथा स्वस्तिकश्च पुष्टानुसारी च ॥ २१० ॥

उद्देशितप्रसारित इत्येते वै स्मृताः प्रकारास्तु ।

बाहोरिति करणगता विज्ञेया निव(न)र्तकैर्नित्यम् ॥ २११ ॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः ।

अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये हृदयोद[र]पार्श्वकर्माणि ॥ २१२ ॥

१. 'अभ्यन्तरेण' क. ए. २. 'आवेष्टयन्ते' क-रा. ३. 'तर्जन्या बहिर्मुखा' का.
४. 'आवर्त्यन्ते' का. ५. 'दि' इति क-रा-पुस्तकयोर्नोस्ति. ६. 'यत्तु' का. ७. 'उद्-
देश्यन्ते' का. ८. 'मात्रश.' का. ९. का-पुस्तके तु—

तिर्यग्ूर्ध्वगतं चैव तथाधोमुख एव च ।

आविद्धयापविद्धय मण्डलस्वस्तिकस्तथा ॥

अधितः युधितधैव पृष्ठगधेति चोदितः ।

बाहुप्रकारो दशधा नाट्यश्रुतप्रयोगैः ॥

१०. का-पुस्तकेऽत्रैवाप्यायसमाप्तिरेपं वर्तते—

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे हस्ताभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

आभुममथ निर्भुमं तथा चैव प्रकम्पितम् ।
 उद्गाहितं समं चैव ह्युरः पञ्चविधं स्मृतम् ॥ २१३ ॥
 निम्नमुन्नतपुष्टं च व्याभुमं संश्लयं क्वचित् ।
 आभुमं तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥ २१४ ॥
 संभ्रमविपादमूर्च्छाशोकमयव्याधिहृदयशिल्पेषु ।
 कार्यं शीतैस्पर्शे वर्षे लज्जान्वितेऽर्धवशात् ॥ २१५ ॥
 स्वैच्छं च निम्नपृष्ठं च निर्भुमांसं समुन्नतम् ।
 उरोनिर्भुममेतद्धि कर्म चास्य निबोधत ॥ २१६ ॥
 स्वप्ने मानग्रहणे विसयदृष्टे च सत्यवचने च ।
 अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्सेके च कर्तव्यम् ॥ २१७ ॥
 हसितरुदितादिसंभ्रमभयश्रमव्याधिपीडितार्थेषु ।
 नानाभावोपगतं कार्यमुरोनाट्ययोगेषु ॥ २१८ ॥
 दीर्घनिश्चसिते चैव जृम्भणामोटने तथा ।
 विक्षो(व्वो)के च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥ २१९ ॥
 ऊर्ध्वक्षेपैरुरो यत्र निरन्तरकृतैः कृतम् ।
 प्रकम्पितं तु तज्ज्ञेयमुरो नीट्यप्रयोक्तृभिः ॥ २२० ॥
 उद्गाहितमूर्ध्वगतमुरो ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ।
 दीर्घोच्छ्वासोऽत्र चालोकजृम्भणादिषु चेप्यते ॥ २२१ ॥

१. 'अभुममप्यनिर्भुमं' क-ख. २. 'व्याभुमा संश्लेय' क-ख. ३. 'तेन सशे' क-ख.
 ४. 'लज्जान्विते' का. ५. 'स्वप्ने च निम्नपृष्ठं च' का. ६. 'तु' का. ७. 'गर्वोत्साहे'
 तु' का. ८. 'तु' का. ९. क-ख-पुस्तकयोरधिकम् (आर्य, पुनः केचित् क्षेपकोऽयम् ।)
 १०. का-पुस्तके पयमिदं नास्ति. ११. 'विगुणयं' क-ख. १२. 'यत्तु' का. १३. 'विज्ञेयं'
 का. १४. क-ख पुस्तकयोस्तु—

'हसितरुदितेषु कार्यं भ्रमे भये श्वासकाशयोधैव ।

द्विक्वाडु'चे च तथा नाट्यतैरर्थवेगेन ॥'

१५. 'ऊर्ध्वकृतं' क ख. १६. 'प्रयोगत.' का. १७. 'दीर्घोच्छ्वासगता' का.

सर्वैरेवाङ्गविन्यासैश्चतुरस्रकृतैः कृतम् ।

उरः समं तु विज्ञेयं खल्वं सौष्ठवसंयुतम् ॥ २२२ ॥

एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पार्श्वयोरिह लक्षणम् ॥ २२३ ॥

नतं समुन्नतं चैव प्रसारितविवर्तिते ।

तथार्पस्यतमेवं तु पार्श्वयोः कर्म पञ्चधा ॥ २२४ ॥

कटी भवेत्तु व्याभुमा पार्श्वमाभुममेव च ।

तथैवापस्यतांसं च किञ्चित्पार्श्वं नतं स्मृतम् ॥ २२५ ॥

तस्यैव चापरं पार्श्वं विपरीतं तु युक्तितः ।

कटीपार्श्वभुजासैश्चाप्युन्नतैरुन्नतं भवेत् ॥ २२६ ॥

आयामनादुभयतः पार्श्वयोः स्यात्प्रसारितम् ।

परिवर्तित्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥ २२७ ॥

विवर्तितोपनयनाद्भवेदपस्यतं पुनः ।

पार्श्वलक्षणमित्युक्तं विनियोगं निबोधत ॥ २२८ ॥

उर्पसर्पं नतं कार्यमुन्नतं चापसर्पणे ।

प्रसारितं ग्रहणोदौ परिवृत्ते विवर्तितम् ॥ २२९ ॥

विनिवृत्ते त्वपस्यतं पार्श्वमर्थवशाद्भवेत् ।

एतानि पार्श्वकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥ २३० ॥

क्षामं खल्वं च पूर्णं च संप्रोक्तमुदरं त्रिधा ।

तनु क्षाम नतं खल्वं पूर्णमाध्मात्तमुच्यते ॥ २३१ ॥

क्षामं ह्यस्येऽथ रुदिते निःश्वासे जृम्भणे भवेत् ।

व्याधिते तपसि भ्रान्ते क्षुधार्ते खल्वमिष्यते ॥ २३२ ॥

१. 'ससौष्ठवैरुतैः' का. २. 'ऊर्ध्वं' का. ३. 'नतं सुप्रतं प्रसारितं' क-ख.
 ४. 'तथा प्रस्यतमेतत्तु' का. ५. 'कटिर्भवेत्तु व्याभुमा' का. ६. 'नतस्यैवापरं' क-ख.
 ७. 'आयामनाद्' क-ख. ८. 'परिवर्तित्रिकस्य' क-ख. ९. 'विवर्तितोपनयनात्' क-ख.
 १०. 'उपसार्थं' क-ख. ११. 'परिवर्तौ' का. १२. 'पार्श्वनर्थं (?)' क-ख. १३. 'हासे
 च' का. १४. 'भ्रान्ते' क-ख.

पूर्णमुच्चलितं स्थूले व्याडि(धि)तन्द्राशनादिषु ।
 अन्ये तु, 'क्षामं खल्लं समं पूर्णमुदरं स्याच्चतुर्विधम् ।
 इत्येतदुदरस्योक्तं कर्म कठ्या निबोधत ॥' इति ।
 छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ॥ २३३ ॥
 उद्धाहिता चेति कटी नाट्ये नृत्ते च पञ्चधा ।
 कटीमध्यस्य बलनाच्छिन्ना संपरिकीर्तिता ॥ २३४ ॥
 पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता ।
 सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटी ॥ २३५ ॥
 तिर्यग्गता गताक्षिप्ता कटी ज्ञेया प्रकम्पिता ।
 नितम्बपार्श्वोद्ग्रहनाच्छनैरुद्धाहिता कटी ॥ २३६ ॥
 पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि विनियोगप्रयोजनम् ।
 छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तपेक्षणादिषु ॥ २३७ ॥
 निवृत्तावर्तने चैव रेचिता अर्मणादिषु ।
 कुब्जवामननीचानां गतौ कार्या प्रकम्पिता ॥ २३८ ॥
 स्थूलेषुद्धाहिता योज्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ।
 कम्पनं बलनं चैव स्वम्भनोद्धर्तने तथा ।
 विवर्तनं च पञ्चैतान्यूरुकर्माणि कारयेत् ॥ २३९ ॥
 नमनोन्नमनात्पाष्णेर्मुहुः स्यादूरुकम्पनम् ।
 गच्छेदभ्यन्तराजानु यत्र तद्वलनं स्मृतम् ॥ २४० ॥
 [स्वम्भनं चापि विज्ञेयमपवृत्तश्रियात्मकम् ।
 बलिताविद्वकरणादूर्वोरुद्धर्तनं स्मृतम् ॥ २४१ ॥]

१. '०मुच्छ्राविते' क-ख. २. 'व्याधिनान्यशतादिषु' क-ख. ३. 'अन्ये तु-' इति क्षाम
 खल्लमित्यादि-च पर्यायं का पुस्तकेनास्ति. ४. '०उदरं प्रोक्तं' का. ५. 'कठ्याः कर्म' काः
 ६. 'चैव' का. ७. 'नाट्यनृत्ते' का. ८. 'बलनात्' क-ख. ९. 'नमनात्' क-ख.
 १०. 'क्षिप्रकटी ज्ञेया सा वै प्रकम्पिता' क-ख. ११. '०द्वहनाच्छनै' क-ख. १२. 'कटीकर्म
 मया प्रोक्तं विनियोग निबोधत' का. १३. '०क्षेपणादिषु' क-ख. १४. 'भ्रमणेषु च' का.
 १५. 'कुब्ज(?)' का. १६. 'लीलागतेषु च' क-ख. १७. 'बलनं' क ख. १८. 'निवर्तनं'
 का. १९. 'भ्यन्तरं जानु' क-ख. २०. 'पद्यमिदं' क-ख पुस्तकयोर्नास्ति.

पार्श्विणरभ्यन्तरं गच्छेद्यत्र तत्रैव निवर्तनम् ।
 गतिष्वघमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥ २४२ ॥
 चलनं चैव कर्तव्यं स्त्रीणां स्वरपरिणामे ।
 साध्वसे च विपादे च स्तम्भनं संप्रयोजयेत् ॥ २४३ ॥

व्यायागे ताण्डये चैव कार्यगुह्यतनं बुधैः ।
 विवर्तनं च कर्तव्यं संभ्रमादिपरिभ्रमे ॥ २४४ ॥
 यथार्दशनमन्यच्च लोकाद्भाष्यं प्रयोक्तृभिः ।

इत्यूर्वोर्लक्षणं प्रोक्तं जह्योस्तु निबोधत ॥ २४५ ॥

आवर्तितं नतं क्षिप्तगुह्याहितमथापि वा ।

परिवृष्टं तथा चैव जह्याकर्माणि पश्यथा ॥ २४६ ॥

• वागो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि वागतः ।

पादो यत्र मजेद्विमास्तदावर्तितमुच्यते ॥ २४७ ॥

(केचित्तं) 'जह्यास्तिकयोगेन प्रमादावर्तितं लये(भये)त् ।

जानुनः कुर्धनाधेव नतं ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥ २४८ ॥

विशेषार्थोपि जह्यायाः क्षिप्तमित्यभिधीयते ।' इति ।

केचित्तं, क्षेपकोऽयम् ।

नतं स्याज्जानुनमनात्क्षिप्तं विशेपणाद्दृष्टिः ।

उद्गाहितं च विशेयगूर्ध्वगुह्यादनादिर्दृष्टं ॥ २४९ ॥

प्रतीपनयनं यत्तु परिवृष्टं तदुच्यते ।

आवर्तितं प्रयोक्तव्यं संभ्रमादिपरिभ्रमे ॥ २५० ॥

• नतं चापि हि कर्तव्यं शान्तासनमार्गादिषु ।

क्षिप्तं व्यायामयोगेषु ताण्डये च प्रयुज्यते ॥ २५१ ॥

१. 'तेऽगुभिवर्तनम्' क. ग. २. 'भयेवापि' क. ग. ३. 'वागनं' क. ग. ४. 'परि-
 कम्पनम्' क. ग. ५. 'तु प्रयो' का. ६. 'तु' का. ७. 'परिभ्रमे' क. ग. ८. 'तथा
 दर्शनं' क. ग. ९. 'जह्यापारतु' का. १०. 'केचित्तं' इत्यारभ्य पद्यार्थमिदं का. गुल्लके
 नास्ति. ११. 'वृषनं वापि' का. १२. 'विशे' 'पिष' का. १३. 'वे गित' इत्यारभ्येदमपि
 पद्यार्थं का. गुल्लके नास्ति. १४. 'भपि' का. १५. 'यत' का. १६. 'विशेषपरिभ्रमे'
 क. ग. १७. 'मतादिषु' का. १८. 'क्षिप्तं' क. ग. १९. 'यं (1)' का.

तथा चोद्वाहितं कार्यमाविद्धगमनादिषु ।
 ताण्डवादौ प्रयोक्तव्यं परिवृत्तं प्रयोक्तृभिः ॥ २५२ ॥
 इत्येवं जङ्घयोः कर्म पादयोश्च^२ निबोधत ।
 उद्घटितं समं चैव तथाग्रतलसंचरः ।
 अञ्चितः कुञ्चितः सूचीपादः षोढा प्रकीर्तितः ॥ २५३ ॥
 स्थित्वा पादतलाग्रेण पार्ष्णिर्भूमौ निपात्यते ।
 यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घटितस्तु सः ॥ २५४ ॥
 अयमुद्घटितकरणेष्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
 हृतमध्यमप्रचारः सकृदसकृद्वा प्रयोक्तव्यः ॥ २५५ ॥
 स्वभावरचितो भूमौ संमस्थानश्च यो भवेत् ।
 संमः पादः स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥ २५६ ॥
 स्थिरैः स्वभावाभिनये नानाकरणसंश्रये ।
 चलितश्च पुनः कार्यो विक्षेपः पादरेचिते ॥ २५७ ॥
 उत्क्षिप्त्वा तु भवेत्पार्ष्णिः प्रसृतोऽङ्गुष्ठकस्तथा ।
 अङ्गुल्यध्याञ्चिताः सर्वाः पौदोऽग्रतलसंचरः ॥ २५८ ॥
 तोदनेनिकुट्टने स्थितनिशुम्भने भूमिताडने भ्रमणे ।
 विक्षेपविधिरेचकपार्ष्णिक्षताभ्रगमनमेतेन ॥ २५९ ॥
 पार्ष्णिर्यस्य स्थिता भूमावूर्ध्वमग्रतलं तथा ।
 अङ्गुल्यध्याञ्चिताः सर्वाः सै पौदोऽञ्चित उच्यते ॥ २६० ॥
 पौदाग्रस्थितसंचारे वर्तितोद्घटिते तथा ।

१. 'कुर्यात्' का. २. 'इत्येतत्' का. ३. 'तु' क-ख. ४. 'उद्घटित समप्रो यया' क-ख. ५. 'कुञ्चितश्चैव पादः पञ्चविधः स्युत.' का. ६. 'द्वटितस्तु' क-ख. ७. 'उद्घटितं. ८. 'दा' का. ९. 'रचिते' का. १०. 'समस्थाने' का. ११. 'समपादः' क ख. १२. 'स्थिरस्वभावा' का. १३. 'चलिताश्च' का. १४. 'अञ्चितो' का. १५. 'प्राञ्चिताः' क ख. १६. 'पादाग्रतलसंचरे' क-ख. १७. 'तोदनेनिकुट्टिते स्थित-निशुम्भिते भूमिताडनेभ्रमणे' का. १८. 'क-ख.पुल्लक्योल्लु विक्षिप्तभ्रान्तकारचका(!) स्वनेनाभिनेतव्या. १' १९. 'यस्याञ्चिता' का. २०. 'भूमौ ऊर्ध्वाग्रतलं तथा' का. २१. 'संपादस्तैश्चितः स्युतः' का. २२. 'पादाग्रतलसंचारे' का.

अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ॥ २६१ ॥
 [उत्क्षिप्ता यस्य पार्थिणः स्यादङ्गुल्यः कुञ्चितास्तथा ।
 तथाकुञ्चितमध्यश्च स पादः कुञ्चितः स्मृतः ॥ २६२ ॥
 उदात्तगमने चैव वर्तितोद्धर्तिते तथा ।]
 उत्क्षिप्ता तु भवेत्पार्थिणरङ्गुष्ठाग्रेण संस्थितः ।

पङ्क्तिर्वादिताऽन्ये ।

वामश्चैव स्वभावस्यः सूचीपादः प्रकीर्तितः ॥ २६३ ॥

नृत्तेऽन्तःपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्तितः ।

अतिक्रान्तक्रमे चैव पादमेवं प्रयोजयेत् ॥ २६४ ॥

पादजङ्घोरुकरणं समं कार्यं प्रयोक्तृभिः ।

पादस्य करणं सर्वं जङ्घोरुकृतमिष्यते ॥ २६५ ॥

यथा पादः प्रवर्तते तथैवोरुः प्रवर्तते ।

तयोः समानकरणात्पीदचारी प्रयोजयेत् ॥ २६६ ॥

इत्येतदङ्गजं प्रोक्तं लक्षणं चैव कर्म हि ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि चारीन्यायामलक्षणम् ॥ २६७ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रेऽज्ञाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः ।

[पिंवं पादस्य जङ्घाया ऊर्वोः कट्यास्तथैव च ।

समानकरणाद्येष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥ १ ॥]

१. 'एष पादाद्ये कार्यो नात्ताम्रमरकेषु च' का. २. इत प्रवृत्ति सार्धं पदं क-र-
 पुस्तकयोर्नास्ति. ३. 'उत्क्षिप्तं तु भवेत् का. ४. 'संस्थिता' का. ५. का पुस्तके
 नरस्तेत. ६. 'नृत्ते नूपुरकरणे' का. ७. 'कीर्तिते' का. ८. पयार्थनिर्दि क स्त-
 पुस्तकयोर्नास्ति. ९. 'तथैवेता' क र. १०. 'वनयो' का. ११. 'पादचारी' क-र.
 १२. 'कर्म चैव हि' का. १३. 'चारीपाननलक्षणम्' क र. १४. 'इति भारतीये
 नाट्यशास्त्रे चारीभिनयो नाम दशमोऽध्यायः' का. १५. 'अपेष्टादशोऽध्यायः' का.
 १६. पदमेतत् क-र-पुस्तकयोर्नास्ति.

विधानोभयतश्चार्यो व्यायच्छन्ति परस्परम् ।
 यस्मादङ्गसमायुक्तस्तस्माद्यायाम उच्यते ॥ २ ॥
 एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिधीयते ।
 द्विपादकर्मणं यैतु करणं नाम तद्भवेत् ॥ ३ ॥
 करणानां समायोगः खण्ड इत्यभिधीयते ।
 खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥ ४ ॥
 चारीभिः प्रस्तुतं नृतं चारीभिश्चेष्टितं यथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥ ५ ॥
 यदेतत्प्रस्तुतं नाद्यं तच्चारिष्वेव सस्थितम् ।
 नहि चार्यो विना किचिन्नाद्येऽङ्गं संप्रवर्तते ॥ ६ ॥
 तस्माच्चारिविधानस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 र्यो यासिंश्च प्रयोक्तव्या नृचे युद्धे तथो गतौ ॥ ७ ॥
 समपादा स्थिता वार्ता शकटास्या तथैव च ।
 अर्ध्याधिको चापगतिर्विच्यवाचा तथापरा ॥ ८ ॥
 एडर्कक्रीडिता वद्धा ऊर्ध्वं च तथोडिता ।
 उत्सन्दिता च जनिता सन्दिता चापसन्दिता ॥ ९ ॥
 समोत्सारितमतल्ली च मतल्ली चेति षोडश ।
 एता मौम्यः स्मृताश्चार्यः शृणुतोकाशिकी, पुनः ॥ १० ॥
 अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपौदिका ॥ ११ ॥

१. 'नोपगताधार्यो व्यायामोटा' क-ख. २. 'एकपादे' क-ख. ३. 'संचारी' क-ख.
 ४. 'प्रवण' क ख. ५. 'यस्तु' क ख. ६. 'समायोगात् खण्डमित्य' का. ७. 'चारिभि'
 का. ८. 'चारिभि.' का. ९. 'चारिभि' का. १०. 'चार्यो युद्धेषु कीर्तिता'
 क-ख. ११. 'सहितम्' का. १२. 'चार्यो' क ख. १३. 'ये' क-ख. १४. 'गतौ तथा'
 का. १५. 'अर्धिका चापगति च चारिभ्यश्चल' (?) क ख. १६. 'एलका' क-ख.
 १७. 'वर्धो' क-ख. १८. 'भूद्वृत्ता' क ख. १९. 'तथाक्रिता' क-ख. २०. 'समो-
 सरितवादी' क ख. २१. 'चापि' का. २२. 'सौम्यस्थिता. क. २३. 'कौशिकी'
 क ख. २४. 'तयात्तपरपादिका' (?) क ख.

दोलापादा तथाक्षिप्ता व्याविद्धोद्धृतसंज्ञिते ।

विद्युद्भ्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गनासिता तथा ॥ १२ ॥

मृगश्रुता चै दण्ड च भ्रमरी चेति षोडश ।

आकाशिक्यः स्मृता खेता लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥

पादैर्निरन्तरकृतैस्त्रया समनत्वरपि ।

समपादा स्मृता चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥ १४ ॥

भूमिघृष्टेर्न पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।

पुनरुत्सारयेदन्यं स्थिता वार्ता तु सा स्मृता ॥ १५ ॥

निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसंचरम् ।

उद्वाहितमुरः कृत्वा शकटांस्यां प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥

सव्यस्य पृष्ठतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।

तस्योर्पसर्पणं चैव ज्ञेया सार्धैर्धिका बुधैः ॥ १७ ॥

पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।

वामः सव्यापसर्पी वा चापगत्यां विधीयते ॥ १८ ॥

वीच्यैवाक् समपादायां विश्लेषं संप्रयोजयेत् ।

निकुट्टयंस्तीयाग्रेण पादस्य घरणीतलम् ॥ १९ ॥

तलसंचरपादाभ्यामुत्सृत्य पतनं तु यत् ।

पर्यायतश्चै क्रियते एडकौक्रीडिता तु सा ॥ २० ॥

अन्योन्यजहासवेघालृत्वौ तु स्वस्तिकं ततः ।

ऊरुभ्यां बेलनं यस्मात्सा बद्धा चार्युदीरिता ॥ २१ ॥

१. 'दोलापादा' का. २. 'व्याविद्धोद्धृतसंज्ञिते' क-स्य. ३. 'विद्युद्भ्रान्ता' क-स्य.
४. 'ह्यलाता' क-स्य. ५. 'दण्डपादा' क-स्य. ६. 'आकाशिक्यः' क-स्य. ७. 'तु सा'
क-स्य. ८. 'भूमिघृष्टेर्न' क-स्य. ९. 'उत्सारयेदन्यं' क-स्य. १०. 'शकटांस्यां' का.
११. 'मृगश्रुता' क-स्य. १२. 'सव्यापसर्पणं' क-स्य. १३. 'सार्धैर्धिका' क-स्य. १४. 'एवं
वा' क-स्य. १५. 'विघ्नां वा' क-स्य. १६. 'न चाग्रेण' क-स्य. १७. 'उद्वा' क-स्य.
१८. 'पातनं' क-स्य. १९. 'उपसर्पणं' क-स्य. २०. 'अलका' २१. 'ह्युत्सृत्य'
क-स्य. २२. 'पतनं' क-स्य.

विधानोभयतश्चार्यो व्यायच्छन्ति परस्परम् ।
 यस्मादङ्गसमायुक्तस्तसाद्यायाम उच्यते ॥ २ ॥
 एकपादप्रचारो यः सा चारीत्यभिधीयते ।
 द्विपादक्रमेण यैतु करणं नाम तद्ववेत् ॥ ३ ॥
 करणानां समायोगः खण्ड इत्यभिधीयते ।
 खण्डैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥ ४ ॥
 चारीभिः प्रस्तुतं नृत्तं चारीभिश्चेष्टितं यथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च चार्यो युद्धे च कीर्तिताः ॥ ५ ॥
 यदेतत्प्रस्तुतं नाट्यं तच्चारिष्वेव संस्थितम् ।
 नहि चार्यो विना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं संप्रवर्तते ॥ ६ ॥
 तस्माच्चारिविधानस्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 र्यो यासिंश्च प्रयोक्तव्या नृत्ते युद्धे तथो गतौ ॥ ७ ॥
 समपादा स्थिता वार्ता शकटास्या तथैव च ।
 अर्ध्याधिको चापगतिर्विच्यवाचा तथापरा ॥ ८ ॥
 एडकोक्रीडिता वद्धा ऊर्ध्वदृत्ता तथोद्धिता ।
 उत्स्यन्दिता च जनिता स्यन्दिता चापस्यन्दिता ॥ ९ ॥
 समोत्सारितमतल्ली च मतल्ली चेति षोडश ।
 एता भौम्यः स्मृताश्चार्यः शृणुतौकाशिकीः पुनः ॥ १० ॥
 अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वक्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपौदिका ॥ ११ ॥

१. 'नोपगताश्चार्यो व्यायामोटाः' क-ख. २. 'एकपादे' क-ख. ३. 'संचारी' क-ख.
 ४. 'प्रवर्ण' क-ख. ५. 'यस्तु' क-ख. ६. 'समायोगात् खण्डमित्य' का. ७. 'चारिभिः'
 का. ८. 'चारिभिः' का. ९. 'चारिभिः' का. १०. 'चार्या युद्धेषु कीर्तिता'
 क-ख. ११. 'संज्ञितम्' का. १२. 'चार्या' क-ख. १३. 'ये' क-ख. १४. 'गतौ तथा'
 का. १५. 'अर्धिका वापगति च चारिभ्यश्चल' (?) क-ख. १६. 'एडका' क-ख.
 १७. 'वर्धा' क-ख. १८. 'भूरुद्धता' क-ख. १९. 'तथाज्ञिता' क-ख. २०. 'समो-
 सरितवद्दी' क-ख. २१. 'चापि' का. २२. 'सौम्यस्थिताः' का. २३. 'काशिकीः'
 क-ख. २४. 'तथात्परपादिका' (?) क-ख.

- दोलापादा तथाक्षिप्ता व्याविद्धोद्धृतसंज्ञिते ।
 विद्युत्क्रान्ता ह्यलाता च भुजङ्गनासिता तथा ॥ १२ ॥
 मृगश्रुता चै दण्ड च अमरी चेति षोडश ।
 ॥ आकाशिक्यः स्मृता ह्येता लक्षणं च निबोधत ॥ १३ ॥
 पादैर्निरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
 समपादा स्मृता चारी विज्ञेया स्थानसंश्रया ॥ १४ ॥
 भूमिघृष्टेर्न पादेन कृत्वाभ्यन्तरमण्डलम् ।
 पुनरुत्सारवेदन्यं स्थिता वार्ता तु सा स्मृता ॥ १५ ॥
 निपण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसार्य तलसंचरम् ।
 उद्गाहितमुरः कृत्वा शकटांस्यां प्रयोजयेत् ॥ १६ ॥
 सव्यस्य घृष्टतो वामश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
 तस्योपसर्पणं चैव ज्ञेया सार्ध्यधिका बुधैः ॥ १७ ॥
 पादः प्रसारितः सव्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
 वामः सव्यापसर्पी वा चापगत्यां विधीयते ॥ १८ ॥
 कीर्त्यवाक् समपादायां विश्लेषं संप्रयोजयेत् ।
 निकुट्टयन्तीं चाग्नेण पादस्य धरणीतलम् ॥ १९ ॥
 तलसंचरपादाभ्यामुत्सृत्य पतनं तु यत् ।
 पर्यायतर्ध्वं क्रियते षडङ्गक्रीडिता तु सा ॥ २० ॥
 अन्योन्यजङ्घासंवेधात्कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः ।
 ऊरुभ्यां चलनं यस्मात्सा बद्धा चार्युदीरिता ॥ २१ ॥

१. 'दोलापादा' का. २. 'आविद्धोद्धृतसंज्ञके' क-ख. ३. 'विद्युत्क्रान्ता' क-ख.
 ४. 'ह्यलाका' क-ख. ५. 'दण्डपादा' क-ख. ६. 'आकाशिक्य' क-ख. ७. 'तु सा'
 क-ख. ८. 'भूमिघृष्टेन' क-ख. ९. 'उत्सारावेदन्यं' क-ख. १०. 'शकटासं' का.
 ११. 'घृष्टतो' क-ख. १२. 'तस्यापसर्पणं' क-ख. १३. 'सार्ध्यधिका' क-ख. १४. 'एवं
 वा' क-ख. १५. 'विध्यां वा' क-ख. १६. 'न चाग्नेण' क-ख. १७. 'उत्सृत्य' क-ख.
 १८. 'पातनं' क-ख. १९. 'उपर्यध' क-ख. २०. 'अलकां' २१. 'कृत्वा र स्वस्तिकं'
 क-ख. २२. 'चलनं' क-ख.

तलसंचरपादस्य पार्थिवाहोन्मुखी यदा ।

जङ्घाञ्चिता तयोद्धृत्ता ऊरुद्धृत्तेति सा स्मृता ॥ २२ ॥

अग्रतः पृष्ठतश्चापि पादस्तु तलसंचरः ।

द्वितीयपादो निर्घृष्टो यस्यां स्वादङ्किता तु सा ॥ २३ ॥

शनैः पादो विवर्तेत बाह्येनाभ्यान्तरेण च ।

यद्रेचकानुसारेण सा चार्युत्स्यन्दिता स्मृता ॥ २४ ॥

मुष्टिहस्तश्च वक्षःस्य; करोन्यश्च प्रवर्तितः ।

तलसंचरपादश्च जनिता चार्युदाहृता ॥ २५ ॥

पञ्चतालान्तरं पादं प्रसार्य स्यन्दितां न्यसेत् ।

द्वितीयेन तु पादेन तथापस्यन्दितामपि ॥ २६ ॥

तलसंचरपादाभ्यां घूर्णमानापसर्पणैः ।

संमोत्सारितमतली व्यायामे समुदाहृता ॥ २७ ॥

[उभाभ्यामपि पादाभ्यां घूर्णमानोपसर्पणैः ।

उद्वेष्टितापविद्धैश्च हस्तैर्मत्तल्युदाहृता ॥ २८ ॥

एता भूम्यः स्मृताश्चार्यो निर्मुक्तकरणाश्रयाः ।

आकाशिकीनां चारीणा सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २९ ॥

कुञ्चितं पौदमुत्क्षिप्य पुरतः संप्रसारयेत् ।

उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिक्रान्ता तु सा स्मृता ॥ ३० ॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पौर्ध्वोत्थानगतिं न्यसेत् ।

उद्धृष्टेन पादेन पार्श्वक्रान्ता विधीयते ॥ ३१ ॥

- १. 'पार्थिवाहोन्मुखी' क ख. २. 'तयोद्धृता' क ख. ३. 'पृष्ठतो वापि' क ख.
 ४. 'पादोऽग्रतल' क ख. ५. 'पादनिर्घृष्टो' क ख. ६. 'यस्या' क ख. ७. 'स्वाद-
 ङ्किता' क ख. ८. 'निवर्तेत' क ख. ९. 'सा' इति त्रुटितं क ख-पुस्तकयो.
 १०. 'त्स्यन्दिता' का. ११. 'मुष्टिहस्तश्च' क ख. १२. 'करोत्यश्च प्रवर्तित.' १३. 'तल'
 संचरपादश्च' क ख. १४. 'स्यन्ता' क ख. १५. 'पार्श्वेन' क ख. १६. 'संचार-
 का. १७. 'घूर्णमाना' क ख. १८. 'संमोत्सारितमतली च' क ख. १९. 'समुदाहृता.'
 का. २०. 'भूम्यै' क ख. २१. 'निद्ध' क ख. २२. 'आकाशिकीनां' क ख.
 'आकाशिकीना' का. २३. पद्यमिदमधिकं का पुस्तके. २४. 'जातुस्वनसमं' क ख.

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसमं न्यसेत् ।
 द्वितीयं च क्रमात् स्तब्धमूर्ध्वजानुः प्रकीर्तिता ॥ ३२ ॥
 पृष्ठतो ह्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु ।
 द्रुतं निपातयेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥ ३३ ॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य जानुरूर्ध्वं प्रसारयेत् ।
 पातयेच्चाग्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥ ३४ ॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य पार्श्वं पार्श्वं तु दोलयेत् ।
 पातयेदञ्चितं चैव दोलापादा प्रकीर्तिता ॥ ३५ ॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य व्याक्षिप्य त्वञ्चितं न्यसेत् ।
 जङ्घा स्वस्तिकसंयुक्ता प्रक्षिप्ता नाम सा स्मृता ॥ ३६ ॥
 स्वस्तिकस्याग्रतः पादः कुञ्चितश्च प्रसारितः ।
 निपतेदञ्चिताविद्ध आविद्धा नाम सा स्मृता ॥ ३७ ॥
 पादमाविद्धमावेश्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
 परिवृत्त्य द्वितीयं च सोर्द्धृत्ता चार्युदाहृता ॥ ३८ ॥
 पृष्ठतो वलितं पादं शिरोघृष्टं प्रसारयेत् ।
 सर्वतो मण्डलाविद्धं विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥ ३९ ॥
 पृष्ठतः सर्वतः पादो वलिताभ्यन्तरीकृतः ।
 पार्ष्णिप्रपतितश्चैव हलता सप्रकीर्तिता ॥ ४० ॥
 कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य व्यस्रमूरुं विवर्तयेत् ।
 कटीजानुविवर्तौच मुजङ्गनासिता भवेत् ॥ ४१ ॥

१. 'मस्तब्ध ऊर्ध्वं' क ख. २. 'प्रकीर्तितः' क ख. ३. 'पृष्ठतो' इत्यारभ्य
 'सा सूची परिकीर्तिता' इत्यन्तं श्लोकद्वयी का-पुस्तके नास्ति. ४. 'पार्श्वपार्श्वं' क-ख.
 ५. 'तु सा स्मृता' का. ६. 'व्याक्षिप्यं चाञ्चितं' का. ७. 'उत्क्षिप्ता' का. ८.
 'भवेत्' का. ९. 'तु' क-ख. १०. 'निपातान्' क-ख. ११. 'समुत्पल्य' क-ख.
 १२. 'सा हृत्ता' (?) क-ख. १३. 'शिरोघृष्टं' क-ख. १४. 'पृष्ठ. प्रसारितः' का.
 १५. 'वलितो' क-ख. १६. 'प्रपादितो' क-ख. १७. 'हि' इति का-पुस्तके नास्ति.
 १८. 'प्रवर्तयेत्' का. १९. 'विवर्तन' का. *

अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा चोच्छ्रित्य विनिपातयेत् ।
 जङ्घाश्वितोपरिक्षिप्ता सा ज्ञेया हॅरिणीश्रुता ॥ ४२ ॥
 नूपुरं चरणं कृत्वा पुरतः संप्रसारयेत् ।
 क्षिप्तमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥ ४३ ॥
 अतिक्रान्तक्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 द्वितीयपादभ्रमणाच्चैलने भ्रमरी स्मृता ॥ ४४ ॥
 आकाशिवयः स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
 घनूर्ज्जादिशस्त्राणां योर्कव्याः शस्त्रमोक्षणे ॥ ४५ ॥
 अभ्रगौ पृष्ठगौ वापि हनुगौ वापि योगतः ।
 पादयोस्तु द्विजा हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥ ४६ ॥
 यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
 पादस्य निर्गतिं कृत्वा तथोपाङ्गानि योजयेत् ॥ ४७ ॥
 पादचार्या यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
 एवं हस्तं चरित्वा तु कटीदेशं समाश्रयेत् ॥ ४८ ॥
 एताश्चार्यो मया प्रोक्ता ललिताङ्गक्रियात्मिकाः ।
 स्थानान्यासां प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥ ४९ ॥
 वैष्णवं समपादं च वैशाख मण्डलं तथा ।
 प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानान्येतानि पण्डणाम् ॥ ५० ॥
 द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
 तयोः समुत्थितस्त्वेकस्यस्यपादस्थितोऽपरः ॥ ५१ ॥

१. 'अतिक्रान्तसम' क ख. २. 'समुच्छ्रित्य पातयेत्' का. ३. 'जङ्घाश्वितो' क-ख. ४. 'हरिणीश्रुता' का. ५. 'दण्डपाता' क ख. ६. 'अतिक्रान्त सम' क ख. ७. 'चैलने' का. ८. 'आकाशिवय' क ख. ९. 'वज्रास्त्रि' क ख. १०. 'योक्तव्या' क-ख. ११. 'समगौ' का. १२. 'अनुगौ वापि' का. १३. 'द्विज-हस्तै' का. १४. 'निर्गम ज्ञाना' का. १५. 'तथोपाङ्गानि' का. १६. 'पादचार्यो' क-ख. १७. 'हस्तय-०' क ख. १८. 'धार्या' का. १९. 'स्थानानि सप्रवक्ष्यामि' का. २०. 'वैशाखासण्डलं' क-ख. २१. 'मलीढ' का. २२. 'अस्य पक्ष' का.

किञ्चिदञ्चित्तजङ्घं च सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ।

वैष्णवस्यानमेतद्धि विष्णुरेवाधिदेवतम् ॥ ५२ ॥

स्थानेनानेन कर्तव्यः संलापस्तु स्वभावजः ।

नानाकार्यान्तरोपेतैर्नृभिरुत्तममैध्यमैः ॥ ५३ ॥

अन्येऽपि, चक्रस्य मोक्षणे चैव धारणे घनुपस्तथा ।

धैर्योदात्ताङ्गलीलासु तथा क्रोधे प्रयोजयेत् ॥ ५४ ॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणीयक्रोध इष्यते ।

उपालम्भकृते चैव प्रकैर्पाधिबलस्तथा ॥ ५५ ॥

शङ्कासूयोभ्रताचिन्तामतिस्मृतिषु चैव हि ।

दैन्ये चपलतायां च गर्वाधिक्येषु शक्तिषु ॥ ५६ ॥

शृङ्गाराद्भुतवीर्यमत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।

समर्पदि समौ पादौ तालमात्रान्तरस्थितौ ॥ ५७ ॥

स्वभावसौष्ठवोपेतौ ब्रह्मा चात्राधिदेवतम् ।

अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलधारणम् ॥ ५८ ॥

रूपणं पक्षिणां चैव परं कौतुकमेव च ।

स्व(खः)स्थानां सन्दनस्थानां विमानस्यायिनामपि ॥ ५९ ॥

लिङ्गस्थानां त्रैतस्थानां स्थानमेतत्तु कारयेत् ।

[तौलस्ययोर्धृतालाश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।

तालांस्त्रीतर्धृतालांश्च निपण्णोहं प्रकल्पयेत् ॥ ६० ॥

असौ वैक्षःस्थितौ चैव तत्र पौदौ प्रयोजयेत् ।

वैशाखस्थानमेतद्धि स्कन्दश्चात्राधिदेवतम् ॥ ६१ ॥

१. 'जहोऽपि' का. २. 'समन्वितः' का. ३. '०'रा०' का. ४. '०न्तरपेतो' का.
 ५. '०मध्यमे' क-र. ६. 'अन्येऽपि' इति का-पुस्तके नास्ति. ७. 'मोक्षणं' का. ८. 'धारणा
 घनुपि स्थिते' क-र. ९. 'धैर्योदात्ताङ्गलीलासु' का. १०. 'तयोदात्त' क-र. ११. 'प्रणयं
 क्षोप इच्छति' क-र. १२. 'हर्षयो(?)द्वेगमोक्षया' क-ख. १३. 'तयोपता' क-ख.
 १४. 'चपलतायोगे' का. १५. 'गर्वामीयेषु' का. १६. 'योपितम्' का. १७. 'समस्तत्र'
 क-र. १८. '०कारणम्' का. १९. 'वरं' क-र. २०. 'प्रतस्थानां' क-ख. २१. पय-
 मितं का-पुस्तकेऽधिकम्. २२. 'पशस्थितौ' क-र. २३. 'पदे' क-ख.

स्थानेनानेन कर्तव्यमर्धानां वाहनं बुधैः ।

व्यायामो निर्गमश्चैव स्थूलपक्षनिरूपणम् ॥ ६२ ॥

केचिदन्येऽपि, शरासनसमुत्कर्षे व्यायामकृत एव च ।

रेचकेषु च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ॥ ६३ ॥

ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालान्तरस्थितौ ।

त्र्यसौ चक्षैःस्थितौ चैव कट्टी जानू समौ तथा ॥ ६४ ॥

धनुर्वज्राणि शस्त्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ।

वाहनं कुञ्जरादीनां स्थूलपक्षनिरूपणम् ॥ ६५ ॥

अस्यैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान्प्रसार्य तु ।

आलीढं स्थानकं कुर्याद्बुद्धश्चात्राधिदैवतम् ॥ ६६ ॥

अनेन कार्यं स्थानेन वीररौद्रकृतं तु यत् ।

उचरोत्तरसर्जस्यो रोपामर्षकृतश्चै यः ॥ ६७ ॥

मल्लानां चैव सर्पटः शत्रूणां च निरूपणम् ।

तथाभिद्रवणं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ॥ ६८ ॥

कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पादं प्रसार्य च ।

आलीढपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ॥ ६९ ॥

आलीढसंहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ।

नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्योऽनेन प्रयोक्तृभिः ॥ ७० ॥

न्यायाश्चैव प्रयोक्तव्याश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ।

भारतः सात्वतश्चैव दार्षगण्योथ कैशिकः ॥ ७१ ॥

१. 'अश्वता' (?) क-ख. २. 'पक्षि' का. ३. 'केचिदन्येऽपि' इति का पुस्तके नास्ति. ४. 'शराणां च समुत्कर्ष' का. ५. 'कृतमेव च' का. ६. 'ऐन्द्रं तु मण्डलं' का. ७. 'पक्षकृतौ' क-ख. ८. 'कट्टिजानुसमा' क ख. ९. 'धनुर्वज्रादिशास्त्राणां' का. १०. 'वहन' क ख., 'वाहनं कुञ्जराणां तु' का. ११. 'आलीढस्थानक' का. १२. 'सजस्या' क-ख. १३. 'तु' क-ख. १४. 'सर्पटः' क ख. १५. 'वामपादं' क-ख. १६. 'संहित' का. १७. 'हि विक्षेया.' का.

भारते तु कटिच्छेदं पादच्छेदं तु सात्त्वते ।
 वैक्षसो चार्पण्ये तु शिरश्छेद्यं तु कैशिके ॥ ७२ ॥
 एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायैर्नानाचारीसमुत्थितैः ।
 प्रविचाराः प्रयोक्तव्या नानाशस्त्रविमोक्षणे ॥ ७३ ॥
 न्यौयाश्रितैरङ्गहारैर्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ।
 यस्माद्बुद्धानि नीयन्ते तस्मान्वायाः प्रवर्तिताः ॥ ७४ ॥
 वामहस्तेन निक्षिप्य खेटकं दक्षिणेन च ।
 शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ॥ ७५ ॥
 प्रसार्य च करौ सम्यक्पुनरावर्त्य चैव हि ।
 खेटकं भ्रामयेत्पश्चार्त्पार्श्वार्त्पार्श्वमथापि च ॥ ७६ ॥
 शिरःपरिगमश्चापि कार्यः शस्त्रेण योक्तृभिः ।
 कपोलांसान्तरे चापि शस्त्रस्योद्द्वेष्टनं तथा ॥ ७७ ॥
 पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्वर्तितेन च ।
 खेटकेन च कर्तव्यः शिरःपरिगमो बुधैः ॥ ७८ ॥
 एवं विचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणे ।
 सात्त्वते च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधि ॥ ७९ ॥
 स एवं प्रविचारस्तु खड्गखेटकयोः स्मृतः ।
 केवलं पृष्ठतः शस्त्रं कर्तव्यं खड्ग सात्त्वते ॥ ८० ॥
 गतिश्च चार्पण्येऽपि सात्त्वतेन क्रमेण तु ।
 खड्गखेटकयोश्चापि भ्रमणं संनिधीयते ॥ ८१ ॥
 शिरःपरिगमादस्मिन्तर्त्रं शस्त्रं च केवलम् ।
 उरस्युद्द्वेष्टनं कार्यं शस्त्रस्यांशेऽथवा पुनः ॥ ८२ ॥

१. 'भारती कटिच्छेद्य पादाच्छेद्ये तु सात्त्वते' (१) क-ख. २. 'वैक्षसो चार्पण्येस्तु' (२)
 क ख. ३. 'समुत्थितैः' क-ख. ४. 'प्रविचार्य प्रयोक्तव्यो' का. ५. 'न्यायं श्रितैः' का.
 ६. 'बुद्धानिवर्तन्ते' क-ख. ७. 'वामहस्ते विनिक्षिप्याश्टाकं' क; 'प्रशरकं' ख. ८. 'मया-
 रमेत्' क-ख. ९. 'पुनराक्षिप्य' का. १०. '...तार्थ' क-ख. ११. 'कपोलस्या-
 न्तरे' का. १२. 'चापि' क ख. १३. 'द्वेष्टनं' का. १४. 'ललितोद्वेष्टितेन च' का.
 १५. 'बु' का. १६. 'शकं' का. १७. 'शस्त्रखेटकयोः' का. १८. 'तस्य शस्त्रस्य केवलम्'
 का. १९. 'द्वेष्टनं' का. २०. 'शस्त्रस्यांशे वा पुनः' का.

भारते प्रविचारो यः कर्तव्यः स तु कैशिके ।
 विभ्रमश्च तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ॥ ८३ ॥
 प्रविचारा प्रयोक्तव्या ह्येवमेतेऽङ्गलीलया ।
 धनुर्वज्रासिशस्त्राणां प्रयोक्तव्या विमोक्षणे ॥ ८४ ॥
 न भेद्यं नापि च्छेद्यं न चापि रुधिरस्रुतिः ।
 रङ्गे प्रहरणं कार्यं न चापि व्यक्तघातनम् ॥ ८५ ॥
 राज्ञा मात्रेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं बुधैः ।
 अथवाभिनयोपेतं कुर्याच्छेद्यं विधानतः ॥ ८६ ॥
 अङ्गसौष्टवसंपन्नैरङ्गहारैर्विभूषितम् ।
 व्यायामं कारयेत्सम्यङ्लयतालसमन्वितः ॥ ८७ ॥
 सौष्टवे हि प्रयत्नस्तु कार्यो व्यायामवेदिभिः ।
 सौष्टवं लक्षणं प्रोक्तवर्त्मना क्रमयोजितम् ॥ ८८ ॥
 शोभा सर्ववनित्यं (!) हि सौष्टवं समुपाश्रिता ।
 नहि सौष्टवहीनाङ्गः शोभते नाद्यनृत्तयोः ॥ ८९ ॥
 अचञ्चलमकुञ्जं च सन्नगात्रं तथैव च ।
 नात्युच्चं चलपातं च सौष्टवाङ्गं प्रयोजयेत् ॥ ९० ॥
 कटी कर्णसमा यत्र कूर्परौऽसशिरस्तथा ।
 समुन्नतमुरश्चैव सौष्टवं नाम तद्भवेत् ॥ ९१ ॥
 अत्र नित्यं प्रपन्नो हि विधये मध्यमोत्तमैः ।
 नाद्यं नृत्तं च सर्वं हि सौष्टवे संप्रतिष्ठितम् ॥ ९२ ॥

१. '०ऽयं' का. २. 'कैशिकैः' क-ख. ३. 'विभ्रमप्य' का. ४. '०द्य कर्तव्या' का.
 ५. 'वज्रादिशस्त्राणां' का. ६. 'तु' का. ७. 'रङ्गप्रहरणं' का. ८. 'संज्ञामात्रेण' का.
 'राज्ञा मात्रेण' इत ऊर्ध्वमादशमाध्यायपरिसमाप्तेर्ग्रन्थः क-पुस्तके न्युदितः. ९. 'अङ्गः
 सौष्टवसंयुक्तैः' का. १०. लयावा(!) लसमन्वितम्' क-ख. ११. 'सौष्टवेन तु यत्नस्तु
 १२. '०द्येभिभिः' का. १३. 'सौष्टवं लक्षणं' इत्यारभ्य 'सौष्टवं समुपाश्रिता' इत्यन्तं
 पर्यं का. पुस्तके श्लोकद्वयोत्तरं वर्तते. १५. 'चासन्नगाप्रमथापि च' का. १४. 'नात्यु-
 च्चयलपादं च' क-ख. १६. '०स्थितत्वया' का. १७. पद्यमिदं का-पुस्तके नास्ति.

कटीनाभिवरौ हस्तौ वक्षश्चैव समुन्नतम् ।
 वैष्णवं स्थानमित्यङ्गचतुरस्रमुदाहृतम् ॥ ९३ ॥
 परिमार्जनमादानं संधानं मोक्षणं तथा ।
 धनुयस्तु प्रयोक्तव्यं करणं तु चतुर्विधम् ॥ ९४ ॥
 [संमार्जनं परामर्श आदानं ग्रहणं क्रिया ।
 संधानं शरविन्यासो विक्षेपो मोक्षणं भवेत् ॥ ९५ ॥]
 तैलाभ्यक्तेन गात्रेण यैवागूमुदितेन च ।
 व्यायामं कारयेद्दीमान्भित्तावाकाशिके तथा ॥ ९६ ॥
 योग्यायां मातृका भित्तिस्तस्माद्भित्तिं समाश्रयेत् ।
 भित्तौ प्रसारितायां तु व्यायामं कारयेन्नैरम् ॥ ९७ ॥
 बलार्थं च निषेवेत नस्यं वैस्त्रिविधिं तथा ।
 स्निग्धैर्न्यशनिताथा.....रसकं पानकानि च ॥ ९८ ॥
 आहारौषिष्ठिताः प्राणाः प्रीणे योग्याः प्रतिष्ठिताः ।
 तस्माद्योग्यैप्रसिद्ध्यर्थमाहारे यत्नवान्भवेत् ॥ ९९ ॥
 अशुद्धकायं प्रह्लान्तैर्मधीरं क्षुत्पिपासितम् ।
 अतिपीतं तथा भुक्तं व्यायामं नैव कारयेत् ॥ १०० ॥
 अचलैर्मधुरैर्गात्रैश्चतुरस्रेण वक्षसा ।
 व्यायामं कारयेद्दीमान्नरमङ्गक्रियार्त्मकम् ॥ १०१ ॥
 एवं व्यायामसंयोगे कार्यश्चारीकृतो विधिः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ॥ १०२ ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम दशमोऽध्यायः ।

१. 'कटीनाभिवरौ' का. २. 'मित्यङ्ग' का. ३. 'प्रकर्तव्यं' का. ४. पद्यमिदं क-ख-
 पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'युवा श्वासोदितेन च' का. ६. 'काशिके तथा' का. ७. 'मीतिः'
 क-ख. ८. 'द्वीति' क-ख. ९. 'भित्तौ' (?) क ख. १०. 'धुघ.' का. ११. 'च
 त्रिविधं' क-ख. १२. पद्यार्थमिदं का. पुस्तके नास्ति । 'स्निग्धानशनजाताश्च' इत्युचितं
 प्रतिभाति. १३. 'आहारेऽधिष्ठिता.' का. १४. 'प्राणयोग्याः' क-ख. १५. 'योग्या-
 प्रसिद्ध्यर्थं' क-ख. १६. 'मतीव' का. १७. 'धिनिम्' क-ख. १८. 'धी' इति का-
 पुस्तके नास्ति. १९. 'एकादशोऽध्यायः ।' का.

एकादशोऽध्यायः ।

एताश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छलमोक्षणे ।
 चारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥ १ ॥
 अतिक्रान्तं विचित्रं च तथा ललितसंचरम् ।
 सूचीविद्धं दण्डपादविहृतालातके तथा ॥ २ ॥
 वामबन्धं सललितं क्रान्तं चोकाशगामि च ।
 अमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च ततः परम् ॥ ३ ॥
 र्समाकन्दितमप्याहुरेडंकाक्रीडितं तथा ।
 अङ्कितं शंकटास्यं च तथाध्यर्धकमेव च ॥ ४ ॥
 पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं तथा चापगतं पुनः ।
 आद्यं पादं च जनितं कृत्वाद्वाहितमाचरेत् ॥ ५ ॥
 अलातं वामकं चैव पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ।
 सूचीपादं पुनश्चैव त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
 तथा दक्षिणमुद्धृत्य अलातं चैव वामकम् ॥ ६ ॥
 परिच्छिन्नं तु कर्तव्यं बाह्यभ्रमरकेण हि ।
 अतिक्रान्तं पुनर्वामं दण्डपादं च दक्षिणम् ॥ ७ ॥

१. 'अथ द्वादशोऽध्यायः' का. २. 'सवरम्' क-ख. ३. तथा 'दण्डं विहृतालातके'
 क. 'दण्डं परिवृतालातके' ख. ४. 'वामविद्धं' क-ख. ५. 'वाकाशका (गा) मि'
 क-ख. ६. 'तु' क-ख. ७. 'ते.....ततः परम्' क-ख. कुट्टिचिद्धं पुस्त-
 कद्वयेऽपि नास्ति. ८. क. पुस्तके 'समाहसरितं इति केनचिच्छोधितः पाठ उपलभ्यते
 'समोसरितं' का. ९. 'एलका' क-ख. १०. 'अण्डितं च शकास्यं च तथाध्यर्धमिति
 स्मृतम् ।' क-ख. ११. 'आद्यपादं तु तं कृत्वा उद्वाहितमाचरेत् ।' का. १२. क-ख-
 पुस्तकयोस्तु—

'विज्ञेयमेतद्व्यायामेष्वतिक्रान्तं तु मण्डलम् ।
 सूचीद(सु ?)भ्रमपदं दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निवृत्तम् ।
 आस्यन्दितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ।
 भ्रमप्राचितं सव्यमतिक्रान्तं च दक्षिणम् ॥'

उद्धृतं दक्षिणं चैव ह्यलातं चैव वामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनः सव्यं सूचीवामकम् तथा ॥ ८ ॥
 विक्षेपो दक्षिणस्यै स्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
 विज्ञेयमेतद्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ॥ ९ ॥
 कृत्वोर्ध्ववामचरणमाद्यं सूचीं प्रयोजयेत् ।
 अपक्रान्तः पुनर्वाम औद्यः पार्श्वगतो भवेत् ॥ १० ॥
 वामसूचीं पुनर्दद्यात् त्रिकं च परिवर्तयेत् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यमतिक्रान्तं च वामकम् ॥ ११ ॥
 सूचीवामकम् कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
 [पार्श्वक्रान्तं पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ॥ १२ ॥
 सूचीमाद्यं पुनर्दद्यादतिक्रान्तं च वामकम् ।
 परिच्छिन्नं च कर्तव्यं बाह्यममणकेन हि ॥ १३ ॥
 एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो ललितसंचरैः ।
 सूचीवामपदं दद्योत् त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥ १४ ॥
 पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं सूचीविद्धे तु मण्डले ॥ १५ ॥
 आद्यस्तु तद्वृत्तो भूत्वा स च दण्डकमो भवेत् ।
 वामं सूची(चीं !) पुनर्दद्यात्त्रिकं च परिवर्तयेत् ॥ १६ ॥
 तद्वृत्तो दक्षिणश्च स्यादलातश्चैव वामकः ।
 पार्श्वक्रान्तः पुनश्चाद्यो मुजंगनासितस्तथा ॥ १७ ॥
 अतिक्रान्तः पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिणः ।
 वामैः सूची त्रिकौवर्तो दण्डपादे च मण्डले ॥ १८ ॥

१. 'उद्धृतं' क-ख. २. 'भालान्तं' क-ख. ३. 'दक्षिणस्य' क-ख. ४. 'तिक्रान्तश्च वामकः' क-ख. ५. 'आद्यपार्श्वगतो' क-ख. ६. 'वामसूचीं पुनः कृत्वा' क-ख. ७. इतः प्रवृत्ति श्लोकादप्यत्र श्लोकप्रतीति का-मुल्लेखेऽपि च. ८. 'जनितो' का. ९. 'वाम-सूची' का. १०. 'उद्धृतो' पा. ११. 'पुनश्चान्यो' पा. १२. 'वामसूची' का. १३. 'पिच्छवर्तो' क-ख. १४. 'इ' पा.

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
 आस्कन्दितं च वामेन ह्युत्तमं दक्षिणेन च ॥ १९ ॥
 अलातं वामकं पादं सूचीं दद्यात्तु दक्षिणम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनर्वाममौक्षितो दक्षिणस्तथा ॥ २० ॥
 समौवर्त्य त्रिकं चैव दण्डपादं प्रसारयेत् ।
 सूचीं वामपदं पद्यात्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥ २१ ॥
 मुजंगत्रासितश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
 एष चारीप्रयोगस्तु विवृते मण्डले भवेत् ॥ २२ ॥
 सूचीमाद्यं क्रमं दर्श्यादपक्रान्तं च वामकम् ।
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यो ह्यलातश्चैव वामकः ॥ २३ ॥
 आन्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 तत्संख्यं सप्तसंख्यं वा ललितैः पादविक्रमैः ॥ २४ ॥
 अतिक्रान्तः पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
 पादभ्रमकर(रकः)श्च स्यादलाते खलु मण्डले ॥ २५ ॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
 आद्यो दण्डक्रमश्चैव सूचीपादस्तु वामकः ॥ २६ ॥
 कार्यखिकविवर्तश्च पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
 आक्षिप्तं वामकं कुर्यात् (द्) दण्डपादं तु दक्षिणम् ॥ २७ ॥
 ऊरुद्वयं च तेनैव कर्तव्यं दक्षिणेन तु ।
 सूचीवामक्रमश्चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ॥ २८ ॥
 अलातश्च भवेद्द्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वामैः कार्यो ललितसंचरः ॥ २९ ॥

१. 'उद्धतं' का. २. 'दक्षिणाम्' क-ख. ३. 'वामं आक्षितो' क-ख. ४. 'परि-
 कृत' का. ५. 'सूचीवामपदं' का. ६. 'विहृते' का. ७. 'मायक्रमं' का. ८. 'कृत्वा
 चापक्रान्त' का. ९. 'पार्श्वक्रान्तस्तथाऽन्तोऽप्यलातश्चैव वामक.' का. १०. इत प्रमृति
 साधं पद्यद्वयं का-पुस्तके नास्ति. ११. 'सूचीकार्यस्तु' क-ख. १२. एतत्पद्यं क-ख-
 पुस्तकयोर्नास्ति. १३. 'सूची वामकरं चैव' का. १४. 'च' का. १५. 'वामो
 वामबन्धे तु मण्डले' का.

एष पादप्रचारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ।
 [सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३० ॥
 पार्श्वक्रान्तः पुनश्चान्यो भुजङ्गनासितं तथा ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वाम ऊरूद्धृत्तं तथैव च ॥ ३१ ॥
 अलातश्च पुनर्वामः पार्श्वक्रान्तश्च दक्षिणः ।
 अतिक्रान्तः पुनर्वामः कार्यो ललितसंज्ञकः ॥ ३२ ॥
 एष पादप्रसारस्तु ललिते मण्डले भवेत् ।]
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ॥ ३३ ॥
 पार्श्वक्रान्तं पुनश्चाद्यं वामं पार्श्वक्रमं तथा ।
 भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डलम् ॥ ३४ ॥
 वामं सूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ।
 स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं सविधीयते ॥ ३५ ॥
 क्रान्तमेतत्तु विज्ञेयं नामतो नाट्ययोक्तृभिः ।
 एतान्याकाशगामीनि ज्ञेयान्येवं दशैव तु ॥ ३६ ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि भौमौनामपि लक्षणम् ।
 आर्द्यस्तु जनितः कार्यो वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥ ३७ ॥
 शकटास्य. पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ।
 आद्यो भ्रमरकः कार्यत्तिकं तु परिवर्तयेत् ॥ ३८ ॥
 आक्रन्दितः पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ।
 वामः पृष्ठावसर्पी च दद्याद्भ्रमरकं तथा ॥ ३९ ॥
 स एवास्कन्दितः कार्य एतद्भ्रमरमण्डलम् ।

१. पर्यायमिदं का पुस्तके नास्ति. २. इतोऽप्ये श्लोकयुद्धा पद्यप्रयी का-पुस्तके-
 ऽधिष्ठा. ३. '०द्यान्यं वामपार्श्वक्रमं तथा' का. ४. 'वामसूची' का. ५. 'भौमनादिह'
 का. ६. 'आद्यन्तु' का. ७. 'पुनद्यान्यो' का. ८. 'च' का. ९. 'दक्षिणे' क-स्य.
 १०. '०द्यार्द्यस्त्वैतद्' का. क-स्य पुस्तकयोरप्य 'आद्यो भ्रमरमण्डलम्' इति श्लोकचतुर्था-
 श्लोऽधिक्य.

आद्यो अमरकः कार्यो वामश्चैवाङ्कितो भवेत् ।
 कार्यस्त्रिकविवर्तश्च शकटास्यश्च दक्षिणः ॥ ४० ॥
 ऊरुद्धृतः स एव स्याद्द्वामश्चैवापसर्पतः ।
 कार्यस्त्रिकविवर्तश्च दक्षिणः स्कन्दितो भवेत् ॥ ४१ ॥
 शकटास्यो भवेद्द्वामस्तथैवास्फोटनं भवेत् ।
 एतदास्कन्दितं नाम व्यायामे युद्धमण्डले ॥ ४२ ॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा वामेन तु निकुट्टनम् ।
 शकटास्यः पुनश्चोद्य ऊरुद्धृतः स एव तु ॥ ४३ ॥
 पृष्ठावसर्पी वामश्च स च चापगतिर्भवेत् ।
 आस्कन्दितः पुनः सद्यः शकटास्यश्च वामकः ॥ ४४ ॥
 आद्यो अमरकश्चैव त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 पृष्ठावसर्पी वामश्चेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥ ४५ ॥
 समपादं बुधः कृत्वा स्थानं हस्तौ प्रसारयेत् ।
 निरन्तरावूर्ध्वतलावावेष्टयोद्वेष्ट्य चैव हि ॥ ४६ ॥
 कटीतटे विनिक्षिप्य आद्यमावर्तयेत्क्रमम् ।
 यथोक्रमं पुनर्वाममावर्तेन प्रसारयेत् ॥ ४७ ॥
 अनया चर्चया (चार्या च अनया) भ्रान्त्वा पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 समोसरितमेतच्च ज्ञेयं व्यायाममण्डलम् ॥ ४८ ॥
 पादैस्तु भूमिसंयुक्तैः सूचीविद्वैस्तथैव च ।
 एलकाक्रीडितश्चैव तूर्णैस्त्रिकविवर्तनम् ॥ ४९ ॥
 सूचीविद्वार्पविद्वैश्च क्रमेणावृत्त्य मण्डलम् ।
 एलकाक्रीडितं विद्यात् खण्डमण्डलसंज्ञितम् ॥ ५० ॥

१. 'श्चैवाङ्कितो' क-ख. २. 'कार्यस्त्रिकविवर्तश्च' इत्यादिपद्यद्वयी का पुस्तके नास्ति.
 ३. 'युद्धमण्डलम्' का. ४. 'वामं चैव निकुट्टनम्' का. ५. '०थान्य' का. ६. 'च' का.
 ७. 'आस्कन्दितं पुनः सौख्यं' का. ८. 'च' का. ९. 'न च' क-ख. १०. 'निरन्तराद्वा...
 गतावा' क-ख. ११. 'तथाक्रमं' का. १२. 'अनया चर्चया' क-ख. 'चानया चानया'
 का. १३. 'तु कार्य' का. १४. '०क्रीडितैश्चैव' क ख. १५. 'तूर्णैस्त्रिकविवर्तितैः' का.
 १६. '०पविद्वश्च' का. १७. '...खण्डलसंज्ञितम्' क-ख.; 'खण्डमण्डलसंज्ञितम्' क.

सव्यमुद्धृष्टितं कृत्वा तेनैवावृत्तमाचरेत् ।
 तेनैवास्कन्दितः कार्यः शकटास्यश्च वामकः ॥ ५१ ॥
 आद्यपृष्ठापसर्पी च स च चोपगतिर्भवेत् ।
 अङ्घ्रितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥ ५२ ॥
 वामो भ्रमरकः कार्य आद्यश्चास्कन्दितो भवेत् ।
 तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदङ्घ्रितमण्डलम् ॥ ५३ ॥
 आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टनम् ।
 स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥ ५४ ॥
 पादैश्च शकटास्यस्यैः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 विज्ञेयं शकटास्यं तु व्यायामे युद्धमण्डलम् ॥ ५५ ॥
 आद्यस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
 अपसर्पी पुनर्वामः शकटास्यश्च दक्षिणः ॥ ५६ ॥
 भ्रान्त्वा चारीभिरेताभिः पर्यायेणाथ मण्डलम् ।
 अर्धमेतद्विज्ञेयं नियुद्धे चापि मण्डलम् ॥ ५७ ॥
 सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
 भुजंगत्रासितंश्चाद्य एवमेव च वामकः ॥ ५८ ॥
 भुजंगत्रासितैर्भ्रान्त्वा पर्यैरपि च मण्डलम् ।
 पिष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिर्मण्डलं बुधैः ॥ ५९ ॥
 सर्वैश्चापिंगतैः पादैः परिक्रम्य च मण्डलम् ।
 एतच्चापगतं विधान्निर्धुद्धं चापि मण्डलम् ॥ ६० ॥
 नानाचारीसमुत्थानि मण्डलानि समासतः ।
 उक्तान्यतः परं चैव समचारी नियोजयेत् ॥ ६१ ॥

१. 'उद्धृष्टितं' का. २. 'आचरेत्' का. ३. 'स्कन्दितं कार्यं' का. ४. 'आद्यं पृष्ठाव-
 सर्पी च' का. ५. 'वामे गति.' का. ६. इत प्रभृति चार्धश्लोकद्वयी का-पुस्तके नास्ति.
 ७. पर्यार्थमिदं का पुस्तके नास्त्येव. ८. 'आर्धं तु' का. ९. 'चारिमण्डलम्' का.
 १०. 'त्रासितं चान्य' का. ११. 'एव एव तु' का. १२. 'चारैरपि' का. १३. 'तु' का.
 १४. 'नियुद्धे चारिमण्डलं' का. १५. 'चापगते.' का. १६. 'परिक्रम्य' का.
 १७. 'नियुद्धे चारिमण्डलम्' का. १८. 'समचारीणि' का.

समचारीप्रयोगो यस्तत्समं नगमण्डलम् ।

आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ६२ ॥

एतानि खण्डानि समण्डलानि युद्धे नियुद्धे परैरिच्छमे च ।

लीलाङ्गमाधुर्यपुरस्कृतानि कार्याणि वाद्यानुगतानि तज्जैः ॥ ६३ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे मण्डलकल्पनं नामैकादशोऽध्यायः ।

द्वादशोऽध्यायः ।

[एवं व्यायामसंयोगे कार्यं मण्डलकल्पनम् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिस्थिताः ।

तत्रोपवाहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ॥ १ ॥

यथामार्गसोपेतं प्रकृतीनां प्रवेशने ।

ध्रुवायां सर्पवृक्षायां पटे चैवापकर्षिता ॥ २ ॥

कार्यः प्रवेशः पात्राणां नानार्थरससम्भवः ।

स्थानं तु वैष्णवं कृत्वा ह्युत्तमे मध्यमे तथा ॥ ३ ॥

समुन्नतं समं चैव चतुरस्रमुरस्तथा ।

बाहुशीर्षं प्रसन्ने च नैत्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ॥ ४ ॥

श्रीवाप्रवेशः कर्तव्यो मयूराङ्कितमस्तकः ।

कर्णादृष्टाङ्गुलस्थे च बाहुशीर्षं प्रयोजयेत् ॥ ५ ॥

उरसश्चापि चिवुकं चतुरङ्गुलसंस्थितम् ।

हस्तौ तथैव कर्तव्यौ कटिनोभितटस्थितौ ॥ ६ ॥

दक्षिणो नाभिसस्यस्तु वामं कटितके(टे) स्थितः ।

पादयोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ॥ ७ ॥

१. 'यस्त्वनाम ...' क-र. २. 'च परिक्रमे च' फा. ३. 'इति भारतीयनाट्यशास्त्रे मण्डलविधानं नाम द्वादशोऽध्यायः समाप्तः' फा. ४. 'अथ प्रयोदशोऽध्यायः' फा. ५. श्लोकार्धमिदं क-र. पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'तत्रोपवाहनं' फा. ७. 'प्रवेशनं' फा. ८. 'सप्रयुक्तायां' फा. ९. 'चैवावकर्षिते' फा. १०. 'मुरस्थया' फा. ११. 'नाट्युत्क्षिप्ते' क-र. १२. 'श्रीवाप्रवेशः' फा. १३. 'मयूराङ्कितमस्तकः' फा. १४. 'कर्णादृष्टाङ्गुलस्थे च' फा. १५. 'कटी' फा. १६. 'कटितटस्थितः' फा.

पादक्षेपस्तु कर्तव्यः स्वप्रमाणविनिर्मितः ।
 चतुस्तालो द्वितालश्चाप्येकतालस्तथैव च ॥ ८ ॥
 चतुस्तालस्तु देवानां पार्थिवानां तथैव च ।
 द्वितालश्चैव मध्यानां तालः स्त्रीनीचसङ्गिनाम् ॥ ९ ॥
 [चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तथा द्वेककलस्तथा ।]
 चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
 तथा चैककलः पादो नीचानां संप्रकीर्तितः ॥ १० ॥
 स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समवेक्ष्य लयं बुधः ।
 यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ॥ ११ ॥
 धैर्योपपन्ना गतिरुत्तमानां मध्या गतिर्मध्यमसंमतानाम् ।
 द्रुता गतिश्च प्रचुराधमानां लयत्रयं सत्त्ववशेन योज्यम् ॥ १२ ॥
 एष एव भुवि ज्ञेयः कलाताललये विधिः ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शृणुतानघाः ॥ १३ ॥
 स्वभावे तुत्तमगतौ कार्यं जानुकटीसमम् ।
 युद्धचारीप्रयोगेषु पुनः स्तनसमं भवेत् ॥ १४ ॥
 पार्श्वक्रान्तैः सललितैः पादैर्वाद्यान्वितैरथ ।
 रङ्गकोणोन्मुखं गच्छेत्सम्यक्पञ्च पदानि तु ॥ १५ ॥
 वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन च ।
 परिवृत्त्य द्वितीयं तु गच्छेत्कोणं ततः परम् ॥ १६ ॥
 तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो वृक्षितेन च ।
 ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्तान्येव विपदानि च ॥ १७ ॥
 एवं गतागतैः कृत्वा पदानामेकविंशतिम् ।
 वामवेधं ततः कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणस्य च ॥ १८ ॥

१. 'पादोक्षेपस्तु' का. २. 'अपि' इति का-पुस्तके नास्ति. ३. 'द्वितानेधैवैव मध्यानां तालस्त्री च लिङ्गिनाम्' क-ख. ४. 'पार्श्वमिदं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'चैककलः पादो' क-ख. ६. 'लयप्रयम्' क-ख. ७. 'गति' का. ८. 'स्वभावेदत्तमगतौ' का. ९. 'जानुस्त्न-समं' का. १०. 'न्मुखो' का. ११. 'तु' का. १२. 'कृत्वा' का. १३. 'दक्षिणेन च' ख.

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो गतागतैः पादगतिप्रचारः ।

व्यसंखिकोणे चतुरस्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥ १९ ॥

यः समैः सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।

चतुष्कलोऽथ द्विकलस्त्रैवैककलः पुनः ॥ २० ॥

अथ मध्यमनीचैस्तु गच्छेद्यः परिवारितः ।

चतुष्कलमथोर्ध्वं च तथा चैककलं पुनः ॥ २१ ॥

दैत्यदानवयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।

चतुस्तालप्रमाणेन कर्तव्याथ गतिर्बुधैः ॥ २२ ॥

दिवौकसां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।

तत्रापि योर्ध्ववौ(गाः) ये तु तेषां देवैः समा गतिः ॥ २३ ॥

अथय ऊचुः—

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगतिः कथम् ।

अत्रोच्यते कथं नैषा गती राज्ञां भविष्यति ॥ २४ ॥

[इहै प्रकृतयो दिव्या तथा च दिव्यमानुषी ।

मानुषी चेति विज्ञेया नाव्यनृचक्रियां प्रति ॥ २५ ॥

देवा हि प्रकृतिर्दिव्या राजानो दिव्यमानुषी ।

या त्वन्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥]

देवान्वाजा(न्वया)स्तु राजानो वेदा(ध्या)त्मा[नः]स्तु कीर्तिताः ॥ २७ ॥

एवं देवानुकरणो देवो ह्यत्र न विद्यते ।

अयं विधिस्तु कर्तव्यः स्वच्छन्दगमनं प्रति ॥ २८ ॥

संभ्रमोत्पातरोपेषु प्रमाणं न विधीयते ।

[सर्वैसां प्रकृतीनां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।

१. 'ग्रसे' का. २. 'द्विकलो भवेदेककल' का. ३. 'मयार्ध च' का.
४. 'सर्वेषा' इत ऊर्ध्वं 'देवगति' इत प्राक् ख-पुस्तके पाठछुटित. ५. 'शो द्वतः'(?)
क ख. ६. 'अत्राह' का. ७. 'अत्र' का पुस्तके श्लोकद्वयी समधिका. क-ख-
पुस्तकयोस्तु 'अथ दिव्या प्रकृतयो मानुषी या प्रकीर्तिता ।' एतच्छ्लोकार्धमेव. ८. 'देवा-
न्वाजास्तु' का. ९. 'वेदाप्यात्मप्रकीर्तिता' का. १०. 'रणे दोषो' का. ११. 'स्वयं द'(?)
क-ख. १२. पद्यमिदं क ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

उत्तमाद्यममध्यानां गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥]
 चतुर्धकलं [च] स्यात्तदर्धकलमेव च ॥ २९ ॥
 अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद्गतिविचेष्टितम् ।
 [ज्येष्ठे चतुष्कलं द्वयत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
 विकलं चोत्तमा यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ॥ ३० ॥
 एवमर्धार्धहानिं तु कलानां संप्रयोजयेत् ।
 उत्तमानां गतिर्या तु न तां मध्येषु योजयेत् ॥ ३१ ॥
 मध्यगानां गतिर्या तु न तां नीचेषु योजयेत् ।]
 ज्वरार्ते च क्षुधार्ते च तपःश्रान्ते भयान्विते ॥ ३२ ॥
 विस्मये चावहित्ये च तथौत्सुक्यसमन्विते ।
 शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ॥ ३३ ॥
 गतिः स्थितलया कार्या विफलान्तरपातिना ।
 अस्वस्थे कामिते चैव मये वित्रासिते तथा ॥ ३४ ॥
 आवेगे चैव हर्षे च कार्यं यद्यं त्वरान्वितम् ।
 अनिष्टश्रवणे चैव क्षेपे चैन्द्रुतदर्शने ॥ ३५ ॥
 अपि चात्ययिके कार्ये तथा चैवारिमार्गणे ।
 अंपराध्वानुमरणे श्वापदानुगते तथा ॥ ३६ ॥
 एतेष्वेव गतिं प्राज्ञो द्विकलां संप्रयोजयेत् ।
 गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वच्छकामितसंगवा ॥ ३७ ॥
 दृतीदर्शितमार्गस्तु प्रविशोद्रमगण्डलम् ।
 सुचयन्याभिनयनं कुर्यादसंसमाश्रयम् ॥ ३८ ॥
 हृदयैवसैस्त्रया गन्धैर्षुषैर्गन्धैश्च भूपितः ।
 नानापुष्पसुगन्धाभिर्मालाभिः समलंठवः ॥ ३९ ॥

गच्छेत्सललितैः पादैरतिकान्तैः स्थितैस्तथा ।
 तथा सौष्ठवसंयुक्तैर्लयतालवशानुगैः ॥ ४० ॥
 पादयोरनुगौ वापि हस्तौ कार्यौ प्रयोक्तृभिः ।
 प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥ ४१ ॥
 विसर्जितजनः सस्तस्तथा दूतीसहायवान् ।
 निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूपणैश्च विभूषितः ॥ ४२ ॥
 वेलासदृशवस्त्रश्च सह दूत्या शनैस्तथा ।
 ब्रजेत्प्रच्छन्नकामेस्तु पादैर्निःशब्दमन्दगैः ॥ ४३ ॥
 शब्दशक्तयुक्तश्च स्यादवलोकनतत्परः ।
 वेपमानशरीरश्च शङ्कितः प्रस्खलन्मुहुः ॥ ४४ ॥
 रसे रौद्रे तु वक्ष्यामि दैत्यरक्षोर्गणान् प्रति ।
 एक एव रसस्तेषां स्थायी रौद्रो द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥
 नेपथ्यरौद्रो विजेयस्त्वङ्गौरौद्रस्तथैव च ।
 तथा स्वभावजश्चैव त्रिधा रौद्रः प्रकल्पितः ॥ ४६ ॥
 रुधिरक्लिन्नदेहो यो रुधिरार्द्रमुखस्तथा ।
 तथापि सहितस्तच्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु सः ॥ ४७ ॥
 बहुबाहुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ।
 स्थूलकायस्तथा प्रांशुरङ्गरौद्रः प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 रंकाक्ष पिङ्गकेशश्च असितो विकृतक्षरः ।
 रंक्षो निर्भत्सनपरो रौद्रैः सोयं स्वभावजः ॥ ४९ ॥
 चतुस्तालान्तरोत्क्षिप्तैः पादैर्यन्तरपातितैः ।
 गतिरेवं प्रकर्तव्या तेषां ये चापि तद्विधाः ॥ ५० ॥

१. 'तिक्रान्तोत्थितसथा' फा. २. 'तालसमन्विते' फा. ३. 'हस्तौ निर्ये कार्यौ'
 फा. ४. 'कामेस्तु' फा. ५. 'शब्द...साक्ष्युक्तस्वात्' क-र. ६. 'गणाप्रति' क र.
 ७. 'नेपथ्य' फा. ८. 'प्रकीर्तित' फा. ९. 'शिरहस्तथ' (?) फा. १०. 'रंकाक्ष'
 क र. ११. 'रंक्षे' फा. १२ 'रौद्रै' क र. १३. 'सोऽप्यस्वभावज' क-र.
 १४. 'पादैस्तन्तरपातितै' क र.

अह्वया तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
 गतिं तत्र प्रयुञ्जीत वीभत्साभिर्नयं प्रति ॥ ५१ ॥
 क्वचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ।
 एडर्काक्कीडितैः पादैरुपर्युपरिपातितैः ॥ ५२ ॥
 तेषामेवानुगैर्हस्तैर्बाभित्सगतिरुच्यते ।
 तैश्चा वीरे प्रकर्तव्या पदविक्षेपसंयुता ॥ ५३ ॥
 द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुला ।
 पार्श्वकान्तैर्दुर्लभाविद्धैः सूचीविद्धैस्तथैव च ॥ ५४ ॥
 कालकालगतैः पादैरावेने योजयेद्गतिम् ।
 उत्तमानामयं प्रायः प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ॥ ५५ ॥
 [मध्यानामधमानां च गतिं वक्ष्याम्यहं पुनः ।
 विस्मये चैव हर्षे च विशिष्य पदविक्रमान् ॥]
 आसाद्य तु रंसं हास्यमेतार्थान्याश्च योजयेत् ।
 पुनश्च कैरुणे कार्या गतिः स्थिरपदैरथ ॥ ५६ ॥
 वाष्पाम्बुरुद्धनयनः सन्नगात्रस्तथैव च ।
 उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा सखनरोदनः ॥ ५७ ॥
 गच्छेत्तथा विद्धकायः प्रत्यगगतिसंश्रये ।
 एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वे तथैव ॥ ५८ ॥
 उत्तमानां तु कर्तव्या सधैर्या र्थोप्पसंगता ।
 निःश्वासैरायतोत्सृष्टैस्तैर्वोर्ध्वनिरीक्षितैः ॥ ५९ ॥

१. 'शाय' क-ख. २. 'शत्र किञ्चित्' क ख. ३. 'वीभत्सानुनयं' का.
 ४. 'एलका.....उप' क-ख. ५. 'वीभत्सा गतिरिष्यते का. ६. 'तथा.....
 विज्ञेपसंयुक्ता' क-ख. ७. 'दृता प्रदरणाविद्धा' का. ८. 'तथाविद्धैः' का. ९. 'परं'
 क-ख. १०. 'मेतथान्वय' क-ख. ११. 'करणे' क-ख. १२. 'गच्छेत्तथा...धिन्या
 प्रत्यगगतिसंश्रये' क ख. १३. 'नीचमस्तथैव च' क ख. १४. 'सधैर्यं' का.
 १५. 'तोत्कृष्टे' का.

न तत्रं सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ।
 उरःपौदगतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः ।
 नात्युत्क्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टबन्धुनिपातने ॥ ६० ॥
 गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गमुजाश्रया ।
 विघूर्णितशरीरा च गतिस्तूर्णपदैरथ ॥ ६१ ॥
 शीतेन चाभिभूतस्य वर्षणाभिर्हतस्य च ।
 गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६२ ॥
 पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
 करौ बक्षसि निक्षिप्य कुञ्चीभूतस्तथैव च ॥ ६३ ॥
 दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य प्रकम्पनम् ।
 कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीतामिनयने गतौ ॥ ६४ ॥
 तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
 स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ६५ ॥
 विस्फारिते बले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
 भयसंयुक्तया हृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकितैः ॥ ६६ ॥
 द्रुतैः पूर्णपदैश्चैव बद्धा हस्तं कपोतकम् ।
 प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्खलितं व्रजेत् ॥ ६७ ॥
 एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
 सत्त्वं च विकृतं हृष्टा श्रुत्वा च विकृतं रवंम् ॥ ६८ ॥
 एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविक्रमा ।
 कचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः क्वचित् ॥ ६९ ॥

१. 'नता' क-ख. २. क-ख पुस्तकयो रनाधिकम्—'मध्यानामपि तत्त्वज्ञानति...
 विधानत'. ३. 'उर पातहतोत्साहः' क ख. ४. 'व्याकुल' का. ५. '०क्ष्ण' का.
 ६. 'भिडितस्य' क-ख. ७. 'दन्तो स्फुरणं' क-ख. ८. 'तु वम्पनं' का. ९. 'कर्तव्यं'
 क-ख. १०. 'बले' क ख. ११. 'विलोकने' क ख. १२. '०क्ष्णपदैः' का.
 १३. '०नुसरणे' क ख. १४. 'विकृततरम्' का. १५. 'एषां' क ख. १६. 'आक्षिप्त-
 विक्रमः' क ख.

एडकांकीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः ।
 एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं मीतेषु योजयेत् ॥ ७० ॥
 घणिकां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।
 अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥ ७१ ॥
 [कृत्वा नाभितटे हस्तं मुक्ताङ्गक(ख?)टकामुखम् ।
 आद्यं चारालमुक्तानां कुर्यात्पार्श्वं तदन्तरे ॥
 न निपण्णं वच[ः]स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
 कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥]
 यतीनां चैव सर्वेषां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
 तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्टिकं व्रतमास्थिताः ॥ ७२ ॥
 अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमौत्रनिरीक्षणः ।
 उपस्थितस्पर्शतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ७३ ॥
 अचञ्चलमनाश्चैव यथावह्निङ्गमाश्रितः ।
 विनीतवेषश्च भवेत्कापायवसनस्तथा ॥ ७४ ॥
 प्रथमे र्समपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।
 हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत् ॥ ७५ ॥
 प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगैः ।
 अनिपण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद्यैतिक्रमात् ॥ ७६ ॥
 उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनां ये महाव्रताः ।
 एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ७७ ॥
 तथा व्रतानुगा चै स्यादन्येषां लिङ्गिनां गतिः ।
 विभ्रान्ता वार्ष्युदात्ता या विभ्रान्तैर्निभृतापि या ॥ ७८ ॥

१. 'एडकां' क-ख. २. 'यतीनां' अगणान्तं च' क-ख. ३. 'गतिर्विप्रा' क-ख.
 ४. 'माधिता' क-ख. ५. 'मत्र' क-ख. ६. 'गतिर्वेव' क-ख. ७. 'तपालिङ्गं समाश्रितः' क-ख.
 ८. 'सप्तपदिन' क-ख. ९. 'कृता' क-ख. १०. 'प्रयोगस्य' क-ख. ११. 'प्रसन्नवदनं' क-ख.
 १२. 'वशानुगम्' क-ख. १३. 'दतिक्रमान्' क-ख. १४. 'लिङ्गिनो' क-ख. १५. 'व्रतानुगा'
 क-ख. १६. 'सा' क-ख. १७. 'लिङ्गिनां गतिः' क-ख. १८. 'वार्ष्युशान्ता' (१) क-ख.
 १९. 'विभ्रान्ता निभृतापि च' क-ख.

न तत्रं सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ।
 उरःपौदगतोत्साहः शोकव्यामूढचेतनः ।
 नात्सुक्षिप्तैः पदैर्गच्छेदिष्टवन्दुनिपातने ॥ ६० ॥
 गाढप्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ।
 विघूर्णितशरीरा च गतिस्तूर्णपदैरथ ॥ ६१ ॥
 शीतेन चाभिभूतस्य वर्षेणाभिर्हृतस्य च ।
 गतिः प्रयोक्तृभिः कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावथ ॥ ६२ ॥
 पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषां चैव प्रकम्पनम् ।
 करौ वक्षसि निक्षिप्य कुङ्कीभूतस्तथैव च ॥ ६३ ॥
 दन्तोष्ठस्फुरणं चैव चिबुकस्य प्रकम्पनम् ।
 कार्यं शनैश्च गन्तव्यं शीतामिनयने गतौ ॥ ६४ ॥
 तथा भयानके चैव गतिः कार्या विचक्षणैः ।
 स्त्रीणां कापुरुषाणां च ये चान्ये सत्त्ववर्जिताः ॥ ६५ ॥
 विस्फारिते चले नेत्रे विधुतं च शिरस्तथा ।
 भयसंयुक्तया दृष्ट्या पार्श्वयोश्च विलोकितैः ॥ ६६ ॥
 द्रुतैः पूर्णपदैश्चैव बद्धा हस्तं कपोतकम् ।
 प्रवेपितशरीरश्च शुष्कोष्ठस्वलितं व्रजेत् ॥ ६७ ॥
 एषानुकरणे कार्या तर्जने त्रासने तथा ।
 सत्त्वं च विकृतं दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतं र्वम् ॥ ६८ ॥
 एषा स्त्रीणां प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविक्रमा ।
 कचिदासन्नपतितैर्विकृष्टपतितैः कचित् ॥ ६९ ॥

१. 'गता' क-ख. २. क-ख पुस्तकयो रत्राधिकम्- 'मध्यानामपि तत्त्वज्ञानति...
 विधानत'. ३. 'उर पातहतोत्साह' क ख. ४. 'व्याकुल' का. ५. '०शूर्ण' का.
 ६. 'भिद्वतस्य' क-ख. ७. 'दन्तो स्फुरणं' क ख. ८. 'तु कम्पनं' का. ९. 'कर्तव्यं'
 क-ख. १०. 'बले' क ख. ११. 'विलोकितै' क ख. १२. '०शूर्णपदैः' का.
 १३. '०नुषरणे' क ख. १४. 'विकृतस्वरम्' का. १५. 'एषा' क ख. १६. 'आक्षिप्त-
 विक्रमः' क-ख.

एडकाक्रीडितैः पादैरुपर्युपरि पातितैः ।
 एषामेवानुगैर्हस्तैर्गतिं भीतेषु योजयेत् ॥ ७० ॥
 वणिजां सचिवानां च गतिः कार्या स्वभावजा ।
 अतिक्रान्तैः पदैर्विप्रा द्वितालान्तरगामिभिः ॥ ७१ ॥
 [कृत्वा नामितटे हस्तं मुक्ताङ्गक(ख ?)टकामुखम् ।
 आद्यं चारालमुक्तानां कुर्यात्पार्श्वं तदन्तरे ॥
 न निपण्णं वचः]स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
 कृत्वा गात्रं तथा गच्छेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥
 यतीनां चैव सर्वेषां ये चान्ये तपसि स्थिताः ।
 तेषां कार्या गतिर्ये तु नैष्टिकं व्रतमास्थिताः ॥ ७२ ॥
 अलोलचक्षुश्च भवेद्युगमोत्रनिरीक्षणः ।
 उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ॥ ७३ ॥
 अचञ्चलमनाश्चैव यथावल्लिङ्गमाश्रितः ।
 विनीतवेषश्च भवेत्काषायवसनस्तथा ॥ ७४ ॥
 प्रथमे रसमपादेन स्थित्वा स्थानेन वै बुधः ।
 हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चैकं प्रसारयेत् ॥ ७५ ॥
 प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगैः ।
 अनिपण्णेन गात्रेण गतिं गच्छेद्यैतिक्रमात् ॥ ७६ ॥
 उत्तमानां भवेदेषा लिङ्गिनीं ये महाव्रताः ।
 एभिरेव विपर्यस्तैर्गुणैरन्येषु योजयेत् ॥ ७७ ॥
 तथा व्रतानुगा च स्यादन्येषां लिङ्गिनीं गतिः ।
 विभ्रान्ता वार्युदात्ता वा विभ्रान्तेनिभृतापि वा ॥ ७८ ॥

१. 'एलका' क ख. २. 'यतीना धमणाना च' का. ३. 'गतिर्विप्रा' का.
 ४. 'माश्रिता' का. ५. 'मन' का. ६. 'गतिश्चैव' क ख. ७. 'तयालिङ्गं समाश्रितः' का.
 ८. सप्तपदिन' क-ख. ९. 'कृत्वा' का. १०. 'प्रयोजनम्' का. ११. 'प्रसन्नवदनं' क-ख.
 १२. 'वशानुगम्' क ख. १३. 'दतिक्रमान्' का. १४. 'लिङ्गेनो' क-ख. १५. 'प्रतानुगा'
 क-ख. १६. 'सा' क-ख. १७. 'लिङ्गिना गति.' क. १८. 'चाप्युदान्ता' (!) क-ख.
 १९. 'विभ्रान्ता निभृतापि च' क-ख.

अश्वयाने गतिः कार्या वैशाखस्थानकेन तु ।
 तथा तूर्णपदैश्चित्रैरुपर्युपरि पातितैः ॥ ९९ ॥
 पद्मगानां गतिः कार्या पादैः स्वस्तिकसंज्ञितैः ।
 विटस्थापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविक्रमा ॥ १०० ॥
 पादैराकुञ्चितैः किञ्चित्चालाभ्यन्तरपातितैः ।
 स्वसौष्ठवसमायुक्तौ तथा हस्तौ पदानुगौ ॥ १०१ ॥
 'क(ख)टकौ वर्धमानौ तु' कृत्वा विटगतिं व्रजेत् ।
 कञ्चुकीव प्रकर्तव्या वयोऽवस्थाविशेषतः ॥ १०२ ॥
 अष्टद्वस्य प्रयोगज्ञो गतिमेवं प्रयोजयेत् ।
 अर्धतालोल्लिखितैः पादैर्विष्कम्भैर्ऋजुभिस्तथा ॥ १०३ ॥
 समुद्रहंस्तथाङ्गानि पङ्कलम् इव व्रजेत् ।
 अथ वृद्धस्य कर्तव्या गतिः कम्पितदेहिका ॥ १०४ ॥
 विष्कम्भेन कृतप्राणा मन्दोत्क्षिप्तपदकर्मोत् ।
 कृशस्याप्यभिनेया वै गतिर्मन्दपरिकर्मात् ॥ १०५ ॥
 व्याधिग्रस्ते ऽर्धराते च तपःश्रान्ते क्षुधान्विते ।
 विष्कम्भनकृतप्राणः कृशः क्षामोदरस्तथा ॥ १०६ ॥
 क्षामस्तरकपोलश्च दीननेत्रस्तथैव च ।
 [शंनैरुत्क्षेपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ।
 कम्पनं चैव गात्राणां क्लेशनं च तथैव च ॥ १०७ ॥
 दूराध्वानं गतस्यापि गतिर्मन्दपरिक्रमा ।
 विकृणनं च गात्रस्य जानुनोश्च विमर्दनम् ॥ १०८ ॥

१. 'यथा चूर्णपदैश्चित्रैः' का. २. 'वनगानां' क-ख. ३. 'पादैः स्वस्तिकयोजयेत्' (१)
 क-ख. ४. 'विष्कम्भेन' क-ख. ५. 'यानभैः' क-ख. ६. 'ससौष्ठव' का. ७. 'समा-
 युक्तस्तथा'. ८. 'स्वटकाबद्धमानौ' क-ख. ९. 'काचुकी यस्य' का. 'पङ्कलम्' क-ख.
 १०. 'गतिवम्पित.' क-ख. ११. 'विष्कम्भन' क-ख. १२. 'पदक्रमा' का.
 १३. 'पदक्रमा' का. १४. 'व्याधिग्रस्तस्य च तथा एषा श्रान्तस्य चैव हि ।' क-ख.
 १५. क-पुस्तके तु 'क्षामधरश्चैव भवेति श्वासबहुलस्तथा'. १६. इतः प्रसृति श्लोकत्रयं
 क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.

स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्देहानुकर्षिणी ।
 समुद्रहनमूयिष्ठा मन्दोत्सिप्तपदक्रमा ॥ १०९ ॥
 विष्कम्भगामी च भवेन्न श्वासबहुलस्तथा ॥
 श्रमखेदाभिभूतश्च ब्रजेर्त्तूर्णपदैस्तथा ॥ ११० ॥
 मत्ताना तु गति कार्या मदे तरुणमध्यमे ।
 वामदक्षिणघादाभ्या घूर्णमानोऽपसर्पणै ॥ १११ ॥
 अंबकृष्टे पदे चैव हानवस्थितपादिका ।
 विघूर्णितशरीरा च पदै प्रस्खलितैरथ ॥ ११२ ॥
 उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिस्त्वभिनयक्रमात् ।
 बहुभारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥ ११३ ॥
 रूक्षस्फुटितकेशश्च रजोध्वस्ततनुस्तथा ।
 अनिमित्तप्रकथनो बहुभापी विकारवान् ॥ ११४ ॥
 अलीढस्थानक कृत्वा गात्र तस्यैव चानुगम् ।
 जानूपरि कर त्वेकमपर वैक्षसि स्थितम् ॥ ११५ ॥
 अयलोक्य दिश सर्वाश्विबुक बाहुमस्तके ।
 गतव्य विक्रमैर्विप्रा पञ्चतालान्तरोत्थितै ॥ ११६ ॥
 [नियुद्धसमये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
 सिंहादीना प्रयोक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तृभि ॥ ११७ ॥]
 शेषाणामर्थयोगेन गति स्थाने च योजयेत् ।
 वाहनार्थप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ॥ ११८ ॥
 एवमेता प्रयोक्तव्या नराणा गतयो बुधै ।
 नोक्ता या या म[या] ह्यत्र प्राद्यास्ताश्चापि लोकत ॥ ११९ ॥

१ 'घूर्णपदे' का २ 'अवष्टे' का ३ 'करि प्रचरितैस्त्रया' क. ४ 'गतिषु नियतकना' का. ५ 'अलीढ स्थानक क-र' ६ 'करि चैकम्' का. ७ 'वैव यस्थितम्' क-र ८ 'हृत्वा' का. ९ एवमेतदधिक का पुस्तके १०. 'प्रयोक्त' क-र ११ 'स्थान प्रयोत्पेत' क-र. १२ 'नोक्ताय या मया ह्यत्र प्राद्यास्ता अपि लोकत' का.

अतःपरं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविचेष्टितम् ।
 स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिष्वाभरणेषु च ॥ १२० ॥
 आयतं चावहित्यं च अश्वक्रान्तमथापि वा ।
 [दक्षिणस्तु समः पश्चात् व्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
 वामः समुन्नतकटिश्चायते स्थानके भवेत् ॥ १२१ ॥
 आवाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ।
 चिन्तायां चावहित्ये च स्थानमेतत् प्रयोजयेत् ॥ १२२ ॥]
 रङ्गावतरणारम्भः पुष्पाञ्जलिविसर्जनम् ।
 मन्मथेष्योद्भवं कोपं तर्जन्यङ्गुलिमोटनम् ॥ १२३ ॥
 निषेधगर्वगाम्भीर्यं मौनमानावलम्बनम् ।
 स्थानेऽस्मिन्नंविधातव्यं दिगन्तरनिरूपणम् ॥ १२४ ॥
 [समो यत्र स्थितो वामह्यस्रः पक्षस्थितोऽपरः ।
 समुन्नतकटिर्वामस्त्ववहित्यं तु तद्भवेत् ॥ १२५ ॥]
 पुरोऽपि चलितरुयस्रस्तदन्योऽपसृतः समः ।
 पादस्तालान्तरन्यस्तस्त्रिकमीषत्समुन्नतम् ॥
 पाणिर्लतास्यो यत्रैकस्तदन्योऽपि नितम्बगः ॥ १२६ ॥
 [स्त्रीर्णमितत् स्मृतं स्थानं सलापे तु स्वभावजे ।

१ 'गतिस्ता भाषणेषु च' क-ख. २ 'च' का. ३. 'एतत् पद्यद्वय क-ख पुस्तकयो-
 नास्ति । किं त्वस्य स्थाने—

'वाम स्वभावतो यत्र पादो विरचित समः ।

तालत्रयान्तरे न्यस्तविद्य पक्षस्थितोऽपर ॥

प्रसन्नमानसपुरा (१) सम यत्र समुन्नतम् ।

स्तानितम्बगौ हस्तौ स्थान द्वेय तदा जगुम् ॥'

एतत् पद्यद्वय वर्तते. ४. 'रम्भपुष्पा' क-ख. ५ 'मन्मथस्योद्भव' क ख.

६ 'तर्जनाङ्गुलिमोटन' क-ख. ७. 'निषेध (१)' क ख. ८. 'गाम्भीर्यमौन' का.

९ 'सविधानीय' क ख. १०. 'दिगम्बर' क-ख. ११. पद्यमेतदधिक का-पुस्तके

१२ 'पुरा विरचितस्त्रिस्र' क ख. १३. 'लतास्ये' क-ख. १४. पद्यमेतदधिक

का पुस्तके.

निश्चये परितोषे च वितर्के चिन्तने तथा ॥
 अवहित्यं समाख्यातं स्नानमागममूपैः ॥ १२७ ॥
 विलसलीलाविव्योक्तशृङ्गारात्मनिरूपणैः ।
 स्नानमेतत्प्रयोक्तव्यं भर्तुर्मागावलोकने ॥ १२८ ॥
 पादः समुत्थितश्चैक एकश्चाग्रतलाघितः ।
 सूचीविद्धमविद्धं वा तदध्वक्रान्तमुच्यते ॥ १२९ ॥
 'शौरासावलम्बने कार्यं स्तवकग्रहणे तथा ।
 विश्रामेष्वथ देवानां दाराणां चात्र योगतः ॥ १३० ॥
 एवं स्नानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ।
 पुनश्च संप्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्विताम् ॥ १३१ ॥
 एवं स्नानविधिः कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि च ।
 स्नानकं तापदेयं स्नाद्यावधेष्टा प्रवर्तते ॥ १३२ ॥
 भग्नावस्नानकं नृत्ये चारी च समुपस्थिता ।
 शृङ्गावहित्यं स्नानं तु वामं चायोमुत्तं करम् ॥ १३३ ॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च स्वर्टकामुत्तरम् ।
 ततः संललितं पादं तालनात्रसमुत्थितम् ॥ १३४ ॥
 दक्षिणं वामपादस्य बाह्वर्धे निनिक्षिपेत् ।
 तैनेव समकालं च स्नात्वात्स्यं वामकं भुजम् ॥ १३५ ॥

दक्षिणं विर्नमेत्यार्थं न्यसेन्नाभितटे ततः ।
 नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्तं चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥ १३६ ॥
 ततो वामपदं दद्याल्लताहस्तं च दक्षिणम् ।
 लीलयोद्धाहितेनाथ शिरसोर्नुंगतेन च ॥ १३७ ॥
 षट्कूलं तु न कर्तव्यं तथाष्टकलमेव च ।
 पादस्य पतनं तज्जैः खेदनं तद्भवेत्स्त्रियाँः ॥ १३८ ॥
 सयौवनानां नारीणामेवं कार्या गतिर्वुधैः ।
 स्थिवीयसीनामेतासा संप्रवक्ष्याम्यह गतिम् ॥ १३९ ॥
 कृत्वापविद्धं स्थानं तु वाम न्यस्य कटीतटे ।
 आद्य चारालमुक्तानां कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ॥ १४० ॥
 न निपण्णं न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ।
 कृत्वा गात्रं ततो गच्छेत्तेनैवेह क्रमेण तु ॥ १४१ ॥
 प्रेष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ।
 किञ्चिदुन्नमितैर्गात्रैराविद्धगतिविक्रमा ॥ १४२ ॥
 स्थानं कृत्वावहित्यं तु वामं चाधोमुखं भुजम् ।
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यं च खट्वकामुखम् ॥ १४३ ॥
 अर्धनारीगतिः कार्या स्त्रीपुंसाभ्यां विमिश्रिता ।
 उदात्तललितैर्गात्रैः पदैर्लीलासमन्वितैः ॥ १४४ ॥
 या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमाना गतिर्मया ।
 स्त्रीणां कापुरुषाणा च ततोर्धार्धं तु योजयेत् ॥ १४५ ॥
 मध्यमोत्तमनीचाना नृणां यद् गतिचेष्टितम् ।
 स्त्रीणा तदै(दे?)व कर्तव्यं ललितैः पदैर्विक्रमैः ॥ १४६ ॥

१. 'विनयेत्' क-ख. २ 'दक्षिणे' क ख. ३ 'सदक्षिणम्' क ख. ४. 'शिरसानु
 गतेन' क ख. ५. 'स्त्रिय' का. ६. 'स्थानीया या स्त्रियस्तासा' क-ख. ७. 'कृत्वापविद्ध'
 क-ख. ८. 'मुत्तान' क-ख. ९. 'वृक्षाणामपि' क-ख. १०. 'किञ्चिदुन्न' का.
 ११. 'भुजविक्रमा' क ख. १२. 'च' का. १३. 'कटका' का. १४. 'ली...सम'
 १५ '०र्धार्धा' क-ख. १६ 'नृपप्रति विचेष्टितम्' क ख. १७. 'तदर्धा कर्तव्या' क-ख.
 १८. 'पाद' क-ख.

बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दगतिविक्रमा ।
 न तस्याः सौष्ठवं कार्यं न प्रमाणं प्रयोक्तृभिः ॥ १४७ ॥
 [तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसकम् ।
 नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥ १४८ ॥]
 विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुरुषैस्त्रीनपुंसके ।
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादिह ॥ १४९ ॥
 व्याजेन क्रीडयां वापि तथा मूयश्च वञ्चनात् ।
 स्त्री पुंसः प्रकृतिं कुर्यात्स्त्रीभावं पुरुषोऽपि वा ॥ १५० ॥
 धैर्योदायेण सत्त्वेन बुद्ध्या तद्वच कर्मणा ।
 स्त्री पुमांसं त्वभिनयेद्वेपवाक्यविचेष्टितैः ॥ १५१ ॥
 स्त्रीवेपभापितैर्युक्तः प्रेषिताप्रेषितैस्तथा ।
 मृदुमन्दगतिश्चैव पुमान्स्त्रीभावमाचरेत् ॥ १५२ ॥
 [विजांतीयास्तु या नार्यः पुलिन्दशबराङ्गनाः ।
 याश्चापि तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ॥ १५३ ॥
 अतस्थानां तपःस्थानां लिङ्गस्थानां तथैव च ।
 स्वस्थानां चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ॥ १५४ ॥
 उद्धता येऽङ्गहाराः स्युर्याश्चार्यो मण्डलानि च ।
 तानि नाट्यप्रयोगज्ञैर्न कर्तव्यानि योषिता ॥ १५५ ॥]
 तैथासनविधिः कार्यो नृणां स्त्रीणां विशेषतः ।
 नानाभावसमायुक्तस्तथैव शयनाश्रयः ॥ १५६ ॥
 विष्कम्भेर्णाञ्चितौ पादौ त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ।
 हस्तौ केंद्र्यरुविन्यस्तौ बाहुंशीर्षाश्रितं शिरः ॥ १५७ ॥

१. 'पदविक्रमा' क ख. २. 'तस्या' क-ख. ३. 'प्रमाणं न' का. ४. पद्यमिदं
 क-ख-मुत्सृज्योर्नास्ति. ५. 'पुरुषस्त्रीनपुंसके.' क ख. ६. 'दभाव(?)' क-ख. ७. 'सेवया'
 का. ८. 'प्रेषिताप्रेषितै.' क-ख. ९. 'मृदुसज्जगति.' क-ख. १०. 'इत. प्रकृति पद्यनयं'
 का. पुस्तकेऽधिकम्. ११. 'अथासन' क-ख. १२. 'कार्यः स्त्रीणां नृणामथापि वा' क-ख.
 १३. 'तथा च' क. १४. 'विष्कम्भेना' का. १५. 'हस्ताः केंद्र्यरुविन्यस्ताः' का.
 १६. 'स्वस्थे स्यादुपवेशने' का.

[पादः प्रसारितः किञ्चिदेकश्चैवासनाश्रयः ।
 शिरः पार्श्वगतं चैव सचिन्त उपवेशने ॥
 चिवुकोपाश्रितौ हस्तौ बाहुशीर्षाश्रित शिरः ॥ १५८ ॥]
 सप्रणष्टेन्द्रियमना भवेच्छोकोपवेशने ।
 प्रसार्य बाहू शिथिलौ तथा चोर्षाश्रयाश्रितः ॥ १५९ ॥
 मूर्च्छार्मदश्रमग्लानिविपादेऽपूपवेशयेत् ।
 सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु सपाते पौदजानुभिः ॥ १६० ॥
 व्याधित्रीडितनिद्रासु ध्याने चोपविशेत्तरः ।
 तथा चोत्कटिकं स्थानं स्फिक्पाष्णीना सर्मागमम् ॥ १६१ ॥
 पित्र्ये निर्वापसलिले सध्यास्वाचमनेषु च ।
 विष्कम्भित पुनश्चैव जानु भूमौ निपातयेत् ॥ १६२ ॥
 प्रियप्रसादने कार्यं होमादिकरणेषु च ।
 महीगताभ्या जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥ १६३ ॥
 देवाभिगमने चैव रूषिताना प्रसादने ।
 शोके चाक्रन्दने तीव्रं मृताना चैव दर्शने ॥ १६४ ॥
 त्रासने च कुसत्त्वाना दीर्घाना चैव याचने ।
 होमयज्ञक्रियाया च प्रेष्याणा चैव योजयेत् ॥ १६५ ॥
 मुनीना नियमेष्वेष भवेदासनजो विधिः ।
 अथासनविधि कार्यो विविधो नाटकाश्रय ॥ १६६ ॥
 स्त्रीणा च पुरुषाणा च बाह्यश्चाभ्यन्तरस्तथा ।
 [आभ्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ।]
 देवानां नृपतीनां च द्यारिंसहासन द्विजाः ॥ १६७ ॥

१ सार्धपद्यमेकमिदमधिकं का पुस्तके. २ 'शोकौत्सुभ्योपवेशने' का. ३. 'चापाश्रया
 श्रित' क. र. ४. 'मोहमूर्च्छार्मदग्लानिविपादेऽपु' का. ५ 'सयुक्त' का. ६. 'व्याधि
 पीडावहित्येषु' क. र. ७. 'चोत्कटिकास्थान' का. ८. 'समागम' का. ९. 'निवापे
 जप्ये च' का. १०. 'चमनेऽपि च' का. ११. 'देवाभिगमने कार्यं रूपिकाणां च
 सान्दने' क. र. १२. 'तीव्रमृताना' का. १३. 'नीचाना चैव' का. १४. 'कारयेत्' का.
 १५. 'पदार्थमिद' क. पुस्तकेऽधिकम्

पुरोधसाममात्यानां भवेद्वेत्रासनं तथा ।
 मुण्डा(ज्ञा^१)सनं च दातव्यं सेनानीयुवराजयोः ॥ १६८ ॥
 काष्ठासनं ब्राह्मणानां कुमारिणां कुथासनम् ।
 एवं राजसभां प्राप्य कार्यस्त्वार्सनजो विधिः ॥ १६९ ॥
 स्त्रीणां चैवौसनविधिं संप्रवक्ष्याम्यहं पुनः ।
 सिंहासनं तु राज्ञीनां देवीनां मण्डलासनम् ॥ १७० ॥
 पुरोधोमात्यैपत्नीनां भवेद्वेत्रासनं तथा ।
 भोजिनीनां पुनश्चैव वैखं चर्म कुथापि वा ॥ १७१ ॥
 [ब्राह्मणीनां यतीनां च पट्टासनमथापि च ।
 वैश्यानां च प्रदातव्यमासनं च मयूरकम् ॥ १७२ ॥]
 शेषाणां प्रमदाना तु भवेद्भूम्यासनं द्विजाः ।
 एवमाभ्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ॥ १७३ ॥
 तथा खगृहर्धात्सु च्छन्देनासनमिष्यते ।
 नियमैस्त्वमुनीनां च भवेदासनजो विधिः ॥ १७४ ॥
 लिङ्गिनां वीसनविधिः कार्यो व्रतसमाश्रयः ।
 वृथीमुण्डासनप्रायं वेत्रासनमथापि वै ॥ १७५ ॥
 [होमै यज्ञक्रियाया च पित्र्यार्थं च प्रयोजयेत् ।]
 स्थानीया ये च पुरुषाः कुलविद्यासमन्विताः ।
 तेषामासनसत्कारः कर्तव्य ईहं पार्थिवैः ॥ १७६ ॥
 समे समासनं दद्यान्मर्ध्यमे मध्यमासनम् ।
 अतिरिक्तेऽतिरिक्तं च हीने भूम्यासनं भवेत् ॥ १७७ ॥

१. 'कु(१ मु)ज्ञासन' का. २. 'कुमारीणां' का. ३. 'राजासनं' क-ख. ४. 'तु' इति क ख पुस्तकयोर्नास्ति ५. 'चाप्यासन' का. ६. 'मुण्डमासनम्' का. ७. 'पत्नीनां' क ख. ८. 'दद्यात्' का. ९. 'तथा चैव' का. १०. 'कुथा चर्मकुथापि वा' का. ११. 'पयमेतदधिकं' का-पुस्तके. १२. 'दिव्यासन' का. १३. 'खगृहवा...' क-ख. १४. 'नियमस्थो' क-ख. १५. 'वा' इति वा पुस्तके नास्ति. १६. 'दण्डमुण्डवृषीप्रायं'. १७. 'च' का. १८. पदार्थ-सिद्धं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १९. 'इति' क-ख. २०. 'मध्यमप्यममासनम्' का.

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरुणां चाग्रतो बुधैः ।

भूम्यासनं सदा कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥ १७८ ॥

नौनागरधयानेषु भूमिकौष्ठासनेषु च ।

सहासनं न दुष्येत गुरुपाध्यायपार्थिवैः ॥ १७९ ॥

आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितविवर्तने ।

उद्वाहितं तथा चैव शयने कर्म कीर्त्यते ॥ १८० ॥

[सैरमाकुञ्चितैरङ्गैः शल्याविद्धेषु जानुनी ।

स्थानमाकुञ्चितं नाम शीतानां तु प्रयोजयेत् ॥ १८१ ॥

उत्तानितमुखं चैव सस्तमुत्तरकं तथा ।

समं नाम तु सुप्तस्य स्थानकं संविधीयते ॥ १८२ ॥

एकं भुजमुपाधाय संप्रसारितजानुकम् ।

स्थानं प्रसारितं नाम खलु सुप्तस्य कारयेत् ॥ १८३ ॥

अधोमुखस्थितं चैव विकर्तनमिति स्मृतम् ।

शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमचोन्मत्तेषु कारयेत् ॥ १८४ ॥

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभमेव च ।

उद्वाहितं तु विज्ञेयं लीलायां वेशने विभोः ॥ १८५ ॥

ईपत्प्रसारिते जङ्घे यत्र सखौ करावुभौ ।

आलस्यश्रमखेदेषु नतं स्थानं विधीयते ॥ १८६ ॥]

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं नोक्तश्च यः सोऽर्थवशेन साध्यः ।

अतः परं रङ्गविधिक्रमस्य वक्ष्यामि कक्षाान्तरसंविधानम् ॥ १८७ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

१. 'च' इति का. पुस्तके नास्ति. २. 'तथा' का. ३. 'तथा काष्ठासनेषु' का.
४. 'समं चैव' का. ५. इत प्रमृति पदश्लोकी क-र्य पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'रत्नपरि-
वमस्य' क-र्य. ७. 'कक्षां प्रविभागयुक्ताम्' का. ८. 'धी' इति का-पुस्तके नास्ति.
९. 'प्रयोदशोऽध्यायः' का.

त्रयोदशोऽध्यायः ।

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तास्त्रयो वै नाट्यमण्डपाः ।
 तेषां विभागं विज्ञाय ततः कक्षां प्रयोजयेत् ॥ १ ॥
 ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूर्वं प्रकीर्तिते ।
 तयोर्माण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ २ ॥
 कक्षाविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिक्रमात् ।
 परिक्रमेण रङ्गस्य ह्यन्या कक्षा भवेदिह ॥ ३ ॥
 कक्षाविभागे ज्ञेयानि गृहाणि नगराणि च ।
 उद्यानारामसरितस्त्वाश्रमा अटवी तथा ॥ ४ ॥
 पृथिवी सागराश्चैव त्रैलोक्यं सचराचरम् ।
 वर्षाणि सप्त द्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥ ५ ॥
 आलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि वा ।
 दैत्यानामालयश्चैव गृहाणि च वनानि च ॥ ६ ॥
 [तर्था सप्त समुद्राश्च वर्षा वै पर्वतास्तथा ।
 यत्र वार्ता प्रवर्तेत तत्र कक्ष्यां प्रवर्तयेत् ॥ ७ ॥
 बाह्यं वा मध्यमं वापि तथैवाभ्यन्तरं पुनः ।]
 दूरं वा संनिवृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत् ॥ ८ ॥
 पूर्वं प्रविष्टा ये रङ्गे ज्ञेयास्तेऽभ्यन्तरे बुधैः ।
 पश्चात्प्रविष्टास्ते ज्ञेयाः कक्ष्या(क्षा)भागे तु बाह्यतः ॥ ९ ॥
 तेषां तु दर्शनेच्छुः सन्प्रैविशेद्राजमण्डलम् ।
 दक्षिणाभिमुखैः सोऽर्थं कुर्यादार्त्मनिवेदनम् ॥ १० ॥

१. 'अथ त्रयोदशोऽध्यायः' का. २. 'कक्ष्यां' का. ३. 'कक्ष्याविभागो' का. ४. 'कक्ष्या
 ह्यन्या विधीयते' का. ५. 'कक्ष्या' का. ६. 'उद्यानारामसरितो देशे प्रमोऽटवी तथा'
 का. ७. 'वर्षाने' का. ८. क-र-र-गुह्यकयो. 'नगरे च यने चापि वर्षे वै पर्वते तथा'
 ह्यलपिकमत्र. ९. अत्रापिद्या श्लोकद्वयस्य कोष्ठकचदा १०. 'दिरात्तु' का. ११. 'विज्ञेया'
 का. १२. 'कक्ष्याभागे तु मध्यत' क-र. १३. 'य.' का. १४. 'दक्षिणाभिमुखं' का.
 १५. 'सोऽय' इति शुद्धितं क-र-र-गुह्यकयो. १६. 'कुर्यादार्त्मनिवेदनम् (१)' का.

यतो मुखं भवेद्भाण्डद्वारं नेपथ्यकस्य च ।
 सा मन्तव्या तु दिक्पूर्वा नाट्ययोगेन नित्यशः ॥ ११ ॥
 निष्कामेचापि यस्तत्र नैरः कार्येण केनचित् ।
 सैनिष्कमेत्तु तेनैव कृतं येन निवेशनम् ॥ १२ ॥
 [निष्कान्तोऽर्थवशाच्चापि प्रविशेद् यदि तद्ब्रह्म ।
 यतः प्राप्तः स पुरुषस्तेन मार्गेण निष्कमेत् ॥ १३ ॥
 अथवार्थवशाच्चापि तेनैव सह गच्छति ।
 तथैव प्रविशेद् गृहमेकाकी सहितोऽपि वा ॥ १४ ॥
 तयोश्चापि प्रविशतोः काष्ठामन्यां विनिर्दिशेत् ।
 परिक्रमेण रङ्गस्य त्वन्या कक्ष्या विधीयते ॥ १५ ॥
 समैश्च सहितो गच्छेन्नीचैश्च परिवाहितः ।
 अथ प्रेक्षणिकाश्चापि विज्ञेया ह्यप्रतो गतौ ॥ १६ ॥
 सैव भूमिस्तु बहुभिर्विक्रुष्टा स्यात्परिक्रमैः ।
 मध्या वासन्निक्रुष्टा वा तेषामेवं विकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 नगरे वा वने वापि पर्वते सागरेऽपि वा ।
 दिव्यानां गमनं कार्यं वर्षे द्वीपेऽपि वा पुनः ॥ १८ ॥
 आकाशेन विमानेन मायया(?)प्यथवा पुनः ।
 विविधाभिः क्रियाभिर्वा नानार्थाभिः प्रयोगतः ॥ १९ ॥
 नाटके छन्नवेपाणां दिव्यानां भूमिसंचरः ।
 मानुषैः कारणादेषां यथा भवति दर्शनम् ॥ २० ॥
 भारते त्वथ हैमे वा हरिवर्ष इलावृते ।
 रम्ये किं पुरुषे वापि कुरुपूत्तरकेषु वा ॥ २१ ॥

१. पद्यमिदं का-मुत्तके नास्ति. २. 'यं सूत्रनर.' क-र. ३. 'अतिकामेत्तु' क-र.
 ४. 'निवेदनम्' क-र. ५. तेषां श्लोकचतुष्टयी क-र-पुस्तकयोर्नास्ति. ६. 'सप्त-
 कृष्टा वा' का. ७. 'तेषामेव विकल्पनात्' क-र. ८. 'पर्वते नगरेऽपि वा' क.
 'सागरे पर्वतेऽपि वा' का. ९. 'द्वीपे वर्षेषु वा पुन' का. १०. 'मयेन' क-र.
 ११. 'यदा' क-र.

दिव्यानां छन्दगमनं सर्ववर्षेषु कीर्तितम् ।
 भारते मानुषाणां च गमनं संविधीयते ॥ २२ ॥
 हिमवत्पृष्ठतस्थे तु कैलासे परतोत्तमे ।
 यक्षाश्च गुह्यकाश्चैव घनदानुचराश्च ये ॥ २३ ॥
 रक्षोभूतपिशाचाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेयाः साप्सरोगणाः ॥ २४ ॥
 सर्वे नागा [श्च] निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
 महामेरौ त्रयस्त्रिंशज्ज्ञेया देवगणा बुधैः ॥ २५ ॥
 नीले तु वैदूर्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
 दैत्याना दानवानां च श्वेतपर्वत उच्यते ॥ २६ ॥
 पितरश्चापि विज्ञेयाः शृङ्गवन्तं समाश्रिताः ।
 इत्येते पर्वताः श्रेष्ठा दिव्यावासो भवन्ति हि ॥ २७ ॥
 तेषां कक्ष्याविभागस्तु जम्बूद्वीपे भवेदयम् ।
 तेषां तु (चेष्टितं) कार्यं स्वैः स्वैः कर्मपराक्रमैः ॥ २८ ॥
 परिच्छदविशेषस्तु तेषा मानुषलोकवत् ।
 सर्वे भावास्तु देवाना कार्या मानुषसञ्चयाः ॥ २९ ॥
 तेषामनैमिषं यत्तु तत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इह भावा रसाश्चैव दृष्ट्यामेव प्रतिष्ठिताः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्या हि सूचितो भावः पश्चाद्भ्रैर्विभाव्यते ।
 [एवं कक्ष्याविभागस्तु मया प्रोक्ता द्विजोत्तमाः ।
 पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनां तु लक्षणम् ॥ ३१ ॥]

१. 'विद्याना' क-ख. २. 'वेषध्वेषु कारयेत्' का. ३. एतत् कोष्ठवद् लोकोपलक्षक
 क एत पुस्तकयोर्नास्ति ४. '०पाश्वे' क ए. ५. 'पर्वते शमे' (१)क-ख. ६. 'रक्ष-
 पिशाचभूताश्च' का. ७ 'च' इति श्रुतित क-ख पुस्तकयो ८. 'तथा' का. ९. 'सिद्ध-
 ब्रह्मर्षय.' का. १०. 'इत्येते' का. ११. 'दिव्यवासा प्रकीर्तिता' का. १२. 'कक्ष्या-
 विभागश्च' का. १३. 'वावेष्टित' क-ख. १४. 'च' का. १५. 'लनिमिपलं यत्तत्र'
 का. १६. 'दृष्टवेव' का. १७. 'पुनरत्रै.' का.

चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोक्तृभिः ।

आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौडूमागधी ॥ ३२ ॥

अत्राह—प्रवृत्तिरिति कस्मात् । उच्यते—पृथिव्यां नानादेशवेष-
भाषाचारवार्ताः ख्यापयतीति प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिश्च निवेदनैः । अत्राह—यथा
पृथिव्यां नानादेशाः सन्ति, कथमासां चतुर्विधत्वमुत्पन्नम्, समानलक्षणश्चासां
प्रयोग उच्यते । सैत्यमेतत् समानलक्षणः प्रयोगः । किंतु नानादेशवेष-
भाषाचारो लोक इति कृत्वा लोकानुमतेऽनुवृत्तिसंश्रितमस्य मया चतु-
र्विधत्वमभिहितं भारत्यारभटी सात्त्वती कैशिकी चेति । वृत्तिसंश्रितेष्व-
मीषु प्रयोगेष्वभिरता देशाः, यतः प्रवृत्तिचतुष्टयमभिनिवृत्तं प्रयोगश्चो-
त्पादितः । तत्र दाक्षिणात्यास्तावत्, बहुगीतनृत्यवाद्या कैशिकीप्रायाश्चतुर-
मधुरललिताङ्गाभिर्नैयाश्च ।

महेन्द्रो मलयः सखो मेखक कालपञ्जरः ।

एतेषु ये श्रिता देशाः स ज्ञेयो दक्षिणापथः ॥ ३३ ॥

कोर्शलास्तोशलश्चैव कलिङ्गा यवैनाः खसाः ।

द्रमिडान्भ्रमहाराष्ट्रा वैष्णवा वै वैनवासिजाः ॥ ३४ ॥

दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।

ये देशास्तेषु युञ्जीत दाक्षिणात्यां तु नित्यशः ॥ ३५ ॥

आवन्तिका वैदिशिकाः सौराष्ट्रा मालवास्तथा ।

सैन्धवास्त्वथ सौवीरा आनर्ताः सावुदैयकाः ॥ ३६ ॥

१. 'प्रयोगतः' का. २. 'नाट्य' क-ख. ३. 'भाषाचारो' क ख. ४. 'वृत्तिश्च
निवेदने' का. ५. 'यदा' क ख. ६. 'बहुको देशा.' का. ७. 'एवमेव' क-ख. ८. 'अनु'
इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ९. 'नाट्यस्य' का. १०. 'भारतीसातवतीकेरिन्प्यारभटी'
का. ११. 'वृत्तिसंश्रितैः प्रयोगैरभिहिता' क-ख. १२. 'भवेत्' क ख. १३. 'बहुनृत-
गीतवाद्या' का. १४. 'प्राया' क-ख. १५. 'भिनया यथा' क-ख. १६. 'मेलरु-
पलपिञ्जरः' ख. १७. 'संश्रिता' ख. १८. 'कोसला.' का. १९. 'एव मोसलः' क-ख.
२०. 'द्रविडा' ख. २१. 'वैष्णा' क ख. २२. 'वनवासजा.' क ख. २३. 'संश्रितास्तेषु
दाक्षिणात्यास्तु' इति का. २४. 'आवतां.' का. २५. 'सावुदैयकाः' का.

दाशार्णल्लैपुराश्चैव तथा वैवर्तिकावताः ।
 कुर्वन्त्यावन्तिकीमेते प्रवृत्तिं नित्यमेव तु ॥ ३७ ॥
 सात्त्वती कैशिकी चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।
 भवेत्प्रयोगो नान्यत्र स चै कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ ३८ ॥
 अङ्गा वङ्गाः कलिङ्गाश्च वत्साश्चैवोड्मागधाः ।
 पौण्ड्रौ नैपालिकाश्चैव अन्तर्गिरिर्वहिर्दुराः ॥ ३९ ॥
 तथा भुवङ्गमाहेन्द्रमलदा(या?)मलवर्तकाः ।
 ब्रह्मोत्तरप्रभृतयो भार्गवा भार्गवास्तथा ॥ ४० ॥
 प्राग्ज्योतिषाः पुलिन्दाश्च वैदेहास्ताम्रलिसकाः ।
 प्रान्शुप्रवृत्तयश्चैव युज्यन्ती चौड्मागधी ॥ ४१ ॥
 अन्येऽपि देशाः प्रीच्या ये पुराणे सप्रकीर्तिताः ।
 तेपु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिस्त्वौड्मागधी ॥ ४२ ॥
 पञ्चालमध्यमायां तु सात्त्वत्यारमटी स्मृता ।
 प्रयोगस्त्वरूपगीतार्थ आविद्गतिविभ्रमः ॥ ४३ ॥
 पाञ्चालः शौरसेनाश्च काश्मीरा हास्तिनापुराः ।
 वाहीकाः शाकलाश्चैव मद्रकौशीनरास्तथा ॥ ४४ ॥
 हिमवत्संश्रिता ये चै गङ्गायाश्चोत्तरां दिशम् ।
 ये श्रिता वै जनपदास्तेषु पाञ्चालमध्यमाः ॥ ४५ ॥
 द्विधा क्रिया भवत्यासां रङ्गपीठपरिक्रमे ।

१. 'भार्तिका मता' क. 'भार्तिका मुता.' ख. २. 'समाश्रित' क-ख. ३. 'भवेय'
 क-ख. ४. 'सर्वः' क-ख. ५. 'पौण्ड्रनैपालिका.' क-ख. 'पौण्ड्र नैपालकाश्चैव' का.
 ६. 'बहिर्गिरा' क ख. ७. 'तत्र वङ्गसमा ह्येषा मलदा मह्यवर्षका.' क-ख.
 ८. 'भार्गवस्तथा' का. ९. 'प्रापोतिषा' क ख. १०. क-ख-पुस्तकयोस्तु—'ग्रामाः
 प्राकृतयाश्चैव शुभ्रन्ति द्योदमागधीम्' (!). ११. 'एभ्यो ये' क ख. १२. 'चौड्' का.
 १३. 'पयमिदं' का-पुस्तकेऽत्र नास्ति किंतु श्लोकद्वयोत्तरं वर्तते । तत्र पाठश्च—
 'पाञ्चालमध्यमाया तु सात्त्वत्यारमटीश्रिता.' एवं वर्तते. १४. 'शौरसेनाश्च' का.
 १५. 'वाहीका' शत्यकाश्चैव' का. १६. 'कौशीनरास्तथा' क-ख. १७. 'तु' का.
 १९ ना० शा०

प्रदक्षिणप्रदेशा च तथा चाप्यप्रदक्षिणा ॥ ४६ ॥
 आवन्ती दाक्षिणात्या च प्रदक्षिणपरिक्रमे ।
 अपसव्यप्रदेशास्तु पाञ्चाली चौडूमागधी ॥ ४७ ॥
 आवन्त्यां दाक्षिणात्यायां योज्यं द्वारमथोत्तरम् ।
 पाञ्चाल्यामौडूमागध्यां योज्यं द्वारं तु दक्षिणम् ॥ ४८ ॥
 एकभूताः पुनश्चैताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ।
 वयं च देशं कालौ चाप्यर्थयुक्तिमवेक्ष्यं च ॥ ४९ ॥
 येषु देशेषु या पूर्वं प्रवृत्तिः परिकीर्तिता ।
 तद्वृत्तिकानि रूपाणि तेषु तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५० ॥
 [एकीभूताः पुनस्त्वेता गानकादौ भवन्ति हि ।
 अवेक्ष्य वृत्तिबाहुल्यं तत्तत्कर्माचरेत्सदा ॥ ५१ ॥
 सार्थं बाहुल्यमेकस्य शेषाणामथ बुद्धिमान् ।
 येषामन्यस्य बाहुल्यं प्रवृत्तिं पूरयेत्तदा ॥ ५२ ॥]
 प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
 सुकुमारस्तथाविद्धो नाट्ययुक्तिसमाश्रयः ॥ ५३ ॥
 यत्पूर्वाविद्धाङ्गहारं तच्छेषमेवाहवात्मकम् ।
 मायेन्द्रजालबहुलं पुंसो नेपथ्यसंयुतम् ॥ ५४ ॥
 पुरुषैर्बहुभिर्युक्तमल्पलीकं तथैव च ।
 सात्त्वत्यारमटीप्रायं नाट्यमाविद्धमेवं तत् ॥ ५५ ॥
 डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
 एतान्याविद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥ ५६ ॥

१. 'प्रवेशाथ' क. ख. २. 'प्रदक्षिणा.' क-ख. ३. 'प्रवेशा तु' क-ख. ४-५. 'पार्थद्वारं' क-ख. ६. 'पार्थदं देशकालौ च' क. ख. ७. 'अवेक्ष्य च' क. ख. ८. 'ये देशेषु च या कार्या' क-ख. ९. 'लोकद्वयमेतत्' क. ख. पुस्तकयोर्नास्ति. १०. 'विविधश्चैव' क-ख. ११. 'नाट्यकाश्रय' का. १२. 'तत्र' क-ख. १३. 'तु' क-ख. १४. 'महेन्द्र' क-ख. १५. 'पुस्त' (!) क-ख. १६. 'आविद्धसंज्ञितम्' का-

एषां प्रयोगः कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
 उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यवलान्विताः ॥ ५७ ॥
 नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्कनैः नाटिके ।
 सुकुमारप्रयोगाणि मानुषेष्वाश्रितानि च ॥ ५८ ॥
 [यतोमुखं भवेद्भाण्डं द्वारनै(ने?)पथ्यकस्य तु ।
 सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा नाट्ययोगेषु नित्यशः ॥ ५९ ॥
 अथ बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवर्जिते ।
 विदिक्ष्वपि भवेद्द्रुहः कदाचिद्भर्तुराज्ञया ॥ ६० ॥
 पृष्ठे कृत्वास्य कुतपं नाट्यं युक्ते यतोमुखं मरतः ।
 सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यज्ञैः ॥ ६१ ॥
 द्वाराणि पट् चैव भवन्ति चास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।
 नाट्यप्रयोगेन(ण) खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च दिशि प्रवेशः ॥ ६२ ॥
 विधानमुत्क्रम्य यथात्र रङ्गे लीना (१) प्रमाणानि दिशः प्रयोगम् ।
 द्वारं तु यस्मात् स मृदङ्गभाण्डं प्राचीदिशं ता मनसाध्यवस्येत् ॥ ६३ ॥
 वयोनुरूपः प्रथमस्तु वेपो वेपानुरूपश्च गतिप्रचारः ।
 गतिप्रचारानुगतं च पाठ्यं पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्यः ॥ ६४ ॥
 धर्मा या द्विविधा प्रोक्ता मया पूर्वं द्विजोचमाः ।
 लौकिकी नाट्यधर्मा च तयोर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६५ ॥
 स्वभावभावोपगतं शुद्धं त्वविकृतं तथा ।
 लोकवार्ताक्रियोपेतमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥ ६६ ॥
 स्वभावाभिनयोपेतं नानास्त्रीपुरुषाश्रयम् ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं लोकधर्मा तु सा स्मृता ॥ ६७ ॥
 अतिवाक्यक्रियोपेतमतिस्त्वातिमार्पितम् ।

१. 'एषः' का. २. 'देवदानवराक्षसैः' क. र. ३. 'एव च' क. र. ४. 'तु' का.
 ५. 'कोष्ठबद्धं श्लोकपट्टकं' का. पुस्तकेषिद्धम्. ६. 'प्राचीशब्दवदमीशब्दोऽपि स्त्रीलिङ्गो
 वर्तते, अत एव सर्वत्र स्त्रीलिङ्गत्वेनैव व्यवहारो दृश्यते. ७. 'अतिसत्त्व' का. ८. 'अति-
 भाषिकम्' का.

लीलाङ्गहारामिनयं नाट्यलक्षणलक्षितम् ॥ ६८ ॥

स्वरालंकारसंयुक्तमर्षमूर्पुरुषाध्ययम् ।

यदीदृशं भवेन्नाट्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ६९ ॥

लोकप्रसिद्धं द्रव्यं तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।

वृत्तिमत्साभिलाषं च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७० ॥

आसन्नोक्तं च यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।

अनुक्तं श्रूयते वाक्यं नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७१ ॥

शैल्यानविमानानि चर्मवर्मायुषध्वजाः ।

मूर्तिमन्तः प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७२ ॥

ललितैरङ्गविन्यासैस्तयोत्क्षिप्तपदरुमैः ।

नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मी तु सा स्मृता ॥ ७३ ॥

योऽयं स्वभावो लोकस्य सुखदुःखक्रियात्मकः ।

सोऽङ्गाभिनयसंयुक्तो नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ ७४ ॥

यश्च कक्षाविभागोऽयं नानाविधिसमाश्रितः ।

रङ्गपीठगतः प्रोक्तो नाट्यधर्मी तु सा भवेत् ॥ ७५ ॥

नाट्यधर्मीप्रवृत्तं हि सदा नाट्यं प्रयोजयेत् ।

न ह्यङ्गाभिनयार्थिकचिद्वते नाट्यं प्रवर्तते ॥ ७६ ॥

सर्वस्य सहजो भावः सर्वो ह्यभिनयोत्थितः ।

अङ्गालंकारचेष्टा तु नाट्यधर्मी प्रकीर्तिता ॥ ७७ ॥

एव कक्षाविभागस्तु धर्मीयुक्तय एव च ।

विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः प्रयोक्तव्याश्च यैस्ततः ॥ ७८ ॥

१. 'धस्यपुरुषाध्ययं' क-ख. २. 'लोके यदभियोज्य तु भद्रमत्रोपयुज्यते' क-ख.
 ३. 'मूर्तिमत्' क-ख. ४. 'अत्रोक्तं चैव' क-ख. ५. 'यच्च' क-ख. ६. 'चापि' क-ख.
 ७. 'सोऽङ्गाभिनय' क-ख. ८. 'तु सा स्मृता' क-ख. ९. 'कश्चिदन्ते रागं प्रवर्तते'
 क-ख. १०. 'ह्यभिनयार्थं' का. ११. 'चेष्टाभि' का. १२. 'कस्या' का.
 १३. 'धर्मयुषा प्रकीर्तिता' का. १४. 'तत्त्वत' का.

व्यञ्जनानि यथा—क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त
थ द ध न प फ व भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः ॥

एते घोषाघोषाः कण्ठघोष्ठ (घ्य) दन्त (न्त्य) जिह्वानुनासिक्यः ।

ऊष्माणस्तालव्य (व्या) विसर्जनीयाश्च बोद्धव्याः ॥ १० ॥

ग घ ङ ज झ ञ ड ढ ण द ध न व भ म तथैव य र ल व हा घोषाः ।

क ख च छ ट ठ त थ प फ इति वर्गेष्वघोषाः ॥ ११ ॥

कण्ठ (ण्ठ्या)स्तालुस्थाना मतास्तु च छ ज झ जाः ।

ट ठ ड ढ णा मूर्धन्यास्त थ द ध नाश्चैव दन्तस्थाः ॥ १२ ॥

प फ व भ मा—स्त्वोष्ठ्याः स्युर्दन्त्या ललसा वहौ च कण्ठस्यौ ।

तालव्या इयशा स्युर्करषा मूर्धस्थिता ज्ञेयाः ॥ १३ ॥

ओ औ कण्ठोष्ठस्थानौ ए ऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।

कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलोद्भवः कपयोः ॥ १४ ॥

पफयोरोष्ठं स्थानं भद्रेन्द्रकारस्वराविद्धः ।

स्पृष्टाः काद्या मान्ताः श ष स हकारास्तथा विवृताः ॥ १५ ॥

अन्तस्थाः संवृत्ताः ङ ञ ण न मा नासिकोद्भवा ज्ञेयाः ।

ऊष्माणश्च श ष स हा य र ल व वर्णास्तथैव चान्तस्थाः ॥ १६ ॥

जिह्वामूलीयः कः प उपध्मानीयसंज्ञया ज्ञेयः ।

क च ट त पा [ः] स्युः ख छ ठ थ फा [] स्युः सदा कण्ठ्याः ॥ १७ ॥

कण्ठ्येन रसान् विधात् घ झ ढ घ मान् पाठ्ययोगे तु ।

वेद्यो विसर्जनीयो विद्यास्थानस्थितो वर्णः ॥ १८ ॥

एते व्यञ्जनवर्णाः समासतः सज्ञया मया कथिताः ।

शब्दविषयप्रयोगे स्वरांस्तु मूयः प्रवक्ष्यामि ॥ १९ ॥

च इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्त्र वै दश समानाः ।

पूर्वो ह्रस्वस्तेषा परश्च दीर्घो विधातव्यः ॥ २० ॥

एभिर्व्यञ्जनयुक्तैर्नामाख्यातोपसर्गनिपातैः ।

तद्धितसधिविभक्तिभिरधिष्ठितः शब्द इत्युक्तः ॥ २१ ॥

पूर्वाचार्यैरुक्तं शब्दानां लक्षणं तु विस्तरशः ।
 पुनरेव संहितार्थं लक्षणतः संप्रवक्ष्यामि ॥ २२ ॥
 तत्प्राहुः सप्तविधं पदकारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ।
 निर्देशसंप्रदानापादानप्रभृतिसंज्ञाभिः ॥ २३ ॥
 संप्रत्यतीतकालप्रयोजितः क्रियादिसंयोगः प्रथितः ।
 साध्ये वचनानां यतियुक्तं सदृशसंयोजनविभक्तम् ॥ २४ ॥
 स्वाद्यत्यधिकारगुणैरर्थविशेषैर्विभूपितन्यासा ।
 प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्तं पञ्चविधमिदं ज्ञेयम् ॥ २५ ॥
 आख्यातं पाठ्यकृतं ज्ञेयं नानार्थाश्रयविशेषम् ।
 प्रातिपदिकार्थयुक्तान् घात्वर्थानुत्सृजन्ति ये स्मार्थैः ।
 उपसर्गाद्युपदिष्टास्तस्मात् संस्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥ २६ ॥
 प्रातिपदिकार्थयोगाद्भावुच्छन्दो निरुक्तयुक्त्या च ।
 यस्मान्निपतन्ति पदे तस्मात् प्रोक्ता निपातास्तु ॥ २७ ॥
 प्रत्ययविभागजनिता प्रकर्षसंयोगसत्त्ववचनैश्च ।
 यस्मात् पूर्यतेऽर्थान् प्रत्यय उक्तस्ततस्तस्मात् ॥ २८ ॥
 लोपप्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैश्च ।
 त(य)स्मात् पूर्यतेऽर्थान्स्ततो यतस्तद्धितस्तस्मात् ॥ २९ ॥
 एकस्य बहूनां वा घातोर्लिङ्गस्या(स्य) पदानां वा ।
 विभजन्यर्थं यस्मात् विभक्तप्रस्तेन ताः प्रोक्ताः ॥ ३० ॥
 वर्णक्रमसंबन्धः पदैकयोगोऽन्यवर्णयोगाच्च ।
 संघीयते च यस्मात्तस्मात् संधिः समुद्दिष्टः ॥ ३१ ॥
 लुप्तविभक्तिर्नाम्ना एकार्था [ः] संहरन्ति संक्षेपात् ।
 तत्पुरुषादिकसंज्ञैर्निर्दिष्टः षड्विधः सोऽपि ॥ ३२ ॥
 एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनात्त्वसंयुक्तैः ।
 पदबन्धाः कर्तव्या वृत्तनिबन्धास्तु चूर्णा वा ॥ ३३ ॥
 विभज्यैक्यं पदं ज्ञेयं निबन्धं चूर्णमेव च ।

तत्र चूर्णपदस्येह बहिर्बोधत लक्षणम् ॥ ३४ ॥
 अनिबद्धं पदवृन्दं तथा चानियताक्षरम् ।
 अर्थोपेक्षाक्षरयुतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥ ३५ ॥
 निबद्धाक्षरसंयुक्तं पदच्छेदसमन्वितम् ।
 निबद्धं तु पदं ज्ञेयं प्रमाणनियताक्षरम् ॥ ३६ ॥
 एवं नानार्थसंयुक्तैः पदैर्वर्णविमूषितैः ।
 चतुर्भिस्तु भवेद्वृत्तं छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥ ३७ ॥
 पङ्क्तिशक्तिः स्मृतानीह पादे छन्दांसि संख्यया ।
 समं चार्धसमं चैव तथा विपममेव च ॥ ३८ ॥
 छन्दोयुक्तं समासेन निबद्धं वृत्तमिष्यते ।
 नानावृत्तविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनुः स्मृता ॥ ३९ ॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न छन्दः शब्दवर्जितः ।
 तस्मात्तूभयसंयुक्ते नात्यसोद्द्योतके स्मृते ॥ ४० ॥
 एकाक्षरं भवेदुक्तमत्युक्तं द्वयक्षरं भवेत् ।
 मध्यं त्र्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥ ४१ ॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्चगायत्री पद् भवेदिह ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिग् अष्टौ चानुष्टुबुच्यते ॥ ४२ ॥
 नवाक्षरा तु बृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुप् जगती द्वादशाक्षरा ॥ ४३ ॥
 त्रयोदशातिजगती शकरी च चतुर्दश ।
 अतिशकरी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्तिता ॥ ४४ ॥
 अत्यष्टिः स्यात् सप्तदश घृतिरष्टादशाक्षरा ।
 एकोनविंशतिघृतिः कृतिविंशतिरेव च ॥ ४५ ॥
 प्रकृतिश्चैकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्रथा ।
 विकृतिश्च त्रयोविंशा चतुर्विंशा च संकृतिः ॥ ४६ ॥
 पञ्चविंशत्यतिकृतिः षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत् ।

अतोऽधिकाक्षरं यत्तु मालावृत्तं तदिष्यते ॥ ४७ ॥
 संपद्विरामपादश्च दैवतस्नानमक्षरम् ।
 वर्णस्वरोऽधिकं वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥ ४८ ॥
 नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र संपद्यते क्रमः ।
 विधानाच्छन्दसामेषां संपदित्यभिसंज्ञिता ॥ ४९ ॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
 पादश्च पद्यते घातोश्चतुर्भाग इति स्मृतः ॥ ५० ॥
 अग्न्यादिदैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ।
 शरीराश्रयसंभूतं जिह्वाश्रयमथापि च ॥ ५१ ॥
 शरीरमग्नसंभूतं छन्दो गायत्रिसंज्ञितम् ।
 कष्टे (१) मध्यंदिनं प्रोक्तं त्रैष्टुभं परिकीर्त्यते ॥ ५२ ॥
 तृतीयसवनं चापि शीर्षं च जागतं हि यत् ।
 ह्रस्वदीर्घश्रुतैश्चैव त्रिविधं चाक्षरं स्मृतम् ॥ ५३ ॥
 श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
 तारणश्चैव मन्द्रश्च मध्यमस्त्रिविधः स्वरः ॥ ५४ ॥
 ध्रुवाविधाने चैवास्य संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 विधिकालकृतश्चैव तथैतार्थकृतो भवेत् ॥ ५५ ॥
 वृत्तमर्धवृत्तं चैव विपमं सममेव च ।
 छन्दसि यस्य पादः स्याद्धीनो वाधिक एव वा ॥ ५६ ॥
 वृत्तं निवृदिति प्रोक्तं गुरुं (रुः) कैश्चिद् द्विजोत्तमाः ।
 अक्षरान्यां सदा द्वाभ्यामधिकं हीनमेव वा ॥ ५७ ॥
 तच्छन्दो नामतो ज्ञेयं स्वराडिति विराडपि ।
 छन्दसां तु भवेदेषां भेदोऽनेकविधः पृथक् ॥ ५८ ॥
 असंख्यपरिमाणानि वृत्तान्याहुरथो बुधाः ।
 गायत्रीप्रभृतिस्त्येषां प्रमाणं संविधीयते ॥ ५९ ॥
 प्रयोगज्ञानि सर्वाणि प्रायस्तानि भवन्ति हि ।
 वृत्तानां हि घतुःषष्टिर्गायत्री परिकीर्तिता ॥ ६० ॥

शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिगथोच्यते ।
 षट्पञ्चाशच्छतं चैव वृत्तानामप्यनुष्टुभः ॥ ६१ ॥
 शतानि पञ्च वृत्तानां बृहत्यां द्वादशैव च ।
 पङ्केः सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च ॥ ६२ ॥
 त्रिष्टुभोत्रि(भस्त्रि)सहस्रे च चत्वारिंशत्तथाष्ट च ।
 सहस्राण्यपि चत्वारि नवती च पञ्चत्तरा ॥ ६३ ॥
 जगत्याः समपादाना वृत्तानामिह सर्वशः ।
 शतमष्टौ सहस्राणि द्वयधिका नवतिः पुनः ॥ ६४ ॥
 जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणतः ।
 शतानि त्रीण्यशीतिश्च सहस्राण्यपि षोडश ॥ ६५ ॥
 वृत्तानि चैव चत्वारि शक्याः परिसंख्यया ।
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि सप्त चैव शतानि च ॥ ६६ ॥
 अष्टौ षष्टिश्च वृत्तानि द्वाश्रयन्त्यतिशकरीम् ।
 पञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्रार्धं च संख्यया ॥ ६७ ॥
 षट्त्रिंशच्चैव वृत्तानामष्टौ निगदितानि च ।
 एकत्रिंशत्सहस्राणि वृत्ताना च द्विसप्ततिः ॥ ६८ ॥
 तथा शतसहस्रं च छन्दस्यत्यष्टिसञ्ज्ञिते ।
 धृत्यामपि च पिण्डेन वृत्तमाकलितं मया ॥ ६९ ॥
 तथा शतसहस्रे द्वे शतमेक तथैव च ।
 द्विषष्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगतः ॥ ७० ॥
 चत्वारि चैव वृत्तानि शतसख्यानि यानि तु ।
 अतिधृत्यां सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ॥ ७१ ॥
 तथा शतसहस्राणि पञ्चवृत्तशतद्वयम् ।
 अष्टाशीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च ॥ ७२ ॥
 कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि संख्यया ।
 चत्वारिंशत्तथा चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ॥ ७३ ॥
 पञ्चषट् सप्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणतः ।

तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ॥ ७४ ॥
 सप्त वै गदितं ह्यत्र नवतिश्चैव संख्यया ।
 सहस्राणि शतं चैव द्वौ पञ्चाशत्तदन्तरम् ॥ ७५ ॥
 वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ।
 चत्वारिंशत्तथैकं च लक्षणामथ संख्यया ॥ ७६ ॥
 विज्ञेयाष्टसहस्राणां नवतिश्च षडुत्तरा ।
 शतत्रयं समाख्यातं संकृत्या परिमाणतः ॥ ७७ ॥
 कोटित्रयं चाभिकृत्यां पञ्चविंशद्विरन्वितः ।
 पञ्चाशद्भिः सहस्रैश्च चतुर्भिरधिकैस्तथा ॥ ७८ ॥
 चतुष्टयं शतानां च द्वात्रिंशद्भिः समन्वितः ।
 पट्कोटयस्तथोत्कृत्यां लक्षणामेकसप्ततिः ॥ ७९ ॥
 चतुःषष्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव च ।
 सर्वेषां छन्दसां पिण्डं कोटयोऽत्र त्रयोदश ॥ ८० ॥
 शतानि सप्त सप्तैव सहस्राणि दशैव च ।
 तथा शतसहस्राणां द्विचत्वारिंशदत्र हि ॥ ८१ ॥
 प्रद्विंशतिश्च वृत्तानामित्थं चान्यत् समुच्यते ।
 सर्वेषां छन्दसामेवं वृत्तांशं कथितं मया ॥ ८२ ॥
 एतेषां तु पुनर्ज्ञेयं त्रिकैर्वृत्तभवर्तनम् ।
 एकं वा विंशतिर्वापि सहस्रं कोटिमेव च ॥ ८३ ॥
 सर्वेषां छन्दसामेषां वृत्तानां वा द्विजोत्तमाः ।
 ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र स्वसंज्ञाभिः पृथक् पृथक् ॥ ८४ ॥
 त्रीण्यक्षराणि विज्ञेयस्त्रिकोशः परिकल्पितः ।
 गुरुलघ्वक्षरकृतः सर्ववृत्तेषु नित्यशः ॥ ८५ ॥
 गुरुपूर्वो भकारः स्यान्मकारस्तु गुरुत्रिकम् ।
 जकारो गुरुमध्यस्वः सकारोऽन्तगुरुस्तथा ॥ ८६ ॥
 लघुमध्यस्थिती रेफस्तकारोऽन्तलघुः परः ।
 लघुपूर्वो यकारस्तु नकारस्तु लघुत्रयम् ॥ ८७ ॥

एते ह्यष्टौ त्रिकाः प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसंभवाः ।
 लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च ॥ ८८ ॥
 अक्षराः सक्षराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ।
 गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु मि(लि!)ति स्मृतम् ॥ ८९ ॥
 नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ।
 गुरुर्दार्ढ्यं हुतश्चैव संयोगपरमेव च ॥ ९० ॥
 सानुस्वारविसर्गश्च तथान्यच्च लघु क्वचित् ।
 सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञेयं गणाख्यः ॥ ९१ ॥
 दिव्यो दिव्यतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ९२ ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
 तथातिजगती चैव शकरी चातिशकरी ॥ ९३ ॥
 अष्टिरित्यष्टिरपि च घृतिश्चातिघृतिर्गणा(?) ।
 कृतिश्च प्रकृतिश्चैव व्याकृतिर्विकृतिस्तथा ॥ ९४ ॥
 संकृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषा ।
 गायत्री द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ उष्णिक् चैकाधिकाक्षरा ॥ ९५ ॥
 अनुष्टुप् द्वाधिका चैव बृहती च त्रिकाख्यः ।
 एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् च द्वाधिकाक्षरा ॥ ९६ ॥
 चतुस्त्रिका तु जगती सैकातिजगती पुनः ।
 शकरी द्वाधिका चैव त्रिकाः पञ्चातिशकरी ॥ ९७ ॥
 एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्वाधिकात्यष्टिरुच्यते ।
 षट्त्रिकास्तु घृतिः प्रोक्ता सैका चातिघृतिस्तथा ॥ ९८ ॥
 कृतिश्च द्वाधिका प्रोक्ता प्रकृतिः सप्त वै त्रिकाः ।
 आकृतिस्त्वधिकैकेन द्वाधिका विकृतिस्तथा ॥ ९९ ॥
 अष्ट त्रिकाः संकृतिः स्यात् सैका चाभिकृतिः पुनः ।
 उत्कृतिर्यदधिका चैव विज्ञेया गणसारतः ॥ १०० ॥
 अत ऊर्ध्वं तु पादानां मालावृत्ताभिता गणाः ।

एवं तु छन्दसामेषां प्रसारविधिसंश्रयम् ॥ १०१ ॥
 लक्षणं संप्रबक्ष्यामि नष्टोद्दिष्टं तथैव च ।
 प्रस्ताराक्षरनिर्दिष्टसमाबुक्तस्तथैव च ॥ १०२ ॥
 द्विकौ ग्लाविति वर्णोक्तौ न्द्रोचेत्यपि (?) मातृका ।
 गुरोरधस्तादाद्यस्य प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ॥ १०३ ॥
 अमृतस्तु सप्तो देया (यो?) गुरवः पृष्ठतस्तथा ।
 प्रथमं गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानजम् ॥ १०४ ॥
 वृत्तं तु सर्वछन्दःसु प्रस्तारविधिरेव तु ।
 गुर्वधस्ताल्लघु न्यस्य तथा द्विद्विय(र्य)थोदितम् ॥ १०५ ॥
 न्यस्येत् प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ।
 मात्रासख्याविनिर्दिष्टो गणैर्मात्राविकल्पितः ॥ १०६ ॥
 शिष्टो ग्लाविति विज्ञेयः पृथक्कक्ष्याविभागतः ।
 मात्रागणो गुरुश्चैव लघुनीलविलक्षितैः (?) ॥ १०७ ॥
 आर्याणां च सकृन्मात्राप्रस्तारे परिकल्पितः ।
 प्राकृतः प्रकृतीनां तु पञ्चमात्रो गणः स्मृतः ॥ १०८ ॥
 यं पुरस्कृत्य षण्मात्राः स्युस्तथैव च व्यक्षराः ।
 उक्ताद्यास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः ॥ १०९ ॥
 मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराश्रयः ।
 अन्त्याद्विगुणिताद्ग्राह्यद्विरेवं गुरोर्भवेत् ॥ ११० ॥
 द्विगुणं च लघोः कृत्वा संख्यां पिण्डेन योजयेत् ।
 आद्यं सर्वगुरु ज्ञेयं वृत्तं तु संमसंश्रितम् ॥ १११ ॥
 कोशे तु सर्वलघ्वन्त्यमिश्रैः शेषाणि सर्वतः ।

१. 'वैतालीयं पुरस्कृत्य षण्मात्रायास्तथैव च ।

व्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः ॥' इति का-मुस्तके.

२. 'द्विद्विरेकं गुरोर्हरेत्' क-ख. ३. 'ज्ञेयं' इति त्रुदितं क-ख-मुस्तकयोः. ४. 'सम-
संश्रितम्' क-ख. ५. 'कोशे' क ख. ६. 'सर्वलघ्वन्तं' क-ख.

२० ना० शा०

एते ह्यष्टौ त्रिकाः प्राज्ञैर्विज्ञेया ब्रह्मसंभवाः ।
 लाघवार्थं पुनरमी छन्दोमानमवेक्ष्य च ॥ ८८ ॥
 अस्वराः सस्वराश्चैव प्रोच्यन्ते वृत्तलक्षणे ।
 गुर्वेकं गिति विज्ञेयं तथा लघु मि(लि?)ति स्मृतम् ॥ ८९ ॥
 नियतः पदविच्छेदो यतिरित्यभिधीयते ।
 गुरुर्दोषं हुतश्चैव संयोगपरमेव च ॥ ९० ॥
 सानुस्वारविसर्गश्च तथान्यच्च लघु क्वचित् ।
 सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञैर्ज्ञेया गणालयः ॥ ९१ ॥
 दिव्यो दिव्यतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ९२ ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
 तथातिजगती चैव शकरी चातिशकरी ॥ ९३ ॥
 अष्टिरत्यष्टिरपि च घृतिश्चातिघृतिर्गणा(?) ।
 कृतिश्च प्रकृतिश्चैव व्याकृतिर्विकृतिस्तथा ॥ ९४ ॥
 संकृत्यभिकृती चैव उत्कृतिर्दिव्यमानुषा ।
 गायत्री द्वौ त्रिकौ ज्ञेयौ उष्णिक् चैकाधिकाक्षरा ॥ ९५ ॥
 अनुष्टुप् द्वाधिका चैव बृहती च त्रिकाख्यः ।
 एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप् च द्वाधिकाक्षरा ॥ ९६ ॥
 चतुस्त्रिका तु जगती सैकातिजगती पुनः ।
 शकरी द्वाधिका चैव त्रिकाः पञ्चातिशकरी ॥ ९७ ॥
 एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्वाधिकात्यष्टिरुच्यते ।
 षट्त्रिकास्तु घृतिः प्रोक्ता सैका चातिघृतिस्तथा ॥ ९८ ॥
 कृतिश्च द्वाधिका प्रोक्ता प्रकृतिः सप्त वै त्रिकाः ।
 आकृतिस्त्वधिकैकेन द्वाधिका विकृतिस्तथा ॥ ९९ ॥
 अष्ट त्रिकाः संकृतिः स्यात् सैका चामिकृतिः पुनः ।
 उत्कृतिर्याधिका चैव विज्ञेया गणसारतः ॥ १०० ॥
 अत ऊर्ध्वं तु पादानां मालावृत्ताभिता गणाः ।

एवं तु छन्दसामेषां प्रसारविधिसंश्रयम् ॥ १०१ ॥
 लक्षणं संप्रवक्ष्यामि नष्टोद्दिष्टं तथैव च ।
 प्रस्ताराक्षरनिर्दिष्टसमावुक्तस्तथैव च ॥ १०२ ॥
 द्विकौ, ग्लाविति वर्णौ चोच्चेत्यपि (?) मातृका ।
 गुरोरधस्तादाद्यस्य, प्रस्तारे लघु विन्यसेत् ॥ १०३ ॥
 अम्रतस्तु समो देया (यो?) गुरवः पृष्ठतस्तथा ।
 प्रथमं गुरुभिर्वर्णैर्लघुभिस्त्ववसानजम् ॥ १०४ ॥
 वृत्तं तु सर्वछन्दःसु प्रस्तारविधिरेव तु ।
 गुर्वधस्ताल्लघु न्यस्य तथा द्विद्विय(र्य)थोदितम् ॥ १०५ ॥
 न्यस्येत् प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ।
 मात्रासंख्याविनिर्दिष्टो गणैर्मात्राविकल्पितः ॥ १०६ ॥
 शिष्टो ग्लाविति विज्ञेयः पृथक्कक्ष्याविभागतः ।
 मात्रागणो गुरुश्चैव लघुनीलविलक्षितैः (?) ॥ १०७ ॥
 आर्याणां च सकृन्मात्राप्रस्तारे परिकल्पितः ।
 प्राकृतः प्रकृतीनां तु पञ्चमात्रो गणः स्मृतः ॥ १०८ ॥
 यं पुरस्कृत्य षण्मात्राः स्युस्तथैव च व्यक्षराः ।
 उक्ताद्यास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः ॥ १०९ ॥
 मात्रागणविभागस्तु गुरुलध्वक्षराश्रयः ।
 अन्त्याद्विगुणिताद्ग्लावित्त्विरेवं गुरोर्भवेत् ॥ ११० ॥
 द्विगुणं च लघोः कृत्वा संख्यां पिण्डेन योजयेत् ।
 आद्यं सर्वगुरु ज्ञेयं वृत्तं तु समसंश्रितम् ॥ १११ ॥
 'कोशे तु सर्वलध्वन्त्यमिश्रैः शेषाणि सर्वतः ।

१. 'वैतालीयं पुरस्कृत्य षण्मात्रायास्तथैव च ।

व्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया लघुगुर्वक्षरान्विताः ॥' इति का-पुस्तके.

२. 'द्विद्विरेकं गुरोर्द्विरेव' क-ख. ३. 'ज्ञेयं' इति वृटितं क-ख-पुस्तकयोः. ४. 'सम-
संश्रितम्' क-ख. ५. 'कोशे' क-ख. ६. 'सर्वलध्वन्तं' क-ख.

नैर्धनादङ्गमेकैकं प्रातिलोम्यक्रियात्मकम् ॥ ११२ ॥
 सर्वेषां छन्दसामेव लघ्वक्षरविनिश्चितम् ।
 जानीत सर्ववृत्तानां संख्यां संक्षेपतस्तथा ॥ ११३ ॥
 एकाधिकां तथा संख्यां सदशां विनिवेशयेत् ।
 यावच्चरणं तु पूर्वेण पूरयेदुत्तरं गणम् ॥ ११४ ॥
 एवं कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वापूरणम् ।
 जानीत समवृत्तानां संख्यां संक्षेपतस्तथा ॥ ११५ ॥
 वृत्तानां तु समानानां संख्यां संयोज्य तावतीम् ।
 राश्यूनामर्धविषमां समानां दश निर्दिशेत् ॥ ११६ ॥
 तदर्धविषमाणां द्विः संख्यां कृत्वा तु तावतीम् ।
 राश्यूनामत्र जानीत विषमाणां समासतः ॥ ११७ ॥
 वृत्तार्धपरिमाणं तु च्छित्त्वार्धेन यथाक्रमम् ।
 न्यसेत्तथा सैकवृत्ते कं गुरु वाप्यथ ॥ ११८ ॥
 एवं विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टं विभागतः ।
 गुरुलघ्वक्षराणीह सर्वं छन्दःसु दर्शयेत् ॥ ११९ ॥

१. का-पुस्तकेऽत्रैतत्सार्धश्लोकस्थाने—

'वृत्तानां तु समानानां संख्या संयोज्य तावतीम् ।
 राश्यूनामर्धविषमं समासादिति निर्दिशेत् ॥'

एतत्पर्यं वर्तते. २. का-पुस्तकेऽत्र—

'एकाद्यां च तथा संख्यां छन्दसो विनिवेश्य च ।
 यावत् पूर्वं तु पूर्वेण पूरयेदुत्तरस्तथा ॥'

३. का-पुस्तकेऽत्र—

'एवं कुर्यात्तु सर्वेषां पूर्वं पूर्वस्य पूरणम् ।
 प्रमादप्रधनमेकैकं प्रतिलोमं विसर्जयेत् ॥
 सर्वेषां छन्दसां वक्ष्ये लघ्वक्षरविनिश्चयम् ।'

श्लोकाधिकः सार्धश्लोकः . ४. इतोऽपि वर्तमाना श्लोकद्वयी का-पुस्तके नास्ति । ५. 'वृत्ताह-
 परिमाणं' का. ६. 'गुरु न्यसेत्' का. ७. 'न्यसेत्तु तथा सैकं छित्त्वार्धेन गुरुं न्यसेत् ।'
 का. ८. 'नष्टोद्दिष्टविभागतः' का. ९. 'सर्वेछन्दःसु' का.

[इति छन्दांसि जातानि मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।

ध्रुवान्ये (प्ये) तेषु नाट्येऽस्मिन् प्रयोज्यानि निबोधत ॥ १२० ॥]

इति धीभारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनये छन्दोविधानं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

इति छन्दांसि यानीह मयोक्तानि द्विजोत्तमाः ।

ध्रुवान्येतेषु नाट्येऽस्मिन्प्रयोज्यानि निबोधत ॥ १ ॥

आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी चेत् ।

सां स्यात्तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥ २ ॥

यथा—

‘संत्यंक्तविभूषा अष्टाञ्जननेत्रा ।

हस्तार्पितवक्त्रा किञ्चित्तनुमध्या ॥ ३ ॥’

लघुगण आद्यो भवति चैतुष्कः ।

गुरुयुगमन्त्ये मकर[क]शीर्षा ॥ ४ ॥

यथा—

‘स्वयमुपयैान्तं भजसि न कर्णान्तं ।

भेव करिकित्वं(?) मकरकशीर्षा ॥ ५ ॥

पङ्क्तिरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।

शेषाणि तु गुरुणि स्युर्मालिनी सा मता यथा ॥ ६ ॥

[यथा—]

‘स्नानगन्धसंभिर्वस्त्रभूषायोगैः ।

व्यक्तमेवैषा त्वं मालिनी प्रख्याता ॥ ७ ॥’

द्वितीयं च चतुर्थं च पञ्चमं च यदा लघु ।

यस्याः सप्ताक्षरे पादे सा ज्ञेया तूद्धता यथा ॥ ८ ॥

‘दन्तघातकृताङ्गं व्याकुलालकशोभम् ।

शंसतीव तत्रास्यं युद्धमुद्धतवेपम् ॥ ९ ॥’

१. एतत्पर्यं क-स्व-पुस्तकयोर्नास्ति. २. ‘इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाचिकाभिनय-
छन्दोविभागो नाम पञ्चदशोऽध्यायः’ इति का-पुस्तके. ३. अत्र चरणान्ते विशेषेण
विधामः कर्तव्य इत्याशयः. ४. ‘वृत्तं तनुमध्या’ का. ५. ‘यथा’ इति क-स्व-पुस्तक-
योर्नास्ति. ६. ‘संत्यंक्तविभूषणा’ का. ७. ‘चतुष्के’ का. ८. इदं वृत्तं ग्रन्थान्तरे दक्षि-
वदनानाम्ना व्यवहियते. ९. ‘यातां’ क-स्व. १०. ‘कान्ता’ क-स्व. ११. ‘भयकरिकित्वं’
का. १२. ‘°क्षर क्षात’ (?) क-स्व. १३. ‘द्विजैः’ क-स्व.

‘आदौ द्वे निघने चैव गुरुणी यत्र वै सदा ।
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया सा तु अमरमालिका ॥ १० ॥

यथा— ‘नानाकुसुमचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
एषा अमति पुष्पे मत्ता अमरमाला ॥ ११ ॥
आद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमं तथा ।
गुरुण्यष्टाक्षरे पादे सिंहलीलेति सा सृता ॥ १२ ॥

यत्त्वया ह्यनेकभावचेष्टितं रतं सुगात्रि ।
तन्नमो मम प्रविष्टं वृत्तमत्र सिंहलीलम् ॥ १३ ॥

चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुरुण्यष्टाक्षरे पादे वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥ १४ ॥

यथा— ‘मदावधूर्णितेक्षणं विलम्बिताकुलौलकम् ।
असंस्थितैः पदैः प्रिया करोति मत्तचेष्टितम् ॥ १५ ॥’

अष्टाक्षरकृते पादे सर्वाण्येव भवन्ति हि ।
गुरुणि यस्मिन्सा नाम्ना विद्युल्लेखेति संज्ञिता ॥ १६ ॥

[यथा—] ‘अम्भोमारैरानर्दद्भिः श्यामाम्भोदैर्व्याप्ति व्योम्नि ।
आदित्याशुस्पर्धिन्येषा दिक्षु आन्ता विद्युल्लेखा ॥ १७ ॥’

नवाक्षरकृते पादे त्रीणि स्युर्नैधनानि तु ।

१. ‘वैरिवारणान्तकारिन् वीर तावक स्तुवन्ति ।

जन्यकानने कराल वृत्तमत्र सिंहलीलम् ॥’ इति पाठान्तरम्

२. ‘अनेकभावात्’ का. ३. ‘विलम्बितालकाकुलम्’ का. ४. काशीमुद्रितपुस्तके क. पुस्तकस्य पाठस्तु—

‘पादौ जरी सलौ गवार एव च स्थितम् ।

अनुष्टुबुद्धवं तथा वदन्ति मत्तचेष्टितम् ॥’

५. का० मु० पुस्तके क-पुस्तकस्य पाठ —

‘भौ गौ चान्तौ यस्या पादे पादसान्ते विच्छेदध ।

सा चानुष्टुप् छन्दस्तुला निला सद्भिर्विद्युन्माला ॥’

६ अस्य छन्दसो विद्युन्मालेति नामान्तरम् ७. ‘सान्द्राम्भोभिर्नानाम्भोदै’ का.

८. का० मु० पुस्तके क-पुस्तकस्य पाठ —

‘पदिह लघुनि स्युर्निधनगतमकारधेत् ।

युधजनसस्था वृहती भवति मधुदरीनाम्ना ॥’

गुरुणि यस्यां सा नाम्ना भवेन्मधुकरी यथा ॥ १८ ॥

[यथा—] 'कुसुमितमभिपश्यन्ती विविधतरुगणैश्छन्नम् ।

नवनलिनसुगन्धाढ्यं भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥ १९ ॥'

देशाक्षरकृते पादे त्रीण्यादौ त्रीणि नैघने ।

यस्या गुरुणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिनी ॥ २० ॥

यथा —

'अस्मिन्ने अमरनिभे कान्ते

नानारत्नरचितमूपाढ्ये ।

शोभामावहति शुभा मूर्ध्नि

प्रोफुल्ला कुवलयमालेयम् ॥ २१ ॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च ।

ह्रस्वं दशाक्षरे पादे यत्र सा शिखिसारिणी ॥ २२ ॥

यथा—

'नैव तेऽस्ति संगमो मनुष्यै-

र्नापि कामभोगचिह्नमन्यत् ।

गर्भिणीर्व दृश्यसे ह्यनार्ये

किं सत्वरसारिणी(?) त्वमेव ॥ २३ ॥'

प्रथमं च चतुर्थं च सप्तमं दशमं गुरु ।

अन्त्यं च त्रैष्टुभे पादे यत्र स्याद्दोषकं तु तत् ॥ २४ ॥

१. 'अपश्यन्ती' का. २. का० मु० पुस्तके र. पुस्तकस्य पाठ —

'त्रीण्यादी यदि हि गुरुणि स्यु. चलाए यदि लपवो मध्ये ।

पङ्क्तावन्तर्गतमकारः स्याद् विज्ञेया कुवलयमाला सा ॥

३. तृतीयोऽयं पाद फ-र. पुस्तकयोद्धित. ४. का० मु० पुस्तके क.पुस्तकस्यः पाठ —

'जौ त्रिदौ तु पादगौ च यस्या गौ च संधितौ तथा समसौ ।

पद्वियोगमुप्रतिष्ठिताहा सा मयूरसारिणीति नाम्ना ॥'

५. 'नापि' का. ६. 'व' फ-र. ७. का० मु० पुस्तके क.पुस्तकस्य पाठ —

'भौ तु भगौ मिति यस्य शुणा. सा साध यतित्रिचतुर्भिरयोका ।

त्रैष्टुभमेव च मत्पुत्रु नाम्ना दोषकृतमिति प्रवदन्ति ॥'

यथा— 'प्रस्खलिताग्रपदप्रविचारं मत्तविघूर्णितगात्रविलासम् ।
पश्य विलासिनि कुञ्जरमेतं दोषकवृत्तगतिं प्रकरोति ॥ २५ ॥'
आदौ द्वे पञ्चमं चैवाप्यष्टमं नैघनं तथा ।
गुरुण्येकादशे पादे यत्र तन्मोटकं यथा ॥ २६ ॥

'एषोऽम्बुदनि.खनतुल्यरवः

क्षीवः [स्खलदङ्ग]विलम्बगतिः ।

श्रुत्वा धनगर्जितमद्रितटे

वृक्षान्प्रतिमोटयति द्विरदः ॥ २७ ॥'

नवमं सप्तमं षष्ठं तृतीयं च लघून्यथ ।

यत्रैकादशके पाद इन्द्रवज्रेति सा यथा ॥ २८ ॥

[यथा—] 'चन्द्रं निरीक्ष्यादुरितस्वभावा

दुं खेन साध्या कठिनौ स्तनौ ते ।

सर्वास्ववस्यासु च कामतन्त्रे

योग्यासि किंवा बहुनेन्द्रवज्रा ॥ २९ ॥'

एभिरेव तु सयुक्ता लघुभिस्त्रैष्टुमी यदा ।

उपेन्द्रवज्रा विज्ञेया लघ्वाब्जमिह केवलम् ॥ ३० ॥

यथा— 'प्रेम्णा श्रिया वर्णविशेषणेन

स्मितेन कान्त्या सुकुमारभावात् ।

अमी गुणा रूपगुणानुरूपा

वसन्ति ते किं त्वमुपेन्द्रवज्रा ॥ ३१ ॥'

षष्ठं च नवमं चैव लघूनि त्रैष्टुमे यदि ।

गुरुण्यन्यानि पादेषु सा ज्ञेया शालिनी यथा ॥ ३२ ॥

१. '०विनामम्' का. २. '०मेनं' का. ३. 'क्षणस्खलमानविहम्बगति' का; 'विल-
न्वमानगती' क-ख. ४. 'दु-लैरुसाध्या कठिनस्वभावा' का. ५. '०न्द्रवज्रे' का.
६. 'लघ्वादा' का. ७. 'श्रिया च वर्णेन विशेषणेन' का. ८. 'अणानुरूपा' का.
९. 'भवन्ति' का. १०. अत्र काशीमुद्रितपुस्तके पूर्व रयोद्धतास्वागतयोर्लक्षणपोदाहरणे
तदुत्तरं शालिन्या. ११. 'लघु स्यात्' का. १२. 'चतुर्भिः रायोर्दिच्छेद.' का.

‘दुःशीलं स्यादल्पकं वा सुशीलं
लोके धैर्यादप्रियं न प्रवीति ।

सैसाच्छीलं साधुहेतोः सुवृत्तं
माधुर्याथै सर्वथा शालिनीव ॥ ३३ ॥’

आद्यं तृतीयमन्त्यं च सप्तमं नवमं तथा ।

गुरूण्येकादशे पादे यत्र सा तु रयोद्धता ॥ ३४ ॥

यथा—

‘किं त्वया सुभट दूरवर्जितं
नात्मनो न सुहृदां प्रियं कृतम् ।

यत्पलायनपरायणस्य ते
याति धूलिरधुना रयोद्धता ॥ ३५ ॥’

• आद्यं तृतीयमन्त्यं च दशमं सप्तमं तथा ।

गुरूणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा स्वागता यथा ॥ ३६ ॥

‘अद्य मे सफलमायतनेत्रे
जीवितं मदनसस्कृतेभावम् ।

आगतासि भैवनं मम यस्मा-
त्स्वागतं तव वरोरु निर्णीद ॥ ३७ ॥’

षष्ठं तृतीयं नवमं गुरूण्यन्त्यमथापि वा ।

यत्र तु द्वादशे पादे तज्ज्ञेयं तोटकं बुधैः ॥ ३८ ॥

यथा—

‘किमिदं कपटाश्रयदुर्विपहं
बहुगण्डमिवोत्स्वणरूपक्षपथम् ।

१. ‘शीलभ्रष्टे निर्गुणे या प्रक्षोपा’ का. २. ‘प्रवीणि’ का. ३. ‘आर्यं शीलं साधिव हे
सेऽसुश्रुतं माधुर्यात् स्यात् सर्वथा शालिनी त्वम्’ का. ४. ‘०वर्धित’ का. ५. ‘सदनं’
का. ६. ‘निपीड’ क-प. ७. का. म. पुस्तके क-पुस्तकस्यं तोटकं लक्षणम्—

‘प्रिकृतोऽत्र भवेत्तु समुद्रसम-
धिषु सापि तथा नियमेन यतिः ।

सततं जगती विहितं हि ततो
गदितं सतु तोटकात्तमिदम् ॥’

८. ‘बहुगर्भमिवोत्स्वणरूपक्षपथम्’ का.

सुजनप्रियदुर्जनभेदकरं

ननु तोटकवृत्तमिदं प्रकुरु ॥ ३९ ॥'

तृतीयमन्त्यं नवमं पञ्चमं च यदा गुरु ।

द्वादशाक्षरके पादे तदा स्यात्प्रमिताक्षरा ॥ ४० ॥

यथा—

'सितहासिनी ह्यचपलापरुषा

निभृतापवादविमुखौ सततम् ।

अयि कस्यचिद्युवतिरस्ति सुखा

प्रमिताक्षरां स हि पुमाञ्जर्गति ॥ ४१ ॥'

द्वितीयमन्त्यं दशमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।

गुरूणि द्वादशे पादे वंशस्यं जर्गती तु सा ॥ ४२ ॥

१. 'शुरुषे' का. २. का. मु. पुस्तकेऽत्र कुमुदनिभाचन्द्रलेखयोर्लक्षणोदाहरणेऽधिके—

'यदि खलु पादे न्यौ त्रिकौ तथायौ

यतिरपि वणैः पद्भिरेव चेत् स्यात् ।

जगति विधाने नित्यसन्निविष्टा

कुमुदनिभा सा नामतः प्रसिद्धा ॥

यथा— 'कुमुदनिभा त्व कामबाणविद्धा

किमसि नतभ्रूः शीतपातदग्धा ।

मृदुनलिनीव पाण्डुवक्त्राभा

कथमसि जाता अप्रतः सखीनाम् ॥'

३. 'हासिनी' इति त्रुटितं क-ख. पुस्तकयोः.

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं दशमं लघु ।

आदौ पद्याक्षरे छेदखन्दलेखेति सा यथा ॥

'वक्रं सौम्यं ते पद्मपत्रायताक्षं

कामस्याभासं स्वभ्रुवोधापभासम् ।

कामस्यापीदं काममाहर्तुकामं

कान्त्या त्वं कान्ते चन्द्रलेखेव भासि ॥'

४. 'विमुखी' का. ५. 'शुरुषा' इति त्रुटितं क-ख-पुस्तकयोः. ६. 'जयति' क-ख.

७. 'पद्यमाष्टमम्' क-ख. ८. जगतीलक्षणं क-पुस्तके त्वेवम् 'यदा त्रिकौ एतौ भवत्स्तु पादतस्तथैव च भाववचनसंज्ञितौ । तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं वदन्ति वंशस्थमितीह नामतः ॥'.

- यथा— 'न मे प्रियं यद्बहुमानवर्जिता
कृता प्रिया ते परुषातिभौषणैः ।
तथा च पश्याम्यहमद्य विम्रंहं
भ्रुवं हि वंशस्थगता करिष्यति ॥ ४३ ॥'
चतुर्थमन्त्यं दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणीर्हुता ॥ ४४ ॥
- यथा— 'परुषवाक्यकशामिहितो त्वया
भयविलोकनपार्श्वनिरीक्षणा ।
वरतनुः प्रततद्भुतसर्पणै-
रनुकरोति गतैर्हरिणीर्हुतम् ॥ ४५ ॥'
सप्तमं नवमं चान्त्यमुपान्त्यं च यदा गुरु ।
द्वादशाक्षरके पादे काममचेति सा यथा ॥ ४६ ॥
- यथा— 'करजपदविमूषिता यथा त्वं
सुदति दशनविक्षताधरा च ।
गतिरपि चरणारविन्दमन्दा
त्वमसि मृगसमाक्षि काममत्ता ॥ ४७ ॥'
आद्यं चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।
द्वादशाक्षरके पादे अप्रमेया तु सा यथा ॥ ४८ ॥
- यथा— 'न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री
गुणैर्यद्वितीया तृतीयापि चास्मिन् ।
ममेयं मतिर्लोकमालोक्य सर्वं
जगत्यप्रमेयासि सृष्टा विधात्रा ॥ ४९ ॥'

१. 'प्रिया' का. २. 'प्रिये' का. ३. 'भ्रिभाषणै' का. ४. 'विषमं' का. ५. 'स'
का. ६. 'वंशस्थगतिः' का. ७. 'हरिण्युता' का. ८. 'रुपा' का. ९. 'भ्रिहता' का.
१०. 'हरिण्युतम्' का. ११. 'स्युता' का. १२. 'वलममन्दा' का. १३. '...मृगसि'
का. १४. 'तथाहि सा' का. १५. 'रुपा' का. इतमिदं ग्रन्थान्तरे भुवहप्रायातनप्रा
व्यतम्.

द्वितीयं पञ्चमं चैव अष्टमैकादशं तथा ।

पादे यत्र लघूनि स्युः पद्मिनी नाम सा तथा ॥ ५० ॥

यथा—

‘देहतोयाशया वक्रपद्मोज्ज्वला

नेत्रभृङ्गाकुला दन्तहंसैः स्थिता ।

केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी

पद्मिनीव प्रिये भासि मे सर्वदा ॥ ५१ ॥’

‘यदि चरणनिविष्टौ नौ तथा म्यौ

यति विधिरपि युक्त्याष्टाभिरिष्टः ।

भवति च जगतीस्यः सर्वदा यः

स इह हि पुटवृत्तं नामतस्तु ॥ ५२ ॥’

यथा—

‘उपवनसलिलानां बालपद्मै-

र्भ्रमरपरभृतानां कण्ठनादैः ।

समदगतिविलासैः कामिनीनां

कथयति पुटवृत्तं पुष्पवासः ॥ ५३ ॥’

द्वितीयं च चतुर्थं च नवमैकादशे गुरु ।

विच्छेदोऽतिजगत्यां च चतुर्भिः सा प्रभावती ॥ ५४ ॥

यथा—

‘कथं त्विमं कमलविशाललोचने

गृहं धनैः पिहितकरे निशाकरे ।

अचिन्तयन्त्यभिनववर्षविद्युते

समागता सुतनु यथा प्रभावती ॥ ५५ ॥’

त्रीण्यादावष्टमोपान्त्ये दशमं नैघनं तथा ।

गुरूण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदैः प्रहर्षिणी ॥ ५६ ॥

• का. पुस्तकटिप्पण्यामेवमेतद्दर्शनम्—

‘राक्षिकाः सागराख्या निविशा यदि

स्युत्तिके युक्तस्या यतिर्दश्यते ।

सन्निविशा जगत्यां मता सा बुधै-

नामतथापि संधीर्लते पद्मिनी ॥’

यथा—

‘भावस्यैर्गधुरकथैः सुभाषितैस्त्वं
साटोपस्खलितविलम्बितैर्गतैश्च ।
नानाङ्गैर्हरसि मनांसि कामुकानां
सुव्यक्तं ह्यसि जगति प्रहर्षिणीव ॥ ५७ ॥’

षष्ठं च सप्तमं चैव दशमैकादशं लघु ।
त्रयोदशाक्षरे पादे ज्ञेयं मत्तमयूरकम् ॥ ५८ ॥

यथा—

‘विद्युन्नद्धा सेन्द्रघनुर्घोतितदेहा
वातोद्धृता श्वेतबलाकाकृतशोभाः ।
एते मेघा गर्जितनादोज्ज्वलचिह्वाः
प्रावृट्कालं मत्तमयूराः कथयन्ति ॥ ५९ ॥’

आदौ द्वे च चतुर्थं चाप्यष्टमैकादशे गुरु ।
अन्त्योपान्त्ये च शर्कर्या वसन्ततिलका यथा ॥ ६० ॥

‘चित्रैर्वसन्तकुसुमैः कृतकेशहस्ता
स्रगदाममाल्यरचना सुविभूषिताङ्गी ।
नागावतंसविनिभूषितगण्डपाली
साक्षाद्दसन्ततिलकेव विभाति नारी ॥ ६१ ॥’

पञ्चादौ शर्करीपादे गुरुणि त्रीणि चान्ततः ।
पञ्चाक्षरादौ च यतिरसंवाधा तु सा स्मृता ॥ ६२ ॥

यथा—

‘मानालोकज्ञः सुतबलकुलशीलाढ्यो
यस्मिन् संमानं न सदृशमनुपश्येद्धि ।
गच्छेत्तं त्यक्त्वा द्रुतगतिरपरं देशं
कीर्णा नानार्थैरवनिरियमसंवाधा ॥ ६३ ॥’

आदौ चतुर्गुरुणि स्युर्दशमैकादशे तथा ।
आन्त्योपान्त्ये तु शर्कर्याः पादे तु शरमा यथा ॥ ६४ ॥

‘एषा कान्ता व्रजति ललिता वेपमाना
गुल्मच्छन्नं वनमुरुनगैः संपविद्धम् ।

हाहा कष्टं किमिदमिति नो, वेद्मि मूढो
 व्यक्तं क्रोधाच्छरभललितं कर्तुकामा ॥ ६५ ॥
 आदौ पद् दशमं चैव लघु चैव त्रयोदशम् ।
 यत्र पञ्चदशे पादे ज्ञेया नान्दीमुखी तु सा ॥ ६६ ॥

यथा—

‘न खलु तव कदाचिरक्रोधताम्रायताक्षं
 भ्रुकुटिवैलितभङ्गं दृष्टपूर्वं मयास्यम् ।
 किमिह बहुभिरुक्तैर्या ममेच्छा हृदिस्या
 त्वमसि मधुरवाक्या देवि नान्दीमुखीवै ॥ ६७ ॥’
 आदिं पद्यं चतुर्थं च नैघनं च गुरूप्यथ ।
 षोडशाक्षरके पादे गजं विलसितं तु तत् ॥ ६८ ॥

यथा—

‘तोयधरः सुधीरघनपट्टपटहरर्वः
 सर्जकदम्बनीपकुटजकुसुमसुरभिः ।
 कन्दलमिन्द्रगोपकरचितमवनितलं
 वीक्ष्य करोत्यसौ वृषभगजविलसितकम् ॥ ६९ ॥’
 आद्यात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
 अन्त्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवरं ललितं हि तत् ॥ ७० ॥

१. ‘लघूनि त्रयोदश’ का. २. ‘नान्दीमुखीति’ का. वृत्तमेतद्वन्यान्तरे मालि-
 नीनाम्ना प्रसिद्धम्. ३. ‘चलितं’ क ख. ४. ‘वाक्यादेव’ क-ख. ५. ‘व’ क-ख.
 ६. लक्षणमिदं काशीमुद्रितपुस्तकटिप्पण्यामेवम्—

‘श्रौ यदि नाक्ष निलमिह विरचितचरणाः
 गद्य तथात्र संभवति निघनमुपगतः ।
 स्यादपि चाष्टिमेव (इमे च ?) यदि सततमनुगतं
 तत् खलु वृत्तमप्रपृषभगजविलसितम् ॥

७. ‘तोयधरः’ क-ख. ८. ‘रवै’ क-ख. ९. ‘सुरभिः’ क-ख. १०. ‘चेन्द्रगोप’
 का. ११. ‘विलसितम्’ क-ख. १२. काशीमुद्रितपुस्तकटिप्पण्यां लक्षणमेवम्—

‘यदा य्मौ पादस्यौ भवत इह चैव न्यौ तथा गौ
 तथा षड्भिधान्यैर्यत्रिपि पुनर्यथा स्यात् ।
 तदप्यथौ वृत्ते समनुगतमेवोक्तमन्यैः
 प्रयोगैर्बृत्तं प्रवरललितं नामतस्तु ॥’

१३. ‘अन्ये’ क ख.

- यथा— 'नखालीढं गात्रं विकचदशनं चोष्ठगण्डं
शिरः पुष्पोन्मिश्रं प्रतिलुलितकेशालकान्तम् ।
गतिर्मन्दायैमा वदनमपि संभ्रान्तनेत्र-
महो श्लाघ्यं वृत्तं प्रवरललितं कामचेष्टम् ॥ ७१ ॥'
आघात्पराणि पञ्चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
अन्त्यं सप्तदशे पादे शिखरिण्यां गुरूणि च ॥ ७२ ॥
- यथा— 'महानर्घाभोगे पुलिनमिव ते भाति जघनं
तथैस्यं नेत्राढ्यं अमरसहितं पङ्कजमिव ।
तनुस्पर्शश्चायं सुतनु सुकुमारो न परुषः
स्तनाभ्यां तुङ्गाभ्यां शिखरिणिनिर्भा भासि दयिते ॥ ७३ ॥'
येत्र पञ्च लघून्यादौ त्रयोदशचतुर्दशे ।
षोडशैकादशे चैव तत्संज्ञापमचेष्टितम् ॥ ७४ ॥
- यथा— 'जलघररवं श्रुत्वा दीर्घस्मरोत्सवलालितो
विलिखति महीं दर्पाच्छृङ्गैर्मुहुः प्रतिनर्ध च ।
स्वयुवतिवृतो गोष्ठौद्गोष्ठं प्रयाति च निर्भयो
वृषमल्लितं चित्रं वृत्तं करोति च शौद्धले ॥ ७५ ॥'

१. 'दशननिहित' का. २. 'मन्दा चैवं' का. ३. 'कामचेष्टाम्' का. ४. काशी-
मुद्रितपुस्तकटिप्पण्यां लक्षणमिदम्—

'चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य त्रिकणै-
र्बेदालो गद्यान्ते भवति चरणेऽन्यष्टिगदिते ।

यदा पद्भिरेदो भवति यतिमार्गे विरचित-
स्तदा वृत्तेष्वेषा एव शिखरिणी नाम गदिता ॥'

५. '०...धैव' क.ख. ६. '०नद्याभोगं' क.ख. ७. '०सभेप्राद्यं' क.ख. ८. 'शिख-
रिणि ममामासि' क.ख. ९. काशीमुद्रितपुस्तकटिप्पण्यां तु—

'यदि हि चरणौ सौ सौ सौ गः क्रमादिनिवेशिता.
यदि छल्ल यति पङ्क्तिर्वर्णैस्तथा दशभिः पुनः ।

यदि च विहितं स्यादप्यष्टिप्रयोगमुखाधयं
वृषमल्लितं वृत्तं सैव तथा हरिणीति वा ॥'

१०. प्रभ्रान्तरेऽस्य च्छन्दसो हरिणीनाम्ना प्रलिखिः. ११. 'गर्भन्मनोव्यदर्पितो' का.

१२. 'गोष्ठोपगोष्ठं' का. १३. 'नो गिया' क.ख. १४. 'ललितवृषम' इति पाठो मुक्तः.

१५. 'शाद्धले' का.

चैत्वार्यादौ च दशमं गुरुण्यथ त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं तथा पञ्च एकादशमथापि च ॥ ७६ ॥
यदा सप्तदशे पादे शेषाणि तु लघून्यपि ।
भवन्ति यस्मिन्सा ज्ञेया श्रीधरा नामतो यथा ॥ ७७ ॥

यथा—

‘स्नानैश्चूर्णैः सुखसुरभिभिर्गन्धसारैश्च घूपैः
पुष्पैर्मास्यैः शिरसि रचितैर्वस्त्रयोगैश्च तैस्तैः ।
नानारत्नैः कनकखचितैरङ्गसंभोगसंस्त्रै-
र्व्यक्तं कान्ते कमलनिलये श्रीधरा त्वं विभासि ॥७८॥’
आद्यं चतुर्थं षष्ठं च दशमं नैघनं गुरु ।
तद्वंशपत्रपतितं दशभिः सप्तभिर्यतिः ॥ ७९ ॥

यथा—

‘एष गजोऽद्रिमस्तकतटे कलमपरिवृतः
क्रीडति वृक्षगुरुमगहने कुसुमभरनते ।
मेघरवं निशम्य मुदितैः पवनजवसमः
सुन्दरि वंशपत्रपतितं पुनरपि कुरुते ॥ ८० ॥’
द्वितीयमन्त्यं षष्ठं च अष्टमं द्वादशं तथा ।
चतुर्दशं पञ्चदश पादे सप्तदशाक्षरे ॥ ८१ ॥
भवन्ति यत्र दीर्घाणि शेषाणि च लघून्यथ ।
विलम्बितगतिस्तत्र विज्ञेया नामतो यथा ॥ ८२ ॥

१. ‘गो मो नस्ती चरणरचिता गश्च गोन्यप्रतिष्ठ-
श्छेदधेद्यो यदि च दशभि स्यात्तथायैश्चतुर्भि ।

अत्यष्टौ च प्रतिनियमिता वर्णत सष्टरूपा
विज्ञेया द्विजन्मनि (?) धीधरा नामतश्च ॥’ इति का.

२. ‘उपान्त्वान्ते’ इति साधीयान्पाठः. ३. श्रुतमिदमन्वयत्र मन्दकान्ताख्यया प्रति-
दम्. ४. ‘गण्डलेपै सुधूपै’ का. ५. ‘०क्षान्यै’ का. ६. ‘कमलनिलया’ का.

७. ‘मुदितपवनजववशात्’ का.

८. ‘यदा द्विरुदितौ हि पादमभिसंश्रितौ जसौ त्रिकौ
तथैव च पुनस्तयोर्निधनमाश्रितौ प्लौ सगौ ।

यथा तदाधिरिति पूर्विका यतिरपि स्वभावाद्
विलम्बितगतिस्तथा निगदिता द्विजन्मामत ॥’

[यथा—] 'विघूर्णितविलोचना पृथुर्विकीर्णहारा पुनः' —

प्रलम्बरसना स्खलललितपादमन्दक्रमा ।

न मे प्रियमिदं जनस्य बहमानरागेण यन्

मदेन विवशा विलम्बितागतिः कृता त्वं प्रिये ॥ ८३ ॥'

पञ्चादौ पञ्चदशमं द्वादशं सानुगं गुरु ।

चतुर्दशं तथा पञ्च चित्रलेखा घृतौ स्पृता ॥ ८४ ॥

यथा— 'नानारत्नद्वैर्बहुभिरधिकं भूषणैरङ्गसंख्यै-

र्नानागन्धाद्वैर्मदर्नजनकैरङ्गरागैर्विचित्रैः ।

केशैः स्नानाद्यैः कुमुमनिचितैर्वस्त्रवेपैश्च तैस्तैः

कान्ते संक्षेपं किमिति बहुना चित्रलेखेव भासि ॥ ८५ ॥'

अन्यं सप्तदशं चैव षोडशं च चतुर्दशम् ।

द्वादशे साम्रगं चैव षष्ठमष्टममेव च ॥ ८६ ॥

श्रीण्यादौ च गुरुणि स्युर्यस्मिंस्त्वेकोनविंशके ।

पादे लघूनि शेषाणि तच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८७ ॥

यथा— 'नानाशस्त्रशतघ्नितोमरहताः प्रमष्टसर्वायुधा

निर्मिन्नोदरपादहस्तवदना निर्वासिताः शत्रवः ।

धैर्योत्साहपराक्रमप्रभृतिभिस्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै-

र्वृत्तं ते रिपुघाति भौति समरे शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८८ ॥'

चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं सचतुर्दशम् ।

तथा पञ्चदशं चैव षोडशं नैघनं तथा ॥ ८९ ॥

एतानि तु गुरुणि स्युः शेषाणि तु लघून्यथ ।

पादे यत्र कृतौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥ ९० ॥

१. 'विघूर्णहार' का. २. 'चलत्' का. ३. 'बहुमान.....' क-ख
४. 'अवसाने द्वे' इति पाठः साधुः. 'पञ्चदशके' का. ५. 'द्वादशकादशे गुरु' का. ६. 'पञ्च-
दशं' इति पाठो युक्तः. 'तयान्ते द्वे' का. ७. 'बुधैः' का. ८. 'मदनजननैरङ्गरागैर्वि-
चित्रैः' का. ९. 'स्नानाद्यैः कुमुमनिचितैर्वस्त्रवेपैश्च तैस्तैः' का. १०. 'संक्षेपात् किमिह
बहुना' का. ११. 'तद् स्यात्' का. १२. 'बाहुवक्त्रवपना निर्मत्सिता.' का.
१३. 'लाति' क-ख. १४. अत्र सप्तसु पदसु च यति..

यथा— 'नेत्रे लीलालसे ते कैमलदलनिभे भ्रूचापनिहिते
 गण्डौष्ठं पीनमध्यं सममहितघनं स्निग्धाश्च दशनाः ।
 कर्णौ पार्श्वौवलम्बौ चिबुकमपि नतं घोणा सुरुचिरा
 सर्वस्निग्धमर्त्यलोके वरतनु विदितास्तेका सुवदना ॥ ९१ ॥'
 चत्वार्यादौ च षष्ठं च सप्तमं च चतुर्दशम् ।
 अष्टादशं सप्तदशं तथा पञ्चदशं पुनः ॥ ९२ ॥
 अन्त्योपान्त्ये गुरूण्यत्र लघून्यन्यानि सर्वदा ।
 एकविंशतिके पादे स्रग्धरा नाम सा यथा ॥ ९३ ॥
 'चूताशोकारविन्दैः कुरुवकतिलकैः कर्णिकारैः शिरीषैः
 पुंनागैः पारिजातैर्बकुलकुबलयैः किंशुकैः सातिमुकैः ।
 एतैर्नानाप्रकारैः कुसुमसुरभिभिर्विप्रकीर्णैश्च तैस्तै-
 र्वासन्तैः पुष्पवृन्दैर्नरवर वसुधा स्रग्धरेवाद्य भाति ॥ ९४ ॥'
 चतुर्थमाद्यं षष्ठं च दशमं द्वादशं तथा ।
 षोडशाष्टादशे चैव नैघनं च गुरूण्यथ ॥ ९५ ॥
 द्वाविंशत्यक्षरे पादे शेषाणि च लघूनि तु ।
 भवन्ति यत्र तद् ज्ञेयं मद्रकं नामती यथा ॥ ९६ ॥
 'अञ्जतमेकहस्तचरणं द्वितीयकररेचकं सललितं
 वंशमृदङ्गवाद्यमधुरं विचित्रकरणान्वितं बहुविधम् ।

१. 'कमल.....तिमे' क-र. २. 'गण्डौष्ठं' का. ३. 'न तौ' का. ४. का-पुस्तके टिप्पण्याम्—

'ध्रौ ध्रौ यौ यश्च सम्यग् यदि हि विरचिताः स्युःश्लिकाः पादयोगे
 वर्णैः पूर्वोपदिश्यैर्यतिरपि च पुनः सप्तभिः सप्तभिः स्यात् ।

.....प्रकृतिमनुगतान्तद्विवद्भिः (१) प्रदिष्टम् ।

विज्ञेया वृत्तजातौ कविवरदयिता स्रग्धरा नामतस्तु ॥'

५. 'सप्तदशं' इति क-र. पुस्तकयोस्तुटितम्. ६. का पुस्तके टिप्पण्याम्—

'ध्रौ चरणे यदा विनियतौ त्रिकौ क्रमवशादथाकृतिविधौ

नौ च ततः परश्च निगतौ तथा तदनु चार्पिता नरनगाः ।

स्यात् दशाष्टवर्णरचिता यतिः पुनरिह प्रिया च विदुषां

श्रुतियुक्तमर्थयुगमगं मद्रकवृत्तमेतदुदितं खलु ॥'

७. 'वत्कुलं' क-र. 'उद्यतं' का. ८. 'सललितं' क-र.

मद्रकमेतदद्य सुभगैर्विदग्धगतिचेष्टितैः सललितै-

र्नृत्यसि विभ्रंमाकुलपदं वरोरु ललितक्रियं समरसम् ॥ ९७ ॥'

एकादशं सप्तदशं सप्तमं सत्रयोदशम् ।

अन्त्यमेकोनविंशं च पञ्चमं च गुरुण्यथ ॥ ९८ ॥

शेषाणि तु लघूनि स्युर्विकृतौ चरणेषु च ।

वृत्तं तदश्वललितं विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ९९ ॥

'विविधतुरङ्गनागरथयोधसंकुलमलं बलं समुदितं

शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टिवितैतं बहुप्रहरणम् ।

रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभिन्नशङ्कितभटं भयाकुलमिदं

कृतमभिवीक्ष्य संयुगमुखे सैमीप्सितगुणं तदश्वललितम् ॥ १०० ॥'

पैडादावष्टमं चैव ह्येकादशचतुर्दशे ।

विंशं सप्तदशं चैव त्रयोविंशं तथैव च ॥ १०१ ॥

एतानि च लघूनि स्युः शेषाणि च गुरुण्यथ ।

चतुर्विंशाक्षरे यादे मेघमालेति सा यथा ॥ १०२ ॥

'पवनजैवसमाहृता तीव्रगंभीरनादा बलाकावलीमेखला

१. 'सुविभ्रमाकुलपद' क-ख. २. क-ख-पुस्तकयोस्तुटितं खोकार्धम्. का-पुस्तक-टिप्पण्यां तु—

'यदि च नकारसंज्ञकगणः पदे विरचितस्तथैव लगौ

यदि च जसौ जसावपि च जभौ क्रमेण न खल्लक्षमन्यदपरम् ।

यदि च समाधितं हि विकृतिं यच्च दशभिस्तथैकसहितै-

स्वदिह सुकीर्तितं कविगणैर्विशुद्धचरितैस्त्वदश्वललितम् ॥'

३. 'गुरुणि' क-ख. ४. 'रथहयनागयोधपुर्यै' का. ५. 'विवृतं' का. ६. 'ममे०'
क-ख. ७. का-पुस्तकटिप्पण्याम्—

'यदि खलु चरणस्थितौ नो त्रिकौ पद् तु रा व्यवस्थितास्तत्परं स्यु' कमाद् ।

भवति यदि यतिस्तथा सप्तभिः सप्तभिः सप्तभिश्चाक्षरैः सद्भिरुणाक्षरा ॥

सततमुपरिविष्टदेहा तथा संतृप्तौ सुरिभिः संमता दृश्यते ।

त इह परिभाषिता शास्त्रविद्विस्तियं मेघमालायवा अन्धकः ॥'

८. 'हि' इति नास्ति क-ख. पुस्तकयो .

९. 'बल' का. १०. 'तीव्रनादा बलाकावली मेखला शोभिता' का.

क्षितिधरसदृशोर्ध्वरूपा महार्धूमपुञ्जायमानाम्बुगर्भोद्भवा ।
 सुरप्रतिघनुरुज्ज्वलाबद्धशोभा तडिद्योतसनाहर्बन्धोज्ज्वला ।
 गगनतलविचारिणी प्रावृषि प्रोन्नता मेघमालाधिकं शोभते ॥ १०३ ॥'

'आद्यं चतुर्थं च तथा पञ्चमं षष्ठमेव च ।
 नवमं दशमं चैव अन्त्यं चैव गुरूण्यथ ॥ १०४ ॥
 लघून्यन्यानि शेषाणि पादे स्युः पञ्चविंशके ।
 वृत्तज्ञैः सा तु विज्ञेया क्रौञ्चपादीति नामतः ॥ १०५ ॥

यथा—

'र्थः किल दास्यं विद्वृतसोमं क्रतुवरमनुपममपगतकलुषं
 पातितयूपं क्षिप्तकपालं विवसनसममिव सपशुकसहितम् ।
 कार्मुकमुक्तेनाशु चकार व्यपगतसुरगणपितृगणमिषुणा
 नित्यमसौ ते दैत्यगणारिः प्रददतु(व्यथयतु) मुखमिव रिपुगणमखिलम्'
 अष्टावादौ गुरूणि स्युस्तथा चैकोनविंशतिम् ।
 एकविंशं तथा चैव चतुर्विंशं सनैघनम् ॥ १०७ ॥
 एतानि गुरुसज्ञानि पादे षड्विंशकाक्षरे ।
 यत्र नाम्ना तथा ज्ञेय तद्भुजङ्गविवृम्भितम् ॥ १०८ ॥

यथा—

'रूपोपेतां देवैः स्पृष्टा समदगजविलसितगतिं निरीक्ष्य तिलोत्तमां
 प्रांदक्षिण्यं प्राप्ता द्रष्टु बहुवदनमचलनयनं शिरःशतवा[न्]हरः ।

१. '०श रूपा' का. २ 'महानीलधूमायमानाम्बुगर्भोद्भवा' का. ३. 'बद्धकक्षा'
 का. ४. 'पट्टोज्ज्वला' ५. 'विसारिणी' का. ६. 'प्रावृषेण्योन्नता' का. ७. 'तया' इति
 नास्ति ख पुस्तके.

८. 'मा कपिलाज्ञी पिङ्गलकेशी कलिधिरनुदिनमनुनयच्छठिना
 दीर्घकलाभिस्तूलशिराभि परिदृतवपुरतिशयकुटिला ।

आयतजम्बा निम्नकपोला लघुनरकुचयुगपरिदृढदया

(जालपि चेट्या) श्लेषपदा श्री ध्रुवमेह निरय धेसुलमभिलयता ॥' इति का-पुस्तके

९. 'चैकोनविंशकम्' का. १०. 'प्राप्त द्रष्टुं बहुवदननयनसहितां तिरस्तुतवान् हर ।' का.

दीर्घं निःश्वस्यान्तर्गूढं स्तनवदनजघनकलितां निरीक्ष्ये तथा पुनः —

कण्ठे न्यस्तं देवेन्द्रेण प्रवरमणिकनकवलयं मुजङ्गविजृम्भितम् ॥१०९॥'

[दिण्डकं नाम विज्ञेय पङ्क्तिशादधिकाक्षरम् ।

वृत्तं मालादिकं तस्मान्नोक्तं चादौ गुहादिना ॥ ११० ॥

यथा—

'मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा भूतघात्री भवन्तं समभ्यर्च्यते

द्विरदकरविलुप्तहिन्तालताली वनास्तमां नमस्यन्ति विन्ध्यादयः पर्वताः ।

स्फुटितकलशशुद्धीर्णं (!) मुक्ताफलैरुर्मिहस्रैर्नमस्यन्ति वः सागरा

मुदितजलचराकुलारूपं प्रकीर्णामलाः कीर्तयन्तीव कीर्तिं महानिम्नगाः ॥']

एतानि समवृत्तानि मयोक्तानि द्विजोचमाः ।

• विषमार्धसमानं तु पुनर्नक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ११२ ॥

यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तममुद्धवाः ।

अथिताः पादयोगेन तद्वृत्तं विषमं स्मृतम् ॥ ११३ ॥

द्वौ समौ द्वौ च विषमौ वृत्तेऽर्धविषमे तथा ।

सर्नपादैस्तु विषमैर्वृत्तं विषममुच्यते ॥ ११४ ॥

ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाद्यं दीर्घं ह्रस्वमथापि वा ।

युग्मौजविषमैः पादैस्तद्वृत्तमसमं स्मृतम् ॥ ११५ ॥

पादे सिद्धे समं सिद्धं विषमं सार्वपादिकम् ।

द्वयोरर्धसमं विद्यादेः मेदस्तु पादशः ॥ ११६ ॥

[पादद्वयस्य संसिद्धौ सिद्धमर्धसमं पुनः ।]

छेदास्तु ये मया प्रोक्ताः समवृत्तविकरिताः ।

त्रिकैर्विषमवृत्तानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ११७ ॥

सौ गौ च प्रथमपादे सौ र्गौ चापि द्वितीयके ।

एवं युग्मौजसौ ज्ञेयी पश्यावृत्ते त्रिकौ यथा ॥ ११८ ॥

१. 'शृण्वत्या' का. ३. श्रेष्ठवृत्तः पाठोऽधिकः का पुलके. २. श्रेष्ठार्धमिदमधिक का पुलके. ४. क ए पुलक्योलु—

'सौ भा ग' प्रथमे पादे श्री औ यत्र तयपरे (!) ।

युग्मेऽर्धविषमां पादा ज्ञेया पश्या तु या त्रिकै. ॥'

यथा—‘प्रियदैवतमित्रासि प्रियसबन्धिवान्धवा ।

प्रियदानरतां पथ्या दैयिता त्वं प्रियासि मे ॥ ११९ ॥^३

अयुजोर्लक्षणं हेतद्विपरीतं तु यत्र तु ।

पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेयां नामतो बुधैः ॥ १२० ॥

[यथा—कृतेन मरणं यस्य सखि रोपेण तेऽत्यथ ।

जले कौ मोहितापि चरितानपन्था(१)सि ॥ १२१ ॥

चतुर्थादक्षराद्यत्र त्रिलघुः स्यादयुक्त ।

अनुष्टुब्धिपुला सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥ १२२ ॥

न खल्वस्या प्रियतमं श्रोतव्यं व्याहृतं सर्दा ।

नारदस्य प्रतिकृतिः श्रूयते विपुला हि सा ॥ १२३ ॥

विपुला वा युजि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।

सर्वत्र सप्तमस्यैव केषाचिद्विपुलैव तु ॥ १२४ ॥

यथा—‘सक्षिप्ता वज्रमध्ये हि हेमकुम्भनिभस्तनी ।

विपुलासि प्रिये कथ्या शरच्चन्द्रनिभानने ॥ १२५ ॥’

[यथा वा—] ‘गङ्गेव मेघापगमे आप्लावितवसुधरा ।

कूलवृक्षानारुजती स्रवन्ती विपुलान्वलान् ॥ १२६ ॥’

एव विविधयोगैस्तु पथ्यापादा भवन्ति हि ।

युगमौजविषमै पादै शेषैरन्यैस्त्रिकैस्तथा ॥ १२७ ॥

१. ‘प्रियदानवरा’ का. २ ‘ययपि’ का. ३ फ ख पुस्त्रकयो —

[‘म्ञौ गा]विति भवेत्पूर्वो [य्मौ ह्गा]विति तथापर ।

भौ ह्मौ पादस्तृतीय स्मात्तथा [जसौ ह्मौ] चतुर्थक ॥]

यथा—‘निवाचारो न ते मित्र न संबन्धिगुणप्रिया

सर्वविषमा... यथा न भवति प्रिये ॥’ इत्यधिकम्

४ ‘युग्मयो’ का. ५ ‘पथ्या नामतो बुधै’ इति त्रुटितम् ६ पयमेतत् त्रुटित
क ख. पुस्त्रकयो ७. ‘प्रियतमे’ का. ८. ‘सखा’ इति क-ख. ९. ‘सा नारदस्य
प्रकृति श्रूयते विपुलाभिधा’ का. १०. ‘सप्तमस्यैव केषाचित् विपुलैव तु सा यथा’
का. ११. ‘हे’ का. १२. ‘विपुला मलात्’ का. १३. ‘विपुलयोगास्तु पथ्यापादे’ का.

गुर्वन्तकः सर्वलघुस्त्रिको नित्यं हि नेप्यते ।
 प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्थात्प्राग्लघुः स्मृतः ॥ १२८ ॥
 पठ्यापादं समास्थाप्य त्रीण्यन्ते तु गुरुण्यथ ।
 भवन्ति पादे सततं यत्र तद्वक्रमिष्यते ॥ १२९ ॥

यथा—‘दन्तक्षताधरं सुम्नु जागरग्लौननेत्रं च ।

रतिसंभोगखिन्नं ते दर्शनीयतरं वक्रम् ॥ १३० ॥’

[भ्रौ गौ च प्रथमे पादे य्तौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।

१. ‘गुर्वन्तक’ क-र-र. २. ‘लघु स्मृतम्’ फा. ३. ‘प्राग’ क-र-र. ४. ‘प्रातः संभोगखिन्नं ते दर्शनीयतरं’ फा. ५. इतोऽपि फा-पुस्तके कोष्ठक्यद्दः पाठः । क-र-र-पुस्तकयोस्तु—

‘भ्रौ गौ च प्रथमे पादे [तथा] चैव तृतीयके ।

केतुमला गणः प्रोक्तो भ्रौ गौ गद्य सदा बुधैः ॥’

यथा—‘स्फुरितं...चलितनेत्रं रक्तकपोलमम्युजदलाक्षम् ।

किमिदं स्थापद्वतशोभं केतुमतीमुखाकृति मुखं ते ॥’

अपरवक्रस्यादौ तु नौ [भ्रौ]गिति त्रिकत्रिकम् ।

नजौ जरौ द्वितीये तु चतुर्थे पुनरेव तु ॥

यथा—‘सुरतरुमलपरीतलोचनं जलदनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम् (?) ।

किमिदमपरवक्रमिव ते शशिवदनेऽद्य सुरं पराशुखम् ॥’

नौ यौ तु प्रथमे पादे नजौ जौ गैस्तथापरे ।

पादौ तु पुष्पिताप्रायां यथेतावपरौ तथा ॥

यथा—

‘पवनरयविधूतचारुशारं

प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।

मधुकरपरिगीयमानकं

वरतनु पर्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥’

‘स्तौ स्त्री चादौ यथा न्यौ ज्यौ भ्रौ जलौ गद्य तथा पुनः ।

स्तौ स्त्री गच्छिका ह्येत उद्गतायाः प्रकीर्तिताः ॥’

यथा—‘तव रोमराजिरतिभाति सुतनु मदनस्य मञ्जरी ।

तानिकमविलसिना (?) भ्रमरावली च कुसुमात्ममुद्रता ॥’

स्तौ.....वेति तृतीयके ।

.....चतुर्थे पद्यमे सुललितता ॥

यथा—‘ललितापुलभमिचारुवसनकरपद्मरा हि मे ।

प्रविद्धितकमलकान्तमुष्ठी प्रतिभासि देवि सुरतभ्रमादुरा ॥’

एवं श्लोकानां पौर्वापर्यक्रमः ।

रभौ लगौ तृतीये च चतुर्थे तु जसौ लगौ ॥ १३१ ॥

यथा—नैवाचारो न ते मित्रं न संबन्धिगुणक्रिया ।

सर्वथा सर्वविषमा पथ्या न भवसि प्रिये ॥ १३२ ॥

स्जावादौ च तथा स्लौ च नसजा गश्च युगमेके ।

भ्जौ ज्लौ गश्च तृतीये स्युः स्जौ स्जौ गश्च तुरीयके ॥

एते त्रिकाः क्रमप्राप्ता उद्गतायां प्रकीर्तिताः ॥ १३३ ॥

यथा—

‘तव रोमराजिरतिमाति सुतनु मदनस्य मञ्जरी ।

नाभिकमले विधरोत्पत्ति भ्रमरावलीव कुसुमे समुद्गता ॥ १३४ ॥’

स्जौ जश्च ललितापादे न्सौ जो गश्च द्वितीयके ।

नौ सौ चैव तृतीये तु द्विः स्जौ गश्च चतुर्थके ॥ १३५ ॥

यथा—

‘ललिताकुलमिवाहवसनकरपल्लवा हि मे ।

प्रविकसितकमलकान्तमुखी प्रतिभासि देवि सुरतश्रमातुरा ॥ १३६ ॥’]

इत्येषा सर्वविषमा नामतोऽनुष्टुबुच्यते ।

द्विधा मतं हि वैषम्यं त्रिकादक्षर[त]स्तथा ॥ १३७ ॥

स्जौ स्जौ च प्रथमे पादे तथा चैव तृतीयके ।

केतुमत्यां गणाः प्रोक्ता औ न्गौ गश्च सदा बुधैः ॥ १३८ ॥

यथा—‘स्फुरिताघरं कलितनेत्रं रक्तकपोलमम्बुजदलाक्षम् ।’

किमिदं रूपापहतशेषं केतुमतिमुखाकृतिमुखं ते ॥ १३९ ॥’

प्रथमे च तृतीये च नौ रेफः ग्लाश्च कीर्तिताः ।

गणाश्चापरवक्रे तु नजौ जौ द्विचतुर्थयोः ॥ १४० ॥

यथा—‘सुतनु जलपरीतलोचने जलमनिरुद्धमिवेन्दुमण्डलम् ।

किमिदमपरवक्रमेव ते मम तु तथापि मनोहरं मुखम् ॥ १४१ ॥’

नौ यौ तु प्रथमे पादे नजौ जौ गस्तथापरे ।

पादे तु पुष्पिताम्नाया यथैतावपरी तथा ॥ १४२ ॥

यथा— 'पवनरयविधूतचारुशाखं
 प्रमुदितकोकिलकण्ठनादरम्यम् ।
 मधुकररवगीयमानवृक्षं
 वरतनु पश्य वनं सुपुष्पिताग्रम् ॥ १४३ ॥'

पादे षोडश मात्रास्तु गौथांशकविकल्पिताः ।

चतुर्भिरंशकैश्चैव वृत्तज्ञैर्वा नवासिका ॥ १४४ ॥

यथा— 'असंस्थितपादा विह्वलाङ्गी मदस्खलितचेष्टितैर्मनोज्ञा ।

क यास्यसि वरोरु सुरतकाले विपमा किं वानवासिका त्वम् ॥ १४५ ॥'

एवमेतानि वृत्तानि समानि विपमाणि च ।

नाटकाद्येषु काव्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरिभिः ॥ १४६ ॥

सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि यान्युक्तानीह पण्डितैः ।

न च तानि मैयोक्तानि न शोभां जनयन्ति हि^१ ॥ १४७ ॥

यान्यतः परमत्र स्युर्गीतकैस्तानि योजयेत् ।

ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये तेषां चैव विकल्पराम् ॥ १४८ ॥

वृत्तलक्षणमेतत्तु समासेन मयोदितम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आर्याणामपि लक्षणम् ॥ १४९ ॥

पट्या च विपुला चैव चपला मुखतोऽपरा ।

जैघने चपला चैव आर्याः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥ १५० ॥

१. वानवासिकालक्षणोदाहरणे क एतत्पुस्तकयोः फेदुमतीलक्षणात् पूर्वं वनेते.
 २. 'त्रिकांशक' का. ३ पथ्यालक्षणोदाहरणे का पुस्तके पूर्वमेवागते परं क-ख-
 पुस्तकयोरत्र वर्तते ।

'ध्रौ गौ च प्रथमे पादे यसौ ग्लौ चापि द्वितीयके ।

रमौ लग्नां तृतीये च चतुर्थे तु जसौ लग्नां ॥

यथा— 'नैवाचारो न ते भिन्नं न संबन्धिगुणक्रिया ।

सर्वथा सर्वविपमा पथ्या न भवति प्रिय(ये) ॥'

४. 'नाटकादिषु' का. ५. 'प्रयोज्यन्ति' का. ६. 'यत्' का. ७. 'जपनचपला'
 का ए. ८. 'पद्यविधा' स्मृताः' का.

[आंसां चैव प्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
 लक्षणैर्नियतांशैश्च विकल्पान् गणसंश्रितान् ॥ १५१ ॥
 यतिच्छेदश्च विज्ञेयश्चतुर्मात्रागणस्तथा ।
 द्वितीयान्यौ युजौ पादौ शेषौ चैवायुजौ स्मृतौ ॥ १५२ ॥
 गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
 अयुगगणो विघातन्ये (व्यो) युगगणं पञ्च चैव हि ।]
 षष्ठश्च द्विविकल्पस्तु नैघने द्वेकसंश्रितः ॥ १५३ ॥
 पश्चाद्द्वौ यो गणः षष्ठ एकमात्रः स उच्यते ।
 द्विविकल्पस्तु र्यः षष्ठो गुरुमध्यो भवेतु सः ॥ १५४ ॥
 यथा सर्वलघुश्चैव यतिसंज्ञासमाश्रिता ।
 सा द्वितीया द्विलघुका सप्तमे प्रथमे यतिः ॥ १५५ ॥
 गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
 अयुगगणो विघातन्यः प्रमाणश्चैव पञ्चमः ॥ १५६ ॥
 प्रथमतृतीयौ पादौ द्वादशमात्रौ भवेतु सा षष्ठ्या ।
 रक्तमृदुपद्मनेत्रासितदीर्घबहुलमृदुकेशी ॥ १५७ ॥
 कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाहंसौदरी षष्ठ्या ।
 विपुलान्या खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥ १५८ ॥

१. का-पुस्तके कोष्ठकवदश्लोकत्रयमेतदधिकम् । क-ख पुस्तकयोस्तु केवलमर्धमेत-
 दुपलभ्यते—

“अर्धाष्टमगणार्धा च सर्वैर्गार्था प्रकीर्तिता ।”

२. ‘षष्ठस्य’ का. ३. ‘द्विविकल्पस्य’ का. ४. ‘द्वेकसंश्रितः’ का. ५. ‘पश्चाधे’
 का. ६. ‘षष्ठोऽत्र’ का. ७. ‘तथा’ का. ८. ‘यतिसंज्ञाः समाश्रितः’ का. ९. ‘द्विल-
 घुनि’ का. १०. ‘प्रथमाद्’ का. ११. पद्यमिदं का-पुस्तके नास्ति. १२. का पुस्तके तु—

‘प्रथमादि तथान्ते च षष्ठमे तु विधीयते ।

गणेषु त्रिषु पादेषु यस्याः षष्ठ्या तु सा भवेत् ॥

प्रथमे च द्वितीये च सात्वार्या विपुला मता ।’

षष्ठ्याविपुलयोर्लक्षणमेवं वर्तते ।

१३. इतोऽपि वर्तमानं सार्धरूपं का-पुस्तके नास्ति.

‘विपुलजघनवदनस्तननयनेस्ताम्राधरोष्ठकरचरणैः ।

आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥ १५९ ॥’

द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यगतो भवेत् ।

उभयोरर्धयोरेत्र विज्ञेया चपला त(य)था ॥ १६० ॥

उद्धटगामिनी परुपभाषिणी कामचिह्नकृतवेषा ।

जानाति मांसयुक्ता सुरापिथा सर्वतश्चपला ॥ १६१ ॥

पूर्वार्धलक्षणं ह्येतद्यस्याः सा चपलामुखे ।

..... ॥ १६२ ॥

आर्यामुखे तु चपला तथापि चर्या न मे यतः सा तु ।

दक्षा गृहकृत्येषु तथा दुःखे भवति दुःखार्ता ॥ १६३ ॥

..... ।

यद्येतदन्यत्र भवेच्चपला जघनं ॥ १६४ ॥

वरमृगनयने चपलासि वरोरु शशाङ्कदर्पणनिभास्ये ।

कामस्य सारभूतेन पूर्वमदचारुजघनेन ॥ १६५ ॥

१. का पुलकैऽपैषा सार्धपद्मश्लोकी—

‘द्वितीयश्च चतुर्थश्च जकारो गुरुमध्यगौ ।

यस्या स्यात् पादयोगे तु विज्ञेया विपुला च सा ॥

मुखेऽस्य मुखचपला स्यादन्यत्र जघने तथा ।

उभयोरर्धयोरेतल्लक्षणं दृश्यते यदि ॥

इत्तञ्चै सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला तथा ।

त्रिंशन्मात्रास्तु पूर्वार्धे विंशतिः सप्त चापरे ॥

उभयोरर्धयोरेतौ मन्त्राणिण्डो विभागज्ञः ।

अधिकानि यानि त्रिंशद्(द)भ्यस्तानि द्विगुणितानि तु ॥

अक्षरत्रययुक्तानि ह्येतान्यत्र लघूनि तु ।

एतानि लघुसङ्ख्यानानि निर्दिशानि समाधत्तः ।

सर्वोच्चामेव चार्थाणामक्षरानि स्युःक्रमन् ॥’

‘द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यगतो भवेत् ।’ इत्यरन्तु ‘द्वितीयं चतुर्थं तु सर्वत्र निर्दिशेत्’ इतिपर्यन्तानां श्लोकानां परीक्षते वदन्ते ।

२. १. ४. श्रुतिविह क ख. पुस्तकद्विदनेऽने क हन्ते

२२ ना० शा०

उभयोरर्धयोरेव यत्रैव लक्षणं भवेत् ।
 महत्पूर्वानुवृत्तज्ञैर्विज्ञेया चपला तु सा ॥ १६६ ॥
 चतुःपञ्चप्रकाराणां चतुष्काणां विशेषतः ।
 प्रस्तारयोगमासाद्य ब्राह्म्यं संपदर्शयेत् ॥ १६७ ॥
 पञ्चपञ्चाशदाद्या तु त्रिंशदाद्या तथैव च ।
 आर्या स्वक्षरपिण्डेन विज्ञेयात्र प्रयोक्तृभिः ॥ १६८ ॥
 त्रिंशत्स्त्वथ वर्णेभ्यो लघुवर्णत्रयं भवेत् ।
 शेषाणि गुरुसंज्ञानि एवं सर्वत्र निर्दिशेत् ॥ १६९ ॥
 सर्वेषां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरसंख्यया ।
 विकल्पं गणयित्वा तु संख्यापिण्डेन दर्शयेत् ॥ १७० ॥
 आर्यागीतिरथार्यैर्वै केवलं त्वष्टभिर्गणैः ।
 ईतरार्धेऽपि षष्ठः स्यात्स्विकल्पो भवेद्गणैः ॥ १७१ ॥
 एवं चतुर्विधैर्वृत्तेर्नानाछन्दःसमुद्भवैः ।
 काव्यबन्धास्तु कर्तव्याः षट्त्रिंशल्लक्षगान्विताः ॥ १७२ ॥
 इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोवृत्तविधिर्नाम षट्दशोऽध्यायः ।

षोडशोऽध्याय ।

[भूर्धृष्णक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा ।

हेतुसशयदृष्टान्ताः प्राप्ताभिप्राय एव च ॥ १ ॥

१. 'यानि वृत्तानि' क-ख. २. 'च' का. ३. 'निर्दिशेत्' का. ४. 'अथार्यं
 च' क-ख. ५. 'केवल' क-ख. ६. 'इतरा चापि षष्ठा स्यात्' का. ७. 'गुण.'
 का. ८. 'वृत्तैरेवं तु विविधै.' का. ९. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविधितिर्नाम
 षोडशोऽध्याय' का. १०. 'अथ षट्दशोऽध्याय.' इति का-पुस्तके. ११. क-ख.
 पुस्तकयोस्तु—

'विभूषणं चाक्षरसंगतिषु शोभाभिमानो गुणकीर्तनं च ।

प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्तं गुणानुवादे च हेतुः ॥

सारूप्यमिध्याप्यवसायसिद्धिपदोद्ययाद्दमनोरथाय ।

आख्यानवादाः प्रतिषेधवृत्त्यादृशान्निर्भासनसंशयाय ॥

निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाय विशेषणम् ।
 गुणातिपातातिशयो तुल्यतर्कः पदोच्चयः ॥ २ ॥
 दृष्टं चैवोपदिष्टं च विचारस्तद्विपर्ययः ।
 अंशश्चानुनयो माला दाक्षिण्यं गहणं तथा ॥ ३ ॥
 अर्थापत्तिः प्रसिद्धिश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
 मनोरथश्च लेशश्च क्षोभोऽथ गुणकीर्तनम् ॥ ४ ॥
 ज्ञेयान्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
 षट्त्रिंशलक्षणान्येवं काव्यबन्धेषु निर्दिशेत् ॥ ५ ॥]
 अलंकारैर्गुणैश्चैव बहुभिः समलंकृतम् ।
 भूषणैरिच विन्यस्तैस्तद्रूपणमिति स्मृतम् ॥ ६ ॥
 यत्रौल्लेखैरक्षरैः श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्ण्यते ।
 तमप्यक्षरसंघातं विद्यालक्षणसंज्ञितम् ॥ ७ ॥
 सिद्धैरर्थैः समं कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थः प्रयुज्यते ।
 यत्र श्लक्ष्णविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

आत्मीःप्रिय चै(वे)रुपदं क्षमा च प्राप्तिय पदात्तरनं तयव ।

अर्थापु(पात्र)श्लिष्टुप(प)त्तियुक्तो कार्यां तु(त्र)नीली (त्रिः ?) परिदेवनं च ॥

'पद्मिस्तदेतानि तु लक्षणानि श्रेणानि ये भूषणसंज्ञितानि ।

काव्येषु भाषार्थमतानि तज्ज्ञैः सम्यक्प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥'

१. 'विचित्रैः' का. २. 'यत्रौल्लेखैः' श्लिष्टैर्विचित्रमुपवर्णितम् (१)' इति क-ख.

३. क-ख. पुस्तकयो. श्लेषपाद एव युजित. ४. 'यत्र श्लिष्टं सिद्धिपर्य' का.

५. क-ख-पुस्तकयोस्तु भिन्न एव पठक्रमः यथा—

'कार्यमाणस्तु बहुभिर्वचने कार्यमुक्तिभिः ।

न यः पर्यवतिष्ठत सोऽभिमनस्तु संज्ञितः ॥

कीर्तमानैर्गुणैश्च विविधार्थमुद्भवैः ।

श्लेषे गुणविरिष्टनां षट्को यत्र नमनिः ॥

एकोऽनित्यमते यस्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ।

.....॥

सिद्धन्वत्प्रधानार्थं [न] कुर्यात् [तु कृत्वा] यत्र प्रयुज्यते ।

विशेषगुणं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

नम्रं ह्यपि चाब्दस्य दर्शनं गुणवत्त्वमपि ।

नमित्ति विज्ञितवृत्तं तदुत्तरद्वयं स्यात् ॥

यत्र त्वल्पार्थयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ९ ॥
 यत् प्रयोजनसामर्थ्याद् वाक्यमिष्टार्थसाधकम् ।
 समासोक्तं मनोब्राहि स हेतुरिति संज्ञितः ॥ १० ॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
 अनेकत्वाद्विचाराणां स संशय इति स्मृतः ॥ ११ ॥
 सर्वलोकमनोब्राहि पक्षपक्षार्थसाधकः ।
 हेतोर्निर्दर्शनकृतः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥ १२ ॥
 दृष्टैवावयवान् कांश्चित् भावो यत्रानुमीयते ।
 प्राप्तुं तामपि जानीयाल्लक्षणं नाटकाश्रयम् ॥ १३ ॥
 अभूतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात् परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयब्राही सोऽभिप्राय इति स्मृतः ॥ १४ ॥
 यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनम् ।
 परापेक्षाप्युदासार्थं तन्निर्दर्शनमुच्यते ॥ १५ ॥
 निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तानु प्रसिद्धये ।
 यदुच्यते तु वचनं निरुक्तं तदुदाहृतम् ॥ १६ ॥

- १ निरुक्तं विविधं प्रोक्तं तथ्यं वातथ्यमेव च ।
 सिद्धिः प्रसाधितं तथ्यमतथ्यं च प्रसाधितम् ॥
 गुणानुवादो हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
 उत्तमार्थविशेषो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥
 बहूना भाष्यमाणानामनेकार्थविनिर्णयात् ।
 सिद्धौ समानवचन हेतुरित्यभिसङ्गितः ॥
 अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
 लक्षणसमानकरणारसार्ह्यं तच्च निर्देश्यम् ॥
 अभूतपूर्वं यत्रार्थं तुल्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
 स सिध्याप्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥
 बहूनां तु प्रधानानां मध्ये यन्नाम फील्यते ।
 एकार्थव्यवधानकृतं सा सिद्धिरिति कील्यते ॥

बहूनां च प्रयुक्तानां नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
 अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं सा सिद्धिरभिधीयते ॥ १७ ॥
 सिद्धान् बहून् प्रधानार्थानुक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
 विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥ १८ ॥
 गुणाभिधानैर्विविधैर्विपरीतार्थयोजितैः ।
 गुणातिपातो मधुरो निष्ठुरार्थो भवेदथ ॥ १९ ॥
 बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
 विशेषः कीर्त्यते यस्तु ज्ञेयः सोऽतिशयो बुधैः ॥ २० ॥
 रूपकैरुपमानैर्वा तुल्यार्थाभिः प्रयोक्तृभिः ।
 अप्रत्ययार्थसंस्पर्शस्तुल्यतर्कः प्रकीर्तितः ॥ २१ ॥
 बहूनां च प्रयुक्तानां पादानां बहुभिः पदैः ।
 उच्यते सट्टशार्थो यः स विज्ञेयः पदोच्चयः ॥ २२ ॥
 यथादेशं यथाकालं यथारूपं च वर्ण्यते ।
 यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥ २३ ॥

शुभैर्बहुभिरेकार्थैः पदयः संप्रदास्यते ।
 परोक्षतां तु तद्विद्यमानार्थमप्यनात्मकम् ॥
 आत्मभावेष्वपत्यस्य परसादृश्ययुक्तिभिः ।
 तीप्रार्थभाषणं वरस्यादात्मन्दः स तु कीर्तितः ॥
 हृदयस्थस्य भावस्य सु[स]गर्भप्रदर्शकम् ।
 अन्याददेशक्यर्तं मनोरथ इति स्मृतम् ॥
 अपृष्टेरथ वा पृष्टैर्निर्णयः कियते तु या ।
 भाष्यान्मिति ताज्ज्ञेयं लक्षणं नाटकाध्ययम् ॥
 अर्थां यथोपजननमन्ते हृदयवर्धनम् ।
 यस्तु प्रियं पुनर्वाक्यं सा वाचसा परिधीतिता ॥
 कार्येषु विपरीतैषु चरि कथितवर्धते ।
 यथाकारोद्भवैर्वाक्यैराननमपवा परम् ॥

 पृच्छन्निनदेनार्थं ता पृच्छेत्पनिर्दिष्टा ॥

परिगृह्य च शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते । - -
विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥ २४ ॥

सिद्धं पूर्वोपलब्धी य. समत्वमुपपादयेत् ।
निदर्शनकृतस्त्राज्ज्ञैः स दृष्टान्त इति स्मृतः ॥
अनेकयुक्ति यद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
अनेकवाक्यसयुक्तं भासनं नाम तद्भवेत् ॥
अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्यं समाप्यते ।
अनेकत्वाद्विचाराणां संशय. परिकीर्तितः ॥
यथाशास्त्रार्थसंपन्नां मनोरथसमुद्भवाम् ।
अप्रार्थनीयामन्यां वा विदुस्तामाशिपं युधाः ॥
आदौ यत्क्रोधजननमन्ते हर्षप्रवर्धनम् ।
तत्प्रियं वचनं ज्ञेयमाशीर्वादसमन्वितम् ॥
छलयुक्त्या त्वन्येषामभिसंधानाभिभावकण्टकम् ।
द्विनप्रयोगयुक्तौ विज्ञेय. कपटसपात ॥
दुर्जनोदाहृतै रूक्षैः सभामध्येऽतिताडितः ।
अक्रोध क्रोधजननैर्वाक्यैर्यः सा क्षमा भवेत् ॥
दृष्टैर्वाक्यं कश्चिद्भावो यत्रोपनीयते ।
प्राप्तिं तामपि जानीयाद्भक्षणं नाटकाभयम् ॥
अकार्यं सहसा कृत्वा कृत्वा कार्यमथापि वा ।
सत्तापो मनसो यस्तु पश्चात्तापः प्रकीर्तितः ॥
प्रभयेणार्थसयुक्तं यत्परस्थानुवर्तनम् ।
ऋहादाक्षिण्ययोगाद्वा सानुवृत्तिस्तु सञ्ज्ञिता ॥
प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्रियते शमनं पुनः ।
सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाभयम् ॥
साध्यते योऽर्थसंबन्धो महद्भिः समवायतः ।
परस्परानुकूल्येन या (सा) युक्ति. परिकीर्तिता ॥
यत्रापसारयन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।
गुणातिवादे दोषाद्वा कार्यं तदिह कीर्तितम् ॥
अपूर्वक्रोधजनितमपराधं प्रमात्रयेत् ।
सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिः प्रकीर्तिता ॥
यहोपरन्वनामोक्षैः प्रसिद्धार्थं प्रयोजयेत् ।
अन्यत्रार्थेन सधन्धो ज्ञेयं तत्परिदेशनम् ॥'

पूर्वदेशसमानार्थैरप्रत्यक्षार्थसाधनैः ।
 अनेकोपोहसंयुक्तो विचारः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 विचारस्यान्यथाभावस्तथा दृष्टोपयोगतः ।
 संदेहात्करुष्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्ययः ॥ २६ ॥
 वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टादिभिरनेकधा ।
 अन्यस्मितेव पतनादिह अंशः स हृष्यते ॥ २७ ॥
 उभयोः प्रीतिजननो विरुद्धाभिनिविष्टयोः ।
 अर्थस्य साधकश्चैव विज्ञेयोऽनुनयो बुधैः ॥ २८ ॥
 ईप्सितार्थप्रसिद्ध्यर्थं कीर्त्यते यत्र सूरिभिः ।
 प्रयोजनान्यनेकानि सा मालेत्यभिसंज्ञिता ॥ २९ ॥
 हृष्टैः प्रसन्नयदनैर्यत् परस्यानुवर्तनम् ।
 क्रियते वान्यचेष्टाभिस्तदाक्षिप्यमिति स्मृतम् ॥ ३० ॥
 यत्र संकीर्तयन् दोषं गुणमर्थेन दर्शयेत् ।
 गुणातिपाताद् दोषाद्वा गर्हणं नाम तद्भवेत् ॥ ३१ ॥
 अर्थान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
 वाक्यमाधुर्यसंयुक्तं (क्तः ?) सार्थापचिरुदाहृता ॥ ३२ ॥
 वाक्यैः सातिशयैरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकैः ।
 लोकप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ ३३ ॥
 यत्राकरोद्भवैर्वावैरात्मानमथवा परम् ।
 पृच्छयते चाभिधत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिसंज्ञिता ॥ ३४ ॥
 दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनाभिः समुद्भवम् ।
 सादृश्यमक्षजनितं सारूप्यमिति संज्ञितम् ॥ ३५ ॥
 हृदयार्थस्य वाक्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
 अन्यापदेशैः कथनं मनोरथ इति स्मृतः ॥ ३६ ॥
 यद्वाक्यं वादशुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
 सदृशार्था(र्थैः ?)विनिष्पन्नः स लेश इति कीर्तितः ॥ ३७ ॥

परदोषैर्विचित्रार्थैर्ब्रजात्मा परिकीर्त्यते ।

अदृष्टान्योऽपि वा कश्चित् स तु दोष इति स्मृतः ॥ ३८ ॥

लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।

एकोऽपि शब्दते तत्तु विज्ञेयं गुणकीर्तनम् ॥ ३९ ॥

प्रस्तावेनैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।

वचनेन विजानाति सिद्धिः सा परिकीर्तिता ॥ ४० ॥

यत्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।

हर्षप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥ ४१ ॥

एतानि वा काव्यविभूषणानि

पद्मत्रिंशदुद्देश्यनिदर्शनानि ।

काव्येषु सोदाहरणानि तज्ज्ञैः

सम्यक् प्रयोज्यानि बलानुरूपम् ॥ ४२ ॥

उपमा दीर्घकं चैव रूपकं यमकं तथा ।

काव्यस्यैते खलंकाराश्चत्वारः परिकीर्तिताः ॥ ४३ ॥

यत्किञ्चित्काव्यबन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।

उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥ ४४ ॥

एकस्यैकेन सा कार्यानेकेनाप्यथवा पुनः ।

अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥ ४५ ॥

तुल्यं ते शशिना वक्रमिति धेककृता भवेत् ।

एकस्य बहुभिः सा स्यादुपमा नाटकाश्रया ॥ ४६ ॥

शशाङ्कवत्प्रकाशन्ते ज्योतीपीति भवेत्तु या ।

एकस्यानेकविषया सोपमा परिकीर्तिता ॥ ४७ ॥

श्येनवर्हिणभासानां तुल्यार्थं इति या भवेत् ।

एकस्य बहुभिः साम्यादुपमा नाटकाश्रया ॥ ४८ ॥

तुल्यं ते शशिना वक्रमित्येकेऽनेकसश्रया ।

बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव गजा इति ॥ ४९ ॥

प्रशंसा चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
किञ्चिच्च सदृशी ज्ञेया ह्युपमा पञ्चधा पुनः ॥ ५० ॥

प्रशंसा यथा—

दृष्ट्वा तु तां विशालार्क्षीं तुतोप मनुजाधिपः ।
मुनिभिः साधितां कृच्छ्रात्सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥ ५१ ॥

निन्दा यथा—

सा तं सर्वगुणैर्हीनं सखजे कर्कशच्छविम् ।
वैने कण्ठगतं वल्ली दावदग्धमिव द्रुमम् ॥ ५२ ॥

कल्पिता यथा—

क्षरन्तो दानसलिलं लीलामन्थरगामिनः ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वताः ॥ ५३ ॥

सदृशी यथा—

यत्त्वयाद्य कृतं कर्म परचित्तानुरोधिना ।
सदृशं न तथैव स्यादतिमानुपकर्मणः ॥ ५४ ॥

किञ्चित्सदृशी यथा—

संपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मद्यमातङ्गगमना सप्राप्तेयं सखी मम ॥ ५५ ॥
उपमाया बुधैरेते भेदा ज्ञेयाः समासतः ।
ये शेषा लक्षणे नोक्तास्ते ग्राह्याः काव्यलोकतः ॥ ५६ ॥
नानाद्रव्यानुपज्ञाद्यैर्यदौपम्यं गुणाश्रयम् ।
रूपनिर्वर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम् ॥ ५७ ॥
स्वैकिल्यैर्विरचितं तुल्यावयवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसंपन्नं यद्रूपं रूपकं तु तत् ॥ ५८ ॥

१. 'नितम्पाकल्पिता' क. ख. २. 'ह्युपमा' क. ख. 'प्रशंसाया यथा' क. ख.
३. 'वानकं नकिनं(?)श्री ह्यदापमिव द्रुमम्' क. ख. ४. 'शेषा ये' का. ५. 'लक्षणे
नोक्ता' क. ख. ६. रूपदलक्षणरूपकं पद्यमिदमधिकं का-पुस्तके. ७. क. ख. पुस्तकयो-
पूर्वं शेषस्य लक्षणोदाहरणे, ततश्च रूपकस्य 'स्वैकिल्यनिरचितं' का.

[यथा—]

पद्माननास्ताः कुमुदप्रकाशा विकासिनीलोत्पलचारुनेत्राः ।
 वापीस्त्रियो हंसकुलैर्नदद्भिर्विरेजुरन्योन्यमिवाह्वयन्त्यः ॥ ५९ ॥
 नानाधिकरणार्थानां शब्दानां संप्रकीर्तितम् ।
 एकवाक्येन संयोगात्तद्दीपकमिहोच्यते ॥ ६० ॥

[यथा—]

सरांसि हंसैः कुसुमैश्च वृक्षा मत्तैर्द्विरेफैश्च सरोरुहाणि ।
 गोष्ठीभिरुद्यानवनानि चैव तस्मिन्नशुन्यानि सदा क्रियन्ते ॥ ६१ ॥
 शब्दाभ्यासस्तु यमकं पादादिषु विकल्पितम् ।
 विशेषदर्शनं चास्य गदतो मे निबोधत ॥ ६२ ॥
 पादान्तयमकं चैव काञ्चीयमकमेव च ।
 समुद्रयमकं चैव विक्रान्तयमकं तथा ॥ ६३ ॥
 यमकं चक्रवालं च संदष्टयमकं तथा ।
 पादादियमकं चैव आग्नेडित्तमथापि च ॥ ६४ ॥
 चतुर्व्यवसितं चैव मालायमकमेव च ।
 एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम् ॥ ६५ ॥
 चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
 तद्वै पादान्तयमकं विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ६६ ॥

यथा—

दिनक्षयात्संहरितैरग्निमण्डलं दिक्षीव लभं तपनीयमण्डलम् ।
 विभाति ताम्रं दिवि सूर्यमण्डलं यथा तरुण्याः स्तनभारमण्डलम् ॥ ६७ ॥

१. 'प्रहासा' का. २. 'आह्वयन्तः' क. ३. 'नानाधिकरणस्थानां' का. ४. 'संप्र-
 दीपतः' का. ५. 'सयोगो यस्तद्' का. ६. 'शब्दाभ्यासं तु' का. 'पादाय' क-ख.
 ७. 'संदष्टं' क-ख. ८. 'पादादियमकं' का. ९. 'चतुर्व्यवसितं' क-ख. १०. 'एता-
 दशविधं' का. ११. 'चतुर्यं' क-ख. १२. 'संश्रुतं' क-ख.

पादस्यादौ तथा चान्ते स्यातां यत्र समे पदे ।
तत्काञ्चीयमकं नाम विज्ञेयं सूरिभिर्यथा ॥ ६८ ॥

माया मायाचन्द्रवतीनां द्रवतीनां
व्यक्ताव्यक्तासारजनीनां रजनीनाम् ।

फुल्ले फुल्ले सभ्रमरे वा भ्रमरे वा
रामारामा विस्रयते च स्मयते च ॥ ६९ ॥

अधेनैकेन यद्द्रुचं सर्वमेव समाप्यते ।

समुद्रयमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥ ७० ॥

केतकीमुकुलपार्णदुरदन्तः शोभते प्रवरकाननहस्ती ।

केतकीमुकुलशण्डुरदन्तः शोभते श्रवरकाननहस्ती ॥ ७१ ॥

एकैकं पादमुत्क्षिप्य द्वौ पादौ सहसौ र्यदा ।

विक्रान्तयमकं नाम तज्ज्ञेयं नामतो यथा ॥ ७२ ॥

सपूर्णवारणो भूत्वा द्विशृङ्ग इव पर्वतः ।

अभवदन्तवैकर्याद् द्विशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७३ ॥

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यदा समः ।

चक्रयच्चक्रवालं तद्विज्ञेयं नामतो यथा ॥ ७४ ॥

शैला यथा शत्रुभिराहता हता हताश्च भूयोऽप्यनुपुद्गैः स्वगैः ।

सगैश्च सर्वैर्युधि सचिताश्चित्ताश्चिताधिरूढा निहेतोः फलैः फलैः ॥७५॥

आदौ द्वौ यत्र पादौ तु भवेतामशरैः समौ ।

संदष्टयमकं नाम विज्ञेयं तद् युधैर्यथा ॥ ७६ ॥

१. 'पादस्यान्ते तथा चादौ' फा. २. 'तत्र' फा. ३. 'मायामायावद्रवतीना
.....'क ख. ४. 'सभ्रमर' क ख. ५. 'अधेनैकेन' फा. ६. 'प्रा-
ण्डर' फा. ७. 'उत्क्रम्य' फा. ८. 'यदि' फा. ९. 'तद्विज्ञेयमिदं यथा' फा.
१०. 'स पूर्वं वानरो भूया' फा. ११. 'ओकार्यमिदं क-ख-पुस्तकयोःप्रदितम् ।
१२. 'यु' फा. १३. 'वाणैरनुपुद्गैः' फा. १४. 'सचिताधिता.' फा. १५. 'हता
हतानरा.' फा. १६. 'भावित्रे' क ख. १७. 'भरतामशरै समे' क-ख.
१८. 'तत्तु पं यथा' क-ख.

पश्य पश्य रमणस्य मे गुणान्येन येन वशगां करोति माम् ।
 येन येन दिनमेति दर्शनं तेन तेन वशगां करोति माम् ॥ ७७ ॥
 आदौ पादस्य यत्र स्यात्समावेशः समाक्षरः ।
 पादादियमकं नाम तद्विज्ञेय बुधैर्यथा ॥ ७८ ॥
 विष्णुः सृजति भूतानि विष्णुः संहरति प्रजाः ।
 विष्णुप्रसूतं त्रैलोक्यं विष्णुर्लोकादिदैवतम् ॥ ७९ ॥
 पादस्वान्त्यं पदं यत्र द्विद्विरेकमिहोच्यते ।
 पादान्ताग्रेडितं नाम विज्ञेयं निपुणैर्यथा ॥ ८० ॥
 विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः कथाभिधानं स्मरणं पदे पदे ।
 यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनस्तथागता ते रजनी विना विना ॥ ८१ ॥
 सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।
 चतुर्व्यवसितं नाम विज्ञेयं तद्बुधैर्यथा ॥ ८२ ॥
 सावारणानामयमेव कालः सावारणानामयमेव कालः ।
 सावारणानामयमेव कालः सावारणानामयमेव कालः ॥ ८३ ॥
 नानारूपैः स्वरैर्युक्तं यत्रैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
 तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं पीठकैर्यथा ॥ ८४ ॥
 हली बली लली माली शूली जाली लली जली ।
 बलो बलोचलोलाक्षो मुसली त्वभिरक्षतु ॥ ८५ ॥
 [असौ हि रामारतिविग्रहः प्रियारहः प्रगल्भारमण रहोगतम् ।
 रतेन रात्रिं रमयेत् परेण वा न चेदुदेप्यत्यरुणः पुरोरिपुः ॥ ८६ ॥

१. 'यस्य यस्य' इति का. २. 'गुणा' इति का. ३. 'येन येन हि समेति' इति का.
 ४. 'सहरति' इति का. ५. 'प्रसूत' इति का. ६. 'लोकाधिदैवत' इति का. ७. 'यस्य'
 इति का. ८. 'न्यवसितं' इति का. ९. 'सावारणानाम्' इति चतुर्ध्वपि पादेषु का पुः-
 स्तके. १०. 'यत्र' इति का. ११. 'पण्डितै' का.

१२. 'हली बली लली माली शूली लालसरसली ।

बली नलो चनो लोडो मुसली त्वभिरक्षतु ॥'

इति का. पुस्तकटिप्पण्याम्. १३. 'त्वभिरक्षतु' का. १४. एषा श्लोकद्वयी का एत पुस्त-
 कयोर्नास्ति ।

स पुष्कराक्षः क्षतजीक्षिताक्षः क्षरन्क्षतेव्यः क्षतर्जं दुरीक्षः ।

क्षतैर्गवाक्षैरिव संवृताक्षः साक्षात् सहसाक्ष इवावभाति ॥ (?)] ८७

एभिरर्थक्रियापेक्षं काव्यं कार्यं तु लक्षणैः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यदोषाः (पान्) समासतः ॥ ८८ ॥

गूढार्थमर्थान्तरमर्थहीनं मित्रार्थमेकार्थमभिष्टुतार्थम् ।

न्यायादपेतं विषमं विसंधि शब्दच्युतं वै दश काव्यदोषाः ॥ ८९ ॥

पर्यायशब्दाभिहितं गूढार्थमभिसंज्ञितम् ।

अवर्ण्यं वर्ण्यते यत्र तदर्थान्तरमिष्यते ॥ ९० ॥

अर्थहीनं त्वसंबद्धं सा (?) त्वशेषार्थमेव च ।

• मित्रार्थमभिविज्ञेयमसम्यं आम्यमेव च ॥ ९१ ॥

[वि]वक्षितोऽन्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन मिद्यते ।

मित्रार्थं तदपि प्राहुः काव्यं काव्यविल(च)क्षणाः ॥ ९२ ॥

एकार्थस्याभिधानं यत्तदेकार्थमिति स्मृतम् ।

अभिष्टुतार्थं विज्ञेयं यत्पादेन समस्यते ॥ ९३ ॥

न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।

वृत्त[दोषो] भवेच्चत्र विषमं नाम तद्भवेत् ॥ ९४ ॥

अनुप्रतिष्ठाशब्दं यत्तद्विसंधीति काशितम् ।

शब्दहीनं च विज्ञेयमशब्दस्य च योजनात् ॥ ९५ ॥

एते दोषाम्बु विज्ञेयाः सूरिभिर्नाटकाश्रयाः ।

गुणा [विपर्य]यादेषां माधुर्यौदार्यलक्षणाः ॥ ९६ ॥

श्लेषः प्रसादः समता समाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।

अर्थस्य च व्यक्त्तरुद्धारता च कान्तिश्च काव्यार्थगुणा दशैते ॥ ९७ ॥

१. 'अर्थक्रियापेक्षः' का. २. 'काव्यशेषास्तथाविधानं' का. ३. 'अगूढमर्थान्तर-
मर्थहीनं' का. ४. इतोऽप्रेतनं सार्धश्लेषपदकं काशीस्थलिखितपुस्तके नास्तीति का.
सु. पु. टिप्पणी. ५. 'भेदः' क-ख. ६. 'एत एव विपर्यया गुणाः. काव्येषु
कीर्तिताः' का. ७. 'काव्यस्य गुणा दशैते' का.

ईप्सितेनार्थजातेन संबद्धानुपरस्परम् ।
 श्लिष्टता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते ॥ ९८ ॥
 विचारगहनं यत्स्यात्स्फुटं चैव स्वभावतः ।
 स्वतः सुप्रतिबद्धं च श्लिष्टं तत्परिकीर्तितम् ॥ ९९ ॥
 अथैानुक्तो बुधैर्यत्र शब्दादर्थः प्रतीयते ।
 मुख(स्य ?)शब्दार्थसंयोगात्प्रसादः परिकीर्त्यते ॥ १०० ॥
 नातिचूर्णपदैर्युक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः ।
 न दुर्बोधा तैश्च कृता समत्वात्समता मता ॥ १०१ ॥
 अंभियुक्तैर्विशेषस्तु योऽर्थस्यैवोपलभ्यते ।
 तेन चार्थेन संपन्नः समाधिः परिकीर्त्यते ॥ १०२ ॥
 बहुशो यत्कृतं काव्यमुक्तं वापि पुनः पुनः ।
 नोद्वेजयति तस्माद्धि तन्माधुर्यमुदाहृतम् ॥ १०३ ॥
 समोसवद्भिर्विविधैर्विचित्रैश्च पदैर्युतम् ।
 सा तु (?) स्रैरुदारैश्च तदोजः परिकीर्त्यते ॥ १०४ ॥

१. पद्यमेतत् काशीस्थलिखितपुस्तके नास्तीति का. सु. पु टिप्पणी. २. 'विचार्य-
 ग्रहणं वृत्त्या' इति का-पुस्तके. ३. 'सुप्रतिबन्ध' का. ४. 'परिकीर्त्यते' का.
 ५. 'अप्यनुक्तो' का. ६. 'शब्दोऽर्थो वा' का. ७. 'सुप्रतिबन्धार्थसंयोगात्' का.
 ८. काशीमुद्रितपुस्तके तु—

'अन्योन्यतदर्थं यत्र तथा ह्यन्योन्यभूषणम् ।

अलंकारगुणाथैव समासात् समता यथा ॥'

इति समतालक्षणम् ।

९. 'उपमास्त्रियहिष्टाना(?) अर्थाना यन्नतस्वथा ।

प्राप्तानां चातिसंयोगः समाधिः परिकीर्त्यते ॥

इति का. पुस्तके पाठः ।

१०. 'यच्छ्रुतं वाक्यं' इति का-पुस्तके. ११. 'यस्माद्धि' इति-शा पुस्तके. १२. 'इति
 स्मृतम्' इति का पुस्तके.

१४. 'अवगीताविहीनोऽपि स्यादुदात्तावभावकः ।

यत्र शब्दार्थसंपत्तिस्तदोजः परिकीर्तितम् ॥' इति का-पुस्तके.

सुखप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसंधिभिः ।
 सुकुमारार्थसंयुक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते ॥ १०५ ॥
 सुप्रसिद्धा धातुना तु लोककर्मव्यवस्थिता ।
 या क्रिया क्रियते काव्ये सार्थव्यक्तिः प्रकीर्त्यते ॥ १०६ ॥
 दिव्यभावपरीतं यच्चृङ्गाराद्भुतयोजितम् ।
 अनेकभावसंयुक्तमुदारं (तं ?) तत्प्रकीर्तितम् ॥ १०७ ॥
 यैन्मनःश्रोत्रविषयमाहादयति हीन्दुवत् ।
 लीलाघर्थोपपन्नां वा तां कान्तिं कवयो विदुः ॥ १०८ ॥
 एवमेते खलंकारा गुणा दोषाश्च कीर्तिताः ।
 प्रयोगमेपां च पुनर्वक्ष्यामि रससंश्रयम् ॥ १०९ ॥
 [लघ्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।
 काव्यं कार्यं तु काव्यज्ञैर्वीरौद्राद्भुताश्रयम् ॥ ११० ॥]
 सुर्वक्षरप्रायकृतं वीभत्से करुणे तथा ।
 कदाचिद्वीरौद्राभ्यां यदा घर्षणजं भवेत् ॥ १११ ॥
 रूपदीपकसंयुक्तं नीर्यावृत्तसमाश्रयम् ।
 शृङ्गारे तु रसे कार्यं काव्यं स्यान्नाटकाश्रयम् ॥ ११२ ॥
 उत्तरोत्तरसंयुक्तं वीरे काव्यं तु यद्भवेत् ।
 जगत्यातिजगत्यां वा संकृत्यां (त्या ?) चापि तद्भवेत् ॥ ११३ ॥

१. 'मुख्यप्रयोज्यैर्यच्छब्दैर्युक्तं सुश्लिष्टसंधिभिः ।' इति क-ख-पुस्तकयोः । २ 'सुकु-
 मारं' इति क-ख.

३. 'यस्मार्थातुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते ।

अनन्तरे प्रयोगस्य सार्थव्यक्तिरुदाहृता ॥' इति का-पुस्तके.

४. 'अनेकार्थविशेषं यत् सूक्तैः सौष्ठवसंयुतैः ।

उपेतमतिस्त्रिभिर्हृदात्तं तद्य कीर्त्यते ॥' इति का-पुस्तके.

५. 'यो मनःश्रोत्रविषयः प्रसादजनको भवेत् ।

शब्दबन्ध-प्रयोगेण च कान्त इति भव्यते ॥' इति का-पुस्तके.

६. पश्चिमदिक्कं का-पुस्तके.

७. 'रीडवीराभ्याम्' इति का-पुस्तके.

८. 'भा-

र्यावृत्तसमाश्रयम्' इति का-पुस्तके.

९. 'शृङ्गारे रसकार्यं तु' इति का-पुस्तके ।

१०. 'जगत्यां वा' इति का-पुस्तके.

११. 'संस्कृत्यां श्रीणि योजयेत्' इति क-ख.

तथैव युद्धसंफेटी प्रकृत्यां संप्रयोजितौ ।
 करुणे शकरी चैव तथा चातिधृतिः स्मृता ॥ ११४ ॥
 यद्द्वीरे कीर्त्यते छन्दस्तद्रौद्रे संप्रयोजयेत् ।
 शेषाणामर्थयोगेन छन्दः कार्यं तर्था रसः ॥ ११५ ॥
 त्रिविधं ह्यक्षरं कौव्ये विज्ञेयं नाटकाश्रयम् ।
 ह्रस्वं दीर्घं भुतं चैव रसभावविभावकम् ॥ ११६ ॥
 एकमात्रं भवेद्भ्रस्वं द्विमात्रं दीर्घमिष्यते ।
 भुतं चैव त्रिमात्रं स्यादक्षरं वर्णसश्रयम् ॥ ११७ ॥
 स्मृते वासूचिते चैव तथा च परिदेविते ।
 पठतां ब्राह्मणानां च भुतमक्षरमिष्यते ॥ ११८ ॥
 आकारस्तु स्मृते कार्यं हुंकारं वाप्यसूचिते ।
 परिदेविते च हुंकारमोकारोऽध्ययने तथा ॥ ११९ ॥
 ह्रस्वदीर्घभुतानीह यथाभावं यथारसम् ।
 कौव्ययोगेष्वक्षराणि यथाशोभं निवेशयेत् ॥ १२० ॥
 ये चन्धाः पूर्वमुद्दिष्टा विषमार्धसमासमाः ।
 उदारमधुरैः शब्दैः कार्यास्ते स्यू रसानुगाः ॥ १२१ ॥
 शब्दानुदारमधुरान्प्रमर्दोभिनेयान्
 नाट्याश्रयान् (नुः) कृतिषु प्रयतेत कर्तुम् ।

१. तथैवादिश्लोकद्वय क पुस्तके न दृश्यते, अप क्-पुस्तके—

‘तथैव युद्धसंफेटी उत्कृत्यां संप्रकीर्तितौ ।

करुणे शकरी ज्ञेया तथैवातिधृतिर्भवेत् ॥’ इति पाठ .

२. ‘कीर्तिर्न’ का. ३. ‘रौद्रेऽपि प्रयोजयेत्’ का. ४. ‘प्रयोक्तृभिः’ का.
 ५. ‘कव्ये’ का. ६. ‘स्वशोजनात्’ का. ७. ‘वालयुते चैव’ का. ८. ‘अकारस्तु
 स्मृते कार्ये’ का. ९. ‘ऊकारश्चाप्यसूचिते’ का. १०. ‘परिदेविते च हाकार’ का.
 ११. ‘कव्ययोगेषु सर्वेषु ह्याकाराणि कृतो जयेत् ।’ का. १२. ‘उदारशब्दैर्मधुरैः’ का.
 १३. ‘तेऽर्धवशानुगाः’ का. १४. ‘प्रमदाभिधेया’ क र. १५. ‘नाट्याश्रया सुगति
 प्रयते च’ क-ख; ‘नाट्याश्रयान् कृतिषु’ का.

तैर्भूषिता बहु विभान्ति हि काव्यबन्धाः

पद्माकरा विकसिता इव राजहंसैः ॥ १२२ ॥

चेक्रीडितप्रकृतिभिर्विकृतैश्च शब्दै-

र्युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगाः ।

यैश्चक्रियेव शरवर्मघरैर्घृताक्तै-

र्वेश्याद्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तैः ॥ १२३ ॥

मृदुललितपदाब्जं गूडशब्दार्थहीनं

जनपदसुखैर्बोधयं युक्तिमेतृत्ययोज्यम् ।

बहुकृतरसमार्गं संधिसंधानयुक्तं

भवंति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम् ॥ १२४ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रेऽलंकारलक्षणो नाम धोऽधोऽध्यायः ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

एवं तु संस्कृतं पाठ्यं मया प्रोक्तं समासतः ।

प्राकृतस्य तु पाठ्यस्य सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

एतदेव विपर्यक्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।

विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ २ ॥

त्रिविधं तद्य विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।

समानशब्दैर्विश्रष्टं देशीमंतमथापि वा ॥ ३ ॥

कमलामलरेणुतरङ्गलोलसलिलादिवाक्यनंपन्नम् ।

प्राकृतचन्द्रेष्वेवं संस्कृतमपि योगमुपयाति ॥ ४ ॥

१. 'चक्रीडितप्रकृतिभि' क-र. २. 'तु' का. ३. 'इणाजिनाशरवर्मघरैर्घृताक्तै-
र्विभ्याद्विजैरिव कमण्डलुदण्डहस्तै.' का. ४. 'पदान्' का. ५. 'युजनसु-
खयोग्यं युक्तिमश्रुतयोग्यम्' का. ६. 'बहुतराश्रुतमार्गं' का. ७. 'घ (?) भवति
शुभकार्यं नाटकप्रेक्षकाणाम् ।' क-र. ८. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पागनिनयो
नाम सप्तदशोऽध्यायः' इति का. ९. 'अथ अष्टादशोऽध्यायश्चारात्मकः ।' इति का.
१०. 'द्विजोत्तमा.' का. ११. 'श्रुतमपि' का. १२. 'समानशब्दैर्विश्रष्टं' का.
१३. 'देशीगुणमथापि च' का. १४. 'दंश्रुतनिच प्रयोगमुपयाति' का.

ये वर्णाः संयुक्ताः स्वरवर्णाः.....स्त्रीनतां चापि ।
गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति ज्ञेयाः ॥ ५ ॥

यथा—

एतु आरपराइंज अंकारपरंभयापायणच्छिव ।

सायारमज्जिमाइय क्वचभ्रतवसराणि हणाइं ॥ ६ ॥

चचंति कगत दयवा लोवं अत्थंवसि स्वहत्तिसरा ।

स्वद्यथमद्यभाउणहत्तंतुवेत्ति अत्थं अ मुंघना ॥ ७ ॥(६)

उधरफुतरसासाहे हाफुल्लुवयापणच्छिमोत्तूणवंइदोद्रहपइजाइस्व ।

स्वयपघभाणहथानेमुहकहापहुसुरिच्छेसु कगतदजवाणविच्चांवीयंमिठि-
उसरोहोइच्छे ॥ ८-९ ॥ (?)

इति चै पकारो नित्यं बोद्धव्यः पट्पदादियोगे तु ।

क्लिंशब्दो रेफान्तो भवति तथा क्वुत्ति खलु शब्दः ॥ १० ॥

उं इति भवति टकारो भट्टकुटकुटितराचेपु ।

सैत्वं च भवति शषयोः सर्वत्र तथाहि स स आदेशः ॥ ११ ॥

१. 'ये वर्णाः संयोगात् स्वरवर्णान्यन्वन्वूनता चापि ।' इति का. २. 'एतु—' इत्यारभ्य
'—कार्यः प्रयोगेऽस्मिन्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽतीवाशुद्धो वर्तते, तथा च द्वित्रस्थले लेखका-
दिदोषवशेन काश्चनार्या अपि गद्यतामापन्ना. 'एओ आर पराणिअकार परीचवा अएणा-
यिवसआरमसिमाइतवर्गंतवर्गनिगणावंच्छतिक्वतदवयवालोरेसवअयचसेव इति सराखप-
तुघब्दाज्ज इहत्थ उचयि अ अमुचंताउच्चउरयरोहे । णहुंतोअवअएणं यिमोहूणभ्रभवेत्रप-
रुश्रुद्दगचन्द्रा रंमुकगतिदवाणअणिचलो पजमपिओसरोहोलकूपी ॥' इति का-पुस्तके
३. 'च' इति क-ख पुस्तकयोस्तुटितम्. ४. 'क्लिंशब्दान्तो रेफो भवति तथा चं निति-
लशब्द.' इति क-ख-पुस्तकयोः 'क्लिं' इति भवति. ५. 'उ इति च भवति उकारो' इति
क-ख पुस्तकयोः. ६. 'नडकडुटी.....तडागेपु' इति क-ख-पुस्तकयोः. ७. 'उं' इति
स्यात्, तथा च 'उं उ.' इति सूत्रेण उल्लेखिधानं युज्यते, एवं सति 'नउभट्टुहीतडागेपु'
इति पठनीयम्. ८. 'शयोः स.' इति सूत्रानुसारेण 'पशयो.' इति पाठव्यवसासे इवे
'विससद्वा' इति साधीयान्पाठो भवितुमर्हति. ९. 'सर्वत्र तथाहि विससद्वा' इति
क-ख-पुस्तकयोः.

अस्पष्टश्च दकारो भवत्यनादौ तकारं इतरार्धे । . . .
 बड्यांतडागतुल्यो भवति डकारोऽपि च लकारः ॥ १२ ॥
 'पंधमधुशब्दे च तथा घकारवर्णो हकारतां याति ।'
 सत्रे च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकारः ॥ १३ ॥
 आपाणं आवाणं भवति पकारेण बत्वयुक्तेन ।
 अथथादिकेषु तु थकारवर्णो व्रजति हत्वम् ॥ १४ ॥
 पैरुसं फरुसं विधात्पकारवर्णोऽपि फत्वमुपयाति ।
 यस्तुं मृगः सोऽपि मओ यस्तु मृतः सोऽपि तथैव ॥ १५ ॥
 ओकारत्वं गच्छत्यौकारश्चोर्पंधादिषु नियुक्तः ।
 प्रंचयाचिराचलादिषु चकारवर्णोऽपि च यकारः ॥ १६ ॥
 अपरस्वरनिष्पन्ना ह्येवं प्राकृतसमाश्रया वर्णाः ।
 संयुक्तानां तु पुनर्वक्ष्ये परिवृत्तिसंयोगम् ॥ १७ ॥
 श्रित्सप्तां च्छ इति ध्यक्षयोर्भवति तु ज्ञकारः ।
 षः ष्टः स्तः त्यः प्णस्रक्ष्णां ष्टः क्षः सकाररूपो हि ॥ १८ ॥

१. 'इतरार्धे.' क-ख. २. 'वनवमोनागतुल्ये (?)' इति क-ख-पुस्तकयोः.
 ३. 'हो ल.' इत्यनेन सरात्परस्वार्संयुक्तस्यानादेर्दस्य प्रायो लो भवति, तेन 'वल-
 भामुहं गदलो तलागं' इत्यादयः सिध्यन्ति. ४. 'च' इति का-पुस्तके नास्ति.
 ५. 'शठपाठपीठिभादिषु कारवर्णोऽपि छत्वमायाति ।' इति क-ख-पुस्तकयोः.
 'ठकारवर्णे.' इत्युचितम्, तथा च 'ठो ढः' इति सूत्रेण सपरात्परस्वार्संयुक्तस्यानादेर्दस्य
 दत्ते 'शठपाठपीठिकारिषु ठकारवर्णोऽपि छत्वमायाति' इति पाठो युक्तः. ६. 'मकारोऽपि'
 इति क-ख. 'नो ण' इत्यनुसारेण नकारस्य णत्वे 'नकार.' इति पाठो ज्यायान्. ७. 'पौ
 व.' इति रीत्या प्रादिभ्यो षो शिषीयत्वे तेनैवं संगच्छते. ८. 'धनम्' इति क. ९. 'पर-
 पणा' (?) इति क-ख. १०. 'यस्तु मृतः सोऽपि मओ द्वियस्तुमृतोऽपि मओ
 यस्तुमृगः सोऽपि तथैव' (?) इति क-ख. ११. 'ओत् ओत्' इति सूत्रेण.
 १२. 'चोपधारिषु' (?) इति का. १३. 'प्रबलविता बलारिषु भवति चकारोऽपि च
 चकार.' इति क-ख. १४. 'अपरस्वर' इति क-ख. १५. 'च' इति का.

१६. 'इत्याद्याच्छ इति तथा रसैस्तु तद्वारयोग उपपन्नः ।
 तस्यो अक्षररथास च संयोगः द्वावयम'योर्'इत्येतेऽपः सेतो छन्दसोद्धारणः ॥

आश्वर्यं मात्सर्यं चेत्यनयोर्यस्य रियं च तथा ।

उत्साहश्चोच्छाहो पथ्यं पच्छं च विज्ञेयम् ॥ १९ ॥

तुभ्यं तुज्झं मर्हं मज्झं विन्ध्यश्च भवति विंज्ज इति ।

दृष्टो दल्ल (दृष्टो ददृ) इति स्यात् हस्तोऽपि च हत्य इत्येवम् ॥ २० ॥

ग्रीष्मो गिन्हो च तथा श्लक्ष्णां (क्ष्णं?) लण्हं सदा तु विज्ञेयम् ।

कृष्णः कण्हो च भवेत् यक्षो जवलो च पल्लङ्ग पर्यङ्के ॥ २१ ॥

विपरीतमयोगेन ब्रह्मादौ स्याद्बृहस्पतौ फत्वम् ।

यज्ञैश्च भवति जहो मीष्मो भिष्मोति विज्ञेयः ॥ २२ ॥

उपरिगतोऽधस्ताद्वा भवेत्कारादिकस्तु यो वर्णः ।

स हि संयोगविहीनः शुद्धः कार्यः प्रयोगेऽस्मिन् ॥ २३ ॥

एवमेतत्तु विज्ञेयं प्राकृतं संस्कृतं तथा ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ॥ २४ ॥

भाषा चतुर्विधा ज्ञेया देशरूपप्रयोगतः ।

संस्कृतं प्राकृतं चैव यत्र पाठ्यं प्रयुज्यते ॥ २५ ॥

अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ।

आश्वर्यं अञ्चरियं निश्चयमिच्छन्ति गिच्छयन्ति तथा ।

उत्सादो उत्साहो पथ्यं पथ्यं च विज्ञेयम् ॥

तुभ्यं तुज्झं मर्हं मज्झं विन्ध्यश्च भवति विज्ञेति ।

दृष्टो दत्थोऽस्ति तथा हस्तोऽपि च भवति हत्येति ॥

ग्रीष्मो ग्रीष्मोति तथा श्लक्ष्णं सहं सदा तु विज्ञेयम् ।

लण्हं उल्लं जक्षो जक्षोऽहश्च भवति पल्लं ॥ इति क-ख-पुस्तकयोः ।

१. 'उत्सादो—उच्छाहो' इति स्यात् 'बोत्साहे थो ह्वरः' इति सूत्रेण तयामिधानात्, 'मज्झं' इत्युचितम्, 'विंज्जेति' इत्युचितम्, 'विज्जा' इति वियायाः प्राकृतम्, 'दिङ्गिति' इति साधुः, 'गिन्हो' इत्युचितम् 'पद्मःमध्यस्तद्वा म्ः' इति तद्विधायकं शास्त्रम्, 'सहं' इत्युचितम्, 'उल्लं इति सुकम्, २. 'विपरीते हसयोगो' इति क-ख, ३. 'यज्ञो भवति च यज्ञो' इति क-ख, ४. 'भिष्मोति' इति क-ख, ५. 'उपरिगतो हस्ताद्वा भवेत्कारादिकस्तु' इति क-ख; 'उपरिगतेतौघस्तान्वा' इति फा, ६. 'शुद्धं कार्यं प्रयोगेऽस्मिन्' इति फा, ७. 'एवमेव तु' इति फा, ८. 'देशरूपे' इति क-ख.

तथा जात्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ॥ २६ ॥
 अतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भूसुजाम् ।
 संस्कारपाठ्यसंयुक्ता संम्याग्रामप्रतिष्ठिता ॥ २७ ॥
 विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ।
 म्लेच्छशब्दोपचारा च भारतं वर्षमाश्रिता ॥ २८ ॥
 अथ या जात्यन्तरी भाषा प्रार्मारण्यपशूद्भवा ।
 नानाविहंगजां चैव नाट्यधर्मा प्रयोगतः ॥ २९ ॥
 जातिभाषाश्रयं पाठ्यं द्विविधं समुदाहृतम् ।
 प्राकृतं संस्कृतं चैव चातुर्वर्ण्यसमाश्रयम् ॥ ३० ॥
 घीरोद्धते घीरंललिते घीरोदात्ते तथैव च ।
 घीरप्रशान्ते च तथा पाठ्यं योज्यं तु संस्कृतम् ॥ ३१ ॥
 एषामेव तु सर्वेषां नौयकानां प्रयोगतः ।
 कौरणव्यपदेशेन प्राकृतं तु प्रयोजयेत् ॥ ३२ ॥
 ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य ऐश्वर्येण हुतस्य च ।
 दारिद्य्रेण प्रमत्तस्य दारिद्य्रेण हुतस्य च ॥ ३३ ॥
 उत्तमस्यापि हुतैः प्रकृतं संप्रयोजयेत् ।
 व्याजलिङ्गप्रतिष्ठानां श्रमणानां तपस्विनाम् ॥ ३४ ॥
 भिक्षुचार्यचराणां च(?) प्राकृतं संप्रयोजयेत् ।
 बाले ग्रहोपमृष्टे च स्त्रीणां च प्रकृतौ तथा ॥ ३५ ॥

१. 'नाट्यप्रकीर्तिता' इति का. २. 'अभिभाषा' इति का. ३. 'न्यायप्रतिष्ठिता'
 इति का. ४. 'द्विविधा' इति का. ५. 'आश्रितम्' इति क. ख. ६. 'श्रम्या' इति
 का. ७. 'विहंगजा' इति का. ८. 'प्रयोगतः' इति क. ख. ९. '...ति' इति
 क. ख. १०. 'घी...ललिते' इति क. ख. ११. 'नाट्यज्ञाना' इति क. ख. इति का.
 १२. 'कौरणव्यपदेशेन' इति क. ख. १३. 'संप्रयोजयेत्' १४. 'का-पुस्तके तु—

'ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्य्रेण हुतस्य च ।' इत्येव श्लोकार्थम् ।

१५. 'पठत' इति का. १६. '...कृत' इति क. ख. १७. 'व्याजलिङ्गं' इति क. ख.
 १८. 'भिक्षुचरणाणां' इति क. ख. १९. 'स्त्रीणां स्त्रीप्रकृतौ तथा' इति का.

नीचे मत्ते सलिङ्गे च प्राकृतं पाठ्यमिष्यते ।
 परित्राण्मुनिशान्तेषु वा(शा ?)क्येषु श्रोत्रियेषु च ॥ ३६ ॥
 द्विजा ये चैव लिङ्गस्थाः संस्कृतं तेषु योजयेत् ।
 राज्ञश्च गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ॥ ३७ ॥
 कालावस्थान्तरकृतं योज्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ।
 संधिविग्रहसंबद्धं तथा चाप्यशुभं शुभम् ॥ ३८ ॥
 ग्रहनक्षत्रचरितं खगानां रुतमेव च ।
 सर्वमेतद्धि विज्ञेयं कार्यबन्धे शुभाशुभम् ॥ ३९ ॥
 नृपपत्न्या भवेत्पाठ्यं संस्कृतं द्विजसत्तमाः ।
 क्रीडार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगस्य सुखाश्रयम् ॥ ४० ॥
 क्रीडालीलार्थकं चैव पाठ्यं वेश्यासु संस्कृतम् ।
 लोकोपचारज्ञानार्थं क्रीडार्थं पार्थिवस्य तु ॥ ४१ ॥
 निर्दिष्टं शिल्पकार्येषु नाटके संस्कृतं वचः ।
 आम्नायसिद्धं सर्वासां शुभमप्सरसां वचः ॥ ४२ ॥
 संसर्गाद्देवतानां वै तद्धि लोकोऽनुवर्तते ।
 छन्दसैः प्राकृतं पाठ्यं स्मृतमप्सरसां भुवि ॥ ४३ ॥
 मानुषीणां च कर्तव्यं कारणार्थव्यपेक्षया ।
 न वर्बरकिरातान्भद्रविडोद्यासु जातिषु ॥ ४४ ॥
 नाट्ययोगे तु कर्तव्यं काव्य भाषासमाश्रयम् ।
 जातिष्वेतासु सर्वासु श्रद्धासु च द्विजोत्तमाः ॥ ४५ ॥

१. 'परिभाट्'(?) इति क-र. ; 'परित्राण्मुनिशान्तेषु चैशु(?) श्रोत्रियेषु च' इति का.
 २. 'कार्यावस्थान्तरकृतं' इति का. ३. 'सपत्नम्' इति का. ४. 'अशुभाशुभम्' इति
 का. ५. 'यस्माद्राजा' इति क र. ६. 'कालाभ्यासाश्रयं' इति क-र. ७. 'लोकोपचार-
 ज्ञानार्थं' इति क-र. ८. 'शिल्पकार्यास्तु' इति क-र. ९. 'शुभं चाप्सरसां वचः'
 इति का. १०. 'भव' इति क-र. ११. 'छन्दसः' इति का. १२. 'वाक्यं' इति का.
 १३. 'मानुषाणां' इति का. १४. 'दमिलाद्यासु' इति का. १५. इत. प्रमृति
 ओकचतुष्टयी काशीस्थलिखितपुस्तके नास्तीति का पुस्तकटिप्पणी.

सौरसेनं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

अथवा छन्दतः कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके ।

..... ॥ ४७ ॥

मागध्यवन्तिजा प्राच्या सूरसेन्यर्धमागधी ।

बाह्रीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ४८ ॥

शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्र(डू)जाः ।

हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृता ॥ ४९ ॥

मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्धमागधी ॥ ५० ॥

प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।

नायिकानां च सखीनां च सूरसेनाविरोधिनी ॥ ५१ ॥

योर्धनागरकादीनां दाक्षिणात्याथै दीव्यताम् ।

बाह्रीकभापोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥ ५२ ॥

शबराणां शकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।

संकारभाषा योक्तव्या पाञ्चाली पुलकसादिषु ॥ ५३ ॥

अङ्गारकारव्याधानां काष्ठयन्त्रोपजीविनाम् ।

योज्या शबरभाषा तु किञ्चिद्धानौकसी तथा ॥ ५४ ॥

गवाश्वाजाविकौष्ट्रादिघोषस्थाननिवासिनाम् ।

आभीरोक्तिः शाबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ ५५ ॥

सुरङ्गालिनकादीनां (ना) मौष्टिकानां च रक्षसाम् ।

१. 'नराणा चैवा' इति फा. २. 'योज्या भाषा अवन्तिजा' इति फा. ३. 'सौर-
सेन्यविरोधिनी' इति फा. ४. 'योर्धनागरिकादीनां' इति फा. ५. 'च' इति फा. ६.
'बाह्रीक' इति फा. ७. 'संकारभाषा' इति फ-ख. ८. 'वाण्डाली पुलकसादिषु च'
इति फ-ख. ९. 'काष्ठयन्त्रोपजीविनाम्' इति फ-ख. १०. अत्र फा-पुस्तके 'विन्ध्य-
सागरमध्ये तु' इत्याद्यूनपठितमोऽप्रेतनः श्लोकः. ११. 'स्यात्' इति फा. १२. 'सुर-
ङ्गवन्तकादीनाम्' इति फा. १३. 'सौष्टीकाराथ रक्षिणाम् (?)' इति फा.

व्यसने नायकानां स्यादात्मरक्षासु मागधी ॥ ५६ ॥

गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः संप्रकीर्तिताः ।

एकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५७ ॥

विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः धृतिमागताः ।

नकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥

सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वैत्रैवत्युत्तरेषु च ।

ये देशास्तेषु कुर्वात चकारबहुलामिह ॥ ५९ ॥

हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये च देशाः समाश्रिताः ।

उकारबहुलां तज्ज्ञस्तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६० ॥

चर्मण्वतीनदीपारे ये चार्बुदसमाश्रिताः ।

तकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥

एवं भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।

अत्र नोक्तं मया यच्च लोकाद्वाह्यं बुधैस्तु तत् ॥ ६२ ॥

एवं भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।

पुनर्वाक्यप्रचारं तु लौकिकं संनिबोधत ॥ ६३ ॥

उत्तमैर्मध्यमैर्हीनैर्ये संभाष्या यथा नराः ।

समानोत्कृष्टहीनास्तु नाटके तान्निबोधत ॥ ६४ ॥

देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।

भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषां योषितस्तथा ॥ ६५ ॥

१. 'नायिकादीनां' इति का.

२. 'न चर्करिरातान्प्रद्विटायासु जातिषु ।

नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रयम् ॥'

पद्यमिदं का-पुस्तके नास्ति क-र-पुस्तकयोरप्यागतपूर्वमेतत्पद्यमत्र पुनरपि वर्तते.

३. 'वैत्रवत्यन्तरेषु' इति का. ४. 'येऽन्यदेशान्' इति का. ५. 'तेषु नित्यं भाषां प्रयोजयेत्' इति का. ६. 'अथ' इति का. ७. 'अत्र का-पुस्तके—'इति भारतीय नाट्यशास्त्रे भाषाविधानं नाम शष्टादशोऽध्यायः । एकोनविंशत्यायप्रारम्भः ।' इत्यधिकम्.

८. 'च' इति का.

देवाश्च लिङ्गिनश्चैव नानाश्रुतर्घराश्च ये ।
 भगवन्निति ते वाच्याः पुरुषैः स्त्रीभिरेव च ॥ ६६ ॥
 आर्येति ब्राह्मणं ब्रूयान्महाराजेति पार्थिवम् ।
 उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं तातेति चैव हि ॥ ६७ ॥
 छन्दतो नामभिर्वाच्या ब्राह्मणैस्तु नराधिपाः ।
 तत्क्षाम्यं तु महीपालैर्यस्मात्पूज्या द्विजोत्तमाः ॥ ६८ ॥
 ब्राह्मणैः सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति वा ।
 शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्यो हीनैरार्येति नित्यशः ॥ ६९ ॥
 समैः संभाषणं कार्यं येन नाम्ना तु संज्ञितः ।
 हीनैः सपरिहारं तु नाम्ना संभाष्य उत्तमः ॥ ७० ॥
 नियोगाधिकृता ये तु पुरुषा योषितस्तथा ।
 कारुण्यैः शिल्पिनश्चैव संभाष्यास्ते तथैव हि ॥ ७१ ॥
 मान्यो भावेति वक्तव्यः किञ्चिद्गुणस्तु मारिपः ।
 समानोऽर्थं वयस्येति हंहो हन्तेति चाधमैः ॥ ७२ ॥
 आयुष्मन्निति वाच्यस्तु रथी सूतेन सर्वदा ।
 तपस्वी च प्रशान्तश्च साधो इति हि शब्दघते ॥ ७३ ॥
 खामीति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सौम्य भद्रमुखेत्येवं हेपूर्वं धौघमं वदेत् ॥ ७४ ॥
 यद्यस्य कर्म शिल्पं वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 स तेन नाम्ना संभाष्यो नाटकादौ प्रयोक्तृभिः ॥ ७५ ॥
 वत्स पुत्रक तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुनः ।
 वाच्यः शिष्यः सुतो वापि पित्रा वा गुरुणापि वा ॥ ७६ ॥

१. 'श्रुतिधराध' इति फा. २. 'ह्यमात्यसचिवेति' इति फा. ३. 'समं' इति फ-ख.
 ४. 'वारका' इति फा. ५. 'मर्षो भावेति' इति फ-ख. ६. 'मर्षक' इति फ-ख.
 ७. 'हि' इति फा. ८. 'ही हं वा इति वाधम' इति फा. ९. 'तपस्वीव प्रशान्तः सन्'
 इति फ-ख. १०. 'तु' इति फ ख. ११. 'चाधर्म' इति फा. १२. '०लं विद्या' इति
 फ-ख. १३. 'वाप' इति फा.

संभाष्याः शाक्यनिर्ग्रन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभिः ।
 आमन्नणेपु पाखण्डाः शेषास्तु समयाश्रितैः ॥ ७७ ॥
 देवेति नृपतिर्वाच्यो भृत्यैः प्रकृतिभिस्तथा ।
 भद्रेति सार्वभौमस्तु नित्यं परिजनेन हि ॥ ७८ ॥
 राजन्नित्यपिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
 वयस्य राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपतिः ॥ ७९ ॥
 विदूषकेण राज्ञी च चेद्या च भवतीत्यपि ।
 नाम्ना वर्यस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विदूषकः ॥ ८० ॥
 सर्वस्त्रीभिः पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ।
 आर्येति पूर्वजो भ्राता वाच्यः पुत्र इवानुजः ॥ ८१ ॥
 पुरुषामापणं ह्येवं नाट्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 पुनः स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि संभाषां नाटकाश्रयाम् ॥ ८२ ॥
 तपस्विन्यो देवताश्च वाच्या भगवतीति च ।
 गुरुभार्या च वक्तव्या स्थानीया भवतीति च ॥ ८३ ॥
 गभ्या भद्रेति वक्तव्या वृद्धांभ्वेति च नाटके ।
 राजपत्न्यस्तु संभाष्याः सर्वाः परिजनेन तु ॥ ८४ ॥
 भद्रिनी स्वामिनी देवी इत्येवं नाटके बुधैः ।
 देशीति महिषी वाच्या राज्ञा परिजनेन तु ॥ ८५ ॥
 भोगिन्य इति शेषास्तु स्वामिन्य इति वा पुनः ।
 स्वसेति भगिनी वाच्या ज्येष्ठा वत्सेति चानुजा ॥ ८६ ॥
 ब्राह्मण्यार्येति वक्तव्या लिङ्गस्या मैत्रिणी च या ।

१. 'निग्रन्था' इति क-ख. २. 'शेषा' स्वयमुपागत' इति क-ख. ३. 'भेदेति'
 इति क-ख. ४. 'प्रजनेन न हि' इति क-ख. ५. 'ह्यपत्यं पत्ययेन' इति क-ख.
 ६. 'विदूषकेन' इति का. ७. 'देही' इति का. ८. 'नाम्ना च वर्यस्येति' इति क-ख.
 ९. 'पतिः..... ..' इति क-ख. १०. 'स्त्रीणां च वक्ष्यामि. ११. 'संभाषं नाटका-
 श्रयाम्' इति क-ख. १२. 'तपस्विभ्यो' इति क-ख. १३. 'वाच्यास्तु भगवन्निह' इति
 क-ख. १४. 'गुरवार्येति' इति क-ख. १५. 'वृद्धा वाच्येति' इति का. १६. 'च'
 इति का. १७. 'भक्तिनी त्रया' इति क-ख.

पत्नी चार्येति संभाष्या पितुर्नाम्ना सुतस्य सा ॥ ८७ ॥
 समानाभिस्तथा सख्यो हला माप्याः परस्परम् ।
 प्रेष्या हृजेति वक्तव्या स्त्रियो या तूत्तमा भवेत् ॥ ८८ ॥
 अज्जुकेति भवेद्वाच्या वेश्या परिजनेन तु ।
 या त्वत्र वृद्धा सा त्वत्ता माप्या नौट्यजनेन तु ॥ ८९ ॥
 पियेति भार्या शृङ्गारे वाच्या राज्ञेतरेण वा ।
 पुरोधः[ः]सार्थवाहानां भार्या त्वार्येति सर्वदा ॥ ९० ॥
 तद्विज्ञानार्थानि नामानि कार्याणि कविभिर्द्विजाः ।
 औत्पत्तिकानि यानि स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ॥ ९१ ॥
 ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि गोत्रकर्मानुरूपतः ।
 कान्ये कार्याणि कविभिः शर्मवर्मकृतानि च ॥ ९२ ॥
 दत्तप्रायाणि नामानि वणिजां तु प्रयोजयेत् ।
 शौर्योदात्तानि नागानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥ ९३ ॥
 विजयार्थानि नामानि राज्ञस्त्रीणां च कारयेत् ।
 दत्ता मित्रा च सेनेति वेश्यानां नामानि कारयेत् ॥ ९४ ॥
 नानाकुसुमनामानः प्रेष्याः कार्यास्तु नाटके ।
 मङ्गलार्थानि नामानि चेटानामपि कारयेत् ॥ ९५ ॥
 गम्भीरार्थानि नामानि योजयेदुत्तमेषु च ।
 यस्मिन्नामानुसदृशं कर्म तेषां भविष्यति ॥ ९६ ॥
 जातिचेटानुरूपाणि शेषाणामपि कारयेत् ।
 नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तत्त्वतः ॥ ९७ ॥

१. 'वा' इति क-ख. २. 'वेश्या वाच्या' इति क-ख. ३. 'प्रात्यानु' इति क-ख.
 ४. 'परिजनेन तु' इति क-ख. ५. 'पुरोधा.' इति क-ख. ६. 'नार्यस्त्वार्येति' इति
 का. ७. 'तद्विज्ञानार्थानि' इति का. ८. 'उत्पत्तिकानि' इति क-ख. ९. 'प्रख्यात्या-
 तानि (!)' इति का. १०. 'ब्रह्मक्षत्रस्य' इति का. ११. 'राजां स्त्रीणां च' इति का.
 १२. 'वाचना च' इति क-ख. १३. 'वेश्यामिनालि' इति क-ख. १४. 'स्त्रीणां
 चोपाधि योजयेत्' इति क-ख. १५. 'दस्ताद्यानामसदृशं (!)' इति क-ख.

एवं नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिः सदा ।

एवं भाषाविधानादि ज्ञात्वा सर्वमशेषतः ॥

ततः पाठ्यं प्रयुञ्जीत षडलंकारसंयुतम् ॥ ९८ ॥

पाठ्यगुणानिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा—सप्त स्वराः, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णाः, द्विविधा काकुः, षडलंकाराः, षडङ्गानि, इति । तत्र सप्त स्वराः—पङ्कजर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिपादाः । तै एते रसेषूपपाद्याः । यथा—

हास्यशृङ्गारयोः कार्यौ स्वरौ मध्यमपञ्चमौ ।

पङ्कजर्षभौ तथा चैव वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ ९९ ॥

गान्धारश्च निपादश्च कर्तव्यौ कर्तव्ये रसे ।

धैवतश्चैव कर्तव्यो वीमत्से समयानके ॥ १०० ॥

त्रीणि स्थानान्युरःकण्ठशिरांसीति भवन्त्यपि ।

शारीर्यामथ वीणायां त्रिभ्यः स्थानेभ्य एव तु ।

उरसः शिरसः कण्ठात्स्वरः काकुः प्रवर्तते ॥ १०१ ॥

आभाषणं च दूरस्थे शिरसा संप्रयोजयेत् ।

नातिदूरे च कण्ठे च ह्युरसा च समीपतः ॥ १०२ ॥

उरसोदाहृतं वाक्यं शिरसोद्दीपयेद्बुधः ।

कण्ठेन शमनं कुर्याद्वाच्ययोगेषु सर्वदा ॥ १०३ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितः कम्पितस्तथा ।

वर्णाश्चत्वार एव स्युः पाठ्ययोगे तपोधनाः ॥ १०४ ॥

१. 'नामविधानं' इति क-ख. २. का-पुस्तके 'इति' इति नास्ति, किंतु 'तेषामिदानीं लक्षणाभिव्याख्यास्यामः' इति वक्तव्ये. ३. 'मध्यमपञ्च', इति क-ख. ४. 'निपादाः' इति का. ५. 'ते' इति का-पुस्तके नास्ति. ६. 'कर्तव्यो (!)' इति क-ख. ७. 'त्रीणि स्थानानि—उरःकण्ठशिर इति भवति । अपि च' इति क-ख. ८. 'च' इति का. ९. 'तु' इति का. १०. 'दूरस्थं' इति क-ख. ११. 'नातिदूरेऽपि कण्ठेना-प्युरसा चापि पार्श्वतः' इति का. १२. 'शिरसा दीपयेत्' इति का. १३. 'पाठ्यं योगेषु' इति का. १४. 'उदात्ताद्यानुदात्तश्च' इति का.

तत्र हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदाचैर्वारौद्राहुतेपूदात्तकम्पितैः करुणवात्स-
ल्यभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितैर्वर्णैः पाठ्यमुपपादयेदिति । द्विनिघा
काकुः । साकाह्वा निराकाह्वेति । वाक्यस्य साकाह्वनिराकाह्वत्वात् ।

अनियुक्तार्थकं वाक्यं साकाह्वमिति संज्ञितम् ।

नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकाह्वं तदुच्यते ॥ १०५ ॥

अत्र साकाह्वं मन्द्रादितारान्तम्, अनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णालंकारं
कण्ठोरःस्थानगतम् । निराकाह्वं नाम नियुक्तार्थं निर्यातितवर्णालंकारं शिरः-
स्थानगतम् मन्द्रादितारान्तमिति ।

[अथ षडलंकाराः—]

० उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतविलम्बितौ ।

पाठ्यस्यैते षडलंकारा लक्षणं च निबोधत ॥ १०६ ॥

उच्चो नाम शिरःस्थानगतस्वारः स्वरः, स च दूरस्थाभाषणत्रिस्रयोत्तरो-
त्तरसंजल्पदूराह्वानत्रासनार्थं वाद्येषु । दीप्तो नाम शिरस्थानगतस्वारतरः, स
चाक्षेपकलहविवादानर्पोत्कुंष्टाधर्षणाक्रोधशौर्यदर्पतीक्ष्णरूक्षाभिधाननिर्भर्त्स-
नार्कन्दितादिषु । मन्द्रो नाम उरःस्थानगतो निर्वेदगलानिशङ्काचिन्तौत्सुक्य-
दैन्यावेगव्याधिगाढशस्त्रक्षतमूर्च्छामदादिषु । नीचो नाम उरःस्थानगतो
मन्द्रतरः स्वभावाभाषणव्याधितपथिश्रान्तत्रस्तपतितमूर्च्छितादिषु । हँसो नाम

१. 'द्रुतैरुदात्त' इति क-ख. २. 'उपपादयति' इति क-ख. ३. 'निराकाह्वा चेति'
इति फा. ४. क ख-पुस्तकयोस्तु—'वाक्यस्य साकाह्वेति अत्र साकाह्वं मन्द्रादितारा-
न्तम्, साकाह्वत्वात्.' ५. 'साकाह्वकमिति संज्ञितम्' इति फा. ६. 'अत्र साकाह्वं
मन्द्रादितारान्तम्' इति का-पुस्तके नास्ति. ७. 'अयुक्तं नाम' इति फा. ८. 'कण्ठोरः-
स्थानगतं' इति फा. ९. 'नियुक्तार्थनिर्यातितवर्णालंकारं' इति फा. १०. 'मन्द्रादितारा-
गतमिति' इति फा. ११. 'अथ षडलंकाराः' इति क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. १२. 'मन्द्रश्च'
इति त्रुटितं क-ख-पुस्तकयोः. १३. 'नीचोदाहृत' इति क-ख-पुस्तकयोः. १४. 'तार-
स्वरः' इति फा. १५. 'मर्षाव्यधर्षणा' इति क ख. १६. 'निर्भर्त्सनादिषु' इति फा.
१७. 'शङ्का' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः. १८. 'वेग' इति नास्ति क-ख-पुस्तकयोः.
१९. 'उरः स्थानस्थानमन्द्रतरः स्वभावाभाषणव्याधितपथः श्रान्तत्रस्त-'
क-ख. २०. 'द्रुतोनाम
कण्ठगतस्वलितावेहनमदनभयशीतज्वरत्रस्तायस्ताण्डकार्यवेदनादिषु' इति फा.

कण्ठगतस्त्वरितलज्जितमन्मथभयशीतज्वरार्तत्रस्ताकार्यवेदनादिषु । विलम्बितो
नाम कण्ठस्थानस्थो मन्द्रः शृङ्गारवितर्कविचारमर्षासूयिताव्यक्तार्थप्रवादल-
ज्जाचिन्ताविस्मिततर्जनदोषानुकीर्तनेन दीर्घरोगनिपीडनादिषु । अत्रानुवंश्याः
श्लोका भवन्ति—

उत्तरोत्तरसंजल्पे परुषाक्षेपणे तथा ।

तीक्ष्णरूक्षाभिनयन आवेगे क्रन्दिते तथा ॥ १०७ ॥

परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।

दूरस्वाभाषणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥ १०८ ॥

सर्वेष्वेतेषु नित्यं हि नानारससमाश्रयो ।

उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकुः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥ १०९ ॥

मल्ले च मर्दने चैव भयार्ते शीतविह्वले ।

मन्द्रा द्रुता च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥ ११० ॥

दृष्टानष्टानुसारेण इष्टानिष्टंश्रुतौ तथा ।

इष्टार्थाख्यापने चैव चिन्तामले तथैव च ॥ १११ ॥

उन्मादेऽसूयने चैव उपालम्भे तथैव च ।

विस्मयामर्षयोश्चैव हर्षे च परिदेविते ॥ ११२ ॥

अव्यक्तार्थे प्रदाते (ने ?) च तथालोके तथैव च ।

उत्तरोत्तरसंजल्पे कार्येऽतिशयसंयुते ॥ ११३ ॥

विक्षते व्याधिते त्वङ्गे दुःखशोके तथैव च ।

विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्द्रा च वै भवेत् ।

यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ॥ ११४ ॥

१. 'कण्ठ स्थानगत.' का. २. 'चिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिपीडना-
दिषु' इति का. ३. 'भावेष्वेतेषु' का. ४. 'समाश्रयात्' का. ५. 'हता' क-ख.
६. 'ल्लोच मन्मने' क-ख. ७. 'चित्तविह्वले' का. ८. 'मन्दाहता' इति क-ख
९. 'नाट्ये प्रयोक्तृभिः' इति क-ख. १०. 'दृष्टानष्टश्रुतौ' इति क-ख. ११. 'दृष्टार्थख्यापने'
इति क-ख. १२. 'चिन्तयाने' इति का पुलके १३. का पुलके श्लोकस्यास्य पूर्वार्ध-
मुत्तरार्धजेनोत्तरार्धे च पूर्वार्धत्वेन वर्तते. १४. सार्धमिदं पद्यं क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति.
१५. 'वाङ्मन्द्रा' इति क-ख.

मन्द्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुर्विधीयते ।

यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि दीप्ता वोच्चा च तेष्वपि ॥ ११५ ॥

एवं नानाश्रयोपेतं पाठ्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।

लघ्वक्षरप्रायकृते गुर्वक्षरकृते तथा ।

गूढार्थवचने चैव..... ॥ ११६ ॥

उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोक्तृभिः ।

हास्यशृङ्गारकरुणेष्विष्टा काकुर्विलम्बिता ॥ ११७ ॥

वीररौद्राद्भुतेषुच्चा दीप्ता चापि प्रशस्यते ।

भयानके सबीभस्ते द्रुता नीचा च कीर्तिता ॥ ११८ ॥

एवं भावरसोपेता काकुर्योज्या प्रयोक्तृभिः ।

अथाङ्गानि—विच्छेदोऽर्पणे विसर्गोऽनुबन्धो दीपनं प्रशमनमिति षडङ्गानि । तत्र विच्छेदो नाम चिरामकृतः । अर्पणं नाम लीलावर्णस्वरूपेणापूरयदिव रङ्गं यत्पठ्यते । विसर्गो नाम वाक्यन्यासः । अनुबन्धो नाम पैदान्तरेर्ध्वपि विच्छेदोऽनुच्छ्वन्ननं वा । दीपनं नाम त्रिस्थानाशोभि वर्धमानस्वरं च । प्रशमनं नाम तारंगतानां स्वराणामवैश्वर्येणावरोहणमिति । एषां च रसगतः प्रयोगः । तत्र हास्यशृङ्गारयोरर्पणविच्छेदनदीपनप्रशमनयुक्तं पाठ्यं कार्यम् । करुणवीरौद्भुतेषु समार्फाङ्गविच्छेदप्रशमनार्पणदीपनानुबन्धबहुलं पाठ्यं प्रयोज्यम् । वीभत्सभयानकयोर्विच्छेदार्पणयुक्तमिति । सर्वेषां चैतेषां मन्द्र-

१. 'वोच्चा च' इति फा. २. 'वापि' इति फ-र. ३. 'हता' इति फ-र.
 ४. 'कार्या' इति फ र. ५. 'विच्छेदोऽर्पण' इति फ-र. ६. 'अर्पणं नाम लीला-
 यमानमधुरवर्णस्थानलयेन पूरयदितिव रङ्गं यत्पठ्यते तदर्पणम्' इति फ-र. ७. 'अनु-
 बन्धो नाम' इति नास्ति फ-र पुस्तकयोः. ८. 'पैदान्तरेर्ध्वपि विच्छेदानुच्छ्वाननं वा
 इति फा. ९. 'शोभिः' (!) इति फ-र. १०. 'तारंगतानां' इति फ-र. ११. 'स्वराणां
 नवैश्वर्येण' इति फ-र. १२. 'अवतरणमिति' इति फा. १३. 'च' इति नास्ति फ-र-
 पुस्तकयोः. १४. 'प्रयोगतः' इति फ-र. १५. 'विच्छेद' इति फ-र. १६. 'कार्यं'
 इति फा. १७. 'करुणवीरौद्भुते' इति फ-र. १८. 'शुनाद्याङ्गिन' इति फ र.
 १९. 'विसर्गविच्छेदाद्याङ्गिनप्रायमिति' इति फ-र.

मध्यतारव्यवस्थया त्रिस्थानगतः प्रयोगः । तत्र दूरस्थाभाषणे तारं शिरसो नौतिदूरे मध्यं कण्ठेन पार्श्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पाठ्यमिति । मन्द्राचारं च्छेत्ताराद्वा मन्द्रमिति । एषां च दूर्तमध्यविलम्बितासु ये वर्णा रसेषूपपायाः तत्र हास्यशृङ्गारयोर्मध्यलयः करुणे विलम्बितो वीररौद्राद्भुतवीभ्रसभयानकेषुं हत इति ।

अथ विरामः—अर्थसमाप्तौ कार्यवशात् न चन्दोवशाद्दृश्यन्ते हि एकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

किं गच्छ मा विश सुवुर्जन चारितोऽसि

कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपर्युक्तः ।

शोकं शुचं कुरु गते च तथोपचारे

स्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति कार्ये ॥ ११९ ॥

एवं विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात् । विरामे इहार्थानुदर्शको भवति ।

अपि च—

विरामेषु प्रयत्नस्तु नित्यं कार्यः प्रयोक्तृभिः ।

कस्मादभिनयो ह्यर्थे अर्थापेक्षी यतः स्थितः ॥ १२० ॥

यत्र व्यंग्रावुभौ हस्तौ तत्र दृष्टिसंमन्वितः ।

वाचिकाभिनयः कार्यो विरामैरर्थदर्शकैः ॥ १२१ ॥

प्रायो वीरे च रौद्रे च करौ प्रहरणाकुलौ ।

१. 'व्यवस्थायां' इति का. २. 'त्रि' इति नास्ति का-पुस्तके. ३. 'प्रयोगत.' इति क-र. ४. 'तार.' इति का. ५. 'शिरसा' इति क-र. ६. 'मध्यकण्ठेन' इति क-र. ७. 'मन्द्रतारच्छेत्ताराद्वा (?)' इति क-ख. 'मन्द्रतारं गच्छत्ताराद्वा' इति का. ८. 'एषां चन्द्रतनमभ्य' इति क-र. ९. 'उपपाया' इति का. १०. 'द्वद्भुत इति' इति क-र. ११. 'नच्छन्दोवशात्' इति नास्ति क र-पुस्तकयोः. १२. 'दृश्यन्ते' इति क-र. १३. 'जनोपर्युक्त.' इति क-र. १४. 'शुचाशुचाद्भुतवत्' इति का. १५. 'काव्ये' इति का. १६. 'विरामः प्रयत्नतोऽनुष्ठेय.' इति का. १७. 'विरामार्थानुदर्शकः भवति' इति का. १८. 'अपि च श्लोक.' इति का. १९. 'रामे तु' इति का. २०. 'तस्मादभिनये कस्मात्' इति का. २१. 'व्यंग्रावुभौ हस्तौ' इति क-ख. २२. 'दृष्टि.' इति क-र. २३. 'दर्शकैः' इति का.

वीभत्से कुरित्तत्वाच्च भवतः कुञ्चितौ करौ ॥ १२२ ॥

हास्ये चोद्देशमात्रेण करुणे च प्रलम्बितौ ।

अद्भुते विस्मयाविष्टे सन्धौ कार्यौ भयानके ॥ १२३ ॥

एवमादिषु चान्येषु प्रविचारेषु हस्तयोः ।

अलंकारविरामाभ्यां साध्यते ह्यर्थनिश्चयः ॥ १२४ ॥

ये विरामाः स्मृता वृत्ते तेऽप्यलंकार इष्यन्ते ।

समाप्तेऽर्थे [पदे] वापि तथा प्राणवशेन वा ॥ १२५ ॥

पदवर्णसमासे च द्रुते बह्वर्थसंकटे ।

कार्यो विरामः पादान्ते तथा प्राणवशेन वा ॥

शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजयेत् ॥ १२६ ॥

अथ भावगतानि रसजातानि च कृप्याप्यक्षराणि बोद्धव्यानि । तद्यथा—

एकारैकारसंयुक्तमोकारौकारसंयुतम् ।

व्यञ्जनं यद्भवेद्दीर्घं कृप्यं तच्च भवेदिह ॥ १२७ ॥

विपादे च विवर्ते च प्रश्ने चामर्षणे तथा ।

कालकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १२८ ॥

शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरमेदिह ।

एकद्वित्रिचतुष्पञ्चषट्कलं च विलम्बितम् ॥ १२९ ॥

विरामे च विलम्बे च यदा गुर्वक्षरं भवेत् ।

पण्णां कलानां परंतो लम्बनं न विधीयते ॥ १३० ॥

अथवा कार्णोपेतं प्रयोगं कार्यमेव च ।

१. 'विस्मयस्तन्धौ भयाच्चैव भयानको' इति का. २. 'सर्वेषु' इति का. ३. 'अधिकारेषु' इति का. ४. 'साध्यन्ते ह्यर्थनिश्चयाः' इति का. ५. 'एते' इति का. ६. 'पदे' इति नास्ति क-र-पुस्तकयोः. ७. 'अनानुगतानि चलायंक्षराणि रसभावाऽनुगतानि निवृत्तान्यक्षराणि बोद्धव्यानि' इति का. ८. 'अकारे करसंयुक्तमेकारे कारसंयुतम्' इति का. ९. 'विवर्ते च' इति का. १०. 'कालकाल प्रमाणेन कार्यं पाठ्यं' इति क-र. ११. 'शेषाणामर्थयोगेन' इति का. १२. 'विरामो' इति का. १३. 'विलम्बेते विरामेषु' इति क-र. १४. 'पदानाम्' इति का.

समीक्ष्य वृत्ते कर्तव्यो विरामो रसभावतः ॥ १३१ ॥

ये विरामाः स्मृताः काव्ये वृत्तपादसमुद्भवाः ।

उक्तम्यापि क्रमं तज्ज्ञैः कार्यास्तेऽर्थवशाश्रयैः ॥ १३२ ॥

[नापशब्दं पठेत् तज्ज्ञो भिन्नवृत्तेन चैव हि ।

विश्रमेणाविरामेषु न काकुरसहीनकम् ॥ १३३ ॥

एवमेतत्स्वरकृतं कलाताललयान्वितम् ।

व्यपेतं वाक्यशेषैस्तु लक्षणाढ्यं गुणान्वितम् ॥ १३४ ॥

स्वरालंकारसंयुक्तं पठेत् काव्यं यथाविधि ।

अलंकारविशेषा ये पाठ्यसंस्कृतसंश्रयाः ॥ १३५ ॥]

ते एव सर्वे कर्तव्याः स्त्रीणां पाठ्ये तु संस्कृतम् ।

एवमेतत्स्वरकृतं कलाताललयान्वितम् ॥ १३६ ॥

दशरूपविधाने तु पार्थ्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।

यथा काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वशः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दशरूपविकल्पनम् ॥ १३७ ॥

इति श्रीभारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काकुस्वरविधानं नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अध्यायः ।

कथयिष्याम्यहं विद्वा दशरूपविकल्पनम् ।

नामतः कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥ १ ॥

नाटकं सप्रकरणमङ्गो न्यायोग एव च ।

भाणः समचकारश्च वीथी प्रहसनं डिमः ॥ २ ॥

१. 'ते' इति का. २. 'दक्षपाद' इति क. ख. ३. 'तेऽर्थवशास्तदा' इति का. ४. 'वोष्ठरुन्दा श्लोकरुत्री क-ख पुस्तकयोर्नास्ति. ५. 'ते सर्वे सप्रसृत्या स्त्रीणां पाठ्ये तु संस्कृते ।' इति का. ६. 'स्वरयुतं' इति का. ७. 'कलाकाल' इति क. ख. ८. 'योज्यं पार्थ्यं' इति का. ९. 'उक्त' इति का. १०. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वागभिनये काकुस्वरव्यञ्जनां नाम एकोनविंशोऽध्यायः' इति का. ११. 'अथ विंशोऽध्यायः' इति का.

ईहामृगश्च विज्ञेयो दशमो नाट्यलक्षणे ।
 एतेषां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३ ॥
 सर्वेषामेव काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
 आभ्यो विनिःसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥ ४ ॥
 एतेषां चातिभिश्चैव स्वरा ग्रामत्वमागताः ।
 यथा तथा वृत्तिभेदैः काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥ ५ ॥
 ग्रामौ पूर्णस्वरौ द्वौ तु यथा वै पङ्कजमध्यमौ ।
 सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धौ तथा त्विमौ ॥ ६ ॥
 ज्ञेयं प्रकरणं चैव तथा नाटकमेव च ।
 पूर्ववृत्तविनिष्पन्नं नानाबन्धसमाश्रयम् ॥ ७ ॥
 भाणः समवकारश्च तथेहामृग एव च ।
 उत्सृष्टिकाङ्क्षो व्यायोगो वीथी प्रहसनं डिमः ॥ ८ ॥
 कैशिकीवृत्तिहीनानि रूपाण्येतानि कारयेत् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥ ९ ॥
 प्रख्यातवस्तुविषये प्रख्यातोदात्तनायकं चैव ।
 राजर्षिवंशचरितं तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥ १० ॥
 नानाविभूतिसंयुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।
 अङ्कप्रवेशकाव्यं भवति हि तत्रोदकं नाम ॥ ११ ॥
 नृपतीनां यचरितं नानारसभावसंभृतं बहुधा ।

१. ईहामृगं च विज्ञेयं दशमं नाट्यलक्षणात्. २. 'दशमे' डॉक्टर हॉल मुद्रितः पाठः. ३. 'काम्यानां' मुद्रितपाठः. ४. 'आभ्यो विनिःसृता ह्येतद्दशरूपे' इति का. ५. 'जातिभिः श्रुतिभिः' मु. का-पुस्तके च. ६. 'भेदाः' मु. ७. 'सर्ववृत्ति' मु. का-पुस्तके च. ८. 'नानावस्थान्तराश्रयम्' मु. 'नाट्यावस्थासमाश्रयम्' इति च का-पुस्तके. ९. 'वीथीचेहामृगस्वधा' इति का. १०. 'उत्सृष्टिकाङ्क्षो' इति का. ११. 'डिमः प्रहसनं तथा' इति का. १२. 'मुद्रितपुस्तके आर्येयमनुपुभि परिणामिता, तथापि चतुर्थे पादे छन्दोभङ्गात् मुच्यते. १३. 'प्रख्यातवस्तुविषयं' इति का. 'नायकम्' मु. १४. 'तथा च' इति का. 'तथा' मु. १५. 'युक्तं वृद्धिविलासादिभिश्चैव' मु. १६. 'तोदकम्' मु. १७. 'नानारसभावचेष्टितंबहुधा' इति का. १८. 'संभृतं' इति का.

सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥ १२ ॥
 अङ्कावस्योपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विन्दुंविस्तारात् ।
 कर्तव्योऽङ्कस्तज्जैः स तु सम्यद् नाटके विविधत् ॥ १३ ॥
 अङ्क इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।
 नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कः ॥ १४ ॥
 [अङ्कसमाप्तिः काव्यच्छेदो न बीजसंहारः ।
 वस्तुव्यापी विन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात् ॥ १५ ॥]
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।
 किञ्चिदवलम्बविन्दुः सोऽङ्क इति सदावगन्तव्यः ॥ १६ ॥
 ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।
 नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को विद्विष्टस्तु ॥ १७ ॥
 नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्क इति स वेदितव्यस्तु ॥ १८ ॥
 [पञ्चावरा दशपरा ह्यङ्काः] स्युर्नाटके प्रकरणे च ।
 निष्क्रामः सर्वेषां यस्मिन्नङ्कः स विज्ञेयः ॥ १९ ॥]
 क्रोधप्रभादशोकाः शापोत्सर्गोऽर्ध्वविद्रवोद्बहौ ।
 अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्के प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ २० ॥
 युद्धं रौज्यभ्रंशो मरणं नैगरोपरोधनं चैव ।
 प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के प्रवेशकैः संविधेयानि ॥ २१ ॥

१. 'तज्जैः नाटकं नाम' इति का. २. 'नानावस्थान्तरितो विन्दुः संहारमान-
 मधिकृत्य । कर्तव्योऽप्येवं सतु सम्यद् नाटके तज्जैः ॥' इति का पुस्तके. ३. पद्यमिदं
 कृ-सु-पुस्तकयोर्नास्ति. ४. 'विम्बप्रस्तारात्' मु. ५. 'कर्तव्योह.' मु. ६. 'यत्रार्थस.'
 सु का-पुस्तके च. ७. 'नैकरसाग्वर-' मु. ८. 'ह्यङ्क' मु., 'ह्यङ्क' खलु वेदितव्यः स.
 इति का. ९. 'विदितव्यस्तु' मु १०. पद्यमिदं क ख पुस्तकयोर्नास्ति. ११. 'प्रसाद'
 सु, का-पुस्तके च. १२. 'शापोत्सर्गोऽर्ध' इति का. १३. 'अद्भुतप्रत्यक्षजानि' इति
 का. १४. 'राज्यम्' मु. १५ 'समरस्य रोहनम्' मु. 'नगरोपरोधनं चैव' इति का.
 १६. 'प्रत्यक्षरानि' मु. 'अप्रत्यक्षरानि'. १७. 'नवाङ्के' मु.

अङ्के प्रवेशकैर्वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि ।
 न वधः कर्तव्यः स्याद्यस्तत्र स नायकः ख्यातः ॥ २२ ॥
 अवतरणमेव कार्यं संधिर्वा ग्रहणमेव वा नित्यम् ।
 बंधुभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद्वापि ॥ २३ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमाश्रित्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २४ ॥
 एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्धीमान् ।
 आवश्यकविरोधेन तत्र कान्यानि कार्याणि ॥ २५ ॥
 रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
 बीजार्ययुक्तिमुक्तं कृत्वा कौव्यं यथार्थरसम् ॥ २६ ॥
 ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम् ।
 विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्कान्यमङ्केषु ॥ २७ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधेयं हि ॥ २८ ॥
 सनिहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ २९ ॥
 प्रकरणविषये यद्वाद्या.....दशपरास्तथा चैव ।
 अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ ३० ॥

१. 'अङ्कप्रवेशके वा' इति का. २. 'प्रवेशके' मु. ३. 'नाटकं' मु, का-पुस्तके च.
 ४. 'भवतः' मु. ५. 'तस्य स्यात्' इति का पुस्तके. ६. 'यत्र तु नायकः ख्यातः' इति
 का. ७. 'अवसरण' इति मु, 'अपसरणमेव' इति का. ८. 'सङ्गिः' इति मु. ९. 'तैस्तेः
 कार्यविशेषैः' इति का. १०. 'सूचयेद्वापि' इति का. ११. 'अधिकृत्य' मु, का-पुस्तके
 च १२. 'आवश्यकविरोधेन' इति क-ख. १३. 'कार्याणि इति क-ख. १४. 'रङ्गे' मु.
 १५. 'कार्यं' क-ख. १६. 'दिवसांस्तान्' इति का. १७. 'लक्षणोपेतम्' मु. 'लक्षणो-
 पेतान्' इति का. १८. 'कार्यं' इति क-ख. १९. 'नोत्पद्यते' इति मु. २०. 'विधा-
 तव्यं' क-ख-का. २१. 'सविरहितनायकम्' इति मु. २२. 'प्रवेशके वापि कर्तव्यः'
 इति का. २३. एतदारभ्य तिस्र आर्या मुद्रितपुस्तके का-पुस्तके च न वर्तन्ते.

सुखदुःखोत्पत्तिकृतं भवति हि तन्नाटकं नाम ॥ १२ ॥

अङ्गावस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विन्दुविस्तारात् ।

कर्तव्योऽङ्गस्तज्ञैः स तु सम्यङ् नाटके विधिवत् ॥ १३ ॥

अङ्ग इति रूढिशब्दो भावैश्च रसैश्च रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो यस्मात्तस्माद्भवेदङ्गः ॥ १४ ॥

[अङ्गसमाप्तिः काव्यच्छेदो न बीजसंहारः ।

वस्तुव्यापी विन्दुः काव्यसमुत्थोऽत्र नित्यं स्यात् ॥ १५ ॥]

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः ।

किञ्चिदवलम्बविन्दुः सोऽङ्ग इति सदावगन्तव्यः ॥ १६ ॥

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षचरितसंयोगः ।

नानावस्थान्तरितः कार्यस्त्वङ्को विकृष्टस्तु ॥ १७ ॥

नायकदेवीपरिजनपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।

नैकरसान्तरविहितो ह्यङ्ग इति स वेदितव्यस्तु ॥ १८ ॥

[पञ्चाधरा दशपरा ह्यङ्गा[.] स्युर्नाटके प्रकरणे च ।

निष्कामः सर्वेषां यस्मिन्नङ्गः स विज्ञेयः ॥ १९ ॥]

क्रोधप्रैमादशोकाः शापोत्सर्गोऽध्वैविद्रवोद्वाहौ ।

अद्भुतसंश्रयदर्शनमङ्गे प्रत्यक्षजानि स्युः ॥ २० ॥

युद्धं रीज्यभ्रंशो मरणं नैगरोपरोधनं चैव

प्रत्यक्षाणि तु नैङ्गे प्रवेशकैः

१. 'तज्ज्ञेय नाटकं नाम' इति का. २

अधिकृत्य । कर्तव्योऽप्येव स तु सम्य-

क एव पुस्तकयोर्नास्ति ४ 'विम्बप्रस्तारा

सु का-पुस्तके च ७. 'नैकरागम्बर-' सु ८.

इति का. ९. 'वेदितव्यस्तु' सु १०. पद्यमिदं क ए

सु, का पुस्तके च १२. 'शापोत्सर्गोऽध्व' इति का.

का. १४. 'राज्यस्य' सु १५ 'समरस्य रोधनम्' सु

१६. 'प्रत्यक्षरानि' सु. 'अप्रत्यक्षदृशानि'. १७. 'नवाङ्गे' सु.

अङ्के प्रवेशकैर्वा प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि ।
 नै वधः कर्तव्यः स्याद्यस्तत्र स नायकः ख्यातः ॥ २२ ॥
 अवतरणमेव कार्यं सधैर्वा ग्रहणमेव वा नित्यम् ।
 वहुभिः कार्यविशेषैः प्रवेशकैः सूचयेद्वापि ॥ २३ ॥
 एकदिवसप्रवृत्तः कार्यस्त्वङ्कोऽथ बीजमाश्रित्य ।
 आवश्यककार्याणामविरोधेन प्रयोगेषु ॥ २४ ॥
 एकाङ्केन कदाचिद्बहुनि कार्याणि योजयेद्दीमान् ।
 आवश्यकोविरोधेन तत्र कौव्यानि कार्याणि ॥ २५ ॥
 रङ्गं तु ये प्रविष्टाः सर्वेषां भवति तत्र निष्कामः ।
 बीजार्थयुक्तिमुक्तं कृत्वा कौव्यं यथार्थरसम् ॥ २६ ॥
 ज्ञात्वा दिवसावस्थां क्षणयाममुद्गूर्तलक्षणोपेताम् ।
 विभजेत्सर्वमशेषं पृथक्पृथक्क्षणव्यमङ्केषु ॥ २७ ॥
 दिवसावसानकार्यं यद्यङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।
 अङ्कच्छेदं कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधेयं हि ॥ २८ ॥
 सनिहितनायकोऽङ्कः कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।
 परिजनकथानुबन्धः प्रवेशकौ नाम विज्ञेयः ॥ २९ ॥
 प्रकरणविषये पञ्चाद्या.....दशपरास्तथा चैव ।
 अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारिसभावसंयुक्ताः ॥ ३० ॥

१. 'अङ्कप्रवेशके वा' इति लघु. २. 'प्रवेशके' सु ३. 'नाटक' सु, का पुस्तके च.
 ४. 'भवत' सु. ५ 'तस्य म्यग्' इति का पुस्तके. ६ 'यत्र तु नायकः ख्यात' इति
 का. ७. 'अवतरण' इति सु, 'अवतरणमेव' इति का. ८. 'सद्भि' इति सु. ९. 'तैस्त्रै-
 कार्याविशेषै' इति का. १० 'सूचयेद्वापि' इति का. ११. 'अधिष्ठित्य' सु, का-पुस्तके
 च १२. 'आवश्यककार्येण' इति क र. १३. 'कार्याणि इति क र. १४ 'रङ्ग' सु
 १५ 'कार्य' क र. १६. 'दिवसावसान' इति का. १७ 'लक्षणोपेताम्' सु 'लक्षणो-
 पेताम्' इति का. १८. 'कार्य' इति क-र. १९. 'नोत्पद्यते' इति सु २०. 'विधा-
 तव्य' क-र-का. २१ 'सनिहितनायकैरङ्कम्' इति सु २२ 'प्रवेशके वापि कर्तव्य'
 इति का. २३. एतदारभ्य निम्न आर्या मुद्रितपुस्तके का पुस्तके च न वर्तन्ते.

अनयोरन्तरविहितः प्रवेशको यत्क्रियां समभिवीक्ष्य ।
 संक्षेपार्थः संधिस्त्वर्थानां संविधातव्यः ॥ ३१ ॥
 अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यः ।
 प्रख्यातस्त्वितरो वा नारीसंज्ञाश्रिते काव्ये ॥ ३२ ॥
 अङ्कच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।
 तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न तु कदाचित् ॥ ३३ ॥
 यः कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राप्यङ्कच्छेदः कर्तव्यः पूर्ववत्तज्ज्ञैः ॥ ३४ ॥
 अङ्कान्तरानुसारी संक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषयप्रवेशकः संविधातव्यः ॥ ३५ ॥
 नोत्तममध्यमपुरुषैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।
 प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ३६ ॥
 कालोत्थानगतिरसौ व्यत्यासारम्भकार्यविषयाणाम् ।
 अर्थाभिधानपूर्वः प्रवेशकः स्यादनेकार्थः ॥ ३७ ॥
 टूठडढणा मूर्धन्या अन्तःस्था यरलवाश्चेति ।
 विसर्जनीयः..... ॥ ३८ ॥
 यस्मिन्स्थाने तु समो विज्ञेयः सवर्णसंज्ञोऽसौ ।
 शब्दप्रयोगविषये स्वरांस्तु भूयः प्रवक्ष्यामि ॥ ३९ ॥
 य इमे स्वराश्चतुर्दश निर्दिष्टास्तत्र वै दश समानाः ।

१. 'अङ्कच्छेदम्' इत्यादि पद्यद्वयं का-पुस्तके 'संविहितनागवोऽङ्कः' इत्यादि पद्यस्य
 पूर्वं वर्तते. २. 'कुर्यात्' का. ३. 'नामकृतं' मु. ४. 'च न तु कदाचित्' का-ख.
 ५. 'विहितोऽयम्' इति मु. ६. 'विषयोपदेशको नाम विज्ञेयः' मु. 'विषये प्रवेशको
 भवति काव्येषु' इति का-पुस्तके. ७. 'प्रयोगमासाद्य कर्तव्यः' इति का-पुस्तकयोः
 का-पुस्तके च. ८. 'रसवत्यासारसकाम-इति मु., 'कालार्थान्तरसद्व्यत्यासारम्भ' इति
 का-मुद्रिते. ९. 'व्याख्यासंरम्भ' इति का-ख. १०. 'अर्थाभिधानसूत.' इति मु.,
 'अर्थाभिधानयुक्तः' इति का-ख. ११. 'टूठड-' इत्यारभ्य 'पद्यमात्रः स इत्येते' इति
 पर्यन्तमष्टक्षरानुसारेण मुद्रितपुस्तके काशीमुद्रितपुस्तके च त्रुटिताः, अथैतेषामपि
 मध्ये कश्चित्कचिद्भ्रष्टिर्वर्तते इति निपुणं विभावनीयम्.

पूर्वो ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घो विघातव्यः ॥ ४० ॥

..... ।

ए ऐ कण्ठतालव्यौ ओ औ तु कण्ठौष्ठ्याविति च ॥ ४१ ॥

इत्थं व्यञ्जनयोगैः स्वरैश्च साख्यातनामपदविहितैः ।

काव्यनिबन्धाश्च स्युर्धातुनिपातोपसर्गैस्तु ॥ ४२ ॥

उद्दिष्टं शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ।

प्रकरणवशाद्धि तदहं विस्तरतः संप्रवक्ष्यामि ॥ ४३ ॥

तत्प्राहुः सप्तविधं पङ्कारकसंयुतं प्रथितसाध्यम् ।

वचनं नामसमेतं पुरुषविभक्तं तथा ख्यातम् ॥ ४४ ॥

प्रातिपदिकार्थयुक्ता धात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे ।

उपसर्गा ब्रुहिष्टास्तस्मात्संस्कारतस्तस्मिन् ॥ ४५ ॥

प्रातिपदिकार्थयोगाद्धानुच्छन्दो निरुक्तयुक्त्या च ।

यस्मिन्निपतति पादे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥ ४६ ॥

लोके प्रकृतिप्रत्ययविभागसंयोगतत्त्ववचनैस्तु ।

ते ते पूर्यन्तेऽर्थास्तेषु हि तच्चद्वितस्तस्मात् ॥ ४७ ॥

एकस्य बहूनां वा धातोर्लिङ्गस्य वा पदानां वा ।

यस्माद्धिभजन्यर्थान्विभक्तयः कीर्तितास्तस्मात् ॥ ४८ ॥

विशिष्टास्तु स्वरा यत्र व्यञ्जनं वापि योगतः ।

संघीयते पदे यस्मात्तस्मात्संधिः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥

एभिः शब्दविधानैर्विस्तारव्यञ्जनार्थसंयुक्तैः ।

पदबन्धाः कर्तव्या निबद्धबन्धास्तु चूर्णा वा ॥ ५० ॥

विभवत्यन्तं पदं ज्ञेयं निबद्धं चूर्णमेव च ।

तत्र चूर्णपदस्येह संनिबोधत लक्षणम् ॥ ५१ ॥

अनिबद्धपदच्छन्दस्तथा चानियताक्षरम् ।

अर्थापेक्षाक्षरस्यूतं ज्ञेयं चूर्णपदं बुधैः ॥ ५२ ॥

निबद्धाक्षरसंयुक्तं यत्तिच्छेदसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं ज्ञेयं प्रमाणनियतात्मकम् ॥ ५३ ॥

एवं नानार्थसंयुक्तैः पदैर्वर्णविभूषितैः ।
 चतुर्भिस्तु भवेद्युक्तं छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥ ५४ ॥
 पङ्क्तिशक्तिः शतान्येभिः पादैश्छन्दांसि संज्ञया ।
 सममर्धसमं चैव तथा विषममेव च ॥ ५५ ॥
 छन्दो ज्ञेयं समासेन त्रिविधं वृत्तमिष्यते ।
 नानावृत्तविनिष्पन्ना शब्दस्यैषा तनुः स्मृता ॥ ५६ ॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न छन्दः शब्दवर्जितम् ।
 एवं तूभयसंयोगो नाद्यास्याद्योनकस्मृतः(?) ॥ ५७ ॥
 एकाक्षरं भवेदुक्तमत्युक्तं द्व्यक्षरं भवेत् ।
 मध्यं व्यक्षरमित्याहुः प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥ ५८ ॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत्पञ्च पञ्जायत्री भवेदिह ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टौ वानुष्टुबिष्यते ॥ ५९ ॥
 नवाक्षरा तु वृहती पङ्क्तिश्चैव दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुब्जगती द्वादशाक्षरा ॥ ६० ॥
 त्रयोदशातिजगती शकरीति चतुर्दश ।
 अतिशकरी पञ्चदश षोडशाष्टिः प्रकीर्त्यते ॥ ६१ ॥
 अत्यष्टिः स्यात्सप्तदश घृतिरष्टादशाक्षरा ।
 एकोनविंशतिरति(घृतिः) कृतिर्विंशतिरेव च ॥ ६२ ॥
 प्रकृतिरेकविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
 त्रयोविंशतिर्विकृतिरधिकैका तु संकृतिः ॥ ६३ ॥
 एकाधिका चातिकृतिः पङ्क्तिशत्यक्षरोत्कृतिः ।
 अत ऊर्ध्वाक्षरं छन्दो मालावृत्तमिति स्मृतम् ॥ ६४ ॥
 छन्दसां तु यथान्येषां भेदाः प्रस्तारयोगतः ।
 असह्येयपरीमाणा वृत्तसंख्या समाश्रिता ॥ ६५ ॥
 गायत्री प्रकृतिश्चैषां प्रमाणं सप्रचक्षते ।
 प्रयोगजानि पूर्वाणि प्रायशो न भवन्ति हि ॥ ६६ ॥

तिस्रः कोट्यो दश तथा सहस्राणां शतानि तु ।
 चत्वारिंशत्तथा द्वे च सहस्राणि दशैव तु ॥ ६७ ॥
 सप्तभिः सहितान्येव सप्त चैव शतानि च ।
 षड्विंशतिर(रिहा)न्यानि व्याख्यातानि समासतः ॥ ६८ ॥
 सर्वेषां छन्दसामेव त्रिकैर्वृत्तं प्रयोजयेत् ।
 ज्ञेया अष्टौ त्रिकास्तत्र संज्ञाभिः स्थानमक्षरम् ॥ ६९ ॥
 वर्णाक्षरो विधिवृत्तमिति च्छन्दोगतो विधिः ।
 नैवातिरिक्तं हीनं वा यत्र संपद्यते स्वरम् ॥ ७० ॥
 विधाने छन्दसामेषां संपदेताभिसंज्ञिता ।
 यत्रार्थस्य समाप्तिः स्यात्स विराम इति स्मृतः ॥ ७१ ॥
 पादस्य पद्यतेर्घातोश्चतुर्भागः प्रकीर्तितः ।
 अग्यादिदैवतं प्रोक्तं स्थानं द्विविधमुच्यते ॥ ७२ ॥
 शरीराश्रयसंभूतं द्विगाश्रयमथापि च ।
 ह्रस्वं दीर्घं द्रुतं चैव त्रिविधं चाक्षरं स्मृतम् ॥ ७३ ॥
 श्वेतादयस्तथा वर्णा विज्ञेयाश्छन्दसामिह ।
 तारश्चैव हि मन्द्रश्च मध्यश्च त्रिविधः स्वरः ॥ ७४ ॥
 ध्रुवामिधाने चैवास्य सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 विधिर्गणकृतश्चैव तथा पद्यकृतोऽपि च ॥ ७५ ॥
 वृत्तमर्धसमं चैव विषमं सममेव च ।
 सर्वेषामेव वृत्तानां तज्ज्ञेज्ञेया गणास्तिकाः ॥ ७६ ॥
 दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च वृहती पङ्क्तिरेव च ॥ ७७ ॥
 त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योऽयं प्रथमो गणः ।
 तथातिजगती चैव शकरी ह्यतिशकरी ॥ ७८ ॥
 अष्टिरत्यष्टिरितरो षृतिश्चातिषृतिर्गणः ।
 कृतिश्च प्रकृतिश्चैव षाट्तिर्विकृतिस्तथा ॥ ७९ ॥
 संकृत्यतिवृती चैव [सुकृतिर्दिव्यमानुषः ।

एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधिसंश्रयम् ॥ ८० ॥
 लक्षणं संप्रवक्ष्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च ।
 प्रस्तारोऽक्षरमुद्दिष्टो मात्रोक्तश्च तथैव हि ॥ ८१ ॥
 द्विकौ ग्लौ विनिर्णोक्ता (?) मिश्रौ चेत्यपि मात्रिकौ ।
 गुर्वधस्ताल्लघुं न्यस्य ततो द्विद्विर्यथोचितम् ॥ ८२ ॥
 न्यस्येत्प्रस्तारमार्गोऽयमक्षरोक्तस्तु नित्यशः ।
 मात्रासंख्या विनिर्दिष्टा गणो मात्राविकल्पितः ॥ ८३ ॥
 मिश्रौ ग्लौविति विज्ञेयौ पृथग्लक्ष्यविभागतः ।
 मात्रागणो गुरुण्येव लघुनीयैधुकैक च(?) ॥ ८४ ॥
 आर्याणां स चतुर्मात्रा प्रस्तारः परिकीर्तितः ।
 गीतकप्रभृतीनां च पञ्चमात्रः स इष्यते ॥ ८५ ॥
 वेताली..... ।
 ॥ ८६ ॥
 बह्वाश्रयमपि कार्यं प्रवेशकैः सक्षिपेत्तु संधिषु च ।
 बहुपूर्णपेधवृत्तं जनयति खेद प्रयोगस्य ॥ ८७ ॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्न भवत्येके प्रयोगत्राहुल्यात् ।
 वृत्तान्तः स्वल्पकथैः प्रवेशकैः सोऽभिघातन्यः ॥ ८८ ॥
 मध्यमपात्रैः कार्यो नित्यं विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 संस्कृतवचनानुगतः सक्षिप्तार्थः प्रवेशकवत् ॥ ८९ ॥
 शुद्धः संकीर्णो वा द्विविधः खलु नाटके प्रयोगज्ञैः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यमकृतः ॥ ९० ॥
 अङ्कान्तरे मुखे वा प्रकरणमाधित्य नाटके वापि ।
 विष्कम्भकस्तु नियतः कर्तव्यो मध्यमैस्वमैः ॥ ९१ ॥

१. '०मध्यं' सु, का पुस्तके च. २. 'सक्षिपेत्तु' इति सु. ३. 'संधिषु च' इति का. ४. '०पदैशुकं' इति सु, 'बहुपूर्णपादवृत्तं' इति क-ख. ५. 'भवे-
 ९६' इति का. ६. 'विष्कम्भ स्वल्पकथ' इति सु., 'बहुवृत्तान्तोऽल्परूपः प्रवेशकैः
 संविघातन्यः ।' इति का-पुस्तके. ७. इत प्रवृत्तिश्लोकत्रयी का-पुस्तकेऽधिका.

न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 येनात्र कार्यपुरुषाश्चत्वारः पञ्च वा ते स्युः ॥ ९२ ॥
 कार्यं गोपुच्छाग्रं कर्तव्यं काव्यबन्धमासाद्य ।
 ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृष्ठतः कार्याः ॥ ९३ ॥
 सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
 निर्वहणे कर्तव्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तज्ज्ञैः ॥ ९४ ॥
 नाटकलक्षणभेदतन्मया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।
 प्रकरणमतःपरमहं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ९५ ॥
 यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरं च नाटकं चैव ।
 औत्पत्तिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥ ९६ ॥
 यदनर्थमपाहार्यं काव्यं कुरुते प्रभूतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥ ९७ ॥
 यन्नाटके मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदाश्च ।
 तत्प्रकरणेऽपि कार्यं केवलमुदाद्यवस्तु स्यात् ॥ ९८ ॥
 विप्रवणिवसचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यत्रैकैविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ९९ ॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसंभोगैः ।

१. एतत्पूर्वम् 'शुद्ध सकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः । मध्यमपात्र
 शुद्ध सकीर्णो नीचमध्यकृतः ॥' इत्यार्या मुद्रितपुस्तकेऽधिका. २. 'यत्तत्र' सु. 'ये तत्र
 कार्या' इति का-पुस्तके. ३. 'पञ्चधा' सु. ४. एतत्पूर्वम् 'व्यायोगेहामृगसमवकार-
 ङ्गिमसन्धितानि कार्याणि । दशभिर्द्वादशभिर्वा षोडशभिर्वापि पुरुषे स्युः ॥' इत्यार्या
 मुद्रितपुस्तकेऽधिका. 'गोपुच्छाग्रं काव्यं' सु. ५. 'कर्तव्यं बन्धमासाद्य' इति फ ख.
 ६. 'निर्वहणं कर्तव्यं' सु. ७. 'प्रकीर्तितम्' सु. 'विधिवं' सु. ८. 'नायकं' क ख.
 ९. 'तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम' सु. 'प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम्' का. १०. 'यदनायककार्य-
 कार्यं प्रकरोल्लङ्घतगुणयुक्तम् । प्रकरणमिति तद्विद्याद्बीजं बीजासयुक्तम् ॥' सु 'यदनाय-
 ककार्यकार्यं काव्यं प्रकरोल्लङ्घतगुणयुक्तम् ।' का. ११. 'रसाश्रयोपेतम्' का., 'समा-
 श्रयोपेतम्' सु. १२. 'योज्यं तल्लक्षणं सर्वसंधिषु तु' क-ख. 'योज्यं' का. १३. 'यत्रै-
 कविधं' सु. 'यदनेकविधं तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम' का. १४. 'राजसंभोगम् (१)' का.

बाह्यजनसंप्रयुक्तं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ १०० ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेशरूपपचारकरणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं कैवल्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ १०१ ॥
 सचिवश्रेष्ठिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 गृहवार्ता यत्र भवेत् तत्र वेश्याङ्गना कार्या ॥ १०२ ॥
 यदि वेशयुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमर्हति तैतः ।
 अत्र कुलजनप्रयुक्तं न वेशयुवतिर्भवेत्तत्र ॥ १०३ ॥
 यदि वा प्रकरणयुक्त्या वेशंकुलस्त्रीकृतोपचारं(रः^१) स्यात् ।
 अविकृतभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १०४ ॥
 प्रकरणनाटकविषये षड्वाद्या दश परास्तथा चैव ।
 अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसयुक्ताः ॥ १०५ ॥
 मध्यमपुरुषैर्नित्यं योज्यो विष्कम्भकोऽपि तत्त्वज्ञैः ।
 सस्कृतवचनानुगतः सक्षिसार्थः प्रवेशकवत् ॥ १०६ ॥
 शुद्धः सकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः सकीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ १०७ ॥
 अङ्कान्तरालविहितः प्रवेशकार्थक्रिया समभिवीक्ष्य ।
^{१२}सक्षेपात्संघीनामर्थानां चैव कर्तव्यं ॥ १०८ ॥
 अनयोश्च बन्धयोगादन्यो भेदः प्रयोक्तृभिः कार्यैः ^{१४}।
^{१५}प्रख्यातस्त्विचरो वा नैटीसज्ञाश्रिते काव्ये ॥ १०९ ॥

१. 'तज्ज्ञेय प्रकरण तज्ज्ञेय' क-र-र. 'विज्ञेय प्रकरण तज्ज्ञेय' का. २. 'कार्यं काव्यं प्रकरणे तु' का. ३ 'सर्ववाहानाम्' क-र-र. ४. 'कुलस्त्रीसंगमो भवेत्तत्र' का. ५ 'तत्राप्यकुल' सु. ६. 'वाकरण' सु 'कारणयुक्त्या' का. ७. 'वेशकुलस्त्रीसंगमो न स्यात्' का. ८. 'कविभिः पद्याद्या दशपराय' का. ९ 'इत प्रस्त्रार्यादर्या' का-पुस्तके नास्ति १०. 'कर्तव्य' सु ११ 'प्रवेशकोऽर्थक्रियामभिवीक्ष्य' सु 'प्रवेशकार्थक्रियामभिवीक्ष्य' का. १२. 'सक्षेपार्थं सधिष्वर्याना संविधातव्य' का. १३. 'एको' का. १४. 'ज्ञेय' का. १५ 'प्रख्यातस्त्विचरो वा नाटकयोगे प्रकरणे च' का. १६. 'नाटकयोगे प्रकरणे च' का.

स्त्रीप्रार्था चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी १

बैहुगीतनृत्यवाद्यरतिसंभोगात्मिका चैव ॥ ११० ॥

राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भसंयुक्ता ।

[नायकदूती चापि देवीसंबन्धी नाटिका ज्ञेया ॥ १११ ॥

अन्तर्भावगता ह्येषा भावयोरुभयोरपि ।

अथ दशैतानि रूपाणि इत्युदितानि तु ॥ ११२ ॥]

प्रकरणनाटकनाटीलक्षणमुक्तं मया समासेन ॥ ११३ ॥

वक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणयुक्त्या समवकारम् ।

देवासुरबीजकृतः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ॥ ११४ ॥

• अङ्गस्तथा त्रिकपटः त्रिविद्रवः स्यान्निशृङ्गारः ।

द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनाटिकाप्रमाणश्च ॥ ११५ ॥

वक्ष्याम्यस्यैङ्गविधिं यावत्स्यो नाटिका यत्र ।

[अङ्गस्तु सप्रहसनः कालस्य यन्मुहूर्तमिति ।

तन्नाटिकाप्रमाणं यथोत्तमाङ्केषु संयोज्यम् ॥ ११६ ॥

या नाटिकेति संज्ञा कालविभागे क्रियाभिसंपन्ना ।

कार्या च सा प्रयत्नाद् यथाक्रमेणैव शास्त्रोक्ता ॥]

अङ्गस्तु सप्रसहनः सविद्रवः सकपटः सवीथीर्कः ॥ ११७ ॥

द्वादशनाडीविहितः प्रथमः कार्यः क्रियोपेतः ।

कार्यस्तथा द्वितीयः समाश्रितो नाटिकाश्चतसर्थं ॥ ११८ ॥

१. 'प्रयोग' मु. २. 'विहितार्था' का. ३. 'प्रवृत्तगीतपाट्या.' का. ४. 'कामो-
पचारयुक्ता' का. 'युक्त्या शृङ्गाराभिनयभावनाटिका ज्ञेया' मु. ५. 'प्रसाधनक्रोधसंयुक्ता-
पि' का. ६. इतोऽप्रे पद्यद्वयी क-र-पुस्तकयोर्नास्ति ७. 'परं लक्षण' मु. ८. 'लक्षण-
युक्तं' का. ९. 'देवासुरबीजकृतं प्रख्यातोदात्तनायकं चैव' का. १०. 'अङ्गः' क-र.
११. '-नायिकासाम्यश्च' मु. 'प्रमाणं च' का. १२. 'अङ्ग' इति श्रुतितं का-पुस्तके.
१३. 'यत्रान्या नाटिका कार्या' का. १४. 'नाटिका' मु. १५. इतोऽप्रे पद्यद्वयी
क-र-पुस्तकयोर्नास्ति १६. 'सवीथ्यङ्ग' का. १७. 'द्वादशनाटिकयुक्तं प्रथमः कार्यं
यथासङ्ग' का. १८. 'कार्यकृतोपेतः' मु., 'तु' का. २०. 'कार्यकृतोपेतः' मु.

वस्तुसमापनविहितो द्विनाडिकः स्यात्तृतीयस्तु ।
 नाडीसंज्ञा ज्ञेया मानं कालस्य यन्मुहूर्तार्थम् ॥ ११९ ॥
 तैनाडिकाप्रमाणं यथोक्तमङ्केषु संयोज्यम् ।
 अङ्कोऽङ्कस्त्वन्यार्थः कर्तव्यः काव्यबन्धमासाद्य ॥ १२० ॥
 अर्थं हि समवकारे ह्यप्रतिसंधानमिच्छन्ति ॥ १२१ ॥
 युद्धजलसंभवो वा वाय्वग्निजलेन्द्रसंभवो वापि ।
 नगरोपरोधजो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥ १२२ ॥
 यस्तु गतिक्रमविहितो दैववशाद्वा परप्रयुक्तो वा ।
 सुखदुःखोत्पत्तिकृतस्त्रिविधः कपटाश्रयो ज्ञेयः ॥ १२३ ॥
 त्रिविधश्चात्र विधिज्ञैः पृथक्पृथक्कार्ययोगविहितार्थः ।
 शृङ्गारः कर्तव्यो धर्मे चार्थे च कामे च ॥ १२४ ॥
 यत्र तु धर्मसमापकमात्महितं भवति साधनं बहुधा ।
 मंतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽसौ धर्मशृङ्गारः ॥ १२५ ॥
 अर्थस्येच्छायोगाद्बहुधा चैवार्थतोऽर्थशृङ्गारः ।
 स्त्रीसंप्रयोगविषयेष्वयथार्थमपीप्यते हि रतिः ॥ १२६ ॥
 कन्याविलोभनं कृतं प्राप्तौ स्त्रीपुंसयोस्तु रम्यं वा ।
 निर्भृतं सावेगं वा यस्य भवेद्वा कामशृङ्गारः ॥ १२७ ॥
 उष्णिग्गायत्री वा वृत्तानि च यानि बन्धकुटिलानि ।

१. 'प्रमाणविहितो' का. २. 'ज्ञेयं तु नाडिकाख्यं' का. 'नाडी-' इत्यादिः 'सयो-
 ज्यम्' इत्यन्तः पाठः क-ख-पुस्तकयोर्नास्ति. ३. एतत् परार्थं क-पुस्तके नास्ति.
 ४. 'अङ्कान्ते संबन्धः कर्तव्ये काव्य-' सु. ५. 'ह्यप्रतिसंबन्धम्' क ख., 'ह्यप्रतिबन्ध' सु.
 ६. 'ह्यग्निजेन्द्रसंप्रमकृतो' क-ख. ७. 'काव्य-' सु. ८. 'त्रिविधाकृतिशृङ्गारो ज्ञेयो
 धर्मार्थकामकृतः ।' इति का., 'त्रिविधकृतशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामेषु' सु. ९. 'यत्र तु धर्मे
 प्रार्थिनमात्रं हितं भवति साधितं बहुधा' । का. १०. 'प्रतिनियमतपोयुक्तं ज्ञेयोऽसौ धर्म-
 शृङ्गारः' का. ११. 'सम्यक्प्रयोगविषयेष्वयथार्थकान्यानि च चारयति यत्र' सु. १२. 'पीप्य-
 तेऽभिरतिः' का. १३. 'विलोभनं वै प्राप्य' सु; 'विलोभनं वा प्राप्तं' का. १४. 'रहः'
 सु. १५. 'रम्यं वा निर्भृतं वा' सु. 'निभृतं वा सावेगं जानीयात् कामशृङ्गारम्' का.
 १६. 'विज्ञेय.' सु. १७. 'उष्णिग्गायत्र्या वा छन्द.सु' । क-ख. 'उष्णिगनुष्टुप् वा वृत्तानि
 च यानि बन्धकुटिलानि' इति च' 'उष्णिग्गायत्री वा यानि तथान्यानि बन्धकुटिलानि' का.

तान्यत्र समवकारे कविभिः सम्यक्प्रयोज्यानि ॥ १२८ ॥

एवं कार्यस्वज्ज्ञैः सुखदुःखसमाश्रयः समवकारः ।

वैश्याभ्यतः परमहं लक्षणमीहामृगस्यापि ॥ १२९ ॥

दिव्यपुरुषाश्रय[कृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतयुद्धः ।

सुविहितवस्तुनिबन्धो विप्रात्यर्थकारक]श्चैव ॥ १३० ॥

उद्धतपुरुषप्रायः स्त्रीरोपग्रथितकाव्यबन्धश्च ।

संक्षोभविद्रवकृतः संफेटकृतस्तथा चैव ॥ १३१ ॥

स्त्रीमेदनापहर्षणा[पः]मर्दनप्राप्तवस्तुशृङ्गारः ।

[यत्र तु वधेऽपिस्तानां वधोऽप्युदश्रयो भवेत्तु पुरुषाणाम् ।]

• ईहामृगस्तु कार्यश्चतुरङ्गविभूषितश्चैव ॥ १३२ ॥

यद्वायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसाश्चैव ।

ईहामृगेऽपि तस्यात्केवलमत्र स्त्रिया योगः ॥ १३३ ॥

किञ्चिद्वाजं कृत्वा तेषां युद्धं शमयितव्यम् ॥ १३४ ॥

ईहामृगस्य लक्षणमुक्तं विप्राः समासयोगेन ।

अथ वै डिमस्य लक्षणमतः परं प्रवक्ष्यामि ॥ १३५ ॥

१. 'वृत्तानि' मु. का. २. 'कविभिर्नैव प्रयोज्यानि' का.; 'कविभिस्तानि प्रयोज्यानि' मु. ३. 'एवं कार्यं तज्ज्ञैर्नानारससभयं समवकारम्' इति पाठान्तरं क. र. पुस्तकयोः, 'कार्यस्वज्ज्ञैः' क. र. मु. ४. 'समवकारे' मु. ५. 'अत ऊर्ध्वं व्याख्यासे' मु. ६. वृत्ति-तथायं पाठः क. र. पुस्तकयोः. ७. 'कारणोपगतयुक्तः' मु. ८. 'वस्तुप्रहितो' मु. ८. 'विप्रत्ययकारकश्चैव' मु. ९. 'तथैव' मु. १०. 'हरणे प्रमेदनाप्राप्तस्तु' मु. '०पमर्द-संप्राप्त' का. ११. 'पवार्थमिदमधिकं का पुस्तके एतत्परिवर्ते 'यत्र तु वन्धे नानावधो हि उदयो भवेद्दि पुरुषाणाम्' एतत्पर्यायं क. र. पुस्तकयोः 'ईहामृगेऽपि तस्यात्' अ-स्योत्तरं वर्तते । 'वधेऽपिस्तानां वन्धो' मु. १२. 'कार्यं सुसमाहितः काव्यबन्धश्च' क. र. 'समाहितकाव्यबन्धश्च' इति का. १३. 'यद्वा योगे कार्यं ये पुरुषा ये रसाश्च निर्दिष्टा.' इति का. १४. 'ईहामृगेऽपि ते स्युः' केवलनेत्रसयोगः' मु. 'ईहामृगेऽपि ते स्युः' केवलम-मरश्रियो लसिन्' का. १५. 'लक्षणमित्युक्तं चतुरस्रमिदं समासयोगेन' मु. 'ईहामृ-गस्य लक्षणमित्युक्तं मया समासेन ।' इति का. १६. 'डिमलक्षणं तु भूयो लक्षण-मुक्त्वा प्रवक्ष्यामि' मु. 'डिमलक्षणं च भूयोलक्षणयुक्तया प्रवक्ष्यामि' का.

प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।

पद्त्रिंशलक्षणयुक्चतुरङ्गो वै डिमः कार्यः ॥ १३६ ॥

शृङ्गारहास्यवर्जं शेषैरन्यै रसैः समायुक्तः ।

दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसंपन्नः ॥ १३७ ॥

निर्घातोल्कापातैरुपरामेण्डुसूर्ययोर्युक्तः ।

युद्धनियुद्धप्रहरणसंफेटककृतश्च कर्तव्यः ॥ १३८ ॥

मायेन्द्रजालबहुलो बहुपुरुपोत्थानयुक्तश्च ।

देवंभुजगेन्द्रराक्षसयक्षपिशाचावकीर्णश्च १३९ ॥

पोडशनायकबहुलः सात्त्वत्यारभटिवृत्तिसंपन्नः ।

कार्यो डिमः प्रयत्नाज्ञानाश्रयभावसंपन्नः ॥ १४० ॥

[डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।

व्यायोगस्य तु लक्षणमतः परं संभवक्ष्यामि ॥ १४१ ॥]

व्यायोगस्तु विधिज्ञैः कार्यैः प्रख्यातनायकशरीरः ।

अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥ १४२ ॥

बहवस्तत्र च पुरुषाः कविभिः कार्या यथा समवकारे ।

न च तत्प्रमाणयुक्ताः कार्या एकाङ्क एवायम् ॥ १४३ ॥

१. 'प्रख्यातोदात्तनायकोपेत.' का. २. 'पद्त्रिंशलक्षण' क-ख. 'पद्त्रिंशलक्षणे युक्तः'
३. 'युक्तः' सु. ४. 'वर्जित' सु. 'शृङ्गारहास्यवर्ज. शेषैरन्यै. समायुक्त.' का. ५. 'नानाचिनो
डिमः कार्यः' सु. 'नानाभावान्वितश्चैव' का. ६. 'निर्घातचन्द्रसूर्योपरामेण्डुसूर्योल्कावपात-
सयुक्तः' सु. का. 'रामेण्डु सूर्ययो' क-ख; ७. 'युद्धनियुद्धनिबद्धसंफेटकतत्र कर्तव्य.' सु.
'युद्धनियुद्धप्रहरण' क-ख. ८. 'माहेन्द्रजाल' क-ख. ९. 'भेदसयुक्तः' सु. १०. 'दिवा-
सुरराक्षसभूतयक्षनागाश्च पुरुषाः स्यु ।' का. ११. 'संयुक्त.' सु. का. १२. 'तज्ज्ञाना-
नाश्रयविशेष.' सु. 'तज्ज्ञानानाश्रयविशेषेण' का. १३. एतत्पर्यं क-खपुस्तकयोर्नास्ति.
१४. 'व्यायोग' सुविधि' सु. १५. 'कर्तव्य' ख्यातनायकशरीरः' का. १६. 'स्त्रीजन-
युक्तस्तु डिमस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव' सु. १७. 'सर्वैकाव्यङ्क(?) स्तथा चैव' क-ख.
१८. 'बहवस्तत्र तु पुरुषा न्यायकृतो' सु. 'बहवश्च तत्र पुरुषा व्याचच्छन्ते यथा सम-
वकारे ।' क-ख. १९. 'न च तत्प्रमाणस्तु तदेकाङ्कः सविधातव्यः ।' का. 'तत्प्रवण-
स्त्वेकाङ्कः सविधातव्य.' सु.

न च दिव्यनायककृतः कार्यो राजपिनायकनिवेद्यः ।
 युद्धनियुद्धाक(घ)र्षणसंह(घ)र्षकृतश्च कर्तव्यः ॥ १४४ ॥
 एवंविधस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाव्यरसयोनिः ।
 चक्ष्याम्यतः परमहं लक्षणमुत्सृष्टिकाङ्कस्य ॥ १४५ ॥
 प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रत्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
 दिव्यपुरुषैर्वियुक्तः शैपरन्यै(युक्तो)र्भ(भ)वेत्पुंभिः ॥ १४६ ॥
 करुणरसप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
 स्त्रीपरिदेवितंबहुलो निर्वेदिर्तभापितश्चैव ॥ १४७ ॥
 नांनाव्याकुलचेष्टः सात्प्रत्यारभटिकैशिकीहीनः ।
 कार्यैः काव्यविधिज्ञैः सततं ह्युत्सृष्टिकाङ्कस्तु ॥ १४८ ॥
 यदिव्यनायककृतं काव्यं संग्रामर्षन्वधयुक्तम् ।
 तद्धारते तु वर्षे कर्तव्यं काव्यबन्धेषु ॥ १४९ ॥
 कर्त्तुं द्वारतमिष्टं वर्षेप्वन्धेषु देवविहितेषु ।
 हृद्या सर्वा भूमिः शुभगन्धा काञ्चनी र्यंसात् ॥ १५० ॥
 उपवनगमनक्रीडाविहारनारीरतिप्रमोदाः स्युः ।
 तेषु हि वर्षेषु सदा न तत्र दुःखं न वा शोकः ॥ १५१ ॥
 ये तेषामपि(धि)वासाः पुराणवादेषु पर्वताः प्रोक्ताः ।
 संगोगक्षेषु भवेत्कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥ १५२ ॥

१. 'नवदिव्यनायककृत.' फ-स्त्र; 'नरदिव्य' मु. २. 'नियुद्धम्' मु. ३. 'धर्षण-
 सेकेट' मु. 'युद्धनियुद्धाधर्षणधर्षणापि कर्तव्य' का. ४. 'विषयोऽप्र' मु.
 ५. 'बद्धो' मु. ६. 'सु' मु. ७. 'द्विन' मु का. ८. 'वाक्यमपध' मु. ९. 'नाति-
 न्यायतपेसम' मु. १०. 'कर्तव्योऽपुदयान्तस्रज्ञेष्टसृष्टिकाङ्कस्तु' का. ११. 'वोर-
 ष्टिकाङ्कस्तु' मु १२. 'क्षमम्' मु. १३. 'कार्यम्' मु. १४. 'संग्रामयुद्धरन्धवधयुक्तम्'
 क स्त्र. १५. 'तस्त' का. १६. 'नित्यकृष्टं हि' मु. 'नित्यकृतं हि' का.
 १७. 'वेव' मु. १८. 'नो दु सं नापि वा शोक' मु, 'न वा शोकम्' का. १९. 'सतेपा-
 मधिवास.' मु. २०. 'सर्वतः कपिता.' मु 'पर्वता गदिता.' का. २१. 'कर्मारम्भासवा
 सस्मिन्' मु.

- [अङ्गस्य लक्षणगतं व्याख्येयातं शेषमात्रगतम् । . . .]
 प्रहसनमेतः परमहं, सलक्षणं, संप्रवक्ष्यामि ॥ १५३ ॥
 प्रहसनमपि विज्ञेयं द्विविधं शुद्धं, तथै च संकीर्णम् । . . .
 वक्ष्यामि, तयोर्युक्त्या पृथक्पृथक्लक्षणविशेषम् ॥ १५४ ॥
 भगवत्तापसत्रिप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंबद्धम् । . . .
 १. कीर्णपुरुषसंप्रयुक्तं परिहासाभाषणप्रायम् ॥ १५५ ॥
 अविकृतभाषाचारं विशेषभावोपपन्नरचित(चरित)पदम् । . . .
 नियतगतिवस्तुविषयं शुद्धं ज्ञेयं प्रहसनं तु ॥ १५६ ॥
 वेदेषु चेटनपुंसकविटैर्धूर्ता बन्धकी च यत्र स्युः । . . .
 अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टितकरणैस्तु संकीर्णम् ॥ १५७ ॥
 लोकोपचारयुक्ता या वार्ता यश्च दम्भसंयोगः । . . .
 तत्प्रहसनेषु योज्यं धूर्तैर्कविवादसंयुक्तम् ॥ १५८ ॥
 वीर्यैः संयुक्तं कर्तव्यं प्रहसनं यथायोगम् । . . .
 भाषेऽपि तु लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥ १५९ ॥
 आत्मानुमूतशंसी परसंश्रयवर्णेनाविशेषेषु (पस्तु) । . . .
 द्वि(वि)विधौधयो हि भाषो विज्ञेयस्त्वेकहोयश्च ॥ १६० ॥

१. पदमिदं कस्य-पुस्तकयोर्नास्ति. २. 'मिति' सु. ३. 'तथैव' का. ४. 'तस्य व्याख्यास्याम्यहं पृथ' सु; 'तस्य व्याख्यास्येहं पृथक् पृथक् लक्षणविशेषान् ।' का.
 ५. 'विशेषान्' सु. ६. 'भगवत्तापसत्रिप्रैरन्यैरपि हास्यवादसंयुक्तम्' का. ७. 'संपन्नम्'
 सु. ८. 'नीचजनसंयुक्तं' सु. 'नीचजनसंप्रयुक्तं' का. ९. 'हासोपहास' सु. 'पहास' का.
 १०. 'वेदेषु चेटनपुंसकविटैर्धूर्तानिकदासीजनेन वा कीर्णम्' सु. ११. 'धूर्तविटा' का.
 १२. 'अनिभृत' सु. १३. 'य च परिच्छदचेष्टितकरणे' कस्य. १४. 'चेष्टितकरणात्'
 का. १५. 'सपन्नम्' सु. १६. 'स प्रहसने न योज्यो धूर्तजनविवादसंयुक्तः' सु;
 'तत्प्रहसने प्रयोज्य' का. १७. 'धूर्तविटविवादसंपन्नम्' का. 'स प्रहसने न योज्यो
 धूर्तप्रविन्दसंपन्नः' व. सु. १८. 'उद्दालकादिभिरिदं वीर्यैर्मिथिनं भवति मिथम्' सु;
 'उद्दालकादिभिरिदं वीर्यैः मिथितं भवेन्मिथम् ।' का. १९. 'भाषस्य विधानमतो
 लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि' सु. २०. 'हि' का. २१. 'संस्तव' सु. २२. 'वर्णेनावि-
 विशेषथ' सु. का. २३. 'त्रियो हि' सु. 'द्विविधाधयो' का. २४. 'पात्रव' सु.

परवचनमात्मसखं प्रतिवचनैरुत्तरोत्तरप्रथिते (तैः) । १ --

आकाशपुत्रपकथितैरङ्गविकारैरभिनयै [श्वैव] ॥ १६१ ॥ --

धूर्तविटसंप्रयोज्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।

एकाङ्गो बहुचेष्टः सततं कार्यो बुधैर्माणः ॥ १६२ ॥

[भाषेत्स्यापि हि निखिलं लक्षणमुक्तं तथागमानुगतम् ।

वीथ्याः संप्रति निखिलं कथयामि यथाक्रमं विमाः ॥ १६३ ॥]

अधमोत्तममध्याभिर्युक्ता स्यात् प्रकृतिभिस्तिसृभिः ।

वीथी स्यादेकाङ्गा तथैकहार्या द्विहार्या वा ॥ १६४ ॥

सर्वरसलक्षणाद्या युक्ता ह्यत्रैस्त्रयोदशभिः ॥

अज्ञानां वक्ष्येऽहं लक्षणमखिलं यथादेशम् ॥ १६५ ॥ --

उद्धात्यकावलितता (लगिता) वस्यन्दितनाल्पसंतप्रलापश्च ।

वाषेत्पथ प्रपञ्चो मृदवाधिबले छलत्रिगते ॥ १६६ ॥

व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्याः ।

अथ वीथी संप्रोक्ता लक्षणमेवा प्रवक्ष्यामि ॥ १६७ ॥

पदानि त्वंगतार्थानि यत्तरा ('ये नरा') पुनरौदरात् ।

- १ 'प्रतिवचने-सोत्तरेप्रथितवाचयम्' मु. 'परवचनेरुत्तरोत्तरैप्रथिते' का. २ 'इद-
मार्याधि मुद्रिते नास्ति. ३. 'अङ्गविकारैरभिनयेत्तत्' का. ४ एषार्या क-र-पुस्तक-
चोर्नास्ति । ५. 'बहुसमाह्व कार्ये सतत काव्ये बुधैर्माण मु इदमार्याधि मुद्रिते नास्ति.
६. 'सर्वरसलक्षणाद्या युक्ता ह्यत्रैस्त्रयोदशभिः ।' इत्यधिष्मत्र क-र-पुस्तकयो ।
७ 'द्विपात्रहार्यातथैकहार्या वा' मु का. ८ 'उद्धात्यकावलिते तथस्यन्दितमेव च ।
असंप्रलापश्च प्रपञ्चो नास्तिऽपि च ॥ वाषेत्पथिबले चैव छल व्याहार एव च । मृदवं
त्रिगते चैव क्षेपं गण्डमयापि वा । त्रयोदशगङ्गाङ्गानि वीथ्यामेतानि योजयेत् ॥ लक्षणं
पुनरेतेषां प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वश ।' इत्येवं पाठभेद का. पुस्तके । इत प्राक् 'अधमोत्तम-
मध्याभिर्युक्ता स्यात्प्रकृतिभिस्तिसृभिः ॥ सर्वरसम वपुष्ठा मिहैवा वीथिका ह्यर्थे तस्याः ।
अङ्गानां वक्ष्येऽहं लक्षणमपुना ययोदेशम् ॥' इति साधार्या मुद्रितपुस्तकेऽपिऽङ्गा.
'उद्धात्यकावलिते अस्यन्दितकं तथा । असंप्रलापश्च तथा प्रपञ्चो नऽस्तिऽपि वा ॥
वाषेत्पथिबले चैव छलं व्याहार एव च । मृदवं त्रिगते चैव क्षेपं गण्डमयापि वा ॥'
इत्येवं मु. ९. आर्याधिमुद्रं मुद्रितपुस्तकं का. पुस्तकं च नास्ति. १०. 'य गतार्थानि
तदर्थगम्ये नरा' मु. ११. 'येनरा पुनरौदरात्' का.

योजयन्ति पदैरन्यैस्तदुद्घात्यकमुच्यते ॥ १६८ ॥

यत्रान्यस्मिन्समावेश्य कार्यमन्यत्प्रसाध्यते ।

तच्चावलगितं नाम विज्ञेयं नात्र्ययोक्तृभिः ॥ १६९ ॥

आक्षिप्तार्थे (श्लेषार्थे) तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्थितम् (ते) ।

कौश्लारू (दु) च्यतेऽन्यार्थे (न्योऽर्थः) तदवस्पन्दितं भवेत् ॥ १७० ॥

[असंबद्धं तु यद्वाक्यमसम्बद्धमथोत्तरम् ।

असत्प्रला (लः) पितं चैव वीथ्यां सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ १७१ ॥

मूर्खजनसंनिकर्षे विद्वानन्यत्र भाषते सम्यक् ।

वचनं न गृह्यतेऽस्य सज्ञेयोऽसत्प्रलापस्तु ॥ १७२ ॥

यदसद्भूतं वचनं संस्तवयुक्तं द्वयोः परस्परतः ।

एकस्य चार्थहेतोः सहास्यजननः प्रपञ्चस्तु ॥ १७३ ॥]

हास्येनोपगतार्था प्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ।

एकद्विप्रतिवचनौ वाकेली स्यात्प्रयोगेऽस्मिन् ॥ १७४ ॥

मूर्खजनसंनिकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।

न च गृह्यतेऽस्य वचनं विज्ञेयोऽसत्प्रलानोऽसौ ॥ १७५ ॥

र्यदतो संभृतं (यदसद्भूतं) वचनं सश्वे (स्त) वयुक्तं द्वयोः परस्परं यत् ।

एकस्य चार्थ (र्थ) हेतोः स हास्यजननः प्रपञ्चः स्यात् ॥ १७६ ॥

र्यैकारणाद्गुणानां दोषीकरणं भवेद्विवादकृतम् ।

दोषगुणीकरणं वा तन्मृदवं नामापि विज्ञेयम् ॥ १७७ ॥

१. 'प्रशस्यते' का. २. 'परानुरोधात्तज्ज्ञेयं नाम्रावलगितं युधि.' सु 'तच्चावलगितत' क-रत. ३. 'आक्षिप्य कंचिदेवार्थं शुभाशुभ' सु. आक्षिप्य कंचिदर्थं शुभाशुभसमुत्थित-तम् ।' का. ४. 'यद्वादयुद्धिनैपुष्यात्' सु. 'यत्सजेद् बुद्धिवैशयात्' का. ५. कोष्ठक-यदा पश्यन्ती क र-पुस्तकयोर्नास्ति. इतः प्राक् 'असंबद्धं तु यद्वाक्यमसंबद्धं यदुत्तरम् । असत्प्रलापस्तं चैव वीथ्यां सम्बद्धप्रयोगेऽस्मिन् ॥' इत्यधिकं सु. ६. 'नरता केर्ली' नाम जानीयु । सु. 'नात् वाक्केलिका नाम तामाह' का. ७. 'वचनं न गृह्यतेऽस्य संज्ञे-योऽसत्प्रलापस्तु' का. ८. 'यदसत्संभूतं वचनं' सु. ९. 'सस्तव' सु. १०. 'परस्परतः' सु. ११. 'प्रपञ्चस्तु' सु. १२. 'यद्गुणदोषीकरणं दोषगुणीकरणमेव च । यैर्हेतुभिरपपन्नार्थ-स्तन्यु' सु. १३. 'मृदवधामपि' क रत.

परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्धत्र ।

अन्योन्यार्थविशेषक्रमधिवलमिति तद्बुधैर्ज्ञेयम् ॥ १७८ ॥

अन्यार्थमेव वाक्यं छलमभिसंधानहास्यरोपकरणम् ।

श्रुतिमाख्यार्थात्मनि बहवोऽर्था युक्तिभिर्नियुज्यन्ते ॥ १७९ ॥

एतद्भास्य(यद्भास्य)महास्यं वा त्रिगतं नामापि विज्ञेयम् ।

प्रत्यक्षवृत्तिरुक्तो व्याहारो हास्यलेशार्थः ॥ १८० ॥

संरम्भसंभ्रमयुतं विवादयुक्तं तथापवादकृतम् ।

बहुवचनाक्षेपकृतं गण्डं प्रवदन्ति तत्त्वज्ञाः ॥ १८१ ॥

(अन्यान्यपि लास्यविधावद्भागानि तु नाटकोपयोगानि ।

अस्माद्विनिःसृतानि तु भाण इवैकप्रयोज्यानि ॥ १८२ ॥

गेर्धपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगण्डिका ।

प्रच्छेदकनिर्मूढाख्यं सैन्धवं च द्विमूढकम् ॥ १८३ ॥

उत्तमोत्तमकं चैव उक्तप्रत्युक्तमेव च ।

लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणम् ॥ १८४ ॥

आमनेषूपविष्टैर्यत्तन्नीभाण्डोपबृंहितम् ।

गायनैर्गीयने शुष्कं तद्द्वेषपदमुच्यते ॥ १८५ ॥

प्रौढत या वियुक्ता तु पठेदासनसंस्थिता ।

मदनानलतप्तानी स्थितिपाठ्यं तदुच्यते ॥ १८६ ॥

१. 'अन्यार्थ' मु. २. 'बहुविधै' मु. ३. 'मिति' मु. ४. 'शेष' क-र. ५. 'यपानु-
दात्तत्वनं त्रिधा विभक्तं भवेत्प्रयोगे तु । हास्यरससंश्रुतं तत्रिगतं नाम विज्ञेयम् ॥'
मु. ६. 'कपितो' मु. ७. 'गण्डमिति बद्धिनि' मु. ८. धनुषिहान्तर्गतपाठ-
केवलं मुद्रितपुस्तकानुसारेण विहितं, विहिततादर्शपुस्तकयोस्तुल्यत्वाभावे त्रियानुपलभ्यते.
९. 'तन्मा' क-र. १०. 'गेर्ध' पदं स्थितं 'ग' क-र. ११. 'प्रिस्त्राख्यं' क-र.
१२. 'गेर्ध' पदं स्थितं 'ग' क-र. १३. 'मुत्तमम्' क-र.

१४. बहुवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भवं द्वयोर्धत्र ।

बहुवचनेन वा मुक्तं स्थितिपठ्यं विधीयते ॥' मु.

प्रा. १. बद्धिमुक्तं तु पठेदान्तरसंस्थिता ।

मदनानलतप्तानी स्थितिपाठ्यं विधीयते ॥' क-र.

आसीनमास्यते यत्र चिन्ताशोकसमन्वितम् ।
 अप्रसारितगात्र च जिह्वदृष्टिनिरिक्षितम् ॥ १८७ ॥
 यत्र स्त्री नरवेषेण ललित मस्कृत पठेत् ।
 सखीना तु विनोदाय सा ज्ञेया पुष्पगन्धिका ॥ १८८ ॥
 प्रच्छेदक स विज्ञेयो यत्र चन्द्रातपाहता ।
 स्त्रिय प्रियेषु सज्जन्ते ह्यपि विप्रियकारिषु ॥ १८९ ॥
 अनिष्टुरक्षल्पपद समवृत्तैरलकृतम् ।
 नाट्य पुरुषभावाद्य त्रिमूढकमुदाहृतम् ॥ १९० ॥
 योत्रविस्मृतसकेत सुव्यक्तकरुणान्वितम् ।
 प्राकृतेर्नचनैर्युक्त विदु सैन्धवक बुधा ॥ १९१ ॥
 शुभार्थगीताभिनय चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेत व्याजचेष्ट द्विमूढकम् ॥ १९२ ॥

- १ आसीनमासनस्थस्य सर्वताद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्र च चिन्ताशोकात् वत च यत् ॥' सु
 आसीनमास्यते यत्र सर्वतोद्यविवर्जितम् ।
 अप्रसारितगात्र च चिन्ताशोकसमन्वितम् ॥' क. ख.
- २ 'वृत्त तु द्विविध यत्र गीतमातोद्यमेव च ।
 स्त्रिय पुत्रश्च चेष्टते सा ज्ञेया पुष्पगन्धिका ॥' सु
 वृत्तानि विविधानि स्वुर्गेय गान च ससृतम् ।
 चष्टामिश्वाश्रय पुत्रा यत्र सा पुष्पगन्धिका ॥' क ख.
- ३ '०रुक्षणपद सु * ०मिति स्मृतम्' क ख.
 'रूपवाद्यादिसंयुक्तमव्यक्तकरुणाश्रयम् ।
 नाट्य तु स्वभावोक्त्या विदु सैन्धवक बुधा ॥' सु
 पात्र विभ्रष्टसकेत सुव्यक्तकरुणावितम् ।
 प्राकृतेर्नचनैर्युक्त विदु सैन्धवक बुधा ॥' क ख.
- ४ 'मुखप्रतिमुखोपेत चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेत नानार्थं च विमूढकम् ॥' सु
 'मुखप्रतिमुखोपेत चतुरस्रपदक्रमम् ।
 स्पष्टभावरसोपेत श्लिष्टार्थं च द्विमूढकम् ॥' क ख.

उत्तमोत्तमकं विद्यादनेकरससंश्रयम् ।

विचित्रैः श्लोकबन्धैश्च हेलाभावविभूषितम् ॥ १९३ ॥ :

[यदि प्रतिकृतिं दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।

मदनानलतप्तं तु विचित्रपदमुच्यते ॥ १९४ ॥]

कोपप्रसादजनितं सविक्षेपपदाश्रयम् ।

उक्तप्रत्युक्तमेवं स्यात् किंतु गीतार्थयोजितम् ॥ १९५ ॥

[दृष्ट्वा स्वप्ने प्रियं यत्र मदनानलतापिता ।

करोति विविधान् भावान् तद्वै भावितमुच्यते ॥ १९६ ॥]

एतद्वै लास्यविधौ लक्षणमुक्तं मया तु विस्तरतः ।

तद(दि)हेव तु यन्नोक्त प्रसङ्गविनिवृत्तिहेतोस्तु ॥ १९७ ॥]

इति दशरूपविधानं सर्वं प्रोक्तं मयातिलक्षणतः ।

इतिवृत्तद्विविधानं सधिविधौ लक्षणं वक्ष्ये ॥ १९८ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपलक्षणं नामाख्यायोऽष्टादश ॥

१. 'गनेकरणान्वितम्' सु २. 'लीलाभावविभूषितम्' सु 'हेलाभावविचित्रितम्'

क-ख.

३. 'यत्राप्रयोक्तं (?) दृष्ट्वा विनोदयति मानसम् ।

मदनानलतप्ताग्नी तद्विचित्रपदमुच्यते ॥' क-ख.

४ 'कोपप्रसादजननमधिक्षेप (प्य?) जनाश्रयम् ।

उक्तप्रत्युक्तमेवं स्याच्चित्रगीतार्थयोजितम् ॥' सु.

५. 'जननं' क-ख. ६. 'सविक्षेपपदाश्रयम्' क-ख. ७. 'एवं स्याच्चित्रगीता-

र्थयोजितम्' सु.

८. 'भाणामुक्तिलास्यं (?) विहेवं त्येकपात्रिभ्यर्थन्यात् ।

प्रकरणबहुक्तकाम्यं सस्ययुक्तं द्विविधभावात् ॥ सु.

९. 'यत्तु' क-ख. १०. 'भाषास्तरद्विधाविभूषितम् ॥' क-ख. ११. 'लास्यविधौ एतेषां' सु. क-ख. १२. 'मया हि लक्षणतः' सु. १३. 'इतिवृत्तद्विविधानसधिविलक्षणां वक्ष्ये' (?) क-ख. 'गुनरस्य शरीरगत' १४. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नामाख्याय एतेनविशः ।' क-ख., 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधानं नाम विशोऽख्याय. ।' इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपलक्षणं नामाख्यायोऽष्टादश-१' सु. .

एकोनविंशोऽध्यायः ।

इतिवृत्तं तु नाट्यस्य शरीरं परिकीर्तितम् ।
 पञ्चभिः संधिभिस्तस्य विभागः सप्रकल्पितः ॥ १ ॥
 इतिवृत्तं द्विधा चैव बुधस्तु परिकल्पयेत् ।
 आधिकारिकमेकं तु प्रासङ्गिकमथापरम् ॥ २ ॥
 यत् कार्यं हि फलप्राप्त्या समर्थं परिकल्प्यते ।
 तदाधिकारिकं ज्ञेयमन्यत् प्रासङ्गिकं विदुः ॥ ३ ॥
 कवेः प्रयत्नान्नेतृणां युक्तानां विध्यपाश्रयात् ।
 कल्प्यते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षात् फलस्य च ॥ ४ ॥
 कारणात् फलयोगस्य वृत्तं स्यादाधिकारिकम् ।
 तस्योपकरणार्थं तु कीर्त्यते ह्यानुपङ्गिकम् ॥ ५ ॥
 [लौकिकसुखदुःखाख्या यथावस्था रसोद्भवा ।
 दशधा मन्मथावस्था व्यवस्था त्रिविधा मता ॥ ६ ॥]
 ससाध्ये फलयोगे तु व्यापारः साधकस्य यः ।
 तस्यानुपूर्व्या विज्ञेयाः पञ्चावस्थाः प्रयोक्तृभिः ॥ ७ ॥
 [नाट्यप्रकरणा भावा अवस्थास्ता मता इह ।
 धर्मार्थकामसबन्धः फलयोगस्तु कथ्यते ॥ ८ ॥]
 प्रारम्भश्च प्रयत्नश्च तथा प्राप्तेश्च संभवः ।
 नियता च फलप्राप्तिः फलयोगश्च पञ्चमः ॥ ९ ॥

१. 'हि' मु. २. 'विभागाः परिकीर्तिता.' का., 'विभागा सप्रकल्पित' मु. ३. 'द्विजा' (?) मु. ४. 'परिवर्जयेत्' का., '५. "एवं स्यात्" मु. क-र. ६. इत प्रकृति पचद्वयी लिखितपुस्तके नास्ति । ७. 'यत्' का. ८. 'तु' मु. ९. 'परोपकरणार्थं तु' का. १०. पद्यमिदमधिकं का. पुस्तके. ११. लिखितादर्शो रिवतः पूर्वं 'कल्प्यते हि फलप्राप्तिः समुत्कर्षः फलस्य च । कम्पे प्रयत्नोन्नेतृणां युक्तानां विध्य (ध्य ?) पाश्रयात् ॥' इत्युपलभ्यते. १२. 'फलसाध्ये' मु. १३. 'कारकस्य' मु. 'करणस्य' क-र. १४. 'तस्यानुपूर्व्यात्' मु. १५. पद्यमिदं का. पुस्तक एवोपलभ्यते ।

औत्सुक्यमात्रं बन्धस्य यद् बीजस्य निबध्यते ।
 महतः फलयोगस्य सोऽत्र प्रारम्भ इष्यते ॥ १० ॥
 अपश्यतः फलप्राप्तिं यो व्यापारः फलं प्रति ।
 परं चौत्सुक्यगमनं प्रैयत्नः परिकीर्तितः ॥ ११ ॥
 ईषत्प्राप्तिर्यदा काचित्फलस्य परिकल्प्यते ।
 भावमात्रेण सं (तं) प्राहुर्विधिज्ञाः प्राप्तिसंभवम् ॥ १२ ॥
 निर्यतां तु फलप्राप्तिं यदा भावेन पश्यति ।
 नियतां तां फलप्राप्तिं सगुणैः परिचक्षते ॥ १३ ॥
 अभिप्रेतं समग्रं च प्रतिरूपं क्रियाफलम् ।
 इतिवृत्ते भवेद्यस्मिन्फलयोगः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥
 सर्वस्ये(स्यै)व हि कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिभिः ।
 एता अनुक्रमेणैव पञ्चावस्था भवन्ति हि ॥ १५ ॥
 तैसां स्वभावभिन्नानां परस्परसमागमात् ।
 विन्धास एकभावेन फलहेतुः प्रकीर्तितः ॥ १६ ॥
 इतिवृत्तं समाख्यातं प्रत्यगेवाधिकारिकम् ।
 तदारम्भादि कर्तव्यं फलान्तं च यथा भवेत् ॥ १७ ॥

१. 'औत्सुक्यं बन्धमात्रस्य' मु. 'औत्सुक्यमात्रबन्धस्य' का. २. 'यो' मु. क-ख.
 ३. 'स खल्वारम्भ' मु, का. ४. 'व्यापारो यः' का. ५. 'संप्रकीर्तितः' मु. 'स प्रयत्नः
 प्रकीर्तितः' का. ६. 'ईषत्प्राप्तिश्च या काचिदर्थस्य परिकल्प्यते' का. ७. 'यदीचित्यं
 फलस्य' मु. ८. 'सहेयो विधिज्ञैः प्राप्तिसंभव.' का. ९. 'रूपक्रियाफलप्राप्तिर्यदा' मु.
 १०. 'च' का. ११. 'यत्र' का. १२. 'सगुणां' मु. 'सगुणस्तु विनिर्दिशेत्' का. १३.
 'इति योगे' मु, 'यद् दृश्यते निवृत्ते तु फलयोग स उच्यते ।' का. १४. 'सगुणस्तु
 विनिर्दिशेत्' का. १५. 'इतिवृत्तादिकार्यस्य' मु. १६. 'यथातुक्रमते तास्तु' मु. 'यथा-
 नुक्रमशो वेता.' का. 'भवेत्तत्र सयोज्यं' का. १७. 'आसां' का. १८. 'विन्यास' मु.
 'विन्यासः फलभावेन फलाय परिकल्प्यते ।' का. १९. 'यद्वृत्तं हि समारब्धं पुरस्तादा-
 विकारिकम्' मु. 'इतिवृत्तं यथाख्यातं पुरस्तादाधिकारिकम् ।' का. २०. 'कलान्तं' मु.
 'फलान्तं' का. २१. 'यदा' मु.

पूर्णसधि तु तत्कार्यं हीनसंध्यपि वा पुनः ।
 नियमात्पञ्चसधि स्याद्दीनसंध्यथ कारणात् ॥ १८ ॥
 चतुर्थस्यैकलोपे तु द्विलोपे त्रिचतुर्थयोः ।
 द्वितीयत्रिचतुर्थानां त्रिलोपे लोप इष्यते ॥ १९ ॥
 प्रासङ्गिके परार्थत्वान्न ह्येष नियमो भवेत् ।
 यद्बृत्तं सभवेत्तत्र तद्योज्यमविरोधतः ॥ २० ॥
 इतिवृत्ते यथावस्था पञ्चारम्भादिका स्मृता ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च तथा बीजादिका अपि ॥ २१ ॥
 बीजं विन्दुपताका च प्रकरी कार्यमेव च ।
 अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि ॥ २२ ॥
 स्वल्पमात्रं समुत्सृष्टं बहुधा यद्विसर्पति ।
 फलावसानं तच्चैव बीजं तदिहं कीर्तितम् ॥ २३ ॥
 प्रयोजनानां विच्छेदे यदविच्छेदकारणम् ।
 यावत्समासिर्बन्धस्य स विन्दुं परिकीर्तितम् ॥ २४ ॥
 यद्बृत्तं हि परार्थं स्यात्प्रधानस्योपकारकम् ।
 प्रधानवच्च कल्पयेत् सा पताकेति कीर्तिता ॥ २५ ॥
 फलं प्रकल्प्यते यस्या परार्थं केवलं बुधे ।
 अनुबन्धविहीनं स्यात्प्रकरीमिति निर्दिशेत् ॥ २६ ॥

१ 'स्वर्ण' मु, 'पूर्णसध्यपि यत्कार्यं' का. २ 'पूर्णसधि स्यात्' का. ३ 'हीन-
 सधिसु' का. ४ 'एकलोपे चतुर्थस्य' का. ५ 'लोपेन' मु ६ 'सभवेत्किञ्चित्' मु
 ७ 'यथावस्थात्' मु 'यथावस्था' का. ८ 'दिका' का. ९ 'यथावस्था' का.
 १० 'तदा' मु ११ इत प्राक् 'अर्थप्रकृतयः पञ्च सधियुः प्रकीर्तिता' इत्यधिक मु.
 १२ 'बीजविन्दुपताका' का. १३ 'इदमर्थे मुद्रिते नास्ति' १४ 'अल्पमात्रं' का.
 १५ 'प्रसर्पति' का. १६ 'यथावस्था' मु 'यथावस्था' का. १७ 'तद्विभक्तिपदे' का.
 १८ 'विन्दुरिति' मु, विन्दुरिति संज्ञित' का. १९ 'परार्थ' मु २० 'प्रधानस्याप' मु.
 २१ 'फलं बृह्ति फलार्थं स्यात्प्रधानस्यापकारकम् । प्रधानवच्च कल्पयेत् परार्थ्यं' मु.
 'फलं संकल्प्यते सद्भिः, परार्थं यस्य केवलम् ।' का. २२ 'अनुबन्धेन हीनस्य प्रकरी
 ता विनिर्दिशेत्' का. २३ 'विहीनानां यथावदिति निर्दिशेत्' मु

यदाधिकारिकं वृत्तं सम्यक्प्राज्ञैः प्रयुज्यते ।
 तदर्थो यः समारम्भस्तत्कार्यं परिकीर्तितम् ॥ २७ ॥
 एतेषां यस्य येनार्थो यतश्च गुण इष्यते ।
 तत्प्रधानं तु कर्तव्यं गुणभूतान्यतः परम् ॥ २८ ॥
 एकोऽनेकोऽपि वा सधिः पताकायां तु यो भवेत् ।
 प्रधानार्थानुयायित्वादनुसधिः प्रकीर्त्यते ॥ २९ ॥
 आर्गौर्मादाविमर्शाद्वा पताका त्रिनिवर्तते ।
 कस्माद्यस्मान्निबन्धोऽस्याः परार्थः परिकीर्त्यते ॥ ३० ॥
 यत्रान्यस्मिन्प्रयुज्यमाने तल्लिङ्गेभ्यः (ङ्गोऽन्यः) प्रयुज्यते ।
 आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकं तु तत् ॥ ३१ ॥
 सहसैवार्थसपत्तिर्गुणवत्युपकारतः ।
 पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितम् ॥ ३२ ॥
 वैच सातिशयं श्लिष्टं काव्यबन्धसमाश्रयम् ।
 पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥ ३३ ॥
 अर्थोपक्षेपणं वैच्रे लीनं सविनयं भवेत् ।
 श्लिष्टप्रत्युत्तरोपेतं तृतीयमिदमिष्यते ॥ ३४ ॥
 व्यर्थो वचनविन्यासः सुंश्लिष्टः काव्ययोजितः ।
 उर्ध्वन्यासः संयुतश्च तच्चतुर्थमुदाहृतम् ॥ ३५ ॥
 चतुःपताकापरमं नाटके काव्यमिष्यते ।

१. 'यत्तु' का. 'कार्यं पूर्वमेव प्रकीर्तितम् । तदर्थो य' मु. २. 'समुदाहृतम्' का.
 ३. 'प्रधानं तत्प्रकर्तव्यं' का. ४. 'नेधोऽपि' का. ५. 'पताकायाश्च योष्येत' का.
 ६. 'अनुबन्ध स धीर्चते' का. ७. 'आगमादि विमर्शात्' क ख. ८. 'तस्माद् यस्मात्तु
 बन्धोऽस्या परार्थो योष्यते' का. ९. 'यत्रान्यस्मिन्प्रयुज्यमाने तल्लीनोऽन्य' मु. 'यत्रार्थे
 विन्यमानेऽपि तद्विशेषं प्रयुज्यते ।' का. १०. 'त्युपकारत' का. ११. 'स्थान-
 मिलानपत्रधारणसदुतम्' मु. १२. 'परिकीर्त्यते' का. १३. 'वचसातिशयश्लिष्टं' का.
 'व्यवसायि' क-ख. १४. 'परिकीर्तितम्' मु. १५. 'यत्तु' का. 'यदा' क-ख.
 १६. 'वर्णनयं' क-ख. १७. 'श्लिष्टः' मु. १८. 'उपररथा युतं यत्तत्तुर्धं समु' मु.

पञ्चभिः संधिभिर्युक्तं तांश्च वक्ष्याम्यतः पुनः ॥ ३६ ॥

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शश्च तथैव हि ।

तथा निर्वहणं चेति नाटके पञ्च संधयः ॥ ३७ ॥

पञ्चभिः संधिभिर्युक्तं प्रधानमनुकीर्त्यते ।

शेषाः प्रधानसंधीनामनुग्राह्यास्तु संधयः ॥ ३८ ॥

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थैरसंभवा ।

काव्ये शरीरानुगता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥ ३९ ॥

बीजस्योद्घाटनं यत्तु दृष्टनष्टमिव क्वचित् ।

मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥ ४० ॥

उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा ।

पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संज्ञितः ॥ ४१ ॥

गर्भान्निभिन्नबीजाथो विलोभनकृतोऽपि वा ।

क्रोधव्यसनजो चापि स विमर्श इति स्मृतः ॥ ४२ ॥

समानं च समर्थानां मुख्यार्थानां सर्वाजिनाम् ।

नानाभावोऽन्तराणां यद्भवेत्निर्वहणं तु तम् ॥ ४३ ॥

एते तु संधयो ज्ञेया नाटकस्य प्रयोक्तृभिः ।

तथा प्रकरणस्यापि शेषाणां विनिबोधत ॥ ४४ ॥

[व्यायोगेहामृगौ चापि त्रिसंधी परिकीर्तितौ ।]

नै तयोरवमर्शस्तु कर्तव्यः कविभिः सदा ॥ ४५ ॥

१. 'तत्प्रवक्ष्याम्यतः परम्' मु. २. 'परम्' का. ३. 'प्रतिमुखं चैव गर्भो विमर्श एव च' मु. ४. '०ऽविमर्शस्तथा हि' का. (?) ५. 'चैव' मु. का. ६. 'संधयो नाटके स्मृता.' का. ७. अयं श्लोको लिखितादर्शं नोपलभ्यते. ८. 'तत्र' क-ख. ९. 'शरीरानुगतं' का. १०. 'मुखान्यस्तस्य' क-ख. 'मुखेन्यस्तस्य' का. ११. 'भवेत्' का. १२. 'च' मु. १३. 'गर्भनिभिन्नबीजाथो' का. १४. 'विलोभनकृतोऽपि वा' मु. १५. 'क्वचिदाश्लेषसंयुक्तो विमर्शः स्मर्यते युषैः' १६. 'समानयनमर्थानां' मु. १७. 'मुख्याथानां' मु., 'व्याख्यानां तु' मु. १८. 'कलोपसंगतानां च ज्ञेयं निर्वहणं तु तम्' का. 'भावोत्तराणां च भवेत्निर्वहणं च' मु. १९. 'हि' का. 'च' मु. २०. 'च विबोधत' का. २१.....२२. 'न तयोर्विमर्शस्तु स्यात्त च शसिस्तु कैश्चि' मु. . .

डिमः समवकारश्च चतुःसंधी प्रकीर्तितौ ।
 गर्भाविमर्शौ न स्यातां न च वृत्तिस्तु कैशिकी ॥ ४६ ॥
 द्विसंधि तु प्रहसनं वीथ्यङ्को भाण एव च ।
 मुखनिर्वहणे स्यातां तेषां वृत्तिश्च भारती ॥ ४७ ॥
 एवं हि सधयः कार्या दशरूपे प्रयोक्तृभिः ।
 पुंनरेषां तु संधीनामङ्गकल्पं निबोधत ॥ ४८ ॥
 संधीनां यानि वृत्तानि प्रदेशेष्वनुपूर्वशः ।
 सर्वसपट्टणयुक्तानि तान्यङ्गान्युपधारयेत् ॥ ४९ ॥
 इष्टस्यार्थस्य रचना वृत्तान्तस्यानुपक्षयः ।
 रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गुह्याना चैव गूहनम् ॥ ५० ॥
 आश्चर्यवदभिस्त्वैतं प्रकाश्यानां प्रकाशनम् ।
 अङ्गहीनो नरो यद्बद्ध युद्धारम्भेऽक्षमो भवेत् ।
 अङ्गहीनं तथा काव्यं न प्रयोगक्षमं भवेत् ॥ ५१ ॥
 काव्यं यदपि हीनार्थं सम्यगङ्गैः समन्वितम् ।
 दीप्तत्वात्तु प्रयोगस्य शोभामेति न सशयः ॥ ५२ ॥
 उदात्तमपि यत्काव्यं स्यादङ्गैः परिवर्जितम् ।
 हीनत्वात्तु प्रयोगस्य न सता रञ्जयेन्मनः ॥ ५३ ॥

१ 'गर्भावमर्शौ' क-र. २. अत्र पूर्वश्लोके च 'अविमर्श' इति दर्शनेन 'संधीना' नामसु लक्षणेपु च, 'विमर्श' इत्येव वर्तते । 'विमर्श' इति वा, 'अविमर्श' इति वा इति संदिग्धम् ३. 'वीथ्यङ्कौ' क-र. ४. 'मुखनिर्वहणे तत्र कर्तव्ये कृत्विभिः सदा ।' क-र., 'मुखनिर्वहणे तेषां कर्तव्ये कैशिकी विना ।' सु. ५. 'तु' सु. ६. 'दशरूप' सु. ७. 'पुन सन्पन्तरं तेषां' का. ८. 'कल्पान्' सु. ९. षोष्ठ्यङ्कस्य श्लोकप्रयी क-र-पुस्तकयोर्मुद्रितपुस्तके च नास्ति । १०. 'प्रदेशमनुपूर्वत.' सु. 'प्रदेशानुपूर्वत' क-र. ११. 'सपट्टणप्रयुक्तानि तान्यङ्गान्वबोधयेत्' सु. १२. 'प्रयोगध' सु. १३. 'अविस्वयातं' सु. १४. अयमर्थश्लोको मुद्रितपुस्तके शुद्धितः. १५. 'यद्बद्धैवारम्भममो' क-र. १६. 'तु तत्' क-र. १७. 'समन्वितम्' क-र. १८. 'दीप्ताजलात्' का. १९. 'विप्रयोगस्य नैव तद्' सु. 'हीनत्वादि प्रयोगस्य' सु.

[तंसात्संधिप्रयोगेषु यथादेशं यथारसम् ।
 कविनाज्ञानि कार्याणि प्रदेशांस्तु निबोधत ॥ ५४ ॥]
 उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।
 युक्तिः प्राप्तिः [समाधानं विधानं परिभावना ॥ ५५ ॥
 उद्भेदः करणं भेदो द्वादशाङ्गानि वै मुखे ।
 तथा प्रतिमुखे चैव वर्ध्याम्यङ्गानि नामतः ॥ ५६ ॥]
 विलासः परिसर्पश्च विधूतं तौपनं तथा ।
 नर्मं नर्मद्युतिश्चैव तथैव प्रशमनं पुनः ॥ ५७ ॥
 निरोधश्चैव विज्ञेयः पर्युपासनमेव च ।
 पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार एव च ॥ ५८ ॥
 एतानि वै प्रतिमुखे गर्भेऽङ्गानि निबोधत ।
 अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ॥ ५९ ॥
 संग्रहश्चानुमानं च प्रार्थना क्षिप्रैरेव च ।
 तोटकाधिबले चैव चोद्भेदो विद्रवस्तथा ॥ ६० ॥
 एतान्यङ्गानि वै गर्भे विभ्रंशं च निबोधत ॥ ६१ ॥

१. धनुधिहान्तर्गतपाठो लिखितादर्शयोनोपलभ्यते. २. "संधिप्रदेशेषु यथायोगं" सु.
 ३. 'कविताज्ञानि' सु. ४. 'सम्यक् तानि निबोधत' का. ५. इत' प्राक् मुद्रितपुस्तके
 'सामभेदः प्रदानं च दम्बश्च वध एव च । प्रस्युत्पन्नतिलं च गोत्रस्खलितमेव च ॥
 साहसं च भयं चैव हीर्माया क्रोध एव च । भोज सवरणं भ्रान्तिस्तथा हेत्वधारणम् ॥
 दूतो लेखस्तथा स्वप्रथित मन्द इति द्विधा । संध्यन्तराणि सधीना प्रदेशास्त्वेक-
 विंशतिः ॥ एते विशेषा. संधिज्ञा स्यु सधेर्यस्त्वर्थयोगतः । पाठ्याज्ञान्यथ योगेन
 सन्ति तानि निबोधत ॥ इति पाठ्य उपक्षेपः परिन्यासो' इत्यधिकमुपलभ्यते.
 ६. धनुधिहान्तर्गतपाठो लिखितपुस्तके त्रुटितः. ७. 'हेतान्यङ्गानि' का. ८. 'शुण-
 ताज्ञान्यत. परम्' का. ९. 'शमन' क-र. १०. 'नर्मच्युति' क-र. ११. 'तथा
 गण' 'तथा गपणं' क-र. १२. 'वज्रं पुष्पं' का. १३. 'एवमज्ञानि शीजस्य संप्रसिद्धि-
 करणि च ।' इत्यधिकमित प्राक् सु. १४. 'गर्भे चैव' सु., 'गर्भाज्ञानि' का. १५. 'त्किमि'
 क-र. 'क्षिप्रमेव' सु. 'प्रार्थनाक्षिप्तमेव च' का. १६. 'लुद्भेगो' क-र. १७. 'स्यविभ्रंशं'
 क-र., 'स्य विभ्रंशं' क-र.

अंपवादश्च संफेटो विद्रवः शक्तिरेव च ।
 प्रसङ्गो व्यवसायश्च ध्रुतिः खेदो निषेधनम् ॥ ६२ ॥
 विरोधे[न?]मथादानं छादनं च प्ररोचना ।
 एतान्यवमूत्रोऽज्ञानि श्रूयो निर्वहणे शृणु ॥ ६३ ॥
 संधिनिरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।
 ध्रुतिः प्रसाद आनन्दः समर्थश्चोपगृहनम् ॥ ६४ ॥
 भाषणं पूर्ववाक्यं च कार्यसंहार एव च ।
 प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यज्ञानि नामतः ॥ ६५ ॥
 चैतुःपट्टिबुधैर्ज्ञेयान्येतान्यज्ञानि संधिषु ।
 [संधेदनाथं बीजस्य सम्यक्संधिकराणि तु ॥ ६६ ॥
 कार्याण्येतानि कविभिर्विस्पष्टार्थानि नाटके] ।
 एतेषां तु पुनर्वक्ष्ये लक्षणानि यथाक्रमम् ॥ ६७ ॥
 काव्यार्थस्य समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः ।
 समुत्पन्नार्थबाहुल्यं ज्ञेयः परिकरस्तु सः ॥ ६८ ॥
 तन्निर्धृतिः परिन्यासो विज्ञेयः कविभिः सदा ।
 गुणनिर्वर्णनं चैवं विलोभनमिति स्मृतम् ॥ ६९ ॥

१. 'अपवादोऽप्य' का. २. 'हि द्वः' मु., 'ऽभिद्रव.' क-र. ३. 'व्यवसायः
 प्रसङ्गस्य' का. ४. 'निरोधस्य प्रकीर्तित.' क-र. ५. 'प्ररोचना विचलनमादानं छेदनं
 तथा । व्याहारस्य ध्रुतिश्चैव विमर्शाज्ञान्यमूनि च ॥' इति क-र. पुस्तकयोः ।
 ६. 'छलनं' मु. ७. 'व्यवहारस्य मुद्रस्य' क-र.; 'व्याहारश्चापि ध्रुतिश्च' मु. ८. 'विम-
 र्शोऽज्ञान्यमूनि च' मु. ९. 'विरोधो' मु. 'विरोधो' का. १०. 'ध्रुतिः प्रसादानन्दो च'
 मु., 'ध्रुतिः प्रसादखानन्दः' का. ११. 'समर्थो ह्युपगृहनम्' का. १२. 'आभाषणं
 पूर्वभावः' मु. १३. 'काव्यसंहार' क-र. १४. 'आज्ञानि कुर्यान्निर्वहणे मुप.' का.
 १५. 'संध्यज्ञानि चमुद्रस्य' मु. १६. 'संधौ निर्वहणालये तु कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ।
 एतेषां स्वयंसंबद्धं पुनर्वक्ष्यामि लक्षणम् ॥' मु. १७. एतत्प्रथमपिठं का. पुस्तके.
 १८. 'पुनरेषो प्रशंसामि' का. १९. 'काव्यसार्थमुत्पत्ति' मु. २०. 'यदुत्पन्नार्थ-
 बाहुल्यम्' क-र. २१. 'भविष्यद्गुण्यनं परिन्यासं प्रचक्षते' मु., 'तन्निर्धरणा तु
 कथनं परिन्यासः प्रकीर्तितः ।' का. २२. 'तर्करि' मु., 'यतु' का.

संप्रधारणमर्थानां युक्तिरित्यभिधीयते ।
 सुखार्थस्याभिगमनं प्राप्तिरित्यभिधीयते ॥ ७० ॥
 वीजार्थस्योपगमनं तत्समाधानमुच्यते ।
 सुखदुःखकृतो योऽर्थस्तद्विधानमिति स्मृतम् ॥ ७१ ॥
 कुंतूहलोत्तरावेशो विज्ञेया परिभाषना ।
 वीजार्थस्य प्ररोहो यः स उद्भेद इति स्मृतः ॥ ७२ ॥
 प्रकृतार्थसमारम्भः करणं नाम तद्भवेत् ।
 सधैतभेदनार्थो यः स भेद इति कीर्तितः ॥ ७३ ॥
 र्सीमीहा रतिभोगार्था विलास इति कीर्तितः ।
 दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प इति स्मृतः ॥ ७४ ॥
 कृतस्यानुनयस्यादौ विधूर्तमपरिमहः ।
 अर्पायदर्शनं यत्तत्तापनं नाम तद्भवेत् ॥ ७५ ॥
 क्रीडाार्थं विहितं यत्र हास्यं नर्मति तत् स्मृतम् ।
 दोषप्रच्छेदादनार्थं तु हास्यं नर्मद्युति स्मृतम् ॥ ७६ ॥
 उत्तरोत्तरवाक्यं तु भवेत्प्रशमनं बुधाः ।
 या तु व्यसनसंप्राप्तिर्निरोधः स तु कीर्तितः ॥ ७७ ॥
 क्रुद्धस्यानुनयो यस्तु भवेत्तत्पर्युपासनम् ।
 विशेषवचनं यत्तु तत्पुष्पमिति सञ्ज्ञितम् ॥ ७८ ॥
 प्रत्येक्षरूपं यद्वाक्यं तद्भ्रंजमिति सञ्ज्ञितम् ।

१. 'सुखार्थस्योपगमन' मु. का. २. 'रित्यभिधायितम्' का. ३. 'समाधानमपी-
 व्यते' का. ४. 'मिहीच्यते' का. ५. 'कुंतूहलोत्तरविशो भवेत्तु' का. ६. 'उद्भेद स
 तु कीर्तित.' का. ७. 'संधाय' मु. ८. 'समोगो रतिचपन्नो' मु. ९. 'विधूर्तं ह्यपरि-
 ग्रह' मु. १०. 'तस्योपशमनं यत्तु शमनं नाम तद्भवेत्.' मु. ११. 'यत्तु' का.
 १२. 'क्रीडाविलोभनार्थं तु हास्यं नर्म इति स्मृतम्.' मु. १३. 'यत्तु हास्यं नर्मं तु
 संज्ञितम्.' का. १४. अयमर्थस्योक्तो मुद्रिते नास्ति । १५. [हास्यं] इति युटितं
 क-ख. पुस्तकयोः । १६. 'अधरोत्तर' क-ख. १७. 'प्रगणनं' मु. 'प्रगयणं पुन.'
 क-ख. १८. 'य' मु., 'प्रकीर्तित.' का. १९. 'विदुष्यवचनप्रायं यन्नमित्यभिधीयते ।'
 क-ख. २०. 'इत्यभिधीयते'

उपपत्तिकृतो योऽर्थ उपन्यासस्तु स स्मृतः ॥ ७९ ॥

चातुर्वर्ण्याभिर्गमनं वर्णसंहार इष्यते ।

एतानि तु प्रतिमुखे गर्भे चापि निबोधत ॥ ८० ॥

कपटोद्याश्रयं वाक्यमभूताहरणं विदुः ।

तत्त्वार्थवचनं चैव मार्ग इत्यभिधीयते ॥ ८१ ॥

चित्रार्थसमवायो यस्तद्रूपमिति कीर्तितम् ।

यत्सातिशयवद्वाक्यं तदुदाहरणं स्मृतम् ॥ ८२ ॥

भावेतत्त्वोपलब्धिस्तु क्रम इत्यभिधीयते ।

सामदानार्थसंयुक्तः संग्रहः परिकीर्तितः ॥ ८३ ॥

रूपानुरूपगमनमनुमानमिति स्मृतम् ।

• रतिर्हर्षोत्सवार्थानां प्रार्थना प्रार्थना भवेत् ॥ ८४ ॥

गर्भस्योद्वेदनं यत्सात् क्षितिरित्यभिधीयते ।

संरम्भवचनप्रायं तोटकं त्विति सञ्ज्ञितम् ॥ ८५ ॥

कपटेनाभिसंधानं ह्युवतेऽधिबलं बुधाः ।

भयं नृपारिदस्यूत्यमुद्वेगः परिकीर्तितः ॥ ८६ ॥

नृपाभिभयसंयुक्तः संभ्रवो विद्रवः स्मृतः ।

[एतान्यङ्गानि गर्भे स्युरविमर्शे निबोधत ॥ ८७ ॥

दोषप्रख्यापनं यत् स्यात् सोऽपवादः प्रकीर्तितः ।

रोपग्रथितवाक्यं तु सफेटः परिकीर्तितः ॥ ८८ ॥

१. 'ख' क-ख. २. 'पगमनं' का. ३. 'एतत्प्रतिमुखेऽङ्गानि अथ गर्भस्थलक्षणम् ।' मु. इदमर्थं लिखितादर्शं नास्ति । ४. 'कपटापाश्रयं यत्तदभूताहरणं विदुः ।' का. 'कपटाश्रयं यद्वा' का. मु. ५. 'चित्रार्थसमवाये तु वितर्को रूपमिष्यते' का. ६. 'यत्तु सातिशयं वाक्यं' मु. ७. 'तत्त्वोपलब्धिर्वाक्यस्य' मु. क-ख. ८. 'कार्यानुनयपूर्वस्तु नियोगः' मु. ९. 'गर्भस्योद्वेदनं यत्तु तदुपस्थितमुच्यते ।' मु. १०. 'विह' मु. ११. 'कपटेनाभिसंधानम्' का. १२. 'ह्येयं त्वधिबलं बुधैः' का. 'ह्येयं चाधिबल-बुधैः' मु. १३. 'शङ्कामयप्रासङ्गतो विद्रवः समुदाहृतः ।' क-ख. १४. 'द्रव एव हि विद्रवः' मु. १५. पर्यार्थमिदं क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति । मुद्रितपुस्तके तु- 'गर्भाङ्गलक्षणं श्लोकं विमर्शेऽपि निबोधत ।' १६. 'अपवादस्तु स स्मृतः ।' मु.

गुरुव्यतिक्रमो यस्तु विज्ञेयोऽभिद्रवस्तु सः ।
 विरोधप्रेशमो यस्तु सा शक्तिः परिकीर्तिता ॥ ८९ ॥
 प्रसङ्गश्चैव विज्ञेयो गुरुणां परिकीर्तनम् ।
 व्यवसायश्चैव विज्ञेयः प्रतिज्ञाहेतुसंभवः ॥ ९० ॥
 वाक्यभाषणकृतं च (द्युः)ति स्तज्जैरुदाहृतम् (ताः) ।
 मनश्चेष्टाविनिष्पन्नः श्रमः खेद उदाहृतः ॥ ९१ ॥
 ईप्सितार्थप्रतीघातो निषेधः स तु कीर्तितः ।
 विरोधनं तु संरम्भादुत्तरोत्तरभाषणम् ॥ ९२ ॥
 बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम् ।
 अपमानात् कृतं वाक्यं कार्यार्थं छादनं भवेत् ॥ ९३ ॥
 प्ररोचना च विज्ञेया संभारार्थप्रकाशिनी ।
 एतान्यवमृशाङ्गानि संहारे तु निबोधत ॥ ९४ ॥

१. 'हि द्रवस्तु' मु. २. 'विरोधो (घा?)पगमो' का. ३. काशीमुद्रितपुस्तके
 श्लोकेऽस्मिन् पूर्वार्थोत्तरार्थयोः पौर्वापर्यम् । ४. 'गुरुणां परिकीर्तितः' क-ख. 'वाक्यै-
 रामर्षयोजितैः' मु. ५. 'तु' का. 'तु कर्तव्यः' मु. ६. 'प्रतिज्ञादोषसंभवः' का.
 'प्रतिज्ञाहेतुसंभवः' मु. ७. इतः प्रमृति कोष्ठवद्वा श्लोकद्वयी लिखितपुस्तके नास्ति । किंतु

(उत्तरोत्तरवाक्यं तु निरोध इति संज्ञितः ।
 प्ररोचना च विज्ञेया या कार्यार्थप्रदर्शिनी ॥
 अनुमानार्थसंयुक्तं विद्याद् विचलनं तथा ।
 बीजकार्योपगमनमादानमिति संज्ञितम् ॥
 अपमानकृतं वाक्यं कार्यार्थं छादनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षकथनं यत्तु स व्याहार इति स्मृतः ॥
 वाक्यमाधर्षसंयुक्तं द्युतिस्तज्जैरुदाहृतः ।)

एवं पाठभेदः । 'वाक्यमाधर्षं संयुक्तं द्युतिस्तज्जैरुदाहृतम् । मनः श्रेष्ठार्थमुत्पन्नः
 श्रमस्तोद उदाहृतः । ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतिषेधः प्रकीर्तितः । कार्योत्पन्नोपगमनं
 विरोधनमिति स्मृतम् ॥' इति च क-ख. पुस्तकयोः । ८. 'साधिज्ञेयं षचो यत्र
 तद् द्युतिरिति संज्ञितम् ।' मु. ९. 'अपमानादिजनितसमोद्बलनं' मु. १०. 'संहा-
 रार्थप्रदर्शिनी' मु. ११. इदमर्थं लिखितादर्शं नोपलभ्यते । 'उक्षणं विमर्शाङ्गानां
 संहारे तु निबोधत ।' इति क-ख. पुस्तकयोः ।

मुखवीजोपगमनं संधिरित्यभिधीयते ।
 कार्यस्यान्वेपणं युक्त्या निरोधे इति कीर्तितः ॥ ९५ ॥
 उपक्षेपस्तु कार्याणां ग्रथनं परिकीर्तितम् ।
 अनुभूतार्थकथनं निर्णयः समुदाहृतः ॥ ९६ ॥
 परिवादकृतं यत् स्यात् तदाहुः परिभाषणम् ।
 लब्धस्यार्थस्य शमनं धृतिमाचक्षते पुनः ॥ ९७ ॥
 शुश्रूषाद्युपसंपन्नैः प्रसादः प्रीतिरुच्यते ।
 समागमस्तु योऽर्थानामानन्दः परिकीर्तितः ॥ ९८ ॥
 दुःखस्यापगमश्चैव समयोऽथ निगद्यते ।
 अद्भुतस्य च संप्राप्तिर्भवेत्तदुपगूहनम् ॥ ९९ ॥
 सामदानादिसंपन्नं भाषणं समुदाहृतम् ।
 पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथार्थोक्तार्थदर्शनम् ॥ १०० ॥
 वरप्रसादसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते ।
 नृपदेवप्रशस्तिश्च प्रशस्तिरभिधीयते ॥ १०१ ॥
 यथासंधि तु कर्तव्यान्येतान्यज्ञानि नाटके ।
 कविभिः कार्यकुशलै रसंभावानवेक्ष्य तु ॥ १०२ ॥
 सर्वज्ञानि कदाचित्तु द्वित्रियोगेन वा पुनः ।

१. 'मुखवीजोपगमनम्' इति का. २. 'यत्तु विबोध इति स स्मृतः' मु. ३. 'विरोध' इति का. ४. 'नाम तद्भवेत्' मु. ५. 'अनुभूतस्य कथनं' का. ६. 'कृतिरित्यभिधीयते' मु; 'धृतिरित्यभिधीयते' इति का. ७. 'संपन्ना' लिखित पु. ८. 'प्रसाद इति भष्यते' का. ९. 'समागमस्तुयार्थानां' क-ख. १०. 'स तु कीर्तितः' का. ११. 'दुःख-स्यापगमो यस्तु' का., 'दुःखापनयनं चैव' मु. १२. 'समयः स निगद्यते' मु; 'स शमः संनिगद्यते' का. १३. 'तु' लि. १४. 'रूपगूहनमिष्यते' लि. १५. 'सामदानादिसंयुक्तं भाषणं उच्यते युधैः' का. 'दानमानविनिष्पन्नमाभाषणमुदाहृतम्' मु. १६. 'पूर्वभावस्तु विज्ञेयः सद्भिः कार्थोपदेशकः' मु; 'पूर्ववाक्यं तु विज्ञेयं यथोक्तार्थ-प्रदर्शकम्' का. १७. 'वरप्रदानं' का. १८. 'नृपदेवप्रशान्तिश्च' का. 'देवद्विज-नृपादीनां प्रशस्तिः स्यात् प्रसाधनम्' मु. १९. 'इत्येतानि यथा संधिकार्याप्यज्ञानि रूपके' का. २०. 'रूपके' मु. २१. 'कार्यकुशलैः' का. २२. 'रसभावमपेक्ष्य तु' लि. २३. 'यन्मिथ्याणि' क-ख., 'संमिथ्याणि' का.

ज्ञात्वा कार्यमवस्थां च शोभ्यान्यङ्गानि संधिषु ॥ १०३ ॥
 (एतेषामेव ज्ञानानां, संबद्धान्यर्थयुक्तिः ।
 संध्यन्तराणि वक्ष्यामि त्वर्थोपक्षेपकाणि च ॥ १०४ ॥
 सामभेदैस्तथा दण्डः प्रदानं वध एव च ।
 प्रत्युत्पन्नमतित्वं च गोत्रस्खलितमेव च ॥ १०५ ॥
 साहसं च भयं चैव हीर्माया क्रोध एव च ।
 ओर्जैःसंवरणं आन्तिस्तथा हेत्ववधारणम् ॥ १०६ ॥
 दूतो लेखस्तथा स्वप्नश्चित्तं मद इति स्मृतम् ॥
 संध्यन्तराणि संधीनां विशेषास्त्वेकविंशतिः ॥ १०७ ॥)
 विष्कम्भश्चूलिका चैव तथा चैव प्रवेशकः ।
 अङ्गावतारोऽङ्गमुखमर्थोपक्षेपपञ्चकम् ॥ १०८ ॥
 मध्यमपुरूपनियोज्यो नाटकमुखसंधिर्मात्रसंचारः ।
 विष्कम्भकस्तु संस्कृतपुरोहितामात्यकञ्चुकिभिः ॥ १०९ ॥
 शुद्धः संकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकस्तु विज्ञेयः ।
 मध्यमपात्रैः शुद्धः संकीर्णो नीचमध्यकृतः ॥ ११० ॥
 अर्न्तर्यवनिवासस्यैः शून्यादिभिरनेकधा ।
 अर्थोपक्षेपणं यत्तु क्रियते सा हि चूलिका ॥ १११ ॥
 अङ्गान्तरानुसारी संक्षेपार्थमधिकृत्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११२ ॥
 नोत्तममध्यमपुरूपैराचरितो नाप्युदात्तवचनकृतः ।

१. 'कार्यं कालमवस्थां च ज्ञात्वा कार्याणि संधिषु' मु. २. 'कार्याण्यङ्गानि संधिषु'
 लि. ३. इतः प्रथमि श्लोकचतुष्टयी का. पुस्तके नास्त्येव । ४. 'संध्यन्तराणि संधीनां
 विशेषास्त्वेकविंशतिः ।' क-ख. ५. 'भेदप्रदानं च दण्डश्च वध' मु. ६. 'ज्ञेया सा'
 क-ख. ७. 'तेजः' क-ख. ८. 'भ्रान्ता' क-ख. ९. 'चित्रं मद इति द्विजाः' मु.
 १०. 'अङ्गावताराङ्गमुखं' का. ११. 'संधिवस्तुसंचारः' का. १२. 'नीचमध्यमैः कृतः'
 का. १३. 'जवनिकासस्यैः' डि. १४. 'उत्तमाधममध्यमैः' का. १५. 'यत्र' का.
 १६. 'अङ्गान्तराधिकारी' (!) का.

प्राकृतभाषाचारः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११३ ॥
 [प्राकृतभाषामथितः संस्कृते प्राकृतस्य लोकस्य ।
 नीचस्याचरणकृतः प्रवेशको नाम विज्ञेयः ॥ ११४ ॥]
 अङ्कान्तरेऽथवाङ्के निपतति यस्मिन् प्रयोगमासाद्य ।
 बीजार्थयुक्तियुक्तो ज्ञेयो ह्यङ्गावतारोऽसौ ॥ ११५ ॥
 विश्लिष्टमुखमङ्गस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यत्र संक्षिप्यते पूर्वं तदङ्गमुखमिष्यते ॥ ११६ ॥
 वृत्तिवृत्त्यङ्गसंपन्नपदार्थप्रकृतिक्रमम् ।
 पञ्चावस्थामिनिष्पन्नैः पञ्चभिः संधिभिर्युतम् ॥ ११७ ॥
 संध्यन्तैरैकविंशत्या चतुःपद्यङ्गसंयुतम् ।
 षट्त्रिंशलक्षणोपेतं गुणालंकारभूषितम् ॥ ११८ ॥
 महारसं महाभोगमुदात्तवचनान्वितम् ।
 महापुरुषसंचारं साध्वाचारजनप्रियम् ॥ ११९ ॥
 सुश्लिष्टसंधिसंयोगं सुप्रयोगं सुखाश्रयम् ।
 मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥ १२० ॥
 अवस्था या हि लोकस्य सुखदुःखसमुद्भवा ।
 नानापुरुषसंचारा नाटके संभवेदिह ॥ १२१ ॥
 न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं न सा विद्या न सा कला ।
 न तत्कर्म न योगोऽसौ नाटके यत्र दृश्यते ॥ १२२ ॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य नानावस्थान्तरात्मकः ।
 सोऽङ्गोद्यमिनयैर्युक्तो नाट्यमित्यभिधीयते ॥ १२३ ॥

१. तदेतत्पद्य लिखितपुस्तके नास्ति । २. 'यस्मात्' का. ३. 'विज्ञेयोऽङ्गावतारोऽसौ'
 का. ४. 'यदुपक्षिप्यते' लि. ५. 'उच्यते' लि. ६. 'वृत्तिप्रत्यङ्गसंपन्नं पदाकार्यं प्रतिक्रियम् ।'
 का. ७. 'पञ्चावस्थासमुत्पन्नं' का. ८. 'पद्यसंधि चतुर्दश' क-ख. ९. 'साध्वाचारं जन-
 प्रियम्' लि. १०. 'सुश्लिष्टसंधिसंयोगं च' का. ११. 'सा भवेदिह' सु, 'साभिधीयते' लि.
 १२ 'न वा योगो' लि; 'न तत्कर्मसमायोगो' सु. १३. 'यो य.' का. १४. 'नानावस्था-
 नयात्मक.' लि. १५. 'साध्वाभिनयस्युक्तो' का. १६. 'नाट्यकं त्वभिधीयते' लि.

देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाटकं नाम तद्भवेत् ॥ १२४ ॥
 यस्मात् स्वभावः संहृत्य साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः ।
 अभिनीयते गम्यते च तस्माद्दे नाटकं स्मृतम् ॥ १२५ ॥
 सर्वभावैः सर्वरसैः सर्वकर्मप्रवृत्तिभिः ।
 नानावस्थान्तरोपेतं नाटकं संविधीयते ॥ १२६ ॥
 यान्येकैशिरूपजातानि हेतुकर्मकृतानि च ।
 तानि शेषाणि रूपाणि प्रयोज्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ १२७ ॥
 लोकस्वभावं संप्रेक्ष्य नराणां च बलाबलम् ।
 संभोगं चैव युक्तिं च ततः कुर्यात्तु नाटकम् ॥ १२८ ॥
 भविष्यति युगे प्रायो भविष्यन्त्यबुधा नराः ।
 ये चापि हि भविष्यन्ति तेऽप्यल्पश्रुतबुद्धयः ॥ १२९ ॥
 बुद्धयः कर्म शिल्पानि वैचक्षण्यं कलासु च ।
 सर्वाण्येतेषां निश्चयन्ति यदा लोकः प्रणश्यति ॥ १३० ॥
 तदेवं लोकभावानां प्रसमीक्ष्य बलबलम् ।
 मृदुशब्दं सुखार्थं च कविः कुर्यात्तु नाटकम् ॥ १३१ ॥
 चैक्रीडिताद्यैः शब्दैस्तु काव्यबन्धा भवन्ति ये ।
 वेदया इव न शोभन्ते कमण्डलुधैर्द्विजैः ॥ १३२ ॥

१. 'चोत्कृष्टनैघनम्' लि; 'लोकस्य चैव हि' सु. २. 'नाट्यकं' लि. ३. 'स्वभावं' ।
 का. ४. 'साङ्गोपाङ्गगतिक्रमैः' सु. ५. 'प्रयुज्यते शायते च' लि. ६. 'यस्मात्
 तत्' सु. ७. 'ययमिदं लिखितपुस्तके नास्ति । 'यान्येव' का. ८. 'एकरूपकृतानि
 च' क-स्व. ९. 'कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः' का. १०. 'लोकस्य भावं' सु. ११. 'कार्य
 तु' का; सु. १२. 'श्लोके प्रणश्यति प्रायोभवन्त्यबुधा' सु. १३. 'शल्यानि
 (शास्त्राणि) वैचक्षण्यं बलानि च ।' क-स्व. १४. 'सर्वाणि पुंसां' का. १५. 'यदा
 लोकः विना नाट्यं प्रणश्यति ।' सु. १६. 'यथाक्रमम्' सु. १७. 'यथार्थं च तज्ज्ञै
 कार्यं तु लक्षणम् ।' सु. १८. अयं श्लोको लिखितादर्शे नोपलभ्यते । १९. 'न भान्ति
 च' क-स्व.

इति वृत्तं ससंध्यङ्गं मया प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वृत्तीनामिह लक्षणम् ॥ १३३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सध्यङ्गविकल्पो नामैकोनविंशोऽध्यायः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

समुत्थानं तु वृत्तीनां व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ।

यथावस्तुद्भवं चैव कार्व्यानां च विकल्पनम् ॥ १ ॥

एकार्णवं जगत् कृत्वा भगवानच्युतो यदा ।

शेते स नागपर्यङ्के लोकान् सक्षिप्य मायया ॥ २ ॥

• अथ वीर्यमदोन्मत्तावसुरौ मधुकैटभौ ।

सर्जयामासतुर्देवं तरसा युद्धकाङ्क्षिणौ ॥ ३ ॥

निर्जबाहुविसृष्टौ तौ भूतभावनमक्षयम् ।

जानुंभिर्मुष्टिभिश्चैव योधयामासतुः प्रमुम् ॥ ४ ॥

अभिद्रवन्तावन्योन्यं वाक्यैश्च परुषैस्तदा ।

नानाविज्ञेपवचनैः कम्पयन्ताविद्योदधिम् ॥ ५ ॥

तयोर्नानाप्रकाराणि श्रुत्वा वाक्यानि गर्जतोः ।

किञ्चिदाकम्पितमना द्रुहिणो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥

किमियं भारती वृत्तीर्वाग्भिरेव प्रवर्तते ।

उत्तरोत्तरसङ्घातं नन्विमौ निघनं नय ॥ ७ ॥

१. 'दशरूपविधान' लि. २. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि' फा. ३. 'सधिनिरूपणं नामैक-
विंशोऽध्यायः ।' सु. 'सधिनिरूपणं नाम विंशोऽध्यायः' लि. ४. 'काम्यानां' सु;
'काष्ठानां' लि. ५. 'लोकं' ६. 'वीर्यवलोन्मत्ता' लि. ७. 'युद्धकाङ्क्षया' लि. ८. 'बाहु-
विमर्दमानौ तौ भूतभावनमक्षयम्' फा. ९. 'विष्टं तौ' क-ख. १०. 'मुष्टिभिर्जानु-
भिश्चैव' फा. ११. 'यहुभिः परुषैर्वाप्येरेन्योन्यस्पर्धया तौ' लि. १२. 'नामविज्ञेप-
वचनैः' लि. १३. 'तयोर्नैकप्रकाराणि' फा. 'तयोर्नैकरूपाणि विचासि वदतोस्तदा ।
श्रुत्वा आकम्पितमना' सु. १४. 'सर्जनाम्' लि. १५. 'प्रवर्तिता' लि. १६. 'उत्तरो-
त्तरसंघातं न तिमौ' लि. १७. 'सद्यङ्गनिवमौ' सु.

पितामहवचः श्रुत्वा प्रोवाच मधुसूदनः ।
 कार्यहेतोर्मया ब्रह्मन् भारतीयं विनिर्मिता ॥ ८ ॥
 भोष्यतो वाक्यभूयिष्ठा भारतीयं भविष्यति ।
 अहमेतौ निहन्म्यथ इत्युक्त्वा वचनं हरिः ॥ ९ ॥
 शुद्धैरविकृतैरङ्गैः साङ्गहारैस्तदा मृशम् ।
 योधयामास तौ दैत्यौ शुद्धमार्गविशारदौ ॥ १० ॥
 भूमिसंस्थानसंयोगैः पदन्यासैस्तदा हरेः ।
 अतिभारोऽभवद्भूमेर्भारती तत्र निर्मिता ॥ ११ ॥
 वलितैः शार्ङ्गधनुपत्नीवैर्दासिकैररथ ।
 सत्त्वाधिकैरसंभ्रान्तैः सात्त्वती तत्र निर्मिता ॥ १२ ॥
 विचित्रैरङ्गहारैस्तु देवो लीलासमुद्भवैः ।
 वबन्ध यच्छिखापाशं कैशिकी तत्र निर्मिता ॥ १३ ॥
 संरम्भावेगबहुलैर्नानाचारिसमुत्थितैः ।
 नियुद्धकरणैश्चित्रैर्निर्मितारभटी ततः ॥ १४ ॥
 यां यां देवः समाचष्टे क्रियां वृत्तिसंस्थिताम् ।
 तां तदर्थानुगैर्वाक्यैर्द्विहिणः प्रत्यपूजयत् ॥ १५ ॥
 यदा हतौ तावसुरौ हरिणा मधुकैटभौ ।
 उक्तवांस्तु तदा ब्रह्मा नारायणमरिंदमम् ॥ १६ ॥
 अहो विचित्रैर्विशदैः स्फुटैः सुललितैरपि ।
 अङ्गहारैः कृतं देव स्वया दानवनाशनम् ॥ १७ ॥

१. 'वाङ् कार्यक्रियाहेतोः' का. २. 'वदतां वाक् प्रभूयिष्ठा' लि. ३. 'बाहुयुद्ध-
 विशारदौ' मु. ४. 'पदन्यासैर्हरेस्तदा' लि., 'पादन्यासैर्हरेस्तदा' मु. ५. 'तेन' मु.
 ६. 'वजितैः' क-ख. ७. 'धनुषा तीव्रवीर्यतरैररथ' मु. ८. 'व विनिर्मिता' मु.
 ९. 'विविधैः' मु. १०. 'नानाचारीसमन्वितैः' मु., 'नानाचारसमुद्भवैः' लि. ११. 'रङ्गैः'
 मु. १२. 'वत्पद्धारभटी ततः' लि. १३. 'वृत्तिसमुद्भवाम्' मु. 'वृत्तिषु संस्थिताम्' लि.
 १४. 'जल्पैः' मु., 'जाप्यैः' लि. १५. 'ततोऽप्रवीम् पतयोनिः' लि. १६. 'विचित्रैर्ल-
 लितैः स्फुटैः सुविनादैरपि' लि.

तस्मादयं सर्वलोके नियुद्धसमयक्रमः ।
 सर्वशास्त्रविमोक्षेषु न्यायसंज्ञो भविष्यति ॥ १८ ॥
 न्यायाश्रितैरङ्गहारैरन्यायैश्चैव समुत्थितैः ।
 यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत्तस्मान्नायः प्रकीर्तितः ॥ १९ ॥
 [तैतो देवेषु निक्षिप्ता द्रुहिणेन महात्मना ।
 पुनर्नाट्यप्रयोगे च नानाभावरसान्विता ॥ २० ॥
 वृत्तिसंज्ञा कृता खेषा नानाभावरसाश्रया ।
 चरितैस्तस्यै देवस्य द्रव्यं यद् यादृशं कृतम् ॥ २१ ॥
 ऋषिभिस्तादृशी वृत्तिः कृता चार्क्याङ्गसंभवा ।
 नाट्यवेदसमुत्पन्ना वैगङ्गाभिनयात्मिका ॥ २२ ॥
 पुनरिष्टमुजातेन नानाचारीसनाकुले ।
 मया काव्यक्रियाहेतोः प्रक्षिप्ता द्रुहिणाञ्जया ॥ २३ ॥
 ऋग्वेदाद्भारती वृत्तिर्यजुर्वेदात्तु सात्त्विकी ।
 कैशिकी सामवेदे च शेषा चार्क्येवणात्तथा ॥ २४ ॥

या वाक्प्रधाना पुंल्लपप्रयोज्या

स्त्रीयर्जिता संस्कृतवैक्ययुक्ता ।

१. 'सर्वलोके नियुद्धः समयः शुभः' मु. 'दि लोकस्य नियुद्धसमयक्रमः' लि.
 २. 'न्यायसमुत्थितैर्विभ्ररङ्गहारैर्विभूयितम् । यस्माद् युद्धं कृतं ह्येतत्तस्मान्नायः प्रकी-
 र्तिताः ॥' मु. ३. 'न्यायैश्चैव' लि. ४. 'यस्माद् युद्धान्यवर्तन्त तस्माद्नायः
 प्रकीर्तिताः ।' लि. ५. इत-प्रसूति श्लोकादसी 'लिखितादर्शे नोपलभ्यते ।' ६. 'वेदेषु'
 लि. ७. इतः पूर्वं 'पुनरिष्टमुजातेन नानाचारी सनाकुली' इत्यधिकं लिखितपुस्तके.
 ८. 'पुनर्नाट्यप्रयोगेण' लि. ९. 'नानाभावरसमन्विता' लि. १०. 'कृता ह्येषाः काव्य-
 संज्ञाः प्रकाशिताः ।' लि. ११. 'ऋग्वेदस्य प्रकाशिताः' मु. १२. 'वृत्तिसंज्ञा' मु.
 १३. 'सस्य देवस्य द्रव्यं' लि. १४. 'वाक्यसंभवा' मु. 'वा(जा)प्याभिसंयुता' लि.
 १५. 'वार्क्याङ्गसंभवा' लि. १६. 'पदार्थमिदं लिखितादर्शे विद्यश्लोकास्त्योत्तरार्ध-
 रमन्थेन पूर्वमेवायातं वर्तते ।' १७. 'ऋग्वेदे' मु. १८. 'यजुर्वेदे च' मु. १९. 'सात्त्विकी'
 लि. २०. 'कैशिकी' क्त. २१. 'सामवेदे च' मु. २२. 'चार्क्येवणी तथा' मु.
 २३. 'एषाप्रयोज्या' मु. २४. 'संस्कृतवैक्ययुक्ता' मु.

स्वनामधेयैर्भरतैः प्रयुक्ता

सा भारती नाम भवेतु वृत्तिः ॥ २५ ॥

भेदास्तस्यास्तु विज्ञेयाश्चत्वारोऽङ्गत्वमागताः ।

प्ररोचनामुखं चैव धीयी प्रहसनं तथा ॥ २६ ॥

जय(यि^१)न्युदयिनी चैव मङ्गल्या विजयावहा ।

सर्वपापप्रशमनी पूर्वरङ्गे प्ररोचना ॥ २७ ॥

नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥ २८ ॥

चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैर्वीथ्यङ्गैरन्यथापि वा ।

आमुखाङ्गान्यतो वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ॥ २९ ॥

उद्धात्यकं कथोद्धात प्रयोगातिशयस्तथा ।

प्रवृत्तिकार्वलगिते आमुखाङ्गानि पञ्च वै ॥ ३० ॥

उद्धात्यकावलगतयोर्लक्षणं कथितं मया ।

शेषाणां लक्षणमहं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३१ ॥

सूत्रधारस्य वाक्यं वा यत्र वाक्यार्थमेव वा ।

गृहीत्वा प्रविशेत् पात्रं प्रयोगातिशयो हि सः ॥ ३२ ॥

प्रवृत्त कार्यमाश्रित्य सूत्रभृद् यत्र वर्णयेत् ।

तदाश्रयाच्च पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवृत्तकम् ॥ ३३ ॥

एषामन्यतमं श्लिष्टं योजयित्वा तु युक्तिभिः ।

पात्रप्रन्धैरसबाधं प्रकुर्यादामुखं बुधः ॥ ३४ ॥

एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयमामुखं विबुधाश्रयम् ।

लक्षणं पूर्वमुक्तं तु धीय्याः प्रहसनस्य च ॥ ३५ ॥

१. 'भवने' मु २. 'ता भारती वृत्तिमुदाहरन्ति' मु ३. 'द्रवमागता' मु ४. 'पूर्व-
रङ्गप्ररोचिनी' मु ५. 'यत्तु' लि. ६. 'रनपायि वा' मु ७. इदमर्थं मुद्रितपुस्तके
नास्ति । ८. 'प्रवृत्तिकार्वलगिते' लि. ९. 'उद्धात्यकावलगिते धीय्यत्र तु मयोदिते ।'
मु. १०. 'कालं प्रवृत्तमाश्रित्य' मु ११. 'तदाश्रयस्य' मु. १२. 'प्रवृत्तिकम्' लि.
१३. 'अय' लि, 'अर्थयुक्तिभिः' मु. १४. 'विविधाश्रयम्' मु.

इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं भारती मया प्रोक्ता ।
सात्त्वत्यास्तु विधानं लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

या सात्त्वतेनेह गुणेन युक्ता
न्यायेन वृत्तेन समन्विता च ।

हर्षोत्कटा संहतशोकभावा

सा सात्त्वती नाम भवेत्तु वृत्तिः ॥ ३७ ॥

वागङ्गाभिनयवती सत्त्वोथानवचनप्रकरणेषु ।

सत्त्वाधिकारयुक्ता विज्ञेया सात्त्वती वृत्तिः ॥ ३८ ॥

वीरान्द्रुतरौद्ररसा विज्ञेया हृल्पकरुणशृङ्गारा ।

उद्धतपुरुषप्राया परस्परार्घर्षणकृता च ॥ ३९ ॥

उत्थापकश्च परिवर्तकश्च संलापकः संघातः ।

चैत्वारोऽस्या भेदा विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः ॥ ४० ॥

अहमप्युत्थास्यामि त्वं तावद्दर्शयात्मनः शक्तिम् ।

इति संघर्षसमाश्रयमुत्थितमुत्थापको ज्ञेयः ॥ ४१ ॥

उत्थानसमारब्धानर्थानुत्सृज्य योऽर्थयोगवशात् ।

अन्यानर्थान् भजते स चापि परिवर्तको ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

सार्घर्षजो निराघर्षजो चापि विविधवचनसयुक्तः ।

सौधिक्षेपालापो ज्ञेयः संलापकः सोऽपि ॥ ४३ ॥

मित्रार्थवाक्ययुक्त्या दैववशादात्मदोषयोगाद्वा ।

संघातभेदजननस्तज्ज्ञैः संघातको ज्ञेयः ॥ ४४ ॥

इत्यष्टार्थविकल्पा वृत्तिरियं सात्त्वती मयाभिहिता ।

कैशिक्यास्त्विह लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि ॥ ४५ ॥

१. आर्येयं लिखितादर्शयोर्नास्ति । २. 'निरस्तशृङ्गारकरुणनिर्वेदा(?)' लि. ३. पर-
स्परार्घर्षणा चैव' मु. ४. 'उपरिवर्तकश्च संलापकश्च संघातः' मु. ५. 'चत्वारथैव' मु.
६. एतदर्थं मुद्रितपुस्तके नास्ति. ७. 'धामपीजानिरामर्षोऽपिलापो सत्त्वारथो नम' मु.
८. 'स्तय' मु.

या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषचित्रा
स्त्रीसंयुता या बहुनृत्तगीता ।

कामोपभोगप्रभवोपचारा

तां कैशिकीं वृत्तिमुदाहरन्ति ॥ ४६ ॥

नर्मं च नर्मस्फुर्जो नर्मस्फोटोऽथ नर्मगर्भश्च ।

कैशिक्याश्चत्वारो भेदा ह्येते समाख्याताः ॥ ४७ ॥

आस्थापितशृङ्गारं विशुद्धकरणं निवृत्तवीररसम् ।

हास्यप्रवचनबहुलं नर्मं त्रिविधं विजानीयात् ॥ ४८ ॥

ईर्ष्याक्रोधप्रयासोपालम्भवचनानुविद्धं च ।

आत्मोपक्षेपकृतं सविप्रलम्भं स्मृतं नर्मं ॥ ४९ ॥

नवसगमसभोगो रतिसमुदयवाक्यैवेपसयुक्तः ।

ज्ञेयो नर्मस्फुर्जो ह्यवसानभयानकश्चैव ॥ ५० ॥

विविधाना भावानां लवैर्लवैर्भूपितो बहुविशेषैः ।

असमप्राक्षिप्तसो नर्मस्फोटस्तु विज्ञेय ॥ ५१ ॥

विज्ञानरूपसंभावनादिभिर्नायको गुणैर्यत्र ।

प्रच्छेन्नं व्यवहरते कार्यवशात् नर्मगर्भोऽसौ ॥ ५२ ॥

[पूर्वस्थितानिपद्येत^(१) यत्र चान्यतमनायकस्तिष्ठेत् ।

तमपीह नर्मगर्भं वदन्ति नाट्यप्रयोगेऽस्मिन् ॥ ५३ ॥]

इत्यष्टार्धविकल्पा वृत्तिरिय कैशिकी मया प्रोक्ता ।

अत ऊर्ध्वमुद्धतरसामारभतीं संप्रवक्ष्यामि ॥ ५४ ॥

आरभटप्रायगुणा तथैव बहुकपटवच्चनोपेतौ ।

दम्भानृतवचनवती त्वारभटी नाम विज्ञेया ॥ ५५ ॥

१. 'स्त्रीसंयुक्ता' मु २. 'सनर्म' मु ३. 'नर्मस्फुर्जो' लि. ४. 'ईर्ष्याक्रोद्धतप्रायं सोपालम्भवचनानुविद्धं च ।' मु ५. 'वचनाविरुद्ध च' लि. ६. 'आक्षेपोपक्षेपकृत' मु. ७. 'वाक्यवेपसयुक्तै' का. ८. 'नर्मस्फुर्जो' लि. ९. 'ह्यवसान' मयानकश्चैव' लि. १०. 'बहुविशेष' का. ११. 'विज्ञानरूपसमावादि' मु. १२. 'प्रच्छेन्नै' लि. १३. 'मया' लिखितदर्शयोर्नास्ति । १४. 'मयाभिहिता' लि. १५. 'बहुवचनकपटा च' का.

प्रस्तावपातप्लुतलङ्घितानि चान्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।

चित्राणि युक्तानि चै यत्र नित्यं तां तादृशीमारमटीं वदन्ति ॥५६॥

संक्षिप्तकावर्षांतौ वस्तूत्यापनमथापि संफोटः ।

एते ह्यस्या भेदा लक्षणमेपां प्रवक्ष्यामि ।

अन्वर्थशिल्पयुक्तो बहुपुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः ।

संक्षिप्तवस्तुविर्षयो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम ॥ ५७ ॥

भयहर्षसमुत्थानं विद्रुतसंभ्रान्तविधिवचनं च ।

क्षिप्रप्रवेशनिर्गमवपातमिमं विजानन्ति ॥ ५८ ॥

सर्वरससमासकृतं सविद्रवाविद्रवाश्रयं चापि ।

नाट्यं विभाव्यते यच्चद्वस्तूत्यापनं ज्ञेयम् ॥ ५९ ॥

संरम्भसमायुक्तो बहुयुद्धनियुद्धकपटनिर्भेदः ।

शस्त्रप्रहारबहुलः संफोटो नाम विज्ञेयः ॥ ६० ॥

एवमेता बुधैर्ज्ञेया वृत्तयो नाट्यसंश्रयाः ।

संश्रयो गमासां च कीर्त्यमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

शृङ्गारे चैव हास्ये च वृत्तिः स्यात् कैशिकीति सा ।

सात्त्वती नाम सा ज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया ॥ ६२ ॥

भयानके च बीभत्से रौद्रे चारमटी भवेत् ।

१. 'वयिनानि' क-र. २. 'छयानि' लि. ३. 'युद्धानि' लि. ४. 'संक्षिप्तकाव-
र्षांतौ' क. ५. 'पुस्तोत्थानचित्रनेपथ्यः' सु. 'बहुपुस्तोत्थानवाच(?) संयुक्तः' लि.
६. 'विज्ञो ज्ञेयः संक्षिप्तको नाम' सु. ७. 'सोऽपि हि संक्षिप्तको ज्ञेयः' लि. ८. 'विद्रव-
विनिपातसंभ्रमावरणम्' लि. ९. 'विजानीयात्' लि. १०. 'सर्वरससमासकृतं सविद्रवम-
विद्रवाश्रयं चापि । पश्चादिभाषते यत्' सु., 'नैकरसलेशयुक्तं सविद्रवं वाप्यविद्रवं चापि ।
कार्यं विभाव्यते तद्वस्तूत्यापनं ज्ञेयम् ॥' लि. ११. 'संरम्भसंश्रयो बाहु[नि]युद्धाति-
युद्धकपटनिर्भेदः । शस्त्रप्रहारबहुलः संफोटो नाम विज्ञेयः ॥' इति लि. १२. 'वृत्तयो
नाट्यनातः' लि.; 'वृत्तयः काव्यहेतवः' क-र. १३. 'संश्रयो गमासां च गदतो मे
निबोधत ।' क-र. १४. 'हास्यप्रहारकरुणैरुतिः स्यात् कैशिकी रसैः । सात्त्वती यापि
च ज्ञेया वीररौद्रसमाश्रया ॥' लि. सु., 'हास्यप्रहारबहुला कैशिकी परिप्रथिता ।'
क-र. १५. 'सात्त्वती चापि विज्ञेया वीररौद्राद्भुताश्रया' सु. १६. 'रौद्रे भयानके चैव
विशेषारमटी बुधैः । बीभत्से करणे चैव भारती संश्रयीतिता ॥' लि.

भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया ॥ ६३ ॥

[न ह्येकरसजं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।

भावोऽपि रसो वापि प्रवृत्तिरेव वा (?) ॥ ६४ ॥

सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।

स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः ॥ ६५ ॥]

वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो ।

वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।

आहार्यमेवाभिनयं प्रयोगे ।

वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं पुनश्च ॥ ६६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकल्पो नाम विंशोऽध्यायः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

आहार्याभिनयं विप्राः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

एवमेव प्रयोगोऽयं यतस्तस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥ १ ॥

आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः ।

तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यस्य शुभमिच्छता ॥ २ ॥

[तस्मिन् यत्नस्तु कर्तव्यो नेपथ्ये शुभमिच्छता ।

नाट्यस्येह त्वलंकारो नेपथ्यं सप्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥]

नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वनेपथ्यसूचिकाः ।

अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥ ४ ॥

१. सेयं कोष्ठकबद्धा पद्यद्वयी का. पुस्तकेऽधिका । २. 'समासात्' लि. ३. 'च भूय' मु; 'यथावत्' लि. ४. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकल्पो नामाध्यायो विंश' लि. ५. 'एकविंशोऽध्यायः' लि. ६. 'प्रयोगो यत्र सर्वोऽयमाहार्याभिनये स्थितः' लि. ७. इतः पूर्वं लिखितादर्शं 'नानावस्था प्रकृतयः पूर्व नेपथ्यसाधिताः । अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमन्ते गच्छन्त्ययत्नतः ॥' इति पद्यम् । तदेतत्संख्याने द्वितीयं पद्यं काशीमुद्रितपुस्तके चतुर्थत्वेन वर्तते । तथैवात्रापि चतुर्थत्वेन द्रष्टव्यम् । ८. 'श्लोकोऽयं का. पुस्तकेऽधिक' । ९. 'पूर्व नेपथ्यसाधिताः' लि. १०. 'अन्ते गच्छन्त्ययत्नतः' लि.

चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलंकार एव च ।
 तथाङ्गरचना चैव ज्ञेयः संजीवै एव च ॥ ५ ॥
 पुनस्तु त्रिविधो ज्ञेयो नानारूपप्रमाणतः ।
 संधिमो व्याजिमश्चैव चेष्टिमश्च प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 किलिञ्चवस्त्रचर्मचैर्यद्रूपं क्रियते बुधैः ।
 संधिमो नाम विज्ञेयः पुस्तो नाटकसंश्रयः ॥ ७ ॥
 व्याजिमो नाम विज्ञेयो यद्येन क्रियते तु यः ।
 चेष्टते चैव यद्रूपं चेष्टिमः स तु संज्ञितः ॥ ८ ॥
 शैलैर्यानविमानानि चर्मवर्मध्वजा नगाः ।

यानि क्रियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संज्ञितः ॥ ९ ॥
 अलंकारस्तु विज्ञेयो मालाभरणवाससा ।
 नानाविधसमायोगात् [यो]ऽङ्गोपाङ्गविनिर्मितः ॥ १० ॥
 चेष्टितं विततं चैव संधाल्यं ग्रन्थिमं तथा ।
 प्रलम्बितं तथा चैव माल्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ११ ॥
 चतुर्विधं तु विज्ञेयं देहस्याभरणं बुधैः ।
 आवेद्यं बन्धनीयं च प्रक्षेप्यारोपके तथा ॥ १२ ॥
 आवेद्यं कुण्डलादीह तर्था श्रवणभूषणम् ।
 शोणिसूत्राङ्गदैर्मुक्तावन्धनीयानि निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
 प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्वस्त्राभरणमेव च ।
 आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः ॥ १४ ॥

१. 'मुक्तालंकार एव च' लि. २. 'नाट्याङ्गरचना' लि. ३. 'सञ्जीवमेव' लि.
 ४. 'चेष्टितम्' लि. ५. 'किलिञ्चं चर्मवस्त्राद्यैः' लि. ६. 'नरकसंश्रय (!)' लि. ७. 'वा
 सुविज्ञेयो' लि. ८. 'ये खेते चैव यद्रूपं वस्त्रावर्षेष्टितः स तु ।' लि. ९. 'शील' लि.
 १०. 'तु' लि. ११. 'माल्याभरणवाससाम्' लि. १२. 'योगोऽ(ङ्गो)पाङ्गविनिर्मित.' लि.
 १३. 'विष्टिमं(?)' लि. १४. 'तेपितं(?)' लि. १५. 'आवेद्यं' लि. १६. 'क्षेप्यमाप्यकं'
 लि. १७. 'आवेद्यं' लि. १८. 'यस्यात्' लि. १९. 'बन्धनीया विनिर्दिशेत्' लि.
 २०. 'हेमसूत्राणि' लि.

भारती चापि विज्ञेया करुणाद्भुतसंश्रया ॥ ६३ ॥

[न ह्येकरसजं काव्यं किञ्चिदस्ति प्रयोगतः ।

मावोऽपि रसो वापि प्रवृत्तिरेव वा (?) ॥ ६४ ॥

सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु ।

स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः ॥ ६५ ॥]

वृत्त्यन्त एषोऽभिनयो मयोक्तो ।

वागङ्गसत्त्वप्रभवो यथावत् ।

आहार्यमेवाभिनयं प्रयोगे ।

वक्ष्यामि नेपथ्यकृतं पुनश्च ॥ ६६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकल्पो नाम विंशोऽध्यायः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

आहार्याभिनयं विप्राः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

एवमेव प्रयोगोऽयं यत्तस्मिन् प्रतिष्ठितः ॥ १ ॥

आहार्याभिनयो नाम ज्ञेयो नेपथ्यजो विधिः ।

तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यस्य शुभमिच्छता ॥ २ ॥

[तस्मिन् यत्नस्तु कर्तव्यो नेपथ्ये शुभमिच्छता ।

नाट्यस्येह त्वलंकारो नेपथ्यं संप्रकीर्तितम् ॥ ३ ॥]

नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्वनेपथ्यसूचिकाः ।

अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमुपगच्छन्त्ययत्नतः ॥ ४ ॥

१. सेयं कोष्ठकबद्धा पद्यद्वयी का. पुस्तकेऽपि १. २. 'अमास्तात्' लि. ३ 'व भूयः' सु.; 'यथावत्' लि. ४. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वृत्तिविकल्पो नामाध्यायो विंशः' लि. ५. 'एकविंशोऽध्यायः' लि. ६. 'प्रयोगो यत्र सर्वोऽयमाहार्याभिनये स्थितः' लि. ७. इतः पूर्वं लिखितादर्शे 'नानावस्थाः प्रकृतयः पूर्व नेपथ्यसाधिताः । अङ्गादिभिरभिव्यक्तिमन्ते गच्छन्त्ययत्नतः ॥' इति पद्यम् । तदेतत्संख्याने द्वितीयं पद्यं काशीमुद्रितपुस्तके चतुर्थत्वेन वर्तते । तथैवात्रापि चतुर्थत्वेन द्रष्टव्यम् । ८. 'श्लोकोऽयं का. पुस्तकेऽपि १.' ९. 'पूर्वं नेपथ्यसाधिताः' लि. १०. 'अन्ते गच्छन्त्ययत्नतः' लि.

चतुर्विधं तु नेपथ्यं पुस्तोऽलंकार एव च ।
 तथाङ्गरचना चैव ज्ञेयः संजीवै एव च ॥ ५ ॥
 पुनस्तु त्रिविधो ज्ञेयो नानारूपप्रमाणतः ।
 संधिमो व्याजिमश्चैव चेष्टिमश्च प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥
 किलिञ्चवस्त्रचर्मचैर्यद्रूपं क्रियते बुधैः ।
 संधिमो नाम विज्ञेयः पुस्तो नाटकसंश्रयः ॥ ७ ॥
 व्याजिमो नाम विज्ञेयो यद्येन क्रियते तु यः ।
 चेष्टते चैव यद्रूपं चेष्टिमः स तु संज्ञितः ॥ ८ ॥
 शैलानविमानानि चर्मवर्मध्वजा नगाः ।
 यानि क्रियन्ते नाट्ये हि स पुस्त इति संज्ञितः ॥ ९ ॥
 अलंकारस्तु विज्ञेयो मालाभरणवाससा ।
 नानाविधसमायोगात् [यो]ऽङ्गोपाङ्गविनिर्मितः ॥ १० ॥
 चेष्टितं विततं चैव संधात्यं ग्रन्थिमं तथा ।
 प्रलम्बित तथा चैव माल्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥ ११ ॥
 चतुर्विधं तु विज्ञेयं देहस्याभरणं बुधैः ।
 आवेद्यं बन्धनीयं च प्रक्षेप्यारोपके तथा ॥ १२ ॥
 आवेद्यं कुण्डलादीह तर्था श्रवणभूषणम् ।
 श्रोणिसूत्राङ्गदैर्मुक्ताबन्धनीयानि निर्दिशेत् ॥ १३ ॥
 प्रक्षेप्यं नूपुरं विद्याद्वस्त्राभरणमेव च ।
 आरोप्यं हेमसूत्रादि हाराश्च विविधाश्रयाः ॥ १४ ॥

१. 'मुक्तालंकार एव च' लि. २. 'नाट्याङ्गरचना' लि. ३. 'संजीवमेव' लि.
 ४. 'त्रिविधश्च' लि. ५. 'किलिञ्च वस्त्रचर्मचैर्यद्रूपं' लि. ६. 'नरकसंश्रय (?)' लि. ७. 'वा
 सुविज्ञेयो' लि. ८. 'ये स्तेते चैव यद्रूपं वस्त्राद्यैर्वेष्टितं स तु' लि. ९. 'शील' लि.
 १०. 'तु' लि. ११. 'माल्याभरणवाससाम्' लि. १२. 'योगोऽ(ङ्गो)पाङ्गविनिर्मित' लि.
 १३. 'विष्टिम(?)' लि. १४. 'तेष्टित(?)' लि. १५. 'आवेद्यं' लि. १६. 'क्षेप्यमाप्यक'
 लि. १७. 'आवेद्यं' लि. १८. 'यत्स्यात्' लि. १९. 'बन्धनीया विनिर्दिशेत्' लि.
 २०. 'हेमसूत्राणि' लि.

भूषणानां विकल्पं च पुरुषलीसमाश्रयम् ।
 नानाविधं प्रवक्ष्यामि देशजातिसमुद्भवम् ॥ १५ ॥
 चूडामणिः समुकुटः शिरसो भूषणं स्मृतम् ।
 कुण्डलं मोचकं कीलः कर्णाभरणमिष्यते ॥ १६ ॥
 मुक्तावली हर्षकं च सैसूत्रं कण्ठभूषणम् ।
 कैटकोऽङ्गुलिमुद्रा च स्यादङ्गुलिविभूषणम् ॥ १७ ॥
 [हँस्तवी वलयं चैव बहुनालीविभूषणम् ।
 रुचकोच्चितकै(क?)श्चैव मणिबन्धविभूषणम् ॥ १८ ॥]
 केयूरमङ्गदं चैव कूर्परोपरि भूषणम् ।
 त्रिसैरश्चैव हारश्च भवेद्वक्षोविभूषणम् ॥ १९ ॥
 व्यालम्बिमौक्तिकाहारा भाल्याद्या देहभूषणम् ।
 तरलं सूत्रकं चैव भवेत्कटिविभूषणम् ॥ २० ॥
 अयं पुरुषनिर्योगः कार्यस्त्वाभरणाश्रयः ।
 देवानां पार्थिवानां च पुनर्वक्ष्यामि योषिताम् ॥ २१ ॥
 शिखापांशः शिखाजालं पिण्डपात्रं तथैव च ।
 चूडामणिर्मकरिका मुक्ताजालं गर्वोक्षकम् ॥ २२ ॥
 [शिरसो भूषणं चैव विचित्रं शीर्षजालकम् ।
 कुण्डलं शिखिपात्रं च वेणीमुच्छ्रः सदारकः ॥ २३ ॥
 ललाटतिलकश्च नानाशिल्पप्रयोजिताः ।
 भ्रुकक्षोपरि गुच्छश्च कुसुमानुकृतिर्भवेत् ॥ २४ ॥
 कर्णिका कर्णवलयं तथा स्यात् पत्रकर्णिका ।
 आवेष्टितैः कर्णमुद्रा कर्णोत्पीलकमेव ॥ २५ ॥

१. 'कुण्डलं कर्णमेवैक कलाकरणमिष्यते' लि. २. 'सत्सूत्रं' का. ३. 'वटिकाङ्गुलि-
 मुद्रा च' लि. ४. 'पयमिदं क्कार. पुस्तकेऽधिकम्. ५. 'केयूरमङ्गदे चैव' लि. ६. 'त्रिस
 चैव हारं च' का. ७. 'विवा (प्रीवा?) 'बशोजभूषणम्' लि. ८. 'मुक्तिकाहारा' लि.
 ९. 'भाल्याद्या' लि. १०. 'शिखापाश' लि. ११. 'चूडामणि' लि. १२. 'गवाक्षि' लि.
 १३. 'पयार्थमेतत् केवलं का. पुस्तक एवोपलभ्यते । १४. 'खड्गपात्र च' लि. १५. 'वेणी-
 कप्रसरोचकम्' का. १६. 'भापेथुक (?)' लि. १७. 'कर्णोत्पीलक एव च' का.

नानारत्नविचित्राणि दन्तपत्राणि चैव हि ।
 कर्णयोर्मूषणं कार्यं कर्णपूरस्तथैव च ॥ २६ ॥
 तिलकः पत्ररेखा च भवेद्गण्डविभूषणम् ।
 [त्रिवेणी चैव विज्ञेयं भवेद्दक्षोविभूषणम् ॥ २७ ॥
 नेत्रयोरञ्जनं कार्यमधरस्य च रञ्जनम् ।
 दन्तानां विविधा रागाश्चतुर्णां शुक्लता तथा ।
 रागान्तरविकल्पार्थशोभनेनाधिकोज्ज्वलः(ला) ॥ २८ ॥
 मुग्धानां सुन्दरीणां च मुक्ताभाः सितशोभनाः ।
 सुरक्ता वापि दन्ताः स्युः पद्मपल्लवरञ्जनाः ॥ २९ ॥
 अश्मरागो धोतितः स्यादधरः पल्लवप्रमः ।
 * विलासश्च भवेत्तासां सविभ्रान्तनिरीक्षितम् ॥ ३० ॥]
 मुक्तावली व्यालपङ्क्तिर्मञ्जरी रत्नमालिका ।
 रत्नावलीसूत्रकं च ज्ञेयं कण्ठविभूषणम् ॥ ३१ ॥
 [द्विरस(सर ?)खिरस(सर ?)श्चैव चतुरस(चतुःसर ?)कमेव च ।
 तथा शृङ्खलिका चैव भवेत्कण्ठविभूषणम् ॥ ३२ ॥]
 नानारत्नैकृताश्चैव हारा वक्षोविभूषणम् ।
 भणिजालावनद्धं च भवेत् स्नानविभूषणम् ॥ ३३ ॥
 [अङ्गदं धलयं चैव बाहुमूलविभूषणम् ।

१. 'नानाचित्रविचित्राणि रत्नपात्राणि चैव हि ।' का. २. 'तिलकाः पत्ररेखाश्च' लि.
 ३. एतदारभ्य श्लोकचतुष्टयं केवलं काशीमुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते. ४. एष श्लोकः
 केवलं काशीमुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते । ५. 'नानारत्नैकृताश्चैव' का. ६. 'भणि-
 जालानुबन्धं च' लि. ७. 'पृष्ठविभूषणम्' लि. ८. तदेतत्-काशीमुद्रितपुस्तकातिरिक्त-
 पुस्तकेषु श्लोकत्रयमेवम्—

'मुद्रावलीयकं चैव शृङ्खलाभरणी भवेत् ।
 शङ्खकलापी कटकं तथा स्यात् पद्मपूरकम् ॥
 खजूरकांशोपितिकं बाहुनानाविभूषणम् ।
 अद्भुदेव(ः) प्रयं चैव ज्ञेयं बाहुविभूषणम् ॥
 मुक्ताजालाद्यतिलकं मेखला काश्यपापि वा ॥
 रसना च कलापश्च ज्ञेयं धोमिविभूषणम् ॥'

ब(स्?)जुरं स्वेच्छतीकश्च बाहुनालीविभूषणम् ॥ ३४ ॥
 कटकं कलशाखा च हस्तपत्रं सुपूरकम् ।
 मुद्राङ्गुलीयकं च स्यादङ्गुलीनां विभूषणम् ॥ ३५ ॥
 काञ्ची मौक्तिकजालाद्या कुलकं मेखलं तथा ।
 रशना च कलापश्च भवेच्छ्रोणीविभूषणम् ॥ ३६ ॥]
 एकयष्टिर्भवेत् काञ्ची मेखला त्वष्टयष्टिका ।
 रशना षोडश ज्ञेया कलापः पञ्चविंशतिः ॥ ३७ ॥
 द्वात्रिंशच्च चतुःषष्टिः शतमष्टोत्तरं तथा ।
 मुक्ताहारा भवन्त्येते देवपार्थिवयोषिताम् ॥ ३८ ॥
 नूपुरः किङ्किणीकं च रत्नजालकमेव च ।
 संघोषकटकं चैव गुल्फोपरि विभूषणम् ॥ ३९ ॥
 पदयोः पादपात्रं स्यादङ्गुलीष्वङ्गुलीयकम् ।
 अङ्गुष्ठे तिलकं चैव पादयोश्च विभूषणम् ॥ ४० ॥
 [तथैर्वालक्तरागश्च नानामक्तिनिवेशितः ।
 अशोकपल्लवच्छायः स्यात् स्वाभाविक एव वा ॥ ४१ ॥]
 एतद्विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि ।
 यथाभावरसावस्थं विज्ञायैवं प्रयोजयेत् ॥ ४२ ॥
 आगमश्च प्रमाणं च रूपनिर्वर्णनं तथा ।
 विश्वकर्मोद्भवं कार्यं बुध्वा चापि प्रयोजयेत् ॥ ४३ ॥
बहुविधं नानापत्तनसंभवम् ।
 तज्ज्ञेयं त्रिप्रकारं तु शुद्धं रक्तं विचित्रितम् ॥ ४४ ॥

१. 'रशना षोडश ज्ञेयाः' लि. २. 'द्वात्रिंशत् षोडशाष्टौ च चतुःषष्टिः शतं तथा ।'
 लि. ३. '[नू] पुरं [कि] ङ्किणीकाश्च षष्टिका लालमेव च । सुपोषे षटके चैव
 गुल्फोपरि विभूषणम् ॥' लि. ४. 'जङ्गयोः पदपत्रं स्यात्' का. ५. 'तु' का. ६. 'पय-
 मेतदधिकं का. पुस्तके. ७. लि. पुस्तके तु—'तथा भावरसावस्थं विज्ञेयं द्विजसप्तमाः ।
 एतद्विभूषणं नार्या आकेशादानखादपि ॥' एवं पार्ष्णीयैर्ण वर्तते । ८. 'विश्वकर्म-
 (मौक्त)वत्कार्य' लि. ९. इतःप्रवृत्ति श्लोकद्वयं का. पुस्तके नास्ति ।

दिव्यपार्थिवयोरेवं प्रोक्तमेतद्विधा द्विजाः ।
 नैहि शक्यं सुवर्णेन मुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ॥ ४५ ॥
 स्वाधीनं चेच्छया चैव कर्तुमङ्गस्य भूषणम् ।
 [विभौवतोऽभिप्रयुक्तमङ्गशोभाकरं भवेत् ॥ ४६ ॥
 यथा स्थानान्तरगतं भूषणं रत्नसंयुतम् ।
 न तु नाट्यप्रयोगेषु कर्तव्यं भूषणं बहु ॥ ४७ ॥
 खेदं जनयते तद्धि सव्यायतविचेष्टनात् ।
 गुर्वाभरणसन्नो हि चेष्टां न कुरुते पुनः ॥ ४८ ॥
 गुरुमारावसन्नस्य खेदो मूर्च्छा प्रजायते ।
 तस्मात् न सम्यक् च कृतं सौवर्णं भूषणं भवेत् ॥ ४९ ॥
 जतुपूर्णाक्षरत्वं तु न खेदजननं भवेत् ।
 खेच्छया भूषणविधिर्दिव्यानामुपदिश्यते ।
 यदभावाद्धिनिष्पन्ना मानुषाणां विभूषणम् ॥ ५० ॥]
 भूषणैश्चापि वैपैश्चै नानावस्त्रैः समाश्रयैः ।
 दिव्यान्नानां कर्तव्या विभक्तिः स्वस्वभूमिजा ॥ ५१ ॥
 विधाघरीणां यक्षीणामप्सरोनागयोपिताम् ।
 [ऋषिदैवतकन्यानां वैपैर्नानात्वमिष्यते ॥ ५२ ॥]

१. 'तर्हि शतयनुसारेण' त्रि, शतयगुणं(?) फ-र. २. 'स्वाधीनमतिस्वैव' छि,
 ३. छिदितादर्शेणु कोष्ठबद्धश्लोकपद्यस्थाने सार्धश्लोक द्वयमेवं वर्तते—'मुष्णमणिलता-
 प्रयं फणास्त्राणां तु वेवला(?) । कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेतिधरं शिरः । न चापि
 भूषणविधित्वासासामप्यर्पितो भवेत् । एव शङ्कारिण. कार्यो वेपा देवाङ्गनाभयाः ॥ मानुषीणां
 तु कर्तव्या नानादेशसमाश्रयै ॥' ४. 'वैपैश्च' फ-र. ५. 'नानास्व'नसमाश्रयै.
 फ-र. ६. 'विभक्तिश्च.....भूमिजा' फ र. ७. कोष्ठबद्धश्लोकानां स्थाने फ-र.
 पुस्तकयोस्तु—

'मुष्णमणिमणिप्रयं फणास्त्राणां च मूर्धनि ।
 अप्सरोयज्ञनारीणां कार्यं कार्यं च भूषणम् ॥
 रामस्यानां भवेद्देवो यस्याणां फेबलं शिरा ।
 सिन्धु शक्तिरगडं च मुष्णभूदिष्टभूषणम् ।

तथा च सिद्धगन्धर्वराक्षसासुरयोपिताम् ।
 दिव्यानां नरनारीणां मानुषीणां तथैव च ॥ ५३ ॥
 शिखापुटशिखण्डा तु मुक्ताभूषिष्ठभूषणम् ।]
 विद्याधरीणां कर्तव्यः शुद्धो वेपपरिच्छदः ॥ ५४ ॥
 [यक्षिण्यप्सरसां चैव कार्यं रत्नैर्विभूषणम् ।
 यस्त्वासां तु भवेद्वेषो यक्षीणां केवलं शिखा ॥ ५५ ॥
 दिव्यवत् संप्रकर्तव्यं नागीनां तु विभूषणम् ।]
 मुक्तामणिलताप्रायं फलं तासां तु केवलम् ॥ ५६ ॥
 कार्यं तु मुनिकन्यानामेकवेणीधरं शिरः ।
 न चापि मूर्ध्नि कार्यं तासामत्यर्थतो भवेत् ॥ ५७ ॥
 [मुक्तामरकतप्रायं मण्डनं सिद्धयोपिताम् ।
 तासां चैव तु कर्तव्यं पीतवस्त्रपरिच्छदम् ॥ ५८ ॥
 पद्म[राग?] मणिप्रायं गन्धर्वीणां विभूषणम् ।
 वीणाहस्ता च कर्तव्याः कौसुम्भवसनास्तथा ॥ ५९ ॥
 इन्द्रनीलैस्तु कर्तव्यं राक्षसीनां विभूषणम् ।
 सिता दंष्ट्रा च कर्तव्या कृष्णवस्त्रपरिच्छदः ॥ ६० ॥
 वैदूर्यमुक्तामरणाः कर्तव्याः सुरयोषितः ।
 शुकपिच्छनिभैर्वस्त्रैः कार्यस्तासां परिच्छदः ॥ ६१ ॥
 पुष्परागैश्च मणिभिः क्वचिद्वैदूर्यभूषितम् ।
 दिव्यवानरनारीणां कार्या नीलपरिच्छदाः ॥ ६२ ॥]
 एवं शृङ्गारिणः कार्यो वेपो दिव्याङ्गनाश्रियः ।
 अवस्थान्तरमासाद्य शुद्धाः कार्याः पुनस्तथा ॥ ६३ ॥

१. 'कर्तव्यं चित्रवेपपरिच्छदं' क-ख. २. कोष्ठकवदं सार्धपद्यं ख-फ. पुस्तकयो-
 नास्ति । ३. पद्यार्धमेतत् क-ख. पुस्तकयोः—'मुक्तामणिमणिप्रायं फणीस्तासां च मूर्धनि'
 इति पूर्वमेव. ४. 'भूषणविधिस्तासा वेपोवनोषित.' इति क ख. पुस्तकयोः । ५. इतः
 प्रसूति कोष्ठकवदं श्लोकपद्यं काशीमुद्रितपुस्तकेऽधिकम् । ६. 'भुवं (एवं !) शृङ्गारिणः
 कार्या वेपा दिव्याङ्गनासु वा ।' इति क-ख. पुस्तकयोः । ७. 'तथैव च' क-ख.

मानुषीणां तु कर्तव्या नानादेशसमुद्भवाः ।
 वेपास्त्वाभरणोपेतास्तांश्च सम्यङ् निबोधत ॥ ६४ ॥
 अवन्तियुवतीनां तु शिरः सालककुन्तलम् ।
 गौडीनामलकप्रायं शशिखापाशवेणिकम् ॥ ६५ ॥
 आमीरयुवतीनां तु द्विवेणीघरमेव च ।
 शिरःपरिगतं कार्यं नीलप्रायमथाम्बरम् ॥ ६६ ॥
 तथा पूर्वोत्तरस्त्रीणां समुद्भूतशिखैर्ण्डिकम् ।
 ओकेशं छादनं तासां वेपकर्मणि कीर्तितम् ॥ ६७ ॥
 तथा च दक्षिणस्त्रीणां कार्यमुल्लेख्यमंश्रितम् ।
 कुम्भीपदकसयुक्तं तथावर्तल्लैटिकम् ॥ ६८ ॥
 [गणिकानां तु कर्तव्यमिच्छाविच्छित्तिमण्डनम् ॥ ६९ ॥]
 देशजातिविशेषेण देशानामपि कारयेत् ।
 वेपं तथा चाभरणं क्षुरकर्मपरिच्छदम् ॥ ७० ॥
 अदेशजो हि वेपस्तु न शोभां जनयिष्यति ।
 मेखलोरसि बन्धे च हास्यायैवोपजायते ॥ ७१ ॥
 तथा प्रोषितकान्ता र्या व्यसनाभिहताश्च याः ।
 वेपः स्यान्मलिनस्तासामेकवेणीघरं शिरः ॥ ७२ ॥
 विप्रलम्भे हि नौर्यास्तु शुद्धो वेपो भवेदिह ।
 नानाभरणसंयुक्तो न चापि मृजयान्वितः ।
 एवं स्त्रीणां प्रयोक्तव्या देशैवस्वासमुद्भवाः ॥ ७३ ॥

१. 'शेषा प्रायेकवेणिकम्' क-ख. २. 'परिगमप्रायो' का. सु ३. 'शिरण्डिकम्'
 फ-ख. ४. 'आवेशाच्छदक तासां दशकर्मणि कीर्तितम् ।' क-ख. ५. 'कुम्भीपद्याह-
 सयुक्तम्' क-ख. ६. 'ल्लैटिकम्' क-ख. ७. 'पदार्थमेतत्' क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।
 ८. 'देशजातिविधानेन' क-ख. ९. 'शेषाणामपि' क-ख. १०. 'वेपां' क-ख.
 ११. 'आदेशयुक्तो' क-ख. १२. 'हास्यं समुपपादयेत्' क-ख. १३. 'प्रोषितकान्तासु
 मदनाभिहतासु च' क-ख. १४. 'वेपो वै मलिन कार्ये. शिरसाप्येकवेणिकम् ।'
 इति क-ख. १५. 'भार्यास्तु' क-ख. १६. 'नान्याभरणसंयुक्तो नवापिहिनतायुत.' (१)
 क-ख. १७. 'वेपा देशसमुद्भवाः' क-ख.

पुरुषाणां पुनश्चैव वेपान् वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 तत्राङ्गरचना पूर्वं कर्तव्या नाट्ययोक्तृभिः ॥ ७४ ॥
 [सितनीलसमायोगात् पाण्डुवर्णं प्रकीर्तितं ।
 सितरक्तसमायोगात् पद्मवर्णं इति स्मृतं ॥ ७५ ॥
 पीतनीलसमायोगाद् हरितो नाम जायते ।
 नीलरक्तसमायोगात् कपायो नाम जायते ॥ ७६ ॥
 रक्तपीतसमायोगात् गौर इत्यभिधीयते ।]
 एते संयोगजा वर्णा ह्युपवर्णास्तथापरे ॥ ७७ ॥
 त्रिचतुर्वर्णसयुक्ता बहव परिकीर्तिताः । १]
 बलस्यो यो भवेद्गुणस्तस्य भागो भवेत्ततः ॥ ७८ ॥
 दुर्बलस्य च भागौ द्वौ नीलमुक्तं प्रपाद(दाप १)येत् ।
 नीलस्यैको भवेद्भागश्चत्वारोऽन्ये तु वर्णके ॥ ७९ ॥
 वैलवान् सर्ववर्णानां नील एव प्रकीर्तितः ।
 एव वर्णविधिं ज्ञात्वा नानासयोगसंभवम् ।
 ततस्तु वर्तना कार्या नानारूपसमाश्रया ॥ ८० ॥

१ कोष्ठबद्धश्लोकानां स्थाने क ख. पुस्तकयोस्तु—

सितो नीलश्च पीतश्च चतुर्थो रक्त एव च ।
 एते स्वभावजा वर्णा ये कार्यं लब्धव [र्णकम् १] ॥
 संयोगजा पुनस्तन्ये उपवर्णा भवन्ति हि ।
 तथाह संप्रवक्ष्यामि यथा कार्या प्रयोक्तृभिः ।
 सितपीतसमायोग पाण्डुवर्णं इति स्मृतं ।
 सितरक्तसमायोग पद्मवर्णं इति स्मृतं ।
 सितनीलसमायोग कपोतो नाम जायते ।
 पीतनीलसमायोगाद् हरितो नाम जायते ।
 नीलरक्तसमायोगात् कपायो नाम जायते ।
 रक्तपीतसमायोगाद्गौर इत्यभिधीयते ॥ इत्येव पद्यानि ।

१ 'विधीयते' क ख. ३ 'नीलवर्णाहते भवेत्' क-ख. ४. 'चत्वारोऽन्यस्य तु
 स्मृता ।' क ख. ५. 'वर्णस्य तु बलीयस्त्व नीलस्यैव हि कील्यते' इति क-ख. ६ 'मानसं
 योगसंश्रयम्' (१) क ख. ७ 'तत कुर्याद् यथायोगमज्ञानां वर्तनं युध' क ख.

वर्तनाच्छादितं रूपं स्ववेषपरिवर्तितम् ।

नाट्यधर्मप्रवृत्तेन ज्ञेयं तत् प्रकृतिस्थितम् ॥ ८१ ॥

[सैवर्णमात्मनश्चान्यं वर्णजैर्वेषसंश्रयैः ।

प्रकृतिवास्य कर्तव्या तस्य प्रकृतिमास्थिता ॥]

यथा नैरः स्वभावं स्वं परित्यज्यान्यदेहैजम् ।

पराभावं प्रकुरुते भूतदेहसमाश्रयम् ॥ ८२ ॥

वर्णकैश्चापि वेषैश्च छादितः पुरुषस्तथा ।

परप्रभावं कुरुते यस्य वेषसमाश्रयम् ॥ ८३ ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपन्नगाः ।

• ते प्राणिन इति प्रोक्ता जीवबन्धाश्च ये त्विह ॥ ८४ ॥

शैलप्रसादयन्त्राणि चर्मवर्मध्वजास्तथा ।

नानाप्रहरणाद्याश्च ते प्राणिन इति स्मृताः ॥ ८५ ॥

अथवा कारणोपेता भवन्त्येते शरीरिणः ।

वेषभाषाश्रयोपेता नाट्यधर्ममवेक्ष्य तु ॥ ८६ ॥

वर्णानां तु विधिं ज्ञात्वा वैयैः प्रकृतिमेव च ।

कुर्वाद्भक्तस्य रचनां देशजातिवयःश्रिताम् ॥ ८७ ॥

देवां गौरास्तु कर्तव्या यक्षैश्चाप्सरसस्तथा ।

रुद्राः सद्बृह्मिणस्कन्दास्तपनीयसमप्रभाः ॥ ८८ ॥

१. 'स्ववेषपरिवर्तितम्' क-ख. २. 'नाट्यधर्मप्रवृत्तं तु' क-ख. ३. 'पदमेतत् क-ख. पुस्तकयोर्नास्ति ।' ४. 'जन्तु' क-ख. ५. 'देहिकम्' क-ख. ६. 'तत्स्वभावं हि भजते देहान्तरमुपाश्रितः ।' क-ख. ७. 'वेषणव्यपेक्षौ(?)श्चैव च्छादित. पुरुषस्तथा ।' क-ख. ८. 'यस्य वेषमुपाश्रित' क-ख. ९. 'गन्धर्वा' क-ख. १०. 'प्राणिपंशा. (ज्ञाः?) कृता ह्येते' क-ख. ११. 'जीवबन्धास्तथापरे' क-ख. १२. इतः पूर्वं का. सु. पुस्तकेऽधिकमेतत्पर्यम्—

[स्त्रीभावाः पर्वता भार्याः समुद्रा वाहनानि च ॥

नानाशस्त्राण्यपि तथा विज्ञेयाः प्राणिसंश्रयाः ।]

१३. 'तथा' क-ख. १४. 'देवानिरोह्य(?)' क-ख. १५. 'वश्ये' क-ख. १६. 'रुद्रार्क-बृह्मिणस्कन्दा' क-ख.

सोमो बृहस्पतिः शुक्रो वरुणस्तारकार्गणः ।
 समुद्रो हिमवान् गङ्गा श्वेताः कार्यास्तु वर्णतः ॥ ८९ ॥
 रक्तमङ्गारकं विद्यात् पीतौ बुधहुताशनौ ।
 नारायणो नरश्चैव श्यामवर्णोऽथ वासुकिः ॥ ९० ॥
 दैत्याश्च दानवाश्चैव राक्षसा गुह्यका नगाः ।
 पिशाचा यम आकाशं श्यामवर्णास्तु वर्णतः ॥ ९१ ॥
 नानावर्णाः स्मृता यक्षा गन्धर्वा भूतपन्नगाः ।
 विद्याधराः सपितरो वानैराश्च तथैव हि ॥ ९२ ॥
 वसन्ति सप्तद्वीपेषु ये नरा वर्णतस्तु ते ।
 कर्तव्या नाट्यतस्त्वज्ञैर्निष्टमैकनकप्रमाः ॥ ९३ ॥
 जम्बूद्वीपस्य वर्षे ये नानावर्णाश्चया नराः ।
 उत्तरास्तु कुलंस्यक्त्वा ते चापि कनकप्रमाः ॥ ९४ ॥
 भद्राश्च वपुषा श्वेताः कर्तव्या वर्णतो बुधैः ।
 केतुमालास्तथा श्वेता गौराः शेषेषु कीर्तिताः ॥ ९५ ॥
 नानावर्णाः स्मृता भूतो धामना विकृताननाः ।
 वराहमेपमहिषमृगवक्रास्तथैव च ॥ ९६ ॥
 पुनश्च भारते वर्षे तांस्तान् वर्णान् निबोधत ।
 राजानः पद्मवर्णास्तु गौराः श्यामास्तथैव च ।
 ये चापि सुखिनो मर्त्या गौराः कार्यास्तु ते बुधैः ॥ ९७ ॥

१. 'तारकार्गणी(?)' क-ख. २. 'समुद्रादिलवा वर्णाः सिताः कार्यास्तु वर्णतः ।'
 क-ख. ३. 'सोमनागध' क ख. ४. 'पिशाचाजलमाकाशमसितावर्णतः स्मृताः ।' क-ख.
 ५. 'मानवाध' क-ख. ६. 'पहुण...द्वी...(?)' क-ख. ७. 'निष्टम्म(?)' क-ख.
 ८. 'तु' क-ख. ९. 'इन्द्राध गुरुवा(?)धैता' क-ख. १०. 'कर्तव्या वर्णतस्तथा' क-ख.
 ११. 'केतुमाले नरा नीला.' क-ख. १२. क-ख-पुस्तकयोस्तु—'नानावर्णाः स्मृता यक्षा
 गन्धर्वा भूतपन्नगाः । विद्याधरास्तथा चैव पितरश्च समानवाः ॥' क-ख. १३. 'ताम्रान्
 वर्णानि(नि?) बोधत' क-ख. १४. 'विज्ञानः (राजानः)' क-ख. १५. 'पद्मवर्णाः
 स्यु' इति क्षारीमुद्रिते । १६. 'श्यामो (मा ?) गौरास्तथैव च ।' फा. मु.

कुंकार्मिणो ग्रहग्रस्ता व्याधितास्तपसि स्थिताः ।

आ(अ ?)यज्ञकार्मिणश्चैव ह्यसिताश्च कुजातयः ॥ ९८ ॥

ऋषयश्चैव कर्तव्या नित्यं तु बदरप्रभाः ।

तपःस्थिताश्च ऋषयो नित्यमेतावता बुधैः ॥ ९९ ॥

कारणव्यपदेशेन न तथात्मेच्छया पुनः ।

वर्णस्त्वन्योपि कर्तव्यो देशजातिरपोऽनुगः ॥ १०० ॥

देशं कालं च जातिं च पृथिव्युद्देशमेव च ।

विज्ञाय वर्तना कार्या पुरुषाणां प्रयोगतः ॥ १०१ ॥

किरातबर्बरान्प्राश्च द्रविडाः कांशिकोसलाः ।

पुलिन्दा दाक्षिणात्याश्च प्रायेण त्वसिताः स्मृताः ॥ १०२ ॥

• शकाश्च यवनाश्चैव पाँद्द(ह?) वा बाहिकाश्रयाः ।

प्रायेण गौराः कर्तव्या उत्तरां ये श्रिता दिशम् ॥ १०३ ॥

पाञ्चालाः शूरसेनाश्च माहिषा उड्ढमागधाः ।

अंजा वङ्गाः कलिङ्गाश्च श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ॥ १०४ ॥

ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव गौरीः कार्याः सदैव हि ।

वैश्याः शूद्रास्तथा चैव श्यामाः कार्यास्तु वर्णतः ॥ १०५ ॥

एवं कृत्वा यथान्यायं मुखाङ्गोपाङ्गवर्णनम् ।

श्मश्रुकर्म प्रयुञ्जीत देशकर्मक्रियानुगम् ॥ १०६ ॥

शुक्लं श्यामं विचित्रं च तथा रोमशमेव च ।

चतुर्विधं भवेच्छ्रमश्च नानावस्थान्तराश्रयम् ॥ १०७ ॥

शुद्धं तु लिङ्गिनां कार्यं तथामात्यपुरोधसाम् ।

१. 'कुंकार्मिणो' इत्यादि श्लोकद्वय का. सु. पुस्तके नास्ति । २. 'वर्णस्त्वन्यः प्रयोक्तव्यो देशजातिवय श्रितः ।' का. सु. ३. 'कर्म च' क-ख. ४. 'पृथिव्युद्देशसश्रयम्' क-ख. ५. 'विज्ञाय वर्तनां कुर्यात् पुरुषाणां प्रयोगवित् ।' का. सु. ६. 'द्रमिलाः' का. सु. ७. 'पाण्डवा बहिकदय.' का. सु. ८. 'उत्तरां पश्चिमां दिशम्' क-ख. ९. 'तथा चैवोद्(ह ?) मागधा.' का. सु. १०. 'अङ्गवङ्गकलिङ्गास्तु' का. सु. ११. 'रक्षाः कार्या.' का. सु. १२. 'तथैव च' क-ख. १३. 'तथा श्यामाः कार्याश्चैव हि सर्वतः' क-ख. १४. 'अङ्गोपाङ्गेषु वर्तनाम्' क-ख. १५. 'देशकालवयोऽनुगम्' क-ख. १६. 'शुद्धं विचित्रं श्यामं च' क-ख. १७. 'शुद्धं लिङ्गिनां कार्यः' का. सु.

अनिस्तीर्णप्रतिज्ञानां दुःखितानां तपस्विनाम् ॥ १०८ ॥

व्यसनाभिहतानां च श्यामं श्मश्रु प्रयोजयेत् ।

मध्यस्था ये च पुरुषा ये च दीक्षां समाश्रिताः ॥ १०९ ॥

दिव्या ये पुरुषाः केचित् सिद्धैर्विद्याधरादयः ।

पार्थिवाश्च कुमाराश्च ये च राजोपजीविनः ॥ ११० ॥

शृङ्गारिणश्च ये मर्त्या यौर्वेनोन्मादिनश्च ये ।

तेषां विचित्रं कर्तव्यं श्मश्रु नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥ १११ ॥

ऋषीणां तापसानां च ये च दीर्घव्रता नराः ।

सिद्धैर्विद्याधराणां च रोमशस्तु विधीयते ॥ ११२ ॥

एवं नानाप्रकारं तु श्मश्रुकर्म प्रयोजयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वेषान्नानाप्रयोगजान् ॥ ११३ ॥

शुद्धो विचित्रो मलिनस्त्रिविधो वेष उच्यते ।

तेषां विभागं व्याख्यास्ये यथा कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ११४ ॥

[देवाभिगमने चैव माङ्गल्ये नियमस्थिते ॥

तिथिनक्षत्रयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ ११५ ॥]

धर्मप्रवृत्तं यत्कार्यं स्त्रीणां च पुरुषस्य वा ।

१. 'पद्यमेतम्' का. सु. पुस्तके नास्ति. २. 'सिद्धा' क-ख. ३. 'नृपतीनां कुमाराणां का. सु. ४. 'यौवनोन्मादिताश्च ये' क-ख. ५. 'अनिस्तीर्णप्रतिज्ञानाम्' इत्यादि पद्यं काशीमुद्रितपुस्तकेऽत्र वर्तते । केवलं 'प्रयोजयेत्' इत्यस्य स्थाने 'भवेत्तदा' इति वर्तते । ६. 'तथा च वैरषदानां रोमशं तु भवेद्यथ ।' इति क-ख. ७. 'श्मश्रुकार्यं प्रयोक्तृभिः' इति क-ख. ८. 'तेषां नानाप्रयोगजान्' क-ख. ९. इतोऽपि काशीमुद्रितपुस्तके—

'चेष्टितं विततं चैव संघास्यं प्रयितं तथा ॥

प्रालम्बकं तथा चैव माल्यं पद्यविधं स्मृतम् ।

अ(था)च्छादनं षड्विधं नानावर्तनसंभवम् ।

हेयं तत् त्रिप्रकारं तु शुद्धं रत्नं विचित्रकम् ॥

श्लोकद्वयी समधिका । १०. 'त्रिविधो ये च उच्यते (?)' क-ख. ११. 'तेषां नियोगं वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।' क-ख. १२. पद्यमेतत् काशीमुद्रितपुस्तकेऽधिकम् । क-ख-पुस्तकयोस्तु नास्ति । १३. 'धर्मप्रवृत्तवत् कार्यं क्रिया वा पुरुषस्य वा ।' इति क-ख.

वेपस्तत्र भवेच्छुद्धो ये च प्राप(यः)त्रिका नराः ॥ ११६ ॥

देवदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

नृपाणां कर्कशानां च चित्रो वेपो भवेत्तदा ॥ ११७ ॥

केशुकीनाममात्यानां श्रेष्ठिनां सपुरोधसाम् ।

सिद्धविद्याधराणां च वणिक्शौख्यविदामपि ॥ ११८ ॥

विप्रक्षत्रियवैश्यानां स्थानीया ये च मानवाः ।

शुद्धो वस्त्रविधिक्षेपां कर्तव्यो नाटकाश्रयः ॥ ११९ ॥

उन्मत्तानां प्रमत्तानां जनानामध्वगामिनाम् ।

व्यसनोपगतानां च मलिनो वेप इप्यते ॥ १२० ॥

शुद्धरक्तविचित्राणि वासांस्युच्चावचानि च ।

योजयेन्नाट्यतत्त्वज्ञैर्वेपयोः शुद्धचित्रयोः ॥ १२१ ॥

कुर्याद्वेपे तु मलिने मलिनानि विचक्षणः ।

मुनिनिर्मन्यशाक्येषु धृतिपाशुपतेषु च ॥ १२२ ॥

वृत्तानुर्गश्च कर्तव्यो वेपो लोकस्वभावतः ।

चीरवस्त्रकलचर्माणि तापसानां तु योजयेत् ॥ १२३ ॥

१. 'विशेषो यो भवेत्तदा' क-र. २. 'केशुकीनाम्' क-र. ३. 'श्रेष्ठिनां पुरो-
धसाम्' का. मु. ४. 'सिद्धविदामपि' क-र. ५. 'शुद्धो वस्त्रविधिक्षेपां' क-र.
६. 'उन्मत्तानां' क-र. ७. 'अध्वगानां तथैव च' क-र. ८. 'व्यसनोपगतानां च'
क-र. ९. तदन्तर्गच्छार्थं काशीमुद्रितपुस्तके नास्ति । १०. 'त्रिदण्डधोत्रियेषु च'
का. मु. ११. 'प्रतानुगध (वृत्तानुगध)' क-र. १२. 'दृ' का. मु. १३. 'अलंकार
भावन' का. मु. १४. 'चीरवस्त्रकलचर्माणि' इत्यादि श्लोकादयस्थाने काशीमुद्रितपुस्तके—

'परिमाणुनिमुद्रयेषु तापसेषु तथैव च ।

कापायवस्त्रो वेपः कार्यस्तर्पवृत्तानुग ॥

नानाचित्राणि चार्थानि पुर्यात् पाशुपतेष्वपि ।

बुद्धार्थेव ये श्रोत्रास्त्रेषां चापि यपोषितम् ॥

अन्तःपुरस्य रथार्थे विनियुक्ता हि ये नराः ।

कापायवस्त्ररूपतः कार्मास्त्रेषां यथाविधि ।

चीरवस्त्रकलचर्माणि तापसानां तु चारयेत् ॥'

एवं चार्थवत्त्वम् ।

अन्तःपुरप्रवेशे तु विनियुक्ता हि ये नराः ।
 कापायकञ्चुकिपटास्तेऽपि कार्या यथाविधि ॥ १२४ ॥
 कुंलजाश्चापि ये प्रोक्तास्तेषां चैव यथोचितम् ।
 अत्रैवस्यान्तरितश्चैव सम्यग्वेपो भवेत्तथा ॥ १२५ ॥
 सांभ्रामिकश्च शूराणां वेपः संपरिकीर्तितः ।
 विचित्रशस्त्रकवचो बद्धतूणधनुर्घरः ॥ १२६ ॥
 चित्रो वेपस्तु कर्तव्यो नृपाणां नित्यमेव हि ।
 केवलस्तु भवेच्छुद्धो नक्षत्रोत्पातमङ्गले ॥ १२७ ॥
 एवं वेपो बुधैः कार्यो देशजातिगुणान्वितः ।
 उत्तमाधममध्यानां स्त्रीणां नृणामथापि च ॥ १२८ ॥
 एवं वस्त्रविधिः कार्यः प्रयोगे नाटकाश्रये ।
 नानावस्थां समासाद्य शुभाशुभकृतस्तथा ॥ १२९ ॥
 तथा प्रतिशिरश्चापि कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।
 दिव्यानां मानुषाणां च देशजातिवयःश्रितम् ॥ १३० ॥
 पार्श्वागता मस्तकिनस्तथा चैव किरीटिनः ।
 त्रिविधो मुकुटा ज्ञेया दिव्यपार्थिवसंश्रयाः ॥ १३१ ॥
 देवगन्धर्वयक्षाणां पन्नगाना सरक्षसाम् ।
 कर्तव्या नैकविहिता मुकुटाः पार्श्वमौलिनः ॥ १३२ ॥
 उत्तमा ये च दिव्यानां तेषां कार्याः किरीटिनः ।
 मध्यमा मौलिनश्चैव कनिष्ठा(ष्ठाः ?) पार्श्वमौलिनः ॥ १३३ ॥
 नराधिपानां कर्तव्या(व्यं) मस्तके मुकुटं बुधैः ।

१. 'कुल(ल) जा.' क-ख. २. 'अवस्यान्तरमासाद्य स्त्रीणां वेपो भवेदित्' का. मु.
 ३. 'वेपः सांभ्रामिकश्चैव शूराणां संपरिकीर्तितः ।' का. मु. ४. 'बद्धप्राण' का. मु.
 ५. 'विचित्रवेपः कर्तव्यो' का. मु. ६. 'च' का. मु. ७. 'नक्षत्रोत्पादमङ्गले' का. मु.
 ८. 'एवमेव भवेद्वेपो वयोजातिगुणान्वित ।' का. मु. ९. 'दिधानाम्' का. मु.
 १०. 'श्रितः' का. मु. ११. 'त्रिविधा मुकुटा' इत्यादि पद्यद्वयं का. मु. पुस्तके नास्ति ।
 १२. 'शीर्षमौलिनः' का. मु. १३. 'कर्तव्यास्तथा मस्तकिनो बुधैः' का. मु.

विद्याधराणां सिद्धानां चारणानां तथैव च ॥ १३४ ॥
 ग्रन्थि(यि!)ताः केशमुकुटाः कर्तव्यास्तु प्रयोक्तृभिः ।
 [उदाचौश्चापि ये तत्र कार्यास्ते पार्श्वमौलिनः ॥ १३५ ॥
 तस्मात्तु मुकुटाभ्रिष्टाः प्रयोगे दिव्यपार्थिवे ।
 केशानां छेदनं नेष्टं वेदे वेदे यथा श्रुतिः ॥ १३६ ॥
 मद्भीकृतस्य वा यज्ञे शिरसभ्रष्टेदनेप्सया ।
 केशानां चातिदीर्घत्वात् स्मृतं मुकुटधारिणः ॥ १३७ ॥
 विद्याधराणां सिद्धानां चारणानां तथैव च ।
 ग्रन्थि(यि!)तः केशमुकुटः कर्तव्यस्तु प्रयोक्तृभिः ॥ १३८ ॥
 अमात्यानां कञ्चुकिनां तथा श्रेष्ठिपुरोधसाम् ।
 वेष्टनं बन्धपट्टादि प्रतिशीर्षाणि कारयेत् ॥ १३९ ॥
 सेनापतेः पुनश्चापि युवराजस्य चैव हि ।
 मल्लकेष्वर्धमुकुटं प्रयोगे संप्रयोजयेत् ॥ १४० ॥
 शोषाणामर्धयोगेन देशजातिवयःश्रुतम् ।
 शिरः प्रयोक्तृभिः कार्यं प्रयोगस्य वशानुगम् ॥ १४१ ॥
 बालानामपि कर्तव्यं न शिखण्डविमूषितम् ।
 जटामुकुटलभ्यं च मुनीनां तु भवेच्छिरः ॥ १४२ ॥
 रक्षोदानवदैत्यानां पिककेशकृतानि तु ।
 हरिदमश्रुणि च तथा मुसलीर्षाणि कारयेत् ॥ १४३ ॥]
 पिशाचोन्मत्तमृतानां साधकानां तपस्विनाम् ।
 अनिस्तीर्णप्रतिज्ञानां लम्पकेशं तु शीर्षकम् ॥ १४४ ॥

१. 'वारणाणां' क-ख. २. 'ग्रन्थिनः केशमुकुटः कर्तव्यस्तु प्रयोक्तृभिः ।' का. ५.
 ३. काहीमुद्रिगपुराके चोष्ठबद्धानि पद्यानि समधिष्ठानि क-ख. पुस्तकसोडु—

'देवदानवयक्षाणां पिककेशेक्षणानि हि ।

हरिदामश्रुणि च तथा नानारूपानि कारयेत् ४'

एतन्पदनम्, x x x x एवं प्रकारेण श्रुतिविधाने । ४. 'इत्येते क-ख. इत्येते
 'सेनापतेः पुनश्चापि युवराजस्य चैव हि । मोरदैर्धमुकुटं मूलतः च वेदम् ।

शाक्यश्रोत्रियनिर्ग्रन्थपरिव्राड्दीक्षितेषु च ।
 शिरोमुण्डं तु कर्तव्यं यज्ञदीक्षान्वितेषु च ॥ १४५ ॥
 तथा वृत्तानुपङ्गेण शेषाणां लिङ्गिनां शिरः ।
 मुण्डं वा कुञ्चितं वापि लम्बकेशमथापि वा ॥ १४६ ॥
 वधूनां चापि कर्तव्यं ये च राजोपजीविनः ।
 ये च शृङ्गारिणस्तेषां शिरः कुञ्चितमूर्धजम् ॥ १४७ ॥
 चेटानामपि कर्तव्यं त्रिशिखं मुण्डमेव वा ।
 विदूषकस्य कर्तव्यं खल्लिकाकपदं तथा ॥ १४८ ॥
 एवं नानाप्रकारेण बुद्ध्या चैषां विभज्य च ।
 अतस्तैर्भूषणैश्चित्रैर्वस्त्रैर्माल्यैरथापि वा ॥ १४९ ॥
 अवस्थाप्य कृतिः स्याप्या प्रयोगरससंभवा ।
 स्त्रीणां वा पुरुषाणां वा व्यवस्थां प्राप्य तादृशीम् ॥ १५० ॥
 एवं शैयाङ्गरचना नानाप्रकृतिसंभवा ।
 संजीव इति यः प्रोक्तस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५१ ॥
 यः प्राणिनां प्रवेशो वै स संजीव इति स्मृतः ।
 चतुष्पदोऽथ द्विपदस्तथा चैवापदः स्मृतः ॥ १५२ ॥
 उरगान्धपदान् विद्याद् द्विपदान्खगमानुपान् ।
 ग्राम्यारण्याश्च पशवो विज्ञेयास्ते चतुष्पदाः ॥ १५३ ॥
 एतेऽपि युद्धसंफेटैरुपरोधैस्तथैव च ।
 नानाप्रहरणोपेताः प्रयोज्या नाटके बुधैः ॥ १५४ ॥
 आयुधानि च कार्याणि तज्ज्ञैः सम्यक् प्रमाणतः ।
 तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १५५ ॥
 भिण्डि (न्दि ?) द्वादशतालः स्याद् दश कुन्तो भवेदथ ।

१. 'संजीव' क-र. 'संजीव इति सन्तितः' क ख. २. 'स्मृता.' का. सु. ३. 'उरगा
 ष्यपदा हेया द्विपदाः खगमानुपाः' का. सु. ४. 'ग्राम्यारण्याश्च' क-र. ५. 'वै' क-र.
 'एते तु युद्धसंफेटो(?) लवरोधे तथैव च' का. सु. ६. 'आयुधानि च वर्माणि पुरुषाणा
 प्रमाणत.' का. सु. ७. 'यथा युक्तिप्रमाणत.' का. सु. ८. 'भिण्डि(न्दि ?) द्वादश-
 तालस्तु' क-र.

अष्टौ शतमी शूलश्च तोमरो शक्तिरेव च ॥ १५६ ॥
 अष्टतालं घनुर्जेयमायामस्तु द्विहस्ततः ।
 शरो गदा च चक्रं चै चतुस्तालं भवेदथ ॥ १५७ ॥
 अङ्गुलानि त्वसिः कौर्या चत्वारिंशत्प्रमाणतः ।
 द्वादशाङ्गुलकं चक्रं ततोर्ध्वं प्रास उच्यते ॥ १५८ ॥
 प्रासवत् पट्टिशं विद्यादण्डं चैव हि विशतिः ।
 विशतिः कम्पनं चैव ह्यङ्गुलानि प्रमाणतः ॥ १५९ ॥
 षोडशाङ्गुलविस्तीर्णं सबलं संप्रकीर्तितम् ॥ १६० ॥
 त्रिंशदङ्गुलमानेन कर्तव्यं खेटकं बुधैः ।
 जर्जरोदण्डकाष्ठं च तथैव प्रतिशीर्षकम् ॥ १६१ ॥
 छत्रं च चामरं चैव ध्वजो भृङ्गार एव च ।
 यत् किञ्चिन्मानुषे लोके द्रव्यं पुंसां प्रयोगैजम् ॥ १६२ ॥
 तैस्तस्यै तूपकरणं नान्यस्मिन् संविधीयते ।
 यद्यस्य विषयप्राप्तं तेनोक्तं तस्य लक्षणम् ॥ १६३ ॥
 मोहेन्द्रा वै ध्वजाः प्रोक्ता लक्षणैः संप्रकीर्तिताः ।
 एषामन्यतमं कुर्यात् जर्जरं दारु कर्मतः ॥ १६४ ॥
 अथवा वृक्षजातस्य प्ररोहो वापि जर्जरः ।

१. 'अष्टौ...शतमी...शूलं तोमरमेव च ।' क-ख. २. 'अष्टौ तालाधनुर्जेया(य!)
 मायामोऽस्य द्विहस्तकम् (?) क-ख. ३. 'चक्रं च चतुस्तालो' का. मु. ४. 'कार्या-
 श्चत्वारिंशत्' क-ख. 'प्रास' का. मु. ५. 'प्रासयत्यादिशं (प्रासवरपट्टिशं) विद्या-
 दण्डकाद्यैव विशतिः ।' क-ख. ६. 'कम्पनं (?) च विषेद्वं ह्यङ्गुलैः परिमाणतः ।
 षोडशाङ्गुलि विस्तीर्णं सबलत्वं संप्रपण्डिकम् ।' का. मु. (?) ७. 'जर्जरोदं तु काष्ठं च'
 का. 'तर्जरोदं तु काष्ठं च' ख. ८. 'ध्वजे' क-ख. ९. 'प्रयोगैजम्' क-ख. १०. 'गालोप-
 करणं (?) सर्वं तन्नाट्ये संप्रकीर्तितम् ।' क-ख. ११. इतोऽपि काशीमुद्रितपुस्तके—

[जर्जरे दन्तकाष्ठे च संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

क्षेत्रभूम्यां तु यो जात. पुष्पनक्षत्ररक्षया ॥] इत्यधिकं परम्—

१२. 'माहेन्द्रे वै ध्वजे कार्यं लक्षणं विप्रकर्मणा ।' इति का. मु. १३. 'तेषामन्यतमे
 कार्यम्' का. मु. १४. 'अथवा वृक्षयोनि. स्यात् शरम्भो वापि जर्जरः । क-ख.

वेणुरेव भवेच्छ्रेष्ठस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १६५ ॥
 प्रमाणतोऽङ्गुलानां तु शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 स्तेनै (श्वेत ?) मूच्यां तु यो जातः पुष्यनक्षत्रजस्तथा ॥ १६६ ॥
 संग्राह्यो वै भवेद्देणुर्जर्जरार्थे प्रयत्नतः ।
 पञ्चपर्वा चतुर्ग्रन्थिस्तालमात्रस्तथैव च ॥ १६७ ॥
 स्थूलग्रन्थिर्न कर्तव्यो न शौखी न च कीटवान् ।
 न क्रिमिक्षतपर्वा च न हीनश्चान्यवेणुभिः ॥ १६८ ॥
 र्मघुसर्पिः सर्पपाक्तं माह्यधूपपुरस्कृतम् ।
 उपास्य विधिवद्वेणुं गृहीयाज्जर्जरं प्रति ॥ १६९ ॥
 यो विधिर्यः क्रमश्चैव माहेन्द्रे तु ध्वजे स्मृतः ।
 स जर्जरस्य कर्तव्यः पुण्यवेणुसमाश्रयः ॥ १७० ॥
 नित्यं यः पीतपत्रश्च सरु(?) पत्रस्तथैव च ।
 पर्यग्रतण्डुलश्चैव पुष्प(प्य)वेणुः स कीर्तितः ॥ १७१ ॥
 विधिरेवं मया प्रोक्तो जर्जरस्य तु लक्षणे ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डकाष्ठस्य लक्षणम् ॥ १७२ ॥
 कैपित्यविल्ववंशेभ्यो दण्डकाष्ठं भवेदथ ।
 चक्रं त्वैव हि तत्कार्यं त्रिभागे लक्षणान्वितम् ॥ १७३ ॥
 कीटैर्नोपहतं यच्च व्याधिना न च पीडितम् ।
 मन्दशास्त्रं भवेद् यश्च दण्डकाष्ठं तदुच्यते ॥ १७४ ॥

१. 'प्रमाणमङ्गुलानां तु' क-ख. २. 'पद्यस्यास्य स्थाने काशीमुद्रितपुस्तके आयातपूर्वं
 'जर्जरे दन्तकाष्ठे च' इत्यादिपद्यम् । ३. 'पद्यपर्वा' का. मु. ४. 'स्फाल (स्ताल ?)
 मात्रः' का. मु. ५. 'नाशाखी' क-ख. ६. 'न हीनस्त्वान्यवेणुभिः' का. मु. ७. 'अर्जु
 तु मघुसर्पिभ्यां' का. मु. ८. 'माहेन्द्रे यो विधिः स्मृतः' का. मु. ९. 'क्षुब्धं (त्व)
 वेणुसमाश्रयः' क-ख. १०. काशीमुद्रितपुस्तके तु—'भवेद्देरीर्षपर्वा तु तनुपर्वा
 तथैव च ।' इति. ११. 'पर्वानुमण्डलं चैव पुष्यवेणुप्रकीर्तितः ।' का. मु. १२. 'विधिर्य'
 का. मु. १३. 'अथ' का. मु. १४. 'विल्वं कैपित्यं वंशो वा दण्डकाष्ठं भवेत्सदा ।'
 का. मु. १५. 'चक्रं त्वैव च' का. मु. १६. 'मन्दशास्त्रं' का. मु.

यस्त्वेभिर्लक्षणैर्हीनं दण्डकाष्ठं सज्ज्वरम् ।
 कारयेत् स त्वपचयं महान्तं प्रामुष्याद् घुबम् ॥ १७५ ॥
 तथा शीर्षविषानार्थं पटी कार्या तु मानतः ।
 संप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वौत्रिंशच्चाहुलानि वै ॥ १७६ ॥
 विल्वकरुकेन कर्तव्या पटी चीरसमाधया ।
 स्त्रिनेन विल्वकरुकेन द्रवेण च समागता ॥ १७७ ॥
 मस्मना वा तुपैर्वापि कारयेत्प्रतिशीर्षकम् ।
 संछेद्य कृतको वसैर्विल्वदिग्धैर्वनौध्रयैः ॥ १७८ ॥
 विल्वकरुकेन चीरं तु दिग्धौंङ्गं योजयेत् पटीम् ।
 न स्थूलां न तनुं चैव न मृद्वीं चैव कारयेत् ॥ १७९ ॥
 शूर्पिकायास्तु ततस्तस्या मलिनातपयोगतः ।
 छेद्यं बुधस्तु कुर्वीत विधित्थेन कर्मणा ॥ १८० ॥
 मुंतीक्षणेण तु शस्त्रेण अर्धाधं प्रविर्भज्य च ।
 स्वप्रमाणं विनिर्दिष्टं ललाटाकृति कोणजम् ॥ १८१ ॥
 अर्धाहुलललाटं तु छेद्यं कार्यं पडहुलम् ।
 अर्धाधमहुलं च्छेद्यं कटयोत्प्यहुलं भवेत् ॥ १८२ ॥
 कंटान्ते कर्णतालस्य छेद्यं त्वधिकमहुलम् ।

१. 'तथा य (य !) प्रतिशीर्षस्य षटिः कार्या प्रयत्नतः ।' क-र. २. 'संप्रमाण
 विनिर्दिष्टा' क-र. ३. 'द्वौत्रिंशच्चाहुलानि वै' क-र. ४. 'व' का. सु. ५. 'विल्व-
 मप्पेन' क-र. ६. 'पटीशीर्षसमाधया' क-र. ७. 'समन्वितम्' क-र. ८. 'मस्मनो'
 क-र. ९. 'प्रतिशीर्षेण कारयेत्' का. सु. १०. 'वसैर्विल्व-
 दिग्धैर्वनौध्रयैः ।' क-र. ११. 'पनाधयै' का. सु. १२. 'दिग्धं संशोत्रदेद्रटिम्'
 क-र. १३. 'न स्थूलां न य तां तन्वीं मृद्वीं नैव य कारयेत् ।' क-र. १४. 'तस्या-
 मातरुपुष्पादां शुभुष्पामाधया वा ।' क-र. १५. 'छेद्यं बुधः प्रकुर्वीत' क-र.
 १६. 'मृद्वीमेवाय शस्त्रेण' क-र. १७. 'विभ्रमशरते' क-र. १८. 'स्वप्रमाणविनिर्दिष्टं'
 क-र. १९. 'ललाटहृत्कोणजम्' क-र. २०. 'महुलं छेद्यं' क-र. २१. 'च्छेद्यं
 महुलं भवेत्' क-र. २२. 'अधं छे' क-र. २३. 'अधिकमहुलम्' क-र.

वेणुरेव भवेच्छ्रेष्ठस्तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १६५ ॥
 प्रमाणतोऽङ्गुलानां तु शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
 स्तेनै (श्वेत ?) भूम्यां तु यो जातः पुप्यनक्षत्रजस्तथा ॥ १६६ ॥
 संग्राह्यो वै भवेद्वेणुर्जर्जरार्थे प्रयत्नतः ।
 पञ्चपर्वा चतुर्ग्रन्थिस्तालमात्रस्तथैव च ॥ १६७ ॥
 स्थूलग्रन्थिर्न कर्तव्यो न शाखी न च कीटवान् ।
 न किमिक्षतपर्वा च न हीनश्चान्यवेणुभिः ॥ १६८ ॥
 र्भधुसर्पिः सर्षपाक्तं माल्यधूपपुरस्कृतम् ।
 उपास्य विधिवद्वेणुं गृहीयाज्जर्जरं प्रति ॥ १६९ ॥
 यो विधिर्यः क्रमश्चैव भौहेन्द्रे तु ध्वजे स्मृतः ।
 स जर्जरस्य कर्तव्यः पुण्यवेणुसमाश्रयः ॥ १७० ॥
 नित्यं यः पीतपत्रश्च सरु(१) पत्रस्तथैव च ।
 पर्यमृतण्डुलश्चैव पुष्प(प्य)वेणुः स कीर्तितः ॥ १७१ ॥
 विधिरैवं मया प्रोक्तो जर्जरस्य तु लक्षणे ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दण्डकाष्ठस्य लक्षणम् ॥ १७२ ॥
 केषुपित्यविल्ववंशेभ्यो दण्डकाष्ठं भवेदथ ।
 वक्रं त्वैव हि तत्कार्यं त्रिभागे लक्षणान्वितम् ॥ १७३ ॥
 कीटैर्नोपहतं यच्च व्याधिना न च पीडितम् ।
 मन्दशीखं भवेद् यश्च दण्डकाष्ठं तदुच्यते ॥ १७४ ॥

१. 'प्रमाणमङ्गुलानां तु' क ख. २. 'पद्यस्यास्य स्थाने काशीमुद्रितपुस्तके आयातपूर्वं
 'जर्जरे दन्तकाष्ठे च' इत्यादिपद्यम् । ३. 'पञ्चपर्वा' फा. मु. ४. 'स्ताल (स्ताल ?)
 मात्रः' फा. मु. ५. 'नाशाखी' क-ख. ६. 'न हीनस्त्वान्यवेणुभिः' फा. मु. ७. 'भक्तं
 तु भधुसर्पिभ्यां' फा. मु. ८. 'भौहेन्द्रे यो विधि स्मृत' फा. मु. ९. 'सुभ्यं (ल्य)
 वेणुसमाश्रयः' क-ख. १०. काशीमुद्रितपुस्तके तु—'भवेद्वै दीर्घपर्वा तु तनुपर्वा
 तथैव च ।' इति. ११. पर्वाणुमण्डलं चैव पुष्पवेणुप्रकीर्तितः ।' फा. मु. १२. 'विधिर्य' फा. मु.
 १३. 'अथ' फा. मु. १४. 'विल्वं कपित्यं वंशो वा दण्डकाष्ठं भवेत्सदा ।' फा. मु.
 १५. 'वक्रं त्वैव च' फा. मु. १६. 'मन्दशालं' फा. मु.

यस्त्वेभिर्लक्षणैर्हीनं दण्डकाष्ठं सज्जर्जरम् ।
 कारयेत् स त्वपचयं महान्तं प्रामुयाद् ध्रुवम् ॥ १७५ ॥
 तथा शीर्षविधानार्थं पटी कार्या तु मानतः ।
 संप्रमाणविनिर्दिष्टा द्वात्रिंशच्चाङ्गुलानि वै ॥ १७६ ॥
 बिल्वकल्केन कर्तव्या पटी चीरसमाश्रया ।
 स्त्रिनेन बिल्वकल्केन द्रवेण च समागता ॥ १७७ ॥
 भस्मना वा तुपैर्वापि कारयेत्प्रतिशीर्षकम् ।
 संछाद्य कृतको वल्लैर्बिल्वदिग्धैर्वनाश्रयैः ॥ १७८ ॥
 बिल्वकल्केन चीरं तु दिग्धोङ्गं योजयेत् पटीम् ।
 न स्थूलां न तनुं चैव न मृद्वीं चैव कारयेत् ॥ १७९ ॥
 शुष्कायास्तु ततस्तस्या मलिनात्तपयोगतः ।
 छेद्यं बुधस्तु कुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १८० ॥
 मुंतीक्षणेन तु शस्त्रेण अर्घार्धं प्रविभंज्य च ।
 स्वप्रमाणं विनिर्दिष्टं ललाटाकृति कोणजम् ॥ १८१ ॥
 अर्घाङ्गुलललाटं तु छेद्यं कार्यं षडङ्गुलम् ।
 अर्घार्धमङ्गुलच्छेद्यं कटेयोरुग्र्यङ्गुलं भवेत् ॥ १८२ ॥
 कटेान्ते कर्णतालस्य छेद्यं त्वधिकमङ्गुलम् ।

१. 'तथा य (च ?) प्रतिशीर्षस्य पटि कार्या प्रयत्नत ।' क-ख. २. 'स्वप्रमाणा
 विनिर्दिष्टा' क-ख. ३. 'द्वात्रिंशच्चाङ्गुलानि वै' क-ख. ४. 'व' का. मु. ५. 'बिल्व-
 मच्चेन' क-ख. ६. 'पटीशीर्षसमाश्रया' क-ख. ७. 'समन्वितम्' क-ख. ८. 'भस्मना'
 क-ख. ९. 'प्रतिशीर्षाणि कारयेत्' का. मु. १०. 'सस्थाप्य तु ततो वल्लैर्बिल्व-
 दिग्धैर्वनाश्रयैः ।' क-ख. ११. 'पनाश्रयै' का. मु. १२. 'दिग्धं सयोजयेद्वटिम्'
 क-ख. १३. 'न स्थूलां न च तां तन्वीं मृद्वीं नैव च कारयेत् ।' क-ख. १४. 'तस्या-
 मात्तपशुष्कायां शुष्कायामप्यापि वा ।' क-ख. १५. 'छेद्यं बुधाः प्रकुर्वन्ति' क-ख.
 १६. 'मुंतीक्षेपाय शस्त्रेण' क-ख. १७. 'विप्रमज्जते' क-ख. १८. 'स्वप्रमाणविनिर्दिष्टं'
 क-ख. १९. 'ललाटाकृतकोणजम्' क-ख. २०. 'मङ्गुलं छेद्यं' क-ख. २१. 'कटेव
 मङ्गुलं भवेत्' क-ख. २२. 'व्यं ते' क-ख. २३. 'व्यधिकमङ्गुलम्' क-ख.

त्र्यङ्गुलं कर्णविवरं तथास्य छेद्यमेव च ॥ १८३ ॥
 ततश्च वैवटुः कार्या सुसमा द्वादशाङ्गुला ।
 पेंटीछेद्यकृतं ह्येतद् विधानं विहितं मया ॥ १८४ ॥
 तस्योपरिर्गताः कार्या मुकुटा वा(वै)हुशिल्पजाः ।
 नानारत्नप्रतिच्छन्ना बहुरूपोपशोभिताः ॥ १८५ ॥
 तथोर्षकरणानीह नाट्ययुक्तिकृतानि च ।
 बहुप्रकारयुक्तानि कुर्वीत प्रकृतिं प्रति ॥ १८६ ॥
 यत्किञ्चिदस्मिन् लोके तु चराचरसमन्विते ।
 विहितं कर्म शिल्पं वा तत्तूपकरणं स्मृतम् ॥ १८७ ॥
 यद्(यो ?) यस्य विषयं(यः) प्राप्यं(प्यः) स तस्मिन्स्त्वधिगच्छति ।
 नैस्त्यतः पुरुषाणां हि नाट्योपकरणाश्रये ॥ १८८ ॥
 नाट्येनोत्पादितं कर्म शिल्पयोगः क्रियापि वा ।
 तेनै तस्य कृता सृष्टिः प्रमाणं लक्षणं तथा ॥ १८९ ॥
 वा कर्णार्णायसभूयिष्ठा कृता सृष्टिर्महत्तरा ।
 नास्माकं संमता नाट्ये गुरुत्वात् खेददा हि सा ॥ १९० ॥
 यद् द्रव्यं जीवलोके तु नानालक्षणलक्षितम् ।
 तस्यानुकृतिसंस्थानं नाट्योपकरणं भवेत् ॥ १९१ ॥
 प्रासादगृहयानानि नाट्योपकरणानि च ।
 नै शक्यानि तथा कर्तुं यथोक्तानीह लक्षणैः ॥ १९२ ॥

१. 'अङ्गुलं कर्णविवरम्' क-ख. २. 'सदैव छेद्यमेव हि' क-ख. ३. 'वा यदुः(?)' क-ख. ४. 'ससामा' का. मु. 'सुसमा द्वादशाङ्गुलम्' क-ख. ५. 'यत्वाद्येतत्तदा छेदेः' क-ख. ६. 'तस्योपरि ततः कार्या' का. मु. ७. 'विधाध्रयाः' का. मु. ८. 'तत्रोपकरणानीह' का. मु. ९. 'सचराचरसहिते' का. मु. १०. 'यस्या (य ?)स्य विषयं(यं) प्राप्तं स तदेवाधिगच्छति ।' का. मु. 'यद् यस्य विषयं प्राप्यं स तस्मिन्स्त्वधिगच्छति ।' का. मु. ११. 'नान्यतः' का. मु. १२. 'नान्योपकरणाश्रयम्' का. मु. १३. 'यद् येनोत्पादितं' का. मु. १४. 'शिल्पयोगक्रियापि वा' का. मु. १५. 'तस्य तेन कृता सृष्टिः' का. मु. १६. 'वाभ्ययन्त्रम् भूयिष्ठा' क-ख. १७. 'ना(न)सास्माकं नाट्ययोगे कस्मात् खेदावहा हि सा ।' क-ख. १८. 'लतालक्षितलक्षणम्' क-ख. १९. 'नानाप्रहरणानि च' क-ख. २०. 'न शक्यं तानि वै कर्तुं' क-ख.

लोकधर्मा भवेत्कां (च्वन्या ?) नाट्यधर्मा तथापरा ।

स्वभावो लोकधर्मा तु विभावो नाट्यमेव हि ॥ १९३ ॥

औयसं न तु कर्तव्यं न च सारमयं तथा ।

नाट्योपकरणं तज्जैर्गुरुं खेदकरं भवेत् ॥ १९४ ॥

जंतुकाष्ठं चर्मवस्त्रप्रभा वेणुदलैस्तथा ।

नाट्योपकरणानीह लघुकर्माणि कारयेत् ॥ १९५ ॥

वर्मचर्मध्वजाः शैलाः प्रासादा देवता गुहाः ।

हयवारणयानानि विमानानि गृहाणि च ॥ १९६ ॥

पूर्वं वेणुदलैः कृत्वा कृतभावसमाश्रयाः ।

ततः सुरङ्गैराच्छाद्य वस्त्रो (स्रैः ?) सारूप्यमानयेत् ॥ १९७ ॥

अथवा यदि वस्त्राणामसानिध्यं भवेदिह ।

तालीयैर्वा कलिजैः (कीलजैः ?) र्वा श्लक्ष्णैर्वस्त्रक्रिया भवेत् ॥ १९८ ॥

तथा प्रहरणानि स्युस्तृणवेणुदलीदिभिः ।

जतुभाण्डक्रियाभिश्च नानारूपाणि नाटके ॥ १९९ ॥

प्रतिपादौ प्रतिशिरः प्रतिहस्तौ प्रतित्वचम् ।

तृणजैः कीलजैर्भाण्डैः सारूपाणीह कारयेत् ॥ २०० ॥

यद् यस्य यादृशं रूपं सारूप्यगुणसंभवम् ।

मृण्मयं तत्रै कृत्स्नं तु नानारूपास्तु कारयेत् ॥ २०१ ॥

भाण्डवस्त्रमधुच्छिष्टैर्लाक्षयाभ्रदलेन च ।

१. 'भवेत्स्व (च्व) न्या' का. सु २. 'नाट्यधर्मा विकारत' का. सु ३. 'लोहादिभिर्न कर्तव्यं न च सारमयं तथा' क र. ४. 'गुरुत्वात् खेदकृदि तत्' का. सु. ५. 'कथं चर्मसु वस्त्रेषु तनुवेणुदलेषु च' क र. ६. इत प्रमृति श्लोकद्वयं काशीमुद्रितपुस्तके नास्ति. 'धर्मचर्मध्वजा' र. ७. 'तालीयजैः कीलजैर्वा' का. सु. ८. 'तृणवेणुदलादिषु' क. र. ९. 'कारयेत्' का. सु. १०. 'प्रतिपाद. प्रतिशिरः प्रतिहस्तः प्रतित्वच । तृणैः कलिजैर्भाण्डैर्वा सारूप्याणि तु कारयेत्' क र. ११. 'सदृशं' क र. १२. 'तसु' १३. 'नानारूपं' क र. १४. 'भाण्ड' क र. १५. इतोऽग्रे सार्धैरुपयमधिकं का. सु. पुस्तके—

[नगास्तु विविधा कार्याधर्मवर्मध्वजास्तथा ॥

नानावस्त्रमजातानि फलानि कृमुमानि च ।

विविधानि च भाण्डानि लाक्षया वेह कारयेत् ॥]

भाण्डवस्त्रमधूच्छिष्टैस्ताम्रपत्रैस्तथैव च ॥ २०२ ॥
 तत्साम्यं नीलरागेण अभ्रपत्रेणैव चैव हि ।
 रञ्जितेनाभ्रपत्रेण मैर्णाश्चैव प्रकारयेत् ॥ २०३ ॥
 उपाश्रयमर्थाप्येषां तुल्यं व(र?)ङ्गेन कारयेत् ।
 विविधा मुकुटा दिव्याः पूर्वं ये गदिता मया ।
 तेऽभ्रपत्रोज्ज्वलाः कार्या माणिक्यालोकशोभिताः ॥ २०४ ॥
 न शास्त्रप्रभवं कर्म तेषां हि समुदाहृतम् ।
 विचार्य बुद्ध्या कर्तव्यमूहापोहप्रयोजितम् ॥ २०५ ॥
 एवं मर्त्याक्रियायोगो भविष्यन् कथितो मया ।
 यस्मादल्पबलत्वं हि मनुष्येषु भविष्यति ॥ २०६ ॥
 मर्त्यानामल्पशक्तीनां न भवेदङ्गचेष्टितम् ।
 नेष्टाः सुवर्णरत्नैस्तु मुकुटा मूपणानि वा ॥ २०७ ॥
 युद्धे नियुद्धे नृते वा दृष्टिव्यापारकर्मणि ।
 गुरुभारावसन्नस्य स्वेदो मूर्च्छापि जायते ॥ २०८ ॥
 खेदमूर्च्छाश्चमार्तस्य प्रयोगस्तु विनश्यति ।
 प्राणात्ययः कदाचिच्च भवेद् व्यायतचेष्टिते ॥ २०९ ॥
 तस्मात्ताम्रमयैः पत्रैरङ्गैकै रञ्जितैरपि ।
 भौण्डैरथ मधूच्छिष्टैः कार्याण्याभरणानि च ॥ २१० ॥

१. 'भण्ड' क-र. २. 'ताम्रवर्णैः' का. सु. ३. 'सम्यक् च' क-र. ४. 'अभ्रपत्रेण'
 क-र. ५. 'भर्णाश्चैव' का. ६. 'स्तथाप्येषां' का. ७. 'शुल्यभ्रैर्न' का. ८. 'युक्त-
 यदिव्या' क-र. ९. 'माणिव्यालोपशोभिता' क-र. १०. 'नानाशास्त्रभवं' क-र.
 ११. 'आचार्यबुद्ध्या' क-र. १२. 'अन्यपोह' का. सु. १३. 'एवमल्पप्रियायोगो
 भविष्यद्विहितो' क-र. १४. 'कस्मात्' क-र. १५. 'च' क-र. १६. 'मनुष्येषु'
 क-र. १७. 'मर्त्यानामपि वा शनया विभवा. सर्वदाशना.' क-र. १८. 'सुवर्णरत्नैषु'
 क-र. १९. क-र. पुस्तकयोस्तु सार्धंश्लोकस्थाने 'युद्धे नियुद्धे नृते वा खेदो मूर्च्छा च
 जायते । मूर्च्छा वाभिहृते जन्तौ प्रयोगो न भविष्यति ॥' इति पाठः । २०. 'तु' का. सु.
 २१. 'चेष्टनात्' का. सु. २२. 'मुकुटानीह कारयेत्' का. सु. २३. इतः पूर्वं 'रक्त-
 स्थनीलद्वारेण अभ्रपत्रेण घेदितम्.' इत्यधिकं का. सु. पुस्तके २४. 'भण्डै.' क-र.
 २५. 'च' इति क-र.

एवं लोकोपचारेण स्वबुद्धिविभवेन च ।
 नाट्योपकरणानीह बुधः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥ २११ ॥
 नै मेघं नैव स्थेयं च न प्रहर्तव्यमेव च ।
 रङ्गप्रहरणैः कार्यं संज्ञामात्रं तु कारयेत् ॥ २१२ ॥
 अथवा योगशिक्षामिर्विद्यामायाकृतेन वा ।
 शस्त्रमोक्षः प्रकर्तव्यो रङ्गमध्ये प्रयोक्तृभिः ॥ २१३ ॥
 नोक्तानि यानि च मया लोकाद्वाह्याणि तान्यपि ॥
 आहार्याभिनयो ह्येव मया प्रोक्तः समासतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सामान्याभिनयं प्रति ॥ २१४ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयो नामैकविंशतितमोऽध्यायः ।

द्वाविंशतितमोऽध्यायः ।

सामान्याभिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः ।
 तत्र कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्ये सत्त्वं प्रतिष्ठितम् ॥ १ ॥
 सत्त्वातिरिक्तोऽभिनयो ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।
 समसत्त्वो भवेन्मध्यः सत्त्वहीनोऽधमः स्मृतः ॥ २ ॥
 अव्यक्तरूपं सत्त्वं हि ज्ञेयं नर्वरसाश्रयम् ।
 यथास्थानरसोपेतं रोमाञ्चास्तादिभिर्गुणैः ॥ ३ ॥
 अलंकाराश्च सर्व्वस्या ज्ञेया भविसमाश्रयाः ।

१. काशीमुद्रितपुस्तके तु—

‘भोक्तव्यं नायुधं रङ्गे न छेद्यं न च ताडनम् ।

प्रादेशमात्रं गृह्णीयात् संशार्धं शस्त्रमेव हि ॥

शिक्षायोगेन नाट्येऽस्मिन् शिक्षामायाकृतेन वा ॥’ इति

२. ‘तु कर्तव्यो’ का. मु. ३. इतः पूर्वं का. मु. पुस्तके ‘एवं नानाप्रकारेषु आयुधा-
 भरणानि च’ इति पदार्धमधिकम् ४. ‘नोक्तानि च मया यानि’ का. ५. ‘लोकाद्वाह्यानि’
 का. म. ६. इति नाट्यशास्त्रे आहार्याभिनयो नाम प्रयोविंशोऽध्यायः । का. ७. का. मु.
 पुस्तके—अथ चतुर्विंशतितमोऽध्यायः । ८. ‘सत्त्वे’ का. मु. ९. ‘भविसमाश्रयं’ का.
 १०. ‘तु नाट्यज्ञः’ का. ११. ‘नाट्यरसाश्रयाः’ का.

यौवनेर्भ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वक्रगात्रजाः ॥ ४ ॥
 आदौ त्रयोऽङ्गजास्तेषां दश खाभाविकास्तथै ।
 अयलजास्तथा सप्त रसभावोपबृंहिताः ॥ ५ ॥
 भावो हावश्च हेल च परस्परसमुत्थिताः ।
 सत्त्वभेदा भवन्त्येते शरीरे प्रकृतिस्थिताः ॥ ६ ॥
 देहात्मकं भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद् भावः समुत्थितः ।
 भावात् समुत्थितो हावो हावाद्धेला समुत्थिता ॥ ७ ॥
 वागङ्गमुखरागैश्च सत्त्वेनाभिनयेन च ।
 कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ॥ ८ ॥
 भावातिरिक्तं सत्त्वं हि व्यतिरिक्तं संयोनिषु ।
 नैकावस्थान्तरगतं हावं तमिह निर्दिशेत् ॥ ९ ॥
 तत्राक्षिभूविकाराद्यशृङ्गाररससूचकः ।
 स ग्रीवारेचको ज्ञेयो भावश्चित्तसमुत्थितः ॥ १० ॥
 य एव भावाः सर्वेषां शृङ्गाररससंश्रयोः ।
 समाख्याता बुधैर्हेला ललिताभिनयात्मिका ॥ ११ ॥
 लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिञ्चित्तम् ।
 मोट्टायितं कुट्टमितं विव्वोको ललितं तथा ॥ १२ ॥
 विह्वितं चेति संयुक्ता दश स्त्रीणां स्वभावजाः ।
 पुनरेषां प्रवक्ष्यामि लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥ १३ ॥
 वागङ्गालंकारैः श्लिष्टैः प्रीतिप्रयोजितैर्मधुरैः ।

१. 'ऽभ्यधिका.' का. २. 'श्रोक्ता.' फा. ३. 'परे' फा. ४. 'शरीरप्रकृतिस्थिताः'
 का. ५. 'भावा. समुत्थिताः' क-ख. ६. 'भावस्थातिकृतं सत्त्वं' क-ख. ७. 'च'
 क-ख. ८. 'नैकावस्थान्तरकृतं' क-ख. ९. 'विकाराश्च' क-ख. १०. 'शृङ्गाराका-
 रसूचका.' क-ख. ११. 'रेचका ज्ञेयो' क-ख. १२. 'हावयित्तसमुत्थित' क-ख.
 १३. 'हावा' क-ख. १४. 'संभवा' क-ख. १५. 'विक्रम.' फा. मु. १६. 'विव्वोको'
 क-ख. १७. 'विह्वित्येति संयुक्ता' क-ख., 'विह्वत चेति विज्ञेया' फा. मु.
 १८. 'अलंकारास्तथैतेषां लक्षणानि पृथक् पृथक्' फा. मु.

इष्टजनस्यानुकृतिर्लीला ज्ञेया प्रयोगज्ञैः ॥ १४ ॥
 स्थानासनगमनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव ।
 उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥ १५ ॥
 माल्याच्छादनभूषणविलेपनानामनादरन्यासः ।
 खल्पोऽपि परां शोभां नयति ह्रियः सा तु विच्छिञ्चतिः ॥ १६ ॥
 विविधानामर्थानां वागङ्गाहार्यसत्त्वयुक्तानाम् ।
 मदरागहर्षजनितो योऽतिशयो विभ्रमः स मतः ॥ १७ ॥
 स्मितहसितरुदितभयबहुदुःखगर्वश्रमाभिलाषाणाम् ।
 संकरकरणं हर्षादसकृत् किलकिञ्चितं ज्ञेयम् ॥ १८ ॥
 इष्टजनस्य कथायां लीलाभिर्दर्शने चापि ।
 तद्भावभावनकृतमुक्तं मोट्टीयितं नाम ॥ १९ ॥
 केशस्तनाधरादिग्रहणेऽप्यतिर्हर्षसंभ्रमोत्पन्नम् ।
 कुट्टमितं विज्ञेयं सुखमपि दुःखोपचारेण ॥ २० ॥
 ईर्ष्याणा भावानां प्राप्तावभिमानगर्वसंभूतः ।
 स्त्रीणामनादरकृतो विव्वोको नाम विज्ञेयः ॥ २१ ॥
 करचरणाङ्गन्यासः सभ्रूनेत्रैश्च संपयुक्तस्तु ।
 सुकुमारविधानेन स्त्रीभिरितीदं स्मृतं ललितम् ॥ २२ ॥
 प्रार्थानामपि वचसां क्रियते यदभाषणं द्विया स्त्रीभिः ।
 व्याजात् स्वभावतो वाप्येतत् समुदाहृतं विद्वत् ॥ २३ ॥
 शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च तथा माधुर्यमेव च ।
 धैर्यं प्रागल्भ्यमौदार्यमित्येते स्युरयत्नजाः ॥ २४ ॥
 रूपयौवनलावण्यरूपभोगोपबृंहतैः ।

१. 'स्त्रयोप्यपिक्कां' फा. २. 'ब्यत्यासो विभ्रमो नाम' फा. ३. 'स्मितरुदितरुदित-
 भयरोगमोहदुःसाधमागिपत्राणाम् ।' फा. ४. 'लीलाहेलादिदर्शने चापि' फा. ५. 'मोट्टा-
 यितमित्यभिख्यातम्' फा. ६. 'ग्रहणेऽप्यति' फा. ७. 'इष्टानां' फा. ८. 'सकृन्नेत्रो'
 फा. ९. 'रिदं स्मृतं ललितम्' फा. १०. 'प्राप्तान (४)पि' मु., 'प्राप्तानामपि वचनं' फा.
 ११. 'पातात् स्वभावतो वा' मु. १२. 'देतत्' फा.

अलंकरणमङ्गानां शोभेति परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
 विज्ञेया च तथा कान्तिः शोभेद्यपूर्वमन्मथा ।
 कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते ॥ २६ ॥
 सर्वावस्थाविशेषेषु दीप्तेषु ललितेषु च ।
 अनुलक्षणत्वं चेष्टायां माधुर्यमिति संज्ञितम् ॥ २७ ॥
 चापलेनानुपहृता सर्वार्थेष्वनुकंथना ।
 स्वाभाविकी चित्तवृत्तिर्धैर्यमित्यभिसंज्ञितम् ॥ २८ ॥
 प्रयोगनिःसाध्वसता प्रागल्भ्यं समुदाहृतम् ।
 औदार्यं प्रश्रयः प्रोक्तः सर्वावस्थानुगो बुधैः ॥ २९ ॥
 सुकुमारा भवन्त्येते प्रयोगे ललितात्मके ।
 विलासललिते हित्वा दीर्घां ह्येते भवन्ति हि ॥ ३० ॥
 शोभा विलासो माधुर्यं स्वैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
 ललितौदार्यतेजांसि सत्त्वभेदास्तु पौरुषाः ॥ ३१ ॥
 दाक्ष्यं शौर्यमथोत्साहो नीचार्थेषु जुगुप्सितम् ।
 उत्तमैश्च गुणैः स्पर्धा यत्र शोभेति सा स्मृता ॥ ३२ ॥
 वीरसंचारिणी दृष्टिर्गतिगोवृषभाञ्चिता ।
 स्मृतपूर्वमर्थालपो विलास इति कीर्तितः ॥ ३३ ॥
 अभ्यासात् कारणानां तु श्लिष्टत्वं यत्र जायते ।
 महत्त्वपि विकारेषु तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥ ३४ ॥
 धर्मार्थकामसंयुक्ताच्छुभाशुभसमुत्थितात् ।
 व्यवसायादिवचनं स्वैर्यमित्यभिसंज्ञितम् ॥ ३५ ॥

१. 'यत् सा शोभेति भण्यते' का. २. 'शोभेद्यपूर्वमन्मथा' का. ३. 'कीर्तितम्'
 का. ४. '°वविकथना' का. ५. '°मिलभिधीयते' का. ६. 'प्रयोगतः साध्य-
 यता (?)' मु. ७. 'ललितात्मके' का. ८. 'दीप्तेऽप्येते' मु. ९. 'जुगुप्सितम्' का.
 १०. 'रिथरसंचारिणो दृष्टि.' का. ११. 'तथा वाचो' का. १२. '°दवचनं' मु.,
 'व्यवसायादिवचनं' का., 'व्यवसायादवलनं' का., 'व्यवसायादवचनं' मु. १३. इत्यभि-
 धीयते का.

यस्य प्रभावादाकाराः क्रोधहर्षभयादिषु ।
 भावेषु नोपलभ्यन्ते तद् गाम्भीर्यमिति स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 अनुद्धिपूर्वकं यत् सुकुमारं स्वभावतः ।
 शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥ ३७ ॥
 दानमभ्युपपत्तिश्च तथा च प्रियभाषणम् ।
 स्वजने वा परे वापि तदौदार्यं प्रकीर्तितम् ॥ ३८ ॥
 अधिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।
 प्राणात्पयेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम् ॥ ३९ ॥
 सत्त्वतोऽभिनयाः पूर्वं मयोक्ता द्विजसत्तमाः ।
 शारीरं चाप्यभिनयं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वेशः ॥ ४० ॥
 पडात्मकस्तु शारीरो वाक्यं सूचाङ्कुरस्तथा ।
 शाखां नाट्यायितं चैव निवृत्त्यङ्कुर एव च ॥ ४१ ॥
 नानाभावरसार्थैर्वृत्तनिबद्धैः कृतस्य चूर्णपदैः ।
 प्राकृतसंस्कृतपाठ्यो वाक्याभिनयो बुधैर्ज्ञेयः ॥ ४२ ॥
 वाक्यार्थो वाक्यं वा सत्त्वाङ्गैः सूच्यते यदा पूर्वम् ।
 पश्चाद्वचनभिनयः सूचेत्यभिसंज्ञिता सा तु ॥ ४३ ॥
 हृदयस्यो निर्वचनैरङ्गविकारैः कृतो निपुणसाध्यः ।
 सूचेवोत्पत्तिकृतो विज्ञेयस्त्वङ्कुराभिर्नयः ॥ ४४ ॥
 यस्तु शिरोमुखजह्वोरुपाणिपादैर्यथाक्रमं क्रियते ।
 शाखादर्शितमार्गः शाखाभिनयः सः विज्ञेयः ॥ ४५ ॥
 नाट्यायितसू(मु?)पचारैर्यत्क्रियतेऽभिनयसूचना नाट्ये ।

१. 'रोमहर्षभयादिषु' का. २. 'गाम्भीर्यमिति शंसितम्' का. ३. 'सुकुमारस्वभाव-
 जम्' का. ४. 'तद् प्रकीर्तितम्' का. ५. 'तदौदार्यमिति स्मृतम्' का. ६. 'सत्त्व-
 जोऽभिनयः पूर्वं मया प्रोक्तो द्विजेत्तम ।' का. ७. 'शाखो' का. ८. 'नानारसार्थ-
 युक्तैर्वृत्तनिबद्धैः सुचूर्णकृतैः ॥' का. ९. 'संस्कृतप्रायो' सु. १०. 'वाच्याभिनयः प्रासूचा
 सूरिभिर्ज्ञेया' का. ११. 'हृदयस्थैर्निर्वचनैरङ्गाभिनयः कृतो निपुणसाध्य.' का.
 १२. 'उत्पत्तिकृता' सु. १३. 'बुधैर्ज्ञेयः' का. १४. 'मुपचारैः' का.

काव्यप्रकर्षहेतोः प्रवेशकैः सङ्गमो यावत् ॥ ४६ ॥
 स्थाने ध्रुवास्त्रभिनयो यत् क्रियते हर्षशोकोपाचैः ।
 भावरससंप्रयुक्तैर्ज्ञेयं नाख्यायितं तच्च ॥ ४७ ॥
 यत्रान्योक्तं वाक्यं सूत्राभिनयेन योजयेदन्यः ।
 तत्संबन्धार्थकृतं यन्नित्यैत्यङ्कुरः सोऽथ ॥ ४८ ॥
 एतेषां च स्मृता मार्गा यथाभावरसान्विताः ।
 काव्यवस्तुषु निर्दिष्टा द्वादशाभिनयात्मकाः ॥ ४९ ॥
 आलापः प्रलापश्च विलापः स्यात्तथैव च ।
 अनुलापोऽथ संलापस्त्वपलापस्तथैव च ॥ ५० ॥
 संदेशश्चातिदेशश्च निर्देशः स्यात्तथापरः ।
 उपदेशोऽपदेशश्च व्यपदेशश्च कीर्तितः ।
 आभाषणे तु यद्वाक्यमालापो नाम स स्मृतः ॥ ५१ ॥
 जनर्थकं वचो यत्र स प्रलापश्च कीर्तितः ।
 दुःखं शोकोद्भवं यत्र विलापः स तु कीर्तितः ॥ ५२ ॥
 बहुशोऽभिहितं वाक्यमनुलाप इति स्मृतः ।
 [उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तः संलाप इति स स्मृतः ॥ ५३ ॥]
 पूर्वोक्तस्यान्यथाभावो ह्यपलाप इति स्मृतः ।
 त्वमिदं वचनं ब्रूहीत्येव संदेश इष्यते ॥ ५४ ॥
 अतिदेशस्त्वयोक्तं यत्तन्मयोक्तमिति स्मृतम् (तः ?) ।

१. 'कालप्रहर्षहेतोः' का. २. 'प्रवेशने सगमं यावत्' का. ३. 'हर्षरोपशोकाचैः'
 का. ४. 'युक्तो हेयो' का. ५. 'यस्त्वन्योक्तं' का. ६. 'तरसंघट्टार्थक्यं भा (?)
 यन्नित्यैत्यं' का. ७. 'निरुत्तमेवाङ्कुरं विद्यात्' का. ८. 'एते मार्गास्तु निर्दिष्टा' का.
 ९. 'विलापोऽन्यस्तथैव च' का. १०. 'इदमर्थे' का. पुस्तके नास्ति । ११. 'निर्देशश्च
 तथैव च' का. १२. 'व्यपदेशापदेशौ च अपदेशस्तथैव च' इति का. १३. 'यच्च
 प्रलापः स तु सङ्गितः ।' का. १४. 'करणप्रसवो यस्तु विलाप इति स स्मृतः ।' इति का.
 १५. 'अनुलापश्च कीर्तितः' का. १६. एतदर्थं का. पुस्तके एव । 'उक्त-अत्युक्त-संयुक्त
 मुक्तप्रत्युक्तसहितम्' इति मु. पुस्तके । १७. 'अपवाद' का. मु. १८. 'तदिदं' का.
 १९. 'अतिदेशस्त्वयोक्तं तन्मयोक्तमिति स स्मृतः ।' का.

लोपं(कं) ब्रवीम्यहमिति यो निर्देशः स उच्यते ॥ ५५ ॥

इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः ।

व्याजोऽन्तरेण कथनं व्यपदेशः प्रकीर्तितः ॥ ५६ ॥

एते मार्गा हि विज्ञेयाः सर्वाभिनययोजकाः ।

सप्त प्रकारास्तेषां च पुनर्वक्ष्यामि तत्त्वैतः ॥ ५७ ॥

प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्त्रयः ।

आत्मस्यश्च परस्यश्च प्रकाराः सप्त चैव तु ॥ ५८ ॥

अहं करोमि कर्ता च वदामि वचनं तव ।

आत्मप्रत्यक्षसंस्थश्च वर्तमानश्च स स्मृतः ॥ ५९ ॥

करिष्यामि वदिष्यामि गमिष्यामीति यद्वचः ।

आत्मस्यश्च परोक्षश्च भविष्यत्काल एव च ॥ ६० ॥

हता जिताश्च भग्नाश्च मया सर्वे द्विपद्वणाः ।

आत्मस्यश्च परोक्षश्चैव वृत्तकालश्चैव स स्मृतः ॥ ६१ ॥

त्वया हता जिताश्चैवैव यो वदेन्नाट्यकर्मणि ।

एष ब्रवीमि कुरुते गच्छतीत्यादि यद्वचः ॥ ६२ ॥

१. 'स एकोऽहं ब्रवीमिति निर्देशः स तु संज्ञितः ।' इति फा. २. काशीमुद्रित-
पुस्तके त्वेतिवच्य पूर्वार्धोत्तरार्धव्यत्यासेनैव वर्तते—

'व्याजान्तरेण कथनं व्यपदेशो भवेत्तु सः ।

इदं कुरु गृहाणेदमुपदेश इति स्मृतः ॥'

३. 'वाक्याभिनययोजकाः' फा. ४. 'सप्तप्रकारमेतेषां' फा. ५. 'लक्षणम्' फा.
६. 'आत्मस्यश्च परस्यश्च प्रकाराः सप्त (?) शृण्वतु (?) इति मु. ७. इतोऽप्ये काशी-
मुद्रितपुस्तके—

'एष ब्रवीमि नाहं भो वदामीति च यद्वचः ।

प्रत्यक्षश्च परस्यश्च वर्तमानश्च सद्रूपैत् ॥'

द्वन्द्विच्छम् ।

८. 'गच्छामि' फा. ९. 'आत्मस्यो वर्तमानश्च प्रत्यक्षश्चैव स स्मृतः' फा. १०. 'करि-
ष्यामि गमिष्यामि वदिष्यामीति यद्वचः' फा. ११. 'परस्यश्च' फा. १२. 'कुं' फा.
१३. 'जिताधेति' फा.

१४. 'काशीमुद्रितपुस्तके च—

परस्यो वर्तमानश्च भविष्यश्च भवेत्तथा ।
 स गच्छति करोतीति वचनं यदुदाहृतम् ॥ ६३ ॥
 परस्यं वर्तमानं च परोक्षं चैव तद्भवेत् ।
 करिष्यन्ति गमिष्यन्ति वदिष्यन्तीति यद्वचः ॥ ६४ ॥
 परस्थानेऽप्यकालं च परोक्षं चैव तद्भवेत् ।
 परेषामात्मनश्चैव कालस्य च विपर्ययात् ॥ ६५ ॥
 सप्त प्रकारा(रां)स्त्वस्यैव भेदान् प्राहुरनेकधा ।
 हस्तमन्तरतः कृत्वा यद्वदेन्नाट्यकर्मणि ॥ ६६ ॥
 आत्मस्यं हृदयस्यं च परोक्षं चैव तन्मतम् ।
 शिरोवदनहस्तोरःकट्यूरुचरणाश्रयः ॥ ६७ ॥
 सप्तःकर्मविभागे यो विविधाभिनये तु सः ।
 ललितैर्हस्तविन्यासैस्तथा मृदङ्गचेष्टितैः ॥ ६८ ॥
 अभिनेयं तु नाट्यज्ञै रसभावसमन्वितैः ।
 अनुद्धतमसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितैः ॥ ६९ ॥
 लयतालकलाकालप्रमाणनियतात्मकम् ।

'परोक्षश्च परस्थश्च वृत्तकालस्तथैव च ।
 ममाद्यैव च संपाद्यं तत्कार्यं भवता सह ॥
 आत्मस्थश्च परस्थश्च वर्तमानश्च स स्मृतः ।
 हस्तमन्तरितं कृत्वा यद्वदेन्नाट्यकर्मणि ॥
 आत्मस्यं हृदयस्यं च परोक्षं चैव तन्मतम् ।
 परेषामात्मनश्चैव कालस्यैव विशेषणात् ॥
 सप्तप्रकारकस्यैव भेदा ज्ञेया ह्यनेकधाः ।
 एते प्रयोक्तृभिर्ज्ञेया मार्गा ह्यभिनये स्मृताः ॥
 एभिरेव विनिष्पन्नो विविधोऽभिनये मतः ।'

इयान् पाठः 'एष ब्रवीमि' इत्यारभ्य 'प्राहुरनेकधा' इत्यन्तश्च श्लोकचतुष्टयस्य स्थाने वर्तते ।

१. 'शिरोवदनपादोरुजक्षोरकटीकृत । समकर्मविभागे यो सामान्याभिनयस्तु सः ॥'
 इति फा. २. 'ललितैर्हस्तचचारैस्तथा मृदङ्गचेष्टितैः । अभिनेयस्तु नाट्यज्ञै रसभाव-
 समन्वितैः ॥' इति फा. ३. 'प्रासभावसमन्वितैः' इति फा. ४. 'अनुद्धतेन संभ्रान्त-
 मनाविव्यातद्वेष्टितम् । (१)' मु. ५. 'कलायादिप्रमाण' फा. ६. 'नियतात्मकम्' (?) फा.

सुविभक्तपदालापमनिपुरमेकाहलम् ॥ ७० ॥

यदीदृशं भवेन्नाट्यं ज्ञेयमाभ्यन्तरं तु तत् ।

एतदेव विपर्यस्तं स्वच्छन्दगतिचेष्टितम् ॥ ७१ ॥

अति(नि ?) बद्धगीतवाच(धं ?)नाट्यं बाह्यमिति स्मृतम् ।

लक्षणाभ्यन्तरं यत् स्यात् तमोदार(तदेवा ?)भ्यन्तरं स्मृतम् ॥ ७२ ॥

शास्त्रार्थबाह्यभावार्थं बाह्यमित्यभिधीयते ।

अनेन लक्ष्यते यस्मात् प्रयोगः कर्म वा बुधैः ॥ ७३ ॥

तस्मात्लक्षणमेतद्धि नाट्येऽस्मिन् सप्रयोजितम् ।

अनाचार्योदिता ये च ये च शास्त्रबहिष्कृताः ॥ ७४ ॥

बाह्यास्ते तु प्रयोज्यन्ति(न्ते ?) क्रियामात्रैः प्रयोजितैः ।

शब्दं स्पर्शं च रूपं च रसं गन्धं तथैव च ॥ ७५ ॥

इन्द्रियोणीन्द्रियार्थांश्च भावैरभिनयेद् बुधः ।

कृत्वा साचीकृतां दृष्टिं शिरः पार्श्वार्धितं तथा ॥ ७६ ॥

तेर्जेनीं कर्णदेशे तु शब्दान्नियोजयेत् बुधः ।

किचिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वा भ्रंक्षेपमेव च ॥ ७७ ॥

तथासगण्डयोः स्पर्शात् स्पर्शमेवं विनिर्दिशेत् ।

कृत्वा पताके मूर्ध्निस्थे किञ्चित् प्रचलिताननः ॥ ७८ ॥

निर्वर्णयन्त्या दृष्ट्या र्थं रूपं त्वभिनयेद् बुधः ।

किचिदाकुञ्चिते नेत्रे कृत्वोत्फुल्ला च नासिकाम् ॥ ७९ ॥

एङ्कोच्छ्वासेन चोद्दिष्टौ रसगन्धौ विनिर्दिशेत् ।

१. 'सुविभक्तपदालाप' फा. २. 'अनाहलम्' फा. ३. 'अभ्यन्तरं' सु ४. 'अनि-
यत्नं गीतवाचं' फा. ५. 'लक्षणाभ्यन्तरत्वादि तदभ्यन्तरमित्यन्ते' फा. ६. 'शास्त्र-
बाह्यं भवेद् यत् तद् बाह्यमिति चेष्टितम् ।' इति फा. ७. 'कर्म यैव हि' फा.
८. 'अनाचार्योदिता ये च ये च शास्त्रबहिष्कृताः' (!) सु. ९. 'बाह्यास्ते तु प्रयो-
ज्यन्ति (!)' सु, 'बाह्यं ते तु प्रयोज्यन्ते क्रियामात्रैः प्रयोजितम् ।' फा. १०. 'इन्द्रिये-
रिन्द्रियार्थेषु' फा. ११. 'पार्श्वार्धितं' फा. १२. 'तेर्जेनीं' फा. १३. 'एव त्वभिनयेद्
बुधः' फा. १४. 'भ्रंक्षेपमेव च' फा. १५. 'तथासगण्डयोः' फा. १६. 'पताके
मूर्ध्नि' सु १७. 'प्रचलिताननः' फा. १८. 'तु' फा. १९. 'एङ्कोच्छ्वासेन दृष्टे' फा.

पञ्चानामिन्द्रियार्थानां भावा ह्येतेऽनुभाविनः ॥ ८० ॥
 त्वक्चक्षुर्घ्राणजिह्वानां श्रोत्रस्य च तथैव हि ।
 इन्द्रियार्थाश्च मनसा भवन्ति ह्यनुभाविनः ॥ ८१ ॥
 न वेत्ति ह्यमनाः किञ्चिद्विषयं पञ्चद्वेतुकम् ।
 मनसस्त्रिविधो भावो विज्ञेयोऽभिनयं प्रति ॥ ८२ ॥
 ईष्टोऽनिष्टश्च मध्यश्च तस्याभिनय उच्यते ।
 प्रहादनेन गात्रस्य तथा पुलकितेन च ॥ ८३ ॥
 वदनस्थं विकाशेन कुर्याद्विष्टनिदर्शनम् ।
 इष्टे शब्दे तथा रूपे स्पर्शे घ्राणे तथा रसे ॥ ८४ ॥
 इन्द्रियैर्मनसि प्राप्तैः सौमुख्यं संपदर्शयेत् ।
 परावृत्तेन शिरसा नेत्रभांसा विविक्त(क्ति)तैः ॥ ८५ ॥
 चक्षुषश्चाप्रदानेन ह्यनिष्टमभिनिर्दिशेत् ।
 तानि ह्येतेन मनसा न वार्त्यन्तजुगुप्सया ॥ ८६ ॥
 मध्यस्थेनैव भावेन मध्यस्थमभिनिर्दिशेत् ।
 तेनेदं तस्य वापीदं स एवं प्रकरोति च ॥ ८७ ॥
 परोक्षाभिनयो यस्तु मध्यस्य इति स स्मृतः ।
 आत्मानुभावी योऽर्थः स्यादात्मस्य इति स्मृतः ॥ ८८ ॥
 परार्थवर्णनायां च परस्य इति स स्मृतः ।
 प्रायेण सर्वभावानां कामाक्षिष्पत्तिरिष्यते ॥ ८९ ॥

१. '०न्द्रियाणां च' का. २. '०ऽनुभावजाः' का. ३. 'च' का. ४. 'इन्द्रियार्थश्च मनसा भाव्यते ह्यनुभाविनः ।' इति का. ५. 'ईष्टोनिष्टस्य चैव मध्यस्थस्य तथैव च ।' इति का. ६. 'गात्रप्रहादनेनेह' का. ७. 'आननप्रक्रियाभिश्च सर्वनिष्ठं निरूपयेत् ।' इति का. ८. '०न्धे रसेऽपि वा' का. ९. 'इष्टिवैः' (३) मु., 'इन्द्रियैर्मनसा प्राप्तैः' का. १०. '०ऽप्रदानेन च चक्षुषः' का. ११. 'नेत्रनासाभिततया' का. १२. 'न चातिमात्रदृष्टसु' का. १३. 'न चा-' का. १४. 'वा' का. १५. 'आत्मानुभावा' मु. १६. 'स्यात् स आत्मस्य' का. १७. 'परस्य वर्णनीयस्य परस्यः ष तु संज्ञितः ।' इति का.

स चेच्छागुणसंपन्नो बहुधा परिकल्पितः ।
 धर्मकामोऽर्थकामश्च मोक्षकामस्तथैव च ॥ ९० ॥
 यैतु स्त्रीपुंसयोर्योगः समो योग इति स्मृतः ।
 सर्वस्यैव हि लोकेऽस्य सुखदुःखनिर्बर्हणम् ॥ ९१ ॥
 भूयिष्ठं दृश्यते कामः सुखदो दुःखदेवपि ।
 यः स्त्रीपुरुषसंयोगो रतिसंभोगकारकः ॥ ९२ ॥
 स शृङ्गार इति ज्ञेय उपचारकृतः शुभः ।
 सर्वैः प्रायेण लोकोऽयं सुखमिच्छति सर्वदा ॥ ९३ ॥
 सुखस्य च स्त्रियो मूलं नानाशीलघराश्च ताः ।
 देवतासुरगन्धर्वरक्षोनागपतत्रिणाम् ॥ ९४ ॥
 पिशाचैर्ऋश्वत्यालानां नरवानरहस्तिनाम् ।
 मृगमीनोद्भ्रमकरखरसूकरवाजिनाम् ॥ ९५ ॥
 महिषाजगवादीनां तुल्यशीलाः स्त्रियः स्मृताः ।
 स्निग्धाऋषीर्ऋनयना स्त्रिरा मन्दनिमेषिणी ॥ ९६ ॥
 अरोगा दीप्त्युपेता च सर्वैर्जवदयान्विता ।
 अल्पस्वेदा संमरता स्वल्पशुंकरतपिया ॥ ९७ ॥
 गन्धपुष्परता हृद्या देवशीलाङ्गना स्मृता ।
 अथमा साम्यनिरतस्त्रिक्रोधातिनिष्ठुरा ॥ ९८ ॥
 मद्यमांसपिया नित्यं क्रोधना यातिमानिनी ।

१. 'काम इत्येते' का. २. 'धर्मकामार्थकामस्य' मु. ३. 'स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगो यः कामः स तु संश्रुतः' का. ४. 'श्रीरोऽयं का-पुस्तके नास्ति. ५. 'संयोगे रतिसंभोगकारक.' का. ६. 'उपचारकृत.' का. ७. 'इह' का. ८. 'शुभमिच्छति नित्यतः' का. ९. 'नानाशीलाश्च ताः पुनः' का. १०. 'पिशाचदहश्वत्यालानां' का. ११. 'वनशृङ्गराणाम्' का. १२. 'स्निग्धा ऋश्वरफालेव' का. १३. 'स्त्रिमन्द' का. १४. 'दानरतयार्थान्विता' का. १५. 'सत्यमुख गुरभिश्रिया' का. १६. 'गन्धर्व-पिशाचिनिरता हृद्या देवशीला स्मृता' का. १७. 'अधर्मदाम्यनिरता' का. १८. 'क्रोधना यातिमानिनी' का.

चपला चातिनिर्लुब्धा परुषा कलहप्रिया ॥ ९९ ॥
 ईर्ष्याशीलाथ निःस्नेहा शीलमासुरमाश्रिताः ।
 क्षिप्रोपरा चारुनेत्रा नखदन्तैः सुपुष्पितैः ।
 तन्वङ्गी स्मितभाषा च मन्दापत्या रतिक्रि(प्रि ?)या ॥ १०० ॥
 नृत्ते गीते च नाट्ये च रता हृष्टा मृजावती ।
 गान्धर्वशीला विज्ञेया स्निग्धत्वक्केशलोचना ॥ १०१ ॥
 बृहद्द्वयायतसर्वाङ्गी रक्तविस्तीर्णलोचना ।
 खररोमा दिघास्वमस्वभावोत्फुल्लभाषिणी ॥ १०२ ॥
 नखदन्तक्षतकरी क्रोधेर्ष्याकलहप्रिया ।
 निशाविहारशीला च राक्षसं शीलमास्थिता ॥ १०३ ॥
 तीक्ष्णनासोप्रदशर्मा सुतनुस्ताम्रलोचना ।
 नीलोत्पलसवर्णा च खम्रेशीलातिकोपना ॥ १०४ ॥
 तिर्यग्जनिश्चैलारम्भा बहुबिम्बोतिमानिनी ।
 गन्धमाल्यातिनिरता नागसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥ १०५ ॥
 अत्यर्थं घटितास्या च तीक्ष्णशीला रतिप्रिया ।
 सुरासवक्षीररता बहुपत्या फलप्रिया ॥ १०६ ॥
 नित्यं श्वसनशीला [च सेंदो] दानरतिप्रिया ।
 जर्नाधिकाङ्गुलिः क्रूरा रात्रौ निष्कुटचारिणी ॥ १०७ ॥
 घालोद्वेजनशीला च पिशुना श्लिष्टभाषिणी ।

१. 'चातिर्लुब्धा च' का. २. 'चलनेहा' का. ३. 'चासुरशीलमास्थिता' का.
 ४. 'धनेकारामभोग्या च' का. ५. 'स्मिताभिभाषिणी तन्वी मन्दचारा रतिप्रिया'
 इति का. ६. 'गीते वाये च नृत्ते च निलं हृष्टा' का. ७. 'बृहदायतसर्वाङ्गी' का.
 ८. 'निवृत्तात्युच्चभाषिणी' का. ९. 'क्षतकरी' का. १०. 'घरवमाश्रिता' का.
 ११. 'नासाप्रदशना' का. १२. 'खम्रोदेश' का. १३. 'तिर्यग्गति.' का. १४. 'बहु-
 सत्त्वाभिनन्दनी' का. १५. 'गन्धमाल्यादिनिरता' का. १६. 'अत्यन्त व्यावृत्तास्या
 च' का. १७. 'तीक्ष्णा शीला' मु. १८. 'घरतिप्रिया' का. १९. 'क्षीरसा' का.
 २०. '...तिष्ठेयौनरतिप्रिया' मु. 'च सदोदानवनप्रिया' का. २१. 'जनाधिका-'
 इत्यादि पद्यद्वयी का. मु.—पुस्तके नास्ति ।

सुरते कुत्सिताचारं रोमासाङ्गी महास्वना ।
 पिशाचसत्त्वा विज्ञेया मद्यमांसरतिप्रिया ॥ १०८ ॥
 स्वप्नप्रस्वेदनाङ्गी च स्थिरशय्यासनप्रिया ।
 मेधाविनी भ०.....मद्यगन्धामिपप्रिया ॥ १०९ ॥
 चिरदृष्टे तु हर्षं च कृतज्ञत्वादुपेति या ।
 अर्दीर्घगमना या च ज्ञेया यक्षान्वयाङ्गना ॥ ११० ॥
 मानापमानयोस्तुल्या परुषा कटुकाक्षरा ।
 शठानृतोद्धतकथा पिङ्गदृक् (गु?) व्यौल्वंशजा ॥ १११ ॥
 आर्जवाभिरता नित्यं दक्षाल्यन्तगुणान्विता ।
 विभक्ताङ्गी कृतज्ञा च गुरुदेवार्चने रता ॥ ११२ ॥
 धर्मकामार्थनित्या च वश्याहङ्कारवर्जिता ।
 सुहृत्प्रिया सुशीला च मानुषं हेतुमाश्रिता ॥ ११३ ॥
 सहर्ताल्पतनुर्घृष्टा पिङ्गरोमा फलप्रिया ।
 प्रगल्भा चपला तीक्ष्णा वृक्षाग(रा ?)मरतिप्रिया ॥ ११४ ॥
 स्वल्पमप्युपकारं तु नित्यं या बहु मन्यते ।
 असंख्यरतिशीला च कपिसत्त्वं समाश्रिता ॥ ११५ ॥
 महाहनुललाटा च शरीरोपचयान्विता ।
 पिङ्गाक्षी रोमशाङ्गी च गन्धमाल्यासर्वप्रिया ॥ ११६ ॥
 कोपना स्थिरसत्त्वा च जलोद्यानवनप्रिया ।
 मधुराभिरता चैव हस्तिसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ ११७ ॥

१. 'एतत्पर्यार्थं का. मु. पुस्तके नास्ति ।' २. 'चिर इष्टेपु हर्षं च कृतज्ञत्वादुपेति
 या ।' मु. ३. 'प्रदीर्घंशाधिनी चैव ज्ञेया यक्षाङ्गनान्वया ।' का.मु. ४. 'तुल्यमानापमाना
 च परुषत्वं स्वरस्वना ।' का. ५. 'व्यालघत्त्वाय पिङ्गदृक्' का. ६. 'अहंकारविवर्जिता'
 का. ७. 'सत्त्वमाश्रिता' का. ८. 'हंसवाल्पधनुर्घृष्टा' मु. 'सहर्ताल्पतनुर्घृष्टा' का.
 ९. 'वृक्षागमरतिप्रिया' मु., 'वृक्षारामवनप्रिया' का. १०. 'मालमधुपकारं तु नित्यं
 या च कुमन्यते । (१) मु., ११. 'प्रसह्य' का. १२. 'वानरं सत्त्वमाश्रिता' का.
 १३. 'मांसलोपचयान्विता' का. १४. 'गन्धमाल्याशयप्रिया' मु. १५. 'जलोद्यानवन-
 प्रिया' मु. १६. 'रतिप्रिया' का.

स्वल्पोदरी म(भः)मनासा तनुजङ्घा वनप्रिया ।
 चैलविस्तीर्णनयना चपला शीघ्रगामिनी ॥ ११८ ॥
 परित्रासपरा मीरू रोमशा गीतलोभिनी ।
 कोपना य(चः)लसत्त्वा च मृगसत्त्वाङ्गना स्मृता ॥ ११९ ॥
 दीर्घपीनोन्नतोरस्कं चपलातिनिमेपिणी ।
 बहुभृत्या बहुसुता मत्स्यसत्त्वा जलप्रिया ॥ १२० ॥
 लम्बोष्ठी स्वेदबहुला किंचिद्विकटगामिनी ।
 कृशोदरी पुष्पफलवैर्णाशुकबहुप्रिया ॥ १२१ ॥
 उद्धृद्धकटिपार्श्वा च खरनिष्ठुरभाषिणी ।
 अत्युन्नतकटिग्रीवा भवेदुष्ठी वनप्रिया ॥ १२२ ॥
 स्थूलशीर्षाञ्चितग्रीवा दारितास्या महास्वना ।
 ज्ञेया मयूरसत्त्वा च क्रूरा मत्स्यगुणैर्युता ॥ १२३ ॥
 स्थूलजिह्वोष्ठवदना रूक्षत्वक् कटुभाषिणी ।
 रतियुद्धप्रिया हृष्टा नखदन्तक्षतप्रिया ॥ १२४ ॥
 सपलीद्विषिणी दक्षा चपला शीघ्रगामिनी ।
 सरोषा बहूपत्या च खरसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ १२५ ॥
 दीर्घपृष्ठोदरमुखी रोमशाङ्गी बलान्विता ।
 सुसंक्षिप्तललाटा च कन्दमूलफलप्रिया ॥ १२६ ॥
 कृष्णदन्तोत्कटमुखी पीवरोरुशिरोरुहा ।
 हीनाचारा बहूपत्या सौकरं सत्त्वमाश्रिता ॥ १२७ ॥
 सिरा विभक्तपार्श्वोरुकटिपृष्ठशिरोधरा ।
 सुरुपा दानशीला च ऋजुस्थूलशिरोरुहा ॥ १२८ ॥

१. 'श्चविस्तीर्णनयना' का. ३. 'प्रविवासपरा' का. ३. 'मीरुगातवादा' का.
 ४. 'कोपना स्थिरसत्त्वा' का. ५. 'उन्नतोरस्यु' (?) सु. ६. 'निनिमेपिणी' का. ७. 'कुल-
 फलरूपणाम्लकटुप्रिया' का. ८. 'अभ्युन्नतखरग्रीवा उद्गसत्त्वाटवीप्रिया ।' का.
 ९. 'स्थिरग्रीवा' का. १०. 'मकरसत्त्वा' का. ११. 'जिह्वोष्ठरसना' का. १२. 'रति-
 युद्धकरी' का. १३. 'अ(सुः)मगा' का. १४. 'शिरोरुहा (दा)' का.

कृशा चं चलचिता च स्निग्धवाक् शीघ्रगामिनी ।
 कामक्रोधपरा नित्यं हयसत्त्वा प्रकीर्तिता ॥ १२९ ॥
 स्थूलपृष्ठास्त्रिदशना स्निग्धत्वङ्मधुरा च या ।
 खररोमाञ्चिता रौद्री लोकद्विष्टा रतिप्रिया ॥ १३० ॥
 किचिदुन्नतवक्रा च जलक्रीडावनप्रिया ।
 बृहल्लाटां मुश्रोणी माहिषं सत्त्वमाश्रिता ॥ १३१ ॥
 उहुद्गगात्रनयनां विजृम्भणपरायणा ।
 दीर्घान्तवदनां स्वल्पा पाणिपादविभूषिता ॥ १३२ ॥
 उच्चैःस्वराल्पनिद्रा च क्रोधना बहुभाषिणी ।
 हीनाचारा कृतज्ञा च श्वशीला परिकीर्तिता ॥ १३३ ॥
 पृथुपीनोन्नतश्रोणी तनुजङ्घा सुहृत्प्रिया ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च इष्टीरम्भा प्रजाहिता ॥ १३४ ॥
 पितृदेवार्चनरता शुचिसर्वा गुरुप्रिया ।
 खिरा परिक्लेशसहा गवां सत्त्वमुपाश्रिता ॥ १३५ ॥
 कृशातनुभुजोरस्यो(स्का ?) निर्द्वेषतरलोचना ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च स्वल्प रोमसमाञ्चिता ॥ १३६ ॥

१. 'मूढा चलचिता च' का. २. 'तीक्ष्णवाक्' का. ३. 'चैव' का. ४. 'हय-
 सत्त्वाज्ञना स्मृता' का. ५. 'तनुपाश्रोंदरखिरा' का. ६. 'रौद्रा' का. ७. 'ललाट-
 मुश्रोणी' का. ८. इतोऽपि का. मु. पुस्तके—

'कृशा तनुभुजोरस्का विष्टन्धेतरलोचना ।
 संक्षिप्तपाणिपादा च स्वल्परोमसमाचिता ॥
 भयशीला जडोन्मत्ता बहुगत्या वनप्रिया ।
 चयला शीघ्रगमना क्षजाशीलाज्ञना स्मृता ॥'

अभिमपयद्भव्यप्रैव. ९. 'दीर्घान्तवदता' का. १०. 'स्वल्पपाणिपादविभूषणा' का.
 ११. 'उच्चैःस्वरा स्वल्पनिद्रा' का. १२. 'स्व(श्व)शीला' मु. १३. 'साधशीला प्रकीर्तिता'
 का. १४. 'मधु (?) पीनोन्नतश्रोणि' मु. १५. 'इष्टीरम्भा' का. १६. 'नित्य-
 शौचा' का. १७. 'सत्त्वमुपाश्रिता' का. १८. 'विष्टन्धे' का. १९. 'स्वल्परोम-
 समाचिता' का.

भयशीला जलोद्विग्ना बहूपत्या घ(व?)नप्रिया ।
 चञ्चला शीघ्रगमना ह्यजाशीलाङ्गना स्मृता ॥ १३७ ॥
 विज्ञाय च यथासत्त्वं उपसर्पेद् यथागुणम् ।
 उपचारो यथासत्त्वं प्रयुक्तो हर्षवर्धनः ॥ १३८ ॥
 महानप्यन्यथा युक्तो नैव तुष्टिकरो भवेत् ।
 यथा सप्रार्थिता वाह्यरतिः समुपजायते ॥ १३९ ॥
 स्त्रीपुंसयोश्च रत्यर्थमुपचारो विधीयते ।
 धर्मार्थं हि तपश्चर्या सुखार्थं धर्म इष्यते ॥ १४० ॥
 सुखस्य मूलं प्रमदास्तासु सभोग इष्यते ।
 कामोपभोगो द्विविधो नाट्यधर्मे विधीयते ॥ १४१ ॥
 बाह्यश्चाभ्यन्तरश्चैव नारीपुरुषसश्रयैः ।
 आभ्यन्तरः पार्थिवाना कर्तव्यैः स च नाटके ॥ १४२ ॥
 बाह्यो वेद्याङ्गनानां तु स च प्रकरणे भवेत् ।
 त्रिविधो प्रकृतिः स्त्रीणां नानासत्त्वसमुद्भवा ॥ १४३ ॥
 बाह्या चाभ्यन्तरा चैव स्याद् बाह्याभ्यन्तरा परा ।
 कुलीनाभ्यन्तरा ज्ञेया बाह्या वेद्याङ्गनाकृते ॥ १४४ ॥
 कृतशौर्ची च या नारी सा बाह्याभ्यन्तरा स्मृता ।
 अन्तःपुरोपचा [रेपुं] कुलजा कन्यकापि वा ॥ १४५ ॥
 नहि राजोपचारेषु कुलजा कन्यकापि वा ।
 नहि राजोपचारेषु बाह्यस्त्रीभोग इष्यते ॥ १४६ ॥

१. 'जडोन्मत्ता' का. २. 'वनप्रिया' का. ३. 'ततो बुध' का. ४. 'स्त्रीणाम
 लोऽपि हर्षद' का. ५. 'महानम्य (प्यु?) नया' सु ६. 'यथा सप्रार्थिताया' का.
 ७. 'सभव.' का. ८. 'स च कार्यसु' का. ९. 'वेद्याङ्गनाश्चैव' का. १०. 'तु' का.

११. अत्र— 'तत्र राजोपभोगं तु व्याख्यास्याम्यतु पूर्वश' ।

उपचारविधिं सम्यक् कामसूत्रसमुत्थितम् ॥'

इत्यधिकं का-पुस्तके. १२. 'त्रिविधा' का. १३. 'स्मृता' का. १४. 'कृत' इति
 त्रुटितं सु. पुस्तके. १५. इत प्रसूति १५०॥ श्लोकपर्यन्तं कोष्ठनिबद्धः पाठः, का-पुस्तके.

आभ्यन्तरो भवेद् राज्ञो बाह्ये बाह्यजनस्य वा ।
 दिव्यदेश्याङ्गनानां हि राज्ञा भवति संगमः ॥ १४७ ॥
 कुलजानां मतं यच्च तज् ज्ञेयं कन्यकास्तपि ।
 या चापि चेश्या साप्यत्र यथैव कुलजास्तथा ॥ १४८ ॥
 इह कामसमुत्पत्तिर्नानाबीजसमुद्भवा ।
 स्त्रीणां वा पुरुषाणां वा उत्तमाधममध्यमा ॥ १४९ ॥
 श्रवणाद् दर्शनाद् रूपादङ्गलीलाविचेष्टितैः ।
 मधुरैः संप्रलापैश्च कामः समुपजायते ॥ १५० ॥
 ततः कामयमानानां नृणां स्त्रीणामथापि वा ।]
 कामभावेहितानीह तज्ज्ञः समुपलक्षयेत् ॥ १५१ ॥
 [रूपगुणादिसमेतं कलादिविज्ञानयौवनोपेतम् ।
 दृष्ट्वा पुरुषविशेषं नारी मदनासुरा भवति ॥ १५२ ॥
 ललिता चलपक्ष्मा च सासा मुकुलितेक्षणा ।
 सस्रोत्तरपदा चैव काम्या दृष्टिर्भवेदिह ॥ १५३ ॥
 पलितान्ता सलालित्यसम्मितैर्व्यञ्जितैः सदा ।
 दृष्टिः सा ललिता नाम स्त्रीणामर्धविलोकने ॥ १५४ ॥
 ईषत्संरक्तकण्ठश्च स्नेदविन्दुविचित्रितः ।
 मस्यन्दमानरोमाघो मुसुरागस्तु कामजः ॥ १५५ ॥]
 काम्येनैङ्गविकारेण सकटाक्षंनिरीक्षितैः ।
 तथाभरणसंस्पर्शात् कर्णकण्डूयनादपि ॥ १५६ ॥
 अद्भुष्टामविलेखेन स्तननाभिप्रदर्शनात् ।
 नसनिस्तोदनाद्यापि केशसंयमनादपि ।
 चेश्यामेवंविधैर्भावैर्लक्षणेन्मदनातुराम् ॥ १५७ ॥

कुलजायास्तथा चैव प्रवक्ष्यामीङ्गितानि तु ।
 ग्रहसन्ती च नेत्राणां पृ(प?)तनं च परीक्षयेत् ॥ १५८ ॥
 स्मयते सा निगूढं च वाक्यं चाधोमुखी वदेत् ।
 सितोत्तरा मन्दवाक्या खेदाकारनिगूहनी ॥ १५९ ॥
 प्रस्पन्दिताधरा चैव चकिता च कुलाङ्गना ।
 एवंविधैः कामलिङ्गैर्प्राप्तसुरतोत्सवा ॥ १६० ॥
 दशावस्थागतं कामं नानाभावं प्रदर्शय(ये)न् (त्) ।
 प्रथमे त्वभिलापः स्याद् द्वितीये चिन्तनं भवेत् ॥ १६१ ॥
 अनुस्मृतिस्त्वृतीये तु चतुर्थे गुणकीर्तनम् ।
 उद्वेगः पञ्चमे प्रोक्तो विलापः षष्ठ उच्यते ॥ १६२ ॥
 उन्मादः सप्तमे ज्ञेयो भवेद् व्याधिस्तथाष्टमे ।
 नवमे जडता चैवं मरणं दशमे भवेत् ॥ १६३ ॥
 स्त्रीपुंसयोरेप विधिर्लक्षणं च विधीयते ।
 व्यवसायात् समारब्धः संकल्पेच्छासमुद्भवः ॥ १६४ ॥
 समागमोपायकृतः सोऽभिलापः प्रकीर्तितः ।
 निर्याति विशति च मुहुः करोति चाकारमेव मदनस्य ॥ १६५ ॥
 तिष्ठति च दर्शनपथे प्रथमस्थाने स्थिता कामे ।
 केनोपायेन सामान्यः [कथं वा संभवेन्मम ॥ १६६ ॥
 दूतीनिवेदितैर्भावैरिति चिन्तां विनिर्दिशेत् ।

१. 'विद्येयानी०' का. २. 'वै' का. ३. 'नेत्राभ्यां प्रततं च निरीक्षते' का.
 ४. 'स्मयते च निगूढं च' का. ५. 'चाधो' का. ६. 'सितास्त्वरा' का. ७. 'निगू-
 हना' का. ८. 'अथास्वं (?)' सु. ९. 'दशास्थानगतं' सु. १०. 'नानाभावेः प्रकाशयेत्'
 का. 'नानाभावं प्रदर्शयन्' सु. ११. '०ष्टमः' का. १२. 'चैव' का. १३. 'दशमे
 मरणं' का. १४. 'निबोधत' का. १५. '०स्तत्काल्यस्य (?)' सु. १६. 'निर्गच्छति
 प्रविशति' का. १७. 'च' का. १८. 'स्थिते कामे' का. १९. 'संग्रान्तिः' का.
 २०. '[कथं वा-इत्यारभ्य, रसना] इत्यन्तं पाठः कोष्ठान्तर्गतः क-पुस्तके नुदितः ।
 २१. 'वाक्यैः' का.

आकेकरार्ध(क्षिं ?)विप्रेक्षितानि बलयरसना] परामर्शः ।

नीवीनाभ्योः संदर्शनं च कार्यं द्वितीये तु ॥ १६७ ॥

मुहुर्मुहुर्निश्चसितैर्मनोरथविचिन्तनैः ।

प्रद्वेषस्त्वन्यकार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ॥ १६८ ॥

नैवासने न शयने घृतिमुपलभते स्वकर्मणि ।

विहस्ता न (?) चिन्तोपगतत्वात्तृतीयमेवं प्रयुज्जीत ॥ १६९ ॥

अङ्गमत्प्रङ्गलीलामिर्वाक्चेष्टाहसितेक्षणैः ।

नास्त्यन्यः सहशस्तेनेत्येतस्याद्गुणकीर्तनम् ॥ १७० ॥

गुणकीर्तनोलु (ने तु) कुशलैरश्रुस्वेदापमार्जनैश्चापि ।

दृष्ट्या विरहविशुम्भै (?) रभिनययोगश्चतुर्थे तु ॥ १७१ ॥

आसने शयने वापि न कुप्यति न हृष्यति ।

नित्यमेवोत्सुका यस्मात् उद्वेगस्थानमेव तु ॥ १७२ ॥

चिन्तानिश्वासस्वेदेन हृद्वाहाभिनयेन च ।

तदेव कुर्यादत्यन्तमुद्वेगाभिनयेन च ॥ १७३ ॥

इह स्थित इहासीन इहायापगते (?) मया ।

इति तैस्तैर्विलापेऽपि तैर्विलापं प्रयोजयेत् ॥ १७४ ॥

उद्विग्नात्यर्थमौत्सुक्यादरत्या च विलापिनी ।

ततस्ततश्च अमति विलापस्थानमापि हि (?) ॥ १७५ ॥

.....

प्रद्वेष्टि चापरान् पुंसो यत्रोन्मादः स उच्यते ॥ १७६ ॥

तिष्ठत्यनिमिषद्वेष्टिर्दोषं निः]श्चसिति गच्छति ध्यानम् ।

रोदिति विहारकाले नाट्यमिदं स्यात्तथोन्मादे ॥ १७७ ॥

सामघनोदि (?) सामोर्गैः काम्यैः सप्रेक्षणैरपि ।

सर्वैरवशीकरणाद्याधिः समुपजायते ॥ १७८ ॥

१. 'आकेकरार्ध' मु, 'आकेकराक्षि' फा. २. 'रसना' फा. ३. 'नीवीनाभ्युष्णां स्पर्श. कायो' फा. ४. 'तृतीयमेव' फा. ५. 'धनारिसोभोयै.' (?) ख.

युध्यति (!) हृदयं कापि प्रयाति शिरसस्त्ववेदना तीव्रा ।
 न घृतिं चाप्युपलभते ह्यष्टममेवं त्वभिनयेत् ॥ १७९ ॥
 पृष्टं न किञ्चित् प्रव्रूते न शृणोति न पश्यति ।
 हा कष्टाष्टमतूष्णीका जडतायां गतस्मृतिः ॥ १८० ॥
 अकाण्डे दत्तहंकारा तथा प्रशिथिलाङ्गिका ।
 श्वासाग्रे स्थाननासेव जडताभिनये भवेत् ॥ १८१ ॥
 सर्वैः कृतैः प्रतीकारैर्यदि नास्ति समागमः ।
 कामामिना प्रदीप्ताया जायते मरणं ततः ॥ १८२ ॥
 एवं स्थानानि कार्याणि कामतत्रसमीक्षया ।
 अप्राप्तौ यानि कामस्य वर्जयित्वा तु नैधनम् ॥ १८३ ॥
 विविधैः पुरुषोऽप्येवं विप्रलम्भसमुद्भवैः ।
 भावैरेतानि कामस्य नानारूपाणि योजयेत् ॥ १८४ ॥
 एवं कामयमानाना स्त्रीणां नृणामथापि वा ।
 सामान्यगुणयोगेन युञ्जीताभिनयं बुधः ॥ १८५ ॥
 ललिता चलपक्ष्मा च साश्रुर्मुकुलितेक्षणा ।
 स्रस्तोत्तरे (र ?) मुपक्रान्ता काम्या इ(दृ)ष्टिर्भवेदिदम् ॥ १८६ ॥
 ईषत्संरक्तगण्डस्तु सस्नेदलयचित्रितः ।
 प्रस्पन्दमानरोमाञ्चो युगराग इहेष्यते ।
 चिन्तातिप्रासस्नेदेन हृद्वाहाभिनयेन च ॥ १८७ ॥
 तथानुगुणना (नी ?)यापि तथैवोर्ध्वनिरीक्षणात् ।
 आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीनप्रभापणात् ॥ १८८ ॥
 स्पर्शनान्मोटनाच्चापि तथा पापा समाश्रयेत् ।
 एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ॥ १८९ ॥
 कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं सप्रयोजयेत् ।
 सजो भूषणगन्धान्य (!) गृहाण्युपय(व ?) नानि वै ॥ १९० ॥

कामाग्निना दह्यमानां [] शीतलानि निषेवते ।
 प्रदह्यमानकामार्तो बहुस्नानसमन्वितः ॥ १९१ ॥
 प्रेषयेत्कामदूर्तीं तु स्वावस्थादर्शनं प्रति ।
 सदेशये (१) मे दूत्यास्तु प्रदधान्मदनाश्रयम् ।
 तस्येय समयस्येति कथयेद्विनयेन सा ॥ १९२ ॥
 अथ वेदितभावाथै रत्युपाय विचिन्तयेत् ।
 अयं विधिर्विधानज्ञै कार्यं प्रच्छन्नकामिभिः ॥ १९३ ॥
 विधिं राजोपचारस्य पुनर्वेक्ष्यामि तत्त्वत ।
 अभ्यन्तरगतं सम्यक् कामतन्त्रे समुपस्थितम् ॥ १९४ ॥
 सुखदं स्वकृतान् भावान् नानाशीलसमुत्थितान् ।
 यान् यान् प्रकुरुते राजा तास्ताल्लोका(को)ऽनुवर्तते ॥ १९५ ॥
 न दुर्लभं पार्थिवानां स्त्यर्थ(१)माज्ञाकृतो गुणः ।
 दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतं कामो रतिकरो भवेत् ॥ १९६ ॥
 बहुमानेन देवानां बल्यमाना भयेन च ।
 प्रच्छन्नकामिना राज्ञा कार्यं परिजनं प्रति ॥ १९७ ॥
 यद्यप्यस्ति नृपाणां तु कामतन्त्रमनेकधा ।
 प्रच्छन्ने कामिनो वक्तुं तद्वै रमि(ति) (१) करं भवेत् ॥ १९८ ॥
 यद्दामाभिनिवेशित्वं यत्तश्चैव निवार्यते ।
 दुर्लभत्वं च यत्रार्यां सा कामस्य रतिः परा ॥ १९९ ॥
 राज्ञानन्तं पुरजने दिवसा(स) (१)भोग(१) इष्यते ।
 वासोपचारो यच्चैव स रात्रौ परिकीर्तितः ॥ २०० ॥
 परिपाठ्या फलार्थं वा न च प्रमद एव च ।
 दुःखे चैव प्रमादे च पडेते वासका स्मृताः ॥ २०१ ॥
 उचिते वासके स्त्रीणामृतकालेऽपि वा नृपैः ।
 चेद्यानामपि कर्तव्यमिष्टानां योगसर्पणम् ॥ २०२ ॥
 तत्र वासकसज्जा वा विरहोत्कण्ठितापि वा ।
 स्वाधीनपतिका वापि कलहान्तरितापि वा ॥ २०३ ॥

खण्डिता विप्रलब्धा वा तथा प्रोषितभर्तृका ।
 तथाभिसारिका चैव इत्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ॥ २०४ ॥
 उचिते वासके या तु रतिसम्भोगलालसा ।
 मङ्गलं कुरुते हृष्टा सा वै वासकसर्जिता ॥ २०५ ॥
 अनेककार्यव्यासङ्गाद् यस्या नागच्छति प्रियैः ।
 तस्यानुगमदुःखार्ता विरहोत्कण्ठिता मता ॥ २०६ ॥
 सुरतातिरसैर्बद्धौ यस्याः पार्श्वगतः प्रियः ।
 सामोदे गुणसंयुक्ता भवेत्स्वाधीनभर्तृका ॥ २०७ ॥
 ईर्ष्याकलहविक्रान्तौ(तो) यस्या नागच्छति प्रियः ।
 आमर्षवेपसंतप्ता कलहान्तरिता भवेत् ॥ २०८ ॥
 व्यासङ्गादुचिते यस्या नासकेनाग(तः) प्रियः ।
 तदनागमनार्ता तु खण्डितेत्यभिधीयते ॥ २०९ ॥
 तस्माद्भूतां प्रियः प्राप्य गत्वा संकेतमेव वा ।
 नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा मता ॥ २१० ॥
 गुरुकार्यान्तरवशाद् यस्या विप्रोषितः प्रियः ।
 सा रूढा(ढा ?)लककेशान्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ॥ २११ ॥
 हित्वा लज्जां समाकृष्टा मदेन मदनेन वा ।
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥ २१२ ॥
 आस्ववस्यासु विज्ञेया नायिका नाटकाश्रया [ः] ।
 एतासां ये च (यच्च) वक्ष्यामि कामतन्मनेकधा ॥ २१३ ॥
 चिन्तानिःश्वासखेदैश्च हृदयाभिनयेन च ।
 सखिना (?) संप्रलापैश्च आत्मावस्थावलोकनैः ॥ २१४ ॥
 ग्लानिदैर्न्याश्रुपातैश्च रोपस्यागमनेन च ।
 निर्भूषणाङ्गी विमृजा दुःखेन रुदितेन च ॥ २१५ ॥
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ।

तथा प्रोषितकान्ता च भावेरेवं (व) प्रयोजयेत् ॥ २१६ ॥
 विचित्रोज्ज्वलवेषा च प्रमोदोद्द्योतितानना ।
 उदीर्णशोभातिशया कार्या स्वाधीनमर्तृका ॥ २१७ ॥
 वेश्यायां कुलजा(टा)यां वा प्रेष्यायां वा प्रयोक्तृमिः ।
 एभिर्भावविशेषैस्तु कर्तव्यमभिसारणम् ॥ २१८ ॥
 सामदानादुपेष्टा (?) च तथा परिजनावृता ।
 नानाभरणचित्राङ्गी गच्छेद्वेश्याङ्गना शनैः ॥ २१९ ॥
 संली वा (?) स्वेदगात्रेषु त्रस्ता विप्रेक्षितानना ।
 अवगुण्ठनसंवीता गच्छेच्च कुलजाङ्गना ॥ २२० ॥
 मदस्त्वमिनयालापा विभ्रमोत्फुल्ललोचना ।
 आविद्धगतिसंचारा गच्छेत्प्रेष्याङ्गनानया ॥ २२१ ॥
 स्यादयं शैपितो (?) व्यक्तं पश्येत्सुप्तं प्रियंवदा ।
 प्रिया यथोत्थापयति तथा वक्ष्याम्यहं पुनः ॥ २२२ ॥
 अलंकारेण कुलजा वेश्या गन्धैस्तु शीतलैः ।
 प्रेष्या नु (तु ?) वस्त्रव्यजनैर्वोधये(त्) स्यायिनं प्रियम् ॥ २२३ ॥
 कुलाङ्गनानामेवायं प्रोक्तः कामाश्रयो विधिः ।
 सर्वावस्थानुभावं तु यस्माद् भवति नाटकम् ॥ २२४ ॥
 भयकामप्रथेता (?) या कुद्धा वा वामनागमे ।
 सत्यादेशैरुपैयैस्तु ना(वा?)सकं सप्रकल्पयेत् ॥ २२५ ॥
 नानालङ्कारमाभ्या(ल्या)भिधूपगन्धान्वराणि च ।
 नित्यं सुसान्युदात्तानि सेवेत मदनान्वितः ॥ २२६ ॥
 न तथा भवति विशेषो मदनवशः कामिनीमलममानः ।
 द्विगुणोपजातहर्षो भवति यथा सगतः प्रियया ॥ २२७ ॥
 विलासभावेमद्गम(?)वाक्यलीलाविशेषनापुर्वगुणोपपन्नः ।
 परस्परप्रेमनिरीक्ष (क्षि ?) तेन समागमः कामकृतस्तु कार्यः ॥ २२८ ॥

ततः प्रवृत्ते मदने उपचारसमुद्भवे ।
 वासोपचारः कर्तव्यो नायकागमनं प्रति ॥ २२९ ॥
 गन्धमाल्यं गृहीत्वा तु चूर्णद्वारस्तथैव च ।
 स्थापयेन्नायककृते कुर्याच्चात्मप्रसाधनम् ॥ २३० ॥
 वासोपचारे नाल्यर्थः (र्थ) भूषणग्रहणं भवेत् ।
 रसनानूपुरमायं स्वनवच्च प्रशस्यते ॥ २३१ ॥
 नास्त्रग्रहणं रङ्गे नानुरङ्गे विलेपनम् ।
 नाञ्जनं नानुरागं च न च केशोपसंग्रहम् ॥ २३२ ॥
 नानावृत्तानेकवस्त्रा न रागमघरस्य तु ।
 उत्तमा मध्यमा वापि प्रकुर्यात् प्रमदा क्वचित् ॥ २३३ ॥
 अधमानां भवेदेवं विधिः प्रकृतिसंभवः ।
 तासामपि ह्यसभ्यं यत्तत्कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ २३४ ॥
 प्रमदाभिर्नैर्वापि नानाभावं तु नाय(ट ?)के ।
 भूषणग्रहणं कार्यं पुष्पाणां ग्रहणं तथा ॥ २३५ ॥
 गृहीतमण्डना किञ्चित् प्रतीच्छेत प्रियागमम् ।
 लीलया मण्डनं शेषं कुर्याद् यत्र विरुद्ध्यते ॥ २३६ ॥
 वीक्ष्य (क्ष ?) माणा प्रियापत्यं (?) शृणुयान्नालिकाध्वनि [म्] ।
 श्रुत्वा तु नालिकानादं नायकागमविक्रवा ।
 वेपन्ती (?) त्रस्तहृदया तोरणाभिमुखी ब्रजेत् ॥ २३७ ॥
 वामेन तोरणं ब्राह्मं कवाटं दक्षिणेन तु ।
 हस्तेन संमुखीभूय उदीक्षेत प्रियागमम् ॥ २३८ ॥
 वेमां(?) शङ्कां भये चैव कुर्यात्तोरणसंस्थितम् ।
 अङ्गद्वारमणं (?) सूर्यविपस्यां (?) तु क्षणे भवेत् ॥ २३९ ॥
 दीर्घं चैव विनिःश्वस्य नयनाम्बु निपातयेत् ।
 सत्र (त्र ?) च हृदयं कृत्वा विसृजेदङ्गमासने ॥ २४० ॥

व्याक्षेप्याद्विमृशेच्चापि नायकगमनं प्रति ।
 तैस्तैर्विचारणैश्चापि शुभाशुभसमुत्थितैः ॥ २४१ ॥
 गुरुकार्येण मित्रैर्वा (मन्त्रैर्वा ?) मन्त्रिणां राज्यचिन्तया ।
 अनुबद्धः प्रियः किंतु घृतो बल्लभयापि वा ॥ २४२ ॥
 उत्पातान्निर्दिशेच्चैव शुभाशुभसमुत्थितान् ।
 निमित्तैः राज्यसंस्वैस्तु स्फुरितैर्भेदितैस्तथा ॥ २४३ ॥
 शोभनेषु तु कार्येषु निमित्तं वा मतः प्रिया (यम्) ।
 दुरुक्तेषु कार्येषु निमित्तं दक्षिणं भवेत् ॥ २४४ ॥
 सव्यं नेत्रं ललाटं भ्रूधरोष्ठस्तथैव च ।
 ऊर्बाहुः स्तनश्चैव स्फुरेद् यदि समागमम् (ः) ॥ २४५ ॥
 अतोऽन्यथा स्पन्दपाने दुरितं दक्षिणे भवेत् ।
 दर्शने दुर्निमित्तस्य मोहं गच्छेत् क्षणं ततः ॥ २४६ ॥
 अप्राप्तेऽथैव कर्तव्यः (ः) प्रिये गण्डार्पितं (तः) करः ।
 भूपणे चाप्यवज्ञानं रोदनं च समाचरेत् ॥ २४७ ॥
 ततश्च शोभनं पश्यन्निमित्तं वै प्रियागमे ।
 सूच्यो नायिकयासन्नो गत्वा घ्राणेन नायकः ॥ २४८ ॥
 दृष्ट्वा चोत्थाय हृष्टाङ्गी प्रत्युद्गच्छेद्धि नायकम् ।
 यदि स्यादपराद्धस्तु ततस्तैस्तैरुपक्रमैः ॥ २४९ ॥
 उपालम्भकृतैर्याक्यैरभिभाष्यस्तु नायकः ।
 मानापमानसंमोहैरवहितैर्यथाक्रमम् ॥ २५० ॥
 वचनस्य समुत्पत्तिः स्त्रीणां गाथाकृता भवेत् ।
 विश्रम्भस्नेहरागेषु संदेहे प्रणये तथा ॥ २५१ ॥
 परितोषे च हर्षे च दाक्षिण्याक्षेपपातने ।
 धर्मार्थकामयोगेषु प्रच्छन्नवचनेषु च ॥ २५२ ॥
 हास्ये कुतूहले चैव संग्रमव्यसने तथा ।
 हास्योपस्थानसंप्राप्तौ दोषोपश्लेषनिहवे ॥ २५३ ॥

अनाभाष्योऽपि संभाष्यः प्रिययेतिस्तु (तु) कारणैः ।
 यत्र स्नेहो भयं तत्र यत्रेप्यति च मन्मथः ॥ २५४ ॥
 चतस्रो योनयस्तस्याः कीर्त्यमानान् न (नि ?) बोधत ।
 वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ॥ २५५ ॥
 एतेषां च समुत्पत्तिः प्रयोगं च निबोधत ।
 निद्राखेदालसगतिं सचिह्नं सरसन्नणम् ॥ २५६ ॥
 एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं भवेत् स्त्रियाः ।
 तीव्रा सूचितवचनाद् रोषा (द्) बहुशः प्रकम्पमानोष्ठी
 साध्विति सुप्तिरिति वाक्यैः शोभनमित्यभिनयं युज्यात् ॥ २५७ ॥
 बहुशो वार्यमाणोऽपि प्रत्यस्मिन्नेव इष्यते ।
 सहर्षाच्चत्र मात्सर्याद् व्यलीकं तु भवेत् स्त्रियाः ॥ २५८ ॥
 कृत्वोरसि वामकरं दक्षिणहस्तं रुपा विधुन्वाना ।
 चरणविनिक्षेपणरस्मिन्न कुर्वीत साभिनयम् (?) ॥ २५९ ॥
 जीवन्त्यां त्वयि जीवामि दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ।
 उक्तवैवं योऽन्यथा कुर्यात् तद्विप्रियमिति स्त्रियाः ॥ २६० ॥
 दूतीलेखप्रतिवचनभेदनक्रोधहसितरुदिते च ।
 विप्रियकरणेऽभिनयः सशिरःकम्पः प्रयोक्तव्यः ॥ २६१ ॥
 प्रतिपक्षविकाशात्तु यः सौभाग्यविकत्थनः ।
 उपसर्पेत्सुचिह्नस्य पत्युस्तत्र भवेत् स्त्रियाः ॥ २६२ ॥
 वलयपरिवर्तनेन च सशिथिलमुपक्षेपणेन रसनयोः ।
 मैधुस्वभिनेतव्यः (?) सशङ्कितं चास्य मोक्षेऽस्य ॥ २६३ ॥
 दृष्ट्वा स्थितं प्रियतमं साशङ्कं सापराधमतिलज्जम् ।
 ईर्ष्यावचनसमुत्थैः खेदयितव्यो ह्युपालम्भैः ॥ २६४ ॥
 न च निम्नुरमतिमाष्यो न चास्य (त्य ?) तिक्रोधनस्तु परिहार्यः ।
 वाष्योन्निसैर्वचनैरात्मोपन्याससंयुक्तैः ॥ २६५ ॥

मध्याङ्गुल्योष्णामविष्पवात् (!) पाणिना ह्युरःस्थेन ।
 उद्धर्तितनेत्रभावेरभिवीक्षणैश्चापि ॥ २६६ ॥
 कटिहस्तनिविष्टस्य विच्छिन्नतया तथाङ्गुलैः करणात् ।
 मूर्धभ्रमणनिकुञ्चितनखादिसंदर्शनाच्चापि ॥ २६७ ॥
 अवहिरथवीक्षणेन च साङ्गुलिभङ्गेन तर्जनेर्ललितैः ।
 एभिर्भावंविशेषैरैस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः ॥ २६८ ॥
 शोभसे साधु दृष्टोऽसि गच्छ त्वं किं विलम्बसे ।
 मा मां स्माक्षीः प्रियां याहि तव या हृदि सखिता ॥ २६९ ॥
 गच्छेत्युत्तवा परीवृत्त्ये(त्य ?) विनिवृत्तोच्चरेण तु ।
 केनचिद् व्यसनार्थेन प्रहर्षं योजयेत् पुनः ॥ २७० ॥
 रमसग्रहणाच्चापि वस्त्रे हस्तेऽथ मूर्धनि ।
 कार्यं प्रणमनं न (ना)र्या क्षपराद्यं समीक्ष्य तु ॥ २७१ ॥
 हस्ते वस्त्रेऽथ केशान्ते नार्याप्यथ गृहीतया ।
 कान्तमेवोपसर्पन्त्या कर्तव्यं मोक्षणं शनैः ॥ २७२ ॥
 गृहीतयाथ केशान्ते हस्ते वस्त्रेऽथवा पुनः ।
 यथा प्रियो न पश्येद्वि स्पर्शो ब्राह्मस्तथा स्त्रिया ॥ २७३ ॥
 पादाभस्वितया नार्या तथैवाकुञ्चिताङ्गया ।
 अश्रुक्रान्तेन कर्तव्यं केशाना मोक्षणं शनैः ॥ २७४ ॥
 विमुच्यमाने केशान्ते संजातत्वेदलेशया ।
 हुं हुं मुद्यापसर्पेति यौतःस्पर्शात्साङ्गया ॥ २७५ ॥
 गच्छेति रोषवाक्येन गर्त्वात्र विनिवृत्य च ।

१. 'गूर्धभ्रमणनिदृष्टन विदत्' संदर्शनायापि ।' मु. २. 'अवहिरथवीक्षणेनरप्पहु-
 णिभङ्गे' फा. ३. 'एभिर्भावंविशेषैरैत्याभिनयः कार्यः ।' मु. ४. 'शोभने' फा.
 ५. 'दृष्टोऽसि'. ६. 'कलाङ्गुलिभङ्गे' मु. ७. 'प्रिया य...तव' मु. ८. 'पाण्डल मुनयः
 प्रतिनित्य च' मु. ९. 'वसनार्थेन प्रहर्षं संप्रयोज' मु. १०. 'वसनार्थेन वेत्' मु. प्रहर्षं संवो-
 चदेत् मु. ११. 'हस्ते वस्त्रे च मूर्धनि' मु. १२. 'कार्यं प्रणादनं नार्या क्षपराद्यं समीक्ष्य च' मु.
 १३. 'अमुच्यमाने' फा. १४. 'ऊं ऊं' एव. १५. 'वाच्यः' फा. १६. 'प्रतिनिवृत्त च' फा.

केनचिद्वचनार्थेन त्वालापं संप्रयोजयेत् ॥ २७६ ॥
 विधूननेन हस्तस्य हुंकारं संप्रयोजयेत् ।
 स चावधूनने कार्यः शेषथे व्याज एव च ॥ २७७ ॥
 अक्षणोः संवरणं कार्यं मृष्टतल्पोपगूहनम् ।
 नार्यास्त्वपहृते वस्त्रे दीपच्छादनमेव च ॥ २७८ ॥
 ताँदशे दयितव्येस्तु(तु)ययेत् (यावत्) पादगतो भवेत् ।
 ततश्चतुर(रण ?)योः पतिं कुर्याद्दूतीनिरीक्षणम् ॥ २७९ ॥
 स्पर्शस्य ग्रहणं कृत्वा नायिका नायकं ततः ।
 उँत्थाप्य विधिना हृष्टा शयनाभिमुखी भवेत् ॥ २८० ॥
 एतद्गीतविधानेन सुकुमारेण योजयेत् ।
 यदा शृङ्गारसंयुक्तरतिसंभोगकौरणम् ॥ २८१ ॥
 यदा चकार्शं पुरुषं(?) परस्थवचनाशयम् ।
 नयेत्काव्ये तदाँम्येष तथाक्षेप(?) कर्तव्योऽभिनयः स्त्रियाः ॥ २८२ ॥
 यदन्तःपुरसंबन्धं काँव्यं नाटकसंश्रयः ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तदाँप्येष विधिर्भवेत् ॥ २८३ ॥
 न कार्यं शयनं रङ्गे नाट्यधर्मं विजानता ।
 केनचिद्वचनार्थेन छेदमत्रं प्रयोजयेत् ॥ २८४ ॥
 यदा स्वैपेदर्थवशादेकाकी सहितोऽपि वा ।
 चुम्बनालिङ्गनौदीनि रङ्गमध्ये न कारयेत् ॥ २८५ ॥

१. 'चालापं योजयेत् पुमान्' का. २. 'विधूननं च' का. ३. 'स्त्रीं प्रयोजयेत्'
 का. ४. 'शपथैर्वाच्य एव च' का. ५. 'मृष्टतल्पोपगूहनम्' का. ६. 'नीवीच्छादन-
 मेव च' का. ७. 'तावत्स्येदयितव्यस्तु यावत्पादगतो भवेत्' का. ८. 'ततश्चरणयोः'
 का. ९. 'तथाप्यालिङ्गयेदेनं' का. १०. 'उत्थाय' का. 'रतिभोगहता मृष्टा' का.
 ११. 'संयुक्तो' का. १२. 'सयोग' का. १३. 'काशपुरुषं' का. १४. 'भवत्कार्यं'
 का. १५-१६. 'प्येष' इति भवेत्. १७. 'संबन्धं' का. १८. 'कार्यं भवति नाटके'
 का. १९. 'तत्राप्येष' का. २०. 'रङ्गे' का., 'रङ्गैः' मु. २१. 'अहृच्छेदो' का.
 २२. 'न विश्वसेदविश्वस्त्वम्' इतिवचनयाकर्षचिरसाधु. २३. 'चुम्बनालिङ्गनं चैव तथा गुणं
 च यद्भवेत्' का.

दन्तं नखक्षतं छेद्यं नीवीश्रं(सं)सनमेव च ।
 स्तनाधरविमर्दं च रङ्गमध्ये न कारयेत् ॥ २८६ ॥
 भोजनं सलिलक्रीडां तथा न(ल)ज्जाकरं तु यत् ।
 एवंविधं भवेद्यद्यत्तद्रङ्गे न कारयेत् ॥ २८७ ॥
 पितृपुत्रसुधाश्वश्रूदृश्यं यस्मात्तु नाटकम् ।
 तस्मादेतानि सर्वाणि वर्जनीयानि यत्नतः ॥ २८८ ॥
 वाष्यैः सातिशयैर्हृद्यैर्मधुरैर्न तु निष्ठुरैः ।
 हितोपदेशसयुक्तैः प्रज्ञैः कुर्वीत नाटकम् ॥ २८९ ॥
 ऐवमन्तःपुरगतः कार्यस्त्वभिनयो बुधैः ।
 समागमेऽथ नारीणां वाच्यानि मदनाश्रये ॥ २९० ॥
 प्रियेषु वचनानीह यानि तानि निबोधत ।
 प्रियः कान्तो विनीतश्च नाथः स्वाम्यथ जीवितम् (त) ॥ २९१ ॥
 नन्दनश्चेत्यभिर्जनि(१)वर्चनानि भवन्ति हि ।
 दुःशीलोऽथ दुराचारः शठो वामो विकल्थनः ।
 निर्लज्जो निष्ठुरश्चेति प्रियं क्रोधेऽभिनिर्दिशेत् ॥ २९२ ॥
 यो विप्रियं न कुरुते नार्त्ता(न चा १)युक्तं प्रमापते ।
 तथार्जवसमाचारः प्रिय इत्यभिधीयते ॥ २९३ ॥
 अन्यनारीसमुद्गतं चिह्नं यत्र प्रहस्यते ।
 अधरे वा शरीरे वा स कान्त इति भाष्यते ॥ २९४ ॥
 संक्रुद्धो(ष्टो)ऽपि हि यो नार्त्ता नोत्तरं प्रतिपद्यते ।
 परुषं वा न वदति विनीतः सोऽभिधीयते ॥ २९५ ॥

१. 'भाव्यै' का. २. 'नाखिलिष्ठुरै.' का. ३. 'जनने' का. ४. 'तज्जे. कार्यं तु
 नाटकम्' का. ५. एतत्पर्यायं का-पुस्तके नास्ति. ६. 'जीवितम्' का. ७. 'त्यभि-
 प्रेतो' का. ८. 'वेदनानि' रा. ९. 'विरूपक' का. १०. 'शय. क्रोधेऽभिधीयते'
 का. ११. 'नचायुक्तं' का. १२. 'प्रिय इत्युच्यते गुणे' का. १३. 'यस्य न दस्यते'
 का. १४. 'भाव्यते' क. 'भष्यते' का. १५. 'नोत्तरोत्तरभाषणम्' का.

हितैपी रक्षणेत्यु(श !)क्तो न मानी न च मत्सरी ।
 सर्वकार्येष्वसंमूढः स नाथ इति संज्ञितः ॥ २९६ ॥
 सामदानार्थसंभोगैस्तथा लालनपालनैः ।
 नारीं निषेवते यस्तु स स्वामीत्यभिधीयते ॥ २९७ ॥
 नारीस्थितैरभिप्रायैर्निपुणं शयनक्रियाम् ।
 करोति यस्तु संभोगैः स जीवित इति स्मृतः ॥ २९८ ॥
 कुलीनो घृतिर्मान्दक्षो दक्षिणो वाग्विशारदः ।
 श्लाघनीयः सखीमध्ये नन्दनः सोऽभिधीयते ॥ २९९ ॥
 एते वचनविन्यासा रतिप्रीतिकराः स्मृताः ।
 तथा चैप्रीतिवाक्यानि गदतो मे निबोधत ॥ ३०० ॥
 निष्टुरश्चासहिष्णुश्चै मानी घृष्टो विकत्थनः ।
 अनवस्थितचित्तश्च दुःशील इति कथ्येते ॥ ३०१ ॥
 ताडनं बन्धनं चापि यो विमृश्य समाचरेत् ।
 तथा परुषवाक्यश्च दुराचारः स उच्यते ॥ ३०२ ॥
 वाचैव मधुरो यस्तु कर्मणा नोपपादयेत् ।
 योषितां कंचिदप्यर्थं स शठः परिकीर्तितः ॥ ३०३ ॥
 वार्यते यत्र यत्रार्थं तं तमेव करोति यः ।
 विपरीतनिषेवी च स च वाम इति स्मृतः ॥ ३०४ ॥
 सरसव्रणचिह्नो यः स्त्रीसौभाग्यविकत्थनः ।
 अभिमानी तथा स्तब्धो विकत्थन इति स्मृतः ॥ ३०५ ॥

१. 'हितैपी' इत्यादिपद्यं स्वाभिलक्षणत्वेन 'सामदानार्थं' इत्यादिपद्यस्याग्रे वर्तते का-
 पुस्तके. २. 'शक्तो' का. ३. 'यः स स्वामीति कीर्तितः' का. ४. 'नारीं संभजते यस्तु
 सनाथ इति संज्ञितः ।' का. ५. 'नारीप्यितैः' का. ६. 'सभोगे' का. ७. 'जीवितः
 सोऽभिसंज्ञितः' का. ८. 'नीतिमान्' का. ९. 'वा विशारदः'. १०. 'नन्दनो
 नाम संज्ञितः' का. ११. 'रतिस्मृतिकराः' का. १२. 'च प्रीतिवाक्यानि(?)' का.
 १३. 'वा सहिष्णुयो' का. १४. 'उत्तरोत्तरमानी च' का. १५. 'स्मृतः' का.
 १६. 'संज्ञितः' का. १७. 'योषितं' का. १८. 'मवेदभिनिषेवी च स' का.
 १९. 'स्तब्धः स विरूप इति स्मृतः' का.

वार्यमाणो दृढतरं यो नारीमुपसर्पति ।
 सचिह्नः सापराधश्च सैर्निलज्ज इति स्मृतः ॥ ३०६ ॥
 सापराधस्तु रमसा नारीं सेवितुमिच्छति ।
 अप्रसादनबुद्धिश्च निष्ठुरः सोऽमिधीयते ॥ ३०७ ॥
 एते वचनविन्यासाः प्रियाप्रियविभार्पिताः ।
 नर्तकीसंश्रिताः कार्यो बहवोऽन्येऽपि नाटके ॥ ३०८ ॥
 एष गीतिविधानेन सुकुमारविधिर्भवेत् ।
 शृङ्गाररससंभूतो रतिसंभोगखेदजम् ॥ ३०९ ॥
 यश्चैवाकाशपुरुषपरस्यवचनाश्रयम् ।
 शृङ्गार एवमेव स्यात्त्राप्येष क्रमो भवेत् ॥ ३१० ॥
 यद्वा पुरुषसंबद्धं काव्यं भवति नाटकम् ।
 शृङ्गाररससंयुक्तं तत्राप्येष विधिर्भवेत् ॥ ३११ ॥
 एवमन्तैःपुरमतं(गतः) प्रयोज्योऽभिनयो बुधैः ।
 दिव्याङ्गनानां तु विधिं व्याख्यास्याम्यनुपूर्वशः ॥ ३१२ ॥
 नित्यमेवोज्ज्वलो वेषो नित्यं प्रमुदितं मनः ।
 सुखकालः सदा नित्यं देवीनां ललिताश्रयः ॥ ३१३ ॥
 ईर्ष्या लिप्सां न च क्रोधो नासूया च प्रसाधनम् ।
 ईर्ष्यते देवपुंसा हि शृङ्गारे योषितां(तं) प्रति ॥ ३१४ ॥
 यदा मानुषसंयोगो दिव्यानां योषितां भवेत् ।
 सर्वे एव तदा कार्या भावा मानुषसंश्रयाः ॥ ३१५ ॥

१. 'अभिसर्पति' का. २. 'स विलज्ज इति संज्ञितः' का. ३. 'विभूषिता.' का.
 ४. 'नानावस्यां समासाद्य विपरीतान् समाचरेत्' का. ५. 'गीतविधाने तु' का.
 ६. 'सुकुमारो विधिर्भवेत्' का. ७. 'शृङ्गारे' ख. 'शृङ्गाररस-' इत्यादिपद्यद्वयं का.
 पुस्तके नास्ति. ८. 'शृङ्गाररसवाच्यः स्यात्' का. ९. 'एवमन्तःपुरगते प्रयोज्याभि-
 नयो' मु. १०. 'नित्यमेव सुखं कालः' का. ११. 'न चेर्ष्यानेव च क्रोधो' का.
 १२. 'प्रसादनम्' का. १३. 'ईर्ष्यते' मु. १४. 'तदा सर्वे प्रकृतव्या ये भावा मानुषा-
 धयाः ।' का.

शापेभ्रंशात्तु दिव्यानामङ्गनानां यदा भवेत् ।
 मौनुपैः सह संयोगस्तदेवमुपसर्पणम् ॥ ३१६ ॥
 पुष्पैर्भूषणजैः शब्दैरदृश्यां विपुलो(ला ?) भवेत् ।
 पुनः संदर्शनं दत्त्वा क्षणादन्तर्हिता भवेत् ॥ ३१७ ॥
 वस्त्राभरणमाख्यैस्तु लेखसंप्रेक्षणैरपि ।
 ईदृशैरभ्युपगमैः समुन्मादस्तु नाटकः(के ?) ॥ ३१८ ॥
 उन्मादनात्समुत्पन्नः कामो रतिकरो भवेत् ।
 स्वभावोपगतो यस्तु नानारत्यर्थमायकः ॥ ३१९ ॥
 ये भावा मानुषाणां स्युः स्वजनं यच्च चेष्टितम् ।
 तत्सर्वं मानुषात्प्राप्य कर्तव्यं दैवतैरपि ॥ ३२० ॥
 एवं राजोपचारो हि कर्तव्यो ह्यन्तराश्रयः ।
 बाह्यमप्युपचारं च व्याख्यास्याम्यथ कै(वे)शिकैः ॥ ३२१ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सामान्याभिनयो नामाध्यायो द्वाविंशतितमः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

विशेषयेत् कलाः सर्वा यस्मात्तस्मात्तु वैशिकः ।
 वैश्योपचरणाद्वापि वैशिकः स उदाहृतः ॥ १ ॥
 यो हि सर्वकलोपेतः सर्वशिल्पविचक्षणः ।
 स्त्रीचित्रग्राहकश्चैव वैशिकः स भवेत् पुमान् ॥ २ ॥
 गुणास्तस्य तु विज्ञेयाः स्वशरीरसमुद्भवाः ।
 आहार्याः सहजाश्चैव त्रयस्त्रिंशत्समासतः ॥ ३ ॥
 शास्त्रविच्छिन्त्यसंपन्नो रूपवान् प्रियदर्शनः ।

१. 'शापाद् भ्रंशु' का. २. 'कामो मानुषसंयोगस्तथा वैशोपसर्पणम्' का.
 ३. 'अदृश्यापि' का. ४. 'नाटके' का. ५. 'तु तद्रतं' का. ६. 'तत्सर्वं मानुषं प्राप्य
 कार्यं दिव्यैरपि द्विजा-।' का. ७. 'तु' का. ८. 'वैशिके' का. ९. 'नाम चतुर्विंशोऽ-
 ध्यायः।' का. १०. 'कै(वे?)शिके' इति क. ११. 'वैश्योपचारतो वापि वैशिकः
 परिधीर्तित.' इति ख. १२. 'वस्तुतैर्यकलोपेतः' का. १३. 'सर्वशिल्पप्रयोजकः' इति क.
 १४. 'शीलसंपन्न.' इति क.

विक्रान्तो घृतिमांश्चैव वयोवैर्षगुणान्वितः ॥ ४ ॥
 सुरभिर्मधुरस्त्यागी सहिष्णुरविकत्थनः ।
 आशङ्कितः प्रियाभाषी चतुरः सुमगः शुचिः ॥ ५ ॥
 कामोपचारकुशलो दक्षिणो देशकालवित् ।
 नैदीनवाक्यः स्मितवाग् वाम्नी दैक्षः प्रियंवदः ॥ ६ ॥
 अलुब्धः संविभागी च श्रद्धधानो हृद्व्रतः ।
 गम्यासु चाप्यविसम्मी मानी चेति स वैशिकः ॥ ७ ॥
 अनुरक्तः शुचिर्दान्तो दक्षिणः प्रतिपत्तिमान् ।
 भवेच्छिद्राभिशा(घा ?)यी च वयस्यास्तस्य पद्गुणाः ॥ ८ ॥
 प्रतिवेश्या सखी दासी कुमारी दारुशिल्लिका ।
 धात्री पाखण्डिनी चैव दूत्यस्त्विक्षिणिका तथा ॥ ९ ॥
 नै जडं रूपवन्तं च नार्थवन्तं न चातुरम् ।
 दूतं वापि हि दूतीं वा बुधः कुर्यात् कदाचन ॥ १० ॥
 प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालज्ञा ।
 लडहा संवृतमन्त्रा दूतीत्येभिर्गुणैः कार्या ॥ ११ ॥
 तथा प्रोत्साहनं कार्यं नार्थोदर्शनकारणम् ।
 यथोक्तकथनं चैव तथा भावप्रदर्शनम् ॥ १२ ॥
 कुलमोगधनाधिक्यं कार्यं चैव विकत्थनम् ।

१. 'घृतिमांश्चैव' इति क. २. 'कुलान्वितः' इति क. ३. 'अशङ्कितः' क.
 ४. 'अदीनवाक्यः' का. सु. ५. 'वशः' क. ६. 'हृदः स्मृतः' इति क. ७. 'चैव हि'
 क. ८. 'दक्षो' क. ९. 'शिद्राविधापी च' क. १०. 'प(व ?)यस्यस्य गुणा मताः' क.
 ११. 'कारुशिल्लिनी' का. १२. 'क्षिणिकास्तया' क.

१३. 'गृजारूपवयो येन मयावन्तं (१) जडं तथा ।

दूतं दूतीं वा.....न कुर्यात्क्षिणिकारथे ॥' इति क.

१४. क-पुस्तके तु—

'प्रोत्साहनेषु कुशला मधुरकथा दक्षिणा च कालज्ञा ।

लडहा संवृतमन्त्रा.....कृतामेवविधा कुर्यात् ॥'

१५. 'अनुरागातुकीर्तनम्' इति क.

दूतीनिवेदनं कार्यमर्थानां चैव भाषणम् ॥ १३ ॥
 न च कामप्रवृत्तायाः क्रुद्धाया वा समागमः ।
 नानोपायैः प्रकर्तव्यो दूत्या हि पुरुषाश्रेयः ॥ १४ ॥
 उत्सवे रात्रिसंचारे उद्याने शक्तिवेश्मनि ।
 धातृगृहे सखीगेहे तथा चैव निमग्नणे ॥ १५ ॥
 व्याधितव्यपदेशेन शून्यागारसमाश्रये ।
 एवं समागमः कार्यो नृणां प्रथमसंगमे ॥ १६ ॥
 एवं समागमं कृत्वा नानोपायविधानजम् ।
 स्वभावभावातिशयैर्या नारी मदनादिर्ता ॥ १७ ॥
 करोत्यनिभृतं लीलं ज्ञेया सा मदनातुरा ।
 गुणाः(णान् ?) सखीनामाख्याति स्वधनं प्रददाति च ॥ १८ ॥
 संपूजयति मित्राणि द्वेष्टि शत्रुजनं तथा ।
 समागमं प्रार्थयते दृष्टा हृष्यति चाधिकम् ॥ १९ ॥
 तुष्यत्यस्य कथाभिश्च सखेहं च निरीक्षते ।
 सुप्ते च पश्चात् स्वपिति प्रथमं प्रतिबुध्यते ।
 परिक्लेशांश्च सहते चुम्बिता प्रतिचुम्बति ॥ २० ॥
 समा दुःखे सुखे च स्यान्न क्रोधमुपयाति च ।
 एवंविधैर्गुणैर्युक्ता योनुरक्ता तु सा भवेत् ॥ २१ ॥

१. 'निवेदयेत्' का. २. 'नवकामप्रवृत्ताया.' क. ३. 'दूत्याभिपुरुषाश्रेय' क.
 ४. 'धात्रीक्षये' क. ५. 'सून्यागारनिवेशने' इति क. ६. 'कार्यं. समागमो नृणामेष
 प्रथमसंगमे ।' क. ७. 'एवं स संगमं कृत्वा' क. ८. 'मदनातुरा' क. ९. 'गुणान्
 सखीमुचदले' क. १०. 'पूजयन्नपि मित्राणि शत्रुपक्षं च निन्दति' क. ११. 'दृष्टं
 चैव हि हृष्यति' क. १२. 'तुष्यन् यस्य कथाभिस्तु सखेहं च निरीक्षिते ॥' का.
 १३. काशीमुद्रितपुस्तके तु—

'सुप्ते च पश्चात् शक्ति चिन्बिता प्रतिचुम्बति ।

उत्तिष्ठत्यपि पूर्वं च तथा क्लेशसहापि वा ॥'

१४. 'तत्क्रोधमुपयाति च' क. १५. 'रक्ता ज्ञेया हि कै(वे ?)शिकी' क.

विरक्तायास्तु लिङ्गानि चुम्बितासं प्रमार्जति ।
 अनिष्टा च कथा श्रुते प्रियमुक्तापि कुप्यति ॥ २२ ॥
 मित्राणि चास्य प्रद्वेष्टि शत्रुपक्षं प्रशंसति ।
 शेते पराङ्मुखी चैव शय्यास्या पूर्वशायिनी ॥ २३ ॥
 सुमहत्पुपचौरेऽपि न तुप्यति कथंचन ।
 न क्लेशं सहते चापि तथा कुप्यत्यकारणे ॥ २४ ॥
 [न च चक्षुर्ददात्यस्य न चैनमभिनन्दति ।]
 यस्मा(या स्या !) देवंप्रकारा तु विरक्तां ता विनिर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 हृदयग्रहणानि स्युर्व्यापारस्य विचेष्टितम् ।
 अर्थप्रदर्शनं चैव तथा सद्भावदर्शनम् ॥ २६ ॥
 अर्थोपन्यास एवं स्यादुपन्यासस्तथैव हि ।
 व्याधितो यैः परित्यागो भावोपश्लेष एव च ॥ २७ ॥
 दारिद्र्याद्याधितोद् दुःखात् पारुष्यादश्रुतात् तथा ।
 प्रवासगमनोन्मादादतिलोभादतिक्रमात् ॥ २८ ॥
 अतीवाभिगमोच्चैव तथा विप्रियसेवनात् ।
 एभिः स्त्री पुरुषो वापि कारणैस्तु विरज्यते ।
 भावग्राहीणि नारीणा कार्याणि मदनाश्रये ॥ २९ ॥
 येन कुप्यति वा नारी क्रुद्धा वापि प्रसीदति ।
 लुब्धामर्थप्रदानेन कलाज्ञानेन पण्डिताम् ॥ ३० ॥
 चतुरा चैव चातुर्यरनुवृत्त्या तु भोगिनीम् ।

१ 'प्रमार्जति हि' का. २. 'हरोलनिशं च यथा' फ. ३. 'प्रद्वेष्टि चास्य मित्राणि तस्य
 शत्रु प्रशंसति ।' वा. मु. ४. 'शय्यायां पूर्वशायिनी' का. ५. 'उपचरेऽपि' वा.
 ६. 'अकारणात्' फ. ७. 'एतात्पर्यं' वा. मु. पु. ८. ए. ९. 'यस्मा व्यापार-
 चेष्टितम्' मु. १०. 'यथा' मु. ११. 'एव' का. १२. 'अर्थदानं तथैव य' वा.
 १३. 'व्याधितानां' का. १४. 'व्याधितो' वा. १५. 'गमनान्मानात्' का.
 १६. 'अतिवेत्तमतात्' का. १७. 'या न च प्रीयते नापि प्रप्यते पुरौरय' वा.
 १८. 'हीनत्वेन' का. १९. 'नापि' वा. २०. इतोऽपि 'भूयमहतायापि
 यत्रसुग्रीो भवेत् ।' इत्यर्थमधिकं वा. पु. ३१.

पुरुषद्वेषिणीमिष्टैः कथायोगैरुपक्रमेत् ॥ ३१ ॥
 वोलं तामपि क्रीडन् वै भीरुमाश्वासवायु (चाटु ?)भिः ।
 [गर्वितां नीचसेवाभि-] रुदात्तां शिल्पदर्शनैः ॥ ३२ ॥
 सर्वासामेव नारीणां त्रिविधा प्रकृतिः स्मृता ।
 उत्तमा मध्यमा चैव तृतीया चाधमा स्मृता ॥ ३३ ॥
 या विप्रियेऽपि निष्टम्भं न वदत्यप्रियं प्रियम् ।
 न चिरं क्रोधमायाति दोषान् प्रच्छादयत्यपि ॥ ३४ ॥
 काम्यते पुरुषैर्या तु कुलशोभाधनाधिकैः ।
 कुशला कामतन्त्रेषु दक्षिणा रूपधारिणी ॥ ३५ ॥
 गृह्णाति कारणाद् रोषं गतेर्प्यां प्रव्रवीति च ।
 कार्यकालविशेषज्ञा सुभगा सा स्मृतोत्तमा ॥ ३६ ॥
 पुंसः कामयते या तु पुरुषैर्या तु काम्यते ।
 कामोपचारकुशला प्रतिपक्षाभ्यसूयिनी ॥ ३७ ॥
 ईर्ष्यातुरा वा (चा ?) निभृता क्षणक्रोधा च गर्विता ।
 क्षेणं प्रसाद्यते या च सा नारी मध्यमा स्मृता ॥ ३८ ॥
 अस्थाने कोपमायाति दुःशीला चातिमानिनी ।
 परुषा प्रतिकूला च दीर्घरोषाधमा स्मृता ॥ ३९ ॥
 सर्वासां नारीणां यौवनलाभा भवन्ति चत्वारः ।
 नेपथ्यरूपवेषैर्गुणैस्तु शृङ्गारमासाद्य ॥ ४० ॥

१. 'चेष्टकथाभि. परिसान्त्वयेत् ।' का. २. 'उपक्रीडनकैर्बाला सीतामाश्वासनेन च ।' का. ३. क-ख. पुस्तकयो पाठलुटितः । ४. 'मता' का. ५. 'नीचा चेश्यानां तु निशोधत ।' का. ६. 'त्यप्रियप्रियम्' का. ७. 'अदीर्घरोषा च तथा कलाशिल्प-विचक्षणा ।' का. ८. 'कुलमोगधनादिकै' का. ९. 'रूपशालिनी' का. १०. 'गतेऽपि (?) प्रव्रवीति च' क-ख. 'गतेर्प्यां प्रव्रवीति च' का. ११. 'भ्यसूयिका' का. १२. 'यानिभृता' का. १३. 'क्षणक्रोधाभिर्गर्विता' का. १४. 'क्षणप्रसादा या नारी' का. १५. 'कोपना या तु' का. १६. 'चपला पक्ष्या चैव' का. १७. 'यौवन-लीलाधतस. स्यु.' का. १८. 'चेष्टागुणैस्तु' का.

पीनोरुगण्डजघनस्तनाधरं कर्कशं रतिमनोज्ञम् ।
 सुरतं प्रति सौत्साहं प्रथमं तद् यौवनं विद्यार्त् ॥ ४१ ॥
 गात्रं पूर्णावयवं पीनौ [चै ?] पयोधरौ नतं मध्यम् ।
 कामस्य भा (सा ?) रभूतं यौवनमेतद् द्वितीयं तु ॥ ४२ ॥
 सर्वश्रीसंपूर्णं रतिकरमुन्मादनं बहुगुणाढ्यम् ।
 कामार्योर्पितशोभं यौवनमेतत्तृतीयं तु ॥ ४३ ॥
 नवयौवने व्यतीते तदा (था ?) द्वितीये तृतीयके चापि ।
 शृङ्गारशत्रुभूतं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥ ४४ ॥
 निर्मासगण्डजघनाधरस्त्रनं शुष्कलम्बितकपोलम् ।
 कामे च निरुत्साहं यौवनमेतच्चतुर्थं तु ॥ ४५ ॥
 नात्यर्थं क्लेशसहा नंच कुप्यति न हृष्यति प्रतिस्त्रीषु ।
 सौख्यं (म्य ?) गुणेष्व्वासक्ता नारी नवयौवना ज्ञेया ॥ ४६ ॥
 किञ्चित् करोति मानं किञ्चित् क्रोधं च मत्सरं चैव ।
 क्रोधे च भवति तूर्णं यौवनमेदे द्वितीये तु ॥ ४७ ॥
 रतिसंमोगे दक्षा [प्रतिपर्क्षा-] सूयिका गुणाढ्या च ।
 अनिमृत्तगर्वितचेष्टा नारी ज्ञेया तृतीये तु ॥ ४८ ॥
 पुरुषग्रहणसमर्था कामाभिज्ञा ह्येवमत्सरोपेता ।
 अविरहने (मि ?) च्छति [नित्यं नारी ज्ञेया चतुर्थे तु] ॥ ४९ ॥
 [यौवनलम्भा ह्येते विज्ञेया नाटके तु चत्वारः ।
 पुनरेव तु पुरुषगुणान्] कामिने(त) तप्ते प्रवक्ष्यामि ॥

१. 'जघनाधरस्त्रनकर्कशम्' २. 'स्यम्' का. ३. 'च' इति युटितं क-ख.
 पुस्तकयोः । ४. 'हृशं' का. ५. 'कामाप्यायितशोभम्' का. ६. 'नवमे यौवने' (१) सु.
 ७. 'तया' का. ८. 'तृतीयजे' का. ९. 'क्षम्यन्नगण्डजघनाधरस्त्रनज्ञेययाप्रलावप्यम् ।'
 का. १०. 'न कुप्यति न हृष्यति प्रतिस्त्रीषु' का. ११. 'सौख्यं गुणेष्व्वासक्त्या (१) सु.
 'सौख्यगुणेष्व्वासक्त्या' का. १२. 'समाधरं चैव' का. १३. 'यौवनमेतद्वितीयं तु' का.
 १४. 'प्रतिपर्क्षादिनी' का. १५. 'व्यमत्सरोपेता' का. १६. 'क्षोष्टकपदः पाठ-
 युटितः क-ख. पुस्तकयोः । १७. 'क्षमितवत्त्रे' का.

चतु्रोन्तामो(त्तमौ ?) सम (मध्यमः) स्तथाधमः संप्रवृत्तक(र्द्धकः)
 श्वैव(श्च) । स्त्रीणां प्रयोगविषये ज्ञेयाः पुरुषास्त्वमी पञ्च ॥
 दुःखक्लेशसहिष्णुः प्रियवदनः प्रसादने कुशलः ।
 रत्युपचारे निपुणो दक्षश्चतुरः सँ वोद्धव्यः ॥ ५० ॥
 यो विप्रियं न कुरुते धीरोदात्तः प्रियंवदो मानी ।
 अज्ञातहृदयतत्त्वो ज्ञेयः स्मृतिमान् स तु ज्येष्ठः ॥ ५१ ॥
 मधुरस्त्यागी रागं न याति मैदनस्य नापि वशमेति ।
 अपमानितश्च नार्या विरज्यते स च भवेज्ज्येष्ठः ॥ ५२ ॥
 सर्वार्थं मध्यस्यो भावग्रहणं करोति नारीणाम् ।
 किञ्चिद्दोषं दृष्ट्वा विरज्यते मध्यममोऽयमिति ॥ ५३ ॥
 अपमानितोऽपि नार्या निर्लज्जः समुपसर्पणे(ति ?) तथैव ।
 अभिवर्क्षते (अभिनवकृते ?) व्यलीके प्रत्यक्षं रज्यते दृढतरं यः ५४
 सुहृदापि वार्यमाणो विज्ञेयः सोऽधमो नाम ।
 र्थपि(वि ?) गणितभयामर्थो (मूर्खः ?) प्रत्यक्षप्रसक्तनाशश्च ॥५५॥
 एकान्तदृढता (दार्व्य ?) हीनो निर्लज्जः कामतत्रेषु ।
 रतिकलहसंप्रहारेषु कर्कशः क्रीडनीयकः स्त्रीणाम् ॥ ५६ ॥
 एवंविधो विधिज्ञैः प्रवृत्तकोया(य ?)मपि ज्ञेयः ।
 नानाशीलाः स्त्रियो ज्ञेया गूढार्थहृदयाश्च ताः ॥ ५७ ॥

१. 'चतुरोत्तमौ मध्यमस्तथाधम. सम्प्रवृद्धश्च ।' का. २. 'विज्ञेया. पुरुषास्तिलमे
 पञ्च' का. ३. 'समदु.ख. क्लेशसह प्रणयक्रोधप्रसादने कुशल. ।' का. ४. 'च' का.
 ५. 'याति च' का. ६. 'अपमानितश्च' का. ७. 'सर्वार्थं.' का. ८. 'यो नार्या.' का.
 ९. 'किञ्चिद्दोषं' का. १०. 'मध्यम. पुरुष' का. ११. 'अत्र का. पुस्तके—
 'काले दाता ह्यवमानितोऽपि न क्रोधमतितरामेति ।

दृष्ट्वा व्यलीकमानं विरज्यते मध्यमोऽयमपि ॥' इत्यधिक. श्लोकः ।

१२. 'अवमानितोऽपि' का. १३. 'निर्लज्जतयोरसर्पति य एनाम्' का. १४. 'अभिनव-
 कृते' का. १५. 'निर्निवार्यमाणोऽपि सोऽधमो नाम विज्ञेयः ।' का. १६. 'अवि-
 गणितभयामर्थो' का. १७. 'मूर्ख. प्रकृतिप्रकृतभावश्च' का. १८. 'एकान्तदृढमाही'
 का. १९. 'विज्ञेय. संप्रवृद्धः स्यात्' का.

वित्तदे (विज्ञाय ?) च यथातत्त्वमुपसर्पेत्तश्च ताः ।
 भावाभावौ विदित्वा तु ततस्तैस्तेरुपक्रमैः ॥ ५८ ॥
 पुमानुपचरेन्नारी कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ।
 सामयोग्यप्रदानं च दण्डो भेदस्तथैव च ॥ ५९ ॥
 उपेक्षा चैव कर्तव्या नारीणा विषयं प्रति ।
 तवासि मम दैवत्यं (चैव त्वं ?) दासोऽहं त्वं च मे प्रिया ॥ ६० ॥
 आत्मोपक्षेपणकृतं तत्सामेति हि सञ्चितम् ।
 काले काले प्रदातव्यं धनं विभवमात्रया ॥ ६१ ॥
 निमित्तान्तरसंभूतं प्रदानं नाम तत् स्मृतम् ।
 भेदः स्यात् तत् प्रियस्येह प्रदानं कोपदर्शनम् ॥ ६२ ॥
 बन्धनं ताडनं वापि दण्ड इत्यभिधीयते ।
 मध्यस्था(स्था ?) भानयेत् साम्ना लुब्धायां च प्रदानतः ॥ ६३ ॥
 अन्यायवद्भवावां च भेदेन प्रतिपादयेत् ।
 दुष्टाचारे समारब्धे त्वन्यभावसमुत्थिते ॥ ६४ ॥
 दण्डः पातयितव्यो हि मृदुबन्धनताडनेः ।
 सामादीनां प्रयोगे तु परिक्षीणे यथाक्रमम् ॥ ६५ ॥
 न भवेद्दुर्ज्ञेयापत्ता तामुपेक्षेत बुद्धिमान् ।
 गुन्वरो(रा?)गेर्णे नेत्राभ्या विज्ञेयः स्नाहं चेष्टितैः ॥ ६६ ॥
 द्वेष्यो वापि प्रियो वापि मध्यस्यो वापि योपिताम् ।
 अर्धदेतोस्तु यस्यैना (वेद्यानां ?) प्रियो वा यदि वा प्रियः ॥ ६७ ॥
 गम्य एव नरो नित्यं मुक्तैः (क्त्वा ?) दिव्यनृपस्तियः ।

१. 'विज्ञाय च तथा तावमुपसर्पेत्तु ता पुम' । पा. २. 'च' पा. ३. 'चैव'
 प्रदां च' पा. ४. 'चैव च' पा. ५. 'तत्सामेतिभिधीयते' पा. ६. 'निमित्तान्तर'
 हत' पा. ७. 'लोपायं दोषदर्शनम्' पा. ८. 'मध्यस्था' पा. ९. 'दुष्पयर्पप्रदानतः'
 पा. १०. 'मध्यभागे समुत्थिते' पा. ११. 'प्रयोगे तु' पा. १२. 'वज्रं वा तु'
 पा. १३. 'मुखाण्येव' पा. १४. 'स्नाहं चेष्टितैः' पा. १५. 'वेद्यानामप्रियो वा'
 यदि प्रिय पा. १६. 'नरो दि पुनो वि' पा. १७. 'मुक्ता' पा.
 १४ भा० पा०

द्वेष्यं तु प्रियमित्याहुः प्रियं प्रियतरं तथा ॥ ६८ ॥

दुःशीलं च सुशीलेति निर्गुणं गुणवानिति ।

अहसन्ती च (वः) नेत्राभ्यां यं दृष्टोत्फुल्लतारकाः (काः) ॥ ६९ ॥

प्रसन्नमुखरागा च लक्ष्यते भावरूपणैः ।

भौवाभावौ विघायैवं ततस्त्रैस्त्रैरुपक्रमैः ॥ ७० ॥

उपसर्पेत्तथा नारीं कामतन्त्रं समीक्ष्य तु ।

तुंपयाख (उपचारफ !) लत्वाच्च विप्रलम्भकृतेन च ॥ ७१ ॥

तासु निष्पद्यते कामः काष्ठादग्निरिवोत्थितः ।

योषितामुपचारोऽयं यथोक्तो वैशिकाश्रयः ॥ ७२ ॥

कार्यः प्रकरणे वापि यथायोगं च नाटके ।

एवं विशेषाचारोऽयं तज्ज्ञैः कार्यो द्विजोत्तमाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां तु लक्षणम् ॥ ७३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वैशिकनामाध्यायस्योर्विंशः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

संमासतस्तु त्रिविधा प्रकृतिः परिकीर्तिता ।

स्त्रीणां च पुरुषाणां च उत्तमाधममध्यमाः ॥ १ ॥

नाट्ये चत्वार एवैते नायकाः परिकीर्तिताः ।

तत्रोत्तमायां प्रकृतौ नानालक्षणलक्षिताः ॥ २ ॥

धीरोद्धतो धीरललितो धीरोदात्तस्तथैव च ।

१ 'प्रियमप्यप्रियं तथा' का. २. 'सुशीलं च' का. ३. 'अहसन्तीव' का. ४. 'फुल्ल-
तारका' का. ५. पद्यमेतत् काशीमुद्रितपुस्तके नास्ति । ६. 'उपचारफलत्वाच्च' का.
७. 'वापि' का. ८. 'एवं वैशिकोपचारोऽयम्' का. ९. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चित्रस्याभि-
नयं प्रति' का. १०. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे वाद्योपचारो नाम पद्यविंशोऽध्यायः ।' का.
११. चतुर्विंशत्तमोऽध्यायः, इति मुद्रितपुस्तके पाठः । काशीमुद्रितपुस्तकेऽपि सोऽय-
मध्यायश्चतुर्विंशत्तमः । १२. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकृतीनां च लक्षणम् । नायकानां
च सर्वेषां चतुर्णामपि तत्त्वतः ॥' इत्यधिको मुद्रितपुस्तके पाठः । १३. 'त्रिविधा' मु.
१४. 'मध्यमाधमा' मु. १५. 'मध्यमोत्तमायां' मु.

धीरप्रशान्तश्चैवेति नायका नाटकाश्रयाः ॥ ३ ॥
 देवा धीरोद्धता ज्ञेयाः स्युर्धीरललितौ नृपाः ।
 सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्तिताः ॥ ४ ॥
 ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीरप्रशान्तकाः ।
 एतेषां च पुनर्ज्ञेयाश्चत्वारोऽथ विदूषकाः ॥ ५ ॥
 एते तु नायका ज्ञेयाः काव्यबन्धेषु सर्वदा ।
 नायिकाश्चैव वक्ष्यामि चतस्रः पुनरेव तु ॥ ६ ॥
 दिव्या च नृपपत्नी च कुलस्त्री गणिका तथा ।
 एतास्तु नायिका ज्ञेया नानाप्रकृतिलक्षणाः ॥ ७ ॥
 धीराश्च ललिताश्चैव उदात्ता निमृतास्तथा ।
 दिव्या राजाङ्गना ह्येता गुणैर्युक्ता भवन्ति हि ॥ ८ ॥
 उदात्ता निमृता चैव भवेत्तु कुलजाङ्गना ।
 गणिका शिल्पकारी च उदात्तललिते स्मृते ॥ ९ ॥
 प्रेप्या चैव हि विज्ञेया संकीर्णप्रकृतावपि ।
 नपुंसकश्च विज्ञेयः संकीर्णोऽधम एव च ॥ १० ॥
 संकरे स्वविरश्चैव ये चान्येऽप्यधमा नराः ।
 संकीर्णोऽपि विज्ञेया नाटकेषु द्विजोत्तमाः ॥ ११ ॥
 एते ज्ञेयाः प्रकृत्या तु पुरुषस्त्रीनपुंसकाः ।
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विभागं शीललक्षणैः ।
 सर्वासां प्रकृतीनां तु प्रकारो द्विविधः स्मृतः ॥ १२ ॥
 तत्र राजोपचारो यो भवेदभ्यन्तरस्तु सः ।
 बौद्धोपचारो यस्तस्माद्विज्ञेयो बाह्य एव सः ॥ १३ ॥
 तस्माद्राजोपचारेषु पुनरभ्यन्तराश्रयम् ।
 स्त्रीविभागं प्रवक्ष्यामि उपचारं तथैव च ॥ १४ ॥
 महादेवी तथा देवी स्वामिनी स्वायिनी तथा ।

१. 'नाटकाधिनाः' वा. २. 'धीरललिताश्रयाः' क. ख. ३. 'दाकारश्चैव चेटव' सु.
 ४. अयमप्यधोक्तः क. ख. पुस्तकदोर्गतिः । ५. अयमप्यधोक्तो मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

भोगिनी शिल्पकारी च नाटकीर्याथ नर्तकी ॥ १५ ॥
 अनुचारी तथायुक्ता तथा च परिचारिका ।
 तथा सचारिणी चैव तथा प्रेषणकारिका ॥ १६ ॥
 महचरा प्रतीहारी कुमारी स्वविरा तथा ।
 आयुक्तिकास्तु भूपानामेष आभ्यन्तरो गणः ॥ १७ ॥
 तथा मूर्धावसिक्ता च कुलशीलविभूषिता ।
 समतुल्यचरित्रा च वयस्या क्रोधवर्जिता ॥ १८ ॥
 अनीर्ष्या नृपशीलज्ञा समदु खसुखास्पदा ।
 शान्तिस्वस्त्ययनैर्नित्य भर्तृमङ्गलकाङ्क्षिणी ॥ १९ ॥
 पतिव्रता क्षमायुक्ता अन्त पुरहिते रता ।
 एभिर्गुणैस्तु सयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता ॥ २० ॥
 एभिरेव गुणैर्युक्ता बहुमानविवर्जिता ।
 गर्विता राजपुत्री च रतिसंभोगतत्परा ॥ २१ ॥
 बाला नित्योज्ज्वलगुणा प्रतिपक्षेष्वसूयिका ।
 यौवनादिगुणोन्मत्ता सा देवीत्यभिधीयते ॥ २२ ॥
 सेनापतेरमात्याना दण्डिता तत्पराश्च या ।
 तनेया नामतश्चैव स्वामिनीत्यभिसञ्जिता ॥ २३ ॥
 शीलरूपगुणैर्या तु सयुक्ता नृपवल्लभा ।
 स्वामिसत्कारसपन्ना स्वामिनीति हि सञ्जिता ॥ २४ ॥
 रूपयौवनसंपन्ना कर्कशा ललिता तथा ।
 रतिसभोगकुशला प्रतिपक्षेऽभ्यसूयिका ॥ २५ ॥
 दक्षां स्फुटा ह्युदात्ता च गन्धमालयोज्ज्वला तथा ।
 नृपतिच्छन्दवृत्ता च सर्वत्रेर्ष्याविवर्जिता ।
 उपस्थिता चार्प्रमत्ता निद्रालस्या ह्यनिष्टुरा ॥ २६ ॥

१. 'नाटकी चाथ' का. २. 'वयस्या च मध्यस्या' का. ३. 'अमीशा' सु.
 ४. 'रुपिणी पञ्चिनी जाति सावधाना उपानना । सेनापतिरमात्यानी दण्डिनी तत्पराश्रये ॥'
 इति सु. ५. 'नतया' सु ६. 'ध्वसूयिनाम्' का. ७. 'दत्ता' सु ८. 'प्रमत्ता च' सु

मान्यामान्यविशेषज्ञा स्थायिनी संप्रकीर्तिता ।
 सुशीला लघुसंमाना मृदुनीत्युद्धृता तथा ।
 मध्यस्था निभृता क्षान्ता योगिनीति हि सा स्मृता ॥ २७ ॥
 नानाकलाविशेषज्ञा नानाशिल्पविचक्षणा ।
 गन्धशिल्पविभागज्ञा नानालेख्यविशारदा ॥ २८ ॥
 शयनासनयानज्ञा चतुरा चतुरा तथा ।
 दक्षा चित्रास्फुटा श्लक्ष्णा निभृता शिल्पकारिका ॥ २९ ॥
 ग्रहमोक्षलयज्ञा च रसभावविर्भाविका ।
 परभावेङ्गितज्ञा च आचार्यानुगता तथा ॥ ३० ॥
 चतुराभिनयज्ञा च ऊहापोहविचक्षणा ।
 निपुणा भाण्डवाद्येषु नार्त्तकीया प्रकीर्तिता ।
 यौवैनादिगुणोन्मत्ता नृत्तगीतविचक्षणा ॥ ३१ ॥
 सदा प्रगल्भा च तथा त्यक्तालस्या जितश्रमा ।
 समागतासु नारीषु रूपयौवनकान्तिषु ॥ ३२ ॥
 न दृश्यन्ते गुणैस्तुल्या नर्तकी सा प्रकीर्तिता ।
 सर्वावस्थाप्रचारेषु अनुगच्छति या नृपम् ॥ ३३ ॥
 विज्ञेयं नाम तस्यास्तु नृपतेरनुचारिका ।
 भाण्डागारे नियुक्ता च आयुधागार एव च ॥ ३४ ॥
 औपधीफलमूलेषु बीजेषु व्यापृता तथा ।
 गन्धाभरणवस्त्रेषु आल्यानकथनेषु च ॥ ३५ ॥
 बह्वेषु नियुक्ता या आयुक्ता च इति स्मृता ।
 छत्रशय्यासने युक्ता तथा व्यङ्गनकर्मणि ॥ ३६ ॥
 संवाहने च गन्धे च तथा चैव प्रसाधने ।

१. 'कथिता तथा' सु. २. 'संनदस्युद्धृता' क-ख. ३. 'तीया' सु. ४. 'विशारदा'
 सु. ५. 'विशारदा' सु. ६. 'नाटकी सा' क-ख. ७. 'नानावाद्यप्रयोगज्ञा' सु.
 ८. 'समानता च' सु. ९. 'विहेया नामत सा तु' का. १०. 'वालेषु स्वावृता' सु.
 ११. 'बह्वर्षशुचियुक्ता' क-ख. १२. 'आयुक्ता इति सा' सु. १३. 'गर्वे' सु.

तथाभरणसंयोगे माल्यासंग्रहणेषु च ।
 विज्ञेया नामतः सा तु नृपतेः परिचारिका ॥ ३७ ॥
 नानाकक्ष्यादिचारिण्यस्तथोपवनसंचराः ।
 दैचतायतनक्रीडाप्रासादपरिसंचराः ॥ ३८ ॥
 यामेषु च नियुक्ता यास्तथा च विविधाश्रये ।
 संचारिक्यस्तु विज्ञेया नाख्यज्ञैरुपचारतः ॥ ३९ ॥
 प्रेषणेः कामसंयुक्तैर्गुह्याद्ब्रह्मसमुत्थितैः ।
 या नियुक्ता बुधैः सा तु ज्ञेयान्वेषणकारिका ॥ ४० ॥
 सर्वान्त पुररक्षायामाशीः स्वस्त्ययनादिभिः ।
 या नित्यमभिनन्दन्ति ज्ञेयास्ताः सुमहत्तराः ॥ ४१ ॥
 संधिविग्रहसंबन्धनानाकार्यसमुत्थितम् ।
 निवेदयन्ति कार्यं याः प्रतीहार्यस्तु ताः स्मृताः ॥ ४२ ॥
 अप्राप्तरतिसंभोगा असंभ्रान्ता अनुद्धटाः ।
 निभृता याः सलज्जाश्च ताः कुमार्य इति स्मृताः ॥ ४३ ॥
 पूर्वेराजनयाभिज्ञाः सर्वराजसु पूजिताः ।
 पूर्वेराजोपचारज्ञास्ता वृद्धा इति संज्ञिताः ॥ ४४ ॥
 समासाल्लक्षणं तासां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः ।
 या नियोज्या नियोगेषु प्रयोगेषु तथैव हि ॥ ४५ ॥
 अनुद्धटा ह्यसंभ्रान्ताः सुवेपाचारनिष्ठुराः ।
 क्षान्ता दीनाः सुशीलाश्च जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ॥ ४६ ॥
 प्रकामानिभृताश्चैव स्त्रीदोषैश्च विवर्जिताः ।
 ता नियोगे नियोक्तव्या वनिता मदवर्जिताः ॥ ४७ ॥
 यत्स्नानपुंसकं नाम तृतीया प्रकृतिस्तु या ।
 साप्यन्तःपुरसंचारे योज्या पार्थिववेशमनि ॥ ४८ ॥
 स्नातकाः कञ्चुकीयाश्च तथा वर्षध(व)राश्च ये ।

१. 'माल्यासंग्रहणे तथा' मु. २. 'यज्ञेषु' मु. ३. 'प्रेक्षणे.' मु. ४. 'कीर्तिता.' मु.
 ५. 'कमुक्ता ये च' मु

औपस्थायिकनिर्मुण्डाः कक्षास्थानेषु योजयेत् ॥ ४९ ॥
 अपुमांसस्तु पुरुषा ये तु स्त्रीभोगवर्जिताः ।
 एते त्वन्तःपुरचराः] कार्या नित्यं हि नाटके ॥ ५० ॥
 वस्त्वन्ते(१) स्नातकं कुर्यादार्यमाचारसंयुतम् ।
 प्रेषणे वार्धसंयुक्ते कञ्चुकीयात्रियोजयेत् ॥ ५१ ॥
 तथा वर्ष(व)धरांश्चैव कामचारेषु योजयेत् ।
 औपस्थायिकनिर्मुण्डाः स्त्रीणां प्रेषणकारणे ॥ ५२ ॥
 मानकार्येषु नारीणां नियुञ्जीतानुचारिकाः ।
 सद्योवृत्तान्तयोगज्ञं नाट्यागारे नियोजयेत् ॥ ५३ ॥
 ये त्वल्पसम्पत्तः कुशलाः क्लीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
 जात्या न दुष्टाः कार्ये च ते वै वर्षध(व)राः स्मृताः ॥ ५४ ॥
 नपुंसका ये पुरुषाः स्त्रीस्वभावेन वर्जिताः ।
 निर्मुण्डा नामतो ज्ञेयाः कामविज्ञानवर्जिताः ॥ ५५ ॥
 ये विद्यासत्यसंपन्नाः कामदोषविमर्जिताः ।
 ज्ञानविज्ञानकुशलाः कञ्चुकीयास्तु ते स्मृताः ॥ ५६ ॥
 एतदष्टादशविधं प्रोक्तमन्त पुरं मया ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि बाह्यं पुरुषसंचरम् ॥ ५७ ॥
 राजा सेनापतिश्चैव कुमारो मन्त्रिणस्तथा ।
 सचिवाः प्राड्विवाकाश्च प्रयोगाधिकृतास्तथा ॥ ५८ ॥
 एते चान्ये च बहवः] समा(भा)स्तारा नृपस्य तु ।
 विभागमेषां वक्ष्यामि लक्षणं च पृथक् पृथक् ॥ ५९ ॥
 शीलवान् युद्धिसपन्नः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 दक्षः प्रगल्भः स्मृतिमान् विक्रान्तो धृतिमाञ्जुचिः ॥ ६० ॥
 दीर्घदर्शी महोत्साहः कृतज्ञः प्रियवागपि ।
 लोकेपालत्रनचरः शूरो धीरः क्षमान्वितः ॥ ६१ ॥

१. 'ये स्थायिकाध निर्मुण्डा' मु. २. 'वास्तवे' क-ख. ३. 'ये विप्रा.' क-ख.
 ४. 'धर' मु.

उत्थितश्चाप्रमत्तश्च वृद्धः स्मृत्यर्थशास्त्रवित् ।
 नानानाट्यप्रचारज्ञ ऊहापोहविचक्षणः ॥ ६२ ॥
 परमावेक्षितज्ञश्च पाङ्गुण्येनाप्यलंकृतः ।
 नानाशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो नानाशिल्पप्रयोजकः ॥ ६३ ॥
 स्थानवृद्धिक्षयज्ञश्च पररन्ध्रविचक्षणः ।
 कृतज्ञोऽव्यसनी चैव गुणैरेतैर्भवेन्नृपः ॥ ६४ ॥
 शीलवान् सत्यसंपन्नस्त्यक्तालस्यः प्रियंवदः ।
 पररन्ध्रविधिज्ञश्च यात्राकालविशेषवित् ॥ ६५ ॥
 अर्थशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ह्यनुरक्तः कुले वृतः ।
 देशवित् कालविचैव भवेत् सेनापतिर्गुणैः ॥ ६६ ॥
 कुलीना बुद्धिसपन्नाः श्रुतिनीतिविशारदाः ।
 स्वदेश्याश्चानुरक्ताश्च शुचयो धार्मिकास्तथा ॥ ६७ ॥
 अमात्या मन्त्रिणश्चैव गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 व्यवहारार्थतत्त्वज्ञा बुद्धिमन्तो बहुश्रुताः ॥ ६८ ॥
 मध्यस्था धार्मिका रक्ताः कार्याकार्यविचक्षणाः ।
 शान्ता दान्ता जितक्रोधा नोद्धताः समदर्शिनः ॥ ६९ ॥
 ईदृशाः प्राड्विवाकाश्च स्वाप्या धर्मासनेष्वथ ।
 उत्थिताश्चाप्रमत्ताश्च त्यक्तालस्या जितह्रमाः ॥ ७० ॥
 स्निग्धाः क्षान्ता विनीताश्च मध्यस्था निपुणास्तथा ।
 नयज्ञा विनयज्ञाश्च ऊहापोहविचक्षणाः ॥ ७१ ॥
 नानारूपैः समायुक्ता गुणैरेतैर्भवन्ति हि ।
 बृहस्पतिमतादेशाद् गुणाना प्रविभावकम् ॥ ७२ ॥
 द्विज्ञेयं क्षैत्रि कर्मज्ञैः ससाक्षारादिकल्पैश्चम् ।
 अत्रोच्यते यथानाट्यमाहार्यगुणसम्भवम् ॥ ७३ ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।

१. 'नानानयप्रचारज्ञ' मु. २. 'विधिज्ञो यो' मु. ३. 'बृहस्पतिमतादेशो गुणानो' मु.
 ४. 'चापि' मु. ५. 'कल्पनम्' मु.

अत्रोच्यते यदा लोके नाट्यधर्माः प्रवर्तिताः ।
 तदेव सर्वसंपन्नं नाट्यमेतन्मया कृतम् ॥ ७४ ॥
 वर्णकैश्छादितस्तत्र भूपणैश्चाप्यलंकृतः ।
 गाम्भीर्यैर्दार्यसंपन्नो राजवत्सु भवेन्नटः ॥ ७५ ॥
 सप्तद्वीपाश्रयश्चैव एवमेको नटो भवेत् ।
 वर्णकैश्छादितैर्नेह कार्यं त्वर्थविचेष्टितम् ॥ ७६ ॥
 आचार्यबुद्ध्या शान्तस्तु सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतः ।
 राजवद्भरतस्तस्माद् राजापि नटवद्भवेत् ॥ ७७ ॥
 यथा नटस्तथा राजा तथै च नट उच्यते ।
 उभाभ्यां भावनिष्पत्तिः समलीलाङ्गसौष्ठवा ॥ ७८ ॥
 यथाचार्योपदेशेन रङ्गशोमी भवेन्नटः ।
 एवं स्वभावतो राजा नित्यमेवोज्ज्वलो भवेत् ॥ ७९ ॥
 दिव्यानां यः परिवारः पार्थिवानां भवेदिह ।
 नाटके संप्रयोक्तव्यो वेपभापाक्रियान्वितः ॥ ८० ॥
 यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 वयोवेपविधानेन कर्तव्यं प्रयुयुक्षुणा ॥ ८१ ॥
 एवं राजोपचारेषु कार्यः पुरुषसंग्रहः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि नानापुरुषलक्षणम् ॥ ८२ ॥
 नानाशीलगुणे लोके उत्तमाधममध्यमे ।
 प्रयोक्तव्याः पृथग्भावेर्विज्ञेया प्रकृतिर्बुधैः ॥ ८३ ॥
 नानाशिखादिसंपन्ना ज्ञानवन्तो जितेन्द्रियाः ।
 लोकंक्रियाविशेषज्ञा धर्माधर्मविचक्षणाः ॥ ८४ ॥
 शास्त्रेतिहासकुशलाः शीलवृत्तव्यवस्थिताः ।
 अहिंसासत्त्वसंपन्नाः प्रकृत्या तूष्णमाः स्मृताः ॥ ८५ ॥

१. 'सर्वं संपन्नम्' सु. २. 'सम्पमेको' सु ३. 'यथा राजा तथा नटः' सु.
 ४. 'नेवोदतो' सु. ५. 'नायकः' सु ६. 'प्रभुं पुनः' सु. ७. 'लोके तु ये विशेषज्ञाः' सु.

लोकोपचारतत्त्वज्ञाः शिल्पशास्त्रविचक्षणाः ।

मध्यप्रायगुणोपेताः प्रकृत्या मध्यमाः स्मृताः ॥ ८६ ॥

रूक्षवाक्या दुराचारा निःसत्त्वाः स्वल्पबुद्धयः ।

क्रोधना घातकाश्चैव कृतघ्नाश्छिद्रदर्शिनः ॥ ८७ ॥

वृथारम्भप्रसक्ताश्च यत्किञ्चिद्वादिनोऽल्पकाः ।

पिशुनाः पापनिरताः स्त्रीलोलाः कलहप्रियाः ॥ ८८ ॥

मान्यामान्यविशेषाणामनभिज्ञाश्च तस्कराः ।

एभिर्दोषैश्च संयुक्ताः प्रकृत्यैवाधमाः स्मृताः ॥ ८९ ॥

एवं तु शीलतो ज्ञेया प्रकृतिस्त्रिविधा बुधैः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु सद्गुणान् ॥ ९० ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः—अस्यादित एव तावलक्षणज्ञता, अहीनो वाक्यसंस्कारः, तथा गीतकालविधानज्ञता, स्वरवादित्रतत्त्ववादः ।

चतुरो नाट्यकुशलः शास्त्रीतिप्रतिष्ठितः ।

नानापापण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थविचथा ॥ ९१ ॥

वेद्योपचारनिपुणः काव्यशास्त्रविचक्षणः ।

नानागतिप्रचारज्ञो रसभावविशारदः ॥ ९२ ॥

नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।

छन्दोविधानतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥ ९३ ॥

ग्रहनक्षत्रतत्त्वज्ञो देशव्याहारतत्त्ववित् ।

पृथिवीद्वीपवर्षाणां पर्वतानां जनस्य च ॥ ९४ ॥

प्रमाणाचारतत्त्वज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवित् ।

श्रोता शास्त्रार्थकार्याणां श्रुत्वा चैवावधारकः ॥ ९५ ॥

अवधार्य प्रयोक्ता च शास्त्र(?)श्चैवोपदेशने ।

१. 'कृप्यज्ञाः सर्वदर्शिनः' सु. २. 'प्रसन्नाध' सु. ३. 'तद्गुणान्' सु. ४. 'चतुरा-
तोयकुशलः शास्त्रकर्म प्रति' सु. ५. 'नाना च सण्डकार्यज्ञो' सु. ६. 'प्रमाण-
चरितज्ञश्च' सु. ७. 'श्रोता शास्त्रार्थकर्माणां' क र. ८. 'चैवावधारया' क र.
९. 'धेयोक्तावोपदेशने' सु.

एवंगुणस्तथाचार्यः सूत्रधारो विधीयते ।
 स्वाभाविकान् गुणांश्चैव गदतो मे निबोधत ॥ ९६ ॥
 स्मृतिमान् मतिमान् धीर उदारः स्मितवाक् शुचिः ।
 अरोगो मधुरः क्षान्तो दान्तश्चैव प्रियंवदः ॥ ९७ ॥
 सर्वदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाग् दक्षिणस्तथा ।
 अलुब्धः प्रतिमन्ता च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ॥ ९८ ॥
 सूत्रधारगुणैश्चैव किञ्चिदूनैः समन्वितः ।
 मध्यमप्रकृतिस्तज्जैर्विज्ञेयः पारिपार्थकः ॥ ९९ ॥
 उज्वलो रूपरांश्चैव दृष्टोपकरणक्रियः ।
 भेषावी च विधानज्ञः स्वफर्मकुशलो दृढः ।
 सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिणः ॥ १०० ॥
 वैश्वोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
 ऊहापोहक्षमो वाग्मी चतुरश्च विदो भवेत् ॥ १०१ ॥
 उज्वलवस्त्राभरणः कुप्येत्यनिमित्ततः प्रसीदति च ।
 अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहुविकारः ॥ १०२ ॥
 वामनो दन्तुरः कुब्जो द्विजन्मा विकृताननः ।
 खलतिः पिङ्गलाक्षश्च स विघ्नेयो विदूषकः ॥ १०३ ॥
 कलाप्रियो बहुकथो विरूपो गन्धसेवकः ।
 मान्यामान्यविशेषज्ञश्चेदौ खेवंविधः स्मृतः ॥ १०४ ॥
 एवंगुणैस्तु सयुक्तो धलेजैश्चेतैस्तथा ।
 अन्त पुरं प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां च प्रकृतिं पुनः ॥ १०५ ॥
 मितभाषा विदग्धा च सलज्जा नै च निष्ठुरा ।
 बुरशीलगुणोपेता गुरूणां शासने रता ॥ १०६ ॥
 धैर्यगाम्भीर्यसम्पन्ना उत्तमा प्रकृतिः स्मृता ।
 नानाशिल्पप्रयोगज्ञा नानाशास्त्रविचक्षणा ॥ १०७ ॥

कैलोपभोग^(१)राचार्यशुश्रूपाभिरता सदा ।
 लीलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ॥ १०८ ॥
 माधुर्येण च संयुक्ता चतुःपष्टिकलान्विता ।
 नृतोपैचारकुशला स्त्रीदोषैस्तु विवर्जिता ॥ १०९ ॥
 म्रियवादी म्रियकथा स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।
 एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता ॥ ११० ॥
 रूपगुणशीलयौवनसुवर्णमाधुर्य ...संपन्ना ।
 विशदा स्निग्धा मधुरा पेशलशुभरक्तकण्ठी च ॥ १११ ॥
 भाण्डौषैश्चाक्षुभिता लयतालज्ञा रसैश्च संयुक्ता ।
 एवंविधगुणयुक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञैः ॥ ११२ ॥
 समागतासु नारीषु वयोरूपवतीषु च ।
 न दृश्यते गुणैर्युक्ता सहस्रेष्वपि नर्तकी ॥ ११३ ॥
 अस्थानहासिनी रूक्षा आविद्धगतिचेष्टिता ।
 दीर्घरोषा ह्यदीना च तदा तु निभृतोद्भटा ॥ ११४ ॥
 सर्वदोषाभिसंयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ।
 एवंविधा तु कर्तव्या प्रकृष्टाभिनये बुधैः ॥ ११५ ॥
 एतदेव मया प्रोक्तं प्राग्निघोकादिनिर्णयम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चित्राभिनयनं मुने ॥ ११६ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे सामान्याभिनयो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अङ्गाद्यभिनयस्यैव यो विशेषः क्वचित्क्वचित् ।

अनुक्त उच्यते चित्रैः स चित्राभिनयः स्मृतः ॥ १ ॥

१. 'कालोपयोगे चार्थो तु' मु. २. 'तत्रो' मु ३. 'सुवर्णमाल्याभरणसपन्ना' मु.
 ४. 'भाण्डौषैश्च क्षु' मु. ५. 'सपन्ना' मु ६. 'अवस्थासना' फ र. ७. 'तथा चानि'
 मु. ८. 'प्रकृष्टा प्रकृति बुधैः' मु. ९. 'अङ्गाभिनयनस्येह' फा. १०. 'यस्मात् का.

उत्तानौ तु करौ कृत्वा स्वस्तिकौ पार्श्वसंस्थितौ ।
 उद्धाहितेन शिरसां तथा चोर्ध्वनिरीक्षणात् ॥ २ ॥
 प्रभासं(तं)गम(गम्)नं रात्रिं प्रदोषं दिवसं तथा ।
 जन्तून्व्यस्तान्समस्तांश्च विस्तीर्णांश्च जलाशयात्(न्) ॥ ३ ॥
 दिशो ग्रहान्सनक्षेत्रा[न् !] दृष्ट्यैश्च भवे(इ)दिह ।
 तान्येवमभितो(नि)यानि नानाभावरसार्थतः ॥ ४ ॥
 एभिरेव करैर्भूयस्तेनैव शिरसा पुनः ।
 अधोनिरीक्षणेनाथ भूमिष्ठं संप्रयोजयेत् ॥ ५ ॥
 स्पर्शस्य ग्रहणाच्चैव तथा(थो ?) लुकुशना(?)दपि ।
 चन्द्रज्योत्स्नां सुखं वायुं रसगन्धौ च निर्दिशेत् ॥ ६ ॥
 वैश्रावणकुण्डनात्सूर्यं रजोधर्मानिलौ (रजो धूमानिलौ) तथा ।
 भूमितापं तथोष्णं च कुर्याच्छायाभिलापतः ॥ ७ ॥
 ऊर्ध्वकेकरदृष्टिस्तु मध्याहे सूर्यमादिशेत् ।
 उदयास्तं गतौ ये च गम्भीरार्थैः प्रदर्शयेत् ॥ ८ ॥
 यानि सौम्यार्थयुक्तानि सुखभावकृतानि च ।
 गात्रस्पर्शैः सरोमाच्चैस्तोषामभिनयो भवेत् ॥ ९ ॥
 यानि स्युस्तीक्ष्णरूपाणि तानि चोभिनयेत्तर ।
 र्धस्पर्शनसमुद्देशैस्तथा मुखविकृण्णनैः ॥ १० ॥
 गम्भीरोदात्तसंयुक्तानैर्धानभिनयेत्पुनः ।
 साटोपैश्च सवर्गै(गर्वै ?)श्च गात्रैः सौष्ठवसंयुतैः ॥ ११ ॥

१. 'पताके स्वस्तिकं तथा' का. २. 'तथा चोर्ध्वनिरीक्षितै' का. ३. 'प्रभासं
 गमन' का. ४. 'शब्दन् घनान्घकारांश्च' का. ५ 'सनत्रान्' का. ६. 'किञ्चित् स्वस्थं
 च यद्भवेत्' का. ७. 'तस्य स्वभिनयः वायो नानादृष्टिसमन्वित ।' का. ८. 'अधो-
 निरीक्षणेनैव' का. ९. 'भूमिस्थान् संप्रदर्शयेत्' का. १०. 'स्पर्शस्य ग्रहणं चैव
 तथोत्सुकधनेन च ।' का. ११. 'विनिर्दिशेत्' का. १२. 'वश्रावणकुण्डनात्' का.
 १३. 'रजोधूमानलास्तथा' का. १४. 'तथा चोष्णं' का. १५. 'ऊर्ध्वा केकरदृष्टिस्तु'
 का. १६. 'उदयास्तं गतं चैव' का. १७. 'स्वभिनयेत्तर' का. १८. 'अत्रस्पर्श-
 स्तथोद्देशैस्तथा मुखविकृण्णनैः ।' का. १९. 'नेतानभिनयेद्बुध.' का.

यज्ञोपवीतदेशे तु कृत्वाराणौ करावुभौ ।
 स्वस्तिकौ विच्युतौ हारस्रग्दामार्यान्निर्दर्शयेत् ॥ १२ ॥
 अमणौघप्रदेशिन्या दृष्टेः परिगमेन च ।
 पीडा(ड १)नाचालय(प १)अस्य(१) सर्वार्थग्रहणं भवेत् ॥ १३ ॥
 श्रैव्यं श्रवणयोगेन दृश्यं दृष्टिविचारैर्गैः ।
 आत्मस्थं वा परस्थं वा मध्यस्थं वा विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥
 विद्युदुल्का घनरवौ विस्फुलिङ्गार्चिपस्तथा ।
 त्रैस्ताङ्गाक्षिनिमेषैश्च दर्शनीयानि योक्तृभिः ॥ १५ ॥
 उद्वेष्टितपरावृत्तौ करौ कृत्वा नतं शिरः ।
 असस्पशेन वानिष्टं जिह्वं दृष्टेन कारयेत् ॥ १६ ॥
 वायुमुष्णं तमस्तेजो मुखसञ्छादनेन तु ।
 रेणुतोयपतङ्गानां अमराणां च वारणम् ॥ १७ ॥
 कृत्वा स्वस्तिकसस्थानौ पद्मकोशावधोमुखौ ।
 सिंहर्क्षवानरव्याघ्रश्वापर्दानां निरूपणम् ॥ १८ ॥
 स्वस्तिकौ त्रिपताकौ तु गुरूणा पादवन्दने ।
 स्वस्तिकौ खेटकास्यौ तु प्रतोदभ्रग्रहादिषु ॥ १९ ॥
 एकं द्वे त्रीणि चत्वारि पञ्च षट् सप्त चाष्ट वा ।
 नैव वा दशकं यावद्गणनाङ्गुलिभिर्भवेत् ॥ २० ॥
 दशसख्या सप्ता(शता १)ख्याश्च सहस्रा(श्ला)ख्यास्तथैव च ।
 पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यामभिनेयाः भयोक्तृभिः ॥ २१ ॥
 दर्शये(भ्यो) गणनायास्तु परतो या भवेदिह ।

१. 'विद्युतौ हस्तौ रन्ध्रदामानि निर्दिशेत्' का. २ 'अमणेन प्रदेशिन्या' का.
 ३. 'अलपल्लवपीडात.' का. ४. 'श्राव्य' का. ५ 'दृष्टिविलोकने' का. ६. 'घनरवौ'
 का. ७. 'सस्ताङ्गा' का. ८. 'तेऽभिनेया प्रयोक्तृभि' का. ९. 'असस्पशेन वानिष्टे
 च' का. १०. 'विहृष्टेन' का. ११. 'नमस्तेजो' का. १२. 'मुखसञ्छादनेन च'
 का. १३. 'श्रापदाथ निरूपयेत्' का. १४. 'खेटकास्यौ' का. १५. 'प्रतोदग्रहणे
 स्युतौ' का. १६ 'नव वा दश वा नैव गणनाङ्गुलिर्भवेत्।' का. १७ 'दशाख्याश्च
 सप्ताख्याश्च सहस्राख्यास्तथैव च।' का. १८. 'दशाख्यगणनायास्तु' का.

वाक्यार्थेनैव सार्ध्यांसौ परोक्षाभिनयेन च ॥ २२ ॥
 छत्रध्वजपताकासु निर्देश्यं दण्डवा(घा ?)रणम् ।
 नानाप्रहरणं चैव निर्देश्यं वाप्यनेकघा ॥ २३ ॥
 एकचित्ते ह्यधोदृष्टिः किञ्चिन्नतशिरस्तथा ।
 कुर्वीत हस्तसंदंशं स्मृतेर्ध्यानवितर्किते ॥ २४ ॥
 उद्वाहितं शिरः कृत्वा हंसपक्षं तयोर्ध्वगम् ।
 प्रोसादमुच्छ्रयामानं दीर्घं गर्व च निर्दिशेत् ॥ २५ ॥
 कृत्वाग(रा ?)लं च शिरसः समुद्राद्य तु वामनः (तः ?) ।
 गते निवृत्ते ध्वस्त्रे च श्रान्ते(श्रुते ?) वाक्ये च योजयेत् ॥ २६ ॥
 सर्वेन्द्रियस्वस्थतया दिक्प्रसन्नतया तथा ।
 विचित्रकुसुमालोकैः शरदं तु विनिर्दिशेत् ॥ २७ ॥
 गात्रसंकोचनाच्चापि सूर्याग्निपटवेशनात् ।
 हेमन्तश्चाभिनेतव्यः पुरुषैर्मध्यमंधमैः ॥ २८ ॥
 शिरोदन्तोष्ठकम्पेन गात्रसंकोचनेन च ।
 कूजितैः श्वासशी(सी ?)त्कारैः शीतं हीनो विनिर्दिशेत् ॥ २९ ॥
 अवस्थान्तरमासाद्य कदाचित्तूत्तमैरपि ।
 शीतातपाभिनयनं कार्यं व्यसनसंभवम् ॥ ३० ॥
 रूक्षस्य वायोः स्पर्शेन समाप्राणेन चैव हि ।
 ऋतुजानां तु पुष्पाणां शिशिरं दर्शयेन्नरः ॥ ३१ ॥

१. 'साप्या सा' का. २. 'चित्रध्वजपताकासु निर्देश्या दण्डधारणैः । नानाप्रहरणं
 चैव निर्देश्यं धारणाधयम् ॥' का. ३. 'एकचित्तोऽधोदृष्टिः शिरः किञ्चित्तं भवेत् ।
 सब्यहस्तं च संदंशस्मृतौ ध्यानेन निर्दिशेत् ॥' का. ४. 'हंसपक्षौ प्रदक्षिणौ' का.
 ५. 'अपत्यरूपेण कार्यमुच्छ्रये च प्रयोक्तृभिः' का. ६. 'अरालं तु शिरःस्थाने समुद्राद्यं
 तु वामतः ।' का. ७. 'श्रुते' का. ८. 'संकोचनेनापि' का. ९. 'स्त्रभिनेयः स्यात्'
 का. १०. 'मध्यमोत्तमैः' का. ११. 'कूजितैश्च सर्वात्कारैरधमः शीतमादिशेत् ।' का.
 १२. 'अवस्थान्तरसंप्राप्तेरुत्तमैश्च कदाचन । शीताभिनयनं कार्यं दैवव्यसनसंभवम् ॥'
 का. १३. 'मधुदानान्तु पुष्पाणां गन्धप्राणैस्तथैव च । रूक्षाच्च वायोः स्पर्शाच्च शिशिरं
 रूपयेद् गुणः ॥' का.

प्रमोदजडता(नना)रम्भैः स च (रूपे ?) भोगैः पृथग्विधैः ।
वसन्तस्त्वभिनेतव्यो नानापुष्पप्रदर्शनात् ॥ ३२ ॥

^३खेदप्रमार्जनैश्चैव भूमितापैः सवीजनैः ।

^४उष्णस्य वायोः स्पर्शेन ग्रीष्मं त्वभिनेद्युधः ॥ ३३ ॥

कदम्बनिम्बकुटजैः शाद्वलैः सेन्द्रगोपकैः ।

^५मैधैर्वातैः सुखस्पर्शैः प्रावृष्टकालं प्रदर्शयेत् ॥ ३४ ॥

मेघौघनादगम्भीरैर्घाराप्रपतनैस्तथा ।

^६विद्युन्निर्घातघोषैश्च वर्षारम्भं समादिशेत् ॥ ३५ ॥

यद्यस्य चिह्नं वेपो वा कर्म वा रूपमेव वा ।

^७निर्देश्यः सहितस्तेन इष्टानिष्टार्थदर्शनात् ॥ ३६ ॥

एतानृतूनर्थवशाद्दर्शयेद्विरहानुगान् ।

^८सुखिनस्तु सुखोत्पलान्दुःखितान्दुःखसंयुतान् ॥ ३७ ॥

^९यो येन भावेनोद्दिष्टः सुखदेनेतरेण वा ।

स तदाहितसंस्कारः सर्वं पश्यति तन्मयम् ॥ ३८ ॥

^{१०}विभावेनाहतं कार्यमनुभावे निरूपणात् ।

तथैव चानुभावानां भावस्यानुगमेन च ॥ ३९ ॥

विभावेनाहतं कार्यमनुभावेन नीयते ।

आत्माभिनयनं भावो विभावः परदर्शनम् ॥ ४० ॥

गुरुर्मित्रं सखा खिग्धः संबन्धी बन्धुरेव च ।

१. 'जनना' ख., फा. २. 'खेदाप्रमार्जनाचापि' फा. ३. 'सुवीजनैः' फा.
४. 'उष्णाच्च वायोः स्पर्शाच्च' फा. ५. 'कदम्बकैर्मयूराणां प्रावृष्टं सनिरूपयेत् ।' फा.
६. 'गम्भीरा घाराप्रपतनैरपि' फा. ७. 'वर्षारं विनिर्दिशेत्' फा. ८. 'यद् यद्'
फा. ९. 'ऋतुः स तेन निर्देश्यः' फा. १०. 'प्रयुधीत यथारसम्' फा. ११. 'सुखि-
तेषु सुखोपेतां दुःखार्तां दुःखसंयुताम् ।' फा. १२. 'भावोऽभिनयनं कुर्यात् विभावानां
निदर्शनैः । तथैव चानुभावानां भावात् सिद्धिः प्रकीर्तिता ॥' फा. १३. 'यथमेतत्
फा. सु. पुस्तके नास्ति । १४. 'रूप्यते' फा. १५. 'वा' फा.

आवेद्यते तु यः प्राप्तः स विभाव इति स्मृतः ॥ ४१ ॥
 येत्तस्य संभ्रमोत्थानैरर्घपाद्यासनादिभिः ।
 पूजनं क्रियते भक्त्या सोऽनुभाव इति स्मृतः ॥ ४२ ॥
 एवमन्येष्वपि तथा नानाकार्यार्थदर्शनात् ।
 विभावो वापि भावो वा विज्ञेयोऽर्थवशाद्बुधैः ॥ ४३ ॥
 यश्चापि प्रतिसंदेशो दूतस्येह प्रदीयते ।
 अनुभावैस्तु विज्ञेयः प्रतिसंदेशदर्शनात् ॥ ४४ ॥
 एवं विभावो भावो वाप्यनुभावोऽथवा पुनः ।
 अभिनेयस्तु पुरुषैः प्रमदाभिस्तथैव च ॥ ४५ ॥
 स्रभावाभिनये स्थानं पुंसां कार्यं तु वैष्णवम् ।
 आगतं वावहित्यं वा स्त्रीणां कार्यं स्वभावतः ॥ ४६ ॥
 प्रयोजनवशाच्चैव स्थानान्यन्यानि योजयेत् ।
 नानाभावाभिनयनैः प्रयोगैश्च पृथग्विधैः ॥ ४७ ॥
 धैर्यलीलाङ्गहारं स्यात्पुरुषाणां तु चेष्टितम् ।
 मृदुलीलाङ्गहारं तु कार्यं स्त्रीणां तु चेष्टितम् ॥ ४८ ॥
 हस्तपादाङ्गसंचारः स्त्रीणां संललितो भवेत् ।
 संधीरस्तु ततोऽपि स्याद्वापारः पुरुषाश्रयः ॥ ४९ ॥
 यैर्धारसं यथाभावं स्त्रीणां संललितो भवेत् ।
 नराणां प्रमदानां च भौवाभिनयनं पृथक् ॥ ५० ॥

१. 'आवेद्यते हि यः प्राप्तो विभावः स तु संहितः ।' का. २. 'यस्त्वस्य संभ्रमो (?) स्थानमर्घ्यासनपरिग्रहः । पूजनं क्रियते वाचा सोऽनुभावः प्रकीर्तितः ॥' का. ३. 'नाना-कार्यत्वदर्शनात्' का. ४. 'प्रतीयते' का. ५. 'सोऽनुभाव इति ज्ञेयः प्रतिसंदेश-दर्शितः ।' का. ६. 'एवं भावो विभावो वा अनुभावस्तथैव च । अभिनेयस्तु पुरुषैः प्रमदादिभिरपि वा ॥' का. ७. 'चावहित्यं वा' का. ८. 'कार्यप्रयोगतः' का. ९. 'पद्यमेतत् का-पुस्तके नास्ति । १०. 'धैर्यलीलाङ्गसंपन्नं पुरुषाणां विचेष्टितम् । मृदुलीलाङ्गहारैश्च स्त्रीणां कार्यं तु चेष्टितम् ॥' का. ११. 'कर' का. १२. 'तु ललितो' का. १३. 'संधीरश्चोद्धतथैव पुरुषाणां प्रकीर्तितः ।' का. १४. 'पयार्थमेतत् का-पुस्तके नास्ति । १५. 'सललितो' क-ख. १६. 'शब्दार्थाभिनयः पृथक्' का.

भावानुभावसंयुक्तं व्याख्यास्याभ्यनुपूर्वशः ।
 आलिङ्गनेन गात्राणां सस्मितेन च चक्षुषा ॥ ५१ ॥
 तथोल्लुकुशनाश्चापि(तथाल्पकथनाच्चापि ?) हर्षं संदर्शयेन्नरः ।
 क्षिप्रं संजातरोमाञ्चा वाप्पेणावृतलोचना ॥ ५२ ॥
 कुर्वीत नर्तकी हर्षं प्रीत्या वाक्यैश्च सस्मितैः ।
 उद्धृते(उद्धृत ?)रक्तनेत्रश्च संदृष्टाधर एव च ॥ ५३ ॥
 निश्चसे(श्वास ?)त्कल्पि(कम्पि ?)ताङ्गश्च क्रोधं त्वभिनयेन्नरः)
 नेत्रौभ्यां वाप्पपूर्णाभ्यां चिबुकौष्ठप्रकम्पनम् ॥ ५४ ॥
 शिरैःकम्पाद्भ्रुकुट्या च नेत्रसस्या(?)जनेन च ।
 मौनेनाङ्गुलिभङ्गेन माल्याभरणवर्जनात् ॥ ५५ ॥
 आयतस्थानकच्छाया ईर्ष्याकोपो भवेत्स्त्रियाः ।
 निःश्वासोच्छ्वासबहुलैरघोमुखविचिन्तनैः ॥ ५६ ॥
 आकार्यवाञ्छनाच्चापि दुःखं पुंसां तुं योजयेत् ।
 रुदितैः श्वसनैश्चैव शिरोभिहननेन च ॥ ५७ ॥
 भूमिहस्तामितस्लेदु(?) देवं स्त्रीषु प्रयोजयेत् ।
 औचन्दं चार्तिर(?)भवमीर्ष्यासंभवमेव च ॥ ५८ ॥
 ह्यौ मूर्खमुक्तं रुदितं तल्लीनीचेषु योजयेत् ।
 अंशमावेगचेष्टाभिः शस्त्रसंपतनेन च ॥ ५९ ॥
 पुरुषाणां भयं कार्यं धैर्यं शबलादिभिः ।

१. 'तथाल्पकथनाच्चापि हर्षं संयोजयेद् बुधः।' का. २. 'उद्धृतरक्तनेत्रं च संदर्शोना-
 धरस्य च । निश्वासकल्पिताङ्गश्च क्रोधं त्वभिनयेद् बुधः ॥' का. ३. 'वाप्पपूर्णेक्षणान्वैव'
 का. ४. 'प्रदर्शनात्' का. ५. 'शिरसः कम्पनाच्चैव भ्रुकुटीदर्शनेन च ।' का.
 ६. 'ङ्गुलिभागेन' का. ७. 'च्छाय' का. ८. 'ईर्ष्याकोपो भवेत् स्त्रियः' का.
 ९. 'शाकाशवीक्षणाच्चापि' का. १०. 'प्रयोजयेत्' का. ११. 'रुदितैव स्मितैश्चैव' का.
 १२. 'उरोऽभिहननेन च' का. १३. 'भूमिघाताभिघातैश्च' का. १४. 'दुःखं' का.
 १५. 'शानन्दाश्रुसमुत्पन्नं' का. १६. 'वा' का. १७. 'यत्पूर्वमुक्तं सदितं स्त्रीनीचेषु
 प्रयोजयेत्' का. १८. 'संभ्रमोद्देगचेष्टाभिः' का. १९. 'धैर्योद्देगबलादिभिः' का.

तत्र प्रचलनस्तब्धगात्रैस्फुरणकम्पनैः ॥ ६० ॥
 संत्रस्तहृदयत्वाच्च पार्श्वीभ्यां तु विलोकनैः ।
 शत्रु(त्रो)रन्वेपणाच्चापि तथोच्चैःक्रोशनादपि ॥ ६१ ॥
 पुरुषालिङ्गनाच्चापि भयकार्यं भवेत्स्त्रियाः ।
 मयाँ ये वि(ऽभि)हिताः पूर्वं तान्स्त्रीनीचेपु योजयेत् ॥ ६२ ॥
 मृदुभिः स्खलितैर्नित्यमाकारस्यावलम्बनान्त ।
 नेत्रावर्धूर्णनैश्चैव विलम्बैः कथितैस्तथा ॥ ६३ ॥
 गात्राणां कम्पनाच्चैव मदः कार्यो भवेत्स्त्रियाः ।
 अनेन विचिना कार्यो[ः] प्रयोगे कारणोत्थिताः ॥ ६४ ॥
 पौरुषाः स्त्रीकृता वापि ना(भा)वास्त्वभिर्नयं प्रति ।
 सर्वे तु ललनाभावाः स्त्रीणां कार्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ६५ ॥
 वीर्यमाधुर्यसंपन्ना भावाः कार्यास्तु पौरुषाः ।
 त्रिपताकाङ्गुलिभ्यां च मिलिताभ्यां प्रयोजयेत् ॥ ६६ ॥
 शुक्सारिकानुष्ठाना(?)न्सूक्ष्मानन्यांश्च पक्षिणः ।
 शिखिनः सारसा हंसाः स्थूली येऽन्ये च पक्षिणः ॥ ६७ ॥
 पंक्षाङ्गोदारगतिभिरभिनेयाः प्रयोक्तृभिः ।
 खरोद्गोश्वाश्वतरान्सिंहव्याघ्रगजादिकान् ॥ ६८ ॥

१. 'चलतारकनेत्रत्वात्' का. २. 'गात्रैः स्फुरितकम्पितैः' का. ३. 'पार्श्वीभ्याम-
 वलोकनैः' ४. 'शत्रुरन्वेपणाच्चापि उच्चैराकन्दितेन च' का. ५. 'भयं कार्यं' का.
 ६-७. 'मया ये विहिताः पूर्वं तान् स्त्रीनीचेपु योजयेत्' का. ८. 'ललितैः' का.
 ९. 'कार्यम्' का. १०. 'वलम्बनात्' का. ११. 'नेत्रावर्धूर्णनाच्चापि' का. १२. 'विल-
 पकथितैस्तथा' का. १३. 'त्रियः' का. १४. 'कार्यैः' का. १५. 'कारणोत्थितः'
 का. १६. 'पौरुषीकृतो' का. १७. 'भावाभिर्नयनं' का. १८. 'ललिता' का.
 १९. 'प्रयोगतः' का. २०. 'भयं' का. २१. 'कार्यो' का. २२. 'मिडिताभ्यां'
 का. २३. 'शुक्लाय शारिकश्चैव सूक्ष्मा ये चैव पक्षिणः' का. २४. 'शितियारस-
 हंसाणां' का. २५. 'स्थूला येऽपि स्वभावतः' का. २६. 'खरोद्गोश्वाश्व-
 भिनयो भवेत्' का. २७. 'खरोद्गोश्वाश्वतरान्सिंहव्याघ्रगजादिकान्' का. 'गेषाश्वन्-
 गान्' (1) क-र.

महापशूनङ्गहोरैर्गतिभिश्च प्रदर्शयेत् ।

भूताः पिशाचा यक्षाश्च दानवा राक्षसास्तथा ॥ ६९ ॥

अङ्गहोरैर्विनिर्देश्याः कर्मसंकीर्तनादपि ।

अङ्गहोरैर्विनिर्देश्या अप्रत्यक्षा भवन्ति ये ॥ ७० ॥

प्रत्यक्षा अभिनेतव्या भयोद्वेगैः संविस्मये (यैः ?) ।

देवाः प्रणामकरणैर्भावैश्च विचेष्टितैश्च ललितैश्च ।

अर्थवशादभिनेया अप्रत्यक्षाः प्रयोगेषु ॥ ७१ ॥

मयोत्थितेन भेदेन ह्यरालेन शिरः स्पृशेत् ।

नरेऽभिर्वादनं हेतदप्रत्यक्षे विधीयते ॥ ७२ ॥

खटिकावर्षमानेन नखंटाह्वयेन वा पुनः ।

दैवतानि गुरुंश्चैव प्रमदाश्चाभिवादयेत् ॥ ७३ ॥

दिवौकसश्च पूज्याश्चाप्रत्यक्षाश्च भवन्ति ये ।

प्रणामैश्च प्रभावैश्च गम्भीरार्थे प्रयोजयेत् ॥ ७४ ॥

महाजनं सखिजनं विटधूर्तजनं तथा ।

परिमण्डलसन्नेन हस्तेनाभिनयेद्दुषः ॥ ७५ ॥

पर्वतान्प्रांशुयोगेन वृक्षांश्चैव समुत्थितान् ।

प्रसारिताभ्यां बाहुभ्यामुत्क्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ॥ ७६ ॥

समूहं सागराम्नानां बहुविस्तीर्णमेव च ।

पताकाभ्यां तु हस्ताभ्यां विक्षिप्ताभ्यां प्रदर्शयेत् ॥ ७७ ॥

धैर्यं शौर्यं च दर्पं च गर्वमौदार्यमुद्दयम्(?) ।

१. 'गतिप्रचारैरङ्गैश्च वेऽभिनेया प्रयोक्तृभिः' का. २. 'प्रत्यक्षा न भवन्ति ये' का. ३. 'प्रत्यक्षं त्वभिनेयास्तु' का. ४. 'संविस्मये.' का. ५. 'देवाः प्रमाणकरणैः भावैश्चापि विचेष्टितै' का. ६. 'विद्वैरभिनेया ह्यर्थवशादप्रत्यक्षः प्रयोगज्ञै.' का. ७. 'पार्श्वोत्थितेन हस्तेन ह्यरालेन शिरः स्पृशेत्' का. ८. 'नराभिवादनं' का. ९. 'अप्रत्यक्षै' का. १०. 'कपोताह्वयेन' का. ११. 'दिवताभिर्गुरुंश्चैव प्रमदाभिश्च वादयेत्।' क-ख. १२. 'पूज्याश्च प्रत्यक्षाश्च' का. १३. 'तान् प्रणामैश्च प्रभावैश्च' का. १४. 'गम्भीरार्थे' का. १५. इत आरभ्य श्लोकत्रयी का. पुस्तकेऽसंश्लेष-संस्करणोद्भूतैव. १६. 'तत' का. १७. 'उच्छ्रयम्' का.

ललाटदेशसंस्थेन हारालेन विनिर्दिशेत् ॥ ७८ ॥
 वक्षोदेशादपावृत्तौ करौ तु मृगशीर्षकौ ।
 विस्तीर्णाय द्रुतक्षिप्तौ योज्यौ य[त्] स्यादपावृत्तम् ॥ ७९ ॥
 अधोमुखोत्थानतलो हस्तौ किञ्चित्प्रदर्शयेत् ।
 ॥ ८० ॥

कृत्वा प्रदर्शयेत्तद्बद्धहृद्धान्तं विलं गुहाम् ॥ ८१ ॥
 कामपाशप्रहमस्ता ज्वरोपहतमानसाः ।
 एवंविधा नरा ये च तेषां कार्यं विचेष्टितैः ॥ ८२ ॥
 दोलाभिनयनं कुर्याद्दोलानां त्वदोलनैः ।
 संक्षोभणेन गौत्राणां रज्जुप्रमहणेन च ॥ ८३ ॥
 यदा चाङ्गवती दोला भवेत्प्रत्यक्षसंश्रया ।
 आसनैरुपविष्टानां कार्यं तत्त्वा(त्रा?)पि दोलनम् ॥ ८४ ॥
 नयेदङ्गवती दोला प्रत्यक्षाभिनये भवेत् ।
 आकाशवचनानीह वक्ष्याम्यात्मगतं तथा ॥ ८५ ॥
 अपवारितकं चैव जनान्तिकमर्थोपि वा ।
 दूरस्थान्वेषणं यत्स्यादशरीरनिवेशनम् ॥ ८६ ॥
 परोक्षान्तरितं यच्चोप्याकाशवचनं तु तत् ।
 तत्रोत्तरकृतैर्वाक्यैः संलापं तत्र योजयेत् ॥ ८७ ॥
 नानाकारणसंयुक्तै रसैर्भावसमुत्थितैः ।

१. 'हस्तौ किञ्चित् प्रसारितौ' का. २. 'वक्षोदेशाद्' इत्यारभ्य सार्धश्लोकः का. पुस्तके नास्ति । ३. 'कृत्वा निदर्शयेत्तद्' का. ४. 'कामपाशप्रहमस्ता' क-र. 'कामपाशप्रहमस्ता' का. ५. 'तेषामभिनयः कार्यो मुरागात्रविचेष्टितैः' ६. 'कार्यं दोला-यास्तु विलोलनैः' का. ७. 'गौत्राणां रज्जुः प्रमहणेन च' का. ८. 'तदा कम्पवती दोला भवेत् प्रत्यक्षसंश्रया' का. ९. 'आसने उपविष्टानां कीर्तितं तत्र दोलनम्' का. १०. 'एतत्पर्ययं' का. पुस्तके नास्ति । ११. 'वक्ष्याम्यात्मगतानि च' का. १२. 'वापि' का. १३. 'दूरस्थभाषणं' का. १४. 'निवेदनम्' का. १५. 'वाच्यम्' का. १६. 'संप्रयोजयेत्' का. १७. 'वाच्यभावसमुत्थितौ' का.

अतिहर्षमदोन्मादा रागद्वेषभयार्दितः ॥ ८८ ॥
 विस्मयः क्रोधदुःखार्तादेशादेकोऽपि भाषत(१) ।
 हृदयस्थं स वै यत्तु तदात्य(स्म)गतमिष्यते ॥ ८९ ॥
 निगूढभावसंयुक्तमपवारितकेव (न?) च ॥ ९० ॥
 कार्यवशादश्रवणं पार्श्वगतैर्जनान्तिकं च स्यात् ।
 हृदयगतं सविकल्पं भाववशादात्मगतमेव ॥ ९१ ॥
 यानि गुह्यार्थयुक्तानि वचनानीह नाटके ।
 जनान्तिकानि कर्णे तु सनियोज्यानि योक्तृभिः ॥ ९२ ॥
 संकृदुक्तं तु यत्कार्यं भूयः कस्मात्तु कारणात् ।
 तत्कर्णे श्रावयेद्येन न याति पुनरुक्तताम् ॥ ९३ ॥
 अव्यभिचारेण यावदाकाशजनं नि(नान्ति)कात्मगतपाठात् ।
 प्रत्यक्षपरोक्षगतानात्मसमुत्थान् परोत्थांश्च ॥ ९४ ॥
 हस्तमन्तरतः कृत्वा त्रिपताकं प्रयोजयेत् ।
 जनान्तिकं प्रयोक्तव्यमपवारितकं तथा ॥ ९५ ॥
 [सभ्रमोत्पातरोपेषु शोकावेगकृतेषु च ।
 यानि वाक्यानि उच्यन्ते पुनरुक्तानि तेष्विह ॥
 ब्रूह्यहो साधु हा हेति गच्छ किमुच्च मावद ।
 एतानि वचनानीह द्वित्रिसख्यानि कारयेत् ।
 प्रत्यङ्गहीनं यद्वाक्यं विकृतं च प्रयुज्यते ।
 न लक्षणकृते तत्र कार्यस्त्वभिनयो बुधैः ॥

१. 'अतिहर्ष-' इत्याद्यर्थद्वयी का. पुस्तके नास्ति २. 'वचो यत्तदा' का. ३. 'सस-
 क्तम्' का. ४. 'अपवारितकं स्पृष्टम्' का. ५. 'पार्श्वगतैर्जनान्तिकं तत् स्यात्' का.
 ६. 'हृदयस्थं सवितकं भावस्थं चात्मगतमेव' का. ७. 'कर्णे निवेशमेवमेवमित्यभिधाय
 च' का. ८. 'पूर्ववृत्तं तु यत् कार्यं भूय कथं तु कारणात्' का. ९. 'कर्णप्रदेशे
 यद्वाक्यमगतात् पुनरुक्तताम्' का. १०. 'अव्यभिचारेण पदैराकाशजनान्तिकात्मगत-
 यावयै' का. ११. 'प्रत्यक्षपरोक्षकृतानात्मसमुत्थान् परस्थाथ' का. १२. 'हस्त-
 मन्तरितं कृत्वा त्रिपताकं प्रयोक्तृभिः' का.

भावो य उच्चमानां तु न तं मध्येषु योजयेत् ।
 यो भावश्चैव मध्यानां न तं नीचेषु योजयेत् ॥
 पृथक् पृथक्(ग्?) भावरसैरात्मचेष्टासमन्वितः ।
 ज्येष्ठमध्यमनीचेषु नाट्यं रागं च बाञ्छति ॥
 स्वभाषितवाक्यार्थस्याभिनयो च खलु हस्तसंचारैः ।
 सुंसाभिहतैरेव तु वाक्यार्थैः सोऽभिनेयः स्यात् ॥ ९६ ॥
 मन्दस्वरसंचार(रं?) व्यक्ताव्यक्तं द्विरुक्तवचनार्थम् ।
 पूर्वानुस्मरणकृतं कार्यं स्वप्नान्ति(यि)ते पाठ्यम् ॥ ९७ ॥
 प्रसिधिलगुरुकरणाक्षरघण्टानिश्चनि(स्नान?) वाक्यगद्गदैको हि ।
 कौसश्वासोपेतां काकुं कुर्यान्मरणकाले ॥ ९८ ॥
 हिकाश्वासोपेतो मूर्च्छोपगमे तु मरणवत्कथयेत् ।
 अंतिमतेष्वपि कार्यं पाठ्यं पुनरुक्तसंप्रयुक्तम् ॥ ९९ ॥
 वृद्धानां योजयेत्पादं (!) गद्गदं संलिलाक्षरम् ।
 अस्पष्टवर्णसंयुक्तं बालानां तु कलखनम् ॥ १०० ॥
 नानाभावोपगतो मरणाभिनयो बहुप्रकारस्तु ।
^{११} विक्षिप्तहस्तपादैः... संत्रै(सवै)स्तथा कार्यः ॥ १०१ ॥
 व्याधिष्ठुते तु मरणं विषण्णगात्रेण संप्रयोक्तव्यम् ।
^{१२} हिकाश्वासोपेतं... यत्पराधीनगात्रं वा ॥ १०२ ॥
^{१३} विषवेगेऽपि च मरणं कार्यं विक्षिप्तगात्रकरणं च ।
 विषवेगे(ग?)संप्रयुक्तं विस्फुरिताङ्गक्रियोपेतम् ॥ १०३ ॥

१. 'स्वप्नान्तिषु भाषाः कर्तव्या न खलु हस्तसंचारैः' का. २. 'घर्याभिनयेनैव वाक्यार्थेनैव ते दाष्या.' का. ३. 'पापम्' (!) मु. ४. 'प्रसिधिलगुरुकरणाक्षरघण्टानुस्मरित-
 वाक्यगद्गदवत्' का. ५. 'हिकाश्वासोपेतां काकुं' का. ६. 'हिकाश्वासोपेतमनपेक्षित-
 मूर्च्छितं मरणम्' का. ७. इत प्रथमि सार्थं पदमेकं का. पुस्तके नास्ति । ८. 'पाठ्यम्'
 इति स्यात्. ९. 'खलु हस्तसंचारैः' स्यात्. १०. 'कपनीयो नानाभावो' का.
 ११. 'विक्षिप्तहस्तपादैर्निर्दिष्टैः सर्वैस्तथा गात्रैः ।' का. १२. 'हिकाश्वासोपेतमनपेक्षित-
 गात्रसंचारम् ।' का. १३. 'विषवीदेऽपि' का. १४. 'विक्षिप्तगात्रकरचरणम्' का.

प्रथमे योगे कार्यं त्वभिनेयं वेपथुं द्वितीये तु । -

दाहस्तदा तृतीये विलङ्घिकां स्याच्चतुर्थे तु ॥ १०४ ॥

फेनस्तु पञ्चमस्ये तु नीचा(प्रीवा?)पष्ठे तु भज्यते । -

जडता सप्तमे तु स्यान्मरणं त्वष्टमे भवेत् ॥ १०५ ॥ -

प्रवृद्धताल(र?)के नेत्रे कपोलोऽधर एव च ।

अंशो(शां)सोदरभुजानां च कृशता कार्य(र्य)रूपि(प?)णे ॥ १०६ ॥

हस्तयोः पादयोर्मूर्ध्नो युगपत्पृथगेव वा ।

कम्पनेन यथायोगे(गं?)वेपथुं संप्रयोजयेत् ॥ १०७ ॥

सर्वाङ्गवेपनं वेपथुस्तु कण्ठ्यनं तथाज्ञानाम् । -

विक्षिप्तहस्तगात्रं दाहं नाट्ये प्रयुञ्जीत ॥ १०८ ॥

उद्धृचनिमेषत्वादुद्गारच्छर्दनैस्तथाक्षेपैः ।

अव्यक्ताक्षरकथनैर्विलङ्घिकामभिनयेदेवम् ॥ १०९ ॥

वमनोद्गारनिपातैः शिरसश्च विलोडनैरनेकविधैः ।

फेनस्य(?)भिनेतव्यो निःसंज्ञितया निमेषश्च ॥ ११० ॥

अंशकपोलस्पर्शाच्छिरसश्च विनामनाच्छिरोभङ्गात् ।

सर्वेन्द्रियमूढतया जडतामेवं प्रयुञ्जीत ॥ १११ ॥

संमीलितनेत्रत्वाद्याधिविवृद्ध्या भुजङ्गदर्शनाद्वा ।

एवं हि नाट्ययोगे भरणानि बुधैः प्रयोज्यानि ॥ ११२ ॥

१. 'विपवेगसंप्रयुक्तं' का. 'वेगे' का. २. 'वेपथु.' का. ३. 'दाहस्तया' का.
 ४. 'हिकां कुर्वच्चतुर्थे तु' का. ५. 'फेनं च पञ्चमे वै' का. 'प्रीवामङ्गं तथैव पष्ठे तु'
 का. ६. 'जडतां तु सप्तमे वै प्रोक्तं मरणं तथाष्टमे चैव' का. ७. 'प्रविष्टतारके' का.
 ८. 'कपोलोऽधर एव च' का. ९. 'तु' का. १०. 'कार्यरूपणम्' का. ११. 'मूर्ध्नि'
 का. १२. 'यथायोगं' का. १३. 'सर्वाङ्गवेपनोद्देजनेन' का. १४. 'कण्ठ्यनात्' का.
 १५. 'विक्षिप्तहस्तगात्रैर्दाहैवाभिनेतव्य.' का. १६. 'हिकामेवं त्वभिनेतु' का.
 १७. 'उद्गारवमनयोगैः स्रक्कालैर्विवर्तनाच्छिरसः' का. १८. 'फेनस्याभिनेतव्यो' इत्या-
 थर्धदपी का. पुस्तके नास्ति । १९. 'सर्वेन्द्रियसंमोहात्' का. २०. 'भुजङ्गदर्शनाद्वा'
 का. २१. 'नाट्यधर्मे' का.

संभ्रमेष्वथ रोपेषु शोकवेगकृतेषु च ।
 यानि काव्यानि युञ्जीत पुनरुक्तं तु तेष्विह ॥ ११३ ॥
 साध्वतो मुञ्च हा हेति किं किं मा मा वदेति च ।
 एतानि वचनानीह द्वित्रिसंख्यानि कारयेत् ॥ ११४ ॥
 प्रत्यं(ति)गृहीतं यत्काव्यं विकृतं च प्रयुज्यते ।
 न लक्षणकृतस्य कार्यस्त्वभिनयो दुर्धैः ॥ ११५ ॥
 भावा ये उत्तमानां तु न तान्मध्येषु योजयेत् ।
 ये सावाश्चैव मध्यानां न तानीषेषु योजयेत् ॥ ११६ ॥
 पृथक्पृथग्भावचेष्टैरात्मचेष्टासमुत्थितैः ।
 ज्येष्ठमध्यमनीचेषु भवेन्नाट्ये तु रागकृत् ॥ ११७ ॥
 अभिनयपरिशेषाः कर्तव्याः सर्वभावसंयुक्ताः ।
 अन्येऽपि लोकेतो ये ते सर्वे लोकतः साध्याः ॥ ११८ ॥
 नानाविधैर्यथा पुष्पैर्माल्यं प्रज्ञाति माल्यकृत् ।
 अङ्गोपाङ्गै रसैर्मवैस्तथा नाट्यं प्रयोजयेत् ॥ ११९ ॥
 या यस्य लीला नियता गतिश्च रङ्गप्रवृत्तस्य विधानयुक्ताः ।
 तामेव कुर्यादविमुक्तसत्त्वो यावन्न रङ्गात्मतिनिःसृतः स्यात् ॥ १२० ॥
 एवमेते मया प्रोक्ता भार्वा ह्यभिनयं प्रति ।
 नोक्ता येऽपि तु तेऽप्यत्र लोकाद्वाह्यास्तु पण्डितैः ॥ १२१ ॥
 लोको वेदस्तथाध्यात्मं प्रमाणं त्रिविधं स्मृतम् ।
 लोकाध्यात्मपदार्थेषु प्रायो नाट्यं व्यवसितम् ॥ १२२ ॥
 तैर्दध्यात्माभिसंभूतं छन्दःशब्दसमन्वितम् ।

१. 'संभ्रमेष्वथ' इत्यादि समासस्य श्लोकप्रयत्नं फा. पुस्तके नास्ति । २. 'एतेऽभि-
 नयविशेषाः' फा. ३. 'सर्वभावयुक्ताः स्युः' फा. ४. 'सैरिहा ये' फा. ५. 'भक्तो-
 पाङ्गरसैः' फा. ६. 'रङ्गप्रवृत्तस्य विधानतः स्युः' फा. ७. 'सः' फा. ८. 'वागज्ञा-
 भिनयाः कर्मात्' फा. ९. 'नोप्य ये च मया तत्र लोकाद्वाह्या (?) ह्यास्तु ये दुर्धैः' फा.
 १०. 'वेदाध्यात्मपदार्थेषु' फा. ११. 'प्रतिष्ठितम्' फा. १२. 'वेदाध्यात्मोपपन्नं तु
 शब्दश्छन्दःसमन्वितम्' फा.

लोकसिद्धं भवेत्सिद्धं नाट्यं लोकात्मकं त्विदम् ॥ १२३ ॥
 देवतानामृषीणां च राज्ञां लोकैस्य चैव हि ।
 पूर्ववृत्तानुचरितं नाम(त्वं?)मित्यभिधीयते ॥ १२४ ॥
 लोकस्य चरितं यत्तु नानावस्थान्तरात्मकम् ।
 तदज्ञाभिनयोपेतं नाट्यमित्यभिधीयते ॥ १२५ ॥
 एवं लोकस्य या वार्ता नानावस्थान्तरात्मिका ।
 सा नाट्ये संविधातव्या नाट्यहेतोः प्रयोक्तृभिः ॥ १२६ ॥
 यानि शास्त्राणि ये धर्मा यानि शिल्पानि याः क्रियाः ।
 लोकधर्मप्रवृत्तानि नाट्यमित्यभिसंज्ञितम् ॥ १२७ ॥
 न च शक्यं हि लोकस्य स्यावरस्य चरस्य च ।
 शास्त्रेण नियमं कर्तुं नानाचेष्टाविधिं प्रति ॥ १२८ ॥
 नानाशीलाः प्रकृतयः शीले नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 तस्माद्लोकप्रमाणं हि ज्ञेयं नाट्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १२९ ॥
 नाट्यप्रकारैः कथिता मथैते विज्ञाय सम्यञ्चानुजैः प्रयोज्याः ।
 नाट्यस्य तत्त्वानुगतः प्रयोगः संमानमर्घ्यं लभते हिरण्यम् ॥ १३० ॥
 'इति भारतीयैः नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयाध्यायः पद्यविंशः ।

१. 'लोकस्वभावजम्' का. २. 'इतोऽप्रे तस्मान्नाट्यप्रयोगे तु प्रमाणं लोक इष्यते'
 इति पद्यार्धमधिकं का. पुस्तके. ३. 'अथ कुटुम्बिनाम्' का. ४. 'कृतानुकरणं लोके
 नाट्यम्' का. ५. 'इत्यभिसंज्ञितम्' का. ६. 'नाट्यवेदविचक्षणैः' का. ७. 'तानि
 नाट्यं प्रकीर्तितम्' का. ८. 'हि' का. ९. 'निर्णयं कर्तुं भावचेष्टाविधिं प्रति' का.
 १०. 'कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः' का. ११. इतः पूर्व का. पुस्तके—

'एवं भावानुकरणे नानाप्रकृतिसंभवे ।

भावाद्गसत्त्वस्युक्तो यत्न कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥' इत्यधिकम् ।

१२. पद्यस्यास्य स्थाने का. पुस्तके—

'येऽभिक्रमैर्योभिनयं तु सम्यक् विज्ञाय रङ्गे मनुजः प्रयुज्यात् ।

स नाट्यतत्त्वाभिनयप्रयोगसमानमर्घ्यं लभते च लोके ॥

ज्ञेयास्त्वभिनया ह्येते वाङ्मनेपध्याङ्गसंश्रयाः ।

प्रयोगज्ञेन कर्तव्या नाटके सिद्धिमिच्छता ॥' इति पद्यद्वयी ।

१३. 'इति भारतीयैः नाट्यशास्त्रे चित्राभिनयाध्यायः पद्यविंशः' इति का. १४. 'चित्रा-
 भिनयः पद्यव्यतिरिक्तमोऽध्यायः' क. ख.

पद्विंशोऽध्यायः ।

अनुरूपा बृहद्रूपा अविरूपानुरूपिणी ।
 त्रिप्रकारा भवेन्नाट्ये प्रकृतिस्तु विभूषिता ॥ १ ॥
 स्त्रियास्तु स्त्रीकृतो भावः पौरुषः पुरुषस्य च ।
 यथा वयस्तथा तस्मिन्ननुरूपा तु सा भवेत् ॥ २ ॥
 यो बालः स्थाविरीं भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
 तद्भावैः कुरुते नाट्ये विरूपेति हि सा स्मृता ॥ ३ ॥
 पुरुषः स्त्रीगतं भावं यत्र प्रकुरुते पुनः ।
 रूपानुरूपा सा ज्ञेया प्रयोगे प्रकृतिस्तथा ॥ ४ ॥
 छन्दतः पौरुषीं कुर्याद्भूमिकां स्त्रीप्रयोगतः ।
 न परस्परचेष्टाभिः कुर्यातां वृद्धबालिशौ ॥ ५ ॥
 भूमिष्ठं सुकुमारं तु वृत्तं स्त्रीभिरविष्टितम् ।
 इत्यर्थं प्रकृतीनां तु दिव्यमानुषयोस्तथा ॥ ६ ॥
 रम्भोर्वशीप्रभृतिभिः स्वर्गे नाट्यं प्रवर्तते ।
 तथैव मानुषे लोके पार्थिवानां गृहेषु च ॥ ७ ॥
 उपदेष्टव्यमाचार्यैः शास्त्रबुद्ध्याद्भ्याङ्गनास्वपि ।
 ॥ ८ ॥
 संगीतमरिक्लेशो नित्यं प्रमदाजनस्य गुण एव ।
 यन्मधुरकर्कशत्वं भजते नाट्यं प्रयोगेण ॥ ९ ॥
 नै स्वयं भूमिकान्यासं बुधः स्त्रीणां प्रयोजयेत् ।
 तुल्यावस्त्रक्रियोपेतो(ता) भूमिका प्रकृतिस्तथा ॥ १० ॥
 भृशमुद्घोतयेन्नाट्यं स्वभावकरणाश्रयाः (यात्) ।
 स्त्रीषु योज्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः ॥ ११ ॥
 यस्मात्स्वभावोपरतो विलसतः स्त्रीषु दृश्यते ।

१. सोऽयं पद्विंशोऽध्यायः का. पुस्तके चतुस्त्रिंशत्तमः । २. 'विरूपा च तथा रूपा-
 नुरूपिणी' इति पाठो भवेदुत्तरलक्षणप्रन्यानुसारात्. ३. 'रूपानुरूपिणी' इति भवेत्.
 ४. 'प्रवर्तिते' क.स. ५. 'ना' ख.

तस्मात्स्वभावमधुरस(म)ङ्गं सुलभसौष्ठवम् ॥ १२ ॥
 ललितं पौरुषं यच्च सोऽलंकारः परो भवेत् ।
 बहुबाहो बहुमुखास्तथा च विकृताननाः ॥ १३ ॥
 पशुश्वापदवक्राश्च खरोष्ठाश्चाननास्तथा ।
 एते चान्ये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ॥ १४ ॥
 आहार्ययुक्ताः कार्यस्त्रैर्मृत्काष्ठजतुर्ममिः ।
 स्वाभाविकेन रूपेण प्रविशेद्रङ्गमण्डले ॥ १५ ॥
 आत्मरूपं समाच्छास(द्य) वर्णकैर्मूपणैरपि ।
 यादृशं यस्य यद्रूपं प्रकृत्या तस्य तादृशम् ॥ १६ ॥
 वयोवेशानुरूपेण प्रयोज्यं नाट्यकर्मणि ।
 यथाजीवस्वभावस्य परित्यज्यान्यदैहिकम् ॥ १७ ॥
 परभावं प्रकुरुते परदेहं समाश्रित ।
 एवं बुधः परं भाव सोऽस्तीति मनसा स्मरन् ॥ १८ ॥
 वेपवागङ्गलीलाभिश्चेष्टाभिश्च समाचरेत् ।
 ॥ १९ ॥
 प्रयोगो द्विविधश्चैव विज्ञेयो नाट्यमाश्रितः ।
 सुकुमारस्तथाविद्धो नानाभावरसाश्रयः ॥ २० ॥
 नाटकं सप्रकरणं भाणो वीथ्यङ्ग एव च ।
 ज्ञेयानि सुकुमाराणि मानुषैराश्रितानि तु ॥ २१ ॥
 सुकुमारा प्रयोगा ये राज्ञामामोदकारका ।
 शृङ्गाररसमासाद्य स्त्रीणां भाणं प्रयोजयेत् ॥ २२ ॥
 युद्धोद्धता वेगकृता सरम्भवहुलाश्च ये ।
 न ते स्त्रीभिः प्रयोक्तव्याः प्रयोज्याः पुरुषैस्तु ते ॥ २३ ॥
 अनुद्धव (ट)मसंभ्रान्तमनाविद्धाङ्गचेष्टितम् ।
 लयतालकलोपेतं प्रमाणनियताक्षरम् ॥ २४ ॥
 सुविभक्तपदालापमनिष्टरसकाहलम् ।
 यदीदृशं भवेन्नाट्यं नारीणां तु प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥

एव कार्यं प्रयोगज्ञैर्मूमिकाना विकल्पनम् ।

अत पर प्रवक्ष्यामि सिद्धीनामपि लक्षणम् ॥ २६ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे प्रकृतिविकल्पनाध्याय पञ्चिंश ।

सप्तविंशोऽध्यायः ।

सिद्धीना तु प्रवक्ष्यामि लक्षण नाटकाश्रयम् ।

यस्मात्प्रयोग सर्वोऽय सिद्ध्यर्थे संप्रदर्शित ॥ १ ॥

सिद्धिस्तु द्विविधा ज्ञेया मानुषी दैविका तथा ।

वॉञ्जन कायसमूता नानाभावरसाश्रया ॥ २ ॥

दशाङ्गा मानुषी सिद्धिर्दैवी तु द्विविधा स्मृता ।

नानासत्त्वाश्रयकृता शारीरी वाङ्मयी तथा ॥ ३ ॥

स्मितार्धहासा विज्ञेया सांव(ध्व^१)टो कष्टमेव च ।

प्रवृद्धनादावजुष्टा सिद्धिर्ज्ञेया च वाङ्मयी ॥ ४ ॥

पुलकैश्च सरोमाद्यैरभ्युत्थानैस्तथैव च ।

वै(चै^१)लादौ(द^१)ङ्गुलिविज्ञेयै शारीरी सिद्धिरिष्यते ॥ ५ ॥

किञ्चिच्छि(च्छि^१)टो रसो हास्यो नृत्यद्विर्य प्रयुज्यते ।

सितेन संप्रतिप्राण प्रेक्षकैर्नित्यमेव च ॥ ६ ॥

किञ्चिदस्पष्टहास्य यत्तथा वर्धन एव च ।

अर्धहास्येन तद्भास्य प्रेक्षकैर्नित्यमेव हि ॥ ७ ॥

विदूषकोच्छेक(द^१)कृत भवेच्छिच्छत्पट्टत च यत् ।

अतिहास्येन तद्भास्य प्रेक्षकैर्नित्यमेव हि ॥ ८ ॥

१ 'अथ सप्तविंशोऽध्यायः' का. पुस्तके । २ 'सिद्धयर्थे संप्रतिष्ठितः' का. ३ 'वाएण' इत्यसमुद्भवा' का. ४ 'दैविनी मानुषी चैव' का. ५ 'दैविनी द्विविधाश्रया' का. ६ 'स्मितार्धहासातिहासा' का. ७ 'वाङ्मयी' का. ८ 'प्रवृद्धनादा च तथा ज्ञेया सिद्धिस्तु वाङ्मयी ।' का. ९ 'पेलदानाङ्गुलिज्ञेयै' का. १० 'किञ्चिद्विच्छि' का. ११ 'संप्रतिप्राण' का. १२ 'द्व' का. १३ 'वचनमेव वा' का. १४ 'द्व' का. १५ 'विदूषकोच्छेदक' का. १६ 'द्व' का.

यद्गर्गपदसंयुक्तं तथातिशयसंभवम् ।
 तत्र साध्विति सद्वाक्यं प्रयोक्तव्यं हि साधकैः ॥ ९ ॥
 अहंकारस्तदो कारो नृणां प्रकृतिसंभवः ।
 विस्मयादिषु भावेषु प्रहर्षार्थे तथैव च ॥ १० ॥
 करुणेषु प्रयोक्तव्यं कष्टं शास्त्रकृतेन तु ।
 प्रवृद्धनादः कर्तव्यो विस्मयोत्थो हि सर्वदा ॥ ११ ॥
 साधिक्षेपेषु चाक्येषु प्रस्पन्दिततनूरुहैः ।
 कुतूहलोचरावेधैर्बहुमानेन साध्यते ॥ १२ ॥
 दीप्तप्रदेशं यत्कार्यं छेद्यमेद्याहवात्मकम् ।
 सविद्रवमथोत्फुल्लं तथा युद्धनियुद्धकम् ॥ १३ ॥
 प्रकम्पितात्समरसं साश्रमोत्थानमेव च ।
 तत्प्रेक्षकैस्तु कुशलैः साध्यमेवं विधानतः ॥ १४ ॥
 एवं साधयितव्ये या तज्जैः सिद्धिस्तु मानुषी ।
 दैवीमपि तथा सिद्धिं संप्रवक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥
 र्यां भावातिशयोपेता सत्ययुक्ता तथैव च ।
 सा प्रेक्षकैस्तु मन्तव्या दैवी सिद्धिः प्रयोगतः ॥ १६ ॥
 न शब्दो नैव च क्षोभो न चोत्पातनिदर्शनम् ।
 संपूर्णता च रङ्गस्य सा सिद्धिर्देविकी स्मृता ॥ १७ ॥
 दैविकी मानुषी चैव सिद्धिरेषा मयोदिता ।

१. 'वाक्यं तु' का. २. 'अहोकारस्त्वया कारो' का. ३. 'नृणां' का. ४. 'शङ्कारा-
 द्भूतविक्रमैः' का. ५. 'करुणेति प्रयोक्तव्यं सास्त्रं कथेति चैव हि' का. ६. 'विस्मयार्थे
 का., 'विस्मयार्थेषु नित्यं' का. ७. 'कुतूहलान्तावेधं' का. ८. 'दीप्तप्रदेशं काव्यं
 यद्' का. ९. 'सविद्रवमथोत्पातं तथा लघुनियुद्धकम्' का. १०. 'सकम्पितांसकश्चिरः
 सार्धं सोच्छ्वासमेव च ।' का. ११. 'तत्प्रेक्षकैः सकुशलैः' का. १२. 'एवं साधयित-
 व्येषु' का. १३. 'दैविकी च तथा सिद्धिं कीर्त्यमानां निबोधत' का. १४. 'सा
 सत्त्वातिशया श्रेया भावयुक्ता तथैव च । नाट्ये सप्रेक्षकैरेषा नित्यं सिद्धिस्तु दैविकी ॥'
 का. १५. 'एवं सिद्धिस्तु विज्ञेया प्रेक्षकैर्दिव्यमानुषी ।' का.

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि घातान्वै दिव्यमानुषान् ॥ १८ ॥
 दैवपरात्मसमुत्थास्त्रिविधा घाताः समासतो ज्ञेयाः ।
 औत्पातिकश्चतुर्थः काँदाचित्कः स विज्ञेयः ॥ १९ ॥
 वातामिवर्षकुञ्जरमुजङ्गसंक्षोभमण्डपनिपाताः ।
 कीटव्यालपिपीलिकपशुवेशनजास्तथैव..... ॥ २० ॥
 मात्सर्याद्विपादा तत्पक्ष्यत्वाच्चार्थभेदाद्वा ।
 एते परमयुक्ता ज्ञेया घाता बुधैर्नित्यम् ॥ २१ ॥
 अररितधामतविस्फुरितानाथोकुष्टतालिकापाता(?) ।
 गोमयलोष्टतृणोपलविक्षेपाश्चारिसंभूताः ॥ २२ ॥
 औत्पातिकाश्च घाताः पशुवेपोन्मचलिङ्गकृताः ।
 पुनरात्मसमुत्थाः स्युर्घाता लक्ष्या बुधैश्चापि ॥ २३ ॥
 वैलक्षण्यमचेष्टाविभूमिकत्वं स्मृतिप्रसूतिश्च ।
 अन्यवचनं च काव्यं तद्यार्तनादौ विहस्रत्वम् ॥ २४ ॥
 अतिहसितरुदितविश्वर(?)पिपीलिकाविटकीटगवाश्च ।
 उभयचरणनिपातः पुष्करवातातद्वोपाश्च (?) ॥ २५ ॥
 अतिरटितहसितानि सिद्धेर्भावस्य दृषणानि स्युः ।
 कीटपिपीलिकपाताः सिद्धे[ः] सर्वात्मना जन्ति ॥ २६ ॥
 विस्तररज्यतलालं(?)यणंस्वरसंपदादप(?)विहीनम् ।
 अज्ञातस्थानलयं स्वरगतमेवंविधन्यायात् ॥ २७ ॥
 मुकुटाभरणनिपातः प्रवद्धनादस्य नाशनो भवति ।
 पशुवेशनं तथा स्याद्बहुवचनां प्रयोगेषु ॥ २८ ॥
 विपमं मार्गविहीनं विमार्जनं बहुटप्रहारं च ।
 अविमक्तमदमोक्षं पुष्करगतमारसं (?) हन्ति ॥ २९ ॥
 पुनरक्तं ह्यसमाप्तौ विमक्तिभेदो विमर्षयो पार्थः(?) ।

१. 'घातान् दिव्यमानुषान्' कत. २. 'दैवपरात्मसमुत्थास्त्रिविधा घाता बुधैर्नित्यः'
 कत. ३. 'काँदाचित्कः स' कत. ४. 'विश्वर' कत.

यशोधर्मरताश्चैवं मध्यस्था वच(य ?)सान्विताः ॥ ४७ ॥
 षडङ्गनाट्यकुशला अलुब्धाः शुचयः समाः ।
 चतुरातोद्यकुशला वृत्तज्ञास्तत्त्वदर्शिनः ॥ ४८ ॥
 देशभाषाविधानज्ञाः कलाशिल्पप्रयोजकाः ।
 चैतुर्धाभिनयज्ञाश्च रसभावविकल्पने ॥ ४९ ॥
 शब्दच्छन्दोविधानज्ञा नानाशास्त्रविचक्षणाः ।
 एवंविधास्तु कर्तव्याः प्रौढिका दश रूपतः ॥ ५० ॥
 अव्ययैरिन्द्रियैः शुद्ध ऊहापोहविशारदः ।
 व्यक्ता(क ?)दोषोऽनुरागी च स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥ ५१ ॥
 यस्तुष्टे तुष्टिमायाति शोके शोकमुपैति च ।
 दैन्ये दीनत्वमभ्येति स नाट्ये प्रेक्षकः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 नवैवैते गुणाः सर्वे एकस्मिन्प्रेक्षके स्मृताः ।
 विज्ञेयस्याप्रमेयत्वादल्पत्वादायुपस्तथा ॥ ५३ ॥
 उत्तमाधममध्यानां संकीर्णायां च संसदि ।
 अशक्यमधमैर्ज्ञातुमुत्तमानां तु चेष्टितम् ॥ ५४ ॥
 यद्यस्य शिल्पं नेपथ्यं कर्म वाक्चेष्टितं तथा ।
 तस्य तेनैव तरसाध्यं स्वकर्मविषयीकृतम् ॥ ५५ ॥
 नानाशीलाः प्रकृतयः शीलान्नाट्यं विनिर्मितम् ।
 उत्तमाधममध्यानां वृद्धबालस्य(क !)योपिताम् ॥ ५६ ॥
 तुप्यन्ति तरुणाः कामे विदग्धाः समयान्विते ।

१. 'वयसान्विताः' का. २. 'प्रबुद्धाः' का. ३. 'नेपथ्यज्ञाः सुधार्मिका.' का.
 ४. 'शिल्पविचक्षणाः' का. ५. 'चतुराभिनयज्ञाश्च सूक्ष्मज्ञा रसभावयोः ।' का.
 ६. 'प्रेक्षका नाट्यदर्शने' का. ७. 'अव्ययै(प्रै ?)' का. ८. 'व्यक्तदोषो' का.
 ९. 'यस्तुष्टौ' का. १०. 'न चैते गुणाः सर्वे एकस्मिन्' का. ११. 'तस्माद् बहुलाद्
 ज्ञानाम्' का. १२. 'तु' का. १३. 'न शक्यमधमैः' का. १४. 'विचेष्टितम्' का.
 १५. 'कर्मविषयाश्रयम्' का. १६. एतदर्थं का. पुस्तकेऽत्र नास्ति, किंतु यष्टितम-
 ष्टीकस्योत्तरार्धलेनाग्रे वर्तते । १७. 'वृद्धबालकयोपिताम्' का. १८. 'समयान्विते' का.

अर्थेष्वर्थपराक्षैव मोक्षे वैथ विरागिणः ॥ ५७ ॥

शूरा बीमत्सरैद्रेषु नियुद्धेष्वहवेषु च ।

धर्माख्यानपुराणेषु वृद्धास्तुप्यन्ति सर्वदा ॥ ५८ ॥

एवं भावानुकरणे यो यस्मिन्प्रविशेन्नरः ।

सं तत्र प्रेक्षको ज्ञेयो गुणैरेतैरलंकृतः ॥ ५९ ॥

एवं हि प्रेक्षका ज्ञेयाः प्रयोगे दर्श रूपतः ।

संह(ष ?)पे च समुत्पन्ने प्राश्निकान्संनिधोषत ॥ ६० ॥

यज्ञविज्ञतकक्षैव छन्दोविच्छेदवित्तया ।

र्षस्त्वद्विद्वद्भवैश्च [गन्धर्वो राजसेवकः ।] ॥ ६१ ॥

१. 'मोक्षेष्वप' का. २. 'नित्यज्ञः' का. ३. 'भावानुकरणैः' का. ४. 'प्रेक्षकस्तु स मन्तव्यो' का. ५. 'तु' का. ६. 'नाट्यसभ्ये' का. ७. 'संपर्षे' का. ८. 'इष्व-रुचिप्रविद्धे' का. गन्धर्वो राजसेवकः' का.

९. इतोऽप्रे का. पुस्तके—

'यज्ञविद् यज्ञयोगे च नतंकोऽभिनये तथा ।

छन्दो उद्धतबन्धे तु शब्दवित् पाठ्यविस्वरे ॥

विभूतिगुणा संयोगे तपान्त-पुरचेष्टिते ।

राजात्मचरिते च स्यादिष्टवाक्यं शौष्ठवे तथा ॥

प्रणामकृतिचेष्ट्यस्तु वधामरणा योजने ।

नाट्यमूले च नेपथ्ये चित्रकृतं संप्रशस्यते ॥

चामोपचारे वेद्या च गान्धर्वस्वरतालयोः ।

सेवकस्तूपचारे च दशैते प्राश्निकाः स्मृताः ॥

एभिर्धर्ममभिप्रेक्ष्य दोषा वाच्यास्तथा गुणा ।

अशास्त्रहे विवादो हि यदा भवति कर्मतः ॥

तदैव प्राश्निका ज्ञेया गदिता ये मयानपाः ।

शास्त्रज्ञाने यदा तु स्यात् संपर्षः शास्त्रसंशयः ॥

शास्त्रप्रमाणनिर्माणो व्यवहारो भवेत्ततः ।

शाभि(मि ?)नियोगादन्योन्यविप्रदस्पर्षया च भरतानाम् ॥

अर्षयताकाहेतोः संपर्षो नाम संभवति ।

तेषां व्यवहारगतवपुष्पाठेन दर्शनं कर्मम् ॥

लेखे(लोके ?)गणकंसद्य(हा ?) सह सिद्धिभिर्याता ।
 नात्यासन्ने दूरेऽनलसस्त्रि(मि)तैः प्रेक्षकैश्च भवितव्यम् ॥ ६२ ॥
 तेषामासनयोगे द्वादशहस्तस्थितौ ज्ञेयाः ।
 यान्युक्तानि हि पूर्वं सिद्धिस्था[ना]नि तानि लक्ष्याणि ॥ ६३ ॥
 र्घाताच्च लक्षणीया यथोत्थिता नाट्यवेदेषु ।
 दैवोत्पातसमुत्थास्तथा परोत्था युधैर्नवैर्लेख्याः ॥ ६४ ॥
 र्घाता नाट्यसमुत्था आत्मसमुत्थाश्च लेख्याः स्युः ।
 र्घाता यस्य त्वल्पाः संख्याताः सिद्धयश्च बहुलाः स्युः ॥ ६५ ॥
 विदितं कृत्वा राजस्तसै देया पताका हि ।
 सिद्ध्यतिशयात्पताका समसिद्धौ पार्थिवाज्ञया देया ॥ ६६ ॥
 अथ नरपतिः समः स्यादुभयोरपि सा तदा ज्ञेया ।
 [कुशलैः सिद्ध्यधिके तु पताका समसिद्धा वा ज्ञेया नृपतेः ॥ ६७ ॥]
 एवं विधिज्ञैर्द्रष्टव्यो व्यवहारः समञ्जसम् ।
 स्वस्वचित्तैः सुखासीनैः सुविशिष्टैर्गुणादिभिः ॥ ६८ ॥
 विमृश्य प्रेक्षकैर्ब्राह्म्य सर्वरागपराद्मुखैः ।

कृत्वा पणं पताका सव्यवहारं गमयितव्यम् ।

तैः सभावितमतिभिः सुखोपविष्टैर्विशुद्धभावैश्च ॥

इयन्त. श्लोका समधिकाः ।

१. 'लोके गणकसहायैः सिद्धेर्घाताः समभिलेख्याः ।' का. २. 'नात्यासन्नैर्न च दूरस्थि-
 तिभिः' ३. 'तेषामासन यावद् द्वादशहस्तस्थितिः कार्या ।' का. ४. इतोऽप्रे—'घाता
 यस्य स्वल्पाः सघातसिद्धयश्च बहुधा स्युः । विदितं कृत्वा राजे तस्मै देया पताका तु ॥'
 इति पद्यमधिकम् । ५. 'यानि विहितानि' का. ६. 'याः काश्च लक्षणीया' का.
 ७. 'नाट्ययोगे तु' का. ८. 'दैवोत्पन्नसमर्था. पताकोत्थिता वा युधैर्लिखितव्या. ।'
 का. ९. 'यास्ता नाट्यसमुत्था ह्यात्मसमुत्थातु (स्तु ?) १०. का. पुस्तके पद्यमेतत्
 पञ्चसप्ततमं पूर्वमेव समायातम् । ११. 'प्रथमं समकर्णगुणा स्युस्वस्मिन् भरत-
 प्रयोगेषु ।' इति का. १२. 'कुशलैः सिद्ध्यधिके तु पताका समसिद्धा वा ज्ञेया नृपतेः ।
 अथ नरपतिः समः स्यादुभावपि तु लम्बनीयौ तौ ॥' इति का. पुस्तके । १३. 'एवं
 विधितैः' इत्याद्यारभ्य श्लोकयुग्मं का. पुस्तके नास्ति ।

साधनं दूषणाभासः प्रयोगसमयाश्रितैः ॥ ६९ ॥

समत्वमङ्गमाधुर्यं पाठ्यं प्रकृतयो रसाः ।

गानं वाद्यं सनेपथ्यमेतज्ज्ञेयं प्रयत्नैः ॥ ७० ॥

गीतवादित्रतालेन कं(का ?)लान्तरकलासु(च ?) ।

यदङ्गं क्रियते नाट्ये समन्तात्सममुच्यते ॥ ७१ ॥

अङ्गोपाङ्गसमायोगं गीतताललयान्वितम् ।

भाण्डवाद्यं समं चैव यस्मिन्सत्सममुच्यते ॥ ७२ ॥

संनिर्भुममुरः कृत्वा चतुरस्रकृतौ करौ ।

त्रीवाञ्चिता तथा कार्या त्वङ्गमाधुर्यमुच्यते ॥ ७३ ॥

पूर्वोक्तानीह शेषाणि यानि प्रेक्ष्याणि साधकैः ।

वाद्यं प्रकृतयो ज्ञानं वक्ष्यमाणानि निर्दिशेत् ॥ ७४ ॥

यानि स्थानानि सिद्धीना तैः सिद्धिं तु प्रकाशयेत् ।

हर्षादङ्गसमुद्भूतां नानारससमुत्थिताम् ॥ ७५ ॥

वैरकालाश्च विज्ञेया नाट्यज्ञैर्विविधाश्रयाः ।

दिवसश्चैव रात्रिश्च त्रयोर्वारं निबोधत ॥ ७६ ॥

पूर्वोद्धेष्वथ मध्याह्ने ह्यपराह्ने तथैव च ।

दिवासमुत्था विज्ञेया नाट्यचाराः प्रयोगतः ॥ ७७ ॥

प्रदोषिकार्धरात्रं च तथा प्राभातिकोऽपरः ।

१. 'एवं विधिं तु दृष्ट्वा कार्या (१) पाठ्यं प्रकृतयो रसा. १' का. २. 'प्रयोक्तृभिः' का.
 ३. 'ध्रुवानाट्यप्रयोगे तु' का. ४. 'कालान्तरकलासु च' का. ५. 'समर्प.' का.
 ६. 'अङ्गोपाङ्गसमायोगं' इत्यादिपद्यं का. पुस्तके नास्ति । ७. 'अनिर्भुमम्' का.
 ८. 'चतुरश्रयत्नी भुजौ' का. ९. 'तु' इति का. पुस्तके नास्ति । १०. 'साध्याति'
 का. ११. 'वाद्यप्रकृतयोऽज्ञाना' का. १२. 'दर्शयेत्' का. १३. 'पर' कालश्च
 विज्ञेयो विविधो नाट्ययोक्तृभिः ।' का. १४. 'विशेषाधानयोः स्मृता.' का.
 १५. 'पूर्वोद्धेष्वथ' इत्यादिपद्यं का. पुस्तके नास्ति । १६. 'प्रादोषिकोऽर्धरात्रं च तथा
 प्राभातिकोऽपि च ।' का.

चतुर्विधं तु विज्ञेयमातोद्यं लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥
 ततं तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु पौष्करम् ।
 घनं तालस्तु विज्ञेयः सुपिरो वंश एव च ॥ २ ॥
 प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाश्रयः ।
 ततं चैवावनद्धं च तथा नाट्यकृतश्च यः ॥ ३ ॥
 तते कुतपविन्यासो गायनः सपरिमहः ।
 वैपश्चिको वैणिकश्च वंशवादस्तथैव च ॥ ४ ॥
 मार्दङ्गिकः पाणविकस्तथा दार्दुरिको बुधैः ।
 अवनद्धविधावेपः कुतपः समुदाहृतः ॥ ५ ॥
 उत्तमाधममध्याभिस्तथा प्रकृतिभिर्युतः ।
 कुतपो नाट्ययोगे तु नानादेशसमाश्रयः ॥ ६ ॥
 एवं गीतं च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।
 अलातचक्रप्रतिमं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥ ७ ॥
 यत्तु तन्त्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाश्रयम् ।
 गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदाश्रयम् ॥ ८ ॥
 अत्यर्थमिष्टं देवानां तथा प्रीतिकरं पुनः ।
 गन्धर्वानां च यस्माद्धि तस्माद्गान्धर्वमुच्यते ॥ ९ ॥
 अस्य योनिर्भवेद्गात्रं (नं ?) वीणा वंशस्तथैव च ।
 एतेषां चैव वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ १० ॥
 गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतालपदात्मकम् ।

१. 'वंशवादक एव च' का. २. 'अनाविद्धविधावेप' का. ३. 'अत्र' का.
 ४. 'एवं गानं च नाट्यं च वाद्यं च विविधाश्रयम् ।' का. ५. 'तन्त्रीगतं' का.
 ६. 'विज्ञेयम्' का. ७. 'गन्धर्वानामिदं यस्मात्' का. ८. 'गानं' का. ९. इतः पूर्वं
 का. पुस्तके—

'द्वाधिष्ठानाः स्वरा ह्येया वीणाः क्षारीरकास्तथा ।

उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥ इति द्वादशं पद्यम्.

त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥ ११ ॥
 व्याधिष्ठानाः स्वरा वैर्णाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ।
 उभाभ्यामपि वक्ष्यामि विधानं लक्षणाञ्चितम् ॥ १२ ॥
 स्वरा ग्रामौ मूर्च्छनाश्च नानास्थानानि वृत्तयः ।
 खनसाधारणे वर्णा खलंकाराः सघातवः ॥ १३ ॥
 श्रुतयो जातयश्चैव विधिस्वरसमाश्रयाः ।
 दारव्यां समवायोऽयं वीणायां समुदाहृतः ॥ १४ ॥
 स्वरा ग्रामावलंकारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।
 साधारणे च शारीर्या वीणायामेव संग्रहः ॥ १५ ॥
 व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः संघयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धितास्तथा ॥ १६ ॥
 छन्दोविधानं च तथा ज्ञेयः पदगतो विधिः ॥ १७ ॥
 अनिबद्धं निबद्धं च द्विविधं तत्पदं स्मृतम् ।

१. 'चैव कर्मभिः' का. २. 'हेया वैणाः शारीरकास्तथा' का. ३. 'विधि स्वरसमु-
 रियतम्' का. ४. इतोऽमे का. पुस्तके—

'स्वराश्च श्रुतयो ग्रामा मूर्च्छनाः स्थानसंयुताः ।
 स्थानं साधारणे चैव जातयोऽष्टादशैव च ॥
 वर्णाश्चत्वार एव स्युरलंकाराश्च धातवः ॥
 अलंकाराश्च वर्णाश्च गीतयश्च शरीरजाः ।
 आवापस्त्वय निष्कामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ॥
 शम्यातालः सञ्जिपातः परिवर्तः सवस्तुकः ।
 मात्राविदार्याहुलया यतिः प्रकरणं तथा ।
 गीतयोऽथयथा मार्गा पादभागाः सपाणयः ।
 इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ॥
 व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः संघयोऽथ विभक्तयः ।
 नामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्धिताः कृताः ।
 छन्दोवृत्तानि जाल्यश्च नित्यं पदगतात्मकाः ।
 गान्धर्वसप्तहो ह्येव मित्वारं च निबोधत ।

इत्येते श्लोकास्त्रयोदशश्लोकादेवविंशतिमश्लोकस्थाने वर्तन्ते ।

अतस्तालगतस्यापि संप्रवक्ष्यामि वै द्विजाः ॥ १८ ॥

आवापस्त्वथ निष्कामो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।

शन्यात्तालः संनिपातः परिवर्तः सवस्तुकः ॥ १९ ॥

मात्रापमाणवीजानि विदारी च यतिर्लयः ।

गीतयोऽव्यवा मार्गाः पादभागाः सपाणयः ॥ २० ॥

इत्येकविंशको ज्ञेयो विधिस्तालगतो बुधैः ।

गान्धर्वसंग्रहो ह्येष विस्तरं तु निबोधत ॥ २१ ॥

तत्र स्वराः—

पङ्कजश्च ऋपमश्चैव गान्धारो मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव सप्तमश्च निपादवान् ॥ २२ ॥

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेयं श्रुतियोगतः ।

वादी चैवाथ संवादी ह्यनुवादी विवाचपि ॥ २३ ॥

तत्र यो यत्रांशः स तत्र वादी । ययोश्च नवत्रयोदशकं परस्परतः श्रुत्यन्तरे तावन्योन्यसंवादिनौ । यथा—पङ्कजपञ्चमौ ऋपमधैवतौ गान्धार-निपाद्वन्तौ पङ्कजमध्यमाविति पङ्कजग्रामे । मध्यमग्रामेऽप्येवमेव पङ्कजपञ्चमवर्ज्यं पञ्चमर्षभयोश्चात्र संवाद इति । अत्र श्लोकः—

संवादो मध्यमग्रामे पञ्चमस्यर्षभस्य च ।

पङ्कजग्रामे च पङ्कजस्य संवादः पञ्चमस्य च ॥ २४ ॥

विवादिनस्तु ये तेषां स्याद्विंशतिकमन्तरम् । तद्यथा—ऋपमगान्धारौ धैवतनिपादौ । एवं वादिसंवादिनिवादिषु स्थापितेषु शेषा ह्यनुवादिनः संज्ञकाः । यथा—पङ्कजस्यर्षभगान्धारधैवतनिपादाः । ऋपमस्य मध्यमपञ्चम-निपादाः । गान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमधैवताः । मध्यमस्य धैवतपञ्चमनि-

१. 'निपाद. सप्त च स्वरः' का. २. 'हि' इति का. पुस्तके नास्ति । ३. 'तस्य' का. ४. 'नवत्रयोदशश्रुत्यन्तरे तावन्योन्यसंवादिनौ' का. ५. का. पुस्तके तु 'पङ्कज-मध्यमौ पङ्कजपञ्चमौ' इत्यादि वर्तते । ६. 'गान्धारनिपादौ' का. ७. 'ते तेषां विंश-तिस्वरमन्तरम् ।' का. ८. 'हि' इति का. पुस्तके नास्ति ।

पादाः । पञ्चमस्य धैवतपङ्क्तौ । धैवतस्य पङ्क्तमध्यमपञ्चमाः पङ्क्तग्रामे ।
मध्यमग्रामेऽपि मध्यमस्य पञ्चमधैवतनिपादाः । पञ्चमस्यर्षभपङ्क्तगान्धाराः ।
धैवतस्य पङ्क्तर्षभगान्धाराः । निपादस्य पङ्क्तर्षभगान्धाराः । वदनाद्वादी
संवर्दनात्संवादी विवदनाद्विवाद्यनुवदनादनुवादीति । एतेषां च स्वराणां
न्यूनाधिकत्वं तन्नीवादनदण्डेन्द्रियवैगुण्यादुपजायते । स्वराविधानमेतच्चतुः-
प्रकारमिति ।

अथ ग्रामौ—पङ्क्तग्रामो मध्यमग्रामश्चेति । तत्र वा द्वाविंशतिश्रुतयः ।
यथा—

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रस्त्रिस एव च ।

द्वे चतस्रश्च पङ्क्तारूपे ग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ॥ २५ ॥

मध्यमग्रामे तु श्रुत्यपरुष्टः पञ्चमः कार्यः । पञ्चमश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा
यदन्तरं मार्दवादायतत्वाद्वा तत्प्रमाणश्रुतिः । निदर्शनं त्वांसामभिष्याख्या-
स्वामः । यथा—द्वे धीणे तुल्यप्रमाणतद्गुणवादनदण्डमूर्च्छने पङ्क्तग्रामाश्रिते
कार्ये । तयोरेकैतरस्यां मध्यमग्रामिकीं कृत्वा पञ्चमस्यापकर्षे श्रुतिं तामेव
पञ्चमवशीत्पङ्क्तग्रामिकीं कुर्यात् । एवं श्रुतिरपरुष्टा भवति । पुनरपि
तद्वैदेवापकर्षाद्गान्धारनिर्षादवन्तावितरस्यां धैवतर्षभौ प्रविशतो द्विश्रुत्यधिक-
त्वात् । पुनस्तद्वैदेवापकर्षाद्धैवतर्षभावितरस्यां पञ्चमपङ्क्तौ प्रविशतः श्रुत्यधि-
कत्वात् । तद्वत्पुनरपरुष्टायां तस्यां पञ्चममध्यमपङ्क्ता इतरस्यां मध्यमगा-

१. 'धैवतनिपादो' का. २. 'श्रवणमध्यमपञ्चमाः' का. ३. 'संवादादनुवादी
विवादिवादिवादी, अनुवादादनुवादी' का. ४. 'इति' इति नास्ति का. पुन्यके.
५. 'एतेषां स्वराणां मूर्च्छनाधिकारत्वं तु तद्गुणवादनदण्डेन्द्रियवैगुण्यादुपजायते ।' इति
का. ६. इत्येतास्वराविधानचतुर्विधम् ।' का. ७. 'क्षप द्वौ ग्रामौ पङ्क्तौ मध्यमधेति ।
तत्राभिधा द्वाविंशतिः श्रुतयः ।' इति का. ८. 'पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षादपकर्षाभ्यां' का.
९. 'तत्र' का. १०. 'च तमभिन्वाहनाम्यमः' का. ११. 'तदनुवादन' का.
१२. 'श्रुत्युत्कर्षे' का. १३. 'तयोरेकैतरी' का. १४. 'कुर्यात्' का. १५. 'पञ्चमस्य
श्रुत्यधिकत्वात्' का. १६. 'तद्वैदेवापकर्षात्' का. १७. 'निर्षादविति' का. १८. 'दि'
इति का. पुन्यके मणि । १९. 'तदेव' का. २०. 'मध्यममध्यमपङ्क्तारपन्तः' का.

न्धारनिपादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति चतुःश्रुत्यधिकत्वात् । एवमनेन श्रुतिनिदर्शनेन
द्वैग्रामिकयो द्वाविंशतिश्रुतयः प्रत्यवगन्तव्याः ।

अत्र श्लोका भवन्ति—

पङ्कजश्चतुःश्रुतिर्ज्ञेय ऋषभलिश्रुतिस्तथैव ।

द्विश्रुतिश्चैवै गान्धारो मध्यमश्च चतुःश्रुतिः ॥ २६ ॥

चतुःश्रुतिः पञ्चमः स्याद्द्वैर्वतलिश्रुतिस्तथा ।

निपादो द्विश्रुतिश्चैव पङ्कजग्रामे भवन्ति हि ॥ २७ ॥

चतुःश्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यमः पञ्चमः पुनः ।

त्रिश्रुतिर्ष्वेतस्तु स्याच्चतुःश्रुतिक एव हि ॥ २८ ॥

निपादपङ्कजौ विज्ञेयौ द्विचतुःश्रुतिसंभवौ ।

ऋषभलिश्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥ २९ ॥

अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

अथ मूर्च्छना.—द्वैग्रामिकयश्चतुर्दश । यथा—

आदावुत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।

चतुर्थी शुद्धपङ्कजा च पञ्चमी मत्सरीकृता ॥ ३० ॥

अश्वक्रान्ता तैथा षष्ठी सप्तमी चाभिरुद्धता ।

पङ्कजग्रामाश्रिता ह्येतां विज्ञेयाः सप्त मूर्च्छनाः ॥ ३१ ॥

आसां पङ्कजनिपादधैवतपञ्चमध्यमगान्धारर्षभौघाः स्वरा इति ।

अथ मध्यमग्रामे—

सौवीरी हरिणाश्वार्थं स्यात्कलोपनता तथा ।

शुद्धमध्या तथा चैव मार्गी स्यात्पौरवी तथा ॥ ३२ ॥

१. 'श्रुतिदर्शनविधानेन' का. २. 'द्वाविंशा' श्रुतयः' का. ३. 'भवन्ति' इति का. पुल्लके नास्ति । ४. 'स्यूतः' का. ५. 'अपि' का. ६. 'त्रिश्रुतिर्ष्वेतस्तथा' का. ७. 'द्विश्रुतिस्तु निपादः स्यात्' का. ८. 'स्वगन्तरे' का. ९. 'च' का. १०. 'तद्यथा' का. ११. 'आद्यो ह्युत्तरमन्द्रा' का. १२. 'तु षष्ठी स्यात्' का. १३. 'हि' इति नास्ति का. १४. 'गान्धारर्षभा. पङ्कजग्रामे' का. १५. 'मध्यमग्रामे तु' का. १६. 'च' का. १७. 'चतुर्थी शुद्धमध्या तु मार्गी पौरवी तथा' का.

हृष्यका चेति विज्ञेया सप्तमी द्विजसत्तमाः ।

मध्यमग्रामजा ह्येता विज्ञेयाः सप्त मूर्च्छनाः ॥ ३३ ॥

आसां मध्यमगान्धारर्षभपङ्कजनिपादधैवतपञ्चमा आनुपूर्वाद्याः स्वराः ।
तत्र पङ्कजग्रामे—पङ्कजेनोत्तरमन्द्रा, निपादेन रजनी, धैवतेनोत्तरायता,
पञ्चमेन शुद्धपङ्का, मध्यमेन मत्सरीकृता, गान्धारेणाश्वक्रान्ता, ऋषभेणा-
भिरुद्धता, इति ।

अथ मध्यमग्रामे—मध्यमेन सौवीरी, गान्धारेण हरिणाश्वा, ऋषभेण
कलोपनता, पङ्कजेन शुद्धमध्यमा, निपादेन मार्गी, धैवतेन पौरवी, पञ्चमेन
हृष्यका, इति । एवमेताः प्रक्रमयुक्ताः पूर्णाः पाडवौडवितीकृताः साधार-
णकृताश्चेति चतुर्विंशत्युद्देश मूर्च्छनाः ।

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनास्त्वभिसंज्ञिताः ।

सैत्पञ्चकस्वरास्तासां पाडवौडविताः स्मृताः ॥ ३४ ॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलंकृताः ।

अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥ ३५ ॥

द्विविधैकमूर्च्छनासिद्धिः । तत्र—द्विश्रुतिप्रकर्षाद्द्वैवतीकृते गान्धारे
मूर्च्छनाग्रामयोरन्यत्रै पङ्कजग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि धैवतमार्दवाग्निपादोत्कर्षा-
द्द्वैविध्यं भवति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्वाच्च संज्ञान्यत्वम् । चर्तुःश्रुतिकमन्तरं
पञ्चमधैवतयोः । तद्वद्गान्धारोत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमेव भवति । शेषाद्यापि मध्य-
मपञ्चमधैवतनिपादपङ्कजर्षभा मध्यमादित्वं प्राप्नुवन्ति । तुल्यश्रुत्यन्तरत्वात् ।
अन्तरनिदर्शनमपि श्रुतिनिदर्शने प्रोक्तम् ।

१. 'रेव' का. २. 'आनुपूर्वाद्यः स्वरा' इति का. पुस्तके नास्ति । ३. 'एवमेताः
क्रमयुक्ताः पदपञ्चसत् स्वराः स्मृताः । पाडवौडवितीकृता पूर्णासाधारणकृताश्चेति
चतुर्विंशत्युद्देश मूर्च्छनाः ।' का. ४. 'पदपञ्चकस्वरास्तासां पाडवौडवितीकृताः ।'
का. ५. 'अन्तरस्वरम् । तद्वद्गान्धारोत्कर्षाद्द्वैविध्यं भवति ।' का. ६. 'संज्ञान्य-
त्वम् ।' का. ७. 'संज्ञान्य-त्वं' का. पुस्तके
नास्ति । ८. 'श्रुत्यन्तरं पञ्चमधैवतयोस्तद्वत् गान्धारोत्कर्षाच्चतुःश्रुतिकमन्तरं
भवति ।' इति का. ९. 'अन्तरदर्शनमपि' का.

तत्र मूर्च्छनासंश्रितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्र—एकोनपञ्चाशत्पदस्वराः, पञ्चत्रिंशत्पञ्चस्वराः । लक्षणं तु पदस्वैराणां सप्तविधम् । यथा—पङ्जर्पम-पञ्चमनिपादहीनाश्चत्वारस्तानाः पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु पङ्जर्पमगान्धारहीनास्त्रयस्तानाः । एवमेते सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकोनपञ्चाशत्तानाः । पञ्चस्वराणां तु पञ्चविधमेव लक्षणम् । यथा—पङ्जपञ्चमहीना ऋषभपञ्चमहिना गान्धारनिपादर्वद्धीना इति त्रयस्तानाः पङ्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु गान्धारनिपादवद्धीना ऋषभधैवतहीनाविति द्वौ तानौ । एवं पञ्च स्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः पञ्चत्रिंशद्भवन्ति । पङ्जग्रामे एकविंशतिर्मध्यमग्रामे चतुर्दश । एवमेत एकत्र गम्यमानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति । द्विविधां तानक्रिया तद्व्याम्—प्रवेशो निग्रहश्च । अत्र—प्रवेशो नामधरस्वरप्रकर्षनादुत्तरमार्दवाच्च निग्रहश्चासंस्पर्शः । मध्यमस्वरासंस्पर्शः । मध्यमस्वरेण तु वैपेन मूर्च्छनानिर्देशो भवत्यनाशित्वात् । मध्यमस्वरस्य निग्रहः प्रवेशो वा । इत्थं प्रयोक्तुः श्रोतुः सुखार्थं तानमूर्च्छनात्त्वम् । मूर्च्छनाप्रयोजनमपि स्थानप्राप्त्यर्थः । स्थानं तु त्रिविधं पूर्वोक्तलक्षणं काकुविधाविति ।

साधारणविधिमिदानीं वक्ष्यामः । तत्र—साधारणं नामान्तरस्वरता । कस्मात् । द्वयोरन्तरे योऽर्थो भवति साधारणः । यथात्वंन्तरे—

छायासु भवति शीतं प्रखेदो भवति चातपस्वस्य ।

न च नागतो वसन्तो न च निःशेषः शिशिरकालः ॥ ३६ ॥

इति कालसाधारणता ।

१. 'मूर्च्छनास्ताना.' का. २. 'षाडवाना' का. ३. 'ऋषभनिपादपञ्चमहीनाधत्वारस्ताना. पङ्जग्रामे' का. ४. 'हीनाप्रयाः' का. ५. 'एवमेतेऽपि पाडवा समूर्च्छनासु' का. ६. 'गान्धारनिपादहीनाः' का. ७. 'पङ्जधैवतहीनी निपादगान्धारहीना इति द्वौ स्ता (ता ?) नाविति' का. ८. 'पञ्चस्वरासु सर्वासु' का. ९. 'पञ्चत्रिंशद्' का. १०. 'द्विविधास्तानक्रिया' का. ११. 'तत्र' का. १२. 'निग्रहस्वरसंस्पर्श.' का. १३. 'इत्थं' इति नास्ति का. पुस्तके. १४. 'प्रयोक्तुः श्रोतुः सुखार्थं' का. १५. 'मूर्च्छना' इति नास्ति का. पुस्तके. १६. 'स्थानप्राप्तिः' का. १७. 'काकुविधाने' का. १८. 'द्वयोरन्तरस्थं तत्र साधारणम्' का. १९. 'इति कालसाधारणः' का.

द्वे साधारणे—स्वरसाधारणं जातिसाधारणं चेति । स्वरसाधारणं काकलयन्तरस्वरौ । तत्र—द्विश्रुतिभर्कपनात्त्रिपादवान्काकलीसंज्ञो निपादः, न पङ्कजः । द्वाभ्यामन्तरस्वरत्वात् । साधारणत्वं प्रतिपद्यते । एवं गान्धारोऽप्यन्तरस्वरसंज्ञो गान्धारो न मध्यमः । तयोरन्तरस्वरत्वात् । अत एव स्वरसाधारणम् । कं(त !)सात् निपादः काकलीसंज्ञः । कलत्वात्काकली क(कृ !)ष्टत्वाद्वातिसौक्ष्म्यादथवा काक्षित्वात् । उभयसंबन्धोत्काकलीसंज्ञा । यथा—पण्णां रसानां मध्ये लवणः क्षारसंज्ञः, एवं निपादः कार्कलीसंज्ञो गान्धारान्तरसंज्ञो भवति ।

जातिसाधारणमेकांशानीं विशेषाज्जातीनां तु समवायात् । प्रत्यक्षेण संज्ञा इति । स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैत्रागिक्यम् । कलात् । पङ्कजप्रामे पङ्कजसाधारणं मध्यमप्रामे मध्यमसाधारणम् । साधारणोऽत्र स्वरविशेष इति पङ्कजसाधारणम् । एवं मध्यमप्रामेऽपि साधारणत्वम् । अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्कैशिकमिति नाम निष्पद्यते । एवं स्वरसाधारणम् । अन्याल्पनिपादगान्धारानु जातिषु प्रयोगः ।

अत्र श्लोकी—

अन्तरस्वरसंयोगो नित्यमारोहिसंश्रयः ।

कैर्यैः स्वरपविशेषेण नावरोही कदाचन ॥ ३७ ॥

क्रियमानोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहूः ।

जातिरागं क्षुर्नि नैव नश्यन्ते त्वन्तरस्वराः ॥ ३८ ॥

अतीरिदानीं वक्ष्यामः—

स्वरसाधारणगतास्त्रिंशो ज्ञेयास्तु जातयः ।
 मध्यमा पञ्चमी चैव षड्जमध्या तथैव च ॥ ३९ ॥
 आसामङ्गास्तु विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।
 यथा[स्वं दुर्बलतरा] व्यक्ता सा पञ्चमी तथा ॥ ४० ॥
 जातयोऽष्टादशेत्येव पूर्वं या गदिता मया ।
 तास्त्वहं वर्तयिष्यामि न्यासा(सो ?)पन्याससंयुताः ॥ ४१ ॥
 षोड्जी चैवार्पमी चैव धैवती सनिपादिनी ।
 षड्जोदीच्यवती चैव तथा वै षड्जकैशिकी ॥ ४२ ॥
 षड्जमध्या तथा चैव षड्जग्रामसमाश्रया ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ४३ ॥
 गान्धारी मध्यमा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 पञ्चमी रक्तगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥ ४४ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 कर्मारवी च विज्ञेया तथान्ध्री कैशिकी तथा ॥ ४५ ॥
 एतासामष्टादशानां सप्त स्वरारूपाः । तच्चै द्विविधाः—शुद्धा विकृताश्च ।

१. 'अङ्गाणि' का. २. 'दुर्बलतरा' का. ३. का. पुस्तके पद्यमिदमन्तिमम् ।
 ४. का. पुस्तके—

'षड्जर्षमी धैवती च नैपावी च तथा परा ।
 षड्जोदीच्यवती षड्जकैशिकी षड्जमध्यमा ।
 षड्जग्रामाश्रया क्वेता विज्ञेया सप्त जातयः ।

५ का. पुस्तके तु—

'गान्धारी रक्तगान्धारी गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 मध्यमोदीच्यवा चैवं मध्यमा पञ्चमी तथा ।
 गान्धारपञ्चमी चान्ध्री नन्दयन्ती तथा परा ।
 कर्मारवी कैशिकी च होयास्त्वेकादशापरा ।
 जातयोऽष्टादशेत्येव या पूर्वं गदिता मया ।
 तास्त्वहं सप्रवक्ष्यामि न्यासोपन्याससंयुताः ।
 इति श्लोकद्वयस्थाने श्लोकत्रयी ।

६. सप्त स्वरनामधेया सप्तस्वराः । ७. जातयोद्विविधाः ।

तत्र शुद्धाः—पङ्कजग्रामे पाङ्जा(जी?)आर्षमी धैवती निपादवती च ।
गान्धारी मध्यमा पञ्चमी चेति मध्यमग्रामे । शुद्धा अन्यूनस्वराः स्वरांशग्रह-
न्यासाः । ऐषामन्यतमेन द्वाभ्यां बहुभिर्वापि लक्षणैर्विक्रियामुपगता न्यासवर्ज
विकृतसंज्ञा भवन्ति । तेन ता एव शुद्धास्ता एव च विकृताः । न्यासविधाव-
प्यासां मन्द्रो नियमाद्भवति शुद्धासु विकृतास्वनियमात् । तत्रैकादश
संसर्गाजा विकृताः । परस्परं संयोगादेकादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

ता एव शुद्धविकृता भवन्ति चैकादशान्यास्तु ॥ ४६ ॥

तासां या निर्वृत्ता स्वरेष्वथांशेषु जातिषु च जातिः ।

तां वक्ष्यामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥ ४७ ॥

स्यात्पङ्कजमध्यमाभ्यां निर्वृत्ता पङ्कजमध्यमा जातिः ।

गान्धारीपाङ्जीभ्यां संयोगात्पङ्कजकैशिकी वापि ॥ ४८ ॥

पाङ्जीगान्धारीभ्यां धैवत्याश्चापि या विनिष्पन्ना ।

संसर्गाद्विज्ञेया सा पङ्कोदीच्यवा जातिः ॥ ४९ ॥

पाङ्जी गान्धारी पञ्चमी तथा धैवती च खलु जातिः ।

१. 'सधैवती' का. २. 'च' इति नास्ति क. पुस्तके. ३. 'चेति' इति नास्ति क.
पुस्तके. ४. 'एभ्यो' का. ५. 'तेन ता.' इत्यादि पङ्क्तिर्नास्ति का. पुस्तके. ६. 'जात-
सोऽधिकृता ।' का. ७. एतदर्थं का. पुस्तके नास्ति । ८. 'संसर्गाद्वा विज्ञेया' का.

९. 'पङ्कजगान्धारीभ्यां संभूता पङ्कजकैशिकी जातिः ।

पाङ्जी गान्धारीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमायाश्च ।

गान्धारोदीच्यवा स्यात् निर्वृत्तो नामतो जातिः ।

गान्धारीपञ्चमीभ्यां धैवत्याश्चापि मध्यमाया वा ।

निर्वृत्ता या जातिः सा मध्योदीच्यवानाम्ना ।

गान्धारीपञ्चमीभ्यां नैपाटीमध्यमाभ्यां च ।

रज्जुगान्धारी नामजातिः स्याच्चतसृभिस्त्राभिः ।

गान्धारीपाङ्जाभ्यां संसर्गाज्जायते चान्धी ।

गान्धारीपञ्चमीभ्यामार्षमीभ्यां चैव नन्दयन्ती तु ।

गान्धारीपञ्चमीभ्यां जाता गान्धारी पञ्चमी जातिः ।

गान्धारोदीच्यवतीं जातिं निर्वर्तयन्त्येताः ॥ ५० ॥
 गान्धारपञ्चमाभ्यां मध्यमया विरचिता च धैवत्या ।
 जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सद्भिः सदा ज्ञेया ॥ ५१ ॥
 गान्धारीपञ्चमयोः सप्तम्याश्चैव रक्तगान्धारी ।
 गान्धार्यार्पणीभ्यामान्ध्री संजायते जातिः ॥ ५२ ॥
 योनिस्तु नन्दयन्त्यास्त्वार्पणी पञ्चमी सगान्धारी ।
 कर्मारवी निपादी सर्पणी पञ्चमी कुर्युः ॥ ५३ ॥
 गान्धारीपञ्चमयोर्योगाद्गान्धारपञ्चमी जातिः ।
 धैवत्यार्पणीभ्यां हीनां खलु कैशिकी कुर्युः ॥ ५४ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना विज्ञेयां जातयो बुधैः ।
 पृथग्लक्षणसंयुक्ता द्वैग्रामिक्यः स्वराश्रयाः ॥ ५५ ॥
 आभ्यश्चतस्रो नियमाज्ज्ञेयाः सप्तस्वरा बुधैः ।
 दश पञ्चस्वरा ज्ञेयाश्चतस्रश्चैव षट्स्वराः ॥ ५६ ॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव तथा चै पट्जकैशिकी ।
 कर्मारवी च सपूर्णास्त्र(र्णा त)था गान्धारपञ्चमी ॥ ५७ ॥
 पौड्जान्ध्री नन्दयन्ती च गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 चतस्रः षट्स्वरा शेषाः पञ्चवस्तुस्वरा दश ॥ ५८ ॥
 निपादिन्यार्पणी चैव धैवती षट्जमध्यमा ।
 पट्जोदीच्यवती चैव पञ्च षट्जाश्रिताः स्मृताः ॥ ५९ ॥
 गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा पञ्चमी तथा ।

नेपाद्यापणीभ्या पद्यम्याश्चैव सप्तर्गात् ।

कर्मारवी नाम्ना जाति पूर्णा हि भवति चेयम् ।

धैवत्यार्पणीभ्या पद्यायाः कैशिकी कुर्युः ॥'

एवं पाठः क. पुस्तके.

१. ज्ञेया ह्येतास्तु जातय 'का. २. 'वै'का. ३. 'सपूर्णा तथा'का. ४. 'पट्जान्ध्री'
 इत्याधारभ्य 'षट्जाश्रिता स्मृता' इति पर्यन्तं का. पुस्तके नास्ति । ५. 'तथैव रक्त-
 गान्धारी' का.

कैशिकी चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ६० ॥
 यौस्ताः पञ्चस्वराः प्रोक्ता याश्चैताः पट्स्वराः स्मृताः ।
 कदाचिदौडवीभूताः कदाचित्पाडवीकृताः ॥ ६१ ॥
 पड्जग्रामे तु संपूर्णा विज्ञेया पड्जकैशिकी ।
 पट्स्वरा चैव विज्ञेया पाड्जी वै गानयोक्तृभिः ॥ ६२ ॥
 संपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कर्मारवी बुधैः ।
 गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ॥ ६३ ॥
 पुनश्च पट्स्वरा ज्ञेया गान्धारोदीच्यवा बुधैः ।
 आन्धी च नन्दयन्ती च मध्यमग्रामसंश्रयाः ॥ ६४ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया द्वैग्रामिक्यश्च जातयः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासामंशविकल्पनम् ॥ ६५ ॥
 पट्स्वरी सप्तमे त्वंशे नेप्यते पड्जमध्यमा ।
 संवादिलोपाद्गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ॥ ६६ ॥
 गान्धारीरक्तगान्धारीकैशिकीनां तु पञ्चमः ।
 पाण्डजायां चैव गान्धारमनंशं विद्धि पाडवे ॥ ६७ ॥

१. 'कौशिकी चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रया ।' का. २. इतोऽपि का. पुस्तके—

'भार्षमी धैवती चैव नैपादी पड्जमध्यमा ।

पड्जोदीच्यवती चैव पड्जग्रामसमाश्रया ॥'

इति पद्यं 'निपादिन्यार्षमी' इत्यादिपद्यस्थाने वर्तते ।

३. का. पुस्तके तु—

'पञ्चस्वरा दशैताश्च जातयो नित्यमेव हि ।

गान्धारोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ॥

मध्यमग्रामसंभूता पट् स्वरास्त्रिस्त एव च ।'

इत्यादि सार्धं पद्यं पद्यार्धस्यास्य स्थाने वर्तते ।

५. 'पद्यमम्' का. १०. पद्यार्धद्वयस्थाने का. पुस्तके—

'पाडवे धैवतो नास्ति पड्जोदीच्यवियोगता ।' इदं पद्यार्धम् ।

पङ्जोदीर्च्यवत्याश्चैव धैवतांशो न पाडवम् ।

संवादिलोपात्सप्तैताः पाट्स्वर्ये तु विवर्जिताः ॥ ६८ ॥

गान्धारीरक्तगान्धार्योः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

सप्तमश्चैव विज्ञेया येषु चौडवितं भवेत् ॥ ६९ ॥

द्वौ षड्जमध्यमांशौ तु गान्धारोऽथ निपादवान् ।

ऋषभश्चैव पञ्चम्यां कैशिक्यां चैव धैवतः ॥ ७० ॥

एवं हि द्वादशैते स्युर्वर्ज्याः पञ्चसुरे सदा ।

तास्वनौडविता नित्यं कर्तव्या जातयो बुधैः ॥ ७१ ॥

सर्वस्वराणां नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु ।

न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन ॥ ७२ ॥

सप्तस्वराणां प्रवरो ह्यर्नाशी चैव मध्यमः ।

गान्धर्वकरूपे विहितः सामगौरपि मध्यमः ॥ ७३ ॥

दशविधं ज्ञातिलक्षणम्—

ग्रहांशौ तारमन्द्रौ च न्यासोपन्यास एव च ।

अल्पत्वं च बहुत्वं च पाडवौडविते तथा ॥ ७४ ॥

अथ ग्रहाः—

ग्रहास्तु सर्वजातीनामंशैवत्परिकीर्तिताः ।

यः प्रवृत्तौ भवेदंशः सोऽशौ ग्रहविकल्पितः ॥ ७५ ॥

१. 'सप्तैते' का. २. 'गान्धार्यौ' का. ३. 'सनिपादाथ विज्ञेया येषु नोडुविते श्मे ।' का. ४. 'मध्यमांशेषु' का. ५. 'पञ्चम्या.' का. ६. 'कैशिक्याश्चैव धैवत.' का. ७. 'च' का. ८. 'द्वादशै वैते' का. ९. 'सर्वस्वराणां विहितो विनाशस्त्वथ जातिषु ।' का. १०. 'मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।' का. ११. 'सप्त-स्वराणां' का. १२. 'ह्यविनाशी तु मध्यम.' का. १३. 'ऽभिमतः' का. १४. 'साम-गैश्च महर्षिभि.' का. १५. 'दशविधजातिलक्षणम्' का. १६. 'ग्रहस्तु' का. १७. 'अथ एव हि कीर्तितः' का. १८. 'यत् प्रवृत्तौ भवेद्ग्रहानम्' का.

तत्रांशो नाम—

रौगश्च यस्मिन्वसति यस्माच्चैव प्रवर्तते ।

[तेन वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ।]

मन्द्रतारविषया च पञ्चस्वरपरा गतिः ॥ ७६ ॥

अनेकस्वरसंयोगे (गो !) योऽत्यर्थमुपलभ्यते ।

अन्यश्च बलिनो यस्य संवादी चानुवाद्यपि ॥ ७७ ॥

ग्रहापन्यासविन्यासन्याससंन्यासगोचरः ।

परिचा(वा ?)र्यं खिंतौ यस्तु सौंऽर्गः स्याद्दशलक्षणः ॥ ७८ ॥

पञ्चस्वरपरा तारगतिः । यथा—

अंशाचारगतिं विन्यादाचतुर्थस्वरादिह ।

आपद्यमात्पद्यमाद्वा नातः परमिहेष्यते ॥ ७९ ॥

त्रिविधा मन्द्रगतिः—अंशपरा न्यासपरापन्यासपरा चेति ।

मन्द्रस्त्वंशपरो नास्ति न्यासे तु द्वौ व्यवस्थितौ ।

गान्धारे न्यासलिङ्गे तु दृष्टमृपमभैवतम् ॥ ८० ॥

अथ न्यासः—एकविंशतिविधो ह्यङ्गसमाप्तौ । तद्द्वयपन्यासोऽप्यङ्गमध्ये
पद्पद्याशस्तंस्वयः । यथा—

न्यासो ह्यङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिविधो विधातव्यः ।

पद्पद्याशस्तंस्वयोऽङ्गमध्येऽपन्यास एव स्यात् ॥ ८१ ॥

द्विविधमल्पत्वम्—लघुनादनभ्यासाद्य । तत्र पाड्यौडवित्करणत्वमंशानां
गीतानामन्तरमार्गमुपगतानां स्वराणां लघुनादनभ्यासाद्य सहृदुधारणं यथा-
जातिः । तद्दृष्टुत्वमल्पत्वविपर्ययाद्विविधमेवान्येषामपि बलिनां संचारः ।

१. 'दस्मिन् वसति रागसु' का. २. का. पुरुषे तु—

'तेन वै तारमन्द्राणां योऽत्यर्थमुपलभ्यते ।' इत्यधिकमत्र ।

३. 'मन्द्रं च तारविषया । का. ४. 'अनेकस्वरसंयोगे' का. ५. 'अन्यश्च' का.

६. 'ग्रहापन्यासविन्यासविन्याससंन्यासगोचरः ।' का. ७. 'परिचा' का. ८. 'सौंऽर्गोः'

का. ९. 'पञ्चस्वरपरागतिः' इत्यारभ्य 'दृष्टमृपमभैवतम्' इति पर्यन्तं पाठः का.
पुरुषे कश्चि ।

अल्पत्वे च बहुत्वे च तथा पूर्वविनिश्चयात् ।

जातिस्वरैस्तु नित्यं स्याज्जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ८२ ॥

संचारोऽशबलस्थानामल्पत्वं दुर्बलासु च ।

द्विविधान्तरमार्गस्तु जातीनां व्यक्तिकारकः ॥ ८३ ॥

पट्स्वरं पाडवितं चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशत्प्रकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथाजात्यंशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं त्वस्य ॥ ८४ ॥

पट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति ह्रस्वकृष्टध्रुवास्वथ ॥ ८५ ॥

द्वैभ्रामिकीनां जातीनां सर्वाणामपि नित्यशः ।

त्रिपष्टिंशा विज्ञेयास्तासां चैव तथा महाः ॥ ८६ ॥

अंशप्रहानिदानीं व्याख्यास्यामः । तत्र—

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ।

तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽशो ग्रहस्तथा ॥ ८७ ॥

धैवत्याश्च तथैवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्पणौ ।

पञ्चम्यास्तु ग्रहावंशौ भवतः पञ्चमर्पणौ ।

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पद्ममध्यमौ ॥ ८८ ॥

और्ध्व्यां तु निपादस्तु तथा चर्पणधैवतौ ।

निपादां च निपादस्तु गान्धारश्चर्पणस्तथा ॥ ८९ ॥

तथा च पद्मकैशिक्यां पद्मगान्धारपञ्चमाः ।

तिसृणामपि जातीनां ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः ॥ ९० ॥

पद्मश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।

१. 'अंशात्रिपष्टिः' का. २. 'अंशग्रहविधिनिदानीं वक्ष्यामः' का. ३. 'तत्र' इति का. पुस्तके नास्ति ४. 'स्मृतः' का. ५. 'आर्ध्वभ्यां तथैवांशा निपादपंभधैवताः ।' का. ६. 'निपादिन्या निपादस्तु' का. ७. 'अंशाश्च पद्मकैशिक्याः' का.

पङ्जोदीच्यवतीजातेर्ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः ॥ ९१ ॥
 पञ्चमेनर्पमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
 कर्मरन्व्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ॥ ९२ ॥
 गान्धारश्चर्पमश्चैव पञ्चमोऽथ निपादवान् ।
 चत्वारोऽशा भवन्त्यान्ध्या ग्रहाश्चैते तथैव हि ॥ ९३ ॥
 ऋषभश्चैव पङ्जश्च मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 मध्यमाया ग्रहो ज्ञेया अंशाश्चैव सधैवताः ॥ ९४ ॥
 निपादपङ्जगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 गान्धारीरक्तगान्धारयोर्ग्रहांशाः परिकीर्तिताः ॥ ९५ ॥
 पौ(प ?)ङ्जाया पङ्जगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 धैवतश्चा(स्या ?)पि विज्ञेया ग्रहाश्चांशाः प्रकीर्तिताः ॥ ९६ ॥
 कैशिक्या चर्पमहीना ग्रहांशाः पद्वराः स्मृताः ।
 सर्वस्वग्रहांशाश्च विज्ञेयाः पङ्जमध्यमाः ॥ ९७ ॥
 एवं त्रिषष्टिविज्ञेयाः ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ।
 अंशवच्च ग्रहास्त्वासां सर्वासामेव नित्यशः ॥ ९८ ॥
 सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गर्भौः स्मृताः ।
 सर्वथा चैव विज्ञेया वर्धमानस्वरी यथा ॥ ९९ ॥
 एकस्वरो द्विस्वश्च त्रिस्वरोऽथ चतुःस्वरः ।

१. 'अशमहास्तु चत्वारः पङ्जोदीच्यवतीधिता.' का. २. 'कर्मरन्व्यास्तधैवांशाश्च-
 स्वारः संप्रकीर्तिताः ।' का. ३. 'निपादः पञ्चमस्तथा' का. ४. एतदर्ध का. पुस्तके
 नास्ति । ५. 'ग्रहास्त्वंशा धैवतश्च प्रकीर्तिताः ।' का. ६. पञ्चमेतत् का. पुस्तके 'पङ्जाया
 पङ्जगान्धारौ' इति श्लोकस्यापि वर्तते । ७. 'निपादपङ्जगान्धारौ' का. ८. 'ग्रहांशास्तु
 दुषेः स्मृताः' का. ९. 'पङ्जायाः' का. १०. 'धैवतस्वापि' का. ११. का.
 पुस्तके तु—

'वर्जितर्पमयोगास्तु वैशिष्यंशाः पदेव तु ।

स्वारः षष्ठे च विज्ञेया पङ्जमध्यांशजा ग्रहाः ॥'

१२. 'ग्रहास्तासां' का. १३. 'गुणः स्मृतः' का. १४. 'स्वरास्तथा' का.

अल्पत्वे च बहुत्वे च तथा पूर्वविनिश्चयात् ।

जातिस्वरैस्तु नित्यं स्याज्जात्यल्पत्वं द्विधा च तत् ॥ ८२ ॥

संचारोऽशवलस्थानामल्पत्वं दुर्बलासु च ।

द्विविधान्तरमार्गस्तु जातीनां व्यक्तिकारकः ॥ ८३ ॥

पदस्वरं पाडवितं चतुर्दशविधं सप्तचत्वारिंशलक्षणकारम् । पूर्वोक्तविधानं यथाजात्यंशप्रकारैरिति ।

पञ्चस्वरमौडवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।

त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं त्वस्य ॥ ८४ ॥

पदस्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।

चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति ह्रस्वकृष्टध्रुवास्वथ ॥ ८५ ॥

द्वैग्रामिकीनां जातीनां सर्वासामपि नित्यशः ।

त्रिषष्टिंशा विज्ञेयास्तासां चैत्र तथा ग्रहाः ॥ ८६ ॥

अंशग्रहानिदानीं व्याख्यास्यामः । तत्र—

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तथैव च ।

तथा गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽशो ग्रहस्तथा ॥ ८७ ॥

धैवत्याश्च तथैवांशौ विज्ञेयौ धैवतर्षभौ ।

पञ्चम्यास्तु ग्रहावंशौ भवतः पञ्चमर्षभौ ।

गान्धारोदीच्यवायास्तु ग्रहांशौ पङ्कजमध्यमौ ॥ ८८ ॥

और्षभ्यां तु निषादस्तु तथा चर्षभधैवतौ ।

निषाद्यां च निषादस्तु गान्धारश्चर्षभस्तथा ॥ ८९ ॥

तथा च पङ्कजकैशिक्यां पङ्कजगान्धारपञ्चमाः ।

तिसृणामपि जातीनां ग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः ॥ ९० ॥

पङ्कजश्च मध्यमश्चैव निषादो धैवतस्तथा ।

१. 'अंशाद्विषष्टिः' फा. २. 'अंशग्रहविधिमिदानीं वक्ष्याम.' फा. ३. 'तत्र' इति फा. पुस्तके नास्ति ४. 'ह्यृतः' फा. ५. 'धैवत्याश्च तथैवांशा निषादर्षभधैवताः ।' फा. ६. 'निषादिन्या निषादस्तु' फा. ७. 'अंशाश्च पङ्कजकैशिक्याः' फा.

पङ्जोदीच्यवतीजातेग्रहास्त्वंशाश्च कीर्तिताः ॥ ९१ ॥
 पञ्चमेनर्षभश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
 कर्मरव्या बुधैरंशा ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ॥ ९२ ॥
 गान्धारश्चर्षभश्चैव पञ्चमोऽथ निपादवान् ।
 चत्वारोऽशा भवन्त्यान्ध्या ग्रहाश्चैते तथैव हि ॥ ९३ ॥
 ऋषभश्चैव पङ्जश्च मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 मध्यमाया ग्रहा ज्ञेया अंशाश्चैव सधैवताः ॥ ९४ ॥
 निपादपङ्जगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्योर्ग्रहांशाः परिकीर्तिताः ॥ ९५ ॥
 पौ(प ?)ङ्जाया पङ्जगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।
 धैवतश्चा(स्या ?)पि विज्ञेया ग्रहाश्चांशाः प्रकीर्तिताः ॥ ९६ ॥
 कैशिक्या चर्षभहीना ग्रहांशाः पद्वराः स्मृताः ।
 सर्वस्वग्रहांशाश्च विज्ञेयाः पङ्जमध्यमाः ॥ ९७ ॥
 एवं त्रिषष्टिविज्ञेयाः ग्रहाश्चांशाश्च जातिषु ।
 अंशवच्च ग्रहास्त्वासां सर्वासामेव नित्यशः ॥ ९८ ॥
 सर्वासामेव जातीनां त्रिजातिस्तु गणौः स्मृताः ।
 सर्वथा चैव विज्ञेया वर्धमानस्वरो यथा ॥ ९९ ॥
 एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽथ चतुःस्वरः ।

१. 'अंशग्रहास्तु चत्वारः पङ्जोदीच्यवतीर्तिताः' का. २. 'कर्मरव्यास्त्वधैवांशाध-
 त्वारः संप्रकीर्तिताः ।' का. ३. 'निपादः पञ्चमस्तथा' का. ४. एतदर्धं का. पुस्तके
 नास्ति । ५. 'ग्रहास्त्वंशा धैवतश्च प्रकीर्तिताः ।' का. ६. पञ्चमेतत् का. पुस्तके 'पङ्जाया
 पङ्जगान्धारौ' इति श्लोकस्यापि वर्तते । ७. 'निपादर्षभगान्धारा' का. ८. 'ग्रहांशास्तु
 बुधैः स्मृताः' का. ९. 'पङ्जायाः' का. १०. 'धैवतस्यापि' का. ११. का.
 पुस्तके तु—

वर्जितर्षभयोगास्तु कैशिक्यांशाः पदेव तु ।

स्वराः सर्वे च विज्ञेया पङ्जमप्यांशजा ग्रहाः ॥

१२. 'ग्रहास्त्वासां' का. १३. 'गुणः स्मृतः' का. १४. 'स्वरास्वरा' का.

आर्षम्यामृनिधा अंशा निपादी रिनिगास्त्रयः ॥ १०३ ॥
 सगपाः पङ्जकैशिक्यास्त्रिस्रोऽशकाः प्रकीर्तिताः ।
 चतुरंशा समनिधा पङ्जोदीच्यवती स्मृता ॥ १०४ ॥
 कर्मारवी रिपनिघैरान्ध्री रिपनिगः स्मृता ।
 सगमपधैः पाङ्जी स्यात्पञ्चभिश्चापि मध्यमा ॥ १०५ ॥
 सपरिमघैरंशैः स्याद्गान्धारी समगानिपैः ।
 तद्वत्स्याद्रक्तगान्धारी चतस्रोऽशैश्च पञ्चमिः ॥ १०६ ॥
 कैशिकी च पङ्शा स्यात्सगमपनिधैः स्मृता ।
 पङ्जमध्या तु सप्ताशा त्रिषष्टिरिति तेंऽशकाः ॥ १०७ ॥
 अंशकैः.....प्रीतिजाः ।
 आस्तां प्रयोगकाले तु पुरमाश्रावणाविधिः ॥ १०८ ॥
 मार्गैस्त्रिभिः प्रयोक्तव्यश्चित्रवार्तिकदक्षिणैः ।
 चतुर्भिर्गीतिभिश्च स्यान्मागध्यादिभिरेव च ॥ १०९ ॥
 पूर्वरङ्गे कृते शुद्धे काण्डिकाश्रावणाविधिः ।
 आसारितानि पश्चाच्च ततो जात्यंशजल्पनम् ॥ ११० ॥
 खराणामङ्गहारैः स्यात्पदेष्वभिनयक्रमैः ।
 वर्धमापमौघिता (१)..... ॥ १११ ॥
 अंशाः स्युः पञ्च पाङ्जाया निपादर्पभर्वाङ्गिताः ।
 अपन्यासो भवत्यत्र गान्धारः पञ्चमस्तथा ॥ ११२ ॥
 न्यासश्चात्र भवेत्पङ्जो लोप्यः सप्तम एव तु ।
 पाङ्गं सप्तगोपेतमल्पौ वै सप्तमर्षभौ ॥ ११३ ॥
 पङ्जगान्धारसचारस्तथा धैवतपङ्जयोः ।
 गान्धारस्य चै वाहुस्यं त्वत्र कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ ११४ ॥
 आर्षम्यां तु भवन्त्यंशा धैवतर्षभसप्तमाः ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्च ऋषभः स्मृतः ॥ ११५ ॥

१-२ एतत्पदार्थद्वयस्थानेऽर्षभेत्—'न्यास सर्वं उपन्यासो स्यात्ता गान्धारपञ्चमौ ।'
 ता. पुस्तके ३. 'तु' का. ४. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि न्यासोपन्यासकल्पनम् ।' का.

अल्पत्वं च विशेषेण भवेत्पाडवकारिणः ।
 लङ्घनं पञ्चमस्यैव स्यादारोहणसंश्रयात् ॥ ११६ ॥
 पदस्वरं सप्तमहीनं पञ्चस्वर्ये च पञ्चमैः ।
 विवादिनां स्वराणां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ ११७ ॥
 धैवत्यां धैवतर्षभावंशौ न्यासः स्याद्धैवतः ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र धैवतर्षभमध्यमाः ॥ ११८ ॥
 षड्जपञ्चमहीनं च पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 पञ्चमेन विना चैव पाडवं परिकीर्तितम् ॥ ११९ ॥
 औरोहिणौ च तौ कार्यौ लङ्घनीयौ तथैव च ।
 निपादश्चर्षभश्चैव गान्धारो बलवांस्तथा ॥ १२० ॥
 निपादिन्यां निपादोऽशा गान्धारस्त्वर्षभः स्मृतः ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवात्र सप्तमः ॥ १२१ ॥
 धैवत्या इव कर्तव्यौ पाडवौडविते तथा ।
 तद्वच्च लङ्घनीयौ तु बलवन्तौ तथैव च ॥ १२२ ॥
 अंशास्तु षड्जकैशिक्यां षड्जगान्धारपञ्चमाः ।
 अपन्यासा भवन्त्यत्र षड्जसप्तमपञ्चमाः १२३ ॥
 गान्धारश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
 दौर्बल्यं चात्र कर्तव्यं धैवतस्पर्षभस्य च ॥ १२४ ॥
 षड्जश्च मध्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
 स्युः षड्जोदीच्यवत्पंशा न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥ १२५ ॥
 अपन्यासो भवत्यस्या धैवतः षड्ज एव च ।
 परंस्परमिहांशानां संचारश्च विधीयते ॥ १२६ ॥

१. 'सप्तमहीने' का. २. 'षड्जम्' का. ३. 'धैवत्या धैवतो न्यासः स्यादशौ धैवतर्षभौ ।' का. ४. श्लोकार्थमेतत् का. पुस्तके नास्ति । ५. 'औरोहिणौ च कर्तव्यौ लङ्घनीयौ धैवतर्षभौ ।' का. ६. इत प्रभृति सार्धं श्लोकचतुष्टयं का. पुस्तके नास्त्येव । ७. 'स्मृत' का. ८. 'न्यासो मध्यम इष्यते' का. ९. 'अपन्यासाविद् स्यातां धैवतर्षभ एव च ।' का. १०. 'परस्परंशांशानुगमो गान्धारोऽनुपमो भवेत् ।' का.

पञ्चमर्षमहीनं तु पञ्चस्वर्यं तु तत्र वै ।
 ऋषभः पाडवे हीनो गान्धारश्च बली भवेत् ॥ १२७ ॥
 सर्वेऽर्शाः पद्मजमध्याया अपन्यासास्त एव च ।
 पद्मजो वा मध्यमो वापि न्यासः कार्यः प्रयोक्तृभिः ॥ १२८ ॥
 गान्धारसप्तमोपेतं पञ्चस्वर्यं तु तत्र वै ।
 पाडवं सप्तमोपेतं चात्र कार्यं प्रयोगतः ॥ १२९ ॥
 सर्वस्वराणां संचार इष्टस्वरां प्रयोक्तृभिः ।
 पद्मजग्रामाश्रयां ह्येता विज्ञेयाः सप्त जातयः ॥ १३० ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रिताः ।
 गान्धार्याः पञ्च स्युरंशा धैवतर्षभवर्जिताः ॥ १३१ ॥
 अपन्यासो भवेच्चात्र पद्मजः पञ्चम एव च ।
 गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासः पाडवं चर्षभं विना ॥ १३२ ॥
 ऋषभधैवतोपेतं तथा चौडवितं भवेत् ।
 लङ्घनीयौ च तौ नित्यमृषभो धैवतं व्रजेत् ॥ १३३ ॥
 गान्धारीविहितं न्यासं हीनस्वर्यं च लक्षणम् ॥ १३४ ॥
 सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिर्दिशेत् ।
 वलिनौ भवतश्चात्र धैवनः सप्तमस्तथा ॥ १३५ ॥

१. 'पञ्चमस्वरहीनं तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ।' का. २. 'लङ्घने च तयोर्भवेत्' का.
 ३. 'सर्वेषां' का. ४. 'अपन्यासा' का. ५. 'पद्मजस्य मध्यमधैव न्यासो कार्यो प्रयो-
 क्तृभिः ।' का. ६. 'पञ्चस्वर्यं विधीयते' का. ७. 'ऋषभः पाडवे हीनो दुर्बलः स
 विशेषतः ।' का. ८. 'तस्या.' का. ९. 'श्रिता' का. १०. 'ऊर्ध्व' का. ११. 'अथाः
 स्युः पद्मगान्धार्याः' का. १२. 'अपन्याससप्तमस्यास्तु पद्मजपञ्चमयोरपि ।' का.
 १३. 'गान्धारस्य' का. १४. वाशीमुद्रितपुस्तके श्लोकस्यास्य स्थाने सार्धं पद्यमेवम्—

धैवतर्षभगान्धार्यां कर्तव्यं स्वरयोगतः ।

पद्मजमध्यमयोरत्र बाहुल्यं संविधीयते ॥

प्रयोक्तृभिः प्रयोज्यं गान्धारस्य च रङ्गनम् ।'

१५. 'गान्धारो विहितन्यासो' का. १६. 'वलिनौ विधातव्यौ' का.

गान्धारपङ्कजयोश्चैव संचारश्चर्पभं विना ।
 अपन्यासस्तथा चात्र एको वै मध्यमः स्मृतः ॥ १३६ ॥
 गान्धारोदीच्यवांशौ च विज्ञेयौ पङ्कजमध्यमौ ।
 पञ्चस्वर्यं नै चास्त्यत्र पादस्वर्यमृपभं विना ॥ १३७ ॥
 अस्यास्त्वरूपबहुत्वस्य न्यासापन्यासयोस्तथा ।
 यः पङ्कजोदीच्यवायास्तु सर्वोऽत्र स विधिः स्मृतः ॥ १३८ ॥
 मध्यमायां भवन्त्यंशा विना गान्धारसप्तमौ ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यास एव हि मध्यमः ॥ १३९ ॥
 गान्धारसप्तमोपेतं पञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 पादस्वर्यं चाप्यगान्धारं कर्तव्यं तु प्रयोगतः ॥ १४० ॥
 पङ्कजमध्यमयोश्चात्र कार्यं बाहुल्यमेव च ।
 गान्धारलङ्घनं चात्र नित्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥ १४१ ॥
 मध्यमोदीच्यवायास्तु पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तितः ।
 शेषो विधिस्तु कर्तव्यो गान्धारोदीच्येवां गतः ॥ १४२ ॥

१. 'अत्र' का. २. 'संचारः ऋपभं' का. ३. 'अपन्यासस्तु कार्यः स्यादेक एवात्र मध्यमः ।' का. ४. 'गान्धारोदीच्यवायां तु तावंशौ' का. ५. 'भवेच्चान्' का. ६. 'चार्पभं' का.

७. 'कार्योन्नान्तरमार्गस्तु न्यासोपन्यास एव तु ।
 तत्राल्पत्वाद् द्विविधयः पङ्कजोदीच्यवती समाः ॥' का.

८. 'मध्यमाद्वा' का. ९. 'स पङ्कजपेभमध्यमा.' का. १०. अस्य पदार्थस्य स्थाने का. पुस्तके तु—

'पद्यमो धैवतधैवापन्यासस्तत्र एव तु ।
 न्यासो मध्यम एवात्र द्विधुलोर्हीनता भवेत् ॥' इति ।

११. इतः प्रश्रुति पद्यद्वयस्थाने का. पुस्तके—

'गान्धारहीनबाहुल्यं पदस्वर्यं पङ्कजमध्यमोः ।
 गान्धारस्य च दोर्वल्यं मध्यमाया विधीयते ॥' पद्यमेतद्वर्तते ।

१२. 'पद्यमोशो न हीयते' का. १३. 'च' का. १४. 'ोदीच्यवांसतः' का.

द्वावंशावयं पञ्चम्या ऋषभः पञ्चमस्तथा ।
 संनिषादावपन्यासौ न्यासश्चैवात्र पञ्चमः ॥ १४३ ॥
 मध्यमायां तु कर्तव्ये पांडवौडविते तथा ।
 दौर्बल्यं चात्र विज्ञेयं पङ्कजगान्धारपञ्चमैः ॥ १४४ ॥
 कुर्यादस्त्रां च संचारं पञ्चमस्यैषमस्य च ।
 गान्धारगमनं चैव कार्यमल्पश्च सप्तमः ॥ १४५ ॥
 अथ गान्धारपञ्चम्याः पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तितः ।
 पञ्चमश्चर्षभश्चैव अपन्यासौ प्रकीर्तितौ ॥ १४६ ॥
 न्यासश्चात्र तु गान्धारः स च पूर्णस्वरो भवेत् ।
 गान्धारपञ्चमाभ्यां च संचारोऽत्र विधीयते ॥ १४७ ॥
 ऋषभः पञ्चमश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ॥
 चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्यमपन्यासास्त एव तु ॥ १४८ ॥
 गान्धारश्च भवेद्यासः पङ्कजोपेतं च पांडवम् ।
 गान्धारर्षभयोर्धौपि संचारस्तु परस्परम् ॥ १४९ ॥
 सप्तमस्य च पङ्कजस्य न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।
 पङ्कजस्य लङ्घनं कार्यं नास्ति चौडवितं सर्दां ॥ १५० ॥

१. 'अपि' का. २. 'भवतः पञ्चमर्षभौ' का. ३. 'अपन्यासो निषादश्च पञ्चमर्षभ-
 संयुतः ।' का. ४. पद्यस्यास्य स्थाने का. पुस्तके—

'न्यासः पञ्चम एव स्यात् मध्यमर्षभहीनता ।

दुर्बलाश्चात्र कर्तव्या [:] पङ्कजगान्धारपञ्चमाः ॥' इति ।

१. 'वाप्यत्र' का. ६. 'मध्यमस्य' का. ७. 'बाल्यं सप्तमात् संप्रयोजयेत्' का.
 ८. 'पञ्चमांशः' का. ९. 'पञ्चमं चर्षभं' का.

१०. 'गान्धारोऽत्र भवेद्यासौ हीनस्वर्यं च नेष्यते ।

पञ्चम्यास्तथ गान्धार्याः सधरश्च विधीयते ॥' इति का.

११. 'गान्धारोऽत्र' का. १२. 'भान्द्र्या' का. १३. 'च' का. १४. 'पङ्कजापेतथ
 पांडव.' का. १५. 'गान्धारपङ्कजयोरत्र' का. १६. 'संचारः स्यात्' का. १७. 'पञ्च-
 मस्ययोश्चात्र न्यासगत्यानुपूर्वशः ।' का. १८. 'नास्ति' का. १९. 'तथा' का.

३९ ना० शा०

नन्दयन्त्याः क्रमान्यासस्त्वपन्यासोऽश एव च ।
 गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमश्चेति नित्यशः ॥ १५१ ॥
 षड्जैनांशो लङ्घनीय आन्धीसंचार इष्यते ।
 लङ्घनमृपभस्यात्र तच्च मन्द्रगतं स्मृतम् ॥ १५२ ॥
 तारगत्या तु षड्जः स्यात्कदाचिन्नातिवर्तते ।
 गान्धारश्च ग्रहः कार्यस्तथा न्यासश्च नित्यशः ॥ १५३ ॥
 कर्मारव्याः स्मृता ह्यंशा ऋपभः पञ्चमस्तथा ।
 धैवर्तश्च निपादश्चाप्यपन्यासास्त एव तु ॥ १५४ ॥
 पञ्चमश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
 गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमनं भवेत् ॥ १५५ ॥
 कैशिक्याशास्तु विज्ञेयाः स्वराः सर्वेऽर्षभं विना ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासौ गान्धारसप्तमौ ॥ १५६ ॥
 धैवर्तेऽशो निपादे च न्यासः पञ्चम इष्यते ।
 अपन्यासः कदाचिच्च ऋपभोऽपि भवेदिह ॥ १५७ ॥

१. 'नन्दयन्त्या भवन्त्यंशाः (शाः ?) पञ्चमो नित्यमेव तु । २. 'स्यातामस्यामुप-
 न्यासो मध्यमः पञ्चमस्तथा ।' का. ३. श्लोकस्यास्य स्थाने का. पुस्तके खेवं सार्ध-
 श्लोको वर्तते—

'पाडवं षड्जहीनं तु लङ्घनीय स एव तु ।
 आन्धीवत्सचरो नित्यमृपभस्य च लङ्घनम् ॥
 तत्र मन्द्रगतिः प्रोक्ता नित्यं गानप्रयोक्तृभिः ।'

४. '०य' का. ५. '०खु' का. ६. 'गान्धारे च' का. ७. 'नाशश्च' का. ८. 'भव-
 न्त्यशः पञ्चमर्षभधैवता' का. ९. 'निपादश्चेति चत्वारो ग्रहाश्च परिकीर्तिताः ।' का.
 १०. पदार्थस्यास्य स्थाने का. पुस्तके पदार्थद्वयी—

एत एव ह्यपन्यासाः [?] न्यासः पञ्चम इष्यते ।
 हीनस्वर्यान्न चात्र स्यादनंशा षड्ढिनस्तथा ॥'

११. 'कैशिक्यास्तु भवन्त्यंशाः सर्वे चर्षभवर्जिता ।' का. १२. अत्र का. पुस्तके
 श्लोकयोः पौर्वापर्यं पाठभेदधैवम्—

'दीर्घत्वं चर्षभं चास्या लङ्घनं च विशेषतः ।
 अपन्यासालमङ्गलं घाहुत्वं च कदाचन ॥

आर्षभ्यं पाडवं चात्र धैवतर्षभवर्जितम् ।
 तथा चौडवितं कार्यं बलिनौ पङ्जपञ्चमौ ॥ १५८ ॥
 दौर्बल्यमृषमस्यात्र लङ्घनं च विशेषतः ।
 पङ्जमध्यावदत्रापि संचारस्तु भवेदिह ॥ १५९ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया जातयो दशलक्षणाः ।
 स्वैश्च करणैर्योज्याः पदेष्वग्निनयैरपि ॥ १६० ॥
 आसामिदानीं वक्ष्यामि रसभावविकल्पनम् ।
 यथा यस्मिन् रसे यश्च तत्त्वं मे संनिबोधित ॥ १६१ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे जैतिलक्षणे नामाध्यायोऽष्टाविंशतितमः ।

- एकोनत्रिंशत्तमोऽध्यायः ।

पङ्जोदीच्यकरं चैव बहुमध्यं तथैव च ।
 मध्यपञ्चमबाहुल्यात्कार्यं शृङ्गारहास्ययोः ॥ १ ॥
 पाङ्जी त्वथार्पमी चैव स्वरांशपरितस्पृहात् ।
 वीररौद्राद्भुतेष्वेते प्रयोज्यो(ज्या) गानयोक्तृभिः ॥ २ ॥
 निषादं(दां ?) शे ष(च ?) नैवा(पा ?) दी गान्धारी(री ?) पङ्जकैशिकी ।
 करुणे च रसे कार्या जातिर्गानविशारदैः ॥ ३ ॥

भवेदस्यैव सञ्चारः पङ्जमध्यवदिष्यते ।

अपभः पाडवे हीनो धैवतर्षभं विना ॥

कार्यचौडवितो नात्र बलिनौ चान्यपञ्चमौ ।

१. 'विधीयते' का. २. इतोऽग्रे पयार्धद्वयी का. पुस्तके नास्ति । ३. 'कार्या यस्मिन् रसे यश्च तत्त्वं मे संनिबोधित' का. ४. 'आतोद्यविधिर्नाम अष्टाविंशोऽध्यायः' का.

५. 'पङ्जोदीच्यवती चैव पङ्जमध्या तथैव च ।

पङ्जमध्यमबाहुल्यात् कार्यं शृङ्गारहास्ययोः ॥' इति का.

६. 'आर्षभी चैव पाङ्जी च पङ्जर्षभप्रहस्वरान् ।

वीराद्भुते च रौद्रे च निषोदाङ्गपरिग्रहात् ॥' इति का.

७. 'निषादांशे च नैवादी गान्धारी पङ्जकैशिकी ।' इति भवेत् । श्लोकस्यास्य स्थाने का. पुस्तके तु—

'गान्धार्यंशोपपत्त्या च करुणे पङ्जकैशिकी ।' इति पयार्धमेव ।

धैवती धैवतांशे तु धीमत्से सभयानके ।
 धैवती करुणे योज्या चोन्मादे षड्जमध्यमाः ॥ ४ ॥
 ध्रुवा विधाने कर्तव्या जातिगाने प्रयत्नतः ।
 षड्जग्रामाश्रिता ह्येताः प्रयोज्या जातयो बुधैः ॥ ५ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसंश्रयाः ।
 गान्धारीरक्तगान्धार्यागान्धारांशोपपत्तितः ॥ ६ ॥
 करुणे तु रसे कार्यो निषादेऽशे तथैव च ।
 मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ॥ ७ ॥
 गान्धारपञ्चमी चैव मध्योदीच्यवती तथा ।
 मध्यपञ्चमबाहुल्यात्कार्यो(र्ये ?) शृङ्गारहास्ययोः ॥ ८ ॥
 कैमरवी तथा चान्ध्री गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 वीररौद्रेऽद्भुते कार्या षड्जर्षभांशयोजिता ॥ ९ ॥
 कैशिकी धैवतांशा स्याद्भीमत्से सभयानके ।
 एकैव षड्जमध्या ज्ञेया सर्वरससंश्रयां जातिः ।
 तस्यास्त्वंशा सर्वे खरसुविज्ञेया(स्तु विहिताः) प्रयोगविधौ ॥१०॥
 यो यदा बलवान्यसिन्धुरो जातिसमाश्रयैः ।

१. 'धैवतांशा च' का. २. पदार्थमेतत् का. पुस्तके नास्त्येव । ३. 'हेता विहेया.' का. ४. मध्यग्रामसमाश्रया' का. ५. 'जातिगाने प्रयोक्तृभिः' ६. एतत् पदार्थ का. पुस्तके नास्ति. । ७. इत.पूर्वं काशीमुद्रितपुस्तके—

'मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।

षड्जर्षभांशनिष्पत्त्या कर्तव्या वीररौद्रयोः ॥' इत्यधिकः श्लोक ।

८. 'निषादाशोपपत्तित.' का. ९. 'अद्भुते तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तृभिः ।' का. १०. 'तथा गान्धारपञ्चमी' का. ११. इतोऽप्रे—

'प्रयोक्तव्या बुधै सम्यक् धीमत्से सभयानके ।'

इत्यधिकं पदार्थ का. पुस्तके ।

१२. 'सर्वरसा संश्रया जाति.' का. १३. 'तस्यास्त्वंशा. सर्वे खरसु विहिताः प्रयोगविधौ ।' का. १४. 'जातिसमाश्रयात्' का.

तत्प्रवृत्ते रसे कार्यं गानं गेये प्रयोक्तृभिः ॥ ११ ॥
 मध्यपञ्चमभूयिष्ठं गानं शृङ्गारहास्ययोः ।
 षड्जर्षभप्रायकृतं वीररौद्राद्भुतेषु च ॥ १२ ॥
 गान्धारैः ससमप्रायः करुणे गानमिष्यते ।
 तथा धैवतभूयिष्ठं बीभत्से सभयानके ॥ १३ ॥
 (एकैव षड्जमध्या ज्ञेया तु सकलरसाश्रया जातिः ।
 तस्या हंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः प्रयोगविधौ ॥ १४ ॥)
 सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन संप्रयोक्तव्याः ।
 काकलयन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्तः ॥ १५ ॥
 एवमेता बुधैर्ज्ञेया ज्ञातयौ नाट्यसंश्रयाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ॥ १६ ॥
 आरोही चावरोही च स्थायी(धि)संचारिणौ तथा ।
 वर्णाश्चत्वार एवैते ह्यलंकारास्तदाश्रयाः ॥ १७ ॥
 आरुहन्ति स्वरा यत्र आरोही स तु संज्ञितः ॥
 यत्र चैवावरोही च सौऽवरोहीति भण्यंते ॥ १८ ॥
 स्थिरौः स्वराः समा यत्र स्थायी^{१८} वर्णः स उच्यते ।

१. 'तत्प्रवृत्ते रसे गानं कार्यम्' का. २. 'हास्यशृङ्गारयोर्भवेत्' का. ३. 'गान्धार-
 ससमप्रायं' का. ४. 'गाथेयं' का. पुस्तके नास्ति । अप्रापि पुनरुक्तैव । ५. 'प्रयोग-
 विहिताः प्रयोगविधौ' का. र. ६. 'ज्ञातयो रससंश्रया.' का. ७. इतोऽपि का. पुस्तके—

'वाग्नाप्रयोगविहितान् स्वरांधैव निबोधत ।

हास्यशृङ्गारयो वायीं स्वरीं मध्यमपञ्चमौ ॥

षड्जर्षभौ च कर्तव्यौ वीररौद्राद्भुतेष्वथ ।

गान्धारश्च निषादश्च कर्तव्यौ करुणे रसे ॥

धैवतश्च प्रयोक्तव्यो बीभत्से सभयानके ।'

सार्धपञ्चदशै समधिष्ठा

८. 'हि' इति नास्ति का. पुस्तके । ९. 'आरोहीति स भण्यते' का. १०. 'यत्र
 चैवावरोहन्ति' का. ११. 'संज्ञितः' का. १२. 'स्थिरस्वरः' का. १३. 'स्थायिवर्णः
 स संज्ञितः' का.

१ संचरन्ति त्वरा यत्र स संचारीति कीर्तितः ॥ १९ ॥
 शारीरस्वरसंभूतै(ता!)स्त्रिस्थानगुणगोचरैः(राः!) ।
 चत्वारो लक्षणोपेता वर्णास्तत्रै प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
 एवं लक्षणसंयुक्तं यदा वर्णो तु कर्षति ॥
 तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्विज्ञेया रससंभवा ॥ २१ ॥
 एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः ।
 एतानेवाश्रुतो(तान्) भूयो खलंकारान्निबोधत ॥ २२ ॥
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरो(रे)चित एव च ॥ २३ ॥
 प्रसारश्च प्रसादश्च स्याद्विषणसमाश्रयः ।
 अथ संचारितान्भूयः कीर्त्यमानान्निबोधत ॥ २४ ॥
 मन्द्रस्तथा प्रसन्नादिबिन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ।

१. 'संचरन्ति स्वयं यत्र' का. २. 'सञ्चितः' ३. 'संभूता' का. ४. 'गोचरा'
 का. ५. '०हेते' का. ६. 'पदं' का. ७. 'स्वरसभवा' का. ८. 'गानयोगत' का.
 ९. 'एतान् समाश्रितान् सम्यगलंकारान्निबोधत' का. १०. 'समोऽन्यस्थिर एव च'
 का. ११. इतोऽप्ये श्लोकपङ्क्तमधिकं का. पुस्तके—

'स्यान्नित्तिः प्रवृत्तिश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।

रेचितव्यस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥

मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नतः ।

प्रसारश्च प्रसादश्च ततोद्वाहित एव च ।

अवलोकितस्ततथैव निष्कूजितक एव च ।

उद्गीतो हादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥

आवर्तकाद्यो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।

उद्धृष्टस्तथा क्षिप्तः संप्रदानं तदा परः ।

हसिताक्योऽप्य हुंकारः सधिस्रच्छादनस्तथा ।

विधूनाद्यस्तदा गात्रवर्णस्तथैव च ॥

प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

तथा प्रसन्न एव च समोऽनुचित एव च ॥ इति ।

१२. 'संचारिजान्' का. १३. 'मन्द्रतारः प्रसन्नश्च' का.

^१संनिवृत्तप्रवृत्तश्च रेचितः कम्पितः स यः ॥ २५ ॥
कुंद(ह?)रश्चैव वेणुश्च रञ्जिता(तो?) ह्यवलोकितः ।
आवर्तितः परावृत्तौ ज्ञेयैः(याः?)संचारिणस्तथा ॥ २६ ॥
^६निकर्षोऽस्त्युच्चयश्चैव हसितो विन्दुरेव च ।
प्रेङ्खोलितस्तथाक्षितो विस्तीर्णो द्यालितस्तथा ॥ २७ ॥
^७[नि]स्पन्दमानः संप्रदानः संधिः प्रच्छादनस्तथा ।
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इति चारोहिणः स्मृताः ॥ २८ ॥
विधूर्तः स्यान्नवर्णश्च तथोद्वाहित एव च ।
ऊहितश्च तथा वेणुर्विज्ञेया ह्यवरोहिणः ॥ २९ ॥
सप्तरूपगता ज्ञेया अलंकारास्त्वमे बुधैः ।
^{१२}नैतेऽस्माकं भुवास्त्रिष्टा अतिवर्णप्रकर्षणैः^{१३} ॥ ३० ॥
^{१४}ते भुवाणां प्रयोगे तु कार्या चारोहिणः स्वराः ।
यस्मादर्थानुरूपादिभुवा कार्थ्यार्थदर्शिकाः(का?) ॥ ३१ ॥
वर्णानां तु मुने कार्यं कृशत्वं पदसंश्रयम् ।
यत्र प्रयोगे यच्छन्ति तांश्च वर्णान्निबोधत ॥ ३२ ॥
प्रसन्नादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
प्रसन्नमध्यश्च तथा विन्दुः कम्पितरेचितौ ॥ ३३ ॥

१. 'तारमन्द्रप्रसन्नश्च सन्निवृत्तप्रवृत्तकः ।' का. २. 'कुंदरश्चैव' का. ३. 'रञ्जितो'
का. ४. 'भावर्तकपरवृत्तौ' का. ५. 'ज्ञेया.' का. ६. 'निष्कृतः सङ्कारहसितं
विन्दुरेचितम् । प्रेङ्खोलितं तथाक्षितं विधूमोद्धतितं तथा ॥' इति का. ७. 'हादमानः
संप्रदानं संधिः प्रच्छादनं तथा ।' का. ८. 'चारोहिणः' का. ९. 'विधूमो गान्नवर्णश्च' का.
१०. 'तथाद्वाहित एव च' का. ११. 'उद्गीतश्च तथा वेणुरित्येते ह्यवरोहिणः ।' का.
१२. 'नैथ्यन्ते हि भुवा हेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ।' का. १३. 'इतोऽप्ये का. पुस्तके—
'विन्दुर्वापि हि वेणुर्वा ये चान्येऽपि प्रकीर्तिताः ।' का.

१४. 'ते भुवाणां प्रयोगेषु न कार्या स्वप्रमाणतः ।' का. १५. '०'रूपा हि' का.
१६. 'कार्थ्यार्थं दर्शिका' का. १७. 'पुन.' का. १८. 'कृशत्वं तु' का. १९. 'ये तु
प्रयोगं गच्छन्ति' का. २०. 'तथा प्रसन्नमध्यश्च विन्दुकम्पितरेचिता ।' का.

प्रेङ्गोलितस्तथा मन्द्रो मन्द्रतारः समस्तथा ।
 स्यान्नियुक्तः प्रवृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ॥ ३४ ॥
 ऊर्मिखोपावलोकश्चेत्पि(?)त्येके सर्ववर्णगाः ।
 स्यायिवर्णा इवैतेषां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३५ ॥
 क्रमशो दीपितो यः स्यात्प्रसन्नादिः स कथ्यते ।
 व्यस्तोच्चारित एवैव प्रसन्नान्तो विधीयते ॥ ३६ ॥
 आद्यन्तयोः प्र(श ?)र्मानात्प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ।
 प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नः स्यादुदाहृतः ॥ ३७ ॥
 सर्वसाम्यात्समो ज्ञेयः स्थितस्त्वेकस्वरेऽपि यः ।
 श्रुंतयोऽन्या द्वितीयस्या मृदुमध्यायताः स्मृताः ॥ ३८ ॥
 आयतत्वं तु चेन्नीचं मृदुत्वं तु विपर्ययम् ।
 स्वस्वरे मध्यमत्वं च श्रुतीनामेष निर्णयः ॥ ३९ ॥
 दीप्त्यायते करुणानां मृदुमध्यमयोस्तथा ।
 विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितश्च कलाद्वयम् ॥ ४० ॥

१. इतः पूर्व—

‘तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।’ का.

इत्यर्धमधिकं का. पुस्तके

२. ‘प्रेङ्गोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारः समस्तथा ।’ का. ३. ‘अवलोकस्तथा वेणुरित्येते सर्ववर्णगाः ।’ का. ४. ‘स्यायिवर्णादृते लन्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिनः ।’ का. ५. इतोऽप्रे का. पुस्तके—

‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णालंकारलक्षणम् ।’ इत्यर्धमधिकम् ।

६. ‘दीप्यते यस्तु’ का. ७. ‘प्रसमनाद’ का. ८. ‘प्रसन्नत्वाद्’ का. ९. ‘स्थिरलेक-
स्वरोऽपि’ का. १०. इत आरभ्य श्लोकद्वयी का. पुस्तके नास्ति । ११. का. पुस्तके तु—

विन्दुरेककलस्तारः सृष्ट्वा तु पुनरगतः ।

स्यान्नियुक्तः प्रवृत्तश्च मन्दं गत्वा समागतः ॥

आकीडितलयो यश्च स वेणु परिकीर्तितः ।

कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ।

त्रिकला कल्पनाद् तद्भेदेचिताह्वयः शिरोगतः ॥

उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात्तु कलत्रयम् । इत्यधिकम् ।

गतागतमवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित ईप्यते ।
 यस्य कण्ठे स्वरोऽथ स्यात्स तु तारः प्रकीर्तितः ॥ ४१ ॥
 उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि मन्द्रप्रचारतः ।
 क्रमागतस्तु यस्तारः पद्यः पञ्चमं एव च ॥ ४२ ॥
 तौरमन्द्रप्रसन्नेसु(षु) ज्ञेयो मन्द्रगतस्य च ।
 लङ्घयित्वा परान्मन्दोत्परां तारगतिं गतः ॥ ४३ ॥
 मन्द्रतारः प्रसन्नस्तु विज्ञेयो द्विवरोहणार्ते ।

१. 'उच्यते' का. २. 'स्वरोऽथस्तात्' का. ३. 'तारतरः स्युत.' का. ४. 'पद्य-
 मोऽपि वा' का. ५. 'तारमन्द्रः प्रसन्नस्तु' का. ६. 'ज्ञेयो मन्द्रगतिस्तु सः' का.
 ७. 'मन्द्रात् क्रमात्' का. ८. 'ज्ञेयो आरोहणाद् बुधैः' का. ९. इतोऽपि का. पुस्तके
 श्लोकत्रयस्थाने—

'एकस्वरदिरूढः कमदाः प्रस्वारसङ्गितो ज्ञेयः ।
 प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनैः प्रसन्नः प्रसादः स्यात् ॥
 समनन्तरी द्वावपि चरत्युदाहितो द्विकल एव ।
 आरोहयत्येककलां पुनरेककलां प्रसादयति ॥
 उदाहित एव स्यात् अवलोकितसङ्गको द्विरभ्यस्त ।
 एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरान् क्रमेण क्रमो ज्ञेयः ।
 एकान्तरमाख्या प्रत्येकान्तरं स्वरो यस्तु ।
 अनिष्कृतसंज्ञोऽसौ ज्ञेयोऽलंकार उद्गीतः ।
 क्रमयोगेनाने तु (न ?) सचार्थेऽन्तरस्वरो द्विकालम् ।
 द्वावपरः पद्य पर एव आरोही हादमान् [:] स्यात् ॥
 अथ रक्षितस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थिता ।
 अर्धकलमारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥
 आवर्तकधनुषं स्वरेषु समनन्तरेषु सचरति ।
 आरोहणावरोहणविधिना सोऽप्यो(?)न्तरेष्वपि च ।
 ज्ञेयो निरन्तरकृतस्त्वष्टकल, सान्तरस्तथा क्षर्या ।
 तज्ज्ञैः कल्यदातस्तस्त्वष्टयावर्तको भवति ॥
 अधिष्ठत्तु स्वरान् त्रीन् स्वरान्तरं लङ्घयति तद्वतो(तो ?) ।
 पुनरपि च प्रराष्टया स स्यात् परिवर्तकोऽष्टकलः ।
 मस्य स्वरपटीतो यथापरं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
 एककलं चैव तथा स भवेद्द्व(द्वा ?)रितो नित्यम् ॥

प्रसन्नान्तःस्वरो यत्र प्रसादः स तु संज्ञितः ॥ ४४ ॥
 अपाङ्गिकस्तु विज्ञेयः स्वराणामथ संचरात् ।
 रेचितः शिरसि ज्ञेयः कम्पितस्तु कलात्रयम् ॥ ४५ ॥
 कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ।
 एवमेते त्वलंकारा विज्ञेया वर्णसंश्रयाः ॥ ४६ ॥
 अथातः संप्रवक्ष्यामि छन्दोक्षरसमन्विताः ।
 शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

आक्षिप्तकस्त्रिस्वरज कर्तव्य. षड्विधः कलामात्र. ।
 ऐककलख(स्त्र ?)धर. स्याद्विज्ञेयः पङ्कलस्तु पर. ।
 आक्षिप्तवच्चतुर्भिः स्वरैस्तु काले कलान्तरोपेतैः ।
 एकान्तरस्वरकम इह गदितः संप्रदायस्तु ।
 द्विरपि विकलं गदितं हिंसितमिव चारितं तथा हसितम् ।
 समनन्तरं कृतं तत्तज्जैराक्षिप्तमित्येव ॥
 रामनन्तरस्वरेषु च हसिता (त ?) व्यपरश्चतु परो वापि ।
 आरोहत्येककला हुंकाराख्य. स विज्ञेयः ।
 स्थानानन्तरमारुह्य प्रत्येति ततश्चतुष्कलं क्रमशः ।
 नोर्ध्वपरिक्षेप स्यात् सधि प्रच्छादनो नाम ॥
 आदौ पदमुत्पाद्य तु यत्र स्याद्विस्वरे लघुनि वर्णे ।
 समनन्तरमारोहत्येककलं तद्विधुलं तु ॥
 आदौ आरोही स्यात् प्रखारोऽन्तेऽवरोही तु ।
 यत्र क्रमात् कलासु वदन्त्यलकारमुद्गीतम् ।
 ओङ्कारवदारोद्देदनन्तरं तु स्वरं कलान्तरयो ॥
 द्वौ द्वौ प्रक्रम्यमानौ स्वरो ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ।
 एपोऽलंकारविधो विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ॥
 एकारोकारकृते धीर्घाक्षरमन्यदपि योज्यम् ।
 गीतालंकाराणां करणा(ण ?)विधिरयं यथावदुपदिष्टः ।
 एभिरलंकारैर्व्या गीतिवर्णाविरोधेन ॥
 स्थाने चालद्वारं कुर्यात् सुरसि वायिकां बध्येत् ।
 अतिबहवोऽलंकारा वर्णविहीनास्तु योक्तव्याः ॥ इति ।

१. इतः प्राक् प्रयुक्त निवृत्तिलक्षणं नुटितं भवेत् २. 'कुदर.' इति प्राक्.

विधिर्यस्तु स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।
 संघातसमवायौ तु विज्ञेयौ च द्विकत्रिकौ ॥ ५४ ॥
 पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविधः स्मृतः ।
 करणानां विशेषेण विज्ञेयौ वै पृथक्पृथक् ॥ ५५ ॥
 अधश्चोर्ध्वे च विज्ञेयावधरोत्तरजौ स्वरौ ।
 संघातजो विधिस्त्वेव विज्ञेया(योः) व(वाः)दनं प्रति ॥ ५६ ॥
 द्वावृ(त्तु)त्तरौ द्विरधरस्व(स्त्वः)धरादि(दिः)स्वा(श्चोः)चरावसानश्च ।
 ज्ञेयः प्रयो(स्त्वथोः)चरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥ ५७ ॥
 समवायजस्तथा स्यान्निरुत्तरधरंश्च विज्ञेयः ।
 द्विर्योत्तराधरान्तौ द्विरधरश्चोत्तरविरामश्च ॥ ५८ ॥
 द्विर्योत्तरर(चरा)वसानोऽधरादिरुत्तरमुखो द्विरधरश्च ।

१. 'विधिर्यस्तु स्मृतस्तस्य' का. ३. 'तौ' का. ४. 'च' इति नास्त्वैव का.
 पुस्तके । ५. 'विधिश्चैव पृथक् पृथक्' का. ६. 'अधश्चोर्ध्वश्च' का. ७. 'स्मृतौ' का.
 ८. 'द्वावृत्तरौ द्विरधस्त्वधरादिश्च' का. ९. 'स्त्वथोत्तरादिः' का. १०. 'निरुत्तर-
 धरश्च' का. ११. 'अधरोत्तरावसानो द्विरुत्तरस्वाधरान्तस्तु ।' का. १२. इतः-
 प्रमृतिश्लोकत्रयस्थाने का. पुस्तके—

'प्रागुत्तरादि (द्वि ?) रधरादिर्द्विर (च ?) चरावसानश्च ।
 उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये स्वधरः पुनर्ज्ञेयः ॥
 व्यञ्जनधातुज्ञेयः फलतलनिष्कोटितान्यथोन्मृष्टम् ।
 रेफावमृष्टपुष्पातुस्वरितं विन्दुरनुबन्धः ।
 अहुष्टाभ्यां तु तन्त्रीणां स्पर्शनं यत्कलं तु तत् ॥
 चामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम् ।
 सब्याहुष्टप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते ।
 सब्यप्रदेशिनी यातमुन्मृष्टमिति संशितम् ॥
 सर्वाङ्गुलिसया क्षेपादेक इत्यभिधीयते ।
 कनिष्ठाहुष्टकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥
 तन्त्रीषु त्रिप्रकारं वाप्यवमृष्टमिति स्मृतम् ।
 कनिष्ठाहुष्टसंयुक्तं पुष्पमिल्लभिधीयते ॥
 तलस्थानेऽधरन्यास्तान्घनितमुच्यते ।

मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥ ५९ ॥
 अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याससमासात्त्व(?)नियतमेवादि ।
 एवं चतुर्दशविधौ नित्यं विस्तारधातुः स्यात् ॥ ६० ॥
 (?)रिमिदितोपनीचरदितहृदोत्तथानुबन्ध एवं स्यात् ।
 (?)एवंविधोऽपि विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥ ६१ ॥
 त्रिकपर्शसप्तनवकैर्यथाक्रमं स मुनो(?)भवेद्वाद्ये ।
 सर्वैरनुबन्धकृतैर्गुर्वन्तः स्यात्करणधातुः ॥ ६२ ॥
 क्षेपः स्तु(ष्ठ)ता...नियतोऽतिकीर्णमनुबन्धसंज्ञितश्चैव ।
 आविद्धो विज्ञेयो धातुर्वै पञ्चविध एव ॥ ६३ ॥
 द्विसिध्धातुंष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः शनैः ।
 आविद्धधातुर्विज्ञेयः सानुबन्धविभूषितः ॥ ६४ ॥
 व्यञ्जनधातोः पुष्पं कलतलनिष्कोटितं तमोष्ट(थोद्धृष्टम्) ।
 रेफानुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं बिन्दुरवमृष्टम् ॥ ६५ ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ।
 अङ्गुष्ठाभ्यां समं तत्रो(?)स्पर्शनं य(त्)कलं तु तत् ॥ ६६ ॥
 वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।
 सव्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहेष्यते ॥ ६७ ॥

गुर्वक्षरैकतन्त्र्यां तु बिन्दुरित्यभिधत्तः ।

व्याससमासादेयामनुबन्ध- सार्वधातुको हेयः ॥

इति दशविधः प्रयोज्यो वीणाया व्यञ्जनो धातुः ।

दक्षिणाहादथ तथानुबन्धसंज्ञथ करणधातुः ।

पञ्चविधो विज्ञेयो वीणावाद्ये करणधातुः ॥ इति ।

१. 'त्रिकपर्शसप्तनवकैर्पातैर्युक्तो यथाक्रमं विहितः' का. २. 'क्षेपस्तुताति-
 पानोतिकीर्णमनुबन्धसंज्ञितश्चेति' का. ३. 'वाद्यप्रयोगे तु' का. ४. 'द्वित्रिचतुष्केनवकैः
 प्रहारैः क्रमशः शनैः' का. ५. 'स्त्वनुबन्धविभूषितः' का. ६. 'व्यञ्जनधातोः पुष्पं'
 इत्यारभ्य 'वीणायां व्यञ्जको धातुः' इतिपर्यन्तं ये सप्त श्लोकास्ते अस्मीमुद्रित-
 पुस्तकेऽत्र न सन्ति परं पौर्वापर्येण 'द्विरवोत्तरावसानो' इत्यादि ५९ श्लोकात् परत
 एव पूर्वश्लोमुद्रितपद्यनुसारेण सन्ति ।

प्रहारो वामतर्जन्यामङ्गु(मुद्गृ)ष्टमिति संज्ञितम् ।

सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपै रेफ इत्यभिसंज्ञितः ॥ ६८ ॥

तलस्थानेऽथ तन्त्रीणामनुस्तनितमुच्यते ।

गुर्वक्षरकृता तन्त्री विन्दुरित्यभिसंज्ञितः ॥ ६९ ॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणा.....मधोमुखम् ।

तन्त्रीषु त्रिप्रहारं वाप्यवमृष्टं प्रकीर्तितम् ॥ ७० ॥

व्याससमासा देष्टा(वा ?)मनुबन्धः स(सा ?)र्वधातुको ज्ञेयः ।

इति दशविधः प्रयोज्यो वीणायां व्यञ्जको धातुः ॥ ७१ ॥

इत्येते धातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ॥

तिस्रणामपि वृत्तीनां यस्तुं(यासु ?) वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥ ७२ ॥

तिस्रस्तु वृत्तयश्चित्रा दक्षिणावृत्तिसंज्ञिताः ।

वाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥ ७३ ॥

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्यास्तुं जातयः ।

धातुभिः सह संभक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥ ७४ ॥

एतेषां धातूनां समवाया[ज्]जात्यस्तु जायन्ते ।

स्यात्त्वादुदात्तललितरिभितघनसंज्ञाश्चतस्रश्च ॥ ७५ ॥

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया बहुविषयत्वाद्वा ।

ललिता व्यञ्जनहेतोरलितत्वादेव सप्रोक्ता ॥ ७६ ॥

१. 'यासु' फा. २. काशीमुद्रितपुस्तके तु—

'तिस्रो गतिवृत्तयः प्राधान्येन ग्राह्याः चित्रा वृत्तिर्दक्षिणा चेति । तासां वाद्यताललय-
नीतियतिमार्गप्रधानानि यथास्वं व्यञ्जनानि भवन्ति । तत्र चित्राया संक्षिप्तवाद्यं तालद्रुन-
लयसमा यति. अनागतप्रहाणां प्राधान्यम् । तधावृत्तौ गीतिवादिप्रद्विकलतालमध्यलय-
स्रोतो गता यतिः । समप्रमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणाया गीतिचतुष्कलतालविलम्बित-
लयगोपुच्छ यतिः । अतीतमाप्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।' श्लोकस्यास्य स्थाने गद्यभागः ।

३. 'ललिताया हि' फा. ४. 'सयुक्ता' फा. ५. 'एतेषां धातूनां' इत्याधारभ्य
'गुरल्पसंबन्ध्यात्तस्य' इति पर्यन्तं श्लोकत्रयं फा. पुस्तके नास्ति ।

आविद्धघातुर्विषया रिभिन(निः!)र्घातसंचयाद्विनिर्दिष्टा ।

करणविषया घनसंज्ञा गुरुलघुसंचयात्तस्य ॥ ७७ ॥

त्रिविधं गीते कार्यं वाद्यं वीणासमुद्भवं तज्ज्ञैः ।

तत्त्वं [तथा] ह्यनुगतमोष(घ?)श्चानेककरणसमायुक्ताः(क्तः?) ॥७८॥

लयतालवर्णपदयतिगीत्यक्षरभावकं च यत्तत्त्वम् ।

गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भवनवाद्यम्(तद्भवेद्वाद्यम्?) ॥७९॥

आविद्धकरणबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं त्वोर्घे विधातव्यम् ॥ ८० ॥

१. 'त्रिविधं वेणवं वाद्यं कर्तव्यं गीतसंभयं तज्ज्ञैः ।

तत्त्वं तथानुगतमोषश्चानेककरणसंयुक्तम् ॥' इति का.

२. 'भवेत्तत्त्वम्' का. ३. 'च' का. ४. 'यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम्'
का. ५. 'हि' इति का. पुस्तके नास्ति । ६. 'चौघं युधैर्ज्ञेयम्' का. ७. इतोऽप्ये का.
पुस्तके—

'स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।

द्विधे चोघं प्रयुञ्जीयादेव वाद्यगतो विधिः ॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतः स्मृतः ।

ओषत्तृतीये कर्तव्यो लयतालविचक्षणैः ॥

एवं तज्ज्ञैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु धातवः प्रोक्ताः ।

वक्ष्येऽधुना विपचीवाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥

रूपकृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेष ओषध ।

घटी च प्रतिशुष्का शेषं ज्ञेयं करणजातम् ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुत्वघववादनं भवेद् रूपम् ।

रूपं रूपं प्रति भेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो वीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

वीणाकाशविशेषेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥

आविद्धकरणयुक्तो ह्युपर्युपरिपाणिकस्त्वोषः ।

प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये सहैकतन्त्रिकृता ॥

कार्यं ध्रुवाप्रयोगे प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।

द्वाभ्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने वापि ।

एवं ज्ञेया वैण[व?]वाद्यविधाने तु धातवस्तज्जैः ।

वक्ष्याम्यत.परमहं निगीतविधानसमवायम् ॥ ८१ ॥

आश्रावणा तद्यारम्भो वक्रपाणिस्तथैव च ।

संखोटता(ना!) तथा कार्या मुनेश्च परिदेवनम् ॥ ८२ ॥

नागासारितमन्यत्स्याल्लीलाकृतमथापि च ।

आसारितानि च तथा त्रिप्रकारकृतानि तु ॥ ८३ ॥

एतानि च बहिर्गीतान्यादौ योज्यानि योक्तृभिः ।

सत्त्वान्यलापतालानि चित्त(त्र?)वृत्तौ स्मृतानि च ॥ ८४ ॥

प्रयोजन च तज्ज्ञेयं पूर्वैरङ्गविधौ मया ।

एतेषा सप्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ॥ ८५ ॥

तथा(त्रा?)श्रावणा नाम—

विस्तारधातुविहितै करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।

द्विस्यैपि(?)सनिवृत्तैः करणोपञ्चमै (पचयै. ?) क्रमेण स्यात् ॥ ८६ ॥

गुरुणात्य(रूणित्वा ?)दावेकादशं च सचतुर्दशं सपञ्चदशम् ।

सचतुर्विंशकामय(कमेव ?)द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥ ८७ ॥

स्थान पात्र वा स्यात् तच्चिद्यु विभावयेत् समं गानम् ।

तच्चौघतुल्यकरणं धार्द्यं कार्यं विपश्च्यस्तु ।

सप्ततन्त्री भवेच्चिन्ना विपश्ची नवतन्त्रिका ।

विपश्ची कोणवाद्या स्यात् चिन्ना चाहुलिवार्दना ॥

इयानधिक पाठ ।

१. 'एव वेद्या तज्ज्ञैर्नानाकरणाधया विपश्ची तु ।

अत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये लक्षणयुक्तं बहिर्गीतम् ॥' इति का.

२. 'आश्रावणारम्भविधी' का. ३. 'परिघटना च विज्ञेया तथा सघोटनेव च ।'

का. ४ 'पुनश्च परिघटना' इत्यभिप्रमग्न्यानुसारी पाठ । ५ 'मेव स्यात्' का.

६. 'त्रिप्रमाणानि वै तथा' का. ७. 'चित्रट्टतगतानि च' का. ८. 'हि पूर्वोक्त' का.

९. 'वेशां चैव च वक्ष्यामि लक्षणं सनिदर्शनम् ।' का. १० 'तत्राश्रावणा' का.

११ 'विश्रापि (?)' का. १२. 'करणोपचये' का. १३. 'गुरुणि लादावेकादशक-

चतुर्दशकपञ्चदशकम् ।' का. १४. 'सचतुर्विंशकमेव' का.

लघुगुरुणी च ततः स्यद् (अष्टं) तथाष्टमं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
षट् च लघूनि तथान्त्यं गुरु बाह्याश्रावणायां तु ॥ ८८ ॥

(१) त्रिःशम्योपरिपाणौ पित्तवोवाममेव चैककवान् ।

(१) समपाणौ द्वे साम्य(शम्ये ?)तालौ(ला)वाम्ये(वप्ये)वमे वाथ (भूय) (१) ८९

[भूयः ?] शम्या तालावच्याणापुत्तर(नुगुणादुत्तरः ?) तथा चैव ।

(१) वचत्परस्तथा.....साद्वं (देव?) ह्याश्रावणातालः ॥ ९० ॥

अत्रोदाहरणम्—

(१) कृदुं जगति यदलितकजम्बुकंरतितिसलकुचसलवादिर्दिगणपति ।

पशुपति कञ्जुकदिहेपरमुञ्जदिगिनिगिवादिगिवादिगिवादिगिगिनि च पशु-
पति ति च ॥

अथारम्भः—

दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च लघूनि नैधनं चैव ।

चत्वारि गुरूणि तथा हस्तान्यष्टौ च दीर्घं च ॥ ९१ ॥

लघुसंज्ञानि चतुर्धा निधनद्विगुणीकृतानि दीर्घं(घोऽ)न्ते ।

अष्टौ लघूनि नैधनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥ ९२ ॥

यथा—

कार्यं त्रिपर्धविहितैरुद्धनैरप्यधःसमवरोहैः ।

तलरिभि तद्वाद(द्वाद ?)युतैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥ ९३ ॥

१. 'स्यातामयाष्टमं' का. २. 'तदा च' का.

३. 'त्रि शम्योपरिपाणौ तालोऽपि ह्येप निर्दिष्टः ।

समपाणौ द्वे शम्ये तालावप्येवमेव स्यात् ॥' इति का.

४. 'भूयः शम्यातालानुगुणादुत्तरस्तथा द्विकलथ ।

षटपरस्तथा च युक्तैः स्यादेव ह्याश्रावणातालः ॥' इति का.

५. 'अत्रोदाहरणम्' इत्याचारभ्य 'पशुपतिति च' इति पर्यन्तं का. पुस्तके पाठो नास्ति । ६. 'दिनिनि च' ख. ७. 'द्वादशं' का. ८. 'च चत्वारि द्विगुणीकृतानि दीर्घं द्वे' का. ९. 'यथा' इति का. पुस्तके नास्ति ।

१०. 'अस्य तु वारं कार्यं त्रिपर्धनैरुद्धनैः ।

रथसवारोह सुलरहितयुक्तैः (१) करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥' इति का.

अपचययुक्तैर्द्विस्त्रिंस्तथा निवृत्तैस्तथा द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भोऽस्य(स्या ?)वतरणत्रिपर्वयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥ ९४ ॥

[अस्योदाहरणम्—]

ऋजं दुडु जगति अवलिनकदिगिवा दिजेतिनिकालकुचकुशजम्बुकं
तिनिवा । आगणपति पशुपति [वा आगणपति पशुपति] वा ॥

अस्य तु वाच्यम्—

तालस्त्रिकलस्त्रौदो(स्त्रादौ ?) शम्यैककला कलाद्वये तालः ।

द्विकला च पुनर्व्यञ्जनघातुविधिर्वक्रपाणौ तु ॥ ९५ ॥

द्विकालमद्रके यत्र शम्यातालादि योजितम् ।

तत्सर्वं वक्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम् ॥ ९६ ॥

१. 'द्विः कृत्वा च निवर्तितैर्द्विरभ्यस्तै ।'

आरम्भे वाद्यविधिः कार्यस्त्वेवं प्रयोगज्ञैः ॥' इति का.

२. ऋजं दुडुजगति इत्यादिगद्यभागः का. पुस्तके नास्त्येव । ३. 'अस्य तु
वाच्यं' इति का. पुस्तके श्लोकांशत्वेन निर्दिष्टम् ।

* ४. 'तालत्रिकलात्त्रादौ शम्यैककलता तालं द्वयमेताल ।

पुनश्शम्यातालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥ इति' का.

५. 'स्त्रादौ' इति भवेत् ।

६. 'द्विकालमद्रके यत्र शम्यातालादि योजितम् ।

तत्सर्वं वक्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम् ॥' इति का.

गुरुणि पञ्च हत्वानि षट् गुरुणि चतुर्गुणः ।

गुरुणी द्वे लघु त्वेक चत्वार्यथ गुरुणि च ॥

चत्वार्यथ लघूनि स्युस्त्रीणि वीर्घाणि चैव हि ।

लघून्यष्टौ च वीर्घं च वक्रपाणौ विधीयते ॥

द्विकले मन्त्रके यत्तु शम्यातालनिपातनम् ।

तत्सर्वं वक्रपाणौ तु मुख्ये ह्यष्टौ कलाः स्मृताः ॥

शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।

तालं शम्या च तालं च सनिपातं तथैव च ॥

तेस्माधस्तात्ततः कार्यं पद्यपाणिचतुष्टयम् ।

वक्रपाणेरेयं तालो मुखप्रतिमुखाधयः ॥

अथवा—

द्विकले मद्रके यत्र शम्यातालादियोजितम् ।

तत्सर्वं वक्रपाणौ तु कार्यमष्टकले मुखे ।

तस्याधस्तात्पुनः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ॥ ९७ ॥

अतिदण्डां हस्ताभ्यां वीणामुपदक्षिणाहुल्या ।

अहुष्टाभ्यां च सदा कार्यं संघोटनावाद्यम् ॥

संघोटने खराणां संवादिविवादिनश्चापि ।

संघोटनात् लभिहिता.....शेषादिभिश्चैव ॥

विस्तारधानुकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्त्वया निवृत्तैश्च ।

त्रिस्ताभ्यस्तोपचयेर्वदन्ति...घोटजावाद्यम् ॥ इयान् पाठः ।

१. का. पुस्तके तत्र—

अथ वक्रपाणिः—

‘आविद्धकरणयुक्तो द्वाङ्गः स्वादेकरुः प्रवृत्ते वा ।

अर्धव्यञ्जनधातुर्वाद्येऽप्यथ वक्रपाणिस्तु ॥

गुरुणि पद्य हस्वानि पद्य गुरुणि चतुर्गुणः ।

गुरुणी द्वे लघु त्वेकं चत्वार्यथ गुरुणि च ॥

चत्वार्यथ लघूनि स्युर्लीणि दीर्घाणि चैव हि ।

लघून्यथै च दीर्घं च वक्रपाणौ विधीयते ॥’ इत्यधिकमत्र ।

२. ‘द्विकले मद्रके यत्तु शम्यातालनिपातनम् ।’ इति का. ३. ‘मुख्ये तथै कल्पः स्मृताः ।’ इति का. ४. अत्र का. पुस्तके—

‘शम्यातालो तालशाम्ये तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।

तालं शम्या च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥’ इत्यधिकम्.

५. ‘ततः’ का. ६. ‘इतोऽप्रे का. पुस्तके—

‘वक्रपाणेरथं तालो मुखप्रतिमुखाश्रयः ।

अतिदण्डां हस्ताभ्यां वीणामुपदक्षिणाहुल्या ।

अहुष्टाभ्यां च सदा कार्यं संघोटनावाद्यम् ।’

संघोटने खराणां संवादिविवादिनश्चापि ।

संघोटनात् लभिहिता.....शेषादिभिश्चैव ॥

विस्तारधानुकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्त्वया निवृत्तैश्च ।

त्रिस्ताभ्यस्तोपचयेर्वदन्ति [सं ?] घोटजा (ना ?) वाद्यम् ॥

इत्यधिकम् ।

अथ संखोटना[ना]सु—

गुरुणी लघून्यथौ दीर्घं द्विगुणं तथा च कर्तव्यम् ।
 लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं संप्रकर्तव्य [म्?] ॥ ९८ ॥
 पुनरथौ ह्रस्वानि स्युरिहै तथा नैघनं च कर्तव्यम् ।
 संखोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिः समुद्दिष्टः ॥ ९९ ॥

अस्य वाचविधिः—

अधिदण्डहस्तशम्या ताला.....द्विकलश्च कर्तव्यः ।
 द्विकलश्च संनिपातः पुनः पितौपुत्रकम्पपूर्वः (?) ॥ १०० ॥
 विश्वकपुरस्तथा चेत्यारम्भे तालयोगस्तु ।
 ॥ १०१ ॥

अथ वक्रपाणिः—

गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि पद् स्वरश्च [च]तुर्गुणः ।
 गुरुणी द्वे लघु त्वेकं चत्वार्यथ गुरुणि च ॥ १०२ ॥
 चत्वार्यथ गुरुणि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।
 लघून्यथौ च दीर्घं च वक्रपाणौ भवेद्विधिः ॥ १०३ ॥

अत्रोदाहरणम्—

दिद्विःकृदुंजंबुकगजपतियाः ऋतुड्वादिद्वेयेडुघिषि डुनकिटिइनादुंघटु-
 चट्टकिटिमटदुं ॥

१. 'तथाथौ' का. २. 'दीर्घद्वितयं' का. ३. 'चतुर्गुणथापि कर्तव्यम् ।' का.
 ४. 'ह्रस्वाः स्युः' का. ५. 'स्वय गुरु निघनं तथा कार्यम् ।' का. ६. 'संघोटनं
 वस्तुविधौ विज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ।' का.

७. 'पिता पुत्रकश्च पद्' का. ८. 'पूर्वश्चयत्पुदस्तस्याद्वास्मैत्वालसंयोगेस्तु (?) ॥'
 इति का. ९. 'आविद्धकरणयुक्तो धातुः स्यादेककः प्रवृत्ते वा । अर्धव्यञ्जनपातुर्वायेऽ-
 प्यथ वक्रपाणिस्तु ॥' इत्यधिकमत्र । १०. 'गुरुणि' का. ११. 'लघुनि स्युः'
 का. १२. 'विधीयते' का. १३. का. पुस्तके 'अत्रोदाहरणम्' इत्यादि—'वदन्ति
 संखोटनावायम् ॥ १०५ ॥' इत्यन्तपाठस्य स्थाने—

अस्य वाचम्—

आविद्धकरणयुक्ताद्वाङ्मः स्यादेककः प्रवृत्तो वा ।

संखोटय स्वरं या(वा)दिना तु संवादिना तथाधिवलम् (?) ॥ १०४ ॥

समवायिभिश्च शेषा न तु वादिगिरूपकैश्चाशैः ।

विस्तारकरणे चित्रद्वित्रिविभिपवर्ती तो (?) द्विरभ्यस्तैः ।

उपाश्रययुक्तौ च सदा वदन्ति संखोटनावचम् ॥ १०५ ॥

अस्य लघुक्रिया—

गुरुणी लघून्यथाद्यौ दीर्घे द्विगुणे तथा च कर्तव्या ।

लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं सप्रवक्तव्यम् ॥ १०६ ॥

पुनरस्यैद्भस्याणिस्यस्तुतै (पुनरद्यौ ह्रस्वास्युस्त्वथगुरु(?)) नैघनं तथा कार्यम् ।

संखोटनवस्तुवि[धौ ?]प्रत्वमशोधनं (विज्ञेयं गुरुलाघवविधानम्) ॥ १०७ ॥

‘शंडं जगति यवलितकडुंडुडुं महायोगिक्षुककपलयाद्युपतिगणपतिक ।

अस्यास्तानः—शीर्षकवपाणिविहितः (?) ।

अथ परिघटना—

.....समुत्थं वाचं.....ऊहस्तु वादनाकार्यम् ।

व्यञ्जनघातुसमुत्थं नानाकरणायोवत(श्रयोपेतम्?) ॥ १०८ ॥

दीर्घाण्यादावद्यौ लघूनि कुर्यात्पुनर्द्विगुणितानि ।

ह्रस्वान्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सदीर्घाणि ॥ १०९ ॥

१. ‘अस्य लघुक्रिया’ इति का. पुस्तके नास्ति । २. ‘गुरुणि लघूनि तथाद्यौ दीर्घ-
द्वितयं तथा च कर्तव्यम् ।’ का. ३. ‘चतुर्गुणथापि कर्तव्यम् ।’ का. ४. ‘पुनरद्यौ
ह्रस्वा स्युस्त्वथ गुरु निघनं तथा कार्यम् । संघोटन वस्तुविधौ विज्ञेयं गुरुलाघव-
विधानम् ॥ इति का. ५. ‘शंडं जगति’ इत्याद्यारभ्य ‘ऊहस्तु वादनाकार्यम्’ इत्यन्तस्य
पाठस्य स्थाने ‘अस्यास्तालशीर्षकवत् पद्यपाणि विहितः । परिघटनासमर्थं वाचं तथास्ते
लाघवात् कार्यम्’ इति का. पुस्तके पाठः । ६. ‘नानाकरणाधयोपेतम्’ का.
७ ‘लघुनी च द्वे गुरुण्यपि च कुर्यात्’ का. ८. ‘लघुनी द्वे सर्वाणि गुरुणि सहैव
दीर्घेण ।’ इति का.

षोडश लघूनि च स्युः सह निधनगतेन वात्र कार्याणि ।
 एष परिघटनायां गुरुलघुवस्तु(स्तु ?)क्रमः प्रोक्तः ॥ ११० ॥
 वाचं चास्य तु तज्ज्ञैः सोद्वहनं हस्तलाघवात्कार्यम् ।
 व्यञ्जनधातुसमुत्थं नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥ १११ ॥
 संपिष्टकवज्ञास्यास्तालः करणैस्तु धातुसंयुक्तैः ।
 गुरुलघुयोगादेवं विहितं कार्यं बुधैर्नित्यम् ॥ ११२ ॥
 मार्गासारितपाद्यं* विस्ताराविद्धकरणसंयुक्तम् ।
 तालैः सकलैरथ गुरुलघुसंचयस्यायम् ॥ ११३ ॥
 चत्वारि गुरुणि लघूनि च चत्वारि च गुणितानि ।
 ह्रस्वानि गुरुणि तथा स्युर्मार्गासारिते ह्येवम् ॥ ११४ ॥

अत्रोदाहरणम्—

दिग्लत्संदुं जगति पचतिनकदिहे संदुं ।

अथ वा ।

चत्वारि तु गुरुणि स्युर्ह्रस्वान्यष्टौ भवन्ति हि ।
 गुरुणि तव ह्रस्वाणि दीर्घमत्यमथापि वा ॥ ११५ ॥

अत्राप्युदाहरणम्—

दिकंदुं जगति यवति यवलि । क्रंदुं तिति ऋल कुलतिति वा ॥

१. 'षोडश लघूनि स्युः सगुरुष्यन्ते तथैव कार्याणि ।' इति का. २. 'एष स परिघटनाया गुरुलघुवस्तुक्रमः प्रोक्तः ।' का. ३. पद्यमेतदत्र का-पुस्तके नास्ति । ४. 'संपिष्टकवज्ञायास्तालः' का. ५. 'सकलैर्वाद्यं वाद्यं विस्तारा-विद्धकरणसंयुक्तम् ।' का. ६. * 'माद्यं' इति भवेत्, 'मार्गासारिगुरुणि स्युर्लघूनि चत्वार्यथ द्विगुणितानि ।' का. ७. 'एतदर्थं' का-पुस्तके नास्ति । गुरुणि च लघूनि तथा स्युर्मार्गासारिते च वाचूनि ॥' इति का. ८. 'गुरुणि लघूनि चाष्टावन्त्यं गुरु चेति कर्तव्यम् । ९. 'इत आरभ्याध्यायधमाप्ति का. पुस्तके—

'कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालभ्रवणमधुराणि लीलाकृतानि ।

चाभिहितपरिवृत्तानि तान्यप्यर्धवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तानि च तालप्रमाणानि निर्दिशति ।

तानि तालविधानेन यथाक्रमं व्याख्यासे ॥' इति पाठः ।

वालासारितवश्चैव तामौ(?)स्य परिकीर्तिता ।

..... ॥ ११६ ॥

श्रवणमधुराणि लीलाकृतानि चतपरिसृतेतरकृतानि ।

तान्यप्यर्थवशादिह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञैः ॥ ११७ ॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तलप्रमाणनिर्दिष्टानि तानि च
तालविधाने व्याख्या[स्या]मः—

एवमेतत्स्वरकृतं ज्ञेयं वीणाशरीरजम् ।

विपश्चाद्यनुबक्तानि (!) करणानि निबोधत ॥ ११८ ॥

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोषश्च ।

यष्टी वै प्रतिशुक्ला त्वेवं विज्ञेयं करणजातम् ॥ ११९ ॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्रूपम् ।

(?) रूपमेवानुकृतप्रतिन्यूनमित्युच्यते वाद्यम् ॥ १२० ॥

युगपत्कृतेऽन्यविकरणं प्रतिभो(भेदो) दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।

कृतमेकस्यान्त आ...प्रतिशुक्लं नाम विज्ञेयम् ॥ १२१ ॥

वीणावाद्यविरामेऽस्य विरतकरणं तु रूपशेषं स्यात् ।

आविद्धकरणयोगादुपर्युपरिपाणिकैश्चोद्यः ॥ १२२ ॥

कार्यं ध्रुवाविधानेन प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।

स्यानप्राप्त्यर्थं चेद्यत्त भ(द्ग?)त्रेदयं नियमः ॥ १२३ ॥

सप्ततप्रीभवे चिन्ता विपश्चीभिभवे तथा ।

कोणवाद्या विपश्ची स्याद्वित्रा चाहुलिवादनात् ॥ १२४ ॥

तत्रवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं मया समासेन ।

वेक्ष्याम्यतश्च भूया.(यः ?) शुषिरातोषस्य लक्षणम् ॥ १२५ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तर्जोदेविजातिविधानो नामाभ्याय एकोनविंशत्तमः ।

निशत्तमोऽध्यायः ।

आतोचं शु^(१)पिरं नाम ज्ञेयं वंशगतं बुधैः ।

वैण एव विधिस्तत्र स्वरग्राम्यसमाश्रयः ॥ १ ॥

द्विकत्रिकचतुष्कास्तु ज्ञेया वंशगताः स्वराः ।

कम्पमानार्धमुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ॥ २ ॥

तत्रोपरि यथा ह्येकं स्वरो वैणः स्वरोत्तरे ।

प्राप्तोत्यन्यत्वमेवाह तथा वंशगतोऽपि हि ॥ ३ ॥

द्विकत्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसंख्या भवेत्स्वरः ।

अनीरणात्तु रो(शे^२)पाणां स्वराणां श्रुतिसंभवः ॥ ४ ॥

अङ्गुलीवादनकृतस्तच्च मे संनिबोधत ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ॥ ५ ॥

कम्पमानाङ्गुलिश्चैव त्रिश्रुतिः परिकीर्त्यते ।

द्विकार्धाङ्गुलिमुक्तं स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥ ६ ॥

एते स्युर्मध्यमग्रामे भूयः षड्जाश्रिताः पुनः ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ ७ ॥

धैवतश्चार्धभश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।

अर्धमुक्ताङ्गुलिश्चैव गान्धारोऽथ निषादवान् ॥ ८ ॥

स्वरसाधारणं चापि व्यन्तरस्वरसंख्यया ।

निषादगान्धारकृतौ षड्जमध्यमयोरपि ॥ ९ ॥

विपर्ययः सनिकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धिर्देः ।

वैणर्कं तु प्रवेशेन सिद्धाः कण्ठाश्रिताः स्वराः ॥ १० ॥

येय गीता (यं यं गतः) स्वरं गच्छेत्तं तं वंशेन वादयेत् ।

शारीरवैणवंशानामेकीभावः प्रशस्यते ॥ ११ ॥

१. 'कृत' का. २ 'कम्पिताद्यर्थ' का. ३. 'स्वरान्तरे' इति का. ४. 'स्व
स्याच्छ्रुति संख्यया' का. ५. 'स्वराणी(णि?) च श्रुतिसूतं' का. ६. 'त्रिश्रुतिश्च
स्वरो भवेत्' का. ७. 'सु एव' का. ८. 'तु' का. ९. 'धैवतभश्चापि' का.
१०. 'साधारणे' का. ११. 'कारुण्यन्तरसङ्गते' का. १२. 'वंशाश्रिता' का.
१३. 'सिद्धित' का. १४. 'वैणुदण्डप्रवेशेन' का. १५. 'यं यं गता' इति भवेत्.
'यं यं गत' का. १६. 'वशवैणानां' का.

अविचलितमविक्रुष्टं वर्णालंकारसंयुतं विधिर्वत् ।

लैलितं मधुरं स्निग्धं वेणोरेवंविधं वार्धम् ॥ १२ ॥

एवमेतत्स्वरैकृतं विज्ञेयं गानयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तालवाद्यविकल्पनम् ॥ १३ ॥

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे शु(मु^२)षिरतोद्याधिकारो नामाध्यायत्रिंशत्तमः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

वाद्यं तूर्यायनं प्रोक्तं कैलापातलयान्वितः ।

कैला[काल]स्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः ॥ १ ॥

या लौकिकी कला काष्ठा निमेषार्धे स्मृतो बुधैः ।

न सा तालकला ज्ञेया ह्यन्येषा तालजा कला ॥ २ ॥

निमेषाः यच्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ।

ततः कलाकारकृतो लय इत्यभिसञ्ज्ञितः ॥ ३ ॥

त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिताः ।

यस्तत्र तु लयो मध्यस्तात्प्रमाणकला स्मृता ॥ ४ ॥

त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमार्गनियमी बुधैः ।

चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तौ र्सा द्विगुणा स्मृता ॥ ५ ॥

चतुर्गुणा दक्षिणे स्यादित्येवं त्रिविधा कला ।

कैलाकालप्रमाणेन ताल इत्यभिसञ्ज्ञितः ॥ ६ ॥

१. 'विच्छिन्नं' का. २. 'विधिर्वत्' इति नास्ति का. पुस्तके । ३. 'मन्दं विधि-
 लितमधुरं वेणोरेव स्मृतं वार्धम् ।' का. ४. 'शुषिरस्वरकृतं' का. ५. 'वंशयोक्तृभिः'
 का. ६. 'पनातोद्यविकल्पनम्' का. ७. 'शुषिरतोद्यविधानं नाम त्रिंशोऽध्यायः' का.
 [निमेषा पद्यमात्रा स्यात् मान्नायोगात् कला स्मृता] का. ८. 'ताले घन इति
 प्रोक्तः' का. ९. 'कलागत' का. १०. 'कालस्तस्य' र. 'कालस्य तु प्रमाणं वै' का.
 ११. 'निमेषाद्य' का. १२. 'निमेषा पद्यमात्रा स्यात् मान्नायोगात् कला स्मृता ।'
 इति समधिकमत्र का-पुस्तके. १३. 'मन्दोऽथ लयः' का. १४. 'भवेत्' का.
 १५. 'त्रिमार्गा नियता' का. १६. 'वास्तुके द्विगुणा तु सा' का. १७. 'दक्षिणा' का.
 १८. पदार्थमेतत् पद्यमध्येऽस्य पूर्वार्थरूपमासीत् प्रथमसंस्करणे ग्रन्थस्यास्य ।

व्यस्रश्च चतुरस्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।

द्विविधस्यापि तालस्य त्वेका प्रकृतिरिष्यते ॥ ७ ॥

तथा योनिद्वयं (तालो) चान्या(स्यः)कीर्त्यमानं निबोधत ।

चञ्चूपुटस्तु विज्ञेया (यः) (ये) तथा चाय (प) पुटा(दो) बुधैः ॥ ८ ॥

चतुरस्रस्तु विज्ञेयस्तालश्चञ्चूपुटो बुधैः ।

ट्र्यस्रश्चञ्चूपुटश्चैव गुरुलध्वक्षरान्वितः ॥ ९ ॥

आदौ द्वे गुरुणी यस्य लध्वेकं ह्रतमेव च ।

अक्षराणां निवेशेन स तु चञ्चूपुटस्तदा ॥ १० ॥

आदौ गुर्वक्षरं यत्र अन्ते लघुनि चैव हि ।

व्यस्रः स खलु विज्ञेयस्तालश्चञ्चूपुटाश्रयः ॥ ११ ॥

संनिपातस्ततः शम्या तालः शम्यामथापि वा ।

संनिपातादिको ज्ञेयः शम्यादिश्च तथापरः ॥ १२ ॥

१. 'चतुरस्रश्च व्यस्रश्च तालो विविध एव हि ।' का. २. 'त्विका' काशीमुद्रित-
पुस्तके लत्र । ३. 'चास्य कीर्त्यमान' का. ४. 'चञ्चूपुटस्तु विज्ञेयस्तथा चाप-
पुटोऽपि चा' का. ५. 'चतुष्कलोऽय द्विकलस्तालो यस्मात् प्रवर्तते' इत्यधिकमत्र का-
पुस्तके । ६. 'चञ्चूपुटो' का. ७. 'काशीमुद्रितपुस्तके तु—

'प्रथमगुरुणी कृत्वा लघु चान्त्य ह्रतं तथा ।

कुर्यात् चञ्चूपुटस्यैव बुधश्चापपुटस्य तु ।

आद्यं गुर्वक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव स ।'

इति पाठो नवमश्लोकोत्तरार्धदशमश्लोकयो स्थाने ।

८. 'तालश्चापपुटो भवेत्' ९. का पुस्तके तु समाधिभावत्रैव—

'अनयोर्मिथभावाच्च मिथस्ताः प्रकीर्तितः ।'

पटपिता पुनकश्चैव पद्यपानि स चेप्यते ॥

यथोक्तैरभिनिष्पन्नः स्वस्रज्ञागुरुबुधैः ॥

सप्तदशाष्टदशौ श्लोकौ ।

१०. 'समासयोगास्तालोऽय त्रिविध परिकीर्तित ।

शम्यातालो द्विरभ्यस्तौ ताल शम्या तथापि वा ॥

संनिपातादिकानेय शम्यादिश्च तथापर ॥'

इति सार्धश्लोकोऽस्ति का-पुस्तकेस्य पद्यस्य स्थाने ।

तालादिश्च त्रिभिर्भेदैः पुनश्चञ्चुपुटो भवेत् ।

शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तज्ज्ञैरासारितादिषु ॥ १३ ॥

तालादिकस्तथा प्रोक्तो विद्वद्भिः पाणिकादिषु ।

चञ्चुपुटस्य ये भावाः संनिपातादयस्तु ये ॥ १४ ॥

त एव भेदा विज्ञेया बुधैश्चञ्चुपुटस्य च ।

संनिपातादिकः स्वस्य बलवान्नेतरस्तथा ॥ १५ ॥

पदकलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात्प्रवर्तते ।

द्विप्रकारः पुनश्चायं निःशब्दः शब्दवांस्तथा ॥ १६ ॥

अनयोर्मिश्रभावं तु मिश्रस्तालः प्रकीर्तितः ।

शम्यातालभवेदनेन अन्योऽपि(?) (ज्यस्तोऽन्योऽपि ?) विधीयते १७

पदपितापुत्रककृतः पञ्चपाणिरुदाहृतः ।

आद्यं ह्रतं द्वितीयं च लघु यत्राक्षरं भवेत् ॥ १८ ॥

तृतीयं च चतुर्थं च गुरुणि (रुणी ?) पञ्चमं लघु ।

हुतान्तः पदपितापुत्रो गुरुलाघवसंयुतः ॥ १९ ॥

पञ्चपाणिः स विज्ञेयः पदपातस्तु पदक्षरः ।

संनिपातस्ततस्तालः शम्या तालस्तथैव च ॥ २० ॥

शम्या चैव हि तालश्च पदपातस्तस्य कीर्तितः ।

तालादिरुपस्रभेदोऽन्यैः संपत्केऽष्टकसंज्ञितः ॥ २१ ॥

१. 'तथा ताल्यदिभिर्भावेयुग्मद्वयपुटो भवेत् ।' का. २. 'संनिपातादिके नाट्ये चतुरस्रो भवेदयम् ।' इत्यधिकमत्र का-पुस्तके । ३. 'शम्यादितेषु च' का. ४. 'चय-
पुटस्य ये भेदाः संनिपातादयस्त्रयः ।' का. ५. 'चापुटे पृथक्' का. ६. 'संनिपाता-
दिकस्य बलवान्नेतरेऽपि च ।' का. ७. 'बोडशमेतत् पयमय सप्तदशश्लोकपूर्वार्ध
च का-पुस्तके न स्तः । ८. 'ज्यस्तोऽन्योऽपि' का. ९. 'गुरुणी' का. १०. 'पयार्ध-
मेतत् का-पुस्तके नास्ति ।

११. 'अस्यादौ संनिपातः स्यात्तालशम्येतरः परः ।

तालशम्ये च तालश्च पदपातश्च प्रकीर्तितः ॥' इति का-पुस्तके ।

१२. 'भेदेऽन्यैः' का. १३. 'संपत्केऽष्टकसंज्ञितः' का.

गुरुपञ्चाक्षराद्यन्तुत्तमात्रासमन्वितः ।
 त्र्यसं सर्वगुरुं कृत्वा निष्कामं त्वत्र योजयेत् ॥ २२ ॥
 शम्याद्वयं ततस्तेषु उद्बद्धः कथितो बुधैः ।
 ल्युदस्य युगमतो ये च पञ्चताला भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 मिश्रा गीताङ्गसंयुक्ता श्रेया ह्युद्बद्धकादयः ।
 कलाः पञ्च तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥ २४ ॥
 दशैकादश चैवैते संकीर्णाः समुदाहृताः ।
 न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवासु च ॥ २५ ॥
 प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूयः प्रयोक्तृभिः ।
 यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथैव च चतुष्कलः ॥ २६ ॥
 त्रयो मेदा हि तालस्य लस्यार्थं^(१) (द्विगुणा ?) द्विगुणाः स्मृताः ।
 चतुरस्रलिभिर्भेदैस्तालस्तु परिकीर्तितः ॥ २७ ॥
 चतुःकलो द्वाष्टकलः कर्लाः षोडश चैव हि ।
 त्र्यस्रतालस्तु षड्भेदस्त्रिकलः षट्कलस्तथा ॥ २८ ॥
 कैला द्वादश चैवास्याश्चतुर्विंशतिरेव च ।
 चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा षण्णवतिः कलाः ॥ २९ ॥
 तालो नवविधश्चायं सैमासात्परिकीर्तितः ।

१. 'का-पुस्तके तु—

'गुरुसर्वाक्षरो यस्तु हुतादन्तः प्रकीर्तितः ।
 सनिपातस्ततः शम्या तालशम्यैकतालकः ॥'

इति पद्यमस्य श्लोकार्थस्य स्थाने ।

२. 'तत्र' का. ३. 'ततस्तेषु उद्बद्धः' का. ४. 'इतोऽपि सार्धपद्यद्वयी का पुस्तके नास्ति । ५. 'एवमेककलो ह्येयः शुद्धार्थं [य ?] त्रुपुटादिकः । का. ६. 'तथा चैव' का.

७. 'द्विगुणा द्विगुणा.' का. ८. 'कलषोडशकः पुनः' का. ९. 'त्र्यस्रतालस्तु' का.

१०. 'कला द्वादश चैवास्याश्चतुर्विंशतिरेव च ।

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च तथा षण्णवतिः कला ॥' इति का.

११. 'नवविधि.' का. १२. 'अयुगमः परिकीर्तितः' का.

तत्र चोलापनिष्क्रामौ विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ॥ ३० ॥

चतुर्दिकल इत्येवं निःशब्दः परिकीर्तितः ।

शम्यातालो ध्रुवश्चैव संनिपातस्तथापरे ॥ ३१ ॥

इतिशब्देन संयुक्तो विज्ञेयस्तु चतुर्विधः ।

एतेषां चैव वैक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ॥ ३२ ॥

[लक्षणं च प्रमाणं च यथावदनुपूर्वशः ।]

उत्तानाङ्गुलिसंकोच आला(वा ?)प इति संज्ञितः ।

निष्क्रमोऽधोर्गतस्य(तानां?) स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ॥ ३३ ॥

तस्य दक्षिणतः क्षेपो^१ विक्षेप इति संज्ञितः ।

निवर्तनं च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु^२ ॥ ३४ ॥

यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिः स्मृतः ।

निष्क्रमश्च प्रवेशश्च द्विकले(लौ ?) परिकीर्तितौ ॥ ३५ ॥

एषामन्तरपातास्तु पातसंज्ञाः प्रकीर्तिताः ।

सँहव्यहस्तनिपातस्तु सम्यन(ता ?)लश्च वामतः ॥ ३६ ॥

१. का-पुस्तके तु—

‘द्विप्रकारस्त्वयं तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।

प्रयोगं द्विविधं चास्य कीर्त्तयामां निबोधत ॥

तत्रावापोऽयं निष्क्रामो विक्षेपश्च प्रवेशकः ।

चतुर्विकल्पं इत्येवं निःशब्दः कथितो बुधैः ॥’

२. ‘चात्माय’ क-ख. ३. ‘ध्रुवधेति’ का. ४. ‘परः’ का. ५. ‘च’ का.

६. ‘चतुर्विधम्’ का. ७. ‘०मथ’ का. ८. एतदर्धमधिकमन का. पुस्तके ।

९. ‘सर्वाङ्गुलिसमाक्षेप आवाप इति संज्ञितः ।’ का. १०. ‘धोगतः सव्यादङ्गुलीनां-

प्रसारणम् ।’ का. ११. ‘क्षेपात् विक्षेपः परिकीर्तितः ।’ का. १२. ‘च’ का. इतोऽग्रे

का. पुस्तके—

‘कृत्वाङ्गुलीनामाक्षेपं निष्क्रामं च भवेदथ ।

विक्षेपश्च पुनः कार्यः पुनथैव प्रवेशनम् ॥’ इत्यधिकमत्र ।

१३. ‘भवेत्’ का. १४. का. पुस्तके तु—

‘शम्यातालश्च विज्ञेयः संनिपातस्तथैव च ।

शम्या दक्षिणहस्तः स्यात्तालः पातस्तु वामतः ॥’

इति पूर्णः श्लोकोऽर्धस्यास्य स्थाने ।

हस्तयोस्तु समः पातः संनिपात इति स्मृतः ।
 कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ॥ ३७ ॥
 यथाक्षरस्य तालस्य स रा (तु ?) गुर्वक्षरे स्मृतः ।
 यथाक्षरकृतैः पातैस्ताले ज्ञेयो यथाक्षरैः ॥ ३८ ॥
 गुर्वक्षरैस्तु विश्लिष्टैः स नैव (एव ?) द्विकलः स्मृतः ।
 द्विर्भावा द्विकलस्यात्र विज्ञेयस्तु चतुष्कलैः ॥ ३९ ॥
 व्यसश्च चतुरस्रश्च षट्कलोऽष्टकलस्तथा ।
 ध्रुवाणां तु भवेत्तोलैस्तं च वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ४० ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः स(श?)म्या चैव ततो भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्क्रामोऽतो विधीयते ॥ ४१ ॥
 ततश्च तालैः कर्तव्या (व्यः ?) शम्या चैव तु पञ्चमी ।
 प्रवेशो ह्यष्टमो(मः ?) षष्ठः कर्तव्यस्तर्जनीकृतः ॥ ४२ ॥

१. 'ध्रुवं तु मात्रिकं पातः रागमार्गप्रयोजक. १' इत्यधिकमत्र । २. 'कलायास्त्रि-
 विधा [ः] प्रोक्ता तासां पातो ध्रुवः स्मृतः ।' का. ३. 'गुर्वक्षरः' का. ४. 'तालो'
 का. ५. 'यथास्थितः' का. ६. 'च' का. ७. 'एव' का. ८. 'भवेत्' का.
 ९. 'द्विर्भावा' का. १०. 'द्विकलस्यैव' का. ११. अत्र का. पुस्तके—

'यथाक्षरकृतैः पातैः सर्वैरेव प्रकीर्तिताः ।

चच्चरपुटस्य विज्ञेयस्तथा चापपुटस्य च ॥

षष्ठ्याप्येष्व विहिता मेदा देवते त्रयः स्मृताः ।

व्युदस्य युग्मराजं तु पञ्चताला भवन्ति हि ॥

मिथ्या गीताङ्गसंयुक्ताद् देया ह्युद्धृत्कादयः ।

कला[ः] षष्ठ तथा सप्त पुनर्नव च कीर्तिताः ॥

दश चैकादशैते च सर्वाणां समुदाहृताः ।

न देया मुपयोगोऽस्ति सप्तरूपे ध्रुवास्तपि ॥

प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते गानप्रयोक्तृभिः ॥' इत्यधिकः पाठः ।

१२. 'तालं' का. १३. 'संप्रवक्ष्यामि' का. १४. 'शम्याद्यैव' का. १५.
 'निष्क्रामो तो (?)' का. १६. 'तालङ्गु कर्तव्य.' का. १७. 'मभ्यमाहृते' का.

निष्काम[.!] संनिपातान्ते नित्यमष्टकलो भवेत् ।
 एष युग्मे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥ ४३ ॥
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्कामः प्रथमे तु कलो(ला ?) भवेत् ।
 शम्यापातो द्वितीया च तृतीया ताल एव च ॥ ४४ ॥
 शम्या तत्र चतुर्थी च पञ्चमी तर्जनीक्रमात् ।
 षष्ठ्यश्च संनिपातः स्वादेप वै षट्कलो विधिः ॥ ४५ ॥
 एष व्यसे कलापाते विकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ।
 कनिष्ठानामिकास्थाने तालो ज्ञेयस्तृतीयके ॥ ४६ ॥
 शम्यापातश्चतुर्थी स्यान्निष्कामो मध्यमाकृतः ।
 षष्ठ्यालंस्तथा ज्ञेयो निष्कामस्तर्जनीकृतः ।
 शम्याष्टमी ततस्त्रालो नवमी तु कला स्मृता ॥ ४७ ॥
 कनिष्ठिकां प्रवेदे ? शस्तु दशमी तु कला भवेत् ।
 निष्कामश्चैव तर्जन्यास्तदनन्तरमिष्यते ॥ ४८ ॥
 संनिपातस्त्रयते(न्ते ?) च कलाद्वादशकं भवेत् ।
 एषतो धात(त्वावाप ?) विक्षेपव्यवधानैश्च षण्डितैः ।
 विधिश्चतुष्कलो ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृतः ।
 द्विकलश्चतुःकलश्च पादभागः प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 चत्वारः पादभागाश्च मात्रे (?) हि परिनाट्यते ।
 चञ्चुपुटस्य तालस्य तथा चञ्चुपुटस्य च ॥ ५० ॥

१ 'निष्काम संनिपातेऽन्ते' का. २ कलोपेतो' का. ३ 'विरुल्पाङ्गुलिभिः' का.
 ४. 'प्रवेशश्च तथा भवेत्' का. ५ का. पुस्तकेऽन—'कनिष्ठानामिकास्थाने ततस्त्रा-
 लस्तृतीयके । शम्यातालश्चतुर्थी च निष्कामो मध्यमा कृतः । कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम
 प्रथमानुक्लो भवेत् ॥' इत्यधिकं सार्धं पद्यम् । ६. 'द्वितीये तु तृतीये' का. ७. 'तु'
 का. ८. 'षष्ठ्य' का. ९. 'एष व्यसे' इत्यादिखोकद्वयी का. पुस्तकेऽन नास्ति ।
 १०. 'षष्ठ्यालस्ततो ज्ञेयो' का. ११ 'प्रदेशस्तु' का. १२. 'च' का. १३. 'तर्जन्या'
 का. १४. 'तथान्ते च' का १५. 'कलाद्वादशके विधि' का. १६ 'एष त्वावाप' का.
 १७. 'व्यवधानेन' का. १८. एतदर्धमयाप्रिमं सार्धं पद्यं च का. पुस्तके न स्त. ।

पञ्चबाणैश्च विज्ञेया भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ।
 एवमेवं मया तालः समासात् परिकीर्तितः ॥ ५१ ॥
 आसारिते वर्धमाने गीतेष्वपि हि यः स्मृतः ।
 अथासारितकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५२ ॥
 भेदो च (दश्च ?) अतपुटस्यादौ तथा गुरुलघुभ्रुतैः ।
 पञ्चपाणिं ततः कुर्याद्विरभ्यस्तं प्रयोगवित् ॥ ५३ ॥
 यथाक्षरं तु सर्वत्र यथावद्विनिवेशयेत् ।
 शम्यातालः पुनश्चैव शम्यातालमथापि च ॥ ५४ ॥
 अधिकारे संनिपातं पञ्चबाण(पाणे ?) क्षं यो भवेत् ।
 तालं शम्यां च तालं च शम्यातालौ ततः परम् ।
 एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चबाणो (पाणौ ?) विधिः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 भ्रुतच्छेदेऽपि तस्येष्टः संनिपातः प्रयोक्तृभिः ।
 एवं यथाक्षरं ज्ञेयं कनिष्ठासारितं बुधैः ॥ ५६ ॥
 यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान्निबोधत ।
 चकारे तु भवेच्छम्या द्वितीये ताल एव च ।
 प्रकारे तु भवेच्छम्या टकारे ताल एव च ॥ ५७ ॥
 एवं चञ्चुपुटे ज्ञेयं पञ्चपाणेरतः परम् ।
 षडकारे संनिपातः स्यात् पिंकारे ताल एव च ॥ ५८ ॥
 तकारे तु भवेच्छम्या एकारे ताल एव च ।

१. 'एवमेव' का. २. 'समुदाहृतः' का. ३. 'गीताङ्गेषु च यः स्मृतः' का.
 ४. 'एतदर्थं' का. पुस्तके नास्ति । ५. 'ज्ञेयं चञ्चुपुटस्यादौ कृत्वा तु गुरुलघुवम् ।' इति
 का. ६. 'द्विरभ्यस्तप्रयोगवित्' का. ७. 'पूर्वत्र' का. ८. 'वा' का. ९. 'संनिपातः'
 का. १०. 'पञ्च पाणे(णे ?)श्च योजयेत्' का. ११. 'शम्यातालं च तालं च शम्या-
 तालमतः परम्' का. १२. 'पञ्चपाणौ' का. १३. 'भ्रुतस्यान्ते कृतस्येष्टः' का.
 १४. 'यथाक्षरं चाक्षरैश्च वामपातान्निबोधत ।' का. १५. 'द्वितीयस्ताल' का.
 १६. 'एवं चञ्चुपुटे ज्ञेयः' का. १७. 'पञ्चपाणिरतः परम्' का. १८. 'षडकारे संनि-
 पातः' इत्यादि पद्यद्वयं का. पुस्तके नास्ति ।

ऋकारे तु भवेच्छ्रम्या ककारे ताल एव च ॥ ५९ ॥
 द्वितीयेऽप्येवमेव स्यात् सनिपातस्ततः परम् ।
 गुर्वक्षराणा विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ॥ ६० ॥
 विश्लेषितानामेषां तु द्विर्भावे या कला भवेत् ।
 पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूर्वशः ॥ ६१ ॥
 द्विर्भावौन्मध्यमस्येव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।
 मध्यमस्य विधानेन न्यसेच द्विगुणाः कलाः ॥ ६२ ॥
 संनिर्पातैर्निर्पातैश्च तेषां वस्तु प्रकीर्तितम् ।
 समानलक्षणाश्चैव गदतो मे निबोधत ॥ ६३ ॥

१. 'विश्लेषात्' का. २. पद्यमेतत् का. पुस्तके नास्ति । ३. 'विभावो मध्यमस्येव'
 का. ४. 'ज्येष्ठ इत्यभिधीयते' का. ५. 'मध्यमव्यवधानेन' का. ६. 'संनिपातनिपा-
 तैश्च' का. ७. एतदर्धं का. पुस्तके नास्ति । ८. का. पुस्तकेऽत्र—'अत परं
 प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।' इत्यादिश्लोकादि 'सुखं प्रति सुखं चैव' इत्यादि ८५
 श्लोकपर्यन्त पाठस्थाने १२५ श्लोका कुहचन कुहचन सवदन्तोप्यधिकास्ते यथा—

'अत परं प्रवक्ष्यामि लयान्तरितलक्षणम् ।
 तालो यस्य कनिष्ठः स्यात् स लयान्तरितः स्मृतः ॥
 कला कलान्तरकृता केवलं तु कलान्तरम् ।
 अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिस्तु पूर्वनिर्दिष्ट ॥
 भवन्ति हि लयान्तरिते शब्दाद् भेदो लयाश्चैव ।
 द्विगुणोक्षरसयोगादन्यमार्गप्रयोजनात् ॥
 ष्टोर्विशिष्टकलाश्च लयादन्यलयान्तरम् ।
 एवं तालविधानं तु कनिष्ठसहे लयान्तरे चैव ॥
 मध्यासारितताल पुनरेव सप्रवक्ष्यामि ।
 द्विगुणान्तरवृत्त्या ह्यस्यैव तु मध्यम विधातव्यम् ॥
 प्रस्तारेण कल्पनां शम्या तालान्तरोपेतम् ।
 उत्तरताल प्रथमे वस्तुन्यादौ कलाप्रय त्यक्त्वा ॥
 कार्या मध्ये नित्यं द्वौ परिपृती च सपूर्णा ।
 पूर्वं शम्या कार्या द्विकलस्ताल कल्(ला^२)द्वये शम्या ॥
 पुनरेककलस्तालत्रिकलस्य सनिपातश्च ।
 त्रिकलोऽप्य पुनस्ताल दाम्ये(म्यै^२)द्वयद्वये तालम् ॥

द्विकला कार्याणामनुस्मृतिरुदाहृता ।
 नैवासने शयने धृतिमुपलभेत स्वकर्मणि विहीना ॥
 तच्चित्तोपहृत्वात् तृतीयमेवं प्रयुञ्जीत ।
 अङ्गप्रत्यङ्गलीलाभिः या चेष्टाहसितेक्षितैः ॥
 नास्त्यन्यः सदृशस्तेनेत्येतस्यात् गुणकीर्तनम् ।
 गुणकीर्तनोल्लसनेरास्रस्त्रेदप(प्र?)मार्जनाद्वापि ॥
 दूष्यविरहविघ्नभैरभिनययोगश्चतुर्थं तु ।
 आसने शयने षापि न तुष्यति न हृष्यति ॥
 नित्यमेवोत्सुका च स्यात् उद्वेगस्थानमेव तत् ।
 चिन्तानि.श्वासस्त्रेदैश्च हृत्तापाभिनयेन च ॥
 कुर्यात्तदेवमत्यर्थमुद्वेगाभिनयेन च ।
 इहास्थित इहासीन इह चोपगतो मया ॥
 इति तैस्तैर्विलपितैः विलापस्त्रभिर्दर्शितः ।
 उद्विग्नमात्यर्थमौत्सुक्यात् रत्या चापि विलापिनी ॥
 ततस्ततश्च भ्रमति विलापस्थानमाभिता ।
 तत्सभयकथायुक्ता सर्वावस्थागतापि हि ॥
 पुंस. प्रद्वेषिता चैव स्यादुन्माद. प्रकीर्तित. ।
 तिष्ठत्यनिमित्तदृष्टिर्दोषं नि श्वसिति गच्छति स्थानम् ॥
 रोदिति विहारकाले नाव्यभिर्दं स्यात्तदोन्मादे ।
 समदनाथंसम्भोगैः काम्यैः सप्रेक्षणैरपि ॥
 सर्वैर्निराकृतैः पश्चात् व्याधिः समुपजायते ।
 मुह्यति हृदयं दक्षत्यङ्गं शिरसश्च वेदना तीव्रा ॥
 न धृतिं चाप्युपलभते लक्ष्ममेवं प्रयुञ्जीत ।
 पृष्टा न किञ्चित् प्रवृत्ते न शृणोति न पश्यति ॥
 तूष्णीं हा कष्टभावा च नष्टचित्ता जडा स्मृता ।
 अक्रान्ठे दत्तहंकारा तथा प्रशियिलाङ्गिका ॥
 श्वासप्रस्थानना चैव जडताभिनयो भवेत् ।
 प्रतीकारैः कृतैः सर्वैर्यदि नास्ति समागमः ॥
 कामामिना प्रदीप्ताया भवेत्तु मरणं तु तत् ।
 एवं स्थानानि कार्याणि कामतश्च समीक्ष्य तु ॥
 अप्राप्तौ यानि कामस्य वर्जयित्वा तु नैधनम् ।
 विविधै. पुरुषोऽप्येवं विप्रलम्भानुपूर्वैः ॥

भावैरेतानि कामस्य नानारूपाणि कारयेत् ।
 एवं भावयमानानां नृणां स्त्रीणामथापि वा ॥
 सामान्यगुणयोगेन युक्तीताभिनयं शुभः ।
 चिन्तानि ध्यासखेदेन देहस्यायासनेन च ॥
 तथानुगमनाच्चापि तथा चैव निरीक्षणात् ।
 आकाशवीक्षणाच्चापि तथा दीर्घप्रभाषणात् ॥
 स्पर्शनान्मोदनाच्चापि तथा चोपश्रयाश्रयात् ।
 एभिर्नानाश्रयोत्पन्नैर्विप्रलम्भसमुद्भवैः ॥
 कामस्थानानि सर्वाणि भूयिष्ठं सम्प्रयोजयेत् ।
 वासोभूषणगन्धांश्च गृहाण्युपवनानि च ॥
 भूयिष्ठं दक्षमानो हि शीतलानि निषेवते ।
 प्रसह्यमानः कामार्तो बहुस्थानसमार्दितः ॥
 श्रेष्येत् कामतो वृत्तीमात्मावस्थाप्रदर्शिनीम् ।
 सन्देशं चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ॥
 इयं तस्या व्यवस्थेति निवेद्य प्रश्रयादिभिः ।
 अथावेदितभावाथै रत्युपायं विचिन्तयेत् ॥
 अयं विधिर्विधानज्ञैः कार्यः प्रच्छन्नकामिते ।
 विधिं राजोपचारस्य पुनर्वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥
 अभ्यन्तरगतान् सम्यक् कामतन्त्रैः समुत्थितान् ।
 सुरसदुःखकृतान् भावान् नानास्त्रीलसमुत्थितान् ॥
 यान्यान् प्रकुरुते राजा तांस्त्राल्लोकोऽनुवर्तते ।
 न दुर्लभा नृपाणां तु स्त्रियो ह्याज्ञाकृता गुणाः ॥
 दाक्षिण्यात्तु समुद्भूतः कामो रतिकरु भवेत् ।
 बहुमानेन देवीनां वल्लभानां भयेन च ॥
 प्रच्छन्नकामितं राज्ञः कार्यं परिजनं प्रति ।
 यद्यप्यस्तु नृपाणां तु कामतन्त्रमनेकधा ॥
 प्रच्छन्नकामितं यत्तु तद्वै रतिकरं भवेत् ।
 यद्दामाभिनिवेशित्वं यतश्चैव निवार्यते ॥
 दुर्लभत्वं च नार्याः सा कामस्य रतिः परा ।
 राज्ञामन्तःपुरजने दिवासम्भोग इष्यते ॥
 बाह्योपचारो यत्रैव स रात्रौ परिकीर्तितः ।
 परिपाठ्यां फलार्थं वा नवप्रवस एव वा ॥

दु खे चैव प्रमोदे च पडेते वासकाः स्मृताः ।
 उचिते वासके स्त्रीणागृत्तुक्कालेऽपि वा नृपैः ॥
 द्वेष्यानामथवैद्यानां कर्तव्यमुपसर्पणम् ।
 तत्र वासकशय्या वा विरहोत्कण्ठितापि वा ॥
 स्वाधीनभर्तृका चैव कलहान्तरितापि च ।
 खण्डिता विप्रलब्धा च तथा प्रोषितभर्तृका ॥
 तथाभिसारिका चैव ह्यष्टौ नायिकाः स्मृताः ।
 उचिते वासके या तु रतिसम्भोगलालसा ॥
 मण्डनं कुरुते हृष्टा सा वै वासकसज्जिका ।
 धनेककार्यव्यासज्ञाद् यस्या नागच्छति प्रियः ॥
 धनागमनदु खार्ता विरहोत्कण्ठिता तु सा ।
 सुरतैश्वरितैर्बद्धो यस्याः पार्श्वे तु नायकः ॥
 सामोदगुणसम्प्राप्ता भवेत् स्वाधीनभर्तृका ।
 ईर्ष्याकलहनिष्क्रान्तो यस्या नागच्छति प्रियः ॥
 सामर्पवशम्प्राप्ता कलहान्तरिता भवेत् ।
 व्यासज्ञादुचिते यस्या वासके नाऽऽगतः प्रियः ॥
 तस्यानागमदु खार्ता खण्डिता साभिधीयते ।
 यस्या दूती प्रियं प्रेष्य दत्त्वा सङ्केतमेव वा ॥
 नागतः कारणेनेह विप्रलब्धा तु सा स्मृता ।
 नानाकार्यार्थसम्पन्नैर्यस्या विप्रोषितः प्रियः ॥
 सारुदालकशोभान्ता भवेत् प्रोषितभर्तृका ।
 हिला लम्बा समाकृष्टा मदनेन मदेन वा ॥
 अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ।
 आस्त्रवस्थासु विज्ञेया नायिका नाटकाश्रयाः ॥
 एतासां चैव वक्ष्यामि यथा योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 चिन्तानि श्वासखेदेन हृद्वाहाभिनयेन वा ॥
 सखीनां सम्प्रलापैश्च आत्मावस्थाविलोकनैः ।
 ग्लानिदैन्याध्रुपातैश्च रोपस्यागमनेन च ॥
 निर्भूषणमृजात्वेन दु खेन रुदितेन च ।
 खण्डिता विप्रलब्धा वा कलहान्तरितापि वा ॥
 तथा प्रोषितकान्ता च भावैरेवं प्रयोजयेत् ।
 विचित्रितोज्ज्वलयेवा तु प्रमदोद्योतितानना ॥

लवीर्णदोमाऽतिशया वार्यो स्थायीनभर्तृका ।
 वेदयायाः पुलजातायाः प्रेम्याया वाऽथवा वृषैः ॥
 एभिर्भावविशेषेस्तु कर्त्तव्यमभितारणम् ।
 समागदितसंधारा मच्छेत्प्रेम्या समुद्धतम् ॥
 गता सा षदति न्यकं पश्येत्सुप्तं प्रियं ततः ।
 अनेन तु प्रकारेण पुण्यांश्चै प्रतिबोधनम् ॥
 निर्भस्सनपरः प्रायस्तथा श्वसनपेशलम् ।
 निष्टुरं मधुरं चैव सतीनामपि जल्पनम् ॥
 नवक्वमप्रवृत्तायाः कुद्धाया वा समागमे ।
 सापदेशैश्चरायेस्तु वासकं प्रतियोजयेत् ॥
 नानालङ्कारवस्तानि गन्धमात्वानि चैव हि ।
 गिल्वं गुणान्युदास्तानि निषेवेत मुदान्विता ॥
 न तथा भवति मनुष्यो मदनवशः काकिनीमलमनान् ।
 द्विगुणोपचारद्वयं भवति यथा सङ्गतः प्रियदा ॥
 विलासभावेहितयाकमलीला विशेषमाधुर्गुणोपरभा ।
 परस्परप्रेमनिरीक्षितेन समागमः क्षागगतस्तु कर्षः ॥

वासोपचारं कृत्वैव नायिका नायकागमम् ।
 शृणुयाद्नायिका घोषं तत्प्रतीक्षासनस्थिता ॥
 श्रुत्वा तु नायिकः घोषं नायकागमविष्टवा ।
 वेपन्ती सन्नहृदया तोरणाभिमुखी व्रजेत् ॥
 वामेन तोरणं गृह्य कवाटं दक्षिणेन तु ।
 हस्तेनाधोमुखीभूय प्रतीक्षेत प्रियागमम् ॥
 शङ्काशिता भयशैव प्रकुर्यात् कारणाश्रिता ।
 अदृष्ट्वा रमणं नारी विदग्धा च क्षणं भवेत् ॥
 दीर्घशैव विनि श्वस्य आस्यशैव विपानयेत् ।
 सन्नय हृदयं कृत्वा विमुग्धेदङ्गमासने ॥
 व्याक्षेपात् विमृशेचापि नायकागमनं प्रति ।
 तैस्त्विचारेणैवैव शुभाशुभसमन्वितै ॥
 गुरुकार्यैश्च मित्रैर्वा मन्त्रिणां राज्यचिन्तया ।
 अनुबद्ध प्रियं किलु धृतो बल्लभयापि वा ॥
 आकारं दर्शयेदेषं शुभाशुभसमुत्थितम् ।
 निमित्तेरात्मसस्यैस्तु स्फुरितै स्पन्दितैस्तथा ॥
 शोभनेष्वथ कार्येषु निमित्तं वामतः क्रियः ।
 अनिष्टेष्वथ सर्वेषु निमित्तं दक्षिणं भवेत् ॥
 सव्यनेत्रललाटं च भूरयोष्ठं तथैव च ।
 ऊरुवाहुस्तनं चैव स्फुरेद्यदि समागम ॥
 अधोऽन्यथास्पन्दमानमनिष्टं चापि निर्दिशेत् ।
 दर्शने दुर्निमित्तस्य मोहं गच्छेत् क्षणं ततः ॥
 अनागमे नायकस्य हस्तो गण्डाश्रितो भवेत् ।
 प्रसाधनेऽप्यवज्ञानं रोदनश्च समाचरेत् ॥
 ततश्च शोभनं पश्येन्नमित्ते नायकागमे ।
 सूक्ष्मो नायिकयाऽऽसन्नो गन्धाघ्राणेन नायक ॥
 दृष्ट्वा चोत्थापनं दृष्ट्वा प्रत्युद्गच्छेत्तु नायकः ।
 ततः कान्तं निरीक्षेत प्रहर्षोत्फुल्ललोचना ॥
 सखीहस्तापितकण्ठं कृत्वा स्थानकमागतम् ।
 दर्शयेत्तु ततः कान्तं सचिह्नं सरसव्रणम् ॥
 यदि स्यादपराधस्तु तवस्त्वैरुपक्रमैः ।
 उपालम्भरतैर्वाप्यैरुपालम्भस्तु नायकः ॥

मानावमानसम्मानैरवहित्यैर्यथाक्रमम् ।
 अवहित्यप्रयोगेषु प्रच्छन्नवचनेषु च ॥
 हास्ये कुतूहले चैव सम्भ्रमे व्यसने तथा ।
 हास्योपस्थानसम्प्राप्ते दोषोपक्षेपनिवृत्ते ॥
 अनाभाष्योऽपि सम्भाष्यः प्रिय एभिस्तु कारणैः ।
 यत्र स्नेहो भयं तत्र यत्रैर्ष्या मदनस्ततः ॥
 चतस्रो योनयस्तस्याः कीर्त्यमाना निबोधत ।
 वैमनस्यं व्यलीकं च विप्रियं मन्युरेव च ॥
 एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणानि यथाक्रमम् ।
 निद्रास्नेहालसगतौ सचिन्हं सरसव्रणम् ॥
 एवंविधं प्रियं दृष्ट्वा वैमनस्यं विधीयते ।
 तीव्रासूयितवदना रोपात् बहुधाः प्रवेपमानाङ्गी ॥
 साश्चित्रि सुष्ठिति वाक्यैः शोभनमित्त्ववमभिनेयः ।
 बहुशोऽवधीर्यमाणोऽपि यस्तत्रैव हि तिष्ठति ॥
 संहर्षाच्चात्र मात्सर्यात् व्यलीकमुपजायते ।
 कृत्वोरसि वामकरं दक्षिणहस्तं तथा विधुन्वाना ॥
 चरणविनिष्ठम्भेन च कार्योऽभिनयो व्यलीके तु ।
 जीवन्त्यां लयि जीवामि दासोऽहं लय मे प्रिया ॥
 उक्तवैवं योऽन्यथा कुर्यात् एतद्वै विप्रियं भवेत् ।
 दृतीयेष्वप्रतिवचनमेदनैः क्रोधसहितरुदितैश्च ॥
 विप्रियकरणाभिनयः स्वशिरःकम्पैश्च कर्तव्यः ।
 प्रतिपक्षसकाशात्तु यः सौभाग्यविकल्पनः ॥
 उपसर्पेत् सचिह्नश्च मन्युस्तत्रोपजायते ।
 बलयपरिवर्तनैरथ सन्निधिलमुत्क्षेपणेन रक्षनायाः ॥
 मन्युस्त्वभिनेतव्यः सशङ्कितं बाष्पपूर्णाक्षया ।
 दृष्ट्वा स्थितं प्रियतमं शङ्कितं सापराधमतिलजम् ॥
 ईर्ष्यावचनसमुत्थैरथ येदयितव्यो ह्युपालम्भेन ।
 मध्याहुल्याहुष्टा न (?) विध्यात् पाणिना पुरस्थेनतः ॥
 उद्धर्तितनेत्रतया तथा प्रततवीक्षणाद्यापि ।
 कटिहस्तनिविष्टतया विच्छिन्नतया तथा च ॥
 पुनरशम्याद्वितालो द्विकलश्च कर्त्तव्यः ।
 त्रिकलश्च सन्निपातो भूलयो (भूयो ?) विधिरेव कर्त्तव्यः ॥

द्वादशकलस्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ।
 प्रथमस्त्वष्टकलः स्यात् द्वादशकलिकौ तथा स्मृतौ द्वौ च ॥
 अन्त्यश्च सन्निपाते मध्यः स्यात् सारितस्योक्तम् ।
 ये पूर्वमहुल्लिङ्गता प्रवेशनिक्षेपनिष्क्रमा गदिताः ॥
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञैः ।
 अथ ज्येष्ठे च कर्तव्यं शम्याताललयात्मकम् ॥
 शरीरं हि बुधैर्निर्लिखं पञ्चपष्टिकलान्वितम् ।
 तस्यावापौऽप्य निष्क्रामो निक्षेपश्च निवेशनम् ॥
 अङ्गुलीनां प्रकर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ।
 ज्येष्ठं चतुष्कलं स्यादावापैः संयुक्तं सविक्षेपैः ॥
 वस्त्वन्वत्तत्र स्यात् सप्तदशकलं तु शम्यादि ।
 पूर्वं शम्या कार्या चतुष्कलो वै भवेत् तालः ॥
 शम्या चतुष्कला स्याद् द्विकलस्तालस्ततः कार्यः ।
 कार्यश्च सन्निपातः षट्कलिकस्पर्शकलश्च तालः स्यात् ॥
 द्विकला च पुनश्शम्या चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ।
 शम्या चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥
 पुनरेव सन्निपातः षट्कलः संविधातव्यः ।
 विधिरेष एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपातान्ते ॥
 पुनरेवैषामहुल्लिविक्षेपं सम्प्रवक्ष्यामि ।
 आवापः सह शम्यायां निष्क्रामश्च ततः परम् ॥
 विक्षेपश्च ततः कार्यः तालश्चावाप इष्यते ।
 अनामिका वा निष्क्रामो विक्षेपोऽनन्तरः स्मृतः ॥
 शम्या वा सह आवापस्तालो विक्षेपणं पुनः ।
 मध्यमयाहुल्या प्रवेशश्च आवापश्च ततः कार्यः ॥
 तर्जनीनिष्कमस्तथा विक्षेपश्च ततः कार्यः सन्निपातान्त्य एव च ।
 कलाः सप्तदश ह्येता सन्निपातादनन्तरम् ॥
 आवापश्च पुनः कार्यः मध्यमयाहुल्या पुनः प्रवेशश्च ।
 आवापश्च ततः कार्यं तर्जनीनिष्कमस्तथा ॥
 विक्षेपः पञ्चदशकः शम्यया सह कीर्तितः ।
 आवापश्चैव कर्तव्यः पुनस्तालप्रयोनृभिः ॥
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ।
 अक्षेपिन्या च निष्क्रामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ॥

निहत्य दानवं घोरं रुद्रेणामिततेजसा ।
 नृत्तमुत्पादितं चित्रं पूर्वं ताण्डवसंज्ञितम् ।
 अथ भूतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मभिः ॥ ६४ ॥
 वर्धमानमिदं दृष्टं पिण्डीबन्धैर्विमूषितम् ।
 परितुष्टश्च तद्दृष्ट्वा सपत्नीको बृषध्वजः ।
 प्रददौ तु वरं श्रेष्ठं सह देवैर्गणाधिपैः ॥ ६५ ॥
 लक्ष्यलक्षणसंपन्नौ मार्गयुक्तिविधिः(धि !)क्रमैः ।
 वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ॥ ६६ ॥
 एवमेतन्मया दृष्टं पिण्डीबन्धनिमित्ततः ।
 अधुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं श्रुणुत द्विजाः ॥ ६७ ॥
 वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।

सन्निपातस्तथा यश्च चतुर्विंशतिको भवेत् ।
 तृतीये सन्निपाते स्यात् एष एव विधिः स्मृतः ॥
 वस्त्रस्या द्वे ह्यज्येष्ठेषु द्वे चान्ये पूर्ववद् योज्ये ।
 पदक्रममष्टपातं त्रिसन्निपातं त्रिषस्तु चाप्येवम् ॥
 सप्तदशयतनयुक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ।
 एवं ज्येष्ठस्य विधेयस्तानोऽहुलि विकल्पतः ॥
 प्रथमं षोडशकलधत्तुर्विंशतिकः स्मृतः ।
 द्वितीयश्च तृतीयस्तु सन्निपातः कलाधिकः ॥
 प्रत्येकपतनं येषु दश सप्त भवन्ति हि ।
 शम्भ्यातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥
 अथै तान्त्रस्तु पद् शम्भ्या सन्निपाताश्रयास्तथा ।
 आसारिते विधौ ह्येव एकैकस्मिन् प्रकीर्तितः ॥
 आसारितानां वक्ष्यामि प्रस्तारं लघुलक्षणम् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव देहं संदरणस्तथा ॥ इति ।

१. 'दाहणं' फा. २. 'स्त्रिताण्डव' फा. ३. 'दृष्टं' फा. ४. 'तं दृष्ट्वा' फा.
 ५. 'च' फा. ६. 'दिव्या महायुर.' फा. ७. 'तद्दक्षयलक्षणयुतं' फा. ८. 'वर्धमानं
 प्रयोक्तारो' फा. ९. 'शिवगौरवम्' फा. १०. 'पुण दृष्टं' फा. ११. 'पिण्डीबन्धाय
 वांमुना' फा. १२. 'संप्रवक्ष्यामि' फा.

द्वित्रिंशं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।
 अतालं च सतालं च तत्प्रमाणं द्विजाः स्मृतम् ॥ ६८ ॥
 चतस्रः कण्डिकाश्चैव तावन्त्यासारितानि तु ।
 ध्रुवकेण कलाभिस्तु कण्डिका देवकल्पिता ॥ ६९ ॥
 वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ।
 आद्या नवकला तु स्यादष्टाभिस्तत्परा स्मृता ॥ ७० ॥
 दश पट्ट च तथा चैव तृतीया कण्डिकेप्यते ।
 चतुर्थी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत्कलिका स्मृता ।
 कलाभिरेवं निर्दिष्टा कण्डिका वर्धमानके ॥ ७१ ॥
 केवलं मार्गसंभूता स्वालयोपाङ्गवर्जिता ।
 एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ॥ ७२ ॥
 वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गतालङ्गयोगतः ।
 प्रथमां कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजितम् ॥ ७३ ॥
 अन्तिमार्धकलाहीनं कुर्यादेवं कनिष्ठकम् ।
 द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा प्रथमौ सकला यदि ॥ ७४ ॥
 योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्वालयान्तरम् ।
 वर्धमानं विना चित्रे नहि वृत्तौ लयान्तरम् ॥ ७५ ॥
 बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठां नहि दक्षिणे ।
 द्विगुणक्षीर(णाक्षर ?)संयोगादन्यमार्गनियोजनात् ॥ ७६ ॥
 नृत्तकालविशेषाच्च बालादन्यलयान्तरम् ।
 तृतीया स द्वितीया च प्रथमा चैव तैरकला ॥ ७७ ॥

१. 'प्रथमं कण्डिकां' का. २. 'प्रयोजिताम्' का. ३. 'बालमासारितं तु तत्'
 का. ४. 'कण्डिकां' का. ५. 'प्रथमं' का. ६. 'योज्यते' का. ७. 'यदा यत्तलयान्तरम्'
 का. ८. 'पद्यमेतत्' का. पुस्तके नास्ति । ९. 'द्विगुणाक्षरसंयोगादन्यमाध (?)
 प्रयोजनम्' का. १०. 'वृत्तं' का. ११. 'बालताललयान्तरम्' का. १२. इतोऽप्रे—
 'कनिष्ठासारिते ताले यो मया परिकीर्तितः ।
 स एव सर्वैः कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥' इत्यधिकमत्र का. पुस्तके ।
 १३. 'तद्भवेत्' का.

द्विकलं योगमाश्रित्य मध्यमासारितं तु तत् ।
 चतुर्थीमादितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यथा ॥ ७८ ॥
 चतुष्कलो(ले?) न युद्य(ज्य?)न्ते, (?) ज्येष्ठमासारितं तु तत् ।
 प्रयोगस्तु यदा त्वेषां पिण्डीर्बन्धैर्विकल्प(ल्प?)ते ॥ ७९ ॥
 प्रत्येकं तु (त्व ?)ङ्गविन्यासस्तदा तेषां पृथक् पृथक् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव देहसंहरणं तथा ॥ ८० ॥
 अङ्गान्येतानि चत्वारि सर्वेष्वसारितेष्विह ।
 उपोहनं मुखं तेषां युग्मं प्रतिमुखं भवेत् ॥ ८१ ॥
 ओजःशरीरसंहाराव्ययमङ्गविधिक्रमः ।
 इत्येवं चतुरङ्गानि ज्ञेयान्यासारितानि तु ॥ ८२ ॥
 चतुरस्रसारितैर्बद्धं वर्धमानकमुच्यते ।
 वर्णताललयग्रन्थवाद्याभिनयवर्धनात् ॥ ८३ ॥
 पात्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ।
 वर्धमाने शरीरस्य भवेदासारितस्य च ॥ ८४ ॥
 कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पनम् ।
 यथा वृक्षाद्भवेद्बीजो बीजाद्दृक्षस्य संभवः ॥ ८५ ॥
 अन्योन्यहेतुसंयोगः प्रसर्तव्यस्तथैव तु ।

१. 'तथा' का. २. 'चतुर्थमादितः' का. ३. 'यदा' का. ४. 'चतुष्कयोगमाश्रित्य'
 का. ५. 'तथा' का. ६. का. पुस्तके लत्र—

'ज्येष्ठत्वं सारिते तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।

त एव सर्वैः वर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ॥

संयोगे कण्डिकालोपः.....परिकीर्तितः ।' इत्यधिकः पाठः ।

७. 'यथा' का. ८. 'पिण्डीर्बन्धैर्विकल्प्यते' का. ९. 'प्रत्येकं अङ्गविन्यासः
 सर्वेषां च पृथक् पृथक् ।' का. - १०. का. पुस्तके लियमेव सार्धपद्यद्वयी १९३,
 १९४ संख्यया वर्तते । तत्र च देहः संहरणस्तथा' इति पाठः । ११. 'सर्वेष्वसारितेषु
 च' का. १२. 'वेद्यमङ्गविधिक्रमः' का. १३. 'इत्येवं' का. १४. 'चतुरस्रसारितैर्बद्धं'
 इत्यादि ८८ श्लोकमारभ्य 'तेषां संमुखतालं' इत्यादि ९८ श्लोकपर्यन्तः पाठः का.
 पुस्तके नास्ति ।

योगादेककलात्सूते कनिष्ठकलयान्तरे ।
 द्विकलान्मध्यमं चैव ज्येष्ठं चैव चतुःकलात् ॥ ८६ ॥
 चञ्चत्पुटपरिवर्तः शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।
 अन्ते च संनिपातः पातविधिरयं कनिष्ठस्य ॥ ८७ ॥
 अयमेव तालयोगो विशेषसिद्धिश्च सूर्यवद्दिष्टा ।
 भवतीह लयान्तरिते शब्दाद्भेदो लयश्चैव ॥ ८८ ॥
 उत्तरकालान्कृत्वा त्वादौ विप्राः कलाः परित्यज्य ।
 एतत्पातविधानं मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥ ८९ ॥
 ज्येष्ठस्य भवति नियमादादावेका चतुःकला मात्रा ।
 मात्रा कृन्दुगता स्यात्कृत्वौ तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥ ९० ॥
 चा(ता ?)लं नवकलं वे(ये ?)पां न तेषां साधु संमतम् ।
 सनिपाताद्गविन्यासं कलानियमतः कृतम् ॥ ९१ ॥
 तेषां संमुखतालं ध्रुवपातैरेव नियमतात्मानम् ।
 तस्य कलापाक्षरगुरुलघुवर्णस्थितिं वक्ष्ये ॥ ९२ ॥
 ज्येष्ठस्य कला छटौ मुखं भवेन्नध्यमस्य समूलकम् ।
 षडि(ष्टि ?)र्लयान्तरे स्यात्पञ्चैव कलाः कनिष्ठस्य ॥ ९३ ॥
 आदावन्ते गुरुणी मध्ये च लघूनि बालैतः प्रभृति ।
 अष्टौ द्वादश षोडश विंशतिरपि वाक्षराणि स्युः ॥ ९४ ॥
 आसारितोपवहनेप्वादावासारणानि युक्तानि ।
 तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि ॥ ९५ ॥

[यथा—] 'कूहुं जगति यदि गिनि गिजं हुं प्रथमे लयान्तरे वापि तितिजलकुचकलयमध्ये इति तिकुचवलितकज्येष्ठे ।'

इत्यक्षरपतनकलागुरुलघुवर्णस्थितिप्रतिविभक्तः ।

आसारितमुखसङ्गे उपवहनविधिः समुद्दिष्टः ॥ ९६ ॥

एवमेतत्सविस्तारं कथितं परिमाणकम् ।

१. 'सप्त कला' का. २. 'तु' का. ३. 'सायत' का. ४. 'चा' का.
 ५. 'एतदर्थ' का. पुस्तके नास्ति ।

चत्वारस्तु गुणा युग्मे ओजे पहा(द् प)रिकीर्तिताः ॥ ९७ ॥

पञ्चपाणौ द्वितीये तु सौर्धपद् परिकीर्तिताः ।

कनीय एवं कर्त्तव्यमर्करो(क्षरैः)स्त्रालमानतः ॥ ९८ ॥

यथा—‘देवं देवैः संस्तुतं नैमित्तं दैत्यैर्यज्ञै(क्षैः)र्नागैः पितृभिश्च
नमितचरणं त्रैलोक्यहेतुमीशं रुद्रं शरणमस्म्यहमुपगतः ।’

अष्टावेव गणाः कार्याः पूर्वताले यथाविधि ।

द्वादशैव तु कर्त्तव्याः कथिताः पुत्रके गणाः ॥ ९९ ॥

अर्धत्रयोदशगणोस्तृतीये वसुसंज्ञिताः ।

एवमक्षरविन्यासो मध्यमासारिते स्मृतः ॥ १०० ॥

यथा—‘भूताधिपतिं भगनेत्रहरं देवैर्वेद्यं सुरवरमैथनं रौद्रं भयदं
गजचर्मवृतं शंभुं व्यक्षं ज्वलननिमजटम् भुजगपरिकरं त्रिदशगणवृतं दैत्यै-
र्नित्यं परिपठितचरितममरपतिनमितमभिमतसुखदं शरणं सुरनुतचरण-
महमुपगतः ।’

कार्याः षोडश युग्माख्ये ताले तु प्रथमे गणाः ।

चतुर्विंशतिरोजाख्ये द्वितीये वसु(स्तु!)संज्ञिते ॥ १०१ ॥

चतुर्विंशतिरर्थं च तृतीये वसुसंज्ञिके ।

ज्येष्ठैर्व्यासारिते कार्ये एवमक्षरसंचयः ॥ १०२ ॥

[यथा—]‘अमरप्रवरं मदनाद्गहरं भुवनैकनाथमभयप्रदं त्रिपुरान्तकरं देवं

१. ‘०द्र परि’ का. २. ‘र्थः’ का. ३. ‘एव’ का. ४. ‘क्षरैः’ का. ५. ‘०गीशं’
का. ६. ‘०र्थे क्षैः प्रणमितचरणं’ का. ७. ‘हितं हरं शं शरणमहमुपगतः’ का.
८. ‘पद् पिता पुत्रके’ का. ९. ‘तथा’ का. १०. ‘वसुसंज्ञिनि’ का. ११. ‘०दरण-
मीशं देवं’ का. १२. ‘गुरमममयनं’ का. १३. ‘गजचर्मपदं’ का. १४. ‘भुजग-
परिकरं त्रिदशपरिगणं दैत्यैर्नित्यं परिपठितचरितममरपतिचरितम् ।

‘अभिमतसुखदं रुद्रं पीतं पितृवननिलयम् ।

गङ्गाज्वलनगोभिजरं तं शरणं गतोऽसि वरदं च महेश्वरम् ॥’ इति का.

१५. ‘वसुसंज्ञिके’ का. १६. ‘०त्यासारिते’ का. १७. ‘धर्यस्तेव’ का.

१८. ‘त्रिपुरनाशकरं’ का.

तमहं प्रणतः सुरपितृगणनतचरणं पृथिवीसलिलज्वलनभैरवरूपं खट्वाङ्गकपालधरं
पवनः सूर्यश्चन्द्रो यज्ञारमाप्योमाख्याः (!) कार्या मुनिभिर्यस्य प्रोक्तास्त्रैलोक्य-
गुरुं तमचिन्त्यमजं विधानिलयं भैरवरूपं खट्वाङ्गकपालधरं स्थित्युत्पत्ति-
प्रलयनिमित्तं चन्द्रार्धधरं तिलकार्धधरं रसनार्धधरं बहुभिर्विकृतैर्विविधैर्विक-
टैर्विद्यति(?)विमुखैः प्रमथैः परिवृतमीशं सुखदं सततं प्रणतः ॥'

आसारितानां सर्वेषां ये मेदाः परिकीर्तिताः ।

यथाक्षरं द्विसंख्यातं त्रिसंख्यातं यथापि वा ॥ १०३ ॥

तालच्छेदौ द्विगुणितैः समवर्णगणैः कृतम् ।

अनिवृत्ताक्षरपदं यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥ १०४ ॥

निवृत्त्या यत्समायुक्तं द्विसंख्यातं तमु(दु!)च्यते ।

निवृत्तद्वयसंपर्कं त्रिसंख्यातमितीष्यते ॥ १०५ ॥

चतुष्कादौ चतुर्मात्रा यथोक्तगुरुलाघवाः ।

यथायोगं गणाः कार्या गीतेष्वासारितेषु च ॥ १०६ ॥

अक्षरैर्या चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तु सा ।

चित्रे कला भवेद्या तु वृत्तौ सा द्विगुणा स्मृता ॥ १०७ ॥

वृत्तौ या वर्णमात्राभिश्चतुर्मात्राः (त्रा ?) प्रकीर्तिता ।

द्विगुण(णा?)दक्षिणे सा तु कला ज्ञेया प्रयोक्तृभिः ॥ १०८ ॥

न मार्गभेदोऽक्षरेषु कश्चिदप्युपपद्यते ।

१. 'सुरगणपितृमुनिगणमहितं' का. २. 'पृथिवी सलिलनलपवनयज्ञाधिपति.' का.
३. 'सूर्यश्चन्द्रो व्योमाख्या.' का. ४. 'अथै मुनिभिर्यस्य सुता.' का. ५. 'खट्वाङ्गधरं'
का. ६. 'सूक्ष्माक्षमचिन्त्यं चन्द्रार्धधरम्' का. ७. 'त्रिकलार्धधरं नेत्रार्धधरं मुद्यार्धधरं
कान्तार्धधरं' का. ८. 'बहुलैर्विधैर्विधृतैर्विकटैर्मुण्डैर्विपमैः प्रमथैः परिवृतमहमीशं सततं
प्रणत.' का. ९. 'त्रयो मेदाः प्रकीर्तिता.' का. १०. 'यथाक्षरद्विसंख्याति त्रिसंख्यात-
मथापि च' का. ११. 'तालच्छेदद्विगुणितै.' का. १२. 'समवर्ण[ः] गुणैः कृतः' का.
१३. 'तदुच्यते' का. १४. 'निवृत्तिप्रयसपन्नं' का. १५. 'गुरुलाघवः' का.
१६. 'कला' का. १७. 'सारिते च' का. १८. 'स्वया' का. १९. 'वृत्ते' का.
२०. 'वर्णमात्रा तु' का. २१. 'द्विगुणा दक्षिणे या तु' का.

वर्णमात्राद्विगुणिताद्वर्णभेदः प्रकीर्तितः ॥ १०९ ॥

यथाक्षरेषु भूयिष्ठं गीतेष्वासारितेषु च ।

त्रिधिरेषु समुद्दिष्टो वर्णतालपदाश्रयः ॥ ११० ॥

द्विसंख्याते निवृत्तिस्तु कार्याद्यस्यार्धयोगतः ।

द्विसंख्यातार्धयोगेन त्रिसंख्यातेऽपि चेप्यते ॥ १११ ॥

न चित्रे द्वित्रिसंख्यातं कदाचिदपि योजयेत् ।

न च वृत्तित्रिसंख्यातं गीतेष्वासारितेषु च ॥ ११२ ॥

दक्षिणे स्यात्त्रिसंख्यातं द्विसंख्यातं च वार्तिके ।

चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति मार्गविनिश्चयः ॥ ११३ ॥

दक्षिणेनैव गत्वादौ निवृत्तौ वृत्तिवद्भजेत् ।

चित्रवच्च यथान्यायं त्रिसंख्याते विधिः स्मृतः ॥ ११४ ॥

अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीप्यते ।

वृत्तौ वा दक्षिणो(णेः) वापि प्रयोगोऽस्य सदैव तु ॥ ११५ ॥

वस्वा(!)स्वा दौ वस्तु(स्तु!)मध्ये च वस्त(स्त्व!)न्ते वा निवृत्तयः ।

प्रयोक्तव्यैः (व्या!) प्रयोगज्ञैर्विचार्याङ्गवलावलम् ॥ ११६ ॥

निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा वस्तुर्वशाद्भवेत् ।

अकालर्षातनात्तस्मात् वर्णः कार्यो निवृत्तिमान् ॥ ११७ ॥

वर्णालंकारसौभाग्यं विच्छेदः करणस्य च ।

सत्त्वादीनां प्रयोगश्च निवृत्तीनां प्रयोजनम् ।

वर्णतालक्षराणां तु संयोगोऽयं मया स्मृतः ॥ ११८ ॥

१. 'द्विगुणनाद' का. २. '०माश्रयः' का. ३. 'कार्या चार्धवियोगतः' का.
 ४. 'द्विसंख्यातवयोगेन' का. ५. 'न च वृत्तौ त्रिसंख्यातं' का. ६. 'न च वृत्तौ
 त्रिसंख्यातं' का. ७. '०मेयां' का. ८. 'दक्षिणेन तु गीतादौ' का. ९. 'दक्षिणे
 वापि' का. १०. 'स्येव चेप्यते' का. ११. 'वस्त्वादौ वस्तुमध्ये च वस्तन्ते वा' का.
 १२. 'प्रयोक्तव्या' का. १३. 'वस्तुवद्भवेत् (!)' का. १४. 'आकल्पपतनात्तस्मात्' का.
 १५. 'विच्छेदकरणस्य च' का. १६. 'य' का.

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।

वर्धमानं तु विज्ञेयं (याः!) चतस्रः कण्डिका वृधैः ॥ ११९ ॥

विशाला संगता चैव सुतदा(नन्दा!) सुमुखी तथा ।

उपोहनं विशालायाः कलाः] पञ्च भवेदिह ॥ १२० ॥

षडङ्ग(द् संग)ताया विज्ञेयाः सुनन्दायाश्च सप्त च ।

सुमुख्याश्चोपबहनं नित्यमष्टकलं भवेत् ॥ १२१ ॥

आदौ गुरुद्वयं कार्यं चतुर्दश लघून्यथ ।

उपोहनं विशालायाः पुनरन्ते गुरुः स्मृतः ॥ १२२ ॥

यथा—ऋतुं जगति अवलितकदिगिनिगिकुचकृततिति वा ।(?)

चतुर्भिरधिचैरेवं लघुभिर्गुरुसंस्तुतैः ।

सुनन्दायाश्च विज्ञेयो उपोहनविधिर्वृधैः ॥ १२३ ॥

१. का. पुस्तके—

‘आसारितानां संयोगो वर्धमानक इष्यते ।

उदपतिलक्षणं चास्य गदतो मे निबोधत ॥’ इत्यधिकमत्र ।

२. पदार्थमेतन्नास्ति का. पुस्तकेऽत्र ३. का. पुस्तकेऽत्र ‘निहस्य दारुणं घोरे’ इत्यादि ‘चतस्रः कण्डिका ज्ञेया वर्धमाने प्रयोक्तृभिः ।’ इत्यन्तः पाठः समधिकः

४. ‘समता’ का. ५. ‘सुनन्दा’ का., ‘सुनादा’ स. ६. ‘का. पुस्तके खत्रैव—

‘ततः पूर्वा नव कला द्वितीयाष्टकला स्मृता ।

तृतीया षोडशकला द्वात्रिंशच्च तथोत्तरा ॥

शम्भ्यतालस्तथा शम्भ्या पुनस्ताला यथा क्रमम् ।

त्रिकलः संनिपातश्च विशाला याः प्रकीर्तितः ॥

चञ्चपुटस्तु द्विकलः संगतायाः प्रकीर्तितः ।

उपोहनविधिस्तासामधुना तु मथोच्यते ॥’

श्लोक १३४-१३७ श्लोकत्रयारम्भकः पाठः ।

७. ‘वलापश्चमेव हि’ का. ८. ‘पद्मलाः संगतायाश्च सुनन्दायाश्च सप्तकम् ।’

का. ९. ‘एतेषां चैव वक्ष्यामि गुरुलघ्वशरकमम् । इत्यर्थमधिकमत्र । १०. ‘लघून्यपि’

का. ११. ‘विधिः’ का. १२. ‘एष गद्यभागः का. पुस्तके नास्ति । १३. ‘भस्य

श्लोकस्य स्थाने का. पुस्तके पद्यद्वयी—

‘चतुर्भिरधिचैर्हस्यगुरुत्रयसमन्वितम् ।

संगतायाभिमुनिभिरुपोहनमिति स्मृतम् ॥

यथा—ऋदुं जगति अवलितकदिगिति ऋलकुचलति विभो ।(१)

पञ्चिंशतिर्लघूनि स्युः सुमुख्याश्च गुरूणि च ।

उपोहनविधानेन ज्ञेयानि मुनिसत्तमाः ॥ १२४ ॥

यथौ—ऋदुं जगति अवलिकदिगिविगितितिऋलऋचकुलतिति जग-
ति वा ।

उपोहन्ते श्व(स्व^१)रा यत्र येन गीतं प्रवर्तते ।

तस्मादुपोहनं प्रोक्तं शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥ १२५ ॥

अथवा मो(वोपो^२)हते यस्मात्प्रयोग[ः]सूचनादिभिः ।

तस्मादुपोहनं ह्येतज्जा(द्वा^३)नभाण्डसमाश्रयम् ॥ १२६ ॥

शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ संनिपातान्त्य एव च ।

उपोहनं विशा[लार्थ^४स्त्रालोऽयं परिकीर्तितः ॥ १२७ ॥

द्विकलः संगतायाश्चै तारश्चञ्चुर्पुटः स्मृतः ।

त्रिकलो युक्तता]लादि मुनन्दायास्तथैव च ॥ १२८ ॥

चञ्चत्पुटस्तु द्विकलः सुमुख्याः स्यादुपोहने ।

उपोहने द्विरभ्यस्तैस्ततः कार्या तु कण्डिका ॥ १२९ ॥

एतान्युपोहनानीह चत्वारि गदितानि ह्ये (तु^५) ।

आनुपूर्व्या प्रयोगं च कण्डिकाना निबोधत ॥ १३० ॥

चतुर्भिरधिकैरेव लघुभिर्गुरुसयुतम् ।

मुनन्दयो(न्दाया ?)श्च निज्ञेय उपोहनविधिर्बुधैः ॥^६

१. 'एतदुदाहरणमद्यमपि का. पुस्तके नास्ति । २. 'अष्टविंशलघूनि स्युः' का.
३. 'गुरुप्रथमम्' का. ४. 'तु ज्ञेय तु द्विजसत्तमा.' का. ५. एव गद्यभागोऽपि
का. पुस्तके नास्ति । ६. 'यस्मात्तस्मात्' का. ७. 'ज्ञेयं स्थायिस्वरसमाश्रयम्' का.
८. 'अथवोपोहते' का. ९. 'प्रयोगः' का. १०. 'गनभाण्डसमाश्रयम्' का.
११. 'उपोहने' का. १२. एव. पुस्तके नुटितः १३. 'थ' का. १४. 'क्षापुटः (१)
का. १५. 'तस्यैव संनिपातोऽन्त्ये' का. १६. 'सुमुख्या' का. १७. 'सुकण्डिका'
का. १८. 'तु' का.

शम्भ्यातालो(लौ^१).पुनः शम्भ्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।
 त्रिकलः संनिपातश्च विशालायाः प्रकीर्तितः ॥ १३१ ॥
 चञ्चलुदस्तु वि(द्वि^२)कलः संगताया अपि स्मृतः ।
 चतुष्कलः सुनन्दायाः स एव गदितो बुधैः ॥ १३२ ॥
 संनिपातद्वयोपेताद्विचित्रस्तु प्रयोक्तृभिः ।
 कार्यश्चतुष्कलो युगमः सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥ १३३ ॥
 वर्धमानस्य तालोऽयं कण्डिकानां पृथक्पृथक् ।
 मया प्रोक्तो मुनेश्चैव सहतानां निबोधत ॥ १३४ ॥
 पूर्वं विशाला कर्तव्या सगता तदनन्तरम् ।
 सगतायां त्र(गृ^३)हं कृत्वा विशाला पुनरिष्यते ॥ १३५ ॥
 कनिष्ठासारिते तालो यो यथा परिकीर्तितः ।
 स एव सर्वं कर्तव्यं प्रथमे कण्डिकोद्भवे ॥ १३६ ॥

१ 'शम्भ्या तालो' इत्यादि पद्यत्रयीस्थानेऽत्र का. पुस्तके—

'पूर्वं विशाला कर्तव्या बालतालप्रयोजिता ।

अन्तिमात्र कलोपेता बलमासारितं तु तत् ॥

सङ्गताया गृह गत्वा विशाला सकला यदि ।

युज्यते पूर्वताले तु तदा स्यात्तद्वयान्तरम् ॥

सुनन्दा च तत कार्या सङ्गता पुनरेव हि ।

विशालां च पुनश्चैव स (मु^४)मुखां च प्रयोजयेत् ॥

सुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता पुनरिष्यते ।

विशालाया समाप्तिस्तु हेया अथ निवृत्तय ॥' इति पद्यचतुष्टयी वर्तते ॥

२ 'कनिष्ठाया' का. ३. 'प्रोक्त' का. ४. 'पुनश्चैव' का. ५ 'सयुक्तानां' का.

६. 'का. पुस्तकीया पद्यत्रयी निर्दिष्टपूर्वा १ अद्भुटिष्पण्याम् । तत्र—

'पूर्वं विशाला कर्तव्या बालतालप्रयोजिता ।

अन्तिमात्रकलोपेता यन्मासारितं तु तत् ॥' इति पूर्णमेतत्पर्यम् ।

७. 'सङ्गताया गृह' का. ८. 'सकला यदि' का. ९. 'कनिष्ठासारिते तालो' इत्यादि

पद्यमारभ्य पद्यचतुष्कस्थाने चा. पुस्तके—

सुनन्दा संगता चैव [विशाला च यथोदिता ।
 सुनन्दायां ग्रहं कृत्वा ततश्चैव] प्रयोजयेत् ॥ १३७ ॥
 मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।
 शंभ्यात्रयस्य कर्तव्यः सुनन्दाद्यस्य पण्डितैः ॥ १३८ ॥
 सुमुखी च सुनन्दा च संगतप्रथमा तथा ।
 सुमुल्यादौ ग्रहं कृत्वा यथोक्तं संपयोजयेत् ॥ १३९ ॥
 ज्येष्ठासारितके तालो निःशब्दः शब्दवांस्तथा ।
 सै सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चतसृणामपि ॥ १४० ॥
 संयोगः कण्डिकानां तु तालोऽयं परिकीर्तितः ।
 एवमासां समायोगाद्बर्धमानकमिव्यते ॥ १४१ ॥

'प्रथमं कण्डिकां कृत्वा षालतालप्रयोजिताम् ।
 धर्षि(न्ति?)मार्धकलाहीना षालमासारितं तु तत् ॥
 द्वितीयां कर्षिकां कृत्वा प्रथमं सकला यदि ।
 पूज्यते पूर्वतालेन यदा यत्तल्लयान्तरम् ॥
 कनिष्ठासारिते का(ता?)लो यो यथा परिकीर्तितः ।
 वर्धमानां तदा चित्रैर्न विवृतेन योजयेत् ॥
 स हि वर्धमाने वा कनिष्ठं न हि दक्षिणे ।
 दिगुणाक्षर धन्यमाध(?) प्रयोजनम् ॥
 वृत्तकालविशेषाच्च षालताललयान्तरम् ।
 कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ॥
 स एव सर्वः कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ।
 तृतीया सद्वितीया च प्रथमा चैव तद्भवेत् ॥
 द्विकलं योगमाधित्य मध्यमासारितं तथा ॥' इति सार्धं पद्यपङ्कम् ।

१. 'सोऽन्वय यस्तु कर्तव्यः सुनन्दां न्यस्य योक्तृभिः' । फा.

२. अस्य श्लोकस्य स्थाने—

'चतुर्थमाधितः कृत्वा चतस्रः कण्डिका यदि ।

'चतुष्कयोगमाधित्य ज्येष्ठमासारितं तथा ॥' इति श्लोकः ।

३. 'ज्येष्ठतं सारिते तालो' फा. ४. 'स एव सर्वः कर्तव्यो' फा. ५. 'संयोगे कण्डिकास्तोपः.....परिकीर्तितः ।' फा. ६. इत. पूर्व फा. मुख्यके—

बालं न सु(नव^१)कलं ज्ञेयं दशशब्दलयान्तरम् ।
 पञ्चपष्टि(ष्ट^१)कलं ज्येष्ठ त्रयस्त्रिंशत्तु मध्यमम् ॥ १४२ ॥
 कलाना वृद्धिमासाद्य त्वक्षराणा तु वर्धनात् ।
 लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥ १४३ ॥
 आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
 द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो ह्यक्षरजो विधि ॥ १४४ ॥
 समाप्तयान्तरयिन (१) संनिपातो यदा भवेत् ।
 अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभि ॥ १४५ ॥
 एवमेतन्मया प्रोक्त वर्धमानस्य लक्षणम् ।
 आसारिताना वक्ष्यामि विस्तार लघुलक्षणम् ॥ १४६ ॥
 अन्यूनाया कलाया तु ध्रुवं प्राज्ञो निवेदयेत् ।

'प्रयोगस्तु यथा लया पिण्डबन्धैर्विकल्प्यते ।
 प्रत्येक ह्यङ्गविन्यास सर्वेषां च पृथक् पृथक् ॥
 बाल नवकल ज्ञेय दशसप्तलयान्तरम् ।
 पञ्चपष्टकल ज्येष्ठ त्रयस्त्रिं(त्रि^१)शच्च मध्यमम् ॥
 एतत्तालविधान सर्वेष्व्वासारितेषु च ।
 एवमासारिते बद्ध वर्धमानकमुच्यते ॥
 वर्धतालतया प्रथमश्याभिनयवर्धनात् ।
 प(पा^१)त्राणां वृद्धियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥
 वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।
 कार्यकारणभावेन परस्परविकल्पना ॥
 आसारितेषु सर्वेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
 द्विगुणा(ण^१)स्ताल योगेन कार्यं स स्वरजो विधि ॥
 समाप्तयान्तरहित संनिपातो यदा भवेत् ।
 अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा कार्या प्रयोक्तृभि ॥'

'एवमासां समायोगात्' इत्याद्यारभ्य 'अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयो-
 क्ताभि ।' इत्यन्तच्छोकचतुष्कस्थाने पद्यसप्तकम् । १ 'वर्धमानकलक्षणम्' का.
 २ 'आसारितानां वक्ष्यामि विस्तारं लघुलक्षणम् ।' १५१ इत्याद्यारभ्य, 'अत ऊर्ध्वं
 प्रवक्ष्यामि गीतानां षड्भुक्तेष्वपि ॥ १८० ॥' इत्यत २९ मूलत्रिंशत्पद्यानां स्थाने का-
 पुरस्के—

अथ तालाक्षरवशास्त्रेपां ये तांश्च योजयेत् ॥ १४७ ॥

हुते लघ्वक्षरे चैव ध्रुवे साम्यं न विद्यते ।

न विद्यते त्रिभिः पातैः समत्वमुपदिश्यते ॥ १४८ ॥

तालैश्च संनिपातैश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।

कनिष्ठासारितं कार्यं मध्यमं ज्येष्ठमेव च ॥ १४९ ॥

..... ।

द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या ह्यस्यैव न मध्यमं विघातव्यम् ॥ १५० ॥

प्रस्तारेण कलानां शम्यातालान्तरोपेतम् ।

पूर्वं शम्या कार्या द्विकलस्तालः कलाद्वयं शम्या ॥ १५१ ॥

पुनरेककलस्तालत्रिकलः स्यात्संनिपातश्च ।

त्रिकलोऽन्यसिंस्तालः शम्यैकः कलाद्वये तालः ॥ १५२ ॥

द्विकला च पुनः शम्या तालः क..... ।

..... ॥ १५३ ॥

त्रिकलश्च संनिपातो भूयो विधिरेप कर्तव्यः ।

द्वादश कलास्वृतीये तस्यान्ते संनिपातश्च ॥ १५४ ॥

प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद्द्वादशकलिकौ तथापरौ ज्ञेयौ ।

अन्त्यश्च संनिपातो मध्यस्यासारितस्योक्तः ॥ १५५ ॥

ये पूर्वमद्गुलिकृताः प्रवेशान्नि(शनि!)ष्कामसंज्ञया गदिताः ।

ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्ज्ञैः ॥ १५६ ॥

अयं(!) ज्येष्ठे तु कर्तव्यं शम्यातालकलान्वितम् ।

शतत्रयोऽथ निष्कामो विशेषोऽथ प्रवेशनम् ।

अद्गुलीनां तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥ १५७ ॥

पूर्वं शम्या कार्या चतुष्कलोऽन्यो भवेत्तस्तालः ।

शम्या चतुष्कला स्याद्विकलस्तालस्तथा चैव ॥ १५८ ॥

‘अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतानां तु लक्षणम् ।

सर्वेषामेव गीतानां बह्वुष्पेव यवेषु च ॥’ इत्येवमेव परम् ।

कार्यस्य संनिपातोऽपि पट्कलः पट्कलस्तु तालः स्यात् ।-
 द्विकला च पुनः शम्या चतुष्कलः स्यात्पुनस्तालः ॥ १५९ ॥
 शम्या चतुष्कला स्याद्विकलस्तालश्च कर्तव्यः ।
 पुनरेव संनिपातश्च पट्कलः संविधातव्यः ॥ १६० ॥
 विधिरेव एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि संनिपाते तु ।
 पुनरेव वेप(ः)मङ्गुलिविक्षेपात्संप्रवक्ष्यामि ॥ १६१ ॥
 पूर्वं शम्या तथावापो निष्कामश्च ततः पुनः ।
 विक्षेपोऽथ पुनस्तालः पुनरावाप एव च ॥ १६२ ॥
 अनामिकी(का!)कनीयस्यान्नि(स्योर्नि!)ष्कामश्च पुनस्ततः ।
 ताभ्यामेव हि विक्षेपः शम्याथो वापि एव च ॥ १६३ ॥
 मध्यमायां ततस्तालो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
 आवापश्च पुनः कार्यस्तर्जनीनिष्कामः पुनः ॥ १६४ ॥
 विक्षेपश्च पुनः कार्यः संनिपातस्तथैव वा ।
 कलाः सप्तदशैवैताः संनिपातो भवेदयम् ॥ १६५ ॥
 आवापश्च पुनः कार्यः कनीयस्याथ निर्गमः ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च आवापश्च ततः पुनः ॥ १६६ ॥
 अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत्पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनस्ताभ्यां ततः शम्याः प्रकीर्तिताः ॥ १६७ ॥
 आवापस्य कनीयस्यां ततस्तालं नियोजयेत् ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एव च ॥ १६८ ॥
 प्रदेशिन्या च निष्कामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ।
 संनिपातः पुनश्चैव चतुर्विंशतिको भवेत् ॥ १६९ ॥
 तृतीयः संनिपातस्य एव एव विधिः स्मृतः ।
 एवं ज्येष्ठस्य विज्ञेयस्तालाङ्गुलिविकल्पितः ॥ १७० ॥

प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च संनिपातकलाधिकः ॥ १७१ ॥
 प्रत्येकं पातनान्येषु दद्याः (तालाः?)सप्त भवन्ति हि ।
 शम्यतालकृतानीह संनिपातकृतानि च ॥ १७२ ॥
 ह्रम्यं(?)मष्टमतालं त्रिसंनिपातं त्रिवस्तु चाप्येवम् ।
 सप्तदशपातयुक्तं विद्यादासारितं सम्यक् ॥ १७३ ॥
 आसारितानामित्येवं गदितं लक्षणं मया ।
 गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगः परिकल्प(ल्प्य?)ते ॥ १७४ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।
 विव(वि?)धैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥ १७५ ॥
 एकैकं तु विदार्येका ते(हे?)तुमद्विविधः स्मृतः ।
 पट्परं त्र्यवरं वृत्तं द्व्यङ्गं सहरसं च तत् ॥ १७६ ॥
 विव(वि?)धैककयोः प्रायो मद्रके तु प्रयोजनम् ।
 त्रैव(क?)र्याश्चापि वस्व(स्त्वर्धे) पादे रोविन्दकस्य च ॥ १७७ ॥
 रोविन्दकोर्चराभ्यां तु वृत्तमुल्लोपैके तथा ।
 पाणिकायां बहिर्गता लास्ये वै परिकीर्तितम् (ता?) ॥ १७८ ॥
 प्रवृत्तमवगाढं च द्विविधं सृत्वं(वृत्त?)मुच्यते ।
 आरोहित्वादवगाढं प्रवृत्तमवरोहर्तः ॥ १७९ ॥

१. 'सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेषु च । विव(वि?)धैककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समा-
 सतः ॥' इत्यधिकं एतन्मुखके. २. 'एकतन्तुविदार्येका द्वे चापि विविधैः स्मृतः ।' का.

३. 'विदार्यः परिकीर्तितः ।' का. ४. 'इतोऽप्ये का. मुखके—

'पदवर्णसमाप्त(ति?)स्तु विदारित्यभिज्ञेता ।

न्यासापन्यासभं शान्तं वस्तु तत्परिकीर्तितम् ॥

विदारयन्ति यस्मादि परमध्यस्वरो यदा ।

तदा विदारी विज्ञेया गुरुवर्षानुकारिणी ॥' एषा श्लोकद्वयी समधिष्ठा.

५. 'प्रकृत्यः' इत्युत्तरम्, 'प्रतुर्याश्चापि' का. ६. 'रोविन्दतो(को?)तराभ्यां तु' का.

७. 'मुद्राम्पवस्य हि' का. ८. 'बहिर्गते' का. ९. 'लास्ये चैव प्रकीर्तिते ।' का.

१०. 'इतम्' का. ११. 'नपरो हि च' का.

आरोहणं च द्विविधं तथा चैवावरोहणम् ।
 न्यासापन्यासविहितं भार्गन्नदन्तरः कृतं तथा ॥ १८० ॥
 व्यवैकादशपरा विदार्यः परिकीर्तिताः ।
 चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥ १८१ ॥
 अर्ध्या[र्द्धाद्धिः] तृतीयाच्च संनिपाताः प्रमाणतः ।
 उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ॥ १८२ ॥
 विव(वि?)धेन तु तत्कार्यो युग्मवृत्तेन चैव हि ।
 नैवार्धसंनिपाते तु भवेदङ्गसमापनम् ॥ १८३ ॥

१. 'तु' का. २. 'अर्ध्या च तृतीया च' का. ३. 'संनिपातप्रमाणतः ।'
 का. ४. 'उल्लोप्यते का. (?)' ५. 'वैहायसे' का. ६. 'विविधेन च ताः
 कार्या युग्मवृत्तेषु चैव हि ।' का. ७. 'नैवार्ध संनिपातस्य' का. ८. 'इतोऽप्रे का-
 पुस्तके—

'विव(वि?)ध्विविधो ज्ञेयः कीर्त्यमानाश्विबोधत ।
 सामुद्रश्च समुद्रोऽपि विवृत्तश्चेति कीर्तितः ॥
 न्यासतोऽपि विधौ ज्ञेयो भुक्ता वै गेयकं सदा ।
 आद्या तु मद्रके चैव सामुद्रः परिकीर्तितः ॥
 लघुवर्णसमं ज्ञेयं सामुद्रे तु विधीयते ।
 तत्त्वन्ते च तृतीये च तद्वै गेयकसञ्ज्ञितः ॥
 विदार्यङ्गसमोऽर्धं स्यात् अर्धं विसदृशं तथा ।
 योगे तु अर्धसामुद्रस्तथा ज्ञेयः प्रयोक्तृभिः ॥
 विदारी विपमा ज्ञेया न्यासापन्यास एव च ।
 असंप्रयोगसाहुल्यं विवृत्तं परिकीर्तितम् ॥
 द्विविधश्चैकतो वापि विज्ञेयं तु यथाक्रमम् ।
 न्यासापन्याससंशान्तं सदा ज्ञेयं प्रयोक्तृभिः ॥
 सन्यासश्चैव विन्यासो ह्यङ्गमप्यो यथाक्रमम् ।
 विन्यासः च तु विज्ञेयो विदारीमप्यमस्थितः ॥
 विदारी यत्रविन्यासः पदान्ते कश्चिदेव हि ।
 न तद् बाहुल्यमुद्दिष्टं प्रयोगस्य प्रयोक्तृभिः ॥ इयानधिकः पाठः ॥

गीतानि ससमद्रोकौल्लोप्यके च परान्तकम् ।

प्रकर्यो वैणकं चैव रोविन्दकमथोत्तरम् ॥ १८४ ॥

द्विविधं मद्रकं तत्र चतुर्यस्तु त्रिवस्तु च ।

शीर्षकेण समायुक्तं तच्च ज्ञेयं त्रिवस्तुकम् ॥ १८५ ॥

पञ्च षट् सप्त तानि स्युः शीर्षकं च परान्तके ।

प्रकर्यामथ चस्वारि स्युल्लीप्यर्घाधिकानि च ॥ १८६ ॥

रोविन्दकं तु सप्ताङ्गे षोडशाङ्गं परं स्मृतम् ।

द्वौ पादौ समवर्णौ तु एको (कौ ?) वात्र कीर्तितौ ॥ १८७ ॥

प्रवृत्तं विवधं वापि तस्मात्पादौ प्रयोजयेत् ।

सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा प्राक्षमो(प्रोक्तमा?)वेणकं बुधैः ॥ १८८ ॥

तत्र द्यन्तं तु सप्ताङ्गं त्र्यन्तं द्वादशकं तथैव ।

पादः संधिर्मापघातोर्ध्वजं (वज्र !) संपिष्टकं तथा ॥ १८९ ॥

एककं चतुरस्रं वाप्युपवर्तनमेव च ।

उत्त(प?)पातः प्रवेणी च द्यङ्गं संहरणं तथा ॥ १९० ॥

अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्यो(न्या?)वेणकस्य च ।

संपिष्टकोपपाताभ्यां प्रवेणीभ्यां विवर्जितम् ॥ १९१ ॥

उपवर्तनहे(ही?)नं च सप्ताङ्गपरिवर्जितम् ।

नि(वि?)वर्तनं तु सप्ताङ्गो (ङ ?) तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ॥ १९२ ॥

१. 'हेयानि सप्त गीतानि मन्द्रश्लोकोपरान्ततः ।' इति का. २. 'प्रतयो(?)
वेणको विद्याद् ह्युल्लोस्यु(?)द्योत्तरं तथा ।' इति का. ३. 'मन्द्रकं' का. ४. 'तद्' का.
५. 'वापि' का. ६. 'चापरान्तके' का. ७. 'रोविन्दकस्तु' का.
८. 'समवर्णेन एकेकस्त्र कीर्तितः ।' का. ९. 'चापि' का. १०. 'तस्य लादौ'
का. ११. 'प्रोक्तमावेणकं बुधैः' का. १२. 'तत्र द्वाङ्गं तु' का. १३. 'व्यङ्ग' का.
१४. 'स्मृतम्' का. १५. 'प्रस्वारसंधिमाथोस्यो वज्रसविष्टकं तथा ।' का. १६. 'सजं'
स्व. १७. 'शीर्षकं चतुरस्रं च तथा चैवोपवर्तनम् ।' का. १८. 'उपपात.' का.
१९. 'न्यावेणकस्य तु' का. २०. 'सविष्टको' का. २१. 'प्रवेण्या परिवर्जितम्' का.
२२. 'उपवर्तनहेहीनं च सप्ताङ्गमपि कीर्तितम् ।' का. २३. 'विवर्तनं तु सप्ताङ्गं' का.

अन्त(न?)योर्द्वादशाङ्गे तु तथान्यपदमिष्यते ।
 उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानामेष एव विधिः स्मृतः ॥ १९३ ॥
 अवगाढप्रवृत्तं च महाजनिकमेव च ।
 अङ्गात्त(?)स्यात्तथा व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ॥ १९४ ॥
 स्थिति(त?)प्रवृत्तं संयोगादेकाङ्गो (चा?) या(ङ्ग?)पि कीर्त्यते ।
 एकाङ्गे संविधातव्यं महाजनिकमेव च ॥ १९५ ॥
 व्यङ्गं चितप्रवृत्तं वा चैकाङ्गं वापि कीर्तितम् ।
 व्यङ्गे व्याससमासाभ्यां ध्रुवाधातुविधिः स्मृतः ॥ १९६ ॥
 स्थितं प्रवृत्तं च तथा महाजनिकमेव च ।
 व्यङ्गोत्त(ङ्गस्तु) स्यादथ व्यङ्गो महाजनिकवर्जितः ॥ १९७ ॥
 एकाङ्गोऽपि विधातव्यो महाजनिकसंयुतः ।
 एवं व्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधिः स्मृतः ॥ १९८ ॥
 चतुरस्रस्तथा त्र्यस्रो विस्र(?)चान्तः प्रकीर्तितः ।
 उ(आ?)वेणकस्य संहारो व्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥ १९९ ॥
 नादौ न मध्ये सहारे नित्यं चैव प्रयुज्यते ।
 एककं(को?)विवर्धयापि (विविधो वापि?) कार्यो ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥
 उल्लोप्यकं पडवरं शैल्यं चैव (विशाल्यङ्ग ?) परं स्मृतम् ।
 तच्च संहरणे कार्यं सु(मु?)खप्रतिमुखान्वितम् ॥ २०१ ॥
 वैर्धायसकसंयुक्तं तेनापि च विवर्जितम् ।
 त्रिष्वङ्गेष्ववरं शैल्यं परं स्याद्वादशस्वपि ॥ २०२ ॥

१. 'अनयो' का. २. 'यथान्यपद' का. ३. 'स्थितं प्रवृत्तं च' का. ४. 'व्यङ्गान्तरः स्यान्त(त?)था व्यङ्गो' का. ५. 'स्थितप्रवृत्तं' ख. 'स्थितप्रवृत्तसंयोगादेकाङ्गं चापि कीर्त्यते ।' का. ६. 'व्यङ्गं स्थितं प्रवृत्तं वाप्येकाङ्गं प्रकीर्तितम् ।' का. ७. 'व्यङ्गे व्याससमासाभ्याम्' इत्यारभ्य 'चतुरस्रस्तथा त्र्यस्रो विस्र(?)चान्तः प्रकीर्तितः ।' इत्यन्तः पाठः का. पुस्तके नास्ति । ८. 'आवेणकस्य' का. ९. 'व्यङ्गेऽप्येकाङ्ग एव वा' का. १०. 'एतदर्थ' का. पुस्तके नास्ति । ११. 'एकेकोविवविधोवापि कार्योऽप्यङ्गैर्बुधैः सदा' का. १२. 'विशाल्यङ्गपरं स्मृतम्' का. १३. 'तत्र संहरणं शैल्यं सुखप्रतिमुखान्वितम् ।' का. १४. 'प्रथमेतत्' का. पुस्तके नास्ति ।

एकौद्वद्भवरं (ङं 'पट्परं') ज्ञेयं वैदायस(सि^१)कमेव च ।
 अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते प्रयोगमुपपादयेत् ॥ २०३ ॥
 उल्लोप्यकोचराभ्या तु मुखप्रतिमुखे स्मृते ।
 ततोऽङ्गानां समासो वा विस्तारो वा त्रिधीयते ॥ २०४ ॥
 मुखप्रतिमुखे चैवं ज्ञेये विविधसङ्गिते ।
 वृत्तप्रतिमुखं (खे^२) च स्यादन्या या(दनयो^३)स्तु समासतः ॥२०५॥
 उल्लोप्यके तर्था शाखा सोत्तरो (रे^४) सांपरान्तके ।
 प्रतिशाख्या (स्वा^५) तथा चैव सवर्णान्यपदा[ः ?] स्मृताः ॥ २०६ ॥
 उत्तरं द्वादशपरं षडङ्गवरमिष्यते ।
 आकारपा(वा^६)दहीनेन तुल्य रोविन्दकेन तु ॥ २०७ ॥
 अन्ते चाथ विशेषेण स्थाप्यमस्य हि शीर्षकम् ।
 एवमङ्गविधि- कार्यं सप्तरूपे प्रयोक्तृभिः ॥ २०८ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीताना(ना^७)या सु(वस्तु^८)कल्पनम् ।
 गुरुवेदाष्टकं कृत्वा न्यसेल्लघ्नष्टकं पुनः ॥ २०९ ॥
 तत्रोपवहनं कार्यं प्रथमे तु गुरुद्वये ।
 गुर्वक्षरे तृतीये तु तत स्यात्प्रत्युपोहनम् ॥ २१० ॥
 गुर्वक्षरे चतुर्थे तु शम्या कार्या तु पञ्चमे ।
 षष्ठसप्तमयोस्ताल शम्या गुर्वक्षरेऽष्टमे ॥ २११ ॥

१. 'एकारं पट्परं ज्ञेयं वैदायसिकमेव च ।' का. २. 'एतदर्थमपि का. पुस्तके नास्ति । ३ 'उल्लाप्यको' का. ४ 'मुखप्रतिमुख स्मृतम्' का. ५. 'वापि' का. ६ 'विविधसङ्गिते' का. ७. 'वृत्त प्रतिमुखे च स्यात्' का. ८. 'तु शाखाख्य' का. ९ 'सोत्तरे सांपरान्तरे' का. १० 'प्रतिशाख्या तथा चैव सवर्णान्यपदा स्मृता ।' का. ११. 'आकारपादहीनेन सह' का. १२ 'चास्याविशेषेण स्थाप्ये मध्ये च शीर्षकम् ।' का. १३ 'गीतानां वस्तुकल्पनम्' का. १४. 'का. पुस्तकेऽत्र—

'कला षोडश विज्ञेया मात्रा सर्वेष्ववल्लुपु ।

तस्याधैव चतुर्भागं पादभागं प्रतीकितं ॥' इत्यधिकम् ।

१५ 'आदौ गुर्वष्टकं कृत्वा' का. १६. 'तथा' का.

१. ततोऽर्धकलिकान्पातान्कुर्याल्लक्षरेषु च ।
 गुर्वक्षरे तालगीतपातास्तु कलिकाः स्मृताः ॥ २१२ ॥
 शम्यातालौ तालशम्ये तेषु कुर्यात्क्रमेण तु ।
 तालं शम्यां च तालं च संनिपातं तथैव च ॥ २१३ ॥
 एवमेककलो ज्ञेयः कलायोगस्तु भ(म!)द्रके ।
 गुरुविश्लेषपादेन द्विकलं परिकीर्तितम् ॥ २१४ ॥
 विशेषेण कलास्त्र पूर्वं पूर्वं निवेशयेत् ।
 द्विकले भ(म!)द्रके चैव त्रिकलं स्यादुपोहनम् ॥ २१५ ॥
 कलिकं द्विकलं वापि न वा स्यात्प्रत्युपोहनम् ।
 द्विकलैर्गुर्वक्षरकृतैः पादभानै(गै?)र्यथाक्रमम् ॥ २१६ ॥
 चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्रं वस्तुसंज्ञितम् ।
 त्रिवस्तु द्विकलं ज्ञेयं भवेत्पातो विधीयते ॥ २१७ ॥
 गुर्वक्षरेषु ये पाताः शम्यातालादयः स्मृताः ।
 त एव पादभागेषु द्विकलेष्वत्र योजयेत् ॥ २१८ ॥
 अष्टमी षोडशी शम्या दशमी च यथाक्रमम् ।
 चतुर्दश्यां कलायां तु तान्वेदा (तालं न ?) द्वादशीयुतम् ॥ २१९ ॥
 लध्वष्टके (क्षरे?) पात(द?)विधिर्यथापूर्वं प्रकीर्तितः ।
 वस्तुत्रयेऽपि द्विकले एवं पातान्प्रयोजयेत् ।
 शीर्षकं चैव कर्तव्यं षट्कलं पञ्चपाणिना ॥ २२० ॥

१. 'ततोऽर्धकलितान्' का. २. 'तु' का. ३. 'तालगीते पादास्तु कलिता.' का.
 ४. 'द्वि वाच (तु?) पूर्वशः' का. 'इतोऽप्रे—'शीर्षकं चास्य कर्तव्यं युपैधा-
 पपुटेन तु ।' इत्यर्धमधिकं का. पुस्तके. ५. 'तालयोगस्तु मन्द्रके' का. ६. 'परिचक्षते'
 का. ७. 'विश्लेषणे कलाक्षत्र यथा पूर्वं निवेशयेत् ।' का. ८. 'द्विकले मन्द्रके चैव'
 का. ९. 'कलिका द्विकलं चापि भवेच्च प्रत्युपोहनम् ।' का. १०. 'पादभागे.' का.
 ११. 'पाताविधिरल्यम्' ख. 'पादे पादविधिरल्यम्' का. १२. 'गुर्वक्षरे' का.
 १३. 'तानेव पादभागेषु द्विकलोऽथ प्रयोजयेत्' का. १४. 'तास्वेदा' क. 'तालं न'
 का. १५. 'लध्वक्षरे पादविधि' का. १६. 'प्रकीर्तितम्' का. १७. 'चैव' का.

ऋडंक्रंडं शैलेन्द्रराजसंस्थितमीशं - शान्तं शिवं पत्रगेन्द्रपरिवद्धजटं
मुनिगणनमितं ध्यानाभिरतं ज्ञानमयं मदनाङ्गहरं विभुं प्रभुं शरण-
गतोऽहं दैत्यैर्नागैः संस्तुतमीशं त्वां वेदमयं त्वां कर्तारं त्वां भुवनपतिं सर्व-
लोकनमस्कृतं ऋग्यजुःपतिं(ठि?)तं गङ्गाधरं शूलधरं भुजगेन्द्रधरं प्रणतो-
ऽसि शिवं मृगराजचर्मपरिवद्धतनुं विपुलगतिं वृषभगतिं ज्वलनशिखिसह-
शकपिलजटं तमहं नमामि शिवं शिरसा ।

समाप्तं द्विकलमद्रकम् ॥

देवं विमलं प्रणतार्तिहरं मायाधारं मायारूपं जटिलं नमामि शिवं शिरसा ।

शीर्षकं पदकलं समाप्तम् । द्विकलमद्रकम् (?) ।

चतुष्कलं प्रवक्ष्यामि यथावद्विजसचमाः ।

चतुष्कलैः पादभाजै(गै?)र्यथापूर्वमुदाहृतैः ॥ २२१ ॥

चतुर्भिस्तु भवेन्मात्रा त्रिमात्रं वस्तुसंज्ञितम् ।

पातांश्चैव प्रवक्ष्यामि पादभागैर्यथाक्रमम् ॥ २२२ ॥

चतुर्थे पञ्चमेत्ये(चै?)व (न्त्ये च?) शय्या कार्या तैषाष्टके ।

दशमैकादशेभ्य [शय्या ?] द्वितीया नवमे स्मृता ॥ २२३ ॥

पष्ठे तु सप्तमे ताला अन्ते च नवमस्य हि ।

दशमैकादशे चैव द्वितीयः समुदाहृतः ॥ २२४ ॥

आद्यं तु द्वादशे प्रोक्तं संनिपातोऽवसानतः ।

एवं पातविधानं स्यात्सर्ववस्तुं प्रयोजयेत् ॥ २२५ ॥

द्विर्भावाद्विकलस्यैवं विज्ञेयं च चतुष्कलम् ।

सप्तमे लघुनि त्वन्त्यो द्विर्भावोऽसिन्विधीयते ॥ २२६ ॥

१. 'ऋडं क्रंड' र. एष मध्यभागः का. पुस्तके नास्ति । २. 'पादभाजै.' का.
३. 'त्रिमात्रः स तु संज्ञित.' का. ४. 'पादभाजै' का. ५. 'पष्ठे तथा' का.
६. 'पष्ठे च' का. ७. 'ताल' का. ८. 'नवमेऽभ्य हि' का. ९. 'नवमेकादशे
चैव' का. १०. 'आद्ये तु' का. ११. 'द्वादशं' का. १२. 'सर्वं वस्तु' का.
१३. का-पुस्तके तु 'द्विर्भावाद्विकलस्यैवं' इत्यारि श्लोकचतुष्टयस्थाने—
४४ ना० शा०

चतुष्कलोऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ।

एका द्वे च चतुष्कश्च तथा स्यात्प्रत्युपोहनम् ॥ २२७ ॥

यथाक्षरस्य कर्तव्यं मद्रकस्य तु शीर्षकम् ।

चतुष्कलः पञ्चपाणिद्विकले द्विकलः स्मृतः ॥ २२८ ॥

चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ।

त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं तु अक्षतालसमुद्भवम् ॥ २२९ ॥

इत्युक्तं मद्रकं पातैल्योदशभिरन्वितम् ।

गुर्यक्षराणि चत्वारि चत्वारि स्युर्लघूनि च ॥ २३० ॥

तृतीये च चतुर्थे च शम्यातालौ लघूप्व(न्य)पि ।

तालं शम्यां च ताले च संनिपातं च योजयेत् ॥ २३१ ॥

‘प्रथमे वस्तुके ह्यदौ कलाष्टकमुपोहनम् ।

प्रत्युपोहनमित्युक्तं द्वितीयं द्विकलं भवेत् ॥

तृतीयं त्रिकलं द्वैयं चतुर्थे तु चतुष्कलम् ।

अस्यान्ते शीर्षकं कार्यं षट् पिता पुत्रकेन तु ॥

द्विकले तु यथापाते पञ्चपाणिचतुष्टये ।

द्विके(ती)यकं तृतीये च चतुर्थे च यथाक्रमम् ॥

परिवर्तैः समाप्तिस्तु चतुर्थे सा विधीयते ।

मन्द्रांशोपोहनं वस्तु प्रथमं च द्वितीयकम् ॥

एषा श्लोकचतुष्टयी वर्तते ।

१. ‘चतुर्थस्तु त्रिप्रमाणं अक्षतालसमुद्भवम् ।’ इति का. २. ‘मन्द्रकम्’ का.
३. का. पुस्तके तु ‘तृतीये च चतुर्थे च’ इत्यादि ‘वस्तुशाखाख्यमित्येतद्द्वितं लघु-
न्तकम् ॥ २४१ ॥’ इत्यन्तपाठस्थाने—

‘द्वितीये गुरुके शम्या तृतीये ताल एव च ।

लघ्वक्षरेऽष्टकमितान् पातानेतान् प्रयोजयेत् ॥

तालं शम्या च तालश्च सभिपातोऽन्त्य एव च ।

अक्षतालसमुद्भूतं विज्ञेयमवरान्तरम् ।

गुर्यक्षराणि विष्टिष्य विकलं संप्रयोजयेत् ॥

पादभागेऽथवा पङ्क्तिं द्विकलं तु चतुष्कलम् ।

‘.....शम्यातालपद्यौ यथाक्रमम् ॥

लघ्वक्षरैककलिकैः पातैः सम्यक्प्रयोजयेत् ।
 यथाक्षरं वधेष्वेतद्विज्ञेयं चापरान्तकम् ॥ २३२ ॥
 आदौ कलोपवहनं विश्लेषाद्दिगुणं भवेत् ।
 द्विकले कलिकं ज्ञेयं द्विकलं चाप्युपोहनम् ॥ २३३ ॥
 कलिकं कलिकं चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ।
 एतदेव द्विगुणितं विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ॥ २३४ ॥
 लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विर्भावेऽन्त्या कला स्मृता ।
 असतालसमुद्भूतं पातैः पङ्क्तिर्विभूषितम् ॥ २३५ ॥
 वस्तुशास्त्राल्यमित्येतद्भूतं त्वपरान्तकम् ।
 यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ॥ २३६ ॥
 पश्चिमार्षसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ।
 शिरश्चैककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ॥ २३७ ॥
 वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।
 शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ॥ २३८ ॥
 पङ्क्त्यापातसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृतः ।
 तथैककलयुक्तेऽस्ति विधिवत्पञ्चपाणिना ॥ २३९ ॥
 यथाक्षरेणैव भवेदनयोरुपवर्तनम् ।
 उपोहनं तु वैस्वर्धं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ॥ २४० ॥

पूर्ववत् पातविन्यासः पद्यपद्ययोः स्मृतः ।
 आवापक्षेप...युतं पातैरेभिस्तुष्कलम् ॥
 चतुष्कलेः पादभागेः पङ्क्तिस्तु समलंकृतम् ।
 वस्तुसंख्येयं पद्यपद्यसत्तमानं संप्रयोजयेत् ॥
 द्वितीये पद्यमेऽन्त्ये च द्वे दाम्ये समुदाहृते ।
 तृतीये तु भवेदन्त्यं द्वितीये पद्यमे स्मृतः ॥
 आदौ पद्ये तु तालः स्यात् सलिपातस्ततोऽन्तिमः ।
 पूर्ववत्तु समुचितः प्राता श्लेषे चतुष्कले ।

.....योगो गदितः स्थापरान्तके ॥ एतच्छ्लेषाट्टकमास्ते ।

१. 'अन्तेनापि' का. २. 'तृती निवृत्तयोगश्च' इत्यादि पद्यद्वयं का-पुस्तके नास्ति ।
 ३. 'यथाक्षरे तु' का. ४. 'वैस्वर्ध' का..

दक्षिणे तु तथा वृत्तौ चतुष्कलमपीप्यते ।
 उल्लोप्यकं तु द्विगुरु द्विलघ्वन्ते गुरुर्ययो ॥ २४१ ॥
 शम्यातालौ द्विरभ्यस्तौ संनिपातोऽन्त्य एव च ।
 प्रत्यक्षरकृतैः पातैः पञ्चभिः समलंकृतम् ॥ २४२ ॥
 चैतुरस्र(सं ?)स्तु (स!)विच्छेदमेवं ज्ञेयं यथाक्षरम् ।
 पूर्वोक्तेन विधानेन द्विचतुःकलमिप्यते ॥ २४३ ॥
 अस्य चाङ्गत्रये गीते वैहायस(सि!)कमिप्यते ।
 तदेकाङ्गपरं ज्ञेयं द्वादशाङ्गपरं तथा ॥ २४४ ॥
 प्रमाणं द्वादशकलं तर्थापातमथापि च ।
 अस्य तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलस्ततैः ॥ २४५ ॥
 द्विकलाश्च (च ?) पुनः शम्या तालश्चैककलैः स्मृतः ।
 ततः शम्या ततस्तालः संनिपातस्ततैः परम् ॥ २४६ ॥
 शाखे यंत्रशिखा (प्रतिशाखे ?)तु (स्या ?)नित्यमन्यपदा स्मृता ।
 यदा सस्य भवेदन्तस्तदन्ताहरणं बुधैः ॥ २४७ ॥
 यथोक्षरेण नियमात्संहार्यं पञ्चपाणिना ।
 खैतालेनात(न्त ?)हीनस्य संहारः (र्यः ?) परिकीर्त्यते ॥ २४८ ॥
 द्विप्रकारनिवृत्तश्च त्र्यंशो(ज्ञो ?)ऽथ त्रिविधस्तथा ।
 त्र्यस्रश्च चतुरस्रश्च मिश्रश्चापि प्रकीर्तितः ॥ २४९ ॥

१. 'दक्षिणे तु तथा वृत्तौ' इत्यादि पदार्थस्थाने का-पुस्तके—

'द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम् ।

न चात्रोपोहनं कार्यं शेषाणां तु कदाचन ॥

एवं चतुष्कले योगो मया प्रोक्तो परान्तके ।' इत्येतत्पदार्थमेकं पद्यम् ।

२. 'स्मृतम्' का. ३. 'चतुरस्रं समधेदं नरा ज्ञेयं यथाक्षरम्' का. ४. 'द्विचतुष्कल'

का. ५. 'अन्ते चाङ्गत्रयादीते' का.

'च' का. ६. 'स्मृतः' का.

८. 'द्विष्णु' ९. 'द्विकलः स्मृतः'

(?) का. ११. 'मतः'

परम् १२. 'यथा'

क्षरेण १३. 'यथा'

का. १४. स्मृतः'

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ।
 स्यात्प्रवृत्तपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ॥ २५० ॥
 तैदा स्थितं भवेद्युग्मं तस्य पातविधिस्त्वयम् ।
 शम्यापि द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकलः स्मृतः ॥ २५१ ॥
 चतुष्कलः संनिपातः प्रवृत्तमत इष्यते ।
 अस्य तु द्विकला शम्या तथैवैककला पुनः ॥ २५२ ॥
 चञ्चत्पुटश्च तालादिः संनिपातस्ततः परम् ।
 स्थितं तालेन कर्तव्यं महाजनिकमस्य तु ॥ २५३ ॥
 निवृत्ततालः कर्तव्यः प्र(नि ?)वृत्तस्यापि तत्त्वतः ।
 अत्र तालविधिः श्रेष्ठः प्रायः समुपवर्तनम् ॥ २५४ ॥
 आप्तमु(दावु ?)द्वैटे(द्वै?)कः कार्यः परिवर्तक एव च ।
 युग्मे हि मिश्रतालत्वाद्युग्मे क्षन्तः प्रयुज्यते ॥ २५५ ॥
 विव(वि?)धैककसंयुक्तपूर्वं पश्चाद्विधः स्मृतः ।
 यथावदन्ततालोऽयं युग्मो मिश्रश्च कीर्तितः ॥ २५६ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि त्र्यसतालविधिं प्रति ।
 शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ॥ २५७ ॥
 त्रिकलः संनिपातश्च प्रवृत्तं धीप्यतः परम् ।
 प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं यथावत्परिवर्तनम् ॥ २५८ ॥

१. 'स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे महाजनिकमेव च ।' का. २. 'तथा' का. ३. 'तथा-
 स्थितं' का. ४. 'प्रथमस्य विधिस्त्वयम्' का. ५. 'तालश्च' का. ६. 'तस्यापि'
 का. ७. 'तालश्चैककल पुनः' का. ८. 'चञ्चत्पुटस्य' का. ९. 'स्थिततालो न
 कर्तव्यो' का. १०. 'निवृत्तस्यापि' का. ११. 'स्थितमहाजनिकयो. प्रायः सद्यप्रवर्त-
 नम् ।' का. १२. 'आदापुद्वैक का. १३. 'तु' का. १४. 'युग्मोऽप्यन्तः प्रयुज्यते'
 का. १५. 'विविधैककसंयुक्त. तद्विधान्तविधिः स्मृत ।' का. १६. 'युग्मे सिधे च' का.
 १७. 'त्र्यसमन्तविधिं प्रति' का. १८. 'प्रवृत्तथा' का. १९. 'इतोऽप्रे का पुस्तके

'अत परं प्रवक्ष्यामि त्र्यसमन्तविधिं पुनः ।

शम्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तालो विधीयते ॥ इति च श्रीकौशिकः ।

२०. 'प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं' का.

यथा क(क्ष?)प्रवृत्तेन विधिवैत्यञ्चपाणिना ।
 आसो(?)पि स्थिततालेन महाजनिकमिष्यते ॥ २५९ ॥
 निवृत्ततालः कर्तव्यस्तथात्र विनिवृत्तिमान् ।
 युग्मौजमिश्रतालत्वान्मिश्रोऽप्यन्तःप्रवर्तनम् ॥ २६० ॥
 विवधैककसंयुक्तः सर्वश्चान्तविधेः स्मृतः ।
 द्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ॥ २६१ ॥
 तत्र युग्मं भवेद्द्व्यङ्गं त्र्य[समेका ?]ङ्गमेव च ।
 प्रवृत्तमपि विज्ञेयं द्यङ्गमेकाङ्गमेव वा ॥ २६२ ॥
 महाजनिकमेकाङ्गं द्यङ्गं संहरणं भवेत् ।
 स्थितादिकः प्रवृत्ताङ्ग एवमन्तर्विधं बुधैः ॥ २६३ ॥
 उल्लोप्यके सदा योज्यं ऊहापोहविशारदैः ।
 प्रकरीवस्तुषपात्रं(?) पाताश्चैकान्नविंशतिः ॥ २६४ ॥
 वस्तुप्रमाणं कर्तव्यं तथैव च चतुष्कलम् ।
 आद्यमात्राद्वयस्यान्तः शम्यातालान्वितो भवेत् ॥ २६५ ॥
 मात्रात्रयस्य चान्यस्यै शम्यैका तु ततः स्मृता ।
 चतुर्था द्वादशतालः पञ्चम्यां चाष्टमः स्मृतः ॥ २६६ ॥

१. 'यथाक्षरप्रयुक्तेन समासात्' का. २. 'अन्यापि' का. ३. 'प्रवृत्तः कालः कर्त-
 व्यस्तयास्यान्तनिवर्तिते' का. ४-५. एपार्धद्वयी का पुस्तके नास्ति । ६. 'त्र्यसमेकाङ्ग-
 मिष्यते' का. ७. 'स्मृतम्' का. ८. 'प्रवृत्तान्तमेवमन्तं विदुर्बुधाः ।' का. ९. 'योज्यम्'
 का. १०. 'इतोऽप्रे का-पुस्तके 'प्रकरीवस्तुषपात्रं (?)' इत्यादि सार्धपद्यस्य स्थाने—

'यस्तु प्रयोगः कर्तव्यः प्रकुर्याद् द्विचतुष्कलम् ।

न(नि?)यताक्षरयोगोऽत्र न चान्न द्विकलो भवेत् ॥

आद्यमात्रात्रयस्यान्ते शम्यातालौ प्रनीतितौ ।

षण्मात्रं पातसंयुक्तं बलु कार्यं यथाक्रमम् ॥

उपोहनं तु वस्तुधे प्रथमे च द्विजोत्तमाः ।

शम्या अस्य तु मात्रा स्याद् द्वितीया तालसंयुता ॥' इति श्लोकप्रयी वर्तते ।

११. 'षण्मात्रा' इति भवेत् का. १२. 'चान्सा स्यात् शम्यैका च पुनस्तया ।' का.

पष्ठ्यां तु द्विकला शम्या तालश्च द्विकलो भवेत् ।
 पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ॥ २६७ ॥
 शम्या तालश्च [तालश्च ?] शम्या तालस्तथैव च ।
 शम्याताल[?]सनिपात इति वस्तु प्रकीर्तितम् ॥ २६८ ॥
 यदा त्वर्धचतुर्थानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ।
 पश्चिमाधै तदस्यैव तदधै प्रामिवेशयेत् ॥ २६९ ॥
 कनिष्ठासारितेनास्य कौयं संहरणं ततः ।
 पादः पूर्वसमः कार्यस्त्वपरान्तकशाखया ॥ २७० ॥
 र्त(आ?)वेणके (को?)द्वितीयोऽपि तस्यैव प्रतिशाखया ।
 अनित्यः शीर्षको(कः?) तालो मापघातस्ततः परम् ॥ २७१ ॥
 मापघातो द्वादशकलस्तस्य पातविधिः स्व(स्व?)यम् ।
 कर्तव्या द्विकला शम्या तालो द्विकल एव च ॥ २७२ ॥
 पुनश्च द्विकलस्तालः शम्या च द्विकला पुनः ।
 ततश्चैककलस्तालसनिपातः कलात्रये ॥ २७३ ॥
 प्रायेण मापघातश्चै विव(वि?)धाङ्गः प्रकीर्तितः ।
 सनिपातश्च पश्चार्धः कदाचिदुपवर्तनम् ॥ २७४ ॥
 तस्य स्यात्कलिकेनैव तद्योध (?) पञ्चपाणिना ।
 संधिर्यथाक्षरेणैव कर्तव्यः पञ्चपाणिना ॥ २७५ ॥
 एककं विव(वि?)धो वापि तस्माद्गं समुदाहृतम् ।
 अन्यस्यै चतुरस्रस्य प्रवृत्तो(त्तो?) या(यो?) विधिः स्मृतः ॥ २७६ ॥

१. 'शम्या तालश्च तालश्च' का. २. 'शम्याताल' का. ३. 'प्रकीर्तिते' का.
 ४. 'पश्चिमाधैपदस्यैतत्पार्ध' का. ५. 'तालः संवरणे गत' का. ६. 'आवेणके
 द्वितीयस्य तस्य च प्रतिशाखया ।' का. ७. 'स एवं पातविन्यासो मापघातमतः
 परम् ।' का. ८. 'पदघातो' का. ९. 'शम्या च द्विकला पुन' का. १०. 'एतदधै
 का-पुन्यके नास्ति । ११. 'तालः' का. १२. 'लु' का. १३. 'विविधाङ्गः'
 का. १४. 'संधिर्यथे हि तस्यान्ते' का. १५. 'एतदधै का-पुन्यके नास्ति ।
 १६. 'समक्षरेणैव' का. १७. 'एककं विविधो वापि' का. १८. 'तस्याङ्गे
 समुदाहृते' का. १९. 'क्षन्तस्य' का. २०. 'प्रवृत्ते' का.

विव(वि!)धाङ्गेन तेनैव चतुरस्रकमिप्यते ।
 संधिवद्वज्रतालश्च द्विधा संपिष्टकं स्मृतम् ॥ २७७ ॥
 सँसाङ्गं द्वादशकलं द्वादशाङ्गे तथैव च ।
 निष्काममादितः कृत्वा शम्यास्तिस्रः प्रयोजयेत् ॥ २७८ ॥
 तालत्रयं ततश्चैव शम्यातालौ ततः परम् ।
 शम्यातालौ ततः कार्यौ संनिपातोऽन्त्य एव च ॥ २७९ ॥
 तु(आ!)वेणके तु ससाङ्गे संपिष्टकमिदं स्मृतम् ।
 द्विशम्यातालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेप्यते ॥ २८० ॥
 पाता नवैकादशं वा संपिष्टकमुदाहृतम् ।
 वज्रवस्त्रं(त्सं!)प्रयोक्तव्यमुपवर्तनमेव च ॥ २८१ ॥
 युक्ता विव(वि!)धवृत्ताभ्यां प्रवेणी द्विविधा स्मृता ।
 पञ्चपाणिः प्रकर्तव्यां (व्यः!) प्रवेण्या तु यथाक्षरं ॥ २८२ ॥
 द्विकलो वापि मिश्रो वा प्रयोगोऽङ्गवशानुगः ।
 अन्ते वास्याः प्रकर्तव्यः कदाचिदुपवर्तनम् ॥ २८३ ॥
 पञ्चपाणिविधानेन यथोक्तेनैव तद्भवेत् ।
 द्वितीयपाततालेन ह्यपपातश्च कीर्त्यते ॥ २८४ ॥
 वज्रतालेन कर्तव्यं क्रमं संहरणस्य तु ।
 रोविन्दके तु पष्मात्राः पँताश्चैकान्नविंशतिः ॥ २८५ ॥

१. 'विधिनानेन' का. २. 'वज्रकालस्य' का. ३. 'संपिष्टकं' का. ४. 'ससाङ्गः' का.
 ५. 'द्वादशाङ्गेदेशैव तु' का. ६. 'तालस्तत्र ततश्चैव' का. ७. 'शम्याताल.' का.
 ८. 'आवेणके' का. ९. 'संपिष्टकमिति स्मृतम्' का. १०. 'नवैकदश वा' का.
 ११. 'संपिष्टकं' का. १२. 'वज्रवत्संप्रयोक्तव्यं' का. १३. 'विविधवृत्ताभ्यां' का.
 १४. 'विविधा' का. १५. 'प्रकर्तव्य.' का. १६. 'यथाक्षरम्' का. १७. 'अत्र वास्य
 प्रकर्तव्यं' का. १८. 'द्वितीया तालपातेन' का. १९. 'अन्ताहरणमस्य तु' का.
 २०. 'पादभागैश्चतुष्कले.' का.

अर्घा(र्घः)तीते (चः) मात्राणां पञ्चानां पात इष्यते ।
 तौलः शम्यार्घतालश्च शम्यातालस्तथैव च ॥ २८६ ॥
 पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेव यथाक्रमम् ।
 चतुर्दशोऽपि पञ्चम्या मात्रायास्तौल इष्यते ॥ २८७ ॥
 चतुष्कलां(लाः) तु या तुल्या पंथी मद्रकमात्रया ।
 इति पादस्तथाष्टौ च कलापादादुपोहनम् ॥ २८८ ॥
 ततश्चैव प्रयोक्तव्यं द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
 घांतश्चेत्संनिपातश्च विव(विः)धैकप्रयोजिताः ॥ २८९ ॥
 वर्णानुकर्षोऽष्टकलः स्वरूपः प्रस्तार इष्यते ।
 तुल्यवर्णोपनहनो द्वितीयः पाद इष्यते ॥ २९० ॥
 शरीरताल(ः)कर्तव्यः प्रकारोऽपि विशेषतः ।
 द्विकलेनैव कर्तव्यो विशेषात्पञ्चपाणिना ॥ २९१ ॥
 कला द्वादश निर्दिष्टं प्रमाणं चास्य तत्त्वतः ।
 रोविन्दकशरीरं तु पट्कलोपोहनं स्मृतम् ॥ २९२ ॥
 विव(विः)धं वापि वृत्तं [वाः] तस्यादौ परिकीर्तिता ।
 आकारवृत्तपरुपोऽत्र..... ॥ २९३ ॥

१. 'अर्घेऽन्ते चैवमात्राणां' का. २. 'तालशम्या च तालश्च' का. ३. इतोऽप्रे का. पुस्तके—

'अन्ते शम्या तथा चैव सर्वाणामपि कीर्तिता ।' इत्यधिकम् ।

४. 'चतुर्दशस्तु पञ्चम्या' का. ५. 'मात्रायां' का. ६. 'चतुष्कला तु तुल्या' का.
 ७. 'षष्ठमन्द्रकमात्रया' का. ८. 'तथा चाष्टौ कल्पः कार्याः प्रपमायामुपोहनम् ।'
 का. ९. 'प्रयोक्तव्यः द्विकलः' का. १०. 'पाताः स्युः संनिपातान्ताः विविधैकक-
 योजिताः' का. ११. 'अन्ते' का. १२. 'तुल्यवर्णोपनहनो' का. १३. 'शरीरतालः'
 का. १४. 'प्रकारोऽपि' का. १५. 'विविधो वा प्रथमं वा' का. १६. 'पञ्चपाणिना-
 मन्त्रं स्थाप्युत्तं प्रकमेव वा ।' का. १७. 'का पुस्तके तत्र—

'आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ॥ ३९० ॥' इत्यारभ्य,
'परिवर्ते तथैवास्त्वं पुंवाक्यं प्राक् समाचरेत् ।'
त्रिवाक्यं पुरुषधास्य चतुर्वाक्याहना स्मृता ॥ ४०९ ॥

इत्यन्ता ९२ श्लोका अधिकास्तैः प्रयत्नं दृष्टव्याः—

'आकारवृत्तमन्यत् स्याच्चतुष्कं त्रिकमेव वा ।
तस्योपरि यथेष्टं स्यात् अधस्तादङ्गयोजनम् ॥
अविशेषनिवृत्तं तु शीर्षकं तु प्रयोजयेत् ।
यथाक्षरेण तत्रैव कर्त्तव्यं पञ्चपाणिना ॥
आदावेकैकमन्तस्य प्रवृत्तो नियमो भवेत् ।
इति रोविन्दकः प्रोक्तः स्यादुत्तरमतः परम् ॥
उत्तरं संप्रवक्ष्यामि यथाविहितलक्षणम् ।
अस्त्रेदमुत्तरस्याथ मुखं प्रतिमुखं भवेत् ॥
उल्लाप्यकपदस्यादौ मात्रा चैका चतुष्कला ।
रोविन्दकपदाकारगणवर्जः प्रयोजयेत् ॥
शाखा पृथङ्गा लपय द्वादशाङ्गा परा स्मृता ।
पदपाता द्वादशकला शाखा ज्ञेया प्रमाणतः ॥
तस्यास्तु द्विकलस्तालः शम्भ्या चैककला भवेत् ।
तथा च द्विकलस्तालः शम्भ्या च द्विकला ततः ॥
पुनश्चैककलस्तालः सज्जिपातः कलात्रये ।
शाखावत् प्रतिशाखा च भवेदन्यपदा तु सा ॥
अविशेषानिवृत्तस्याप्यस्यान्ते नियमो भवेत् ।
शीर्षकश्चैव कर्त्तव्यं अस्यान्ते पञ्चपाणिना ॥
पञ्चपाणिविधानेन प्रतिशाखा ततः परम् ।
द्विकलः पञ्चपाणिस्तु पूर्वपाकैर्यथाक्रमम् ॥
तालोऽयं दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।
य एव दक्षिणे कालः स घृत्तावपि चेष्यते ॥
चित्रेणैव हि सर्वत्र विशेषो यत्र नोच्यते ।
अर्थयोगादेव एव वृत्ततालविधिर्भवेत् ॥
उल्लाप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मं तथैककम् ।
अर्थयोगस्तु तत्काले द्विकलः सम्प्रकीर्यते ॥
चतुष्कलः स्याद् द्विकलो द्वितीयश्च तथाक्षरः ।
रोविन्दकोल्लाप्यकयोर्मन्द्रकोत्तरयोस्तथा ॥

शरीरेषु विधिर्लेशे शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ।
 प्रकृतावपि तेषां स्यात् विकलेन चतुष्कलम् ॥
 कालेनैव भवेद्दृत्तावर्धयोगश्चतुष्कले ।
 वार्त्तश्चतुष्कलोऽयोगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ॥
 मन्त्रकोशोप्यकयोर्मुखोपवहनेषु च ।
 यो दक्षिणे तालविधिरुत्तौ स समुदाहृतः ॥
 चित्रैर्व्यस्ते समस्ते वा तावुभौ परिकीर्तितौ ।
 शास्त्रानिवृत्तमन्यत्र चित्रेऽन प्रथमार्गिकः ।
 इति मार्गत्रये ह्येतत् सप्त रूपं प्रकीर्तितम् ॥
 द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छेद्यकं तथा ।
 एकार्थं कुलकं तत्र पृथक्छेद्यकमिष्यते ॥
 निर्युक्तं पदनिर्युक्तमनिर्युक्तं तथैव च ।
 त्रिविधं चैव विज्ञेयं सप्त रूपं प्रयोक्तृभिः ॥
 बहिर्गाताङ्गशास्त्राभिर्युक्तं निर्युक्तमिष्यते ।
 बहिर्गातविहीनं तु पदनिर्युक्तमिष्यते ॥
 बहिर्गातावहीनश्याप्यनिर्युक्तमिति स्मृतम् ।
 इत्येतत्सप्त रूपस्य प्रकृतं द्विविधं स्मृतम् ॥
 प्रद्योक्तं सप्त रूपं हि समवेताद् विनिश्चयतम् ।
 देवतासुधनं पुष्पमनन्तं गीतवादितम् ॥
 सर्वेषामेवगीतानामन्तेषु च्छन्दकं स्मृतम् ।
 चतुरङ्गं ततश्च्यङ्गं नवाङ्गं युग्ममेव च ॥
 ऋग्गायापानिष्ठानां च प्रमाणानां तथैव च ।
 अनेनैव विधानेन युग्मोज्ज्वलं विभावयेत् ॥
 यो गणः पूर्वमुद्दिष्टस्त्रयादौ तु कला भवेत् ।
 चतुर्मात्राकृताश्चैव पलाः समवधारयेत् ॥
 अष्टाङ्गा वा पदङ्गा वा युग्मौ यो वा प्रमाणतः ।
 इति युक्ते तु कर्तव्या आन्तिकी चैव पानिष्ठा ॥
 चतुष्पादा तथैवाङ्गा षड्ङ्गा त्र्यङ्गा विभावयेत् ।
 अत्रैर्व्यस्तेः समस्तेषां युग्मौ यो वा प्रकीर्तितौ ॥
 तस्य रूपस्य तालोऽयं मया हि परिकीर्तितः ।
 चतुरस्रा तथा त्र्यस्रा ध्रुवा श्रेया प्रयोक्तृभिः ॥
 तार्गा तालविधानं तु पदप्रमाणं समासतः ।

अङ्किता चोरियता चैव चतुरस्रा प्रमाणतः ॥
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च ज्ञेया चञ्चत्पुटा स्मृता ।
 सुप्रतिष्ठावसानानां सन्निपातेऽन्त इष्यते ॥
 अपकृथा स्मृता ऽंयक्षा तथा चापपुटाधिता ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च युक्तो पादान्तमिधिते ॥
 तथाकाशगृहस्वासी तावच्चञ्चत्पुटः स्मृतः ।
 विलम्बिता च ऽयक्षा च स एतद्वितयान्विता ॥
 निष्कामादिप्रयुक्तेन योज्या चापपुटेन तु ।
 पादान्ते सन्निपातस्य द्विकलेन यथाविधि ॥
 शीर्षैकाणि च योज्यानि द्विविधं पञ्चपाणिना ।
 चतुर्भिः सन्निपातैश्च सम्यक्पादान्तसस्थितैः ॥
 पादान्तस्थान्ततालस्य द्विमात्रान्तं प्रयोजयेत् ।
 मात्राद्वयं च काले तु शंकारौ समता नयेत् ॥
 किञ्चिद्विनातिरिक्तायां मात्राभिर्यत्र चैत्कला ।
 स्यात्समलं नयेतां तु क्षयवृद्ध्या प्रयोगवित् ॥
 वर्णप्ररूपेण च स्यात् तालनामपि वर्धनम् ।
 स्यात् शंकारो नियुक्तानां अक्षरे च कलान्तरम् ॥
 कलातालप्रमाणेन यत्स्यात् शुष्ककण्डुनात् ।
 तथा ध्रुवाणां सर्वेषु कलातालो प्रयोजयेत् ॥
 भङ्गतालश्च कर्तव्यो नत्कुटानां यथाविधि ।
 कलापातेन सयुक्तस्तालश्चञ्चपुटो भवेत् ॥
 एष एव पुनस्त्यस्र खञ्जखेलेति चेभ्यते ।
 पुनः प्रकृतयो ह्येष भङ्गस्लाक्कीडितो भवेत् ॥
 सान्यज्ञानि ध्रुवासु स्युर्ध्रुवास्त्रय भवन्ति हि ।
 तानि अष्टकयोगेन योजयेत् पट्टकलेन वा ॥
 एवमेव मया तालो ध्रुवाणां परिकीर्तितः ।
 चतुष्पादावसाने तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥
 यद्देव्यकुसुमावाद्यः(?) शृङ्गाररससंश्रयः ।
 वृत्तं विकल्पितं तस्य ताललक्षणमुच्यते ॥
 नारीप्रयोज्यं न ज्ञेयमाधितं तु चतुष्पदम् ।
 ऽयक्षा वा चतुरस्रा वा द्विविधा वा चतुष्पदा ॥
 एकस्या वा चतुर्णां वा द्वयोर्वा वाक्ययोजनात् ।

तथा शृङ्गारभूषिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥
 प्रवृत्तसंज्ञा विज्ञेया तथा च स्थितसंश्रया ।
 स्थितप्रवृत्तिसंज्ञा च त्रिविधा स्यात् पुनश्च सा ॥
 निष्कामश्चैव शम्भ्या च तालशम्भ्या तथैव च ।
 ततोत्तमश्च निष्कामः सक्षिपातस्तथान्तिमः ॥
 अष्टाविंशतिकल्पा तु बुधैज्ञेया चतुष्पदा ।
 तस्या विकल्पान् वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥
 प्रवृत्ताख्या हृतल्या स्थिताख्या च विलम्बिता ।
 स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च ज्ञेया मध्यलयाधिता ॥
 ज्ञेयश्चत्तुष्टस्तस्य तथा चापपुटः पुनः ।
 द्विकलेन विधानेन तस्य चापविधिस्त्वयम् ॥
 बह्वक्षरा च विपुला मागधी चार्धमागधी ।
 समाक्षरपदा चैव तथा च विपमाक्षरा ॥
 तस्यात्यन्तापहरणा विज्ञेया वाप्यनीकिनी ।
 अवसानापहरणा अन्तापहरणा तथा ॥
 अग्न्यन्तरापहरणा तथा चैवार्धनकुटा ।
 अर्धसंज्ञा च मिथा च तथा चैवान्तगीर्वका (?) ॥
 एकावसाना विज्ञेया तथा च नियताक्षरा ।
 अर्धप्रवृत्ते एतासां लक्षणं ध्रुयतामिदम् ॥
 व्यक्तवाक् या लघुप्राया स्वक्षरसमन्विता ।
 हृतयापया हृतल्या ज्ञेया बह्वक्षरेति सा ॥
 गुरुताक्षरप्राया स्वल्पवाक्या यदा तथा ।
 त्रिलया पृथुलाख्या च सुकुमारविधौ स्मृता ॥
 त्रिलया त्रियतिथैव त्रिप्रकाराक्षरान्विता ।
 एकविंशतिताला च मागधी सम्प्रकीर्तिता ॥
 गुरुलघ्वरक्षरकृता हृतमध्यलयान्विता ।
 मागध्येवार्ध(र्ध!)ताले च युष्ठा स्यादर्धमागधी ॥
 गुरुलापयमाप्राभिः परैर्वर्गैस्तथैव च ।
 लयतालेः सन्धेय समाक्षरपदा स्मृता ॥
 अक्षरैर्विपमायां तु माप्रापादेस्तथैव च ।
 लयतालैरनियमा सा ज्ञेया विपमाक्षरा ॥

स्यात्स्वन्त्यः सन्निपातश्च स्वा(सा?)नुस्वारोऽन्त्य इष्यते ।
 समाद्यन्तापहाराणां सानुस्वारकृता तथा ॥
 मध्याद्यन्तैः सन्निपातैरनुस्वारकृताक्षरैः ।
 शेषैरनिलया पादैर्विज्ञेया सा लनीकिनी ॥
 अवसानापहरणा नित्यं हेयाऽमिताक्षरा ।
 अनुस्वारद्विता चैवमन्तापहरणा स्मृता ॥
 द्वितीया सन्निपातेन मध्येऽक्षरसमन्विता ।
 अभ्यन्तरापहरणा सानुस्वारेव सा स्मृता ॥
 अर्धेन भिद्यते या तु विज्ञेया सार्धनत्कृता ।
 त्र्यक्षा ह्यनेन विधिना ह्यर्धख्येन कीर्त्यते ॥
 खड्गनत्कुटनाभ्या तु मिश्रभावो यदा भवेत् ।
 त्र्यक्षा वा चतुरक्षा वा तदमिश्रेव कीर्त्यते ॥
 उपक्षेपेण यस्यास्तु स एवार्धः क्षमाप्यदे ।
 शीर्षकं सा तु विज्ञेया शीर्षितेन विभूषिता ॥
 एकपादावसानस्तु यस्य स्यादर्धवर्णतः ।
 एतावसानेव बुधे. सा ज्ञेया तु चतुष्पदा ॥
 पूर्वपादेन तस्य स्यात् सर्वत्र गुणलघवः ।
 पादे पादावसाने च सा ज्ञेया नियताक्षरा ॥
 यस्या स्थितप्रवृत्तं वा भवत्यर्धनिवेशितम् ।
 अर्धप्रवृत्ता सा तु स्यादुभाभ्यामपि वा कृता ॥
 निष्कामश्चैव शम्या च ताल शम्या तथैव च ।
 आवाप. सन्निपातश्च पञ्चस्या प्रादकाः स्मृताः ॥
 उपोहनं तु त्रिविधं सुकुमारै प्रकीर्तितम् ।
 ह्रस्वरं त्र्यवरं तस्य कलाभि प्रत्युपोहनम् ॥
 विकलारुहं चान्तकलं सन्निपातपरं स्मृतम् ।
 सन्निपातापहरणा आदौ मध्येऽन्ततोऽपि वा ॥
 वाक्यद्वयाभिनिष्पन्ना नानावाक्यापि सा स्मृता ।
 एकपादा द्विपादा वा त्रिपादा च प्रकीर्त्यते ॥
 चतुष्पादापि वा भूत्वा नातः परमिहेष्यते ।
 कृत्वा तु पादबहुला न शोभा जनयिष्यति ॥
 वर्णस्य प्रकृतिर्मान्यद्रज्यकिर्दि...स्यति ।
 तस्मात्स्यता स्याद् द्विपादा लोकेनैव पदा स्मृता ॥

चतुष्पदा प्रवृत्ता तु सम्यक् प्रोक्ता प्रयोक्तृभिः ।
 तत्रैकरूपैकपदा स हि पादपदा(दा?) स्मृता ॥
 द्वात्रिंशत्परमा सा हि सन्धिपातपदा भवेत् ।
 आभ्यामृष्यप्रमाणे तु त्रिपादः परिकीर्त्यते ॥
 सन्धिपातप्रमाणेन हेयो मध्यलयस्तथा ।
 लासमित्येष यत्पूर्वं मया वः परिकीर्तितम् ॥
 लक्षणं तस्य वक्ष्यामि प्रयोगश्च यथारुणम् ।
 लासनालास(स्य?)मित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ॥
 भाणवत् चकहास्यं स्थाद्वहवस्तु(?) च तद्भवेत् ।
 एकार्थं पृथगर्थं वा तदङ्गेषु प्रकीर्तितम् ॥
 अङ्गानि दश चैवास्य तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 गेयपादं स्थितं दाढं आसीनं पुष्पगन्धिका ॥
 प्रच्छेदका(कः?) स्निग्धेषु सैन्धवाख्यं द्विमूर्धकम् ।
 उत्तमोत्तमकं चैव विचित्रपदमेव च ॥
 उक्तप्रत्युक्तभावश्च लास्याङ्गानि प्रकीर्तिताः ।
 लास्ये दशविधं ह्येतदङ्गनिर्देशलक्षणं ॥
 आसीनकाख्यं योज्यं स्यात् प्रयत्नादासनस्थया ।
 स्थितवायश्च भौमीभिः...चारीभिर्युतम् ॥
 नृत्तकाले च वाये च गृह्णोक्षे तथैव च ।
 गीताङ्गानां विधिर्भः स्यात् स लासो प्रायशः स्मृतः ॥
 अङ्गान्येतानि लास्ये स्युर्दशोक्तानि समासतः ।
 एतेषां चैव वक्ष्यामि प्रयोगं लक्षणं तथा ॥
 स्थापितैर्भाण्डविन्यासेः एते चैवापक्रुषिते ।
 बृंहणः पूर्ववर्षेषु चासने परिकल्पिते ॥
 मार्दितेषु शूद्रेषु त्रिसाक्षि प्रतियोजिते ।
 प्राक् द्युम्बासारितं कार्यं तन्निवेणुप्रयोजितम् ॥
 मार्गसारिततालेन ततश्चासारितं युधैः ।
 परिवृत्तैस्त्रिभिर्युक्तमतश्चोपोहनं भवेत् ॥
 श्रमलेण विक्लेन स्यात् ततश्च परिधानरुम् ।
 प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञैः परिवर्त्तारमकं तथा ॥
 परिवर्त्ते तथैवास्व पुंवाक्यं प्राक् समाचरेत् ।
 त्रिवाक्यं पुरुवधास्य चतुर्वाक्यमाङ्गना स्मृता ॥

त्रिवाक्यं [पुरुषश्चास्य ?] (स्यात्) चतुर्वाक्यं गता स्मृता ।

कार्यं तथा निर्वहणं प्रत्येकं परिधानके ॥ २९४ ॥

इत्येतन्नथमं त्वङ्गं लॉस्ये गेयपदं स्मृतम् ।

स्थितपा(वा?)द्यस्य वक्ष्यामि विधानं चाप्यतः परम् ॥ २९५ ॥

वृत्तमेकप्रथमे द्वे योजयेत्पञ्चपाणिना ।

ततः परं ते भूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ॥ २९६ ॥

अवसानं तु कर्तव्यं त्व(च?)रितं पञ्चपाणिना ।

द्विकलेनेति कर्तव्यं स्थितपाठ्यं प्रयोक्तृभिः ॥ २९७ ॥

उपोह्य तालं व्यक्षं वा वृत्त्या तैस्तैः समैस्तथा ।

भासीनपा(वा?)द्यं युञ्जीत सर्वैर्भावैस्तु पौरुषैः ॥ २९८ ॥

पूर्वं चतुर्भिः पादैस्तु समैरर्थवर्शानुगैः ।

भासीनपा(वा?)द्यं कर्तव्यं विधिवत्पञ्चपाणिना ॥ २९९ ॥

अतीत्युग्मतालेन श्लोर्कैः कार्यस्ततः परम् ।

अष्टादश द्वादश वा पदानि तु ततः पुनः ॥ ३०० ॥

१. 'चतुर्वाक्याङ्गना स्मृता' का. २. 'प्राप्त्यर्थ' का. ३. 'हङ्गं' का. ४. 'गेय-
पादमिति स्मृतम्' का. ५. 'स्थितवाद्यस्य' का. ६. 'वृत्तमेकमथ द्वे वा' का.

७. 'अतः परं च द्वे भूयः सञ्ज्ञिते सप्रयोजयेत्' का.

८. 'चञ्चत्पुटेन कर्तव्या द्विकलेन ततः परम् ।

यथाक्षरेण चायुक्ता सन्निपातैस्त्रयाष्टभिः ॥' इति पद्यमधिकमन ।

९. 'अवसाने तु कर्तव्यं चरितं पञ्चपाणिना ।' का. १०. 'योक्तव्यं स्थितवाद्य-
प्रयोक्तृभिः ।' का.

११. 'बृहत्पादपदैः समैः' का. १२. 'भासीनवाद्यं युञ्जीत भावैः सर्वैश्च
पौरुषैः ।' का. १३. 'गेय' का. १४. '०र्यपरानुगैः०' का. १५. अस्वार्धस्य
स्थाने का. पुस्तके तु—

'भासीनवाद्ये कर्तव्यः प्रयोगः शीर्षेण तु ।

अष्टभिः सन्निपातैश्च युक्तं तालादिनैव तु ॥

अथाक्षरप्रवृत्तेन विधिवत् पञ्चपाणिना ।' इति स्वार्धं पद्यम् ।

१६. 'शोचः' का. १७. 'च' का.

कुर्यात्सु(दु ?)र्तरतालेन ताले निर्वहणं बुधः ।
 एतदासीनपा(वा ?)द्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ॥ ३०१^३ ॥
 स्यात्पुष्पगण्डिका नाम यदङ्गं तन्निबोधत ।
 तत्रैकं पौरुषं श्लोकं समवृत्तं प्रयोजयेत् ॥ ३०२ ॥
 चतुर्भिः संनिपातैश्च ज्ञेयं चञ्चुपुटाश्रयम् ।
 पादे पादे तथेष्टं च वाद्यं नृत्यं तथैव च ॥ ३०३ ॥
 ततश्चान्ये स्मृतं वृत्ते खञ्जनकुटसंशिते ।
 अन्ते निर्वहणे चास्य शीर्षकं पञ्चपाणिना ॥ ३०४ ॥
 आविद्धशर्याङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ।
 ज्योत्स्नायां मन्दिरायां वा सलिले दर्पणेऽपि वा ॥ ३०५^६ ॥
 छांयासुदृशकान्तस्य प्रहर्ष्यथ विभूषितम् ।
 नृत्यं प्रसादकीडायां हेलादिभिरलंकृतम् ॥ ३०६ ॥
 अङ्गप्रत्येदकं तत्राविन्द्याल्लास्यं प्रयोगवित् ।
 चञ्चुपुटस्य तालेन तस्य प्रकीडितं भवेत् ॥ ३०७ ॥
 मात्रावृत्तसमैः पादैः श्लोकचन्धो भवेदथ ।
 बह्वक्षरार्थसंयुक्तं तोटकं पञ्चपाणिना ॥ ३०८ ॥

१. 'दुर्यादुत्तरतालेन ततो निर्वहणं भवेत्' का. २. 'वाद्यस्य' का.
 ३. इतोऽमे का. पुस्तके—

'विष्वित्रवृत्तसंयुक्तं पुंस्त्रियोगतिचेष्टितैः ।

अन्धोन्वान्तरिते नित्यगीतवादेन भूषितम् ॥

पदेपदेऽङ्गहारैश्च वादेन च समन्वितम् ।' एतदधिकं तार्थं पद्यम् ।

४. 'स्यात् पुष्पगण्डिकानाम्' का. ५. 'चतुर्भिः संनिपातैश्च' इत्यादिपद्यस्य का.
 पुस्तके नास्ति । ६. 'शर्याङ्गं द्विधनुप्रच्छेदविभलास्यप्रयोगवित् ।' का. ७. 'मन्दिरै
 वा पि' का. ८. 'दर्पणेऽपि वा' का. ९. 'छायां संदृश्य चान्तस्य प्रहर्षयति विभू-
 षितम् ।' का. १०. 'एतत्प्रधानं कीदृशं' का. ११. एतदर्थं का. पुस्तके नास्ति ।
 १२. 'भेदेन' का. १३. 'स्मृतम्' का. १४. 'संनिपातैश्च चतुर्भिः' का.
 १५. 'बह्वक्षरार्थः संयुक्तं' का.

द्विकलेन प्रकर्तव्यं मिश्रेणैककलेन वा ।

^१प्ररोचकं च कर्तव्यं गुरुप्रायोक्षरान्वितम् ॥ ३०९ ॥

यथाक्षरेण व्यस्रेण संनिपातैस्तथाष्टभिः ।

विव(वि ?)धैककसंयुक्तं कैशिकीजातिमाश्रिता ॥ ३१० ॥

व्यङ्गविच्छेदकं विन्ध्याद्युक्तं प्रक्रीडितादिभिः ।

अनिष्टुरश्लक्ष्णपदं गान्धारीजातिमाश्रितम् ॥ ३११ ॥

चञ्चत्पुटेन योक्तव्यं (नि)त्रिमूढं[द्वि ?]कलेन तु ।

चतुःपष्टिः संनिपातास्तसिंश्चैव प्रकीर्तिताः ॥ ३१२ ॥

यथामार्गकलोपेता विदारी विव(वि ?)धान्वितः (ता ?) ।

अङ्गहारान्सविष्कम्भान्नैव चात्र प्रयोजयेत् ॥ ३१३ ॥

केवलं पौरुषैर्मावैर्वाक्यं नास्त्रापि तेन यत् ।

नर्कुटं स्वज्ञकं चैव त्रिविधं न प्रयोजयेत् ॥ ३१४ ॥

सैन्धवीमाश्रितं भाषां ज्ञेयं सैन्धवकं बुधैः ।

रूपवाद्यादिसयुक्तं युग्मतालकृतं तथा ॥ ३१५ ॥

^{१२}वितस्तालिप्तमार्गेण सैन्धवं वाद्यमिष्यते ।

न पौठ्यं स्वरूपमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥ ३१६ ॥

१. 'धीरैकं च प्रकर्तव्यं गुरुप्रायाक्षरान्वितम्' का. २. 'कैशिनी' ख., 'कैशिकी-जातिसभयम्' का. ३. 'अङ्ग' ख., 'अङ्गप्रच्छेदकं कुर्यात्' का. ४. 'त्रिमूढं द्विकलेन तु' का. ५. 'विदारी विविधान्विता' का. ६. 'अङ्गहाराः ।' का. ७. 'वाद्यं नाख्ययु(?)तं नयेत्' का. ८. 'नर्कुटं' का. ९. 'विधाने सप्रयोजयेत्' का. १०. इतोऽपि का. पुस्तके—

'इति त्रिमूढमुद्दिष्टं नानारससमाश्रयम् ।

नातिस्पृष्टाङ्गहारं तु नातिरेचितभूषितम् ॥' श्लोकोऽयमधिकः ।

११. 'रूपवाद्यादिसयुक्तं सैन्धवं स्यादयोद्धतम् ।' का. १२. 'एतदर्थं का. पुस्तके पौर्वापर्येणास्ति १३. 'वितस्तालिप्तलेशाब्धं' का. १४. 'नवायं' का. १५. इतोऽपि का. पुस्तके—

मुखप्रतिमुखोपेतं तथा चञ्चुपुटाश्रयम् ।

यथाक्षरैः संनिपातैस्तथा द्वादशभिर्युतम् ॥ ३१७ ॥

ने(नै ?)क्युक्तिविचित्रार्थं पौरुषं भावमाश्रितम् ।

एकाङ्ग(ङ्ग ?) शीर्षकं गत्याद्विभूषं(मूढं ?) परिकीर्तितम्

उत्तमोत्तमके त्वादौ नर्कुटं संप्रयोजयेत् ।

स्तोकं विचित्रार्थपदं तदा चैवोपपादयेत् ॥ ३१९ ॥

ततश्च वस्तुकं कार्यमपरान्तकशाखया ।

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ॥ ३२० ॥

उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेरानृचविमूषितम् ।

कोपप्रसादबहुलं सवि(साधि ?)श्लेषैरुपकमैः ॥ ३२१ ॥

संलंपरचितैर्नित्यमुक्तप्रत्युक्तमिष्यते ।

वैजापेन प्रकर्यास्तु तस्य वा (ता')लविधिः स्मृतः ॥ ३२२ ॥

ततस्तु शीर्षकं कार्यं संयुक्तं पञ्चपाणिना ।”

उक्तप्रत्युक्तैर्मेवं हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ॥ ३२३ ॥

एवमेतद्बुधैर्ज्ञेयं माणं(नं ?) तालप्रमाणतः ।
 तद्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ॥ ३२४ ॥
 यैस्तु तालं न जानाति न स गा[ता ?] न वादकः ।
 तस्मात्सर्वमयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ॥ ३२५ ॥
 अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलयाः स्मृताः ।^१
 त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यविलम्बिते ॥ ३२६ ॥
 छन्दोक्षरपदानां हि संमत्वं यत्प्रकीर्तितम् ।

१. इतः पूर्वं का. पुस्तके—

‘दशाङ्गं लास्यमित्येतन्मया वः परिकीर्तितम् ।
 प्रकरणे द्वादशाङ्गानि तथैव च भवन्ति हि ॥
 संधार इति विज्ञेयो लास्यच्छेदे विपर्ययात् ।’ इत्यधिकं सार्धं पद्यम् ।

२. ‘गीततालविकल्पनम्’ का. ३. इतोऽपि का. पुस्तके—

‘ततः कार्यः प्रयत्नस्तु नाट्यताले प्रतिष्ठितः ।
 सर्वस्यैव हि नाट्यस्य आतोद्यानां तथैव च ॥
 ततः कालेन संयुक्तो भवेन्नित्यं प्रमाणतः ।
 दीर्घं प्रकृष्टवर्णं वा गानं तालेन धार्यते ॥
 तस्मादेतत् प्रयत्नेन विज्ञातव्यं प्रयोक्तृभिः ।’ इत्यधिकमत्र सार्धं श्लोकद्वयम् ।

४. ‘श्रुतगाथा पाणिका चैव सप्तरूपं प्रकीर्णकम् ।

— चतुष्पदा वर्धमाने ताले चैव विभाव्यते ॥’

५. का. पुस्तके तु पूर्वोत्तरार्धयोः पौर्वापर्यम्—का.

‘तस्मात् पूर्वं प्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ।
 यस्तु तालं न जानाति न स गाता न वादकः ॥’ इति ।

६. इतोऽपि का. पुस्तके—

‘पूर्वोक्तं वै विधानं च तच्च मे सन्नियोधत ।’ इत्यर्धमधिकम् ।

७. ‘लयाश्च’ का. ८. “विलम्बिताः” का. ९. ‘इतः पूर्वं’ का. पुस्तके—

‘मार्गेषु व्यक्तिमायागित गीतं(त?)वाद्योभयारम्भकम् ।

तिसस्तु यतयश्चान्या मार्गेषु लयसंधया ।

समा सोतोगता चैव गोपुच्छेति यथाक्रमम् ॥

पादवर्णप्रकर्षाणामक्षराणामथापि च ।

नियमे या यतिः सा तु गीतवाद्यादिभिः स्मृता ।’

इत्यधिकमत्र सार्धं पद्यद्वयम् ।

१०. ‘तु समर्थं यत्र कीर्तितम्’ का.

कलाकलान्तरकृतः स लयो मान(नाम ?)संज्ञितः ॥ ३२७ ॥

श्रौतोगता च गोपुच्छा समा(?) चात्र विधाय च ।

निलयत्र(?)भृत्यवर्णानामक्षराणामथापि वा ॥ ३२८ ॥

नियमौ(मो?) योयतिः स्यात्तु गीतवाद्यसमाश्रया ।

समपाणिश्च विज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ॥ ३२९ ॥

तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाद्यसमाश्रयः ।

ल्यै नयं समं वाद्यं समपाणिः प्रकीर्त्यते ॥ ३३० ॥

ब्रुवाद्यदवकृष्टं स्यात्सोऽर्धपाणिः प्रकीर्तितः ।

लयस्योपरि यद्वाद्यं पाणिः स उपकीर्त्यते ॥ ३३१ ॥

ततः स्थितलयो यो वै संनिपातो विधीयते ॥

सं तु मध्यलयप्राप्यसंनिपातद्वयं भवेत् ॥ ३३२ ॥ ॥ ॥

१. 'कृतं' का. २. 'नाम संज्ञितः' का. ३. का. पुस्तके तु पर्यार्थस्यास्य स्थाने—

'आद्यन्ते चैव मध्ये च लयवर्णपदैः समा ।

वाद्यप्रधानभूमिष्ठा चित्रा हेया समा यतिः ॥

कचिधैवावतिष्ठेत् कचिधैव प्रभावति ।

वाद्ये श्रुतप्रधा(?)इती हेया श्रौतोगता यतिः ॥

गुहभिल्लेषुभिधैवमपि भावितमक्षरम् ।

लम्बिता येन भूमिष्ठा गोपुच्छा दक्षिणे यतिः ॥' इति पाठः ।

४. एतत्पद्यं का. पुस्तके नास्ति ।

५. 'समपाण्यवपाणिश्च तथा च परिपाणिश्चम् ।

वरगुपान्त्यक्षराणां च समयायो लयो भवेत् ॥' इति का.

६. का. पुस्तके सार्धपद्यस्यास्य स्थाने—

'लयात् प्रमृति एतेषां प्रमाणं परिवर्तते ।

गानिः कल्पद्वाइ(?)तु सेषेष्टान्येषु पाणिषु ॥' इति वर्तते ।

७. 'भवेदप्य' का. ८. इतः प्रगृह्याप्यायवमतिगार्धपद्यस्यास्य स्थाने का. पुस्तके—

'नुत्पद्यदवतं प्राप्य संनिपातधनुत्पद्यम् ।

या तत्र चान्तरकृत्य ह्य एव ल्यो हि सः ॥

रुतं चापि लयं प्राप्य संनिपातचतुष्टयम् ।
 यावच्चत्रान्तरकृता हृ(द्रु?)तमध्यलयो हि सः ॥ ३३३ ॥
 सोऽर्धपाणिस्तु विज्ञेयास्त्वन्यैर्हृ(द्रु?)तलयाश्रयाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानां न विधीयते ॥ ३३४ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालविधानो नामाध्याय एकत्रिंशः ।

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

ध्रुवांसंज्ञानि तानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
 गीतांज्ञानीह सर्वाणि विनियुक्तान्यनेकशः ॥ १ ॥
 या ऋचः पाणिका गाथा सप्तरूपाङ्गमेव च ।
 सप्तरूपप्रमाणं च तैर्द्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ॥ २ ॥
 एभ्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य नानाछन्दःकृतानि च ।
 काव्यत्वं यैानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं द्विजाः ॥ ३ ॥
 मुखं प्रतिमुखं चैव वैहार्यस(सि?)कमेव च ।
 स्थितप्रवृत्ते वज्रं च संधिः संहरणं तथा ॥ ४ ॥

सोपपाणिस्तु विज्ञेयस्त्वज्जैर्द्रुतलयाश्रयः ।
 मध्ये च यान्तरकृता हृकुले(?) च या ॥
 उपर्युपरिपाणिव चज्ञो यो वाचसंधयः ।
 अत ऊर्ध्वं कलानां तु प्रमाणेन विधीयते ॥
 यतयः पाणयथैव लयाथैव प्रयोक्तृभिः ।
 यथाक्रमं हि कर्तव्यं गीतयुक्तिवक्ष्य च ॥
 एवं ध्रुवातालविधिः कर्तव्यो गानयोगतः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम् ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालव्यञ्जको नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ।

१. ध्रुवेति संज्ञितानि' का. २. 'यान्यङ्गानीहमुक्तेषु तानि मे संनिबोधत' का.
 ३. 'घातरूपं' का. ४. 'हि' का. ५. 'सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता' का. ६. '०स्त्वनेभ्य'
 का. ७. 'ध्रुवात्' का. ८. 'वैहार्यसिकमेव च' का. ९. 'स्थिरप्रवृत्ते वज्रं' का.

प्रसारो मापघातः स्यादुपवर्तनमेव च ।
 उपघातः प्रवेण्यौ च चतुरस्रं मुशीर्षकम् ॥ ५ ॥
 संपि(वि ?)ष्टका(ता ?)न्ताहरणे माहाजनिकमुच्यते ।
 ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः ॥ ६ ॥
 एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तुपरिगीतिकाः ।
 प्रिय(त्रिव ?)स्तु मद्रकं ज्ञेयं चतुर्वस्तु चतुष्पदा ॥ ७ ॥
 वाक्यवर्णा हलंकारा यतयः पाणयो लयाः ।
 ध्रुवमन्योन्यसंबद्धा यस्मात्तस्माद्भुवा स्मृताः(ता ?) ॥ ८ ॥
 ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानासंस्थानसंश्रयाः ।
 एतासां संप्रवक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम् ॥ ९ ॥
 मी(वि ?)शिक्या स्मृतं तत्र प्रवृत्तं सोपवर्तनम् ।
 वज्रं च शीर्षकं चैव शीर्षकार्थं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 प्रस्तारो मापघातश्च माहाजनिकमेव च ।
 प्रवेणी ह्रवतापश्च अर्द्ध(द्वि ?)तायां तथैव च ॥ ११ ॥
 मुखप्रतिमुखोपेता ह्रवकृष्टाभिधीयते ।
 वैहायसन्नाहरणे स्थितायां संप्रकीर्तितौ ॥ १२ ॥
 संहारश्चतुरस्रं च सङ्गनकुटके तथा ।
 संधिः प्रस्वारसंयुक्तस्वन्तरायां प्रकीर्तितौ ॥ १३ ॥
 यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तर्गतानि तु ।
 तानि छन्दोगतैर्वृत्तैर्विमाप्यन्ते ध्रुवास्तथा ॥ १४ ॥

१. 'प्रस्तारधोपवर्तय मापघातस्तथैव च ।' का. २. 'चतुरस्रावपाते च प्रवेण्यौ
 शीर्षकं तथा ।' का. ३. 'संपिष्टकान्ताहरणे' का. ४. 'मेव च' का. ५. पय-
 शेतात् का. पुरुके नास्ति । ६. 'ध्रुववर्णा हलंकार लया यत्योपपाणयः ।' का.
 ७. 'अपरस्परसंबद्धा यस्मात्तस्माद् भुवा स्मृता' का. ८. 'य' का. ९. 'नाना-
 पस्थासमाधयाः' का. १०. 'एतासां चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम् ।' का.
 ११. 'उपघातः प्रवृत्तश्च प्रावेण्ययोः प्रकीर्तितौ ।' का. १२. 'ध्रुवायां शीर्षकस्मृते' का.
 १३. 'ह्रवतापश्च' का. १४. 'अर्द्धितायाः प्रकीर्तितौ' का. १५. इतः प्रवृत्ति श्लो-
 कद्वयी का. पुरुके नास्ति । १६. 'विमाप्यन्ते ध्रुवास्तथा ।' का.

व्यसश्च चतुरस्रश्च तालः कार्यो ध्रुवात्मकः ।

पट्टकलोऽष्टकलश्चैव यैः पूर्वं परिकीर्तितः ॥ १५ ॥

पूर्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।

तेषां मध्याचासु कार्यो मक्षकं (!) विव(वि ?)धोऽथ वा ॥ १६ ॥

पदवर्णसैमासिस्तु विदारीत्यभिसंज्ञिता ।

एतेषां संप्रवक्ष्यामि विधि(धि ?)प्रकृतिसंभवम् ॥ १७ ॥

ज्येष्ठानां वृत्तसंयुक्तं कुर्यादादौ तथैव च ।

विव(वि ?)धं चैव मध्यानां नीचानामेककं तथा ॥ १८ ॥

व्यसं वा चतुरस्रं वा योगं ज्ञात्वा प्रयोजकम् ।

तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा स्यादावसानिकी ॥ १९ ॥

गौयत्र्यां चातिशक्त्यामन्तरे या व्यैवस्थिता ।

तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा कार्यावसानकी ॥ २० ॥

शक्त्यां चातिकृत्यां च यान्तरे त्वावसानकी ।

तेषां मात्रा द्विविहिता ध्रुवा पादमयी स्मृता ॥ २१ ॥

यतिलन्दोविधानेन गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवाधौ(पा ?)दोऽवसानिकः ॥ २२ ॥

मध्यमोत्तमयोः कार्या चतुरस्रावसानिकी ।

मध्यावसाना कर्तव्या व्यसा चैवावसानिके ॥ २३ ॥

१. 'ध्रुवास्वभ' का. २. 'यस्तु पूर्वं प्रकीर्तित.' का. ३ 'सर्वेषामेव' का.

४. 'तेषां सविविधं एकैकं च भविष्यति' का. ५ एतदर्थं का. पुस्तके नास्ति ।

६. 'चैव वक्ष्यामि विधि' का.

७. 'उत्तमाना भवेदुत्तं मध्याना विविधं स्मृतम् ।

नीचानामेककं कार्यं ध्रुवा पञ्चविधा युधैः ॥' इति का.

८. 'श्लोकं ज्ञात्वा प्रयोजक.' का. ९. 'कार्यावसानिकी' का. १०. 'गौयत्र्याद्याति-

शक्त्या' का. ११. 'वा' का. १२. 'पादप्रमाणेन' का. १३. 'शक्त्याद्यातिशक्त्याये'...

...का. १४. 'नरत्वेवसानिके तेषां मध्यार्धविहिता ध्रुवा ।' का. १५. 'ध्रुवापादो' का.

१६. 'मध्यमोत्तमानो कर्तव्या ध्रुवा व्यसावसानिकी ।' का. १७. एतदर्थं नास्तीति का.

पुस्तके ।

अर्थे(थ ?) पूर्णपदी या तु तस्या वृत्तं प्रयोजयेत् ।

तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद्भुवा कार्या प्रमाणतः ॥ २४ ॥

ध्रुवास्तु पूर्व विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः ।

यथास्थानरसोपेता ह्युच्येमाधममध्यमा [:] ॥ २५ ॥

कनीयसीग्रहा काचित्संनिपातग्रहापरा ।

तथा कारेग्रहा काचित्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥ २६ ॥

गन्धर्वे यत्स्मृतं पूर्वं स्वरतालपदात्मकम् ।

पदं तस्य भवेद्भस्तु स्वरतालानुभावितम् ॥ २७ ॥

यत्स्यादक्षरसंबद्धं तत्सर्वं पदसंज्ञितम् ।

निबद्धं चाति(नि ?)बद्धं च येनमेन(बोधमेतद् ?)द्विधा स्मृतम् २८

अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तदुच्यते ।^{१०}

सतालं च ध्रुवार्थेषु निबद्धं सर्वसाधकम् ॥ २९ ॥

यत्तु वा करणोपेतं सर्वातोद्यानुरञ्जनम् ।^{११}

अंतालेन निबद्धं च पदतालं प्रकीर्तितम् ॥ ३० ॥

नियताक्षरसंबद्धं छन्दोयतिसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पदं ज्ञेयं सतालपतनाक्षरम् ॥ ३१ ॥

१. 'अथ पूर्णपदी' का. २. 'प्रवेशनम्' का. ३. 'कार्यावसानिकी' का.
४. 'थ' का. ५. 'हि' इति नास्ति का. पुस्तके ६. 'कनिष्ठिकाग्रहा कापि' का.
७. 'तथा पापग्रहा चैव' का. ८. 'इतोऽग्रे का. पुस्तके—

'प्राविधिकी तु प्रथमा द्वितीयाक्षेपिकी स्मृता ।

प्रासादिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ॥'

नैष्कामिकी च विज्ञेया पञ्चमी च ध्रुवा बुधेः ।

एतेषां चैव वक्ष्यामि छन्दोऽनुसन्निदर्शनम् ॥' इत्यधिकमत्र ।

९. 'गान्धर्वं यन्मया प्रोक्तं' का. १०. 'भावकम्' का. ११. 'यत्किंचिदक्षरकृतं'
का. १२. 'धानियदं च' का. १३. 'तत्पदं द्विविधं स्मृतम्' का. १४. 'तद्भवत्'
का. १५. 'तत्र वै स्मृतम्' का. १६. 'नुरग्रहम्' का. १७. 'अतालमनिबद्धं च
पदं तु ज्ञेयमेव च । का. १८. 'संपन्धं' का. १९. 'नानाछन्दःसमुद्भवम्' का.
२६ ना० शा०

अनिबद्धाक्षराणि स्युर्यान्यजातिकृतानि तु ।
 आतोद्यकरणं तेषां विधानमभिनिर्मितम् ॥ ३२ ॥
 अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।
 आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तौनि तु रञ्जयेत् ॥ ३३ ॥
 यानि चैव निबद्धानि छन्दोवृत्तविधानतः ।
 ध्रुवासंज्ञानि पूर्वाणि तौनि सर्वाणि रञ्जयेत् ॥ ३४ ॥
 यानि चैव निबद्धानि तानि वक्ष्यामि तत्त्वतः ।
 अव्यक्तं च प्रतिष्ठं (घा ?) च मध्यमात्रयमेव च ॥ ३५ ॥
 एताः स्थितावकृष्टास्तु ज्येष्ठा ज्ञेया हि जातयः ।
 उष्णिगनुष्टुब्धहती पङ्क्तिश्चेतीह जातयः ॥ ३६ ॥
 एताः प्रासादिकादीनां ज्येष्ठा ज्ञेया यथाक्रमम् ।
 अनुष्टुब्धहती चैव जगत्यथ विलम्बिता ॥ ३७ ॥
 हृ(हृ)ता च चपला चैवगुद्वृता धृतिरेव च ।
 ध्रुवाणां जातयो ह्येताः प्रयोगेषु प्रकीर्तिताः ॥ ३८ ॥
 प्रावेशिकीनां जातीनामुद्वृताना निबोधत ।
 पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च तथातिजगती पुनः ॥ ३९ ॥
 शकरी चेति निर्दिष्टा उद्वृतानां तु जातयः ।
 सर्वासर्मान(सामेव ?)जातीनां त्रिविधं वृत्तमिष्यते ॥ ४० ॥
 गुरुप्रायं लघुप्रायं गुरुलघ्वक्षरं तथा ।
 गुरुप्रायावकृष्टां स्याल्लघुप्राया हृ(हृ)ता तथा ॥ ४१ ॥

१ 'आतोद्यकरणैस्तेषां विधानमपि निर्दिशत् ।' का. २. 'तु' का. ३. 'यानि तानि तु योजयेत् ।' का. ४. 'छन्दोवृत्तविधानतः.' का. ५. 'वर्णानि तानि वक्ष्या-
 न्यतः परम् ।' का. ६. 'अव्यक्तं च प्रतिष्ठा च मध्यगायत्रिरेव च ।' का. ७. 'स्थितावकृष्टास्तु' का. ८. 'स्तु' का. ९. 'एता प्रसादकीनां तु शुभा
 ज्ञेयास्तु जातयः ।' का. १०. 'हृता च' का. ११. 'चैव उद्वृता' का. १२ 'जातिस्तु
 उद्वृतानां' का. १३. 'पङ्क्तिश्च त्रिष्टुब्जगती' का. १४. 'विशेषा उद्वृतानां' का.
 १५. 'सर्वासामेव जातीनां' का. १६. 'पृष्टा' का. १७. 'हृता' का.

गुरुलम्बक्षरप्रायाः शेषाः कार्या ध्रुवास्तथा ॥
 वृत्तान्योजःकृतानि स्युर्दुःखदानि भवन्ति हि ॥ ४२ ॥
 तानि ध्रुवासु योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ।
 यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्दःकृतानि तु ॥ ४३ ॥
 तानि स्थितावकृष्टासु कार्याण्यक्षेपिकीपु च ।
 यान्योजयुग्मैच्छन्दांसि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तर्था ॥ ४४ ॥
 लघुयुग्मकृता या स्यात्स्थिता साक्षेपिकी भवेत् ।
 वियमांशाक्षराणि स्युः पादैरर्थवशानुगैः ॥ ४५ ॥
 शम्भ्यातालेन ता योज्या वर्णेनाकर्षितेन तु ।
 जातीनां त्वेथ सर्वासां छन्दोवृत्तेनिदर्शनम् ।
 स्थानप्रमाणसंज्ञाभिर्गदतो मे निबोधित ॥ ४६ ॥
 गुरुर्गाथांशकौ यस्याः सर्वपादेषु दृश्यते ।
 श्रीरिति ख्यातनामासौ कीर्तितां प्रथमा ध्रुवा ॥ ४७ ॥

यथा—

[यो गङ्गांश्रित् ॥ ४८ ॥]

[तत्रायुक्तः सर्वे दीर्घाः ॥ ४९ ॥]

[यथा—]

देवं स(श ?)र्वम् ।

ईशं वन्दे ॥ ५० ॥

१. 'मुखे यानि भवन्ति हि' का. २. 'लघुयोगकृतानि तु' का. ३. 'त्रिकपक-
 ष्यसु' का. ४. इतोऽपे का. पुल्लके 'गुर्वादिल्लुत्तित. कार्या लघ्वादिल्लु स्थिता भवेत् ।'
 इत्यधिकमत्र. का. ५. 'यान्योजः युग्म' का. ६. 'स्युः' का. ७. 'वियमांश'
 रावापि...पादावेऽर्थव' का. ८. 'वर्णैः प्रथये' तथा तु शम्भ्यातालेन योजयेत्' का.
 ९. 'तु' इति नास्ति का. पुल्लके १०. 'छन्दो वृत्ति°' का. ११. 'गुरु' का.
 १२. 'हीरिति' का. १३. 'प्रथमा कीर्तिता' का. १४. लिखितपुस्तकयोः श्रीछन्दो-
 ल्क्यं शुद्धितमवभाषणे, शशरछन्दोलक्षणमपि शुद्धितं प्रतीयते. का. पुल्लके तु—
 'योगशाधित् । तत्रायुक्तः सर्वे दीर्घाः' इति । १५. 'यथा' इत्यधिकमत्र का.
 पुल्लके १६. 'ईशं देवं सर्वं वन्दे' का.

[यत् पदं मध्यतः स्यात् लघुः सा तटिः]

मध्यलघुनाथ विद्युत्पादेन समं विभक्तेन ।

आदित्यलघुना वृत्तिः स्याद्गणनाया ज्योतिमात्रेण ॥ ५१ ॥

यथा—

शंकरः शूलघृक् ।

पातु मां लोककृत् ॥ ५२ ॥

लघुः स्यात्पदादौ ।

त्रिके या वृत्तिः (धृतिः) सा ॥ ५३ ॥

उमेशः सुरेन्द्रः ।

तवायुः करोतु ॥ ५४ ॥

लघु वा गुरु वा ।

कथिता रजनी ॥ ५५ ॥

विरहे अधिकम् ।

मदनो दहति ॥ ५६ ॥

एताच्छन्ते(?) च एते च(?) ज्ञेया वै गीतजातयः ।

प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाभ्यां भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ५७ ॥

द्वितीयं लघु सर्वत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैर्ज्ञेया सुप्रतिष्ठा द्वयेन तु ॥ ५८ ॥

प्रतिष्ठा यथा—

सोर्तवन्तो अगायाद्धम् (स अंततो अंगअग्नि) ।

वाइ वाओ मुप्प(पुप्फ)वाही ॥ ५९ ॥

१. का. पुस्तके यत् पद मध्यतः स्यात् लघुः सा तटिः. का. २. पद्यमेतन्नास्ति का. पुस्तके । ३. 'शूलघृत्' का. ४. 'धृति.' का. ५. 'ददातु' का. ६. 'लघुनी गुरु चेद् रजनी खलु सा' का. ७. 'अधिकं विरहे' का. ८. 'मध्येत्युक्ते च हेया सा एता वै घृत्तजातय ।' का. ९. 'सुप्रतिष्ठानां' का. १०. 'चतुर्णां च पदां यस्य द्वितीयं हस्त्रमेव वा । प्रतिष्ठयां गतं वृत्तं पुष्पं स्यात् तदि नामत. ॥' इति का. ११. 'प्रतिष्ठा' इति नास्ति का. पुस्तके १२. 'स(स)अन्ततो अङ्गअग्नि' का.

[समन्ततोऽङ्गेषु ।

वाति वातः पुष्पवादी ॥]

[— ५ —]

सुप्रतिष्ठां यथा—

पदिष्ठा उपकुसुह ।

आह्वज्जह हंसवह ॥ ६० ॥

[.....]

आखिद्यति हंसपतिः ॥]

लघुनी प्राग्गुरुणी द्वे ।

यदि पादे भ्रमरी सा ॥ ६१ ॥

यथा—

वणखण्डे अदिमत्तो ।

वणहृत्थी परिखिण्णो ॥ ६२ ॥

[वनखण्डेऽतिमत्तः ।

वनहृत्थी परिखिन्नः ॥]

प्रथमवृत्तीये यस्यां लघुनी चतुरक्षरे ।

पादे नित्यं भवेतां हि सा जयेत्यभिसंज्ञिता ॥ ६३ ॥

[यथा—]

हिमाहए वणन्तए ।

अस्त्रधनु वहुण्णउ ॥ ६४ ॥

[हिमाहते मणान्ते(वनान्ते) ।

..... ॥]

चैतुर्णां यत्र पादानां वृतीयं च लघुर्भवेत् ।

विज्ञेया सुप्रयोगज्ञैर्विजया नाम नामतः ॥ ६५ ॥

१. का. पुस्तके सुप्रतिष्ठोदाहरणं नास्त्येष । २. 'विमर्षतो' का. ३. 'लघुगुरु
 सदा परे भवेत्तु सा जया हि सा ॥' का. ४. 'एमाहए वण्णीतरे अस्त्रधनु
 र्भव एओ' का. ५. विजयालक्षणं तदुदाहरणं च का. पुस्तके न स्तः ।

[यथा—]

मौरुल्लुउ नच्चन्तउ ।
 महागमे संभत्तउ ॥ ६६ ॥
 [.....नृत्यन्तः ।
 ॥]
 पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वे ।
 दीर्घे(र्घा) वृत्ते विद्युद्भ्रान्ता ॥ ६७ ॥

यथा—

एए गज्जन्ता तोयं मुच्चन्ता ।
 लोयं छादन्ता संपण्णा मेहा ॥ ६८ ॥
 [एते गर्जन्तस्तोयं मुच्चन्तः ।
 लोकं छादयन्तः संपन्ना मेघाः ॥]
 औद्यपरे द्वे यत्र तु हस्वे ।
 सा खलु नाम्ना भूतलमान्या ॥ ६९ ॥

[यथा—]

मेहंणिरुद्धं पारखअच्चम् ।
 वंभार्याल्लाए(?) अंसुकुलिण्णा ॥ ७० ॥
 [मेहनिरुद्धे(द्धं?) दृष्ट्वा वर्त्म
 पथिकदारा अश्रुक्लिन्ना ॥]
 यदि च गुरुः पदनिघने ।
 भवति हि सा कमलगुखी ॥ ७१ ॥

यथा—

पँवणहदो सलिलघणा(णोः)
 भमइ णहे अहिर्यमसौ ॥ ७२ ॥

१. 'देया. सर्वे दीर्घाः पादे यस्या' नाम्ना विद्युद् भ्रान्ता सा वृत्ते स्यात् का.
 २. 'वृत्तेऽस्मिन्' इत्यादर्शद्वयपाठ । ३. 'तोअं' का. ४. 'लोअ छाभन्ता मेहा
 संपत्ता ।' का. ५. 'आदिपरे द्वे यस्य हि नित्यम् । हस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥' का.
 ६. 'मेहनिरुद्धे पेक्खिअ वम्म । पंथिभदारा असुकुलिण्णा ॥' का. ७. 'पवणहदो
 सलिलहरो' का. ८. 'अहिसवमो' का.

[पवनहतः सलिलघनः ।

अमति नभसि अहितसमः ॥]

प्रथमं च तृतीयं च अन्त्यं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया चागुरुर्यथा ॥ ७३ ॥

मेहै उर्द्धतुं नई(णेई) जोहउं ।

णिच्च णिप्पहे एस चन्दउ ॥ ७४ ॥

[मेह..... ।

नित्यनिष्पम एष चन्द्रकः ॥]

द्वितीयं नैघनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥ ७५ ॥

चेलौहएहि येएजिएहि ।

णं हंसमत्ता परुणयं वा ॥ ७६ ॥

[..... ।

..... ॥]

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।

गदिता नाम्ना घनपङ्क्तिः सा ॥ ७७ ॥

यथा—

तंडियंसुद्धं घणसंरुद्धम् ।

जलधारेहि रुदती वद्मम् ॥ ७८ ॥

[तडित्संनद्धं घनसंरुद्धम् ।

जलधारामी रोदिति इव भम् ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः सुप्रतिष्ठाश्रुवास्वथ ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७९ ॥

१. 'आपनम्पगो छान्तगौ तथा । यत्र वे शुद्धं वा तु वा शुद्धं ॥' का. २. 'मेहरादओ घंटर्द्धओ णिचिप्पहो एस चंदओ ॥' का. ३. 'चमुयं च शुद्धं वा' का. ४. 'सञ्जिता यथिता तदा ॥' का. ५. 'बहालएहि तगंजिएहि । नई उर्मतो वद्मम् ॥' का. ६. 'तादौ' का. ७. 'तडित्संनद्धं' का. ८. 'जलधाराहि इवपीरं मे ॥' का.

[यथा—]

भोरुल्लउ नच्चन्तउ ।

महागमे संभत्तउ ॥ ६६ ॥

[.....नृत्यन्तः ।

..... ॥]

पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वे ।

दीर्घे(र्घा) वृत्ते विद्युद्भ्रान्ता ॥ ६७ ॥

यथा—

एए गज्जन्ता तोयं मुच्चन्ता ।

ल्लोयं छादन्ता संपण्णा मेहा ॥ ६८ ॥

[एते गर्जन्तस्तोयं मुच्चन्तः ।

ल्लोकं छादयन्तः संपन्ना मेघाः ॥]

औद्यपरे द्वे यत्र तु ह्रस्वे ।

सा खलु नाम्ना भूतलमान्या ॥ ६९ ॥

[यथा—]

मेह्णिणरुद्धं पारखअच्चम् ।

वंभार्याल्लाए(?) अंसुकुलिण्णा ॥ ७० ॥

[मेहनिरुद्धे(द्धं?) दृष्ट्वा वर्त्म

पथिकदारा अश्रुक्लिन्ना ॥]

यदि च गुरुः पदनिघने ।

भवति हि सा कमलमुखी ॥ ७१ ॥

यथा—

पवणहदो सलिलघणा(णो?)

भमह् णहे अहिर्यमसौ ॥ ७२ ॥

१. 'दियाः सर्वे दीर्घाः पादे यस्या नाम्ना विद्युद् भ्रान्ता सा वृत्ते स्यात् का.
 २. 'वृत्तेऽस्मिन्' इत्यादर्शद्वयपाठः । ३. 'तोअ' का. ४. 'ल्लोयं छादन्ता मेहा
 संपन्ना ।' का. ५. 'आदिपरे द्वे यस्य हि निलयम् । ह्रस्वविधौ सा भूतलतन्वी ॥' का.
 ६. 'मेहनिरुद्धे पेथिकध वम्म । पंथिकदारा अंसुकुलिण्णा ॥' का. ७. 'पवणहदो
 सलिलहरो' का. ८. 'अहिकसमो' का.

[पवनहतः सलिलघनः ।

अमति नमसि अहितसमः ॥]

प्रथमं च तृतीयं च अन्त्यं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरुर्यथा ॥ ७३ ॥

मेहे उर्द्धतुं नई(णेई) जोह्वं ।

णिच्च णिप्पहे एस चन्दउ ॥ ७४ ॥

[मेह..... ।

नित्यनिष्पम एष चन्द्रकः ॥]

द्वितीयं नैघनं चैव यत्र दीर्घाणि सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पादे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥ ७५ ॥

चेलोहपहिं येपजिएहिं ।

णं हंसमत्ता परुणयं वा ॥ ७६ ॥

[..... ।

..... ॥]

लघुनी आदौ चरणे यस्याः ।

गदिता नाम्ना घनपङ्क्तिः सा ॥ ७७ ॥

यथा—

तंडियंखुद्धं घणसंरुद्धम् ।

जलधारेहिं रुदती वद्धम् ॥ ७८ ॥

[तडित्संनद्धं घनसंरुद्धम् ।

जलधारामी रोदिति इव भम् ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः सुप्रतिष्ठाधुवास्तय ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपरिकल्पनम् ॥ ७९ ॥

१. 'आयमप्यगो सान्तगो सया । यत्र ये गुह- या तु या गुह- ॥' का. २. 'मेहरादभो मंडरंभो निचिप्यहो एस चंदभो ॥' का. ३. 'यत्रुयं च धुर्यदा' का. ४. 'गदिता कपिता सदा ॥' का. ५. 'बहालपहिं सगजिएहिं । नद्धं घनंतो वचगसदध ॥' का. ६. 'सादी' का. ७. 'तडित्संनद्धं' का. ८. 'जलधारामि इव भं ॥' का.

आद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।
स्यात्सा तनुमध्या गायत्रसमुत्था ॥ ८० ॥

यथा—

वज्राहयतुन्दो याउज्जरसुतो ।
एसो गिरिरायो भूमिं पददीवा ॥ ८१ ॥
[वज्राहततुण्डो ।
एष गिरिराजा भूमिं ॥]

आद्यं चतुर्थमन्त्यं च गुरुण्येतानि यस्य तु ।
गायत्र्यधिकृते पादे ज्ञेया सा शालिनी यथा ॥ ८२ ॥

दीसदि तुं न छै पुद्यदि साम हे ।
जुह समागतं कौमुदिचं...दो ॥ ८३ ॥
[..... ।
..... ॥]

गुरुयुग्म(ग?)मन्ते यदि परमस्याः ।
इह कथिता सा मकरकशीर्पा ॥ ८४ ॥

यथा—

इह शिशिरम्मि ममदवणम्मि ।
मदजणणम्मि विचरदि वादो ॥ ८५ ॥
[इह शिशिरे ममदवने ।
मदजनने विचरति वातः ॥]

१. 'वा पादगुरुणी यस्य । वृत्तं तनुमध्यं गायत्रसमुत्थम् ॥' का. २. 'वज्राहयसुतो' का. ३. 'गिरिराया भूमिं विसलम्बा' का. 'पर' दीवा ख. ४. 'यत्र तु' का. ५. 'गायत्री प्रथमे पादे ज्ञेया सा मालिनी यथा ॥' का. ६. 'वाभपिचीविए वज्जिविनिपातिवे । एत्थ महाणागे कन्दति इत्यिए ॥' ७. 'गुरुयुग्मन्ते यदि यदि यस्या.' का. ८. 'यदि' का. ९. 'सुहसिचिरम्मि मदजणणम्मि कमलवणम्मि विअरह वाओ ॥' का.

लघुनी चतुर्थे चरणे तु यस्याः ।
भवतीह वासौ विमला तु नाम्ना ॥ ८६ ॥

यथा—

तुंकमालाकरे सुं भमरोणेवे ।
समसुद्धवती विहगाणपत्नी ॥ ८७ ॥

[..... ।

..... ॥]

यत्र स्युश्चरणे त्रीण्यादौ निधनेम् ।
दीर्घाणीह तु सा वीर्यो नाम यथा ॥ ८८ ॥

गज्जन्ते जलदा णचन्ते सिहिणो ।

गौयन्ते भमरा राम्म (रम्मे)या(पाउसए) ॥ ८९ ॥

[गर्जन्ते जलदा नृत्यन्ति सिस्त्रिनः ।

गायन्ति अमरा रम्ये प्रावृषि ॥]

त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चमम् ।

भवति पादतः प्रकथिता गिरा ॥ ९० ॥

यथा— जलदणादयं सुंणिय कुञ्जरो ।

णददि काणणे पडिगयाहुरो (उलो) ॥ ९१ ॥

[जलदनादं श्रुत्वा कुञ्जरः ।

नदति कानने प्रतिगजकुलः ॥]

आद्ये चतुर्थकमन्ते तथा गुरुः ।

यस्यास्तु पादतो ज्ञेया हि सा जला ॥ ९२ ॥

यथा— एसा हि वार्डेणा विरिक्तपुन्नयनम्(?) ।

दट्टूण पादेवं हंसी परुणिआ ॥ ९३ ॥

१. 'सा वे' का. २. 'कमला अरेसु यमरए सुं । महसुद्धन्तो पविसेह
एत्थी' का. ३. 'निधने' का. ४. 'दीर्घाण्येव तु सा वीर्यो(?) नामकृता ॥' का.
५. 'गाभन्तो भमररम्मे पाउसए ॥' का. ६. 'णाइअ' का. ७. 'सुणिअ' का.
८. 'महादाहिं खितअं पातअ' का. ९. 'पाभव' का.

[एषा हि वायुना..... ।

दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुदिता ॥]

त्रीण्यादौ यदि स्यादन्त्ये च द्वे दीर्घे ।

ज्ञेया सा विधिज्ञैर्नाम्ना वै सुनन्दा ॥ ९४ ॥

यथा—

एदेण हुमाणा अङ्गं स्वदे^(१)यत्ता ।

मीमा कालमेहा उखेधेयंजरात्ति ॥ ९५ ॥

[..... ।

..... ॥]

ऑद्यं चतुर्थं च अन्त्यमुपान्त्यं च ।

यत्र गुरूणि स्युः सौ ललिता ज्ञेया ॥ ९६ ॥

यथा—

साहससुब्भावं किस्सिपिए कुद्धाम् ।

मादिरसवद्धा उच्छिसिसव्भावम् ॥ ९७ ॥

[..... ।

..... ॥]

त्रीण्यादौ तु यँदि अन्त्यं चापि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥ ९८ ॥

एसा हसवधू हिच्छा(एत्या^२)काणणउ(ए ?) ।

गन्तु जस्सु(ऊसु)इया कन्त सगइया ॥ ९९ ॥

[एषा हंसवधू अत्र कानने ।

गन्तुमुत्सुकिता कान्त सगमिता ॥]

१. 'ह्रस्वधेचतुर्थो दीर्घाधैव वर्णा । सर्वे यत्र पादे रम्या तु सा नात्रा ॥' का.
 २. 'एते जङ्गमागा भूअ छादभन्ता ।' का. ३. 'उधेअ जगँत्ति' का. ४. 'आयचतुर्थे
 च' का. ५. 'सा खल्ल वै कान्ता' का. ६. 'साहस भाव हि एअ एतु राया ।
 विरउ धधं चन्दु सुउ भावं मे (१) ॥' इति का. ७. 'अन्त्यधापि गुरु' का.
 ८. 'एषा हंसवधू एत्या काणणए । गतु ऊसुअअ कान्त सगतया ॥' का.

लघुनी गुरु च द्विगुणं यदि चेत् ।
चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ १०० ॥

यथा—

पवणा हतका तरुणा तरवो ।
कुसुमागमए विहसन्तिविव ॥ १०१ ॥
[पवना हतकास्तरुणास्तरवः ।
कुसुमागमे विहसन्तीव ॥]
यस्या द्वितीयं ह्रस्वं सर्वमन्यदीर्घम् ।
यत्र यत्र पादे नीलतोया वै सा ॥ १०२ ॥

यथा—

मेहं वं(सं?)वादि विरिक्किरिन्दो वादि(उ?) ।
दूसहो आदा(वा?)दि पादपाणं लासी ॥ १०३ ॥
[मिषसंवदि विकिरन् यातः ।
दुःसह आवाति पादपानां लासी ॥]

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०४ ॥
गुरुनिधनगतं यदि भवति सदा ।
भवति तु चपला हं(द्रु)तगतिरपि सा १०५ ॥

यथा—

[सुरुचिरणभर्णं वरमणिणियरं ।
मम मदजणर्णं तव वअणमिदम् ॥]
सुरुचिरनयनं वरमणिनिकरम् ।
मेम मदजननं तव वदनमिति (दम्?) ॥ १०६ ॥

१. 'च गुरु' इति का. २. 'पवणा ह्रिहआ तरुणा तरवो' । उच्छ्वासानए विहसन्ति-
विव ॥' इति का. ३. 'यद् द्वितीयं ह्रस्वं' का. ४. 'यत्र पादे पादे नीलतोया सा
स्यात्' का. ५. 'मन्विदे(?) एतो विकिरतो वाट' का. ६. 'दूसहो आवाति
पाअवाणं लासे' का. ७. 'द्रुतगतिरथ वा' का. ८. सोऽयं पाठः का. पुस्तकस्थः ।
९. 'गुरु चान्यपथमं चरणे तृतीयतः । गदिता ततस्तु सा विमलेति नामतः ॥' इति का.

[एषा हि वायुना..... ।
 दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुदिता ॥]
 त्रीण्यादौ यदि स्यादन्त्ये च द्वे दीर्घे ।
 ज्ञेया सा विधिज्ञैर्नाम्ना वै सुनन्दा ॥ ९४ ॥

यथा—

एदेण हुमाणा अङ्गं स्वदे(?)यत्ता ।
 भीमा कालमेहा उखेधेयंजरात्ति ॥ ९५ ॥
 [..... ।
 ॥]
 औद्यं चतुर्थं च अन्त्यमुपान्त्यं च ।
 यत्र गुरूणि स्युः सौ ललिता ज्ञेया ॥ ९६ ॥

यथा—

साहससुवभावं कित्सिपिष् कुद्दाम् ।
 मादिरसवद्भां उच्छिसिसवभावम् ॥ ९७ ॥
 [..... ।
 ॥]
 त्रीण्यादौ तु यँदि अन्त्यं चापि गुरु ।
 नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥ ९८ ॥
 र्षसा हंसवधू हिच्छा(एत्या?)काणणउ(ए ?) ।
 गन्तुं जस्सु(ऊसु)इया कन्तं संगइआ ॥ ९९ ॥
 [एषा हंसवधू अत्र कानने ।
 गन्तुमुत्सुकिता कान्तं संगमिता ॥]

१. 'हस्वधेचतुर्थो दीर्घाधैव वर्णाः । सर्वे यत्र पादे रम्या तु सा नाम्ना ॥' का.
 २. 'एवे जहमागा भूअं छादधन्ता ।' का. ३. 'उधेअ जमेति' का. ४. 'आद्यचतुर्थे
 च' का. ५. 'सा खलु वै कान्ता' का. ६. 'साहस भावं हि एष एतुं गया ।
 विरलं वधं चन्दु सुउं भावं मे (?) ॥' इति का. ७. 'अन्त्यथापि गुरु.' का.
 ८. 'एषा हंसवधू एत्या काणणए । गंतुं ऊसुअअ कान्तं संगतभा ॥' का.

लघुनीं गुरुं च द्विगुणं यदि चैत् ।
चरणे चरणे कथिता नलिनी ॥ १०० ॥

यथा—

पवैणा हतका तरुणा तरवो ।
कुसुमागमए विहसन्तिविव ॥ १०१ ॥
[पवना हतकास्तरुणास्तरवः ।
कुसुमागमे विहसन्तीव ॥]
यैस्या द्वितीयं ह्रस्वं सर्वमन्यदीर्घम् ।
यत्र यत्र पादे नीलतोया वै सा ॥ १०२ ॥

यथा—

भेहं वं(संऽ)वादि विरिककिरिन्दो वादि(उऽ) ।
दूर्सहो आदा(वाऽ)दि पादपाणं लासी ॥ १०३ ॥
[मिषसंवदि विकिरन् वातः ।
दुःसह आवाति पादपाणां लासी ॥]

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उष्णिग्जातिविकल्पनम् ॥ १०४ ॥

गुरुनिधनगतं यदि भवति सदा ।
भवति तु चपला ह्रं(द्)तगतिरपि सा १०५ ॥

यथा—

[सुरुचिरणञ्जणं वरमणिजियरं ।
मम मदजणणं तय वञ्जणमिदम् ॥]
सुरुचिरनयनं वरमणिनिकरम् ।
मम मदजननं तय वदनमिति (दम्) ॥ १०६ ॥

१. 'च गुरु' इति का. २. 'पवणा हिहया तरुणा तरवो । कुसुमागमए विहसन्ति-
ति का. ३. 'यद् द्वितीयं ह्रस्वं' का. ४. 'यत्र पादे पादे नीलतोया सा
५. 'मन्विदे(!) एनो विकिरतो वात' का. ६. 'दूर्सहो आवाति
का. ७. 'ह्रतगतिरपि वा' का. ८. सोऽयं पाठः का. पुस्तकस्थः ।
'चरणे त्वीयतः । गदिता ततस्तु सा विभलेदि नामतः ॥' इति का.

तृतीयं पञ्चमं चैव गुरुर्यत्र तु नैघनम् ।

तदा तूष्णिक्कृते पादे तन्वी सा नामतो यथा ॥ १०७ ॥

पियं वाइ वायतुं(ओः)सुवसन्तकाल[ओ] ।

पिय कामुको पिय(विअः)मदर्णं जणन्तउ ॥ १०८ ॥

[प्रिय ! वाति वातः सुवसन्तकाले ।

प्रियकामुक इव मदनं जनयन् ॥]

गुरुणा लघुना चैव समं नीचा च या ध्रुवा ।

छन्दस्युष्णिहि वृत्तज्ञैर्विज्ञेया कामिनी यथा ॥ १०९ ॥

पैरिक्त्र(पेक्खिऊ ?)ण अळमदं माधवं हिदुवा..... ।

या(पा)दवं मुष्णज्जर्तु(पणोल्लिणोः)वाइ दक्खिणाणिलो ॥ ११० ॥

[दृष्ट्वा आगतं माधवं वहन् ।

पादपं प्रेरयन् वाति दक्षिणाणिलः ॥]

औघे च पुनरन्त्ये पादेपु(चः)गुरुणी सा(द्वेः) ।

ज्ञेया भ्रमरमाला नाम्ना[प्रः]कथिता[साः] ॥ १११ ॥

यथा—

हंसागमनधीरं काशं सुअविचित्तम् ।

एदं सरदकाले रम्यं सुरभि तोयम् ॥ ११२ ॥

[हंसागमनधीरं काशं सुखविचित्तम् ॥

एतच्छरदकाले रम्यं सुरभितोयम् ॥]

औघचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरु ।

यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥ ११३ ॥

१. 'पिअ वाइ वाअओ सुवसन्तकालओ ॥ एअ कामुओ मदनं जनयन् ॥' इति का.
 २. 'समाना याहि वा ध्रुवा' का. ३. 'छन्दस्युष्णिक्कृते पादे सा ज्ञेया' का.
 ४. 'पैरिक्खण आअअं माहवं बहिअओ । पाअवं पणोल्लिणो वा इदं खिणाणिलो ॥'
 इति का. ५. 'औघे पुनरयान्ते पादे च गुरुणी द्वे ।' का. ६. 'नाम्ना प्रकथिता सा' का.
 ७. 'गमन' का. ८. 'सुरहितोअं' का. ९. 'औघचतुर्थगते अन्त्यतमं च गुरुः ।' का.

यथा—

चक्रसनामवधू कन्तसखेइ(हाइ ?) णिया ।

णिम्मल येत्सि(मत्सि!) जले दिडदि हिंडइ संगहिया ॥ ११४ ॥

[चक्रसनामवधूः कान्तसहायं नीता ।

निर्मलेऽस्मिन्नले हिण्डति सङ्गहिता ॥]

आदौ यदि गुरुणी अन्त्यं निधनगतम् ।

हेयां मधु[क?]रिका उष्णिखेहि कथिता ॥ ११५ ॥

यथा—

एसां पियकलता रसा(म्मा)भरणमु(जु?)दा ।

काले मदजणणे जादा कुसुमवदी ॥ ११६ ॥

[एसां पियकलता रम्याभरणयुक्ता ।

काले मदजनने जाता कुसुमवती ॥]

द्वितीयं च चतुर्थं च त्वन्त्योपान्त्ये तथैव च ।

पादे पादे गुरुणि स्युः सुर्भद्रा नामतो यथा ॥ ११७ ॥

वणम्मि सुरकरे कपणद्वयरिकसुत्थे ।

(हिमाहते(दि ?) वणम्मि पणट्टपङ्कतोए)^१

करेणुअविहीणो उवेदि मत्तहत्थी ॥ ११८ ॥

[हिमाहते वने प्रणष्टपङ्कतोये ।

करेष्वा विहीन उपैति मत्तहस्ती ॥]

येदि च गुरुण्यन्ते चरणविधौ त्रीणि ।

तेत इह विज्ञेया कुसुमवती नाम्ना ॥ ११९ ॥

१. 'बहुकं तसहाइणिभा' का. २. 'मत्सि जले हिण्डइ संगमिभा' का.
३. 'पादे निधनगतम्' का. ४. 'हेया मधुकरिका उष्णिखिनिगदिता ॥' का.
५. 'एसा विमललदा रम्माभरणजुदा' का. ६. 'उ' इति का. पुस्तके नास्ति ।
७. 'यम' का. ८. 'समुदा' का. ९. 'हिमाहते वणम्मि पणट्टपङ्कतोए' का.
१०. पुस्तकानुसारमेव पाठः । ११. 'करेणुअविहीणो' का. १२. 'यदि च भव-
स्यन्ते पदि पदि धीर्याणि' का. १३. 'त्रिगुररिह प्रोक्ता' का.

यथा—

जलहरसंभक्तो (मत्ते ?) महिहरमूले वि ।

सहधरिसंजुक्तो पचिव(विच)रिदो हत्थी ॥ १२० ॥

[जलधरसंभृते महीधरमूलेऽपि ।

सहचरि संते हत्थी ॥]

द्वितीयं सवृतीयं तथान्ते इह दीर्घम् ।

पाद(यदि ?) त्रयं तु पादे भवेत्सा समुदिता ॥ १२१ ॥

महामोहविद(हा?)णं वलायाकुलबद्धम् ।

महामीमनिनादा(दं?) येदित्तं(वद्वृणं?) गणयम्मि ॥ १२२ ॥

[महामोहविधानं वलाकाकुलबद्धम् ।

महामीमनिनादं वर्षणं गगने ॥]

यदि चतुर्थमन्त्यं गुरु तथैव पष्ठम् ।

भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥ १२३ ॥

यथा—

कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपुण्णो ।

रमणि वादि वादो मणसिजं जणन्ते(न्तो?) ॥ १२४ ॥

[कुसुमगन्धवाही सलिलरेणुपूर्णः ।

रमणि वाति वातो मनसिजं जनयन् ॥]

अन्ये तु—

‘यदि चतुर्थं (चा ?)न्त्यं गुरु तथैव पष्ठम् ।

भवति सा तु नाम्ना निगदिता मनोज्ञा ॥’ इति ।

१. ‘जलधरसंभृते महिहरकुंजम्मि’ का. २. ‘द्वितीयं च तृतीयं अद्यान्त्ये गुरुणा चेत् । सदा यत्र तु पादे भवेत् सा मुदिता वै ॥’ का. ३. ‘दहामेवद्विधाणवलाभावलिपिं भा’ का. ४. ‘मिणाजं’ का. ५. ‘वद्वृणागयणम्मि’ का. ६. ‘प्रथमे-पष्ठमं च यदि पादे ल्पूनि । कथिता सा तु वीसा सततं चेतयोग्निक् ॥’ का. ७. एतत् पद्यं का. गुरुके नास्ति ।

प्रथमं (मे!) यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च ।
 कथिता सा तु दीप्ता सततं चेदमुष्णिक् ॥ १२५ ॥
 प(ण)च(व!)णो युक्प्रवाही (पंथवाही!) मदनं दीपयन्तौ(न्तो?) ।
 शिशिरे वाति काले मम संयोजने स्त्रौ ॥ १२६ ॥
 [पवनो मार्गवाही मदनं दीपयन्तौ ।
 शिशिरे वाति काले मम संयोजने स्तः ॥]
 औद्यमथ पञ्चमं दीर्घमथ नैघनम् ।
 यत्र यदि नाम चेच्चलगतस्तु सा ॥ १२७ ॥

यथा—

मेहैलमुधूर्तु गिम्लगहाडलो ।
 (हेमलभमुक्क विलम्बिताओ ॥)
 सोहिदणं(ण!)हंगणो गोमालकरो ससी ॥ १२८ ॥

यथा—

[हेमलतामुक्तो निर्मलप्रहाकुलः ।
 शोभितनभोज्जणो गोमालकरः शशी ॥]
 एतास्तु ज्ञातयो ज्ञेयाः स्थितमासादिकेष्वथ ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि त्वनुष्टुब्धलक्षणं पृथक् ॥ १२९ ॥
 तृतीयं नैघनं चैव यत्र दीर्घं भवेत्सदा ।
 पादे तु पुष्कृतै(?) तज्ज्ञैः सा ज्ञेया ललिता यथा ॥ १३० ॥

१. 'प्रथमे पयमं च यदि पादे लघुनी । कथिता सा तु दीप्ता सततं चेतयोष्णिक् ॥'
 का. २. 'पवनो पंथवाही मदनं दीपयन्तौ । अद्विशदो शिशिरे संवलन्ते ॥' का.
 ३. 'द्वितीयं च चतुर्थं च अन्त्योः पाण्यौ तथैव च । यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक्
 सा तु' का. ४. 'नामतपयमगतिस्तु सा ।' का. ५. 'हेमलभमुक्कओ गिम्ल-
 म्मलिगमओ । पुष्णमसि सोद्दह गद्गदहभङ्गणे ॥' ६. 'एतास्तु जातयो ज्ञेया स्थिताः
 प्रासादिकीष्वथ । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अनुष्टुब्धलक्षणं पुनः' का. ७. 'लघुनी
 गुह्यलघुनी यदि वा गुह्य चरणे । चरणे प्रतिनियता कथिता विमलवत्य ॥' का.
 ८ 'पादेऽनुष्टुब्धते' इति भवेत्.

राह्वर्षाय हियसोहो चन्द्रोणहिं णिसमिउणा ।
तारागणो विगुरुमोहौ तेजोसुकेहिं रुदतीयव ॥ १४४ ॥

[.....

तारागणो..... ॥]

यदि पञ्चमं हि सैवृतीयं गुरुणी पादान्तरचिते वै ।
प्रमितेति भवति नाम्ना [ह्य?]वैकृष्टा जातिरिह पङ्क्तिः ॥ १४५ ॥

यथा—

व(घ?)णर्मग्मगेहपरिखितो अरुणज(प्प?)हापिहिद(विहिअ?)सोहो ।
गणयं(अणं?)गणे पिहिदरभणे (विहरमाणो) विताइ जुए
हरहिहिंदु (साविभाइ सरहिएन्दू) ॥ १४६ ॥

[घनगर्मगेहपरिक्षितोऽरुणप्रभाविहितशोभः ।

गगनाङ्गणे विहरमाणो न विभातिरहितेन्दुः ॥]

यदि खलु षष्ठमथान्त्ये भवतो गुरुणी चरणयोगे ।
स्थितनहृता(?) नु जगती यदि निगदिता विगतशोका ॥ १४७ ॥

यथा—

जलधरदि(वि?)तानपिहिअङ्गो रदि(वि?)किरणजालहतमोहो ।

गहतुकणिदिग्मतविवण्णौ अणुविसदि अत्थगिरिमिह ॥ १४८ ॥

[जलधरवितानपिहिताङ्गो रविकिरणजालहतमोहः ।

.....अनुविशत्यस्तगिरिमिह । ॥]

१. 'नासानाह्वपराअहिअपदणहेमिसमि तारागणोधिअसोहो तेजासु पाहि रुदतीय ॥'
फा. २. 'सहृतीयं' फा. ३. 'गुरुणी अन्त्ये' फा. ४. 'सा भवति नाम्ना' फा.
५. 'अपकृष्टजातिरिह पङ्क्तिः' फा. ६. 'घणं' फा. ७. 'प्पहा विहिअ' फा.
८. 'गभणंगणे विहरमाणो ण विभाति दिशेग्णारहिएन्दू' फा. ९. 'यदि खलु
षष्ठमपि चान्त्ये' फा. गुरुचरनायाचरणयोगे स्थितिलयहृता तु जगती सा भुवि गदिता
विगतशोका ॥' फा. १०. 'जलधरविदरणविहदसु रविकिरणजालहिदसोहो । अह-
मुदपिणीगणेण विपरीअओह चंदो णहिभिरअणो अरिओ ॥' इति फा.

आद्ये चतुर्थमपि चाष्टममक्षरमेकादश यदि भवेच्च गुरु ।
सा त्रैष्टुमी भवति पादविधौ विश्लोकजातिरवकृष्टता ॥ १४९ ॥

यथा—

मेकछर्तुरदिकरात्रिहदो वारणे हदो वारणेहि विघरिङ्गमिदो ।
इत्थ वेइ अरुणोसिओ वदो न हमिरयणी सहिओ ॥ १५० ॥

[.]

आद्ये चतुर्थं दशमं नैधनं ह्यष्टमं तथा ।

यत्र दीर्घाणि पादे स्युस्तद्धृत्तं ललितं स्मृतम् ॥ १५१ ॥

यथा—

ऐसोयमत्तमयघुम्भिदाणणो दीणे पफुल्लवणवागुचालिओ ।
पासाभिवद्धचरणोगयाणुगो रम्म वण वण गय वचरोपलो ॥ १५२ ॥

[.]

यदि पञ्चमं हि सतृतीयनैधनं

नवमं तृतीयमपि तादृशं वरणम् ।

भवति हि गुरुणि यत्र वै जगती

पदैर्भवति समानावमाना ॥ १५३ ॥

१ 'आद्ये चतुर्थदशमाष्टमान्तगा यस्या गुरुणि च भवन्ति पादत ।
हेया ततोऽनुकारणोद्भवा हि सा विश्लोकजातिजगती समाभिता ॥'
इति का.

२ यथेत्यारभ्य तदेतदुदाहरणं का पुरस्कं नास्ति ।

३. 'आद्ये चतुर्थनियमं नैधने ह्यष्टमे तथा ।
यत्र दीर्घाणि पादे स्युर्जगती ललिता तथा ॥' इति का.

४ 'एसो वसत महु आसिआअणो सेलोव्य पुब्बपणवस्स छाडिओ ।
दोवासहि धनइओवआसणो रम्मोवणगणपलाणओ ॥' इति का.

५ द्वितीयमपि तस्य तादृशम् ।
चरणे गुरुणि यदि सातिपूर्विकं जगती शुधैर्निगदिता विलम्बिता ॥' इति का.

यथा—

वसन्तं चन्तु ददिदाणमन्वरं
 अवलम्बितं ण रञ्जणीमुहे ससी ।
 गहगाहमं दिविगलन्तजोहउं
 ण विराजदे समधिकं पतीविव ॥ १५४ ॥
 [वसन्त.....
 अवलम्बितुं न रजनीमुखे शशी ।

 न विराजते..... ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थितानां तु प्रवेशनाः ।
 आक्षेपिकावकृष्टानां संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १५५ ॥
 संप्रतिष्ठादिकं छन्दो ह्यवकृष्टासु योजयेत् ।
 वृत्तान्यन्यानि यानि स्युर्देवस्तुत्याश्रयाणि तु ॥ १५६ ॥
 अवकृष्टां ध्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।
 अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तज्ञैः तु विधीयते ॥ १५७ ॥
 अल्पवर्णान्तरा चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ।
 प्रावेशिक्यास्तु संक्षेपकारणानां परिग्रहात् ॥ १५८ ॥

१. 'वणसव अघणतभावगसिअ अवगाहिरुण रञ्जणीमुहं ससी ।

इह निश्चयुक्त्विअमंदजोसिणो ण विराजदे समधिकं पतीविव ॥' इति का.

२. 'हि' का. ३. 'हि' का. ४. 'प्रवेशना' का. ५. '०पकृष्टाना' का.

६. 'संप्रतिष्ठादिकं चैव' का. ७. 'अपकृष्टसु' का. ८. 'अत्युक्तीनि च तथा' का.

९. 'च' का. १०. 'अपकृष्टा तु सा भवेत्' का.

'स्याविवर्गस्थितिलया कलान्तरकलान्तरा ।

समपारिर्गतिधैव अपकृष्टा विधीयते ॥' इत्यधिकोऽस्त्वत्र पाठः ।

११. 'अपकृष्टा ध्रुवाणां तु' का. १२. 'कलान्यम' का. १३. 'इत्तजालोऽभिधीयते'
 का. १४. 'अल्पवस्तुपदा नित्यं' का. १५. '०मपकृष्टा' का. १६. 'प्रावेशिक्या
 संक्षेप कारणात्परिग्रहात् ।' का.

एवं ज्ञेयोऽवकृष्टानां जातीनां वृत्तिसंभवः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हृतानामिह लक्षणम् ॥ १५९ ॥
 मुखे तूहोषकं कृत्वा शेषं हस्तैस्तु योजयेत् ।
 युग्ममोजं विमिश्रं च तथैव लघुसंचयः ॥ १६० ॥
 जगत्यादिर्भवेत्सा तु तथा च धृतिनैघना ।
 तथा हता च छन्दोभिर्नानावृत्तसमुद्भवा ॥ १६१ ॥

अष्टावादौ रस्याः सान्त्यं स्यान्नवमं
 दीर्घाणि स्याद्वैशिष्टो [वै ?] द्वे लघुनी ।
 धृत्तं ह्येतज्ज्ञेयं तज्जैर्धृत्तविधौ
 गीते ह्येवं नित्यविक्रान्ता जगती ॥ १६२ ॥

यथा—

एसो मेहो नीणं (णादं?) दत्ते घूमनिमे(मो?)
 विज्जोदोसे लघ्वन्तेजावि
 दुर्लभजालावद्धो मिदुविसो
 गोविजाश्रीणायं ततो दिग्गजो ॥ १६३ ॥
 [एष मेघो नादं घत्ते घूमनिमो

.....

 ॥]

१. 'एवं ज्ञेयापकृष्टानां जातीनां वृत्तजातयः ॥' का. २. 'मुखे तु तोटकं कृत्वा शेषं हस्तं तु योजयेत् ।' का. ३. 'युग्ममोजं विमिश्रं च' का. ४. 'जगत्यादि' का. ५. 'तथातिधृतिनैघनाः' का. ६. 'यथाहता च' का. ७. 'समुद्भवा' का. ८. 'यस्मिन्' का. ९. 'दीर्घाणि स्युः सिष्टे द्वे वै चेल्लघुनी' इति का. १०. 'धृत्ता शेषा विज्ञेया गान्धर्वविधौ' का. ११. 'यस्मिन्नेवं विक्रान्ता जगती' का. १२. 'णादं' का. १३. 'विस्तुज्जुतो दारेणहि भूमिबलम्' का. १४. 'सिद्धतोधो(?) धोरो हस्तिमिहो संछादन्तो लोभालोभ आदिदुतः ॥' का.

अष्टवेदौ दीर्घाणि स्युः स्वस्तिजगती ।
अन्त्ये दीर्घे सा विज्ञेया मदनवती ॥ १६४ ॥

यथा—

एसो मेहो नाणं दत्ते गवलनिमे ।
संधारितोपि जुज्जोवं भमदि दुदम् ॥ १६५ ॥
[एष मेघः..... ।
..... ॥]

पञ्च त्वादौ यत्र दीर्घेष्टममया-
मन्त्यं नान्यदीर्घकृतं चेद्भवति सदा ।
शक्येतत्काव्यविचित्रैस्त्विह विहिता
नाम्ना विहितं कुसुमवती स्वलितगतिः ॥ १६६ ॥

यथा—

तारामजे मेहविशुष्को विमलतरे
उज्जाहिन्तो जादि समगं रजतनिभो ।
जोहासोहं विकिरमाणो गगणतले
लीलायतो गच्छदि एसो रजनिकरो ॥ १६७ ॥

१. 'अष्टौ पादे दीर्घाणि स्युस्त्वपि च पुनः

स्वान्त्यं दीर्घं दृष्टं च स्यात् खल्विहितम् ।

पादे पादे विज्ञेया सा समचरणा

तज्ज्ञेरेवं विष्णुमालाप्यतिजगती ॥' इति का.

२. 'एसो आभादो पदतो भचलनिहो लीलायकोलं दार्णतो सहि रुचिरे ।

वाभालंयो ये पि छाणो पवणजवो ससारतो विजजो अहमतिदुतो ॥'

इति का.

३. 'यत्र गुरु छष्टमनवमे' का. ४. 'अन्त्यं चैकं दीर्घकृतं चेत् भवति पदे' का.

५. 'शक्येतत्काव्ये छन्दसि चैवं यदि विहिता' का. ६. 'नाम्ना दृते भूतलतन्वी स्वलित-
गति.' का.

७. 'पालो चन्द्रो मेहविशुष्को विमलकरो विरजो सोहदि कंतोलपरिणज ।

लीलायितो गह धरणंरुचिरो मुल्यरहो गणिनिवातो भधिकवपु. ॥' का.

८. 'विशुष्को' इति भवेत्.

[तारामध्ये मेघविमुक्तो विमलतरै
याति समग्रं(?) रजतनिभः ।
 ज्योत्स्नाशोभां विकिरनाग्नतले
 लीलायत्तो गच्छत्येष रजनिकरः ॥]
 आद्यचतुर्थे पञ्चमपद्ये नवदशमे
 पादे विभक्तिर्यत्र तु दिव्ये पञ्चदशाख्ये ।
 [आद्यचतुर्थे पञ्चमपद्ये नवदशमे अन्त्यत-
 मेचेद् यत्र तु दीर्घे भवति पुनः ।
 सा खलु बोध्या पञ्चदशाख्ये पदनिधने
 भूतलतन्वी शकरिसंज्ञा ह्यतिविहिता ॥]
सुविहि.....सदा भूतलतन्वी
 वृत्तविधानेत्य.....विहिता ॥ १६८ ॥

यथा—

[पादपसिस्सं कंपभमाणो पटुणिणदो
 सेलतटेसुं पंकजमाणो पविचरिदो ।

१. इतः पूर्वं का. पुस्तके—

नवमं नेधनं चैव द्वादशं सत्रयोदशम् ।
 गुरुणि यस्याः पादे स्युः शक्र्या विभ्रमो यथा ॥

यथा—

‘विषदधीतिरमिमलतारैरे सुमुदवणविकचगिषघदारोसो । रजतरगिहिरसंजि-
 ह्दिदो चन्दो उदयदि वरतनु देहिथ आणद’ इति पाठोऽधिकः । २. अमुद्विवाहुल्वा-
 च्छन्दो न ज्ञायते । शुटिचिहमादशद्वयेऽपि न । ३. ‘अन्त्यतमे चेत् यत्र तु दीर्घे
 भवति पुनः’ का. ४. ‘नाभ इवाओ प्रविचरितः । चं सपवा ही रनिभ इव’ का.
 ‘आद्यचतुर्थे-’ इत्यादि. पाठः का. पुस्तकस्थः । ५. ‘पादपसिस्सं’ इत्यादि पाठोऽपि
 का. पुस्तकस्थ एव ।

रेणुसमूहलघु(घ)अमाणो रुणकविलो]

वायदि वादो एह पवाही रुसिद इव ॥ १६९ ॥

[पादपशीर्षं कम्पमानः पटुनिनदः

शैलतटेपु पङ्कजमानः प्रविचरितः ।

रेणुसमूहं लङ्घयन्.....

वाति वात एष प्रवाही रुषित इव ॥]

औघचतुर्थकसप्तममन्त्यं दशममरा(?) ।

यत्र गुरूण्यथ सा सुकुमारेत्यभिगदिता ॥ १७० ॥

यथा—

मेघसमूहनिबद्धविदाणं जलसविसौ

सो हरिहन्धदणुज्जलमेरुगयणतलम् ।

..... ।

..... ॥ १७१ ॥

[मेघसमूहनिबद्धवितानं जल.....

..... ।

.....

..... ॥]

१. 'वा अदि' का. २. का. पुस्तके खत्र—

'तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।

नवमं द्वादशं चैव नैघनं सप्तयोदशम् ॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु अष्टिच्छन्दः समाश्रये ।

सा हेया गीतकविधौ ध्रुवास्वलितविक्रमा ॥

दिभिरस अमाणो असुचदो रुचिरो

अधिष्णु बोध अमाणो पुटुमाण उद अतो ।

सीहीरुण रूण अमाणं दकरो अवहिषा

अधिकरको सोहद् दयेण मही ॥'

१७०, १७१ श्लोकयोः स्थाने पाठः ।

यथा—

पिअसहिया उअगपणवले चपलतरमुखी ।

परिवरेदे सुदसुरभिमुखी सुरवरयुवदी ॥ १८० ॥

[.....

..... ॥]

एता ह्यष्टौ परित्याज्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।

आभ्यो विनिःसृताश्चान्त्या युग्मौजविषयाः पराः ॥ १८१ ॥

एतौस्तु जातयो ज्ञेया हतानां वृत्तसंश्रयाः ।

देवानां पार्थिवानां च ह्यो(?)यस्य गुणसंभवाः ॥ १८२ ॥

सप्तदशद्वादशैकादशपञ्चाष्टमवृत्तीयैः ।

गुरुभिर्यस्याः पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८३ ॥

१. 'तु विज्ञेया' का. २. 'युग्मौजा विषमाक्षरः' का. ३. १८२ श्लोकादि १८४ पर्यन्तश्लोकत्रयस्थाने का. पुस्तके—

एतास्तु जातयस्यस्ता द्विपादाः परिकीर्तिताः ।

द्विपादाश्चतुरस्राश्च संप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥

यस्याः पादे इत्यादिष्टभ्यश्च (?) जगतो जकाराख्याः ।

सप्तवैदर्णोदीधेरन्ये(?)स्वहाथी विभायिता माला ॥

यथा—

एवं लोर्गं संछादंतो भीमा णदंति गंभीरा ।

विजजोएंका तोअ समुंचंता समुण्णआ मेहा ॥

यस्याः पादे नित्यं चतुर्थपष्ठे जकारसंज्ञे तु ।

शेषाण्यन्यानि स्युर्गुणनि यस्याः प्रभावती नाम्ना ॥

यथा—

एदाणि पादसखो एदाणि पुंफाणि मंतगंताणि र्दंदं तर्कं पदि भयासिदाणि सोदतिणो पौपमदत्तोअभिसिधदं...असो गलंदो माइ रंगमि ॥

यदि सख भवति युग्मजकारनाम्ना त्रिकाः कृते पादे ।

लघुगण तपादो वदन्ति नाम्ना च मालकितां वै ॥

यथा—

परमुदशिणदवाअडिदाणि सुखसिदादसखो हि दाणिण चकिते सुरराणि(?) ॥१८४॥

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।
 नवमं द्वादशं चैव नैघनं सत्रयोदशम् ॥ १७४ ॥
 यत्र दीर्घाणि पादे तु वृत्तिश्छन्दः समाश्रयेत् ।
 ससंज्ञा गीतकविधौ ध्रुवा स्खलितविक्रमा ॥ १७५ ॥

यथा—

दिवसं सूरसणाहं सेविञ्चन्दे कुसुमदवीण
 उदिदो दीसदि एसो दप्पणविचाकि दिसदिसे ।
 गयणे मेहविमुक्के पुम्मसहावो रदिमुहवे
 विहरं विकिरमाणो सारदुजुहं वजदि दुदम् ॥ १७६ ॥

[.....

..... ।

.....

..... ॥]

पञ्चमं षष्टमं यत्र त्रयोदशमथापि च ।
 गुरुप्यष्टादशं चैव हृता वै चपला तु सा ॥ १७७ ॥

यथा—

पवणविक्रतियपङ्कजं(ज!) कुसुमं सदसि जलं
 कमलपत्तपसाहितसुगंधलितनिभम् ।
 बलिदतरन्तविदाहितकुमुदं गलिदगवि
 खुमिदविहगं(हङ्ग!)मकम्पितमुहलंअसदिविआ ॥ १७८ ॥

[.....

..... ।

.....

..... ॥]

पादे .पञ्चममन्त्यं च दीर्घं द्वादशमेव च ।
 पदाष्टर्या तदा ज्ञेया चपला मुखसंहिता ॥ १७९ ॥

यथा—

पित्रसहिया उभगपणवले चपलतरमुखी ।
परिवरेदे सुदसुरभिमुखी सुरवरयुवदी ॥ १८० ॥

[.....
..... ॥]

एता ह्यष्टौ परित्याज्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आभ्यो विनिःसृताश्चान्त्या युग्मौजविर्पयाः पराः ॥ १८१ ॥
एतास्तु जातयो ज्ञेया हतानां वृत्तसंश्रयाः ।
देवानां पार्थिवानां च ह्यो(?)यस्य गुणसंभवाः ॥ १८२ ॥
सप्तदशद्वादशैकादशपञ्चाष्टमवृत्तीयैः ।
गुरुभिर्यस्याः पादः सा ज्ञेया क्षिप्तका नाम ॥ १८३ ॥

१. 'तु विज्ञेया' का. २. 'युग्मौजा विपनाश्रयः' का. ३. १८२ श्लोकादि १८४ पर्यन्तश्लोकप्रयस्थाने का. पुस्तके—

'एतास्तु जातयश्चैसा द्विपादाः परिकीर्तिताः ।
द्विपादाश्चतुरस्राश्च सप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥
यस्याः पादे हस्ताविष्टम्यथा (?) जगतो जङ्घारण्याः ।
ससर्वैर्वर्णैर्दापैरन्ये(न्ये?)स्वहाथो विभाषिता माला ॥

यथा—

एवं लोभं संछादंतो सीमा पदंति गंभीरा ।
विजजोएंका तोभ संमुंचंता समुष्णाभ्रा मेष्टा ॥
यस्याः पादे नित्यं चतुर्थश्रे जङ्घारण्ये तु ।
ज्ञेयाप्यन्यानि स्युर्गुणानि यस्याः प्रमावली मञ्जा ॥

यथा—

एताणि पादस्यो एताणि पुंश्रानि मंत्रगंताणि दंष्ट्रं दंष्ट्रं इति वचनैर्दंष्ट्रं दंष्ट्रं इति
पौरमदतोलभरिपदं... अथो गच्छंते मइ र्गमि ॥
यदि सत्तु भवति युग्मवचनैश्च इति इति इति ।
एतुगन स्यादी वदन्ति इति इति इति ॥

यथा—

एतास्तु जातयश्चैसा द्विपादाः परिकीर्तिताः ।
द्विपादाश्चतुरस्राश्च सप्रवक्ष्याम्यतः परम् ॥ १८० ॥

आद्यं चतुर्दशमष्टमाद्यपान्त्यं च यत्र गुलसिद्धा ।

..... ।

..... ॥ १८७ ॥

विलम्बितानामित्युक्ताश्चतुरस्रा हि जातयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि द्रुतानां जातिलक्षणम् ॥ १८८ ॥

सदसंश्रिता यदि भवति चरणेषु चाकृतिषमुत्था ।

गुरु चान्त्यमेव च यदि तां मनोज्ञगमनां वदन्ति खलु नाम्ना ॥ १८९ ॥

यथा—

कमलाभ्रमि भराइभ्रमि अपलिषवभ्रमि सरदे ।

णुण्ड जले पिआहिमुही भारमदि कमलहंसी ॥ १९० ॥

यदि पद्य भवन्ति सकारगणा यदि वान्ततो भवति गुरुः ।

यदि षष्ठगणश्च जकारकृतो विकृतिरितस्ततस्तु ललितगतिः ॥ १९१ ॥

यथा—

सहभारमणोद्हरगन्धवहो समवाद् रोसमदजलो ।

मदणजणो छव वणपवणो अमुअधिइआमुसुअपिअवो ॥ १९२ ॥

यदि दशमं षष्ठमय षोडशान्तगतं त्रयोदशमपि तथा गुरु भवति ।

पादविहितं सततं यदि सङ्गतो न भवति हि रतिः ॥ १९३ ॥

यथा—

जलहरिणिणओ तिणिअरज्जपअसमं यओ पवरिसएदि जलणिहिअं ।

दंमिसुकरिरनुभिदाभिदोववदाविदोखुअगौमुखो ॥ १९४ ॥

यदि गुरु दशमं हि सप्तमनिधनगतं सप्तमदशममपि च भवति ।

जगौ षष्ठयुतस्त्वमि कृतिरप चा तु मुजगमुखी यथा ॥ १९५ ॥

यथा—

जडभरसमं आगअओ सुरभिकुसुमाङ्गओ ।

मदणजणो सओसुतिनासकरो दंअजणसहाओ पवणो ॥ १९६ ॥

यदि खलु समष्टु(?) भवति तथैव गुरुनिधनजं भवति ।

चरणो खलु भवति शेषमथं सततमुत्कृतिरर्थवशा द्रुतपदगता ॥ १९७ ॥

यथा—

मधुकरगुरु ते एककथित इवासुविकथितं सुमनमुखरुमलो

कमलिणि पिआहि परिवुदतणु अपि अयमपि दाइवडुवमसरो ॥ १९८ ॥

एते द्रुतास्तु विज्ञेयाश्चतुरस्राभिजातयः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि द्रुतानां विकल्पनम् ॥ १९९ ॥ इति ।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मोजाप्यथ वेतरा ।

एतद्वृत्तगता या तु सा विज्ञेया ध्रुवा हता ॥ १८४ ॥

आद्ये ह्यथ निघने त्रीणि पादे तु यदि गुरुणि स्युः ।

ज्ञेया खलु बृहती नित्यं नौजा कनकजलजक्षिता ॥ १८५ ॥

यथा—

एसो गअणद(अः)ले मेहो मीमो भय(अः)जणणो दिट्ठो ।

भूमिं नवजल[हरः]धाराहि सिञ्चयदि(सिंचदि?)सह गज्जन्तो ॥१८६॥

[एप गगनतले मेघो मीमो भयजननो इष्टः ।

भूमिं नवजल(धरः)धाराभिः सेचयति सखि गर्जन् ॥]

[आदौ द्वे द्वे यति निघने त्रीणि यस्याः पादेष्वथ च गुरुणि स्युः ।

संक्षिप्ता त्रिष्टुभि नियता ज्ञेया पीनश्रोणी मुरुचिरविचित्रा ॥]

[एसो मेहो सिहरिणि ह्योणीणो धारापातैरदिहस्दो भूमिम् ।

आरलीतो पुअस्स सालसो आमुत्तो गअणजले जादि ॥]

यदि खलु पञ्चममन्त्यं चरणविधौ च तुं गुरुणि ।

भवति सु(सु) सा सलिलेहो भुवि बृहती प्रथिता सा ॥ १८७ ॥

यथा—

गिरिचरवारणरूपं खुभिदंमहन्न(हाण?)वणादम् ।

र्षट्ठु[पः] वणेण विधूदं भमदिं बलाहकयूथम् ॥ १८८ ॥

[गिरिचरवारणरूपं क्षुमितमहानवनादम् ।

एट्टपवनेन विधुतं अमति बलाहकयूथम् ॥]

यदि तुं खलु पष्टमन्त्यं गुरुं भवतः पादयोगे ।

इति निगदितानि(हि?) वृत्ते शलमविचलिता सा ॥ १८९ ॥

१. 'अन्तत्रयमथ चान्ते द्वे पादे यदि च गुरुणि स्युः का. २. 'सा स्यात् का.
३. 'भन्ते' का. ४. 'यदि' का. ५. 'शशिरेखा' का. ६. 'सा' इति का.
पुस्तके नास्ति । ७. 'खुहिदमहाणवणाद' का. ८. 'एट्टपवणेण' का. ९. 'विधूभ'
का. १०. 'ममइ बलाहकयूथम्' का. ११. 'च' का. १२. 'पदि पदि गुरुणि
नित्य' का. १३. 'गदिता हि वृत्ते' का.

यथा—

ससिकिरणलम्बहारा उडुगणरुदावर्तसा ।

गंहयणकदम्बसोहा यदिदिवं [युवदिविभः]भादि राई ॥ १९० ॥

[शशिकिरणलम्बहारोडुगणकृतावर्तसा ।

ग्रहगणकदम्बशोभा [युवतिरिवः]भाति रात्रिः ॥]

यदि खलु चरणविधौ लघुवसुगणकमिदम् ।

भवति हि खलु बृहती मणिगु(गः)णनिकैरकृता ॥ १९१ ॥

यथा—

उडु(डुः)गणकुसुमवती गह[ग]णकिदतिलका ।

रजनिकरमभिमुखी वजदि वअमु (ः)णिसा ॥ १९२ ॥

[उडुगणकुसुमवती ग्रहगणकृततिलका ।

रजनिकरमभिमुखी व्रजति.....निशा ॥]

चत्वार्यादौ गुरु निधनं ह्रस्वानि स्युर्यदेव तथा ।

नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा सिंहाक्रान्ता खलु बृहती ॥ १९३ ॥

यथा—

अंकर्मन्ते गगनतलं..... ।

विद्युज्जोवा दवविभवे एतो मेहो पविचरिदो ॥ १९४ ॥

[..... ।

..... ॥]

बृहत्यो जातयो खेता विज्ञेया वै प्रकाशजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पङ्क्तिजातिविकल्पनम् ॥ १९५ ॥

१. 'कभावयंसा' फा. २. 'ग्रहगणकिअङ्गसोहा' फा. ३. 'युवदिविभ' फा.
 ४. 'लघुवसुगणसमकम्' फा. ५. 'मणिगणनिकरकृता' फा. ६. 'उडुगण' फा.
 ७. 'ग्रहगणकिभतिलआ' फा. ८. 'रभणिभरणिहमुही अयि विहरदि रभणी' फा.
 ९. 'चरणविधौ क्षीर्षोणि स्युर्निधनमपि' फा. १०. 'त्रुटिचिहमादर्शद्वयेऽपि न. फा.
 पुस्तके नु—

'यथा—'आवन्तो धरणिअलविस्तोमतो विजृंलोअतपवितो ।

एतो मोटे पविचरो गभणअलहरभोणमतवा अहर ॥ इति ।

११. 'रुतिप्रवेशजा' फा.

आद्यचतुर्थे परनिधने यत्र गुरुणि प्रतिचरणम् ।

गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिऋतौ(ता?)वै सुरदयिता ॥ १९६ ॥

यथा—

पङ्कजसंभे विमलजले सारसकेहिं सैमणुगदो ।

कुन्दनिकासो ससिर्धवल्लो(?) हंसजुवाणो पविचरिदो ॥ १९७ ॥

[पङ्कजषण्डे(?) विमलजले सारसकैः समनुगतः ।

कुन्दनिकाशः शशिधवल्ले हंसयुवा प्रविचरितः ॥]

दीर्घाणि क्षैथ निधनगतं त्रीणि स्युर्यदि चरणविधौ ।

सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता पङ्क्तिश्चेदपि च कुसुदिनी ॥ १९८ ॥

यथा—

वायते कुसुमदेतो वादनुकुसुमसुरभिओ(?) ।

सौमत्तौपि परहितजण्णं संपत्तो अ सुणय सरदा(?) ॥ १९९ ॥

[..... ।

..... ॥]

संसममाद्यचतुर्थमुभयत्रादिनैघनमेव गुरु पादविधौ ।

यदि पङ्क्तिऋत्यसा(?) कार्यता खलु दोषकप(वृ)चे ॥ २०० ॥

१. 'अथ निधनं पद्यमकं चेत् गुरु चरणे' का. २. 'पङ्क्तिऋतौ(?)ऋतो' क-ख. पुस्तकयोः । ३. 'पङ्कजसंभे' का. ४. 'सारसकेहिं' का. ५. 'कुन्दनिकासो' का. ६. 'सहिधवल्लो' का. ७. 'दीर्घाण्य' का. ८. 'पङ्क्तिश्चेदविकचकुसुदिनी' का. ९. 'वासअतो कुसुमसमुदितो एदो खो सुग्रहि सुरहिणे । सासन्तो विश्रएदजं एषं वसोइ धसए सरतो ॥' का.

१०. 'संसममाद्यचतुर्थमुत्तं यत्र नैघनमेव गुरु पादविधौ ।

यदि पङ्क्तिविधुता सा खलु वृत्तमिति प्रथिता ॥' का.

यदि खलु पञ्चममन्त्यं चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।

भवति तर्थाष्टममन्त्ये(न्त्ये)द्वे विपुलमुजा भुवि सां ज्ञेया ॥ २०६ ॥

यथा—

जलहरणादसमुच्चियो पगलिर्ददानसमुकुलो ।

वैणगहणं कुविदो हत्थी सर्रममत्तरितो यदि ॥ २०७ ॥

[जलधरणादसमुच्चितः प्रगलितदानसमुत्कुलः ।

वनगहनं कुपितो हस्ती.....याति ॥]

एतास्तु जातयः प्रोक्ता वक्ष्याम्येव समासतः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिष्टुब्धातिविकल्पनम् ॥ २०८ ॥

आदाविह यदि खलु गुरुणी नित्यं निघनमपि च म(प)रतः ।

वृत्तेकविभिरिति निगदिता त्रिष्टुब्धाति तु इह(?)चपला ॥ २०९ ॥

यथा—

एदेखिति घरवसरदिसा नीमा पट्टपटहसमरदा ।

नीलासितखगविदरगणे मेघा णमतलमभिपदिदा ॥ २१० ॥

[..... ।

..... ॥]

यदि खलु मध्ये त्वथ गुरुणी पुनरपि चान्त्यं गुरु चरणे ।

भवति हि नित्यं रुचिरमुखी कमलदर्लीक्षीति हि कथिता ॥२११॥

१. 'मन्त्यं च' का. २. 'भवति नवं चाष्टमकं यस्या विपुलमुजावपि संक्षिप्ता ॥'
का. ३. 'समुच्चिपणो' का. ४. 'पगलि अदानमहगंधो' का. ५. 'वैणगहणे
कुपितो' का. ६. 'सरसमसंविदभं जाइ' का. ७. एतत्पर्यं का. पुस्तके नास्ति ।

८. 'आदौ यदि गुरुणी नित्यं निघनमपि पुरतः ।

वृत्ते कविभिरभिनिगदिता त्रिष्टुब्धातिरभिहित्ता यथा ॥' इति का.

९. 'ए देखि दिधर परिसरि एहिमापमुपडहसमर ।

चापि त्यसिद रगतिदरसणा मेहणाहणा अणिमसिबदिता ॥' का.

१०. 'गुरुणि' का. ११. 'कमलताशीलाभिकथिता ।' का.

यथा—

परिधुनमानो किरणपदं अभिरुहमाणौ(णो?)उदयगिरिम् ।
 उडुगणवन्धु कुमुदसखो उदयदि चन्द्रो गगनतले ॥ २१२ ॥
 [परिधुनवानः किरणपदमभिरोहन्नुदयगिरिम् ।
 उडुगणवन्धुः कुमुदसख उदयति चन्द्रो गगनतले ॥]
 आद्यचतुर्थे नैघनके वा पञ्चमपष्ठे यत्र तुं दीर्घे ।
 पुष्पसमृद्धा संकलिर्तासौ पक्विरथैषा गीतकवन्धे ॥ २१३ ॥

यथा—

मेहसमूहं चित्रवलाहं मीषणनादं विज्जपिणद्धम् ।
 परिकर्यसोमी(?)मीषणणादो वैचति(धावइ?)हस्ती चूदवणन्तम् २१४
 [मेघसमूहं चित्रवलाहं मीषणनादं विद्युत्पिनद्धम् ।
मीषणनादो वक्ति हस्ती चूतवणान्तः ॥]
 यदि खलु पञ्चमकार्यमके पुनरपि चान्त्यगतं च गुरु ।
 चरणविधाविह वृत्तकृतौ भवति हि सा ह्र(द्व?)तपादगतेः ॥२१५॥

यथा—

गयणर्तलङ्गणहिण्डणओ किरणसंहस(स्स?)विभूसिदओ ।
 दिहुणियमेहंपडणूमसू.....दि ससी गगणे विहुसम् ॥ २१६ ॥
 [गगनतलाङ्गणहिण्डणकः किरणसहस्रविभूषितः ।
शशी गगने..... ॥]
 यदि खलु पष्ठं गुरुयुगलं निघनगतं वाप्यथ गुरुकम् ।
 भवति हि सैवं चरणविधौ सुखचपले [ह्रति?]चपला ॥ २१७ ॥

१. 'परिधुनमानो' का. २. 'किरणपदं' का. ३. 'अतिरुहमाणो उदयगिरिम्' का.
 ४. 'किमिरभरे' का. ५. 'उदयदि चन्द्रो गगनतले' का. ६. 'नैघनकं च' का.
 ७. 'च' का. ८. 'सकथिता घा' का. ९. 'मेहसमूहे' का. १०. 'किं शु बलाहे' का.
 ११. 'मीषणनादं' का. १२. 'विज्जपिणद्ध' का. १३. 'पेखिअ सो मीमणिणादो' का.
 १४. 'धावइ हरथीरुयवणम्मि ।' का. १५. 'पञ्चमकार्यमं' का. १६. 'चान्त्यमं' का.
 १७. 'इसगते' का. १८. 'गगण' का. १९. 'किरणसहस्रविभूषणओ' का.
 २०. 'विहुनि अमेहपडत अओ उदयदि चंद्रणंओ गगणे ।' का. २१. 'चाप्यथ' का.

यथा—

कुसुमसुगन्धी असुमवाणा विवरणो णलिणिवणे ।
तरुवरलोत्ते पमदवणे बहुकुसुमं सीणवसरदे ॥ २१८ ॥
[..... ।
..... ॥]

तृतीयमन्त्यं चतुर्थं च पञ्चमं चाष्टमेव च ।
गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा विमला यथा— ॥ २१९ ॥
कुसुमाकिण्णे णिमलसलिले णलिणीसंडे छप्पंदमुहले ।
सवभूमध्ये सारसमुदिते समदो हत्थी पॅरिचरिदो ॥ २२० ॥
[कुसुमाकीर्णे निर्मलसलिले नलिनीषण्डे षट्पदमुखरे ।
....सारसमुदिते समदो हस्ती परिचरितः ॥]

चतुर्थं पञ्चमं पूर्वमन्त्योपान्त्ये तथैव च ।
गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा— ॥ २२१ ॥
मेघविदाणं लवधूनयमाणो कम्पयमाणो कुमुदवणाणि ।
तोयसमूहं अवकिरमाणो वायदि वीओ कुविदं इवासु ॥ २२२ ॥
[मिघवितानमवधूनयमानः कम्पयमानः कुमुदवनानि ।
तोयसमूहमविकरमाणो वाति वातः कुपित इवासु ॥]
थिदि खलु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनैघनम् ।
गुरु तदपरवक्रमुच्यते नियतमिति हि निदर्शनं यथा— ॥ २२३ ॥

१. 'कुसुमसुगन्धी(धी?) असुपवा तरुवरलोत्ते पमदवणे ।

बहुकुसुममिणवसरदे विभरइ रमेण वणे ॥' का.

२. 'तृतीयं च चतुर्थं च' का. ३. 'षट्पदेव च' का. ४. 'छप्पभ'-का.
५. 'अदिसभरं मे' का. ६. 'सारसमुदितं' का. ७. 'एस विचरिदो' का.
८. 'अवधुणमाणो' का. ९. 'कंपअमाणो' का. १०. 'कुमुदवणाणि' का.
११. 'तोअ' का. १२. 'वाअइ' का. १३. 'कुविभ' का. १४. का. पुस्तके
तदेतदुदाहरणं च श्लोकपद्धोत्तरं वर्तते । १५. 'नियतमपि' का.

[यथा—]

गिरितटविचरे विक्रणिदो असणिघटरवेण कम्पयम् ।
अभिपददि दुदं महीतलं पटुतरणिणदो महारवो ॥ २२४ ॥

[..... ।
..... ॥]

त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्यास्तु निबोधत ।
अष्टमं नैघनं चैव गुरुणि चरणे यदि ।
वृत्ते तु जगती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥ २२५ ॥

यथा—

दिअंमूर्मिगणवियद्विअतेजोविततकिरणसहस्सपिणहो ।
धुणिअतिमिरतपटन्तगदीवा उदयदेयाहदलअसुखरो ॥ २२६ ॥

[..... ।
..... ॥]

यदि खलु लघुगण इह निर्यतं य(प१)दि य(प१)दि गुरु निघनगतम् ।
भवति हि लघुगतिरतिचपला अ(त्व१)रि[त१]गतिरधिकमतिजगती ॥२२७॥

यथा—

विधुणियँजलघरमसितपरं दियगणमुणिवरपठिदो ।
उदयगिरिशिखरतटमुकुटो विचरदि गगणतमसुखी ॥ २२८ ॥

१. 'गिरिअरडविअरगुणिदो असणिपणरवे एकपअ ।

अभिपददि महुममहीअलं पटुतरणिणादो महाघणो ॥' का.

२. सार्धं पयमेतत् का. पुस्तकेऽन नास्ति । अत्र केवलमेकमात्रं पद्यं वर्तते ।

३. 'नवमं नैघने द्वे च गुरुणी' का. ४. 'वृत्तेऽविजगती' का.

५. 'अतिगणिमुनिगणवदिततेजो पवित किरणसविणधो ।

विधुणि अतिमिरपडं जगतीवो उदअदि गगणअले अखसुरो ॥' इति का.

६. 'नियतो' का.

७. 'विधुणिअजलहरउमिदपहो अदिगणम्मणिगणपरिवडितो ।

उदअगिरिशिखरतटमहुनिलओ वअरइअरणलअभुमसुखी ॥' इति का.

[..... ।

..... ॥]

यदि खलु पञ्चमनिर्घनगतिद्विरदविधौ भवति हि गुरुणी । भवेत् (!) ।
अतिजगती भुवि कथितगुणा सा मदकलितैव निगदितनामा ॥ २२९ ॥

यथा—

गगर्णतलंगणमभिरुहमाणा रजतमहागिरिशिखरसरूपो ।

रजदमथो विपपियकलसो सूपविचरिदो विअ निसिचन्दो ॥ २३० ॥

[..... ।

..... ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेया प्रावेशिक्यस्तथा हताः ।

समवृत्तपदानां तु वर्धमानं निर्बोधत ॥ २३१ ॥

एतासां लक्षणं पूर्वं सर्वमुक्तं विधानतः ।

प्रतिष्ठादि यथा छन्दः सम्यक्पादविधानतः ॥ २३२ ॥

[प्रतिष्ठा] यथा—

मर्हरचं सावसरर ।

णिपकुद्धौ भस्वइ गयवरो ॥ २३३ ॥

[..... ।

..... ॥]

१. 'निघनगते द्वे चरणविधौ भवति हि गुरुणी ।' का. २. 'कृत् अतिजगती'
का. ३. 'मदकलितैति च' का.

४. 'गभण(ण)तलङ्गण अहिरुहमाणोर(र)रजतमहागिरिशिखररूपो ।

महागिरिशिखरनिआ सोपविभरिदो णयसरदि मिअदो ॥' इति का.

५. 'हतास्तथा' का. ६. 'वर्धमानं' का. ७. 'सर्वं पूर्वमुक्तं' का.

८. 'मिहरवणसवरदेणिसमिअ । कुद्धो अगुहअप्पवरो ॥' का.

४९ मा० शा०

सुप्रतिष्ठा [यथा—]

विज्जुलदाहिं अभिहयकं ।

चारुंददि वगणं यसमिह गतारम् ॥ २३४ ॥

[..... ।

..... ॥]

गायत्री [यथा—]

मेघरैवानुणद्धगहकंदकं ।

एसमिददिवाकरं रुददि विपणहदलम् ॥ २३५ ॥

[..... ।

..... ॥]

उष्णिक् [यथा—]

फुल्लीयतरुसंडे सुरभिपवणहते ।

विअरदि पदम(द)वणे हंसो सहरिपरितुदो ॥ २३६ ॥

[..... ।

..... ॥]

वैर्धमानं भवै(यै)वं तु अ(ञ्य)स्राणां परिकीर्तितम् ।

पुनश्च चतुरस्राणामेवमेवं निबोधत ॥ २३७ ॥

अनुष्टुप् [यथा—]

तारविन्धसणांहो विरिक्कि(क्कि^१)रमाणो मेघपट्टम् ।

किरणसहस्सभूसितओ उदमदि सोमो रजणिकरो ॥ २३८ ॥

१. 'विज्जुंसाहिहदंमंरुददि । वगअणं वामि अगततारे ॥' इति का.

२. 'महरवा उलं कन्दरवसामिअ । दिवा अरं ह्अदि विषणह अलम् ॥' का.

३. का. पुस्तकेऽस्य स्थाने लत्रानुष्टुभ उदाहरणं वर्तते । ४. एतत्पर्यं का. पुस्तके नास्ति । ५. 'अनुष्टुप्' इति नास्ति का. पुस्तके ६. एतदुदाहरणं का. पुस्तके उष्णि-
गुदाहरणत्वेन वर्तते ।

७. 'ताउथन्धू एस णहे विक्किरमाणो मेहपट्टम् ।

किरण सहस्सि विटण्णो उदमदि एसो रजणिकरो ॥' का.

[.....]
..... ॥]

शृङ्खली [यथा—]

एसो सुमेरुवणकम्भी दियदेवसिद्धपरिगीओ ।

सुसुरभिसुगन्धवर्णचारी विचरदि विणहंगमगतिवादो ॥ २३९ ॥

[.....]
..... ॥]

पङ्क्ति [यथा—]

पादवसंपकंपयमाणो सुरभिसुगन्धवासुवादिओ ।

उदवणासरुवरलासणओ विचरदि वरतरुवणपद(वः)णो ॥ २४० ॥

[.....]
..... ॥]

त्रिष्टुप् [यथा—]

कुमुदवैणस्स विमूषस(णः)ओ विधुणिय तिमिरपटं गगणे ।

उदयगिरिसिहरमधिहन्तो रजणिकरो उदयदि विमलकरो ॥ २४१ ॥

[.....]
..... ॥]

जगती [यथा—]

दियगणमुँणिगणसंयुक्तुतथिदवरकिरणसंनिभदेहो ।

दुतनिहणहयलमभिरुहमाणो विचरदि तपदि एस दिवसकरो २४२

१. 'एसो सुमेरुवणकम्भी देवसिद्धपरिगीओ ।

अतिसुरभिसुगन्धवर्णचारी विचरदि गणमुवाओ ॥' इति का.

२. 'पादवसंपकं पयमाणो सुसुरभिसुगन्धवासुवादिओ ।

वणससरुगणलासणओ विचरदि वरतरुवणपयणो ॥' इति का.

३. 'कुमुदवैणस्स विमूषस(णः)ओ विधुणिय तिमिरपटं गगणे ।

उदयगिरिसिहरमधिहन्तो रजणिकरो उदयदि विमलकरो ॥' इति का.

४. 'यदि गणमुनिगणतनुदओ तविरुदवरकिरणसंनिभदेहो ।

दुतनिहण हयलमभिरुहमाणो विचरदि पदवदि दिवसकरो ॥' इति का.

[..... ।
..... ॥]

एतास्तु जातयः प्रोक्ताश्चतुरस्रविवर्धिताः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमात्राविकल्पनम् ॥ २४३ ॥

व्यस्त्रायास्तु गणाः पञ्च संनिपातो विधीयते ।

अष्टौ च चतुरस्रायाः संनिपातो भवेत्तथा ॥ २४४ ॥

द्वौ पादौ संनिपातश्च ध्रुवाणां परिकीर्तितः ।

ह्र(द्रुः)तं च शीर्षकं चैव हित्वा स्वभिर्भवन्ति वै ॥ २४५ ॥

व्यस्त्रे त्वक्षरपिण्डः पञ्चादिर्नवपरश्च विज्ञेयः ।

सर्वगुरुश्चाष्टादिस्रयोदशपरश्च सर्वलघुः ॥ २४६ ॥

एष त्वक्षरपिण्डो विज्ञेया वै ध्रुवो(वा?)विधानज्ञैः ।

गणमो(मा?)त्रांशविकल्पं व्याख्यास्यामि हतार्थोस्तु ॥ २४७ ॥

अर्धपद्यगणैः पादः संनिपातो ह्रता(ध्रुवा?)स्तथा ।

मौत्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वक्षरान्वितैः ॥ २४८ ॥

शीर्षकाणामनियमो भवेत्पादविधानतः ।

नार्नावृत्तविनिष्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं बुधः ॥ २४९ ॥

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मः सर्वलघुः स्मृतः ।

चतुर्मात्रागणो ज्ञेयः पूर्वच्छन्दोविकल्पनोः ॥ २५० ॥

अर्धाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्य भवन्ति वै^{२२} ।

चतुर्मात्रस्तु विज्ञेयो युग्मौर्जाक्षरिकैः पदैः ॥ २५१ ॥

१. 'संनिपाताधिके पुनः' का. २. 'तु' का. ३. 'संप्रकीर्तितः' का. ४. 'ह्रतं च' का. ५. 'हित्वान्मानि' का. ६. 'अक्षरपिण्डरूपे' का. ७. 'वस्त्राधिको नवपरश्च' का. ८. 'विज्ञेयः' का. ९. 'गुरुश्चादिः' का. १०. 'परतश्च सर्वत्र लघु' का. ११. 'ए' का. १२. 'ध्रुवाणां तु' का. १३. 'अर्धपद्यगण ज्ञेया' का. १४. 'ध्रुवास्तथा' का. १५. 'मात्राश्च विंशतिश्चैव' का. १६. 'क्षरान्विताः' का. १७. 'शीर्षको नाम नियमो' का. १८. 'नात्रा' का. १९. 'गुरुगुर्वादिस्रयात्पादिर्युग्मः स तु लघुस्त्रया' का. २०. 'चतुर्मानोऽक्षरो' का. २१. 'विकल्पकः' का. २२. 'हि' का. २३. 'त्रिंशन्मात्राश्च' का. २४. 'क्षरजैः' का.

शीर्षकस्यैकविंशत्या पङ्क्तिशतिपरस्तथा ।
 अक्षराणां भवेत्पिण्डः पादे ह्येकत्र निश्चयात् ॥ २५२ ॥
 युग्मा ओजा मिश्रा आदौ कार्या गणास्तु चत्वारः ।
 नियतं शीर्षविधानं पश्चाल्लघुसंचयः कार्यः ॥ २५३ ॥
 त्रीणि गणाय(न्य)स्य मुखे त्रीण्यवहित्यस्य वाद(व)सानानि ।
 मध्ये चेद्गुरुणी (द्वे?) तच्चपलं शीर्षकं भवति ॥ २५४ ॥
 पूर्वार्धेऽथ चतुर्हस्ता मिश्रा...गणास्तु चत्वारः ।
 पादे भवन्ति नियतं पश्चाल्लघुसंचयः शेषाः ॥ २५५ ॥
 एकद्विकलं त्रिकलाश्चतुष्कलाः षट्कलास्तथाष्टकलाः ।
 कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिकयान्तरापेक्षैः ॥ २५६ ॥
 व्यस्ते विरामस्त्रिकलश्चतुरस्त्रे चतुष्कलः ।
 प्रावेशिकया ध्रुवायास्तु नेशु(नैष्का?)मिकयास्तथैव च ॥ २५७ ॥
 विरामे द्विकलो व्यन्त(नित्य?)मन्तरायाः प्रयोक्तृभिः ।
 पादान्ते च विरामस्तु विक्षिप्तायाः प्रकीर्तिताः ।
 स्थितायास्तु तथैवार्धे प्रासादिकयास्तथैव च ॥
 कलाकलार्धयोगेन गुरुलध्वक्षरान्विताः ।
 त्रयो ध्रुवाणां संयोगा[त्?] विज्ञेया व्यन्त(वृत्त?)संश्रयाः ॥२५८॥

१. 'शीर्षके ह्येकविंशत्याः' का. २. 'निर्दिशः' का. ३. 'युग्मौजमिश्रकाः खडु
 पादे कार्यास्तु चत्वारः स्युः ।' का. ४. 'शीर्षके तु नियमेन' का. ५. 'त्रय एव
 गणास्तु मुखे लघवस्य एवावसाने तु ।' का. ६. 'मध्ये चेद्गुरुणी द्वे तच्चपलशीर्षकं
 नाम' का. ७. 'पूर्वे अर्धे तु गुरु हस्ता द्वित्रा गणास्तु चत्वारः ।' का. ८. 'संचयाः'
 का. ९. 'एककलद्विकलश्चतुष्कलस्तथाष्टकलः कार्याः ।' का. १०. 'ध्रुवा-
 विरामाः कार्याः' का. ११. 'चतुरस्रः' का. १२. 'विरामो द्विकलो निलं' का.
 १३. 'मन्तरायास्तथैव च' का. १४. 'द्वि विरामस्तु' का. १५. 'आक्षिप्तायाः' का.
 १६. 'स्थिरयाश्च तथा हार्धे' का. १७. 'त्रयो ध्रुवाणां संयोगात्' का. १८. 'आदर्श-
 द्वयेऽपि 'सयोगेन गुरुलध्वक्षरान्विताः । त्रयो ध्रुवाणां' इत्यधिकं लेखकप्रमादप्रमिवा-
 लोभ्यते. १९. 'शतसंश्रयाः' का.

सर्वदीर्घः सर्वलघुर्गुरुर्ह्रस्वाक्षरास्तथा ।
 गुरुप्रायो(याःऽ)स्थिता कार्या लघुप्राया ह्र(दुः)तास्तथा ॥ २५९ ॥
 गुरुलघ्वक्षरप्रायाः[ः]प्रासादिकयान्तैरा [स्] तथा ।
 एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो वृत्तसंभवाः ॥ २६० ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ।
 औद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।
 गुरुणि यस्याः पादे तु सा सेनी(श्रेणीः)[प्रः]कृतिर्यथा—॥२६१॥

१. 'गुरुलघ्वक्षरस्तया' का. २. 'गुरुप्रायास्तया कार्या' का. ३. 'ह्रतास्तथा' का.
 ४. 'प्रायाः' का. ५. 'न्तरास्तथा' का. ६. इतोऽप्रे का. पुस्तके—

‘आद्यमन्त्यश्चतुर्थे च सप्तमं दशमं तथा ।
 गुरुण्येकादशस्यैव सकृती वृत्तसधये ॥
 लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।
 तद् द्वैयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्तलितं नामतो यथा ॥
 पादसमुलदबीची(चिः)तरं गोपफलिवामणिगिरजलो
 वीचिपरघोणणिणादो पटुपवनललितदविहनकुलो ।
 भीमकलजुलमीमतरधुगोषुभिदघणणिससरवो
 तुगमहीरसमाणणिरुद्धो रुन्धिद इव सपदि सलिलगिहो ॥’

इत्यधिकम् । अथ २६७, २६८ सख्यकृच्छोकौ पाठमेदेनात्रैवैवं वर्तते—

‘आद्यचतुर्थे पद्यमपठे दशममप च निघनगतम्
 ये च तथान्ये ते च लघुलं यदि भवति तु चरणविधिविहिते ।
 सा विकृतिस्था पुष्पसमुद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
 नामविकल्पाद् वृत्तकृता वै विवरं बहुमतपदनियमा ॥

यथा—

पुंष्विदाणं उद्भुभमाणो रथ इव ददगतिरभिविददो
 पेंसभमाणो सलिलतलेसु तरसु भविकिरिभकमलदलं ।
 मेहसमूर्हं लंडुभमाणो सरसियलुभिदं अजलकलो
 भीमणिणादो च उववाही वा अदि वरतणुवणपवणो ॥’

७. ‘आद्यमन्त्यं तृतीयं च’ का. ८. ‘सा श्रेणी प्रकृतिर्यथा’ का.

सागरं समुद्रगन्तो रथपदलघुगदिभिभवति ।
 मघादशमोहणन्ते भरुस्तु चजणविमेयमतुलम् ।
 रण(राग !)जालमुत्थयन्तो दिवसकरणपिण्ड-
 करणोब्बोधयंपजासु कामंदिवरतण्युसुहपवणा ॥ २६२ ॥

[.....
 ।

 ॥]

मैकृत्या पञ्चमान्त्ये तु अष्टमैकादशे गुरुः ।
 द्वादशं चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा ॥ २६३ ॥

१. का. पुस्तके तु—

‘सागरं समुधंभतोरम इष लघुगतिभिभविप
 यदेसहमाणं कौकतरुजणअदिचगुणतलइ ।
 सेणुजालअह्निपतोदिवसकरनिदमिगमिन्दुकिरणो
 माधितुअमुलोअकामो विभदि वरुणमुसुपवणो ॥’ इति ।

२. का. पुस्तके २६१, २७० पद्ये पाठमेदेनात्रैव वर्तते—

‘अन्त्ये पश्यमे पद्ये च सप्तमं दशमं परम् ।
 चतुर्विंशतिके पादे संभ्रान्ता नाम सा यथा ॥
 किरणसहस्रं विहिरमाणो फलिकमपिभिभरुइरिहो ।
 युमुअवणाई वा माहअहाणो युमुदाअणिरअसदषट्ठ ॥
 गणअभियन्धूलो अपदिवोउद्दुगहणसमभियतो ।
 उदयति चंदो रोहिणिचंदो णवसरत्तिउमुदिदजणसुहरो ॥’

३. का. पुस्तके २७७, २७८ श्लोकावत्रैव
 यथा—

‘पश्यं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्रं त्रयोदशम् ।
 उट्ट्या सो भवेत् पाशो घृतं वेगवती तु तद् ॥
 गणगतलं गणमभिहृमाणो उट्टुगमगहभसमुपगतो ।
 हलपर धागा रुचिररुग्गवलजगसहिदमदकरकरधो ॥
 शिरणपउंसु अपि किरमाणो रजदगिरिघहिरसदिवसबह ।
 उदयति सपदि अमु(ज)नगरीवो युमुदवमरुचिरमविन्नरुहो ॥’ इति ।

४. ‘व’ का. ५. ‘घृ’ का. ६. ‘च सा’ का.

सर्वदीर्घः सर्वलघुर्गुरुह्रस्वाक्षरास्तथा ।

गुरुप्रायो(याःः)स्त्रिंता कार्या लघुप्राया द्वै(द्वुः)तास्तथा ॥ २५९ ॥

गुरुलघ्वक्षरप्रायाः[ः]प्रासादिकयान्तरा [सः] तथा ।

एवं ध्रुवाणां कर्तव्या जातयो वृत्तसंभवाः ॥ २६० ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकाणां तु लक्षणम् ।

औद्यं तृतीयमन्त्यं च पञ्चमं सप्तमाष्टमे ।

गुरुणि यस्याः पादे तु सा स्येनी(श्रेणीः)[प्रः]कृतिर्यथा—॥२६१॥

१. 'गुरुलघ्वक्षरस्तथा' का. २. 'गुरुप्रायास्तथा कार्या' का. ३. 'ह्रतास्तथा' का.
४. 'प्राया.' का. ५. 'न्तरास्तथा' का. ६. श्लोऽप्ये का. पुस्तके—

'आद्यमन्त्यक्षतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।

गुरुप्येकादशस्यैव रुकृती वृत्तसंभवे ॥

लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन् भवन्ति हि ।

तद् हेयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्पष्टितं नामतो यथा ॥

पादसमुलदवीची(चि?)तरं गोपफलिवामणिगिजरजलो

वीचिपरघोणगिणादो पट्टपवनललितदविह्नकुलो ।

मीणकलकुलमीमतरधुगोषुभिदघणणिससरवो

सुगमहीरसमाणिरुद्धो रुन्धिद इव सपदि सलिलगिहो ॥'

इत्यधिरुम् । अथ २६७, २६८ संख्यकश्लोकौ पाठमेदेनात्रैवैवं वर्तते—

'आद्यचतुर्थे पञ्चमपष्ठे दशममद्य च निधनगतम्

ये च तथान्ये ते च लघुलं यदि भवति तु चरणविधिविहिते ।

सा विहृतिस्था पुष्पसमुद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता

नामविकल्पाद् वृत्तकृता वै विवरं बहुमतपदनियमा ॥

यथा—

पुंषुविदाणे उद्गुभमाणो रथ इव ददगतिरभिविददो

पेंतभमाणो सलिलतलेषु तरुषु भविकिरिभकमलदलं ।

मेहसमूहं लंघुभमाणो सरसियत्तुभिदं अजलकलो

मीमगिणादो च उववाही वा अदि वरतशुवणपवणो ॥'

७. 'आद्यमन्त्यं तृतीयं च' का. ८. 'सा श्रेणी प्रकृतिर्यथा' का.

सागरं समुद्रुणन्तो रथपेदलघुगदिभिभवति
 मघादशमोर्हणन्ते भरुस्तु चंजणविमेयमतुलम् ।
 रण(राग ?)जालमुख्ययन्तो दिवसकरणपिण्ड-
 करणोव्वोधयंपजासु कामंदिवरतण्युसुहपवणा ॥ २६२ ॥

[.....
 ।

 ॥]

प्रकृत्या पञ्चमान्त्ये तु अष्टमैकादशे गुरुः ।
 द्वादशं चेति विज्ञेयं नामतश्चपला यथा ॥ २६३ ॥

१. का. पुस्तके तु—

‘सागरं समुभंतोरभ इव लघुगतिभिभविदिप
 घदेसहमाणं कोवतरुसुजणअदिचगुणतलद् ।
 तेणुजालअङ्घ्रिपतोदिवसकरमिदिमिगमिन्दुकिरणो
 बाधितुअसुलोअकामो विअदि वरुणमुष्टपवणो ॥’ इति ।

२. का. पुस्तके २६९, २७० पद्ये पाठभेदेनात्रैव वर्तते—

‘अन्त्ये पञ्चमे घटे च सप्तमं दशमं परम् ।
 अतुर्विंशतिके पादे संश्रान्ता नाम सा यथा ॥
 किरणसहस्रसं विकिरमाणो फलिकमपिणिअरुइरणिदो ।
 प्रमुअवणार्शं वा पाहअहाणो प्रमुदाअणिरअसदबहू ॥
 गणअपिबन्धूलो अपदिवोउडुगहणसमभिगतो ।
 उदयति चंदो रोहिणिचंदो णवसरतिडुमुदिदजणमुहरो ॥’

३. का. पुस्तके २७७, २७८ श्लोकावत्रैव यथा—

‘पञ्चमं द्वादशं चैत्र क्षीर्घमन्त्रं त्रयोदशम् ।
 उक्त्या सो भवेत् पादो वृत्तं वेगवती तु तत् ॥
 गणगतलं गणमभिददमाणो उडुगगणहणसमुपगतो ।
 हलधर आणण दधिररुवन्नवलजगसहिदमइकरकरथो ॥
 निरणपउंगु अपि निरमाणो रजदगिरिघहिरसदिवषबहू ।
 उदयति सपरि अमु(ज)जगपीयो प्रमुदवनरुचिरमिउमलहरो ॥’ इति ।

४. ‘ब’ का. ५. ‘गुरु’ का. ६. ‘य सा’ का.

मुनिगणनन्तविविद्धतेजा विधुणिय तिमिरपटं
 कमलवणाहं विबोधयमाणो यदि गणपरिपठितो ।
 भुजगसहस्रविवर्धितयासो वितविकरणचयो
 उदयदि स एव यताविलोओ वेरत दिवसकरो ॥ २६४ ॥

[.....

..... ।

.....

..... ॥]

पञ्च त्वादौ यत्र तु दीर्घं नियममपि च गुरुसमयकृतं
 दीर्घं चान्त्याष्टममन्यलघु विरचितमपि चरणविधौ ।
 वृत्ते ज्ञेया जातिरपीयं बहुविधनिचपदितविहितौ
 कौञ्चा नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगणपरिपठिता ॥२६५॥

यथा—

‘एसो चन्दो णिम्मलदेहो विधुणियतमतपवसिदं
 लोकानानन्दो लोकपदापो उडुगणउगहगणसमणुगदो ।

१. का. पुस्तके तु—

‘मुनिगणसथविचपधिअतेजो विधुणिअतिमिरवधणघतवकं
 लपणा इव बोहअमाणो जदिगणमुनिघणपरिपठितो ।
 भुजगसहविवधिदपादो सुतविदकरणअसुसदिसवपूक
 करणिअरेहिपसदिअलोओ उदअदि वरतणु दिवसअरो ॥’ इति ।

२ ‘पञ्च त्वादौ यत्र च दीर्घाण्यथ नयममपि च सदा
 तं दीर्घं चान्त्यं चाष्टमयुतं लघु भवति रणविधौ सखुत्वा स्यात् ।
 वृत्ते विधिज्ञे श्रुतिसुपयति परविरचितविभवा
 कौञ्चा नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगणपरिपठिता ॥’ इति का.

३. का. पुस्तके तु—

‘एसो चंदो णिम्मलदेहो विधुणिअगणमसिदपडणिलीकाणहदो
 लोकवदीवो उडुगणहगणसमुपददोपासाणंकारअमाणो ।
 त्तिदपडणिवसणमिव विपुलो आलोअरअअमाणो
 (त्तिदपडणिवसणमिवपुलो आलोअरअअमाणो ?)
 विअइव तणुगअलवळे ॥’ इति ।

पासादाणं कास्यमाणोसितनिवसणमिदविपुलं

लोकं रक्षयमाणो विचरदि वरतणु गयणतले ॥ २६६ ॥

[.....

..... ।

.....

..... ॥]

औद्यच्चतुर्थं पञ्चमपष्ठं नवमदशममथ च निघनगतं

ये च ततोऽन्येषु लघुत्वं(?) यदि भवति च चरणगतिविधौ(?) ।

सा प्रकृतिः स्यात्पुष्पविवृद्धा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता

नामविकल्पद्वैतकृता वै स्वशतललितमिह नमसि नदी ॥२६७॥

यथा—

पुष्पविदाणं उद्भुणमाणो रथ इव हृतगतिरभिपठति

परकजमाणो मेहताडसुंतरसुव जणयदि भयमतुलं ।

उम्भिसहस्रं उद्भुणमाणो सरसि खुभितसलिलकलकला

भीमणिणादो चण्डपदाही विचरदि वपत्तणु सुहपवणो ॥२६८॥

[..... ।

.....

..... ॥]

अन्त्यं च पञ्चमं पष्ठं सप्तमं दशमं परम् ।

वृत्ते संस्कृतिसंज्ञे तु संभ्रान्ता नामतो यथा—॥ २६९ ॥

किरणसहस्रं विकिरमाणो फटिकमणिरुचिरधवलणिहो

कुमुदवणाई बोधयमाणो कुमुदकलाणकरसदिसव**** ।

पमहगणवन्धुलोकपदांबो(?) उद्भुगणगहगणसमणुगदो

उदयदि चंदो रोहिणिकन्तो णवसरदमुदितसुखजणो ॥ २७० ॥

[.....

]]

आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
 गुरूण्येकादशं चैव संस्कृतं वृत्तसंश्रयम् ॥ २७१ ॥
 लघून्यन्यानि शेषाणि पादे यस्मिन्भवन्ति ते ।
 विज्ञेयं शीर्षकं तज्ज्ञैः स्वलितं नामतो यथा— ॥ २७२ ॥

वातसमुद्भूतवीचितरङ्गे स्फटिकमणिनिकरइसजनले
 पङ्कजरेणुपरागपिपङ्के विललितकमलकुवलयदले ।
 मोदितकरूपतरूत्थितशाखे सुरयुवतिनयनसमसुधुवं
 क्रीडितदानसुगन्धमहोर्मे सुरगज इह सुरसरिभितिः ॥ २७३ ॥
 अष्टावादौ (अष्टौ पादौ!) दीर्घाणि स्युर्यदि च
 (पुनरपि) हि भवति (बहु) लघुगणः ।
 भूयश्चान्ते दीर्घं त्विकं च यदि भवति पदि
 पदि पुनरपि (चै) तथा ॥ २७४ ॥
 मत्तक्रीडा विद्युन्मालेत्यपि च (विविधं)
 कविभिरपि बहुभिरुदिता ।

१. 'आद्यमन्त्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
 गुरूण्येकादशं चैव संस्कृतं वृत्तसंश्रये ॥' इति का.

२. 'तज्ज्ञेयम्' का. ३. कां. पुस्तके—

'पादसमुद्भूतवीचितरङ्गे पफलिवामणिनिकरजलो
 वीचिपरघोणणिणादो पडुपवनललितदविहनकुलो ।
 मीणकलकुलमीमतरघुगोघुभिदघणगिससतो
 सुगमहीरसमाणणिरुद्धो दन्धिद इव सपदि सल्लिणिद्धो ॥' इति ।

४. अप्रत्ययं का. पुस्तकस्य पर्यं समुद्भूतपूर्वम् ५. 'अष्टौ पादौ' का. ६. ७. ९. १०.
 शोषकान्तर्गतपाठस्य श्लेषकप्रमादप्रक्षिप्तत्वं प्रतीयते. ८. 'दीर्घसर्वेको' का.

नाम्ना छन्दोवृत्ते वृत्तेदेवित्यमिति (ज्ञेया
विकृतगतिः) गतिविधिषु च नियतमहिता ॥ २७५ ॥

यथा—

एसो मेहो सेलातुकसणिरवसुरजपटहसमरवा
णाणाविज्जुज्जोथालोओ घणपटलणिचयजलधरसमणुगदो ।
णाणावण्णो ताउगलारीत्तंघवलखगविचरितकुसुमपमो
संछायन्तो लोपइयं(१)भमइ चलगिरिणिवह इव स्तुभसलिलो ॥२७६॥

[.....
..... ।
.....
..... (ii)

पञ्चमं द्वादशं चैव दीर्घमन्त्यं त्रयोदशम् ।
उत्कृत्यां तु भवेत्पादे नृ(वृ)त्तं वेगवती यथा— ॥ २७७ ॥
गगणतलंगणमभिरुहमाणो उडुगणसमार्ष(मणु)गदो
युवतिजणाणं सुरचितरूपा सुखितदयितजणमदणकरो ।
किरणसहस्रविमुच्चितवन्दो रजति(त)[गि]रिशिखरसदिसवधू
उदयदि संपदि अरु जगदीपो(वी)कुमुदवणरुचिधिमलकरो ॥२७८॥

१. 'नाम्ना छन्दोवृत्ते ज्ञेया विकृतगतिविधिषु नययुवतिरिहासा' इति का.
२. अत्रापि कतिचिदक्षराणि प्रक्षिप्तानि प्रतीयन्ते.
३. 'ए सो मे सो लोहो ओअ सणि सुरजपट्टपटहसमरपोना विवृजो
अलो पोहि घणघ अडुलणि अअजलहरहर आनाणावणो ।
तोउगारोपविअरदिरर कुसुमज धुरो छादतोलो
अचदोपइ हरिणिवह इसुतणुलतो ॥' इति का.
४. 'सीचरितधवल' ख. ५. 'तदेतत् पथं सोदाहरणं का. पुस्तके समुद्धृतपूर्वम् ।
६. 'उत्कृत्या यो भवेत्पादो' का. ७. 'तु तत्' का. ८. 'दिरहमाणो' का.
९. 'गणगहणसमभिगतो का. १०. 'इलधर आणणरुचिररूपज्वलजण सहिदमद-
परकरको' का. ११. 'किरण पठेसु अपि किरमाणो रजदगिरिसहिरसदिवसवधू' का.
१२. 'उदयदि सपदि असुज जगरीवो कुमुदवण रुचिरमविलमलकरो का.

[.....
 ।

 ॥]

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।
 पुनर्नर्कुटकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ २७९ ॥
 अष्टौ हि नर्कुटानां तु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
 दर्शनं लक्षणं तैसां नामानि च निबोधत ॥ २८० ॥
 रथोद्धता बुहुदकमुद्धता वंशपत्रकम् ।
 शिवाक्षरा कनुम(ध्वजव)ती हंसास्यं तोटकं तथा ॥ २८१ ॥
 प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्त्यके ।^१
 गुरुणि त्रैष्टुभे पादे नर्कुटं तद्वयोद्धतम् ॥ २८२ ॥

यथा—

धृसिका कमलगढभागेहकरेणुपिज्जरिदचारुगतिका ।
 सादरं मदकलोपगूजिदा हिण्डते सिखरम्भि छप्पदी ॥ २८३ ॥
 [..... ।
 ॥]

१. 'पुनर्नर्कुटकानां च लक्षणं सनिबोधत ।' का. २. 'अष्टौ नर्कुटकानां तु विज्ञेया मूलजातयः ।' का. ३. 'चासां' का. ४. 'प्रमिताक्षर केतुमती हंसास्यं तोटकं तथा ।' का. ५. इतोऽग्ने का. पुस्तके—

'सप्तकं तृतीयकं यत्र चैव नवमं सनैघनम् ।

पादतो गुरु भवेद्रथोद्धता त्रैष्टुभं भवति तत्र नर्कुटम् ॥' इत्यधिकम् ।

'द्वितीयं च' का. ६. 'नवमान्तिकम्' का. ७. 'नर्कुटं तद्ययोद्धतम्' का. ८. का. पुस्तके तु—

'इयं आकमलगढभागेहओ ओअरेणुवीजरिदसारूपंतिधा ।

सारपट्टणुणंपट्टतिधा हाउदेसरवमिछंपथा ॥' इति ।

पञ्चमं सप्तमं चैव निधनं च गुरूप्यथ ।

पादे तु बृहतीसंस्थे यत्र तद्बुद्धदं त(य)था—॥ २८४ ॥

१. का. पुस्तके 'पञ्चमं सप्तमं चैव' इत्यादि २८४ श्लोकमारभ्य 'पफुल्लफुल्लपादवं'
इत्यादि ३०७ श्लोकपर्यन्त २३० श्लोकानां स्थाने—

यथा—

इयथा कमलङ्गमगहओ ओभरेणुधीजरिदसारूपतिआ ।

सारपडुरगुणपहतिआ हाउदेसरवमिछंपभा ॥ ३०९ ॥

तृतीयं दशमं चान्यं नवमैकादशं गुरु ।

बुद्बुदं चातिजगती विज्ञेयं नत्कुटं तु तत् ॥ ३१० ॥

यथा—

तरुसडं अबुहिए सरो घणणादभदिहि अमणोहरो अस्तुदीण ।

शीणागमणोणुकिदो समपे इदायिणि कमलभोसपादव ॥ ३११ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं च तथैव च ।

चतुर्दशं द्वादशं च नैधनं च भवन्ति वै ॥ ३१२ ॥

यस्मिन्नाष्टिकृते पादे गुरूप्येतानि नित्यशः ।

छन्दोऽज्ञेयमेतन्नु नत्कुटं ह्युद्धतं यथा ॥ ३१३ ॥

यथा—

कमलाभरं कुमुमिदहलसरसंकुलं

वरहयिभ्रह कलसीतभसाभरोपर्म ।

असुमं असुमं मन्द महु अष्टरवममराणु

कुलदङ्कर लोलुवे लतरिभसदागमे सरायन्तु ॥ ३१४ ॥

चतुर्षषष्ठदशमैः प्रथमनिधनकैः भूषितमक्षरैस्तु कविभिः ।

गुरुभिः कविजनान्यितं तत् खलु वंशपत्रपवितं चरणविधिगतम् ॥ ३१५ ॥

यथा—

सूदपणपुंलइतिलतिलअकुरसहिणं

अवंवसाल हो अबयि इद कुमुमुदिअं ।

माहवमासए वणे वणे शुवइ सहअरो

हिंइ कोइलो सहाकरसासवमंहुरवो ॥ ३१६ ॥

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमं नैधनं तथा ।

य(शु?)रूप्येतानि पादे तु जागते प्रमिताक्षरम् ॥ ३१७ ॥

तडिगुणावद्विवओ सेदखगपसोहिदो णमसि गजो ।
समुका ओर्ववर दिपसमे कर्तु^१..... ॥ २८५ ॥

[..... ।

..... ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमैकादशे तथा ।

द्वादशं षोडशं चैव चतुर्दशमथापि च ॥ २८६ ॥

यस्मिन्नष्ट(ष्टि)कृते पादे गुरुण्येतानि सर्वशः ।

छन्दोभिर्ज्ञेयमेतत्तु नर्कुटं ह्युद्धतं त(य)था— ॥ २८७ ॥

वणसण्डकं जहादि कोसिओ वायसाहदो

भयमीदओ च.....यदि पादवं दीणओ ।

यथा—

महुकाणणे भमिभ एस चिर द्रवईमुदाहकसमं विहिआ ।

कमलाभरे सुरभिपड्भए अवहीसए सरईसवयि ॥ ३१८ ॥

आद्ये चतुर्दश च मात्रा अन्यत्र च षोडश भवन्ति तथा ।

ज्ञेया हि सा विपमपादे केतुमति नरकुटं जातिः ॥ ३१९ ॥

यथा—

कुञ्जलवभससेविकपपक अदिमदे मरणिआपकंविहा ।

अमीम अममरि हरणपरिसहिआ ॥ ३२० ॥

द्वितीयसप्तमान्त्याश्च चतुर्यकं गुरु बुदावि षष्ठो दशमोऽपि वा ।

अथोदितो हि पादेऽय जागते भवेदितं हंसास्यमिति संस्मृतम् ॥ ३२१ ॥

यथा—

हालहओणत्तिसमणिओ सरंमि रमए सुलंअ पड्भए तरङ्गसं ।

शुद्धेन्नपभकालिए विलोह अन्त श्रोपकसणादिभ ॥ ३२२ ॥

यदि षष्ठतृतीयकनेधनकैर्नधमो च भूमितमषट्पदम् ।

शुभभिः सहितं लिह तद्गदितं भुवि तीटकमेव हि नरकुटकम् ॥ ३२३ ॥

यथा—

अविरमे अत्रिमीमरवो भव अखजणो चरकोसि आओ मुदा ।

अस एहि पदंमिदओ चारिमगलकोधरअन्नुरिअ ॥ ३२४ ॥

१. शुदिन्दिहमादघाद्वेऽपि न.

तरुकोटरंदिसंपदं लोलणेत्तवो.....

समभिहुदो णिसि चरो णयंयंदिपोहिदो ॥ २८८ ॥

[.....

.....]

.....

..... ॥]

यत्र चतुर्थपष्ठदश(म)प्रथमनिघनगै-

भ्रूषितमक्षरैर्गुरुकृतैः श्रवणसुखकरैः ।

ततवल्लु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं

नर्कुटकं वदन्ति नियमादुपवृत्तिरचितम् ॥ २८९ ॥

यथा—

चूदवणं पप्फुल्लिअलयं कुरुवकसहिदं

चारुअसोअमल्लकलिकं कुमुमसमुदिदम् ।

माघवकाणणं युवदिआजणमैदजणणं

हिण्ड.....कोकिलाफर.....सावनहुररया..... ॥ २९० ॥

[.....

.....]

.....

..... ॥]

तृतीयं पद्यमं चैव नवनं नैघनं तथा ।

गुरुण्पेतानि पादे तु यत्र तत्प्रमिताक्षरम् ॥ २९१ ॥

यथा—

कमलायरे सुरभिऊण चिरं भमली मुहासव.....सुणओ ।

मधुसूसिदं च सुरदि चूदवणं परिहिण्डदे सुतणु छम्पदवो ॥२९२॥

[..... ।

..... ॥]

तृतीयपञ्चमान्यानि प्रथमे सचतुर्थकम् ।

पष्ठं च नैघने वाथ गुरूणि ध्वजिनी यथा— ॥ २९३ ॥

त्रिलसन्तिआकमलसण्डे पुकसुअन्तके कुसुमलद्धा ।

तुरिअपपीतमधुमचा छम्पदि आकुलं समुपयादि ॥ २९४ ॥

[..... ।

..... ॥]

तृतीयं च चतुर्थं च पष्ठं सप्तममेव च ।

दशमं नैघनं चैव गुरूणि च भवन्ति हि ॥ २९५ ॥

पादे तु या(जा)गते यत्र श्लेषाणि च लघून्यथ ।

हंसास्यं नाम विज्ञेयं गदितं नर्कुटं त(य)था— ॥ २९६ ॥

दिजहंसाधकंसे सलिलसरे कुसुमसो(मो)दल्लद्धको(क)मलाकरे ।

णलिणीपृत्तामज्जोपरिहिण्डेदा भमणायासखिण्णा भमरावली ॥ २९७ ॥

[..... ।

..... ॥]

यदिहान्त्यतृतीयकपष्ठगतैर्नवमे नवमेन च भूषि(त)पदम् ।

गुरुभिः सततं त्विह तद्गदितं ननु तोटकमेव हि नर्कुटं(टकम्) ॥ २९८ ॥

यथा—

रमणीसहिओ रजनीविराम गगणरूणए खगकोसिगओ ।

अनुवायस एहोविधादि दुर्जपरिमग्भदे कोटरथम् (!) ॥ २९९ ॥

[..... ।

..... ॥]

एतास्तु जातयः प्रोक्ता नर्कुटानां समासतः ।

पुनश्च खञ्जकानां तु संप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ३०० ॥

प्रमोदं खञ्जकं पूर्वं भावनी मत्तचेष्टितम् ।

एतास्तिष्ठः समाख्याताः खञ्जकानां तु जातयः ॥ ३०१ ॥

आद्यचतुर्थे षष्टदशमं सप्तोडशमथान्त्यमेव च (?)

यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तदशकात्परं च विहितम् ।

छन्दसि चेतथा गुरु चेदथाकृतिगतं भवेत्तु सततं

मद्रकामदखञ्जकमदि (?) पुनश्च कथितं प्रमोदकमिदम् ॥ ३०२ ॥

यथा—

माधवमापसोमिद समग्रके उववाणम्मि फुल्लकुसुमो

निचपरमत्तबहुपरिधसंघपरिघट्टणादमुहले ।

कुडिद.....दसंडसकयारचञ्जरविलोलानदपवणे

हिण्डदि छप्पदाणुगदेमग्रउपरदोयइद्र(न्दु)वदणा ॥ ३०३ ॥

[.....

..... ।

.....

..... ॥]

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात्तृतीयमेव दीर्घकम् ।

यस्याः पादयोर्गतो हि सा भाविनीति खञ्जकम् ॥ ३०४ ॥

यथा—

जाति वेष्टणयाणमानुबूदरेणुगुणिनृगओ ।

फल्लयंकतु वसोमिदो छम्पओ दुदंपिघाविदो ॥ ३०५ ॥

[.....

..... ॥]

यदा तृतीयसप्तमं तथाद्यपञ्चमं लघु ।

तदा तु मत्तचेष्टितं बुधा वदन्ति खञ्जकम् ॥ ३०६ ॥

यथा—

पफुल्लफुल्लपादवं विहंगमोवसोभिदम् ।
वनं पगीदछप्पदं उवेइ एस कोकिला ॥ ३०७ ॥

[..... ।

..... ॥]

नकुटानां तु खञ्जानामेता वै मूलजातयः ।

आभ्यां विनिःसृताश्चान्या युग्मौजा विषमास्तथा ॥ ३०८ ॥

चतुःपष्टिध्रुवाणां हि^१ विज्ञेया मूलजातयः ।

समवृत्ताक्षरकृता अतोऽन्या विषमाः स्मृताः ॥ ३०९ ॥

समवृत्तास्तु जायन्ते ध्रुवास्त्रिसस्तु नित्यशः ।

युग्मौजाश्चापि मिश्राश्च विषमार्धसमाः समाः ॥ ३१० ॥

तत्रार्धं विषमाणां तु पष्टयां चार्धशते स्मृता ।

एतदेव परीमाणं विषमाणां प्रकीर्तितम् ॥ ३११ ॥

समान्योजाश्च जायन्ते ध्रुवा विषमपादिकाः ।

* स्वेन नाम्ना तु नामानि(ता?)सां कार्याणि बृ(ह)त्तमः (यः?) ३१२

एतास्तु जातयः प्रोक्ता नानावृत्तसमुद्भवाः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि विकल्पान्पञ्चहेतुकान् ॥ ३१३ ॥

जातित्यानें प्रकारश्च प्रमाणं नाम चैव हि ।

ज्ञेयं(या?)ध्रुवाणां गीतज्ञैर्विकल्पाः पञ्चके(हे?)तुकाः ॥ ३१४ ॥

१. 'नकुटानां बुधेज्ञेया' का. २. 'आभ्यो विनिःसृता चान्या' युग्मौजा विष-
मास्तथा: ' का. ३. 'च' का. ४. 'छ' का. ५. 'समवृत्ताश्च' का. ६. 'युग्मौजोविष-
माणां तु पष्टयांतीति: शते' स्मृता ।' का. ७. एतत्पद्यम् का. पुस्तके नास्ति । ८.
'सामान्या एव' इति का. ९. 'विषमपादिका' का. १०. 'स्वेन नाम्ना तु नामानि'
का. ११. 'एवं तु जातयः' का. १२. 'अत ऊर्ध्वं' का. १३. 'प्रमाणं च प्रचरो
नाम' का. १४. 'ज्ञेया' का. १५. 'नाट्यज्ञैः' का. १६. 'पद्यहेतुकाः' का.

वृत्ताक्षरप्रमाणं हि जातिरित्यभिसंज्ञिताः ।
 समार्धविषमाभिश्च प्रकारः परिकीर्तितः ॥ ३१५ ॥
 पङ्क्त्यनो(कलाः)ऽष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।
 यथा गोत्रकुलाचारैर्नृणां नामाभिधीयते ॥ ३१६ ॥
 एवं नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेप्यते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्कामत्रा(प्राः)सादिकमथान्तरम् ।
 गानं पञ्चविधं विधाद्भुवयोगसमन्वितम् ॥ ३१७ ॥
 नानारसार्थयुक्ता नृणां या नी(गीः)यते प्रवेशेषु ।
 प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ज्ञैः ॥ ३१८ ॥
 अङ्गान्ते निष्क्रमणे पत्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्क्रमोपगतगुणं विद्यानै(ज्ञैः)ष्कामिकीं तां तु ॥ ३१९ ॥
 क्रममुल्लङ्घ्य विधिज्ञैः कियन्ते या हुतलयेन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी प्रवर्षसौ हुता स्थिता वापि विज्ञेया ॥ ३२० ॥
 या च रसान्तरमुपगतमाक्षेपवशाद्दुतं प्रसादयति ।
 रागप्रसादजननीं विधात्प्रासादिकीं तां तु ॥ ३२१ ॥
 विषसंमूर्च्छिते आन्ते वस्त्राभरणसंयमे ।
 दोषप्रच्छादने या च गीयते सान्तराच्छ्रदा ॥ ३२२ ॥

१. 'विषमार्धां च' का. २. 'पङ्क्ताष्टकले' का. ३. 'प्रमाणं' का. ४. 'यथा
 हेतुवृत्तचारैः' का. ५. 'नाम विधीयते' का. ६. 'स्थाना श्रयोपेतं' का. ७. 'द्वैतं
 ध्रुवतां चास्य लक्षणम्' का. ८. 'योगं' का. ९. 'गीयते' का. १०. 'निष्क्रान्ते'
 का. ११. 'या तु भवेत् प्रस्तुतस्तुतियोगे' का. १२. 'गुणा' का. १३. 'हुततले
 तु रसविधौ' का. १४. 'ध्रुवा सा' का. १५. 'हुतं' इति का. पुस्तके नास्ति ।
 १६. 'रसरान्तरप्रसादजननी शेषा प्रासादिकी सा तु' का. १७. अत्र पर्यायस्य
 स्थाने—

'विषमणे विस्मृते क्रुद्धे मुने मत्तेऽप संगते ।

गुरुभारवचने च मूर्च्छते पत्रिते तथा ॥' का. पुस्तके परमेतत् ।

१८. 'सान्तरा ध्रुवा' का.

अदि(ङ्ङि!)ता तूक्तगुणा शृङ्गाररससंभवा ।

यस्मात्स्यानप्रसन्ना च तस्मादेपादि(ङ्ङि!)ता स्मृता ॥ ३४० ॥

अन्यभावेषु कृष्टं च कृष्टा हेतुर्हि गीयते ।

यस्मात्कारुण्यसंयुक्ता ह्यवकृष्टा भवेत्ततः ॥ ३४१ ॥

या तु प्रावेशिकी दीप्ता सा कार्या त्वदिता नृणाम् ।

या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्यादिता तु सा ॥ ३४२ ॥

धा स्थिता सावकृष्टा तु या हता साविलम्बिता ।

यान्तरा सानुबन्धा यी..... ॥ ३४३ ॥

.....प्रकारास्तु प्रवेशजाः ।

'शीर्षिका चोद्धता चैव दोष(देव)पार्थिवयोर्भवेत् ॥ ३४४ ॥

दित्या(व्य!) पार्थिववेश्यानां स्त्रीणां योज्या तथा दि(ङ्ङि!)ता ।

मध्यमाना प्रवेशे च ज्ञेया (दु!)तविलम्बिता ॥ ३४५ ॥

नीचानां चैव कर्तव्ये नृणां खड्गकनकुटे ।

खड्गकं नकुटं चैव स्थानप्रासादिकी तथा ॥ ३४६ ॥

१. 'पद्यमेतद्' का. पुस्तके ३३९ श्लोकात् पूर्वमेव वर्तते । २. 'शृङ्गारसंभवा का. ३. 'यस्मात्तस्मात् प्रसन्ना च' का. ४. 'तस्मादेवाङ्गिता स्मृता' । ५. का-पुस्तके तु पद्यस्यास्य स्थाने—

'यतो लयबाधयति पदवर्णस्तथाक्षरम् ।

अनुबन्धालिङ्गीतेषु अनुबन्धा भवेत्तथा ॥' इति वर्तते ।

६. 'या कार्यादिता नृणाम्' का. ७. एतदर्थं का. पुस्तके नास्त्येव ८. 'या समाहित-संचारा भवेदर्थविलम्बिता ।' का. ९. का. पुस्तके तु पद्यस्यास्य स्थाने—

'यतो लयबाधयतिपदवर्णस्तथाक्षरम् ।

अनुबन्धादिङ्गीतेषु प्रकाराः षट् प्रवेशजाः ॥' इति ।

१०. 'आदर्शद्वयेऽपि त्रुटिर्न दृश्यते.

११. 'शीर्षकं चोद्धता चैव देवपार्थिवयोः स्मृतेः ।

दित्या पार्थिववेश्यानां स्त्रीणां योज्या तथा स्मृतम् ॥' का.

१२. 'द्व' ख.

१३. 'नीचानां चैव कर्तव्यं नृणां नत्कुटखड्गका ।

खड्गकं नकुटं चैव स्थाने प्रासादिके तथा ॥' इति का.

कामाहलितभावत्वाद्वास्यशृङ्गारयोर्यतः ।
 कुर्यान्नीचे मृते चैव अनुबन्धल्याश्रयम् ॥ ३४७ ॥
 स्त्रीणां राजन्यवैश्यानामपकृष्टां तथैव च ।
 संनिपातास्तु चत्वारः प्रावेशिक्या भवन्ति हि ॥ ३४८ ॥
 शेषा हि संनिपातास्तु शीर्षकाः षट्पदाः स्मृताः ।
 स्थितं चाप्यदितं चैव नीचानां नहि कारयेत् ॥ ३४९ ॥
 सर्वा(र्वी)भाषाश्रयगतैस्तेषां कार्ये तु नाटकम् ।
 त्रयो भावा भवन्त्येषां हास्यशोकमयानकाः ॥ ३५० ॥
 एवं भावान्विदित्वा तु ध्रुवा कार्यो प्रयोक्तृभिः ।
 वस्तुप्रयोगं प्रकृतं रसभावाश्रितं च यत् ॥ ३५१ ॥
 देशं कालमवस्थां च ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधैः ।
 वस्तुद्देश्यसमुत्थं तु(पुः)न[गः]रारण्यसंभवम् ॥ ३५२ ॥
 प्रयोगश्चैव विज्ञेयो दिव्यमानुषसंश्रयः ।
 उत्तमाधममध्यास्तु(तुः) त्रिविधा प्रकृतिः स्मृता ॥ ३५३ ॥
 रसभावौ तु पूर्वोक्तावतुः कालकृतस्त्वया ।
 शिशुयौवनवृद्धत्वं वयश्चैव प्रकीर्तितम् ॥ ३५४ ॥
 कंक्षादिभावजनितो देशस्तु द्वि(विः)विधः स्मृतः ।
 कौलो रात्रिदिवकृतो वीमका(वासराः)दि विनिश्चितः ॥ ३५५ ॥

१. 'कसा' क. 'तस्माद्' का. २. 'तथा चैव' का. ३. 'अनुबन्धाधये तु वा'
 का. ४. 'अपकृष्टा.' का. ५. 'शीर्षादि' का. ६. 'स्युः' का. ७. 'शीर्षकं
 षट्परं' का. ८. 'स्थितव्यवृत्ता यापि नीचे...कारयेत् ।' का. ९. 'सर्पभाषाश्रय'
 गती' का. १०. 'नत्कुटम्' का. ११. 'प्रयोभावा भवन्त्येषां हास्यवीरमयाधमः' का.
 १२. 'योज्या' का. १३. 'रसभावाश्रितं' का. १४. 'दिवकालं' का. १५. 'षट्पदा'
 का. १६. 'वस्तुदेशसमर्थं तु' का. १७. 'नगरारण्यसंभवम्' का. १८. 'मप्या तु'
 का. १९. 'पूर्वोक्ता ऋतुः' का. २०. 'कदा दिग्भागजनितो' इति भवेत्. 'व्यभि-
 मेदजनितो' का. २१. 'विविधः' इति का. २२. 'काले उपदिदिनकृतो' का.
 २३. 'मन्वस्यविनिश्चितः' का.

अवस्था चैव विज्ञेया सुखैःदुखैःसमुद्भवा ।

स्थानान्येतानि तु बुधैर्नानावस्थानि नित्यशः ॥ ३५६ ॥

प्रयोगे सप्रयोज्यानि रसभावौ समीक्ष्य तु ।

यानि वाच्यैस्तु न ब्रूयात्तानि गीतैरुदाहरेत् ॥ ३५७ ॥

न (ग^१)तैरेव हि वाक्यार्थैः(र्थैः)रसपाको वलाश्रयाः (?) ।

ध्रुवाणामाश्रयाः कार्या औपम्यगुणसंभवाः ॥ ३५८ ॥

उत्तमाधममध्यानां नृणां स्त्रीणामथापि च ।

औद्यत्बसेमेयय(पव^१)ना(?) देवपार्थिवयोः स्मृता ॥ ३५९ ॥

दैत्यानां राक्षसानां च मेघपर्वतसागराः ।

सिद्धगन्धर्वयक्षाणां ब्रह्मा(ः)हेम(भः)वृषभाः स्मृताः ॥ ३६० ॥

तपःस्थितानां सर्वेषां सूर्यामिपवनाः स्मृताः ।

हंध्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिताः ॥ ३६१ ॥

एतेषां चैव यानार्थैः(र्थैः)स्तासामौपम्यसंश्रयाः ।

विद्युदुल्कार्करसीद्या दिव्यानामपि च स्मृताः ॥ ३६२ ॥

देवीनां च प्रयोज्या ये नृपार्णामपि ते स्मृताः ।

नागसिंहवृकैश्चैव नैते दिव्येषु कीर्तिताः ॥ ३६३ ॥

महिषा रुरुसिंहाश्च क्रव्यादाः पशवश्च ये ।

हिससत्त्वेषु ते कार्या यक्षराक्षसजातिषु ॥ ३६४ ॥

१. 'सुखदुःखसमुद्भवा' का. २. 'प्रयोगे तु प्रयोज्यानि' का. ३. 'वाक्यैस्तु' का.
 ४. 'गतैरेव हि वाक्यार्थैरन्यैः प्रतिबलाधये' का. ५. 'औपम्यगुणसंश्रयाः' का.
 ६. 'स्त्रीणां नृणामथापि च' का. ७. 'चन्द्रामिसूर्य. (नाः ?) पवनदेवपार्थिवयोस्तथा ।'
 का. ८. 'ब्रह्मवृषभा.' का. ९. 'सूर्यामिपवन (नाः ?) स्मृताः (?)' का. १०.
 एतत्पदार्थ का. पुस्तके नास्ति । ११. 'या नार्यः' का. १२. 'विद्युदुल्कार्करा-
 मश्च ।' का. १३. 'दिवतायाः प्रयोज्यास्तु' का. १४. 'नृपार्णामपि च ते स्मृताः' का.
 १५. 'नृपा.' का. १६. इतः पूर्वं का. पुस्तके—'वारणे राजसिंहश्च नृपार्णामपि
 चेष्यते । इत्यधिकम् । १७. 'भूतजा' का.

उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रयाः ।
 मत्तमातङ्गसहिता राजहंसाश्च योक्तृतिभिः (?) ॥ ३६५ ॥
 सारसाः शिखिनः क्रौञ्चाश्चक्राहाः कुमुदाकराः ।
 मध्यमान(नां?) प्रकर्तव्या औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३६६ ॥
 कौकिलं पद्मपदं घ्वाहं कुररं कौशिकं वकम् ।
 पारावतं सकादम्बमधमेपु प्रयोजयेत् ॥ ३६७ ॥
 एवमेयां यथोक्तानां स्त्रियो योस्तु भवन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्यानां तासां चैव निबोधत ॥ ३६८ ॥
 व(श?)र्वरी वैसुधा यो(ज्यो?)स्त्रा तिनित्नी (नलिनी?) कौरिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भवन्त्येता औपम्यगुणसंश्रयाः ॥ ३६९ ॥
 दीर्घिका कुररी वल्ली सारसी शिखिनी मृगी ।
 मध्यमानां भवन्त्येता वैश्यानां चैव नित्यशः ॥ ३७० ॥
 पद्मपदी कुररी घ्वाह्वी परपुष्टां च योजयेत् ।
 अधमानां ध्रुवास्त्वेताः प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥ ३७१ ॥
 गंत्यर्थे यमिता(?) याश्च बलनाथा भवन्ति हि ।
 प्रावेशिक्या बुधैरेव नैष्कामिक्यास्तथैव च ॥ ३७२ ॥
 प्रावेशिक्याश्रया यास्तु पूर्वाह्ने यास्तु ते(?) स्मृताः ।
 नक्तंदिनसमुत्थास्तु नैष्कामिक्याः सकालजाः ॥ ३७३ ॥

१. एतत्पर्यं का. पुस्तके नास्ति । २. 'मध्यमानां प्रयोक्तव्या' का. ३. का.
 पुस्तके स्वेतदेव पद्यम्—

'कौकिलः पद्मपदो घ्वाहः कुररः कौशिकोऽपरः ।

पारावतः सकालम्बो(?) अधमेपु प्रयोजितः ॥'

४. 'स्त्रियामपि भवन्ति हि' का. ५. 'शर्वरी' का. ६ 'नलिनी तरुणी नदी' का.
 ७. 'वैश्यादीनां तु' का. ८. 'कुमुदी' का. ९. 'ध्रुवास्वेताः' का. 'प्रयोज्यास्तु
 प्रयोक्तृभिः' इति का. १०. 'गमनार्थं हि ये प्रोचः प्रावेशिक्या भवन्ति हि।' का.
 ११. 'प्रावेशिक्या बुधैरेव' इत्याद्यादभ्य 'करणश्रयाः' इत्यन्तं शार्धपद्यस्य का. पुस्तके
 नास्ति ।

सौम्याः पूर्वाह्नकाले तु मध्याह्ने दीप्तसंश्रयाः ।
 अपराह्ने तथा काले संध्यायां करुणाश्रयाः ॥ ३७४ ॥
 चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिक्या भवन्ति हि ।
 आक्षेपौ एवमेव स्युर्हृ(र्दुः)तस्थितिगतास्तथा ॥ ३७५ ॥
 रोषामर्षादिसंभूताः शोकाद्भुतभयानकाः ।
 पैदव्यं (यद्भव्यं ?) वसुधासंस्थं कृतदैवतमाश्रितम् ॥ ३७६ ॥
 तत्सर्वमुपनेयं तु गानयुक्त्योपमाश्रयम् ।
 स्थावरा(रे!)स्थावरं कुर्याद्गत्यर्थैक्यवलं (चलं ?) तथा ।
 सुखदुःखकृतैर्भावैरौपम्यगुणसंश्रयात् (नृ !) ॥ ३७७ ॥

तूत्थ(भूमि!) रथवाजिकुञ्जरमृगपशुपक्षिशिविकाविमाना(न!)[याना!]नाम् ।
 गतिविभ्रमं "हि दृष्ट्वा कर्तव्या तु भ्रुवा तज्जैः ॥ ३७८ ॥

रथपत्रैवाजिवारणविमानसिक्वस्यपक्षियानेषु ।
 हृतपद(द्रुतपद!) वर्णवर्णैः कर्तव्या तु भ्रुवा तज्जैः ॥ ३७९ ॥
 ओजःकृता तु रुवै(ये वै?).....गुरुवर्णा वृषभजेन्द्रसिंहेषु ।
 सारसवानरहंसे तथा मयूरे विघातव्या ॥ ३८० ॥
 हृतगमने लघुवर्णो विततगतौ च दीर्घवर्णकृताः ।
 एवं स्थितैहृतानां ज्ञात्वा मावं भ्रुवा कार्या ॥ ३८१ ॥

१. 'स्थावरा ये च सप्रप्ता आक्षेपिक्याश्रया हि ते ।' फा. २. इतोऽग्रे
 फा. पुस्तके—'आक्षेपिक्याश्रिताः सर्वे हृता स्थितकृतास्तथा ।' इत्यर्थमधिकम्.
 ३. 'आक्षेपो ह्येवमेव स्युर्हृताः स्थितगताश्रयाः ।' इति फा. ४. 'रोषामर्षादिसंभूता.'
 फा. ५. 'यद्भव्यं वसुधासंस्थं मृतदैवतमानुषे ।' इति फा. ६. 'तत्सर्वमुपनेयं तु गाने
 युक्त्योपमाश्रये' फा. ७. 'स्थावरे स्थावरं कुर्यात् गतार्थेषु चलं तथा ।' फा. ८. 'सुख-
 दुःखकृतान् भावानौपम्यगुणसंश्रयान् ।' इति फा. ९. 'भूमिरथं' फा. १०. 'विमा-
 नयानानाम्' फा. ११. 'गतिविभ्रमं' फा. १२. 'वै' फा. १३. 'रथसिंहपक्षिवारण-
 विमानशिविकान्तरिक्षयानेषु ।' फा. १४. 'हृतपदवर्णविशेषा' फा. १५. 'वै' फा.
 १६. 'ओज कृता हि ये वै' फा. १७. 'वृषभजसिंहर्क्षा.' फा. १८. 'सारसवानर-
 हंसे.' फा. १९. 'मयूरेषु कर्तव्या' फा. २०. 'हृतगमनेन' फा. २१. 'लघुवर्णविलम्बि-
 साष्टते तु दीर्घवर्णकृताः ।' फा. २२. 'एवं स्थिते हृतानां' फा. २३. 'हृता कार्या.' फा.

नास्ति किञ्चिदवृत्तं तु पदं गानसमाश्रयम् ।
 तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्तं योजयेद्भुवाम् ॥ ३८२ ॥
 तस्माद्बहनगत्यर्थेर्ध्रुवा कार्याश्रयैस्तथा ।
 अज्ञानां समता यत्र भाण्डवाद्ये करिष्यते ॥ ३८३ ॥
 ग्रहतो बहनगतौ ध्रुवापादो विधीयते ।
 तद्वृत्तं तु भवेच्चौघमङ्गवाद्यसमं तथा ॥ ३८४ ॥
 पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो नृत्यं प्रयोजयेत् ।
 गीतवाद्याङ्गसंयोगः[प्रयोगः] इति संज्ञितः ।
 हृदयस्यस्तु यो भावः साक्षाभिनयनैरथ ॥ ३८५ ॥
 निवृत्त्यङ्कुरसूत्रा तु कार्यस्त्वर्या त्व(र्)भिनयान्विताः (ताः) ।
 तत्र प्रासादिकी योज्या प्रहर्षार्थं गुणोद्भवा ॥ ३८६ ॥
 आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ।
 अस्वर्यार्थास्तत्र कर्तव्या ध्रुवाद्यो भाषसंश्रयः ॥ ३८७ ॥
 प्रसादनाश्रया वापि हीर्ष्याक्रोधाश्रयापि वा ।
 शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवा त्वा(न्व)र्था प्रयोगतः ॥ ३८८ ॥
 यानि प्र(प्रा)सादिकानि स्युः स्थानानि रससंश्रयो(त्) ।
 अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तर्था ॥ ३८९ ॥

१. 'हि' का. २. 'गानकृताश्रयम्' का. ३. 'तस्मान्नानमभिप्रेक्ष्य' का.
 ४. 'योजयेद(द्) ध्रुवम्' का. ५. 'गत्यर्था' । ६. 'कार्याश्रयै' का.
 ७. 'भविष्यति' का. ८. 'तद्वृत्तं बहनगतौ ध्रुवामाने विधीयते' का. ९. 'भवेत्त्रा-
 नमङ्गपातसमं' का. १०. 'पूर्वगान' का. ११. 'इति' का. १२. 'हृदयस्थान्तु ये
 भावाः सोऽङ्कुरसूत्रनिर्गताः' का. १३. 'निवृत्त्यङ्कुरसूत्रा तु कार्यस्तेभिनयान्विताः' का.
 १४. 'प्रहर्षार्थ' का. १५. 'अन्वर्था तत्र कर्तव्या ध्रुवा व्याभाषणश्रया' का.
 १६. 'प्रासादिकवाद्यवाद्यपि' । १७. 'हि' इति का. पुस्तके नास्ति । १८. 'प्रयुज्यते'
 का. १९. 'यानि प्रासादिकानि' का. २०. 'संश्रय' का. २१. 'तत्र' का.

भाषादि सौरसानां (सेनीं) तु ध्रुवायां संप्रयोजयेत् ॥
 यैदापि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥ ३९० ॥
 दिव्यानां संस्कृताङ्गानां प्रमाणैस्तु विधीयते ।
 अर्धसंस्कृतमेवं तु मानुषाणां प्रयोजयेत् ॥ ३९१ ॥
 ये त्वौपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।
 प्रवेशे नौयकं तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥ ३९२ ॥
 यस्त्वेषां सात्त्विको भावः कर्मसंकीर्तनं च यत् ।
 तैत्तत्कार्यं गानयोगे प्रमाणगुणसंश्रयम् ॥ ३९३ ॥
 छन्दःप्रमाणसंयुक्तं दिव्यानां गानमिष्यते ।
 पुण्याश्रयं च तत्कार्यं कर्मसंकीर्तनादपि ॥ ३९४ ॥
 माला चक्रं पुटं वृत्तं विश्लोकश्चुलिका तथा ।
 उद्गा(द्वी?)ता परवक्रं च कर्तव्यानि प्रयोक्तृभिः ॥ ३९५ ॥
 विधानं छन्दसामेतेभ्यः पूर्वमुदाहृतम् ।
 जयाशीर्वादयुक्तानि कार्याण्येतानि देवैः (ते ?) ॥ ३९६ ॥
 कफां (ऋगा ?) थां प्रा(पा ?)णिका चैव द्रष्टव्यानि प्रमाणतः ।
 सुश्रवचैव(विश्राव्यश्चैव ?) यस्मात्तु तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥ ३९७ ॥

१. 'भाषा तु शरसेनी स्यात्' का. २. 'ध्रुवाणां' का. ३. 'न भाषा चैव माग-
 ध्यात् कर्तव्यं नर्कुटं बुधैः' का. ४. 'त्वौपम्यकृता' का. ५. 'प्रदेशे नाटकेऽपि स्यात्
 कार्योस्तेषां समाश्रयः ।' का. ६. 'सात्त्विके' का. ७. 'तत्कार्यं गानयोगे तु प्रमाणं
 विधिसंश्रयम् ।' का. ८. अत्र ३९४, ३९५ पद्ययो. पौर्वापर्यम् । ९. 'स्तुत्याश्रयेण'
 का. १०. इतोऽपि का. पुत्रके—

'ध्रुवापादविधौ कार्यं यद्यौपम्यगुणाश्रयम्' इत्यधिकम्नः ।

११. 'मालाश्रयं पुटोपेतं' का. १२. 'चुलिनापि च' का. १३. 'परवके च' का.
 १४. 'छन्दसामेषां' का. १५. 'देवते ?' का.

१६. 'ऋगाया पाणिका ह्येषा बोद्धव्यास्तु प्रमाणतः ।

विश्राव्यश्चैव यस्मात्तु तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥' इति का.

तस्यैव दुःखविषयं शोकचिन्ताविनाशनम् ।
 प्रमाणगानं कर्तव्यं शोकावस्थान्तराश्रयम् ॥ ४०७ ॥
 ध्रुवाणां हि विधानस्यान्यैश्रयस्य विशेषतः ।
 तथा प्रयोगः कर्तव्यस्तच्च मे संनिबोधत ॥ ४०८ ॥
 स्थापिते भाण्डविन्यासे त्रिशान्तिं (त्रिसाम्नि ?) परिकीर्तिते ।
 आश्रावणकं कर्तव्यं बहिर्गीतप्रयोगकम् ॥ ४०९ ॥
 प्रयुज्य च बहिर्गीतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ।
 प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे तु नाट्यागारं समाश्रयेत् ॥ ४१० ॥
 गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः पदैरनुगतैस्तथा ।
 परिक्रमेण रङ्गस्य गानेनार्थवशेन वा ॥ ४११ ॥
 परिवर्ताः प्रयोक्तव्याः पडेव तु तर्था बुधैः ।
 भ्रूवा तत्र प्रकर्तव्या देवताभिर्यथा बुधैः ॥ ४१२ ॥
 तत्र पाताः प्रकर्तव्या एकविंशतिरेव च ।
 व्यसा वा चतुरसा वा ध्रुवा नाट्यैः प्रयोगतः ॥ ४१३ ॥
 त्रिकलं पादपतने व्यसायां तु विधीयते ।
 चैतुष्कलं तु पतनं चतुरसगतं भवेत् ॥ ४१४ ॥

१. 'शोरुसतापनाशनम्' का. २ 'शोकावस्थाक्षयाश्रयम्' का. ३. 'विधानस्य
 आश्रयस्य विभागश्च ।' का. ४. 'त्रिसाम्नि सप्रकीर्तिते' का. ५. 'आश्रावणात्
 च कर्तव्यं बहिर्गीतं प्रयोजयेत्' का. ६. पूर्वरङ्गप्रवृत्तेषु नाट्यद्वारं प्रयोजयेत् ।
 ७. का. पुस्तकेऽर्धस्य पद्यस्यास्य स्थाने—

'पूर्वरङ्गप्रवृत्तेषु नाट्यद्वारं प्रयोजयेत् ।

ध्रुवा यत्र प्रकर्तव्या प्रवृत्तीनां प्रवेशजा ॥' इति पद्यम् ।

८. 'गानस्य परिवर्तकम्' का. ९. 'परिकामात्तुरङ्गस्य तथैवार्थवशेन वा' का.
 १०. 'बुधैर्यथा' का. ११. का. पुस्तके पद्यार्थमेतदागतपूर्वम् । १२. प्रयोक्तव्या'
 का. १३. 'तु' का. १४. 'नाट्यप्रयोक्तृभिः' का. १५. 'च' इति का. १६. 'चतु-
 रसा' का. १७. 'चतुरसा गति' का.

उत्तमे चतुरस्रा तु व्यसा चैव तु मध्यमे ।
 व्यसं नर्कुटकं चैव ह्यधमे तु प्रयोजयेत् ॥ ४१५ ॥
 विधिः स्वस्थगतो योऽत्र भवेच्चरणपातने ।
 संग्रमोत्पातरोपेषु कलार्धकलमिष्यते ॥ ४१६ ॥
 'वि(त्रिः)कलद्विकलैककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासाः ।
 तत्र च साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४१७ ॥
 नद्य(द्वैकलकला) द्विकला ध्रुवा विरामा भवन्ति गानैविधौ ।
 तस्मात्साम्यं कार्यं भाण्डेन समं न गानेन ॥ ४१८ ॥
 'ये पूर्वोक्ता भावाः स्थिताश्रया [ह्युक्ताश्रया ?] वापि ।
 तेषां पादनिपातं ज्ञात्वा साम्यं बुधैः कार्यम् ॥ ४१९ ॥
 अपटाक्षेपकृतांश्चत्यविक(दत्यधिका?)हर्षरोपशोकाद्याः ।
 तत्र परिच्छेदसमः कार्यस्तज्जैः प्रदेशैस्तु ॥ ४२० ॥
 एवमेते बुधैर्ज्ञेयाः प्रयोगे परिवर्तकाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहभाण्डसमाश्रयम् ॥ ४२१ ॥
 अभाण्डमेकं गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 चतुर्थे परिवर्ते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥ ४२२ ॥
 संनिपातग्रहा काचित्काचिद्वै तर्जनीग्रहा ।
 तथाकाशग्रहा काचिद्भुवा गाने भवन्ति हि ॥ ४२३ ॥
 ध्रुवायोगस्तु (ध्रुवायास्तु ?) ग्रहो यस्मात् कलातालसमन्वितः ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जैर्गतिपरि(रा?)क्रमे ॥ ४२४ ॥

१. 'च' का. २. 'सङ्गनलकुटकं' चैव ह्यधमेषु प्रयोजयेत् । विधिस्वस्थगतो ह्येष
 भवेत् श्वसनपातने ॥' का. 'व्यसं' क. ३. 'त्रिकलाः' ४. 'चतुष्कलाश्चैव पादवि-
 न्यासाः' का. ५. 'नाट्यविधौ' का. ६. 'तत्र च' का. ७. 'पूर्वोक्ता भावस्थिता-
 श्रया' का. ८. 'ह्युक्ताश्रया' का. ९. 'पादनिपातं' का. १०. 'कृतादत्यधिका' का.
 ११. 'हर्षशोकोपाद्याः' का. १२. 'प्रवेशस्तु' का. १३. 'मेता' का. १४. 'परि-
 क्षीर्तिताः' का. १५. 'ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान्' का. १६. 'यचतुर्थे संनिपाते' का.
 १७. 'ग्रहः कश्चित्' का. १८. 'कश्चिद्वै तर्जनीग्रहः' का. १९. 'ग्रहः' का. २०.
 'ध्रुवायास्तु ग्रहा यस्मात् कलातालसमन्विताः' का.

शीर्षकश्चोद्धृतायाश्च प्र(प्राः)देशिक्यां प्रदो (ग्रहोः) भवेत् ।

विलम्बितासितायोगे 'संनिपातेन कल्पते ॥ ४२५ ॥

नैकुटस्यादि(ङ्ङिः)तायाश्च प्रासादिक्यास्तथैव च ।

'संनिपातग्रहः(हाः) कार्यां हृतां य(याः)श्चोर्ध्वजो(श्चोद्धतोः)ग्रहाः(हः)४२६

नैष्कामिक्यानुबद्धानां ग्रहो गानसमो भवेत् ।

तेषां हि परिवर्तस्तु कार्यो गाने प्रयोक्तृभिः ॥ ४२७ ॥

सनिपातश्च शम्या च तालश्चाकार्षजस्तथा ।

संभ्रमा दे(वेः)गजाश्चैव सापेक्षा[येः] भवन्ति हि ॥ ४२८ ॥

ग्रहो गानसमानस्तदुपान्त्यं संप्रकीर्तितम् ।

भूषणवासः पतने वैकल्पे(ल्पेः) विस्मृते परिश्रान्ते ।

दोषाच्छादनहेता(तोः)रुध्वान्त्यो(द्धात्योः) नान्तरी(रन्तराः)यास्तु ॥४२९॥

पुं(तोः) प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सनिवेशनम् ।

यथास्थानाश्रयोपेतं नृत्तनीत्यययोगजम् ॥ ४३० ॥

यथा वर्णावृ(हः)ते चित्तं(त्रं) न शोभाजननं भवेत् ।

एवमेवं विना गीतं नाट्यं रङ्गं न गच्छति ॥ ४३१ ॥

पूर्वरङ्गविधानेन कर्तव्यो गानजो विधिः ।

देवपूजाधिकारस्तु स च पूर्वः प्रकीर्तितः ॥ ४३२ ॥

१. 'स्थोद्धृतायाश्च' का. २. 'शिन्या ग्रहो' का. ३. 'द्वितायाश्च' का. ४. 'संनिपातेतृतीयके' का. ५. 'नकुटस्याद्वितायाश्च' का. ६. 'सनिपाते ग्रहे कार्य.' का. ७. 'द्वितीयाश्चोद्धतो ग्रह' का. ८. 'नुबन्धानां' का. ९. 'न तेषा परिवर्तस्तु' का. १०. 'गानप्रयोक्तृभिः' का. ११. 'नकुटस्य तु चत्वारो ग्रहाः कार्या प्रयोक्तृभिः' इत्यधिकं का. १२. 'वाशगस्रया' का. १३. 'सभ्रमापेक्षार्थेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि' का. १४. 'ग्रहो गानसमस्तत्र उद्दालः संप्रकीर्तितः' का. १५. 'वैकल्प' का. १६. 'दोषाच्छादनहेतोर्द्धात्योरन्तरायास्तु' का. १७. 'एवं' का. १८. 'यथा-वृत्तं तथा' का. १९. 'चित्तं शोभने न निवेशनम्' का. २०. 'एवमेवं विना गान नाट्यं रागं न गच्छति' का. २१. 'विधाने तु' का. २२. 'देवपूजाधिकारश्च तत्र संप्रकीर्तित' का.

ततश्च काव्यबन्धेषु नानाभावसमाश्रयम् ।

ग्रामद्वयं च कर्तव्यं यथोसाधारणाश्रयम् ॥ ४३३ ॥

मुखे तु मध्यमग्रामः षड्जः प्रतिमुखे भवेत् ।

साधारितं तथा गर्भे विमर्शे चैव पञ्चमम् ॥ ४३४ ॥

कैशिकं च तथा कार्यं गानेनिर्ग्रहणे बुधैः ।

सनि(धिः)वृत्ताश्रयं चैव रसभावसमन्वितम् ॥ ४३५ ॥

तर्था रसकृता नित्यं ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः(श्रयाः ?) ।

नक्षत्रीव(त्राणीव^१)गगनं नाट्यमुद्घोतयन्ति ताः ॥ ४३६ ॥

मागधी प्रथमा गीतिस्तथा चैवोर्ध्व(वार्ध)मागधी ।

संभाविता तृतीया स्यात्पृथुला च तथापरा ॥ ४३७ ॥

त्रिनिर्वृत्त्या पदानां तु मागधी समुदाहृता ।

चित्रेऽर्धमागधी चैव द्विनिर्वृत्तपदाश्रया ॥ ४३८ ॥

वृत्तौ संभाविता प्रायो लघुवाद्याक्षरान्विता ।

गानयोगे चतसस्तु योज्याः सर्वत्र गायनैः ।

यथाक्षरकृता ह्येताः प्रयुज्यन्ते ध्रुवास्तपि ॥ ४३९ ॥

पूर्णस्वरं वांधविचित्रवर्णत्रिस्थानशोभि(शोभि ?)त्रितयं त्रिमार्गगम् ।

रक्त सम^२श्चक्षणमलंकृतं च सु^३(सु^४)खं प्रशस्तं मधुरं च गानम् ॥ ४४० ॥

गीते प्रयत्नं प्रथमं तु कार्यः शय्यां हि नाट्यस्य वदन्ति गीतिम् ।

गीते च वाद्ये च हि सुप्रयुक्ते नाट्यप्रयोगो न विपचिमेति ॥ ४४१ ॥

१. 'न' का. २. 'तथा' का. ३. 'भवेत्' का. ४. 'मर्शे कैशिकमध्यमे' का.
 ५. 'गाने निर्वहणे' का. ६. 'सधिवृत्ताश्रयश्चैव' का. ७. 'रसभावसमन्विते' का.
 ८. 'यथा रसकृतायां सु' का. ९. इतोऽप्ये वदन्ते का. पुस्तके नास्ति ।
 १०. 'तत्र विलम्बिवर्णं त्रिस्थानशोभ त्रितय त्रिमार्गम्' का. ११. 'गामि त्रितय'
 इति भवेत्. १२. 'सम' का. १३. 'सुखप्रयुक्त' का. १४. 'शय्या' का.
 १५. 'गीतम्' का. १६. 'सप्रयुक्तो' का.

एतदुक्तं मया सम्यग्धुवाणां लक्षणं महत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गातृवादकयोर्गुणान् ॥ ४४२ ॥

इति भारतीयै नाट्यशास्त्रे ध्रुवाध्यायो द्वात्रिंशः समाप्तः ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

गुणात्प्रवर्तते ज्ञानं दोषाच्चिदं निरस्यति ।

तस्माद्यत्नेन विज्ञेया गुणदोषाः समासतः ॥ १ ॥

गाता प्रत्यप्रव्या खिग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठः ।

लयतालकलापौतप्रमाणयोगेषु तत्त्वज्ञः ॥ २ ॥

रूपगुणकान्तियुक्ता माधुर्येपितसन्त्वसंपन्नाः ।

पेशलमधुरखिग्धानुनादसमरक्तशुभकण्ठाः ॥ ३ ॥

सुविहितसमकविधायिन्याः(?)क्षोभ्यगीतताललयकुशलाः ।

आतोद्यार्पितकरणा विज्ञेया गायिका श्यामाः ॥ ४ ॥

प्रायेण तु स्वभावात्स्त्रीणां गानं नृणां च पाठ्यविधिः ।

स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठो नृणां सुललितत्वं च ॥ ५ ॥

ये स्त्रीणां पाठ्यगुणा भवन्ति नराणां च गानमधुरत्वम् ।

ज्ञेयोऽलंकारोऽसौ नहि स्वभावो क्षेयं तेषाम् ॥ ६ ॥

१. का. पुस्तकेऽत्राध्यायसमाप्तिर्नास्ति, त्रयस्त्रिंशोऽध्यायसमाप्तिर्नास्ति, द्वात्रिंशोऽध्यायसमाप्तिः ।

२. 'त्रयस्त्रिंशः' इत्येवादर्शद्वये. — ३. पद्यमेतत् का. पुस्तके नास्ति । ४. 'स्वरोपचित' का.

५. 'कलाप्रमाण' का. ६. 'रूपगुणकान्तिसंस्थानधैर्य-
माधुर्यसंपन्न.' का. ७. 'शुभकण्ठ.' का. ८. 'अवसितशरीरमनसो मुनिविद्ये मधुर-
सचारः । अन्योन्यार्पितकरणा विज्ञेया गायिकाः श्यामाः ॥' इति का. ९. 'प्रायेण'त्यादिपद्य-
द्वयी का. पुस्तके नास्ति, किंतु श्लोकचतुष्टयानन्तरं वर्तते । १०. 'वाद्य' इति स्यात्. का.

पुस्तके 'वाद्य' इत्येव, ११. 'नृणां मलत्वं च' का. १२. 'यः स्त्रीणां वाद्यगुणो' का.

१३. 'नृणां च' का. १४. 'क्षेय. सोऽलंकारो' का. १५. 'भवति तेषां' का.

सुनिविष्ट.....वाणिलयनियोगज्ञो(?)सुमधुरं प्रलयहस्तौ ।
 गातृगुणैश्चोपेतावदहितम[न]सौ सुसंगीतौ ॥ ७ ॥
 स्फुटरचितविचित्रकरणौ गीतं श्रवणौ च तौ प्रवीणौ च ।
 चि(द्वि)त्रादिवाद्यकुशलो वीणाभ्यां(या?) वादको भवति ॥ ८ ॥
 बलवानवदितबुद्धिर्गीतलयज्ञस्तथा सुसंगीतः ।
 श्रावकमधुरः क्षिप्र्यो दृढपाणि...वेदिको ज्ञेयः ॥ ९ ॥
 अविचलितमविच्छिन्नवर्णालंकारबोधकं मधुरम् ।
 क्षिप्रं दोषावारण(?)वेणोरेवं स्मृतं वाद्यम् ॥ १० ॥

अन्ये—ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिशिष्यनिष्पादनानि षड्वाचा-
 र्यगुणाः ।

१. 'सुनिविष्ट.....' इत्याचारभ्य 'षड्वाचार्यगुणाः ।' इति पर्यन्तपाठस्थाने का.
 पुस्तके—

'यद्यपि पुरुषो नेता गीतविधानं तु लक्षणोपेतम् ।
 माधुर्यगुणविहीनं शोभाजननं न तद्भाति ॥
 एवं स्वभावसिद्धं स्त्रीणां गानं नृणां च पाठ्यविधिः ।
 अपरस्परसंपन्नं कार्यं वासयन्निष्पन्नम् ॥ (?)
 प्रायेण दानवासुररक्षोयक्षोरगा विविधचेष्टाः ।
 चाक्याधिताः प्रयोगे भवन्ति पुरुषाङ्गनावद्धाः ॥
 स्त्रीभिः कार्यं प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः ।
 यस्मात् स्वभावोपहितो विलासः स्त्रीकृतो भवेत् ॥
 नित्यं व्यायामयोग्याभिर्नृणां भवति सौष्ठवम् ।
 स्वभावतस्तु मधुरं स्त्रीणामङ्गविचेष्टितम् ॥
 एवं स्त्रीणां तु पुरुषैरुपदेष्टव्यमेव हि ।
 गानं वाच्यं च पाठ्यं च नानाप्रकृतिसम्भवम् ॥
 अवैस्वर्यं भवेत् स्त्रीणां गानवाद्यक्रियास्वयं ।
 न हि तत् वर्णमाधुर्यं पुरुषेषु भविष्यति ॥
 स्मृतिर्मतिश्च मेघा च ऊहापोहस्तथैव च ।
 शिष्यनिष्पादनं चैव षड्वाचार्यगुणाः स्मृताः ॥
 मेघास्मृतिर्गुणा(ण ?) श्लाघा रागः सपर्य एव च ।
 उत्ताहथ पठेवैते शिष्यस्यापि गुणाः स्मृताः ॥' इति पाठः ।

श्रावकोऽथ घनः स्निग्धो मधुरो ह्यवधानवान् ।
 त्रिस्थानशोमीत्येवं तु षट्काङ्गस्य गुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 ह्येदात्तं (दूरात्तु !) श्रूयते यस्मात्तस्माच्छ्रावक उच्यते ।
 श्रावकः सुस्वरो यस्मादच्छिद्रः स घनः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अरूक्षध्वनिसंयुक्तः स्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 मानप्रहादनकरः स वै मधुर उच्यते ॥ १३ ॥
 स्वरैऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो विधानवान् ।
 शिरःकण्ठेष्वभिहितं त्रिस्थानमधुरस्वरैः ॥ १४ ॥
 त्रिस्थानशोमीत्येवं तु स हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 कैपिलो व्यवस्थितश्चैव तथा संदष्ट एव च ॥ १५ ॥
 काकी च तुम्बकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ।
 वैश्वर्यं (स्व !) यं च भवेत्तत्र तथा स्वाद्ययं (द्वयं !) रायितम् ॥ १६ ॥
 कैपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ।
 उन्नताधिकता चापि स्वराणा यत्र दृश्यते ।
 कृष(श !) त्वदोपतश्चैव ज्ञेयः स त्वम(न !) वस्थितः ॥ १७ ॥

१. 'घनस्निग्धो' का. २. 'मधुरस्वरधानवान्' का. ३. 'च' का. ४. 'षट्
 कण्ठस्य' का. ५. 'दूरात्तु' का. ६. 'यस्तु न विक्षिप्तो घन स्मृतः' का.
 ७. 'स्वराधिको विहीनो वा ह्यविरक्तो विधानवान् ।' का. ८. अस्य पदार्थस्य स्थाने
 का. पुस्तके—

'सुधाव सत्त्वपुरुषस्निग्धस्तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 महास्थानेऽप्यवैश्वर्यं यस्मासौ मधुरः स्मृतः ॥
 त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।' इति सार्धं पद्यम् ।

१. 'स कण्ठो मधुरः स्मृतः' का. १०. का. पुस्तके तु—

'कैपिलोऽप्यवस्थित काकी तुम्बी संदष्टकस्तथा ।
 समासतस्त्वमी पञ्च कण्ठदोषा भवन्ति हि ॥'

११. 'वैश्वर्यं तु भवेद् यत्र तथा शुद्ध्यार्पितम् । १२. 'कैपिलः स तु विज्ञेयः' इत्यादि-
 र्गार्थपदद्वयी का. पुस्तके नास्ति ।

दत्तप्रयोगात्संदष्टः स्वाचार्यैः परिकीर्तितः ।

यो न निस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणागतम् ॥ १८ ॥

तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ।

नासाग्रप्रसृतशब्दस्तु तुम्बकी सा(सोऽ!)भिधीयते ॥ १९ ॥

अन्ये—

सन(?)प्रहरणौ चैव जविनौ विशदौ तथा ।

जितश्रयौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वरवर्जितौ ॥ २० ॥

तथा दृढनखौ चैव ज्ञेया हस्तस्य वै गुणाः ।

एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः कथिता मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्धविधिं पुनः ॥ २१ ॥

गान्धर्वमेतत्कथितं मया च पूर्वं यदुक्तं प्रपितौमहेन ।

कुर्याद्य एवं तु नरैः प्रयोगे सम्मानमध्यं (मध्यं?) लभते स लोके २२

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गुणाध्यायो नाम त्रयोविंशः समाप्तः ।

चैतुश्चिंशोऽध्यायः ।

तर्तधाच्य(द्य?)विधानं यन्मयावि(भि?)हितं पुरा ।

अवनद्ध्या(द्धा?) [त?] तस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

१. 'तथा च विस्तरं चैव स ध्यकीति हि संज्ञितः ।' इति का. २. 'नासाग्रप्रसृतो यस्तु विज्ञेयः स तु तुम्बकः ।' इति का.

३. 'अन्ये' इत्यादिभ्य 'ह्यवनद्धविधिं पुनः' इति श्लोकान्तपाठस्थाने का. पुन्यके—

'संदष्टदशानो यस्तु स संदष्ट इति स्मृतः ।

एते गुणाश्च दोषाश्च कष्टजा गदिता मया ॥

धुवाविधानं च मया स्वरतालप्रदानम् ।' इति सार्धं पद्यम् ।

४. 'क्षि' का. ५. 'तिह नारदेन' का. ६. 'मनुजः प्रयोगे' का. ७. 'सन्माल-
मयं पुराणेषु गच्छेत्' इति का. ८. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे धुवाविधानं नाम
चात्रिंशोऽध्यायः ।' इति का. पुन्यके पाठः । ९. 'चतुश्चिंशः' इत्यादर्शद्वये. १०. 'अथ
प्रसंज्ञितोऽध्यायः' का. ११. का. पुन्यके तु 'ततपाद्यविधानं' इत्यादिप्रसङ्गस्थाने—

५२ ना० पा०

श्रावकोऽयं घनः क्षिग्धो मधुरो ह्यवधानवान् ।
 त्रिस्थानशोमीत्येवं तु पदकाङ्गस्य गुणाः स्मृताः ॥ ११ ॥
 ह्येदात्तं (दूरात्तु !) श्रूयते यस्मात्तस्माच्छ्रावक उच्यते ।
 श्रावकः सुखरो यस्मादच्छिद्रः स घनः स्मृतः ॥ १२ ॥ ।
 अरुक्षध्वनिसंयुक्तः क्षिग्धस्तज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 मानप्रहादनकरः स वै मधुर उच्यते ॥ १३ ॥
 स्वरेऽधिके च हीने च ह्यविरक्तो विधानवान् ।
 शिर्षःकण्ठेष्वभिहितं त्रिस्थानमधुरस्वरैः ॥ १४ ॥
 त्रिस्थानशोमीत्येवं तु सं हि तज्ज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 कपिलो व्यवस्थितश्चैव तथा संदष्ट एव च ॥ १५ ॥
 काकी च तुम्बकी चैव पञ्च दोषा भवन्ति हि ।
 वैधर्म्यं (स्व !) यं च भवेत्तत्र तथा स्याधर्म्यं (द्वर्ध !) रायितम् ॥ १६ ॥
 कपिलः स तु विज्ञेयः श्लेष्मकण्ठस्तथैव च ।
 ऊनताधिकता चापि स्वराणां यत्र दृश्यते ।
 कृष (श !) त्वदोषतश्चैव ज्ञेयः स त्वम (न !) वस्थितः ॥ १७ ॥

१. 'घनक्षिग्धो' का. २. 'मधुरस्वरधानवान्' का. ३. 'च' का. ४. 'पद
 कण्ठस्य' का. ५. 'दूरात्तु' का. ६. 'यस्तु न विक्षितो घनः स्मृतः' का.
 ७. 'स्वराधिके विहीने वा ह्यविरक्तो विधानवान्' का. ८. अस्य पर्यायस्य स्थाने
 का. पुस्तके—

'शुश्रावः सत्त्वपुरुषक्षिग्धस्तज्ञैः प्रकीर्तितः ।
 महास्थानेऽप्यवैस्वर्यं यस्यासौ मधुरः स्मृतः ॥
 त्रिस्थानेऽपि हि माधुर्यं यस्य नित्यं विधीयते ।' इति सार्धं पद्यम् ।

१. 'स कण्ठो मधुरः स्मृतः' का. १०. का. पुस्तके तु—

'कपिलोऽप्यवस्थितः काकी तुम्बी संदष्टकस्तथा ।
 रामासतस्त्वमी पञ्च कण्ठदोषा भवन्ति हि ॥'

११. 'वैस्वर्यं तु भवेद् यत्र तथा युक्त्यर्पितम् । १२. 'कपिलः स तु विज्ञेयः' इत्यादि-
 सार्धपद्यद्वयी का. पुस्तके नास्ति ।

दत्तप्रयोगात्संदष्टः स्वाचार्यैः परिकीर्तितः ।

यो न निस्तरति स्थाने स्वरमुच्चारणागतम् ॥ १८ ॥

तथा रूक्षस्वरश्चैव स काकीत्यभिसंज्ञितः ।

नासाग्रप्रस्तशब्दस्तु तुम्बकी सा(सोऽ ?)भिधीयते ॥ १९ ॥

अन्ये—

सन(?)प्रहरणौ चैव जविनौ विशदौ तथा ।

जितश्रयौ विकृष्टौ च मधुरौ स्वरवर्जितौ ॥ २० ॥

तथा दृढनखौ चैव ज्ञेया हस्तस्य वै गुणाः ।

एते गुणाश्च दोषाश्च तत्त्वतः कथिता मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्वविधिं पुनः ॥ २१ ॥

गान्धर्वमेतत्कथितं मया च पूर्वं यदुक्तं प्रपितामहेन ।

कुर्याद्य एवं तु नरैः प्रयोगे सन्मानमध्यं (मध्यं?) लभते स लोके २२

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गुणाध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशः समाप्तः ।

चैतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

तर्तवाच्य(द्य ?)विधानं यन्मयावि(भि?)हितं पुरा ।

अवनद्ध्या(द्धा ?) [त ?] तस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥ १ ॥

१. 'तथा च विस्तरं चैव स काकीति हि संज्ञितः ।' इति का. २. 'नासाग्रप्रस्तरो यस्तु विज्ञेयः स तु तुम्बकः ।' इति का.

३. 'अन्ये' इत्यारभ्य 'ह्यवनद्वविधिं पुनः.' इति श्लोकान्तपाठस्थाने का. पुन्यके—

'संदष्टदशानो यस्तु स संदष्ट इति स्मृतः ।

एते गुणाश्च दोषाश्च यष्टजा गदिता मया ॥

ध्रुवाविधानं च मया स्वरतालगदात्मकम् ।' इति सार्धं पद्यम् ।

४. 'हि' का. ५. 'तिष्ठ नारदेन' का. ६. 'मनुज. प्रयोगं' का. ७. 'उन्मान-
मय्यं युगलेषु गच्छेत्' इति का. ८. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ध्रुवाविधानं नाम
द्वात्रिंशोऽध्यायः ।' इति का. पुन्यके पाठः । ९. 'चतुस्त्रिंश.' इत्यादर्शद्वये. १०. 'अय
त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः' का. ११. का. पुन्यके तु 'तन्वचविधानं' इत्यादिपद्यप्रस्थाने—
५१ ना० पा०

यथोक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ।
 सर्वलक्षणसंयुक्तं सर्वातोद्यविभूषितम् ॥ २ ॥
 मृदङ्गानां समासेन लक्षणं पणवस्य च ।
 दर्दुरस्य च संक्षेपाद्विधानं नाट्यमेव च ॥ ३ ॥
 अनध्याये कदाचित्तु मुनिर्महति दर्दुरे (दुर्दिने ?) ।
 जलाशयं जगामाथ सलिलानयनं प्रति ॥ ४ ॥
 तस्मिञ्जलाशये यावत्प्रविष्टः पावकाशनः ।
 घांराभिर्महतीभिस्तु पूरयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥
 पतन्तीभिश्च घाराभिर्वायुवेगाज्जलाशये ।
 पुष्करिण्या पटुः शब्दः याप्र(पत्रा ?)णामभवत्तदा ॥ ६ ॥
 ववौ (नवं ?) घांरोद्भवं शब्दं निशम्य तु महामुनिः ।
 आश्चर्यमिति मन्वानश्चावधारितवांश्च तम् ॥ ७ ॥
 ज्येष्ठमध्यकनिष्ठं तु पत्राणामवधार्य च ।
 गम्भीरमधुरं हृद्यमाजगामाश्रमं ततः ॥ ८ ॥

‘अथातोद्यविधिस्त्वेष मया प्रोक्त समासत ।

अवनद्धविभागेन लक्षण कर्म चैव हि ॥

आतोद्याना प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।

मृदङ्गपणवाना च दर्दुरस्य तथैव च ॥

गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिना नारदेन च ।

विस्तारगुणसपन्नमुक्तं लक्षणकर्मतः ॥

अनुवृत्त्या तथा स्वातेरातोद्याना समासत ।

पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निर्गुणं सभवं तथा ॥’ इति श्लोकनयी वर्तते ।

१. ‘स्वातिर्वै दुर्दिने दिने’ का. २. ‘तस्मिन् परो निपण्णे तु प्रहृष्ट पाप्मशासन ।’ इति का. ३. ‘०द्य कर्तुमेकार्णवं जगत् ।’ का. ४. ‘पुष्करीणां कलरप पत्रिणामभवत्तदा ।’ का. ५. ‘ववाधीरोद्भवं ख. ६. ‘तेषां घांरो कलं शब्दं’ का. ७. ‘निशम्य सदसा मुनि’ का. ८. ‘आश्चर्यमिति संप्राप्त अवधारितवान् स्वयम् ।’ इति का.

गैत्वा स्रष्टं मृदङ्गानां पुष्करानसृजत्ततः ।
 पणवं दर्दुरांश्चैव सहितो विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥
 देवानां दुन्दुभिं दृष्ट्वा चकार मुरजं ततः ।
 आलिङ्गधमूर्ध्वकं चैव तथैवाङ्किकमेव च ॥ १० ॥
 क(च ?)र्मणा चावनद्वांस्तान्मृदङ्गान्दर्दुरांस्तथा ।
 तद्भीभिः पणवं चैवमूहापोहविशारदः ॥ ११ ॥
 न्युश्चान्यान्यपि तथा काष्ठायसकृतान्यथ ।
 झलरीपटहादीनि चर्मनद्धानि तानि तु ॥ १२ ॥
 आतोचनसमया(?)ये तु यानि वाद्यानि वादकैः ।
 अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन गदतो मे निबोधत ॥ १३ ॥
 विपञ्ची चैव चित्रा च दारवीप्वङ्गसंज्ञिते ।
 कच्छपीघोपकादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १४ ॥
 मृदङ्गो दर्दुरश्चैव पणवेप्वङ्गसंज्ञिते ।
 झलरीपटहादीनि प्रत्यङ्गानि तथैव च ॥ १५ ॥
 अङ्गलक्षणसंयुक्तो विज्ञेयो वंश एव हि ।
 शङ्खस्तु ढङ्किनी चैव प्रत्यङ्गे परिकीर्तिते ॥ १६ ॥
 नास्ति किञ्चिदनायोज्यमातोद्यं दशरूपके ।
 रसभावप्रयोगं तु ज्ञात्वा योज्यं विधानतः ॥ १७ ॥
 उत्सवे चैव यानि च नृपाणां मङ्गलेषु च ।
 शुभकल्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥ १८ ॥
उत्सवे समामे शुद्धसंकुले ।
 ईदृशेषु च कार्येषु सर्वातोषानि वादयेत् ॥ १९ ॥
 स्वभावगृहवार्तायामल्पमाण्डं प्रयोजयेत् ।
 उत्थानकाव्यबन्धेषु सर्वातोषानि वादयेत् ॥ २० ॥

अज्ञानां तु समत्वार्थं छिद्रप्रच्छादने तथा ।

विप्राप्तिहेतोः शोभार्थं भाण्डमाद्यं...जायते ॥ २१ ॥

तत्रावनद्धं वक्ष्यामि विधिस्वरसमुत्थितम् ।

नानाकरणसंयुक्तं मानजातिविभूषितम् ॥ २२ ॥

यावन्ति वम(चर्म ?)नद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोत्तमाः ।

तानि त्रिपुष्काराद्यानि त्ववनद्धमिति स्मृतम् ॥ २३ ॥

एतेषां तु पुनर्भेदाः शतसख्याः प्रकीर्तिताः ।

किशु(१)त्रिपुष्करस्वत्ते(१) लक्षणं प्रोच्यते मया ॥ २४ ॥

शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्मिन्न दृश्यते ।

न स्वरास्तत्र हाराश्च नाक्षराणि न मार्जना ॥ २५ ॥

मेरीपटहङ्गञ्जाभिस्तथा दुन्दुभिडिण्डिमैः ।

शैथिल्यादायतत्वाच्च स्वरे गाम्भीर्यमिष्यते ॥ २६ ॥

प्रायशः स्वानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किंतु त्रिपुष्करस्यास्य श्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥ २७ ॥

वाक्सात्मको भवेच्छन्दः स वापि द्विविधः स्मृतः ।

स्वरावांश्चैव विज्ञेयस्तथा चैवाभिधानवान् ॥ २८ ॥

तत्राभिधानवान्नाम नानाभावसमाश्रयः ।

स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोद्यसमाश्रयः ॥ २९ ॥

शारीर्यामेव वीणायां स्वराः सप्त प्रकीर्तिताः ।

तेभ्यो विनिःसृताश्चैवमातोद्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ३० ॥

पूर्वं शरीरादुद्भूताः स्वरा गच्छन्ति दारवीम् ।

ततः पुष्करतं(!) चैवमनुयान्ति घनं पुनः ॥ ३१ ॥

एषां चाङ्गीरणैर्ज्ञेया प्रहारा वचनाश्रयाः ।

युद्धादिभिः सदा योस्या(ज्या ?) वीणावाद्येषु योक्तृभिः ॥ ३२ ॥

शारीर्यामथ वीणायां क्षिद्रं जगति कादिति(?) ।
 भवेद्वाष्करणं तत्र नानाकरणसंयुतम् ॥ ३३ ॥
 यं यं गाता स्वरं गच्छेत्तमातोद्यैः प्रयोजयेत् ।
 यतिपाणिसमायुक्तं गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ॥ ३४ ॥
 पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाश्रयम् ।
 विधानं तु प्रवक्ष्यामि दर्दुरस्य तथैव च ॥ ३५ ॥
 षोडशाक्षरसंपन्नं चतुर्मागं तथैव च ।
 विलेपनं षट्करणं त्रियति त्रिलयं तथा ॥ ३६ ॥
 त्रिगतं त्रिप्रका(चा)रं च त्रियोगं च त्रिपाणिकम् ।
 दशार्धपाणिप्रहतं त्रिप्रहारं त्रिमाज्जनम् ॥ ३७ ॥
 विशल्य(विंशत्य^२)लंकार(र^१) च त(१) तथाष्टादशजातिकम् ।
 एभिः प्रकारैः सपन्नं वाद्य पुष्करजं भवेत् ॥ ३८ ॥

तत्र षोडशाक्षरमिति यत्तदनुव्याख्यास्यामः—

क-ख-ग-घ ट-ठ ड-ढ-त-थ द-ध-य र-ल-ह-इति षोडशाक्षराणि स्युः ।
 पुष्करवाद्ये नित्यं वाष्करणे सविधेयानि ॥ ३९ ॥

चतुर्मागं नाम—

आलिप्तादितगोमुखवितस्ताल्पत्वा[नि ?] चत्वारो मार्गाः ।

विलेपनं नाम—

वामोर्ध्वकप्रलेपात् ।

षट्करणं नाम—

रूपं कृत[प्रतिकृतं ?] प्रतिभेदो रूपशेषमोघः प्रतिशुक्तेति ।

त्रियति नाम—

समा श्रोतागता * गोपुच्छेति अन्नयात् ।

त्रिलयं नाम—

— ह्येतमध्यविलम्बितयोगात् ।

त्रिगतं नाम—

तत्त्वं घनमोधश्चेति ।

त्रिप्रचारो नाम—

समप्रचारो विषमप्रचारः समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम—

गुरुसंयोगो लघुसंयोगो गुरुलघुसंयोगश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—

समपाणिः अवरपाणिः उपरिपाणिश्चेति ।

पञ्चपाणिप्रहृतं नाम—

समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणिः प्रदेशिनीतः इति ।

त्रिप्रहारं नाम—

निगृहीतोऽर्धनिगृहीतो मुक्तश्चेति ।

त्रिमार्जनं नाम—

..... ।

[विशल्य(विंशत्य^१)लंकारं नाम—]

..... ।

[अष्टादशजातिकं नाम—]

..... ॥

अभिव्यक्तानि पूर्वं यान्येतानि षोडशाद्यानि ।

तान्यक्षराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।

पणवे दर्दरे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥ ४० ॥

कटरतघञस्तु दक्षिणमुखेऽत्र महथाश्च वामकेनिवृताः (१) ।

यकारो(१) चैवोर्ध्वे करणध्वलाश्चस्युरालिङ्ग्ये(१) ॥ ४१ ॥

१. त्रिमार्जनादीनां नामानि बुद्धितानि प्रतीयन्ते.

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोगं च व्याख्यास्यामः—

तत्र—अ-आ-इ-ई-उ-ऊ-ए-ऐ-ओ-औ-अं-अः—इति स्वरा व्यञ्जनैः सह

संयोगं गच्छन्ति ।

तत्र अकारेकारोकारैका[रौका !]रांकाराः ककारे यथा—‘क कि कु के को कं’ इति ।

इकारोकारौकाराः खकारे यथा—‘खि खु खो’ इति ।

उकारैकारौ[कारा !] गकारे यथा—‘गु गे गो’ इति ।

अकारैकारौकारा घकारे यथा—‘घ घे घो’ इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्टकारे यथा—‘ट टि टो टं’ इति ।

अकारेकारौकारांकाराष्टकारे यथा—‘ठ ठि ठो ठं’ इति ।

अकारौकारौ ढकारे यथा—‘ढ हो’ इति ।

‘अकारेकारौकारा णकारे यथा—‘ण णि णे’ इति ।

अकाराकारेकारैकारास्तकारथकारयोर्यथा—‘त ता ति ते, थ धा धि धे’ इति ।

अकारोकारैकारौकारा दकारे यथा—‘द दु दे दो’ इति ।

अकारेकारौकारांकारा घकारे यथा—‘घ धि धो घं इति ।

अकाराकारेकारैकारा रेफे यथा—‘र रा रि रे’ इति ।

अकाराकारेकारैकारा लकारे यथा—‘ल ला लि ले’ इति ।

हकारमकारौ शुद्धौ (!) ।

तत्र—ककारघकारनकारथकारघकाराणां रेफोऽनुच्छमः(बन्धः!)यथा—
‘ध्रु कं प्रां प्रेप्रं मं म्रं’ इति(!) ।

ककारस्य लकारोऽप्यनुबन्धो यथा—‘.....संद’ इति ॥

एयमेतैः संयोगैर्द्विद्वयसंयुक्तान्यक्षराणि भवन्ति ।

तत्र—अक्षिके मृदङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपातादंकारः ।

१. ‘अक्षरेक्षरेक्षराक्षरे यथा—‘ननिन’ इति ।’ इत्येता एद्वि का. पुगुके नभि । २. ‘ध्रुं मेममम्र’ इति वा.

तत्र—अङ्गुलिचलनात्कुकारः । तत्रैव—अवष्टम्भाद्यकारः ।

तत्रैव—अर्धनिगृहीतस्यकारः । तत्रैव—दक्षिणमुखे पार्श्विणीपीडितः
कुकारः ।

तत्रैव—अङ्गुलिकूजनात्क्षकारः । ऊर्ध्वकवामकयोः समहस्तनिपाताद्ध-
कारः प्रदेशिन्या वालिङ्गये क्लेकारः ।

‘पञ्चपाणिप्रहतमिति यदुक्तम्—.....समपाण्यर्धपाण्यर्धा-
र्धपाणिपार्श्वपाणिप्रदेशिन्यश्चेति । त एते पञ्चपाणिप्रहता निगृहीतार्धनिगृही-
तमुक्ता यथायोगं कार्याः ।

तत्र—समपाणिप्रहता(तो ?) मकारः स निगृहीतः । गकारधकारधकारा
अर्धपाणिप्रहतार्धनिगृहीताः । ककारखकारटकारदा(द ?)काराः पार्श्वपाणि-
प्रहतानिगृहीताः । तकारवकारावर्धपाणिप्रहतावर्धनिगृहीतौ । ठकारण-
काररेफलकारहकारा द्विहस्ताप्रहतामुक्ताः । प्रदेशिनीप्रहतो मुक्तः
क्लंकारः पार्श्वपाणिद्विहस्तप्रहतमुक्ताः अपि द्रौ द्रौ द्रौ द्रकारः ।

तत्र च—कुकारा अर्धपाणिगृहीताः । पार्श्वपाणिनिगृहीतश्चकारः । एव-
मेतेष्वक्षरेषु यो(?) प्रवेशो न कार्याः प्रहाराः ।

१. ‘पञ्चपाणि प्रहतमिति यदुक्तम्’ इत्याद्यारभ्य ‘न कार्याः प्रहाराः’ इत्यन्तं पाठस्थाने
का. पुस्तके—‘केचिदेकवक्त्रं केचित् त्रिवक्त्रं केचिन्निर्वक्त्रं इति यथा रेफः
सर्ववक्त्रेषु दकारावलिङ्गवामके आलिङ्ग्य दक्षिणे मकारः वामोर्ध्वमोकारः क्वचिदा-
लिङ्गेऽपि लघुवार्ध धकारः कर्तव्यः । एवं तत्र प्रतिषेधेन कर्म इति उक्तं स्वरव्यञ्ज-
नसंयोगत्रः ।

पञ्चपाणिप्रहतानां समपाणिरर्धपाणिरर्धार्धपाणिः पार्श्वपाणि. प्रदेशिनी चेति । एते च
निगृहीतार्धादृहीतमुक्ता भवन्ति । तत्र समपाणिप्रहता मकारः स निगृहीतः । गकार-
दकारधकाराः अक्षरार्धगृहीता अर्धपाणिप्रहताश्च ककारखकारणकारदकाराः पार्श्वपाणि-
प्रहता निगृहीताश्च(ध ?) तकारवकारहकारा अर्धार्धपाणिप्रहताश्च प्रदेशिन्याहताश्च-
लिङ्गं धारधंभरणकारमुक्ताश्च विहस्तप्रहस्तप्रहतां अविगृह्णातीतमुक्ताश्च युत्सर्ध
इत्यर्धपाणिप्रहता निगृहीताश्च । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगेन कार्यं प्रहितम् । कुतः ?
इति पाठः ।

पोडशैतानि दृष्टानि वाद्यजात्य(न्य^१)क्षराणि तु ।

अनेनैव विधानेन योज्य वा ज्वरस(१)बुधैः ॥ ४२ ॥

चतुर्गामिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्याम —

अदि(ङ्ङि^१)तांलिप्तमार्गोपु(ऽल्प^२)वितस्ता गोमुखी तथा ।

मार्गाश्चत्वार एवैते प्रहारकरणाश्रया ॥ ४३ ॥

त्रै—एषा किल मृदङ्गप्रहारप्रयुक्तोऽदि(ङ्ङि^१)तमार्गः । ऊर्ध्वाङ्किक-
दक्षिणमुखो^३ क्षिप्तहस्तप्रहतो वितस्तामार्गः । आलिङ्गिककरण-
बहुलसर्वपुष्करप्रहतो गोमुखीमार्गः इति ।

तत्र—अदिताप्रहार जातम्(१) । 'कटमटथिघेतटघोघेरामराघेघेटाथिम-

१ 'पोडशैव तु' का. २ 'वाद्यजान्वक्षराणि' का. ३ 'अद्वितालिप्तमार्गो तु
वितस्तो गोमुखस्तथा । ४ का. पुस्तके तत्र—एषां किल मृदङ्गप्रहार—' इत्यादि
कैदेया गोमुख्य इत्यतपाठस्य स्थाने—'तत्रालिङ्गमृदङ्गाङ्गहारयुक्तस्त्वद्वितो मार्गः ।
प्रहारयुक्तस्त्वालितमार्गः । ऊर्ध्वाधितक्षिप्तप्रहतो वितस्तामार्गः । अलिङ्गकरणबहुल सर्व-
पुष्करप्रहतो गोमुखमार्गः इति ।

तत्राद्वितप्रहारो यथा—मृद्व कथितघट्टघटाघट्ट गतिथ्युगतिथिमगद्यसि धत्य इत्यद्वितो
मार्गः ।

इदानीमालित —ददोमामाद्रोमगुदुर्ष गुदुरन दुधेर्द्रे चेंद्रोमा आलितमार्गवाद्य विहेय
वादकैरेवम् ।

इदानीं वितस्तामार्ग —तत्र नितान्तकितस्ते ताकिनाधि सकेता इदुहुदुकेन्तांतस्ते स्यात्
अद्विप्रचालनाद्वर्तितो हकारो मुक्त च स एव स्वस्विकोनोर्वाक्योरर्धनिगृहीत ।
तयोरेव समहस्तदर्शनात् ।

प्रचलनात् हमारो मुक्त इति धिचतित्थद्वित्या किनासदेर्षे खदेर्षे गुषुडुलेञ्जचिति
दिमावुगुमप्यधेघो (१) विघातव्या । एव वितस्तामार्गे गणे लमरवर्जिता (वर्जिता ?)
प्रहारा एव । ऊर्ध्वमार्गेण विशेषा कार्वाथ गोमुखाया खम्भित्यमृदङ्गखेट्टेदृशदमा
युगधितिकितिकिर्मांगुगुदुधेधेधोधो विघातव्या ।

इदानीं गोमुखीवाद्य ठङ्गणपेङ्गुण्डुलइदुधेर्दधम्भद्वाइदुगुणाधियघत् पिटिमाक-
पुटान्दुगुपेर्षे कितिमार्धेधेघेघोसोमसोमगोमुखा ।' इति पाठः । ५. आलितमार्गलक्षण-
शेषभूतो वितस्तामार्गलक्षणादिभूतोऽत्र पाठश्रुटित प्रतीयते

टाघेय' इत्यदि(ङि ?) तामार्गः । 'घदुघदुखं घेगुडुघेगुडु घेमुघघेघोघयु
घघदो घेघघे' इत्यालिप्तमार्गः । 'कथिता तकिता तकिथे तकिते
थथके ता गुदावेवेवेदा' इति वितस्तामार्गः । 'गुद्धक्लृद्धं मथिकटा धंधेम
छिदुखुखुणो गगटस्थिमटम्' इति गोमुखीमार्गः ।

कुर्याद्वितस्तामार्गं दणमहविवर्जितान्प्रहारास्तु उदूतमार्गेण विना शेषाः ।

कार्यास्तु गोमुख्यां द्रोमां द्रोमां गुडुघे गुडुघे दुमात्थीति । आलि-
प्तमार्गं वाचं विज्ञेयं वादकैस्तज्ज्ञैः । घणघंटणघो गुदुघेघेदघटमटां कटां
किटिमां करहल दुनाकेकेदिडुंटे क्लेदेषा गोमुख्यः ।

ये त्वाल्लिप्तसमुत्थाः सर्वे मार्गास्तु[ति] विघातव्याः ।

प्रहमोक्षणसघातैस्तु मृदङ्गानां प्रहो भवति ॥ ४४ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।

चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरप्रहणं यथा ॥ ४५ ॥

बन्दुघेटां मंटाघंरोत्थिमयं कटात्थिमथिक्लेक्लाथि क्लथिकटाकिटीथिघघे-
डिक्ता वाचं चन्द्रा त्रकिता चन्द्रां दधिटिटाघेटा मथिकिटिकितांटाकुतौ त-
किकिदो मतिसयोगाद्विस्तेत्र द्दामागुदघेघेदो घघिदाघंद्रमाम् ।

आलिप्तकसंयोगः कार्योऽयं वादने सम्यक् ।

१. 'मार्गैस्तु ये विघातव्या' का. २. 'प्रहणाक्षरसघाने । ह्याद(दि^१) मृदङ्गात्तु
प्रहो भवति । इति का. ३. 'चतुर्गुणा (?)मपि मार्गाणा' का.

४. 'बन्दुघेटा' इत्यारभ्य 'हस्तप्रहितावाल्लिप्ते वाचकरणे तु' इत्यन्तपाठस्थाने 'घृडघृडघ-
टघेटमत्थिभटामदधिठिडमनखेडक्लृडकथिक्टाडत्वडितेवाघगेन्द्रातकिताघृदघ्नोकिनिघण्डां-
डगा' धकिटिकेस्थायकुताकिताकिरिदामितिसयोगोऽपि तस्तेतुडामाडगुदधेडघेघे घण्डाघे-
घटदमा आलिप्ते सयोगो कार्योऽयं वादने तज्ज्ञै ।

पैघोटत्थिवटाहिहुर्दाधेडघेटाघण्डान्धिमाधस्थित केसटेघेगघेणोणणोमिति ।

गोमुख्या उक्तो यो मार्ग एतेषा पुष्कराणाम् ।

त्रिविधस्तत्र प्रचार समविषम समविषम इति ॥

बामोर्ध्वगयोर्बामसव्ययोरङ्गितामार्गोऽपि ।

धायं. समप्रचारस्त्वाल्लिप्ते वाचकरणे तु ॥' इति का. पुस्तके पाठ

टाघेय' इत्यादि(ङि ?) तामार्गः । 'घदुवदुखं घेगुडुवेगुडु घेमुपघेघोघधु
घघदो घेघघे' इत्यालिसमार्गः । 'कथिता तकिता तकिये तकिते
यथके ता गुदावेघेघेदा' इति त्रितस्तामार्गः । 'गुद्धकृद्धं मधिकटा घंघेम
छिदुखुखुणो गगटस्त्रिमटम्' इति गोमुखीमार्गः ।

कुर्याद्व्रितस्तामार्गं दणमहविवर्जितान्प्रहारांस्तु उदूतमार्गेण विना शेषाः ।
कार्यास्तु गोमुख्यां द्रोमां द्रोमां गुडुघे गुडुघे दुमात्यीति । आलि-
समार्गं वाचं विज्ञेयं वादकैस्तज्ज्ञैः । घणघंणघो गुदुघेघेदघटमटां कटां
किटिमां करहल दुनाकेकेदिदुंटे क्लेदेघा गोमुख्यः ।

ये त्वालिससमुत्थाः सर्वे मार्गास्तु[ते?] विघातव्याः ।

३ 'अहमोक्षणसंधातैस्तु मृदङ्गानां ग्रहो भवति ॥ ४४ ॥

एतेषां तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यथाक्रमम् ।

चतुर्णामपि मार्गाणामक्षरग्रहणं यथा ॥ ४५ ॥

वैन्दुघेटां मंटाघंरोत्थिमयं कटात्थिमथिक्लेक्लाथि क्ल्वाथिकटाकिटीथिघघे-
द्विता वाचं चन्द्रां त्रकितां चन्द्रां दधिटिटाघेटा मथिकिटिकितांटाकुतौ त-
किकिदो मतिसंयोगाद्विस्तेत्र द्वामांशुदघेघेदो घघिदाघंद्रमाम् ।

आलिसकसंयोगः कार्योऽयं वादने सम्यक् ।

१. 'मार्गैस्तु ते विघातव्याः' का. २. 'ग्रहणाक्षरसंधाने । ह्याद(दि?) मृदङ्गात्तु
ग्रहो भवति । इति का. ३. 'चतुर्गुणा (?)मपि मार्गाणां' का.

४. 'वन्दुघेटां' इत्यारभ्य 'हस्तप्रहितावालिते वादकरणे तु' इत्यन्तपाठस्थाने 'पृडपृडघ-
टपेटमत्थिमटामदर्थिठिडमनखेडङ्कडकथिमटाडत्वडितेवाघनेन्द्रातकितापृडध्रोकनिघण्डां-
दगान्धकिटिकेस्यायकुताकिताकिरिदामितिसंयोगोऽपि तस्तेतुडामाडगुदधेदघेघे घण्डाये-
घटदमा आलिते संयोगो कार्योऽयं वादने तज्ज्ञैः ।

पैघोटथिकटांहिहुटांघेदघेटाघण्डान्घिमाघस्थितं केसटेघेघेणोणोमिति ।

गोमुख्या उच्यो यो मार्ग एतेषां पुष्कराणाम् ।

त्रिविधस्तत्र प्रचारः समविपमः समविपम इति ॥

वामोर्ध्वगयोर्बामसञ्चयोरङ्गितामार्गोऽपि ।

अर्थः समप्रचारस्वालिते वादकरणे तु ॥' इति का. पुस्तके पाठ.

घटामथ गुडुघोटाघेटाखोणांटाघोटखमटिघंक्लवंघडुणोणोणा किंतारां कुतौतकिटां किकिदोमतिसंयोगाद्वितस्तेत्र द्रामांगुदुघेघेघेदोषघेदा घंद्रामां आवेगो मुख्याः ।

एतेषां पुष्कराणां त्रिविधः प्रचारः—समप्रचारो विषमप्रचारः समविषमप्रचारमिति । तत्र—वामोर्ध्वकयोर्वामे सव्येनैव, ऊर्ध्वे[के ?] तु दक्षिणक..... । कार्मारवी पुनस्तिस्त्वस्तु मार्जना ज्ञेयाः । पुष्करेषु पुष्कराश्रयाः (?) ।

गान्धारो वामके कार्याः(र्यः ?) पङ्क्तो दक्षिणपुष्करे ॥ ४६ ॥

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूर्यां तु स्वरा मताः ।

वामके पुष्करे पङ्क्त ऋषभो दक्षिणे तथा ॥ ४७ ॥

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता ।

ऋषभः पुष्करे वामे पङ्क्तो दक्षिणपुष्करे ॥ ४८ ॥

पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारव्याः स्वरास्त्वमी ।

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरः स्मृतः ॥ ४९ ॥

आलिङ्ग्यमार्जनप्राप्तो निषादः संविधीयते ।

मयूरी मध्यमग्रामे पङ्क्ते त्वर्था तथैव च ॥ ५० ॥

कार्मारवी च गान्धारे साधारणसमाश्रया ।

स्वराः स्थानस्थिता ये तु स्तुतिसाधारणाश्रयाः ॥ ५१ ॥

एवं संमार्जनकृताः शेषाः संचारिणो मताः ।

वामके चोर्ध्वके कार्या हार्या लेपतश्च सप्त स्वराः(?) ॥ ५२ ॥

शैथिल्यादायतत्वाच्चर्मस्फोटनमापि च ।

स्वराणां संभवं..... ॥ ५३ ॥

..... ।

.....हस्तप्रहितावालिप्ते वाद्यकरणे तु ॥ ५४ ॥

१. अनुष्टुभि कियानंशः, शार्यापूर्वार्धं, आगोतरार्धार्धस्य कियान्श्रुतितः प्रतिमाति. आदर्शद्वयेऽपि शुद्धिचिह्नं न दृश्यते.

वामोर्ध्वकमध्यानां प्रहतौ वामः करस्तु कर्तव्यः ।
 वामोर्ध्वकसंयोगात्प्रहते हस्तप्रसारं तु ॥ ५५ ॥
 संछन्दतः कारणां प्रहतशेषेषु मार्गकरणेषु ।
 अदित्त(अङ्कितः)गोमुखयोगे समविपमो हस्तसंचारः ॥ ५६ ॥
 शृङ्गारहास्ययोगे वाद्यं योज्यं तथादि(ङ्कितः)ते मार्गे ।
 वीराद्भुतरौद्राणां वितस्तमार्गेण मार्गे तु ॥ ५७ ॥
 कैरुणरसे त्विह वाद्यं योज्यं त्वालिप्तमार्गेण ।
 वीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुख्याः ॥ ५८ ॥
 रसमार्क्सत्त्वयोगं दृष्टा(द्वाः)भिनयं गतिप्रचारं च ।
 वाद्यं वृत्ते कार्यं तथा तथा मार्गसंयोगात् ॥ ५९ ॥
 एवं प्रतिविधानं कार्यं मार्गाश्रितं बुधैः सम्यक् ।
 वक्ष्याम्यतश्च भूयो द(दि)रपणवाश्रमं (यं) वाद्यम् ॥ ६० ॥
 अतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
 तत्रातिवादितं स्यात्पुष्करज्ञ(गा)नामग्रतो यत्र ॥ ६१ ॥
 यच्चनुगतं मृदङ्गैरनुवादितमुच्यते तथा वाद्यम् ।
 समवादितं मृदङ्गैर्ज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥ ६२ ॥

१. का. पुस्तके तु 'वामोर्ध्वकमध्याना' इत्यादितार्थश्लोकस्य स्थाने—

'वामोर्ध्वकमध्यानां प्रहतौ वामस्तु कर्तव्यः ।

सव्योर्ध्वकमध्यानां सव्यो विपमप्रचारे तु ॥

एवं स्वस्तिकयोगात् द्वाभ्यामपि यत् भवेत्तु हस्ताभ्याम् ।

माने वितस्तिसंज्ञे प्रहते विपमप्रचारः सः ।

स्वच्छकस्तु करयोः शेषः प्रहतेषु मार्गकरणेषु ॥' इति सार्धपद्यद्वयी ।

२. 'अदित्तगोमुखयोगात्' इति का. ३. 'वाद्यं स्यात्' का. ४. 'कैरुणरसेऽपि च
 कार्यं वाद्यं चालितकरणमार्गेण ।' का. ५. 'गोमुखो मुख्याम्' का. ६. 'रससत्त्व-
 भावं' का. ७. 'दृष्टाभिनयं' का. ८. 'नित्यं' का. ९. 'ययाकर्म स्थानसंयोगात्'-
 पर. १०. 'अदित्तविधानं कार्यं मार्गाश्रितं रसेः सम्यक् ।' का. ११. 'मुख्याणां' का.
 १२. 'परपुगतैः' का. १३. 'तु तद्वाद्यम्' का.

कैस्त्रचाः पखमा दोण्हा नचला ककिलं...ति करिहः ।

एते वर्णाः पणवातोद्यविधाने विघातव्याः ॥ ६३ ॥

‘घाधा नाचोत्तकुलं द्रुहुलं हाकिरिणिकिरिह्ठंठेणिकुमिणिकियस्वोणं’
इति पणववाधम् ।

तस्य प्रहरैस्तं (प्रहते?) कार्यं कनिष्ठिकानामिकोप्रकोणे(केणैव?) ।

नानाकरणविभागैः पणवैः शिथिलां च तानज्ञैः ॥ ६४ ॥

वादकनिष्ठिकाभ्यां शीघ्रकृता करेण हल्लेण(?) ।

शोपास्तु वादनविधौ स्मृताः प्रहारा विविधवाद्याः ॥ ६५ ॥

[कौणानामिकवाद्यं मध्याह्न्यादिवादाने कार्यम् ।]

कौणानामिकवाद्यं शुद्धं प्रहतं भवेदेतत् ॥ ६६ ॥

(?)भाचकयोगात्रिकुलमित्येतद्भ्रान्तवादानामकृतम् ।

जगति करणानुविद्धं तत्राम्यस्तत्र कारस्तु ॥ ६७ ॥

दीर्घकरणानुविद्धैकारे.....तूर्ध्वहस्तसंयोगात् ।

स तु वादकेन वाद्यैर्ध्रुवेण...विशेषतः कार्यः ॥ ६८ ॥

१. फा. पुस्तके तु—

‘कस्त्रगापं पणवमुस्ताबो प्रहणात् प्रहुलाम् प्राहुलाम् ।

एते वर्णा निरलं पणववाद्ये प्रयोक्तव्याः ॥’ इति

२. ‘किरिपट्टा थो थो थो धो प्रहुलां किरिपट्टां थो थो पणवाकारकण्डा मटामद-
त्थितेदोमाम् पणववाद्यम् ।’ इति फा. ३. ‘तस्य प्रहते कार्यं’ फा. ४. ‘नामि-
काप्रकेणैव’ फा. ५. ‘शीघ्रगताभ्यां तु करणरागवर्णा’ फा. ६. ‘वादनकृताः
स्मृताः प्रकार(रा?)द्य वाद्यानाम्’ फा.

७. फा. पुस्तके तु—

‘कौणानामिकवाद्यं मध्याह्न्यादिवादाने कार्यम् ।

कौणानामिकवाद्यं शुद्धं प्रहतं भवेदेतत् ॥’ इति

८. ‘भ्रान्तकणयोगात् शुद्धागीत्येतत् भ्रान्तवादानामकृतम् ।

रमितकरणोऽनुबन्धास्तत्राभ्यस्तोरकारस्तु ॥’ इति फा.

९. ‘मिश्रकणनुबन्धे रेकारस्तत्पर्यहस्तसंयोगात् ।

अनुबन्धेन वाद्यो युद्धेन विधत्त. कार्यः ॥’ इति फा. पुस्तके.

५३ ना० छा०

संचितकशौर्येण वौ कृत्वा धुर्यपरिवादकाभ्यादि ।
रणकिकिल्लिकिणिज्वा इति प्रहारा विधातव्याः ॥ ६९ ॥
कृत्वा शिथिलं कक्षं कार्योसुकनिष्ठिकाप्रकोणेन ।
तेनैव चरेद्धत्त्वो(?)द्वान्.....इत्यञ्चितेनैव ॥ ७० ॥
(?)अञ्चितशिथिले पणवे कठणतणिणकृताः प्रहारास्तु ।
वैभ्रान्तक(?)करणा न तथा स्वस्तिककत्थे च शिथिले च ॥ ७१ ॥
अञ्चितकक्षे पणवे स्वखणण.....कृताः प्रहारास्तु ।
विण्णे इति प्रहाराः[प]णवे तु.....सदा शिथिलकक्षाः ॥ ७२ ॥
खल्लु चटाकृताः प्रहाराः स्वत्सासहि पणवे विधातव्याः ।
शेषभ्रान्तकयोगाः संयुक्ताः संविधातव्याः ॥ ७३ ॥
टंकारानुस्वनं वाद्यं कक्षाञ्चिते तु संभवति ।
तेनै णकारो युक्तो ह् इति पणवे प्रहारः स्यात् ॥ ७४ ॥
तिर्यग्मृहीतवा[द?]नमुखवर्तित इष्यते तकारस्तु ।
प्रहुलं प्रहुलं क्रमधीत्येवं ह्येते प्रहारास्तु ॥ ७५ ॥
एवं पणवे वाद्यं विधिवत्संक्षेपतो मयाभिहितम् ।
व्याख्याम्यतः परमहं दर्दुरवाद्याक्षराण्येवम् ॥ ७६ ॥

१. 'संचितक—' इत्यादिपद्यत्रयस्थाने—

'स्वचित्रकरणरम्यकार्यस्वथा कनिष्ठिकाप्रेण ।

तत्रैकार्या दोष्णि मयाणिणिकृता प्रहारवै ।

भ्रान्तकरणे तथाशिसकया पशिथिल वा (?) ॥' इति का. पुस्तके सार्धं पद्यम् ।

२. 'अञ्चितकक्षे पणवे येकंकार एकप्रकारस्तु ।

तथेन्ततः प्रहारः पणवे कार्यः प्रशिथिलपश्ये ॥' इति का.

३. 'कखटेकृताः प्रहाराः सोच्छ्रासे पणवे विधातव्याः ।

धोकारोऽनुस्वारजे पणवे वक्ष्याशिलेन संभवति ॥' इति का. पुस्तके.

४. एतदर्धं का. पुस्तके नास्त्येव । ५. 'नै नैकारो युक्तो ह् इति पणवप्रकारः स्यात् ।'

पा. ६. 'तिर्यग्मृहीतवादनरववर्तितमिष्यते प्रहारोऽयम् ।' इति का. ७. 'कहुलं

हुज्जल क्रमा सति कहुलं इत्यं प्रकारः स्यात् ।' का. ८. का. पुस्तके तु—

'एवं च संकरकृताः प्रहाराः शुद्धाः प्रकीर्तिता[ः] तज्ज्ञैः ।

दर्दुरपणवमृदरैः मिथितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥' इति ।

(?)रक्तित्रिकलौ क्लेशदो गौणो ह्यिहासयुक्ताः ।
 इति दर्दुरे प्रहाराः कार्यामुक्ता यणत्रांश्च(?) ॥ ७७ ॥
 कुर्यात्तत्रेणणक्षार म्रघ इति च दक्षिणकरेण ।
 वामेण(न) गोमत्यास्तु स्पृष्टः ककारेण ॥ ७८ ॥
 मुक्तोच्छातितिनिपीडचैकरद्वयेनापि ।
 विमुक्तप्रहतस्यान्ते स्वने निपीडिते चैव ॥ ७९ ॥
 स्यात्पीडिते च यित्येन्द्र नित्यमथावि ।
 मुक्तारिशेषा भवन्ति मुक्तासक्त इति चैव नि[गृ?]हीते ॥ ८० ॥
 शीघ्रकरणानुविद्धस्थितिरेव हि व स्वरखलतिकं स्यात् ।
 इति दर्दुरप्रहाराः समासतस्तत्र विज्ञेयाः ॥ ८१ ॥
 एवं त्वसंकरकृता प्रहारशुद्धिरिह कीर्तितास्त(त?)ज्ज्ञैः ।
 दर्दुरपणवमृदङ्गैर्मिश्रितवाद्यं प्रवक्ष्यामि ॥ ८२ ॥
 तत्र व्यक्तीभावं वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिता[?] केचित् ।
 युगपत्करण(णः केचित्?) केचित्केचित्पर्यायकारणात् (करणास्तु?) ॥
 एकैकसंप्रयुक्ता वर्णा न[?]गरा[?]स्तथैव संयुक्ताः ।
 यैन्तारा दोखो त्रिकुलं तत्कृता मृदङ्गेषु ॥ ८४ ॥
 अथ दर्दुर पिपिथिके निपणवयोस्तु संयुक्ताः ।
णखोदो देदे धियिविमिश्रास्तु ॥ ८५ ॥
 एभ्यो येऽन्ये शेषास्ते मिश्रा एव नित्यशः कार्याः ।
 पूर्वेषुपि च मिश्रत्वं व्रजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥ ८६ ॥

१. 'रक्तित्रिकलौ' इत्यादिपथार्पस्थाने का. पुस्तके—(पद्यचतुर्दशकम्)

'तत्र विभागं केचित् वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिताः केचित् ।

केचिद् युगपत् करणः केचित् पर्यायकरणास्तु ॥'

२. 'एवं च संकरकृताः प्रहाराः शुद्धाः प्रकीर्तिताः तज्ज्ञैः ।' का. १. 'केचिद् युगपत्-

किरणाः केचित् पर्यायकरणास्तु' इति का. ४. 'नगरास्तथैव सप्रयोजक्यः' का.

५. 'केच कथं श्रेयो कहुलं तत्कृता मृदङ्गेषु ।' इति का. ६. 'अथ दर्दुरो दद् इयेद्

रद् बहुला मटं निपणवे च । यंमटं द्विपङ्कहुला मटद्विपदेद् विमिश्रितस्तु इति का. ॥'

युगपत्करणान्निपुणं नाणो खुरचुणघुणहेल्हं..... ।
 ग्रहुलं हल्ला दोदो एवं योज्यास्तु पणवे हि ॥ ८७ ॥
 धुर्यकृताश्च क्रमशः करणे परिवादनेन कर्तव्याः ।
 णोणो देदे धाणल्लितिकिणिकिणिकृतास्तु पणवानाम् ॥ ८८ ॥
 अणुबन्धे कार्यं तु कुचुकुणकेतिवाद्यं तु ।
 भूयः प्रतिकृतिमेदो मार्दङ्गिकदर्दुरिभ्यां च ॥ ८९ ॥
 यद्यत्कुर्यान्मुरजे प्रहारजातं यतिप्रचारेषु ।
 अनुगतोऽक्षरवृत्तं तदेव वाद्यं तु पणवेऽपि ॥ ९० ॥
 नहि चित्रं कर्तव्यं गतिप्रचारेषु वादनं तज्ज्ञैः ।
 समविषमं तत्र हि यत्र लक्ष्यं पादसंचारे ॥ ९१ ॥
 उपरिकरणे यथेष्टं कर्तव्यस्तु पणवो मृदङ्गेषु ।
 तत्र प्रहारकरणैर्मृदङ्गवाद्यं विधातव्यम् ॥ ९२ ॥
 प्रायेण सर्ववाद्येष्व्वादौ पणवग्रहः प्रयोक्तव्यः ।
 वैश्याम्यतः परमहं लक्षणं करणजातस्य ॥ ९३ ॥

१. 'अथ युगपत् करणां कहुलं णणणां खुरचुण्णोखे' । २. 'दोमा दोणं येधोपोधिं द्वयोज्यं पणवे वाद्यम् ॥ का. ३. 'धुर्यकृतं च क्रमशः [: ?] करणं परिवादकेन कर्तव्यम् ।' इति का. ४. 'टटटे घोणण किरिणि किण्णो कर्तयेति ।' ५. 'पणावस्याचारबन्धे कार्यं खुरचुणोति वाद्यं तु ।' ६. 'भूयः कृतं च प्रतिकृत मार्दङ्गिकदार्दुरिकाभ्यां तु ।' इति का. ७. 'मुरवप्रहारजातं' का. ८. 'अनुगतमक्षरवृत्तं' का. ९. 'पणवेन' इति का. १०. 'वाद्यतत्त्वज्ञैः' का. ११. 'समसहितं तत्र हितं नलक्ष्यते पाद्यसंचारो' इति का. १२. 'उपरिकरं यथेष्टं कर्तव्यं पणवं मृदङ्गं च ।' का. १३. 'तद्वत् प्रकारकरणं मृदङ्गवाद्ये विधातव्यम्' इति का. १४. का. पुस्तके श्लोकार्थस्यास्य स्थाने—

'वश्याम्यतः परमहं दसत्सेन्तति ताएत्सदेवेदे

रेभित्ठण तिमधि इति दर्दरे प्रहारः ।

तयोर्मुके निपण्णे च कार्यस्त्र णणणारे

रुधीधीतीतिदक्षीकरेण वा ते तुत्तिद्धि ॥

संतत्त्वष्टी करामेग मुके न मिति चैवं निष्टया ।

भीमं करणानुब्र स्थितिरिवहितां स्यात् ॥

इति दर्दरे प्रहारे वश्याम्यूर्ध्वकरणजातम् ॥' इति सार्धपद्यनयी ।

रूपं कृतप्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

पैठी च प्रतिशुक्लेत्येवं ज्ञेयं करणजातम् ॥ ९४ ॥

तत्र रूपं नाम करणविभक्तं यथा—‘घेवं घेवं घेवं किटिमाद्या त्रिषत्-
मत्थि घगु गुरु किटि किटं दो घे क्ल’ इति रूपम् ।

कृतप्रतिकृतं नाम यत्रैकं करणं त्रिपुष्करमुद्गावयति । यथा—इं खु-
खुणं ऋहुलं ग्रहुलं णणणं क्लमिथिम् । घे दो घे घत्तिमथिनदे णे णो किं
तोदो मत्थि टोणं क्राम् । गुडये क्लिहुलेद्वां र्हदो भ्रोभ्रो णखे वाघम् ।

[प्रतिभेदो नाम—] युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरि^१ णे[करः]न
गच्छ(च्छ?)ति यथा—

धौघा णा धा ऋहुलं णा णा क्रमटि दो ।

एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः ॥ ९५ ॥ १.

रूपशेषं नाम करणानामविशेषो यथा—खुखुणं णणणणणां मदाधैव
मथितां घेटां घेदो । ये घेटमठिणणखो इति वाद्यं रूपशेषं तु ।

प्रतिशुक्ला नाम—अनुस्वारो मार्दङ्गिकदर्दरवादिनाभ्यां(!)यथा—

घटमथि कुणकिटि किटिखो खोघोणा खोण खोण खोणा.... ।

कुटकुटकुणकुटि घुटखे प्रतिशुक्लाख्यं सदाकरणम् ॥ ९६ ॥

१. ‘रूप-कृतं प्रतिकृतं’ इति का. २. ‘पैठी वै प्रतिकृतिशुक्लेभ्यो ज्ञेयं क्ल-
णजातम् ।’ इति का. ३. का. पुस्तके तु—

‘तत्र रूपं नाम विहस्वनकरणकरणं यथातंगुणुण सुधं ऋधं त्रियमयेत्तरं घटां
प्रतिभेति घण्डाकठशुद्धरण किटि घंघेण्टं केद्र मितिरूपं ।’ इति पाठः । ४. ‘कृत’
इति का. पुस्तके नास्ति । ५. का. पुस्तके तु—

‘धं युगल सुमं ममथिवं गोर घटांघट घट त्रियपंत्तां इदुर्धं युच खण्णं वीधील इति
श्रुतप्रतिवृत्ताख्यम् ।’ इति । ६. ‘करणेन गच्छेति’ का. ७. ‘धोघोणा खोखल
णाणास्थिघटापि घण्डा एभिः करणविशेषैः प्रतिभेदो नाम विज्ञेयः ।’ इति का. ८.
‘विरामश्रुतं यथा—’ इति का. ९. ‘सुगुणोष्णामट घे घेण्डामठ घोटामथि आत्वाम्
पो मिति वाचं रूप (प !) रोपम् ।’ इति का. १०. ‘प्रतिशुक्लं नामानुस्वारो मार्द-
ङ्गिके पाणविक्रदारुंरिकाणां यथा—घट मटथि युगयेजंकिटिकेपेहपोर् घोण्डा घोण
गोखोख कुटकिटि वराथि णनथि ।’ इति का.

ओपो नाम—(?) सर्वभाण्डविवेधोऽद्भुतपाणिलयो न घोषवदो घः ।

यथा—

घिकिटि मथटि घेघे खयघेटो खोणखोणखोणोखो ।

घटगुघघटगुरुघणणि.....एते तथौघे च ॥ ९७ ॥

करणानां समयोगः पङ्क्तिघः परिकीर्तितः ।

अनेन नामयोगेन योज्यं वा करणं बुधैः ॥ ९८ ॥

त्रियति नाम—समा श्रोतोमत्ता गातु त्वगोपुच्छा चेति(?)लयपाणीनां
त्रिविधः संयोगो(गः?)स च त्रिप्रकारो भवति । यथा—राद्धं विद्धं शय्या-
गतमिति ।

त्रिलयं नाम—दुतो मध्यो विलम्बितश्चेति ।

त्रिपाणिकं नाम—समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति ।

सैमा यतिर्द्वुतश्चापि लयो यत्र भवेदथ ।

तथैवोपरिपाणिश्च राद्धस्यैष विधिर्भवेत् ॥ ९९ ॥

१. 'चतुष्पाद्ये सर्वभाण्डविरामे द्रुतताललययोगे घोषो दोषो यथा—धं
किटि मंथिहि किटिघेह् घण्डणां घोण्डा घोण घोण घट घट घटु घेह् घं घे किरिणि
णगेहं घोयो तथो तथौघथ' इति का. पुस्तके. २. का. पुस्तके तु—

'करणानां समयोगं करणेषु विधीयते ।

अनेनैव विधानेन योज्यं वा करणं बुधैः ॥ इति ।

३. 'यतिर्नाम समा श्रोतोमत्ता गोपुच्छा चेति । यतिपाणिनां त्रिविधसंयोगः । स च
त्रिप्रकारो भवति । यथा—राद्धं विद्धं शय्यागतम् । एवं त्रिप्रकारः संयोगः करणेषु
विधीयते ।' इति का. पुस्तके पाठः । ४. 'त्रिलयं नाम—दुतो मध्यो विलम्बि-
तश्चेति । त्रिपाणिकं नाम समपाणिरर्धपाणिरुपरिपाणिश्चेति । इति का. पुस्तके नास्ति ।

५. का. पुस्तके तु—

'अवपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।

गोपुच्छा च यतिर्वाचं तद्वै शय्यागतं भवेत् ॥

यथा च गीतिप्राधान्यं मार्गश्चैव...दक्षिणः ।

अत्युच्चमेवातोयेषु वाचं शय्यागतं भवेत् ॥'

श्लोकस्यास्य स्थाने पद्यद्वयी ।

श्रोतोगता यतिर्यत्र ल्यो मध्यस्तथैव च ।

समपाणिस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥ १०० ॥

अर्धपाणिस्तु यत्र स्यात्तथा चैव स्थितो लयः ।

गोपुच्छं चैव हि यतिर्वाद्यं शय्यागतं हि तत् ॥ १०१ ॥

स्थिताल्लयात्प्रभृत्येषां प्रमाणं संप्रक्रीर्यते ।

कार्या हौनिः कलानां च शेषेष्वन्येषु पाणिषु ॥ १०२ ॥

यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसंश्रयाः ।

यथाकामं हि कर्तव्या नाट्ययुक्तिमपेक्ष्य च ॥ १०३ ॥

त्रिर्भार्जनं नाम—

मायूरी छर्धमायूरी तथा कर्मारवी पुनः ।

तिस्रस्तु भार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराश्रयाः ॥ १०४ ॥

गांधारो वामके कार्यः पद्मो दक्षिणपुष्करे ।

(ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव मायूरी तु स्वरा मताः ॥ १०५ ॥

वामके पुष्करे पद्म ऋषभो दक्षिणे तथा ।)

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैवमर्धमायूर्युदाहृता ॥ १०६ ॥

१. 'श्रोतोगता' का.

२. 'वातिको वृत्तिमार्गः स्यादक्षिणो गीतवाद्ययोः ।

पात्रेषूत्तममध्येषु विद्धं वाद्यमुदाहृतम् ॥

तथा वाद्यप्रधानं च परिपाणिः समापत्तिः ।

भूतस्यापि ल्यो यत्र राद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥'

इति पद्यद्वयं का. पुस्तकेऽस्य श्लोकेऽस्य स्थाने । ३. 'लापा' रर. ४. 'संप्रवर्तते' का.

५. 'कार्यहानि' का. ६. 'वाद्यगमाधया.' का. ७. 'यथा कर्म हि कर्तव्यं

नाट्ययुक्तिमपेक्ष्य च' का. ८. 'तिस्रो भार्जना नाम'—का. ९. इतः प्रमृति

यतिचन श्लोका श्वश्रीधोपयुजा आदर्शद्वयेऽपि दृष्टत्वात्पूर्वमपि दयादर्शं लिखिताः.

१०. धनुषिहान्तरंगन. पाठो घट्टः क-सुम्यकार.

११. 'ऊर्ध्वके मध्यमश्चैव मायूरी च स्वराश्रयाः ।

वामके पुष्करे पद्म ऋषभो दक्षिणे तथा ॥

पेवतथोर्ध्वके कार्यः कर्मारव्यः स्वराश्रयाः ।'

का. पुस्तके कार्यः श्लोकेऽस्य कार्यस्य स्थाने ।

ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

पञ्चमश्रोर्ध्वके कार्यः कर्मारव्याः खरास्त्वमी ॥ १०७ ॥

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः खरः स्मृतः ।

अलिङ्गव मार्जनप्रोक्तो निषादः स विधीयते ॥ १०८ ॥

मायूरी मध्यमग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।

कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रयाः ॥ १०९ ॥

खराः स्थानस्थिता ये तु स्तुतिसाधारणाश्रयाः ।

एवं समार्जनकृताः शेषाः सचारिणो मताः ॥ ११० ॥

वामके चोर्ध्वके कार्या अहार्या लेपतश्च ।

सा.....खराः ॥ १११ ॥

शैथिल्यादायतत्वाच्च चर्मस्फोटनयापि च ।

खराणां सभवं कार्यो मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥ ११२ ॥

मार्जना तु कृता कार्या वामकोर्ध्वकयोः सदा ।

रक्षणं मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ॥ ११३ ॥

निःशर्करा निःसिकता निस्तृणा निस्तृपा तथा ।

न विच्छिन्ना न विर्ष(श)दा न क्षारा कटुका न च ॥ ११४ ॥

१. 'पञ्चमश्रोर्ध्वके कार्यः कर्मारव्याः खराश्रयाः ।' का. २. 'जातिरागखरान्वित.' का. ३. 'अलिङ्गव मार्जनं प्राप्य निषादस्तु विधीयते ।' का.
 ४. 'मायूरी मध्यमे ग्रामे षड्जे त्वर्धा तथैव च ।
 कर्मारवी तु गान्धारे साधारणसमाश्रया ॥' का.
 ५. 'खरा ये स्थानिनो यान्ति धुतिसाधारणाश्रया ।
 त एवं मार्जनं कृत्वा शेषाः सचारिणाः स्मृताः ॥' का.
 ६. 'वामके' इत्यादि पद्यद्वयस्थाने का. पुस्तके—
 'वामेऽर्ध्वगाभ्यामाहार्या कार्या वै लेपना खराः ।
 शैथिल्यादायतत्वाच्च कार्यास्त्वाल्लिङ्गवाङ्क्षिते ॥
 शैथिल्यमायतत्वं च बष्पा पीडनमार्दवम् ।
 एवं खरोद्भवः कार्यां मार्जनासुप्रयोक्तृभिः ॥' इति का.
 ७ 'वामकोर्ध्वगयोस्तथा' इति का. ८. 'विशदा' का. ९. 'न क्षारकटुका तथा' का.

नावदाता न कृष्णा च नाम्ना नैव च तिकिका ।

मृत्तिका लेपने शक्ता तथा कार्या तु मार्जना ॥ ११५ ॥

नदीकूलप्रदेशस्था श्यामा या मधुरा च या ।

त(तो?)यापसरणाश्चक्षा(च्छुक्ष्णा ?) तयो कार्या तु मार्जना ॥ ११६ ॥

बधिरा हवदाता च कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।

नै(स)तुषा न स्वरोपेता श्यामा स्वरकरी भवेत् ॥ ११७ ॥

यवगोधूमचूर्णं वा तत्र दद्यात्प्रलेपने ॥ ११८ ॥

‘त्रिसंयोगं नाम—गुरुसंचयो लघुसंचयो गुरुलघुसंचयश्चेति ।

तत्र गुरुसंचयो नाम गुरुस्थितलघुवृत्तौ यथा—

धेतो केतां चन्द्रां खेतां द्वंद्वं तथैव खेतांद्वम् ।

द्वंद्वं द्राघेतां कत्तां खेतामिति गुरुणि स्युः ॥ ११९ ॥

गुरुलघुसंचयो नाम—लघुर्केह(ध्वङ्केह्रु)तलोपे (लय)प्रवृत्तौ यथा—

‘घटविमथिथे मथितं कितांघ गंधमो यिकं नाद्वं कटथिं करस्थि मधवे’
इति सयोगो गुरुलघु स्यात् ।

१. ‘नवाकृष्णा’ का. २. ‘मृत्तिकालेपने होषा यथा कार्यन्तु मार्जनम् ।’ का.
३. ‘सा मृत्तिका भवेत्’ का. ४. ‘तोयापसरणश्चक्षा’ का. ५. ‘तया कार्यं
तु मार्जनम्’ का. ६. ‘बहुकार्यावदाता तु’ का. ७. का. पुस्तके ‘न तुषा
इत्यादिपद्यस्थाने—

‘स तुषा न स्वनकरी श्यामा यत्र न दृश्यते ॥’

तत्र गोधूमचूर्णं वा यवचूर्णं च दापयेत् ।

यवगोपुच्छ (धूम ?) चूर्णं तु कदाचिदुपभुज्यते ॥

एकस्तस्य च दोष स्यादेकस्वरकरो भवेत् ।

एवं तु मार्जना योगात् श्यामा स्वरकरी भवेत् ॥

त्रिसंयोगस्य वक्ष्यामि लक्षणं द्विजसतमाः । इति पद्यनयी ।

८. ‘त्रिसंयोगो नाम गुरुलघुसंचयगुरुसंचयो(यो?) लघुसंचयो(य?) इति ।’

९. ‘उरुस्थितिलयवृत्ते यथा—स्थितयान्त क्रियात् किटा घटविथिमथि मतथित्वं
घटमथि भावेह घटा स्यामेवं गुरुलघु स्यात् ।’ इति का. १०. ‘गुरुलघुसंचयो नाम’

इत्याचारभ्य ‘इति सयोगो गुरुलघु स्यात् ।’ इत्यन्त पाठ. का. पुस्तके नास्ति ।

लघुसंचयो लघुह्र(द्व)तलघुप्रवृत्तौ यथा—

घटमटमटघटमथिघटुघटुघटु गुरुकृते लघुसंचयश्च ।

इति संयोगाज्ज्ञेयं मृदङ्गवाद्यं प्रयोगज्ञैः ॥ १२० ॥

त्रिगंतं नाम—तत्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

अक्षरसदृशं वाद्यं स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।

सुविभक्तकरणयुतं तत्त्वे वाद्यं विधातव्यम् ॥ १२१ ॥

समपाण्यवपाणियुतं स्फुटप्रहारकरणानुगं चैव ।

(?) गौर्यपेय(?) वाद्यस्य***स भवेद्वाताय तदनुगतम् ॥ १२२ ॥

नैककरणाश्रययुतं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।

..... ॥ १२३ ॥

आविद्धकरणे बहुलायाज्य वाद्य बुधैरोघैः ।

सर्वस्यैव हि वाद्यस्य अष्टौ साम्या(?) भवन्ति हि ॥ १२४ ॥

तद्यथा—

अक्षरसममङ्गसमं ताललययतिसम(?) ग्रहसमं च ।

न्यासोपन्याससमं पाणिसमं चैव विज्ञेयम् ॥ १२५ ॥

यद्द्रुतं तु भवेद्भानं गुरुलव्वक्षरान्वितम् ।

यद्द्रुतं तु भवेद्वाक्यं तदक्षरसमं स्मृतम् ॥ १२६ ॥

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षेषु कालान्तरकलासु च ।

यदङ्गत्रिगंतं वाद्यं तदङ्गसममुच्यते ॥ १२७ ॥

१. 'लघुसंचयो नाम द्रुतलयप्रवृत्ते यथा—

घटमटकट घटमथि मटथि पटपटद्वतेलघुसंचय ।

इति संयोगा ज्ञेया मृदङ्गवाद्यप्रयोगज्ञैः ॥' इति का.

२. 'त्रिप्रवृत्तिं नाम तत्त्वमनुगतमोघश्चेति' का. ३. 'पदवर्णसमं तथैव प्रवृत्तम्' का.

४. 'सुविभक्तकरणयुक्तं' का. ५. 'स्फुटप्रकरणानुगतं भवेत् वाद्यम्' का.

६. 'अनुगतं च नैककरणाश्रयमुपर्युपरि पाणिसमश्चेति विज्ञेयम् ।' का. ७. 'नैक-

करणाश्रययुतं' इत्याचारभ्य 'न्यासोपन्याससमं पाणिसमं चैव विज्ञेयम् ।' इत्यन्तं पाठ

का. पुस्तके नास्ति । ८. 'ग्रहमोक्षे तु' का. ९. 'कालान्तरकलासु च' का.

१०. 'यदङ्गं क्रियते वाद्यं तदङ्गं समं उच्यते ।' का.

यच्छरीरं भवेद्भानं कलातालप्रमाणजम् ।
 तत्प्रमाणं तु तद्वाद्यं तद्वै तालसमं भवेत् ॥ १२८ ॥
 स्थिते मध्ये द्रुते वापि लये गानं च यद्भवेत् ।
 तथैव यद्भवेद्वाद्यं तद्वै लयसमं भवेत् ॥ १२९ ॥
 समा श्रो(स्रो^१)तोगैता वापि गोपुच्छा य(च^२)यतिर्यथा ।
 यत्तथाहि भवेद्वाद्यं तद्वै यतिसमं भवेत् ॥ १३० ॥
 तैतावनद्भवंशानामैकश्रुतिकृतोऽपि च ।
 ग्रहो मानेन सहितस्तद्वै ग्रहसमं भवेत् ॥ १३१ ॥
 न्यासापन्यासयोगं तु तृतीयायां भवेद्यथा ।
 वंशवीणोद्भवं वाद्यं न्यासापन्यासजं तु तत् ॥ १३२ ॥
 समपाण्यर्घपाणिस्थं तथैवोपरिपाणिजम् ।
 गीतवाद्यानुगं वाद्यं ज्ञेयं पाणिसमं तु तत् ॥ १३३ ॥

'अष्टादशजातिकम्' इति यदुक्तम्, तदनुव्याख्यास्यामः—तर्दाथ
 (यथा—)

१. 'यत्प्रमाणं भवेद्भानं कलाकालप्रमाणतः ।

यत्प्रमाणं तु यद्वाक्यं तद्वै तालसमं भवेत् ॥' इति का.

२. पद्यमेतत् का. पुस्तके नास्ति ।

३. 'स्रोतोगता' का. ४. 'यद्विपन्तु' (?) का. ५. पद्यमेतत् का. पुस्तके नास्ति ।

६. 'न्यासोपन्यासयोगस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।

वंशवीणोद्भवं वाद्यं न्यासापन्यासजं तथा ॥' इति का.

७. 'समपाण्युपपण्योक्ते तथैवोपरिपाणिजम् ।

गीतानुगं च यद्वाद्यं स्मृतं पाणिसमं तु तत् ॥' इति का.

८. 'तदाथ' इत्यारभ्य 'एतासां लक्षणानि दर्शयान्यभिव्याख्यास्यामः—' इत्यन्तर्गत-
 म्याने का. पुस्तके—

'शुद्धा एकरूपा देशानुरूपा देशादपेतरूपा पर्यायो विष्कम्भः पर्यस्ता सरम्भः पाणि-
 समस्ता दुष्करवारणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उचितिका एवं वाद्या मृदङ्गपणवा अवकीर्णा
 अर्द्धावकीर्णा सप्तया विधूतमिति एतासां जातीनां लक्षणमभिव्याख्यास्यामः ।'

इति पाठः ।

शुद्धा पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भितैकरूपा वा ।

पार्ष्णिंसमा पर्याया समविषमकृतोवि(ताव)कीर्णा च ॥ १३४ ॥

पर्यवसानोचितिका संयुक्ता संश्रुता महारम्भा ।

विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिकान्यैकवाद्या च ॥ १३५ ॥

एतासां लक्षणनिदर्शनान्यभिव्याख्यास्यामः—

एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत्सार्वकार्मि(मि)कम् ।

नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा— ॥ १३६ ॥

चन्द्रं इन्द्रं खो खो णाणाति या विहितवाद्या ।

..... ॥ १३७ ॥

१. 'एकाक्षर द्व्यक्षर वा यद्वाद्य सर्वमार्मिकम् ।

भवेत् करणयोगे तु...शुद्धा नामतो यथा ॥' का.

२. 'चन्द्र इन्द्रं खो खो' इत्याद्यारभ्य 'पर्यवसानाम तु सा जातिः ॥ १४७ ॥' इत्यन्तस्य

पाठस्य स्थाने का. पुस्तके—

'खो खो धंक्रामेभिर्जालक्षरैः समायुक्ता ।

सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणा भवेज्जातिः ॥

गोममङ्गितालितो वितस्ता वा भ्रिता यदा ।

यन्त्रित धैकक एकरूपा हि सा यथा ॥

श्रेद् धोद् दोद् धोद् घेघेद् अङ्गितमार्गाक्षरैः सभायुक्तो ।

सा लैकरूपा ज(जा ?)तिर्नृणाञ्जीतविधानतः कार्या,

सर्वास्त्रपि प्रकृतिषु प्रयोज्या सा स्थिता यद्दृढता वापि ॥

देशकालमवस्था शाला मध्येऽपि विनियोज्या ।

सर्वातोषानि यत्रैकं कारणं भावयन्ति ॥

मृदङ्गवाद्यानुगमादेकरूपा तु सा स्मृता ।

अङ्गितमार्गविभक्ता सम्भोगकृते भवति शृङ्गारे •

देशानुरूपजातिः शृङ्गारे चोत्तमे स्त्रीणाम् ॥

वामोर्ध्वगप्रवृत्तबोधा क्षितापकृष्टलययुक्ता ।

उपदेशादुपेतरूपा करणरसे सा भवेज्जातिः ॥

यथा—

घेद्दद् घेद्दद् धेमेभिर्जालक्षरैः समायुक्ता

देशादयेतरूपा सा कार्या वाद्ययोगेषु ॥

पर्यवगच्छति पूर्वा यस्मिन् सिद्धेऽपि करणजातम् ।

त्रिविधेऽपि च स्वययोगे पर्याया नाम सा जातिः ॥' इति ।

..... ।

सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणां सदा जातिः ॥ १३८ ॥

..... ।

..... ॥ १३९ ॥

गुरुयुगं लघुयुगं त्रोरटकं तथा वाचे ।

.....विष्कम्भा नाम सा जातिः ॥ १४० ॥

..... ।

..... ॥ १४१ ॥

..... ।

..... ॥ १४२ ॥

टोघे तां तां दोघे देहा प्रत्यक्षरेषु संयुक्ताः ।

पर्यायजातिरियं मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥ १४३ ॥

कृतोपरिकृतं वाचं दन्तलयं समारूढम् ।

पुनरेव समस्तं स्यात्समविपमा सा तु विज्ञेया ॥ १४४ ॥

अवकीर्णं यद्विगुणैर्गुणैर्वापि करणं मृदङ्गानाम् ।

पणवेषु दर्दरेष्वभ्य(प्य)रकीर्णा नाम सा जातिः ॥ १४५ ॥

पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन्वै प्रस्तुतं करणजातम् ।

त्रिष्वपि लयेषु योज्या पर्यवसाना तु सा जातिः ॥ १४६ ॥

घेटो दोल्हां णणणं एभिर्या तश्चरैरेभिः^(१) ।

(१) संबद्धा साम्याथे उचितिका जातिर्वाथे तु बोद्धव्या ॥ १४७ ॥

१. 'घेटो दोल्हां णणणं' इत्याचारभ्य 'दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५३ ॥' इत्यन्तश्च पाठस्य स्थाने फा. पुस्तके—

'यथा—

पोदादेदेद्दुपोऽप्राया यानोर्ष्यग्वामदस्तस्यार ।

पर्यायता जाति वीरान्तरौदयोगेषु ।

गुरुयुगं लघुयुगं तथैव च लघुगुणं चैव गुरु लघुयैव यथा ॥

तिदमाद्दटचेन्द्रगुधुधेत्तमिधमेत्थं ।

विष्कम्भान्ना जाति श्चरैरे चोत्तमगीणम् ॥

(?) धंकेयंकटकटां एभिर्या त्वक्षरैस्तु ।

..... ॥ १४८ ॥

संयुक्तकृता सा जातिर्वैरगतौ संविधांतव्या ।

सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ॥ १४९ ॥

मीता गतिर्नभोगत्योः संभ्रुतजातिर्विधातव्या ।

(?) अर्धपाणिकरणयुक्तं कृत्वादौ मध्यलयेन तुल्यं वा ॥ १५० ॥

एकैकाक्षर(ण)योगाचार्यं सर्वमार्गसंयुक्तम् ।

पर्यस्ता जातिः समहस्ता विचारसंयुक्ता ॥

आकाशे रथविमानऋषिविद्याधरभुजङ्गमादीनाम् ।

चरिते गतिविन्यासे यथा रायाधैव पर्यस्ता ॥

यथा—

घेहताहोहामेभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।

अधमस्त्रीणां योज्या संरम्भा नाम वै जातिः ॥

ऊर्ध्वांगदक्षिणः मुखैः क्षिता प्रभूता वितस्त्वमार्गं तु ।

पार्श्वसमस्ता जातिः कार्यो शृङ्गारहास्यगतौ ॥

यथा—

तत्थिकटंमंच्छिकरणैः (?) सपार्श्वनिष्पीडैः ।

धीन्दाडः गुधेह् गूधिताह् पार्श्वसमस्ता पुनर्जातिः ॥

स्थितिलयगतिविन्यासे शृङ्गारे भवेत्तु योत्तमप्रकृतौ ।

धीरोत्तमपर्यस्ता जातिर्वै साधमपुरुषेषु कर्तव्या ॥

अवपाणिकरणयुक्ता ह्यादौ मध्यमलयेन यत्तुल्यम् ।

आरम्भं तं विद्यादन्तेवातिश्रुतं यस्याः ॥

यथा—

मगहं कुयुधकिम् पुरुषाणामन्येषां दानवादीनाम् ।

महस्तिवृद्धस्तविचारः सर्वमार्गप्रहारसंयुक्ता ॥

सानिलयवाद्युक्ता दुष्करकरणा भवेज्जातिः ।

दैत्येन्द्रभुजगराक्षसपिशाचगन्धर्वगुण्यकादीनाम् ॥

गतिविन्यासे कार्यो दुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥

ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखोक्षिप्तप्रहिता वितस्त्वमार्गो व

अधोर्ध्वप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रवृत्ता च ॥ इति ।

(१) वाद्यहतलयम(वऽ)त्वं जातिः सा स्यान्महारम्भा ।

(२) आरम्भो विद्यादन्ते वापि द्रुतं यस्यद्गति (१) ॥ १५१ ॥

ऊर्ध्वाङ्कदक्षिणमुखे क्षिप्तप्र(ह)हता विगतक्रमा नाम ।

अङ्कचोर्ध्वकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारा च ॥ १५२ ॥

प्रायेणोद्धतवाद्या वितस्तामार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।

धद्रां धद्रां था.....(जा)तिर्विगतक्रमा नाम ॥ १५३ ॥

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।

वाद्यसमर्पितकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥ १५४ ॥

१. 'प्रायेणान्तमार्गा वितस्तमार्गाश्रयेण दिव्यानाम् ।

धृष्टप्राया जातिरियमूर्ध्वङ्कोपा स्यात् ॥' इति का.

२. 'लघ्वक्षरभूयिष्ठा' इत्यारभ्य 'दशरूपे विशेषतः ॥ १५७ ॥' इत्यन्तर्गतं

का. पुस्तके—

'सर्वमार्गैः समुद्युक्तं यद्वाक्यं करणं भवेत् ।

उचितिकां विजानीयात् गूढशृङ्खलिकाकृताम् ॥

यथा—

केन्ताकेषाङ्गदिताभेभिर्जाल्यक्षरैः समायुक्ता ।

राज्ञां स्वभावगमने जातिः कार्या वितस्त्रिहृता ॥

गोमुख्यक्षरसहिता सर्वमृदङ्गप्रक्षरसंयुक्ता ।

धुङ्काभिनये योज्या वैलम्बिकदृष्टलिङ्गेषु ॥

यथा—

घण्टाज्जातोदधीतायेक्ष्मदाधि घट इहे ।

एभिस्तत्परयोगैरेवंवाद्या भवेज्जातिः ॥

वामनविद्वलतजस्युधाङ्गपेचगद्यहरद्वन्द्वम् ।

एवं वाद्या जातिरेषा गमने तु कर्त्तव्यम् ।

पृथिवी वादितं यत्र पर्वतोऽन्त्येऽनु हसं ।

मृदङ्गपगवादीनां सा जातिः सर्वमर्गैः ॥

यथा—

ध्रौध्रौद्वेष्टे एभिर्जाल्यक्षरैः समायुक्ता ।

मृदङ्गपगवानां स्त्रीणां जातिरेषा ॥

करणैर्बहुभिश्चित्रैः सर्वमृदङ्गप्रहारसंयुक्ता ।
 स्वाभाविकोत्तमगतौ वृद्धितिका सा तु विज्ञेया ॥ १५५ ॥
 ध्राध्रौ ध्राध्रौ ध्राध्रौ त्वैभिर्या त्वक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 सा ह्येकवाद्यजातिर्वृत्तगतिर्विधानतः कार्या ॥ १५६ ॥
 एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।
 गतिप्रचारगाने च दशरूपे विशेषतः ॥ १५७ ॥
 सप्तरूपविधानेन छन्दक्यासारितेषु च ।
 तैस्त्वं चानुगतं चैव तथौघो वाद्यमिष्यते ॥ १५८ ॥

यथाद्यं त्रिगुणैर्वाद्यकरणैर्मृदङ्गानाम् ।
 दर्दरपणवोपगमादवकीर्णा नाम सा जातिः ॥

यथा—

केन्तां केन्तां एभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 गोमुखमार्गे जातिः सा चैवंगुणा विधातव्या ॥
 अर्धकीर्णविधैः करणैरिह मार्ययोगलघुयुक्तैः ।
 दर्दरपणवमृदङ्गैरर्धं वादने कार्यम् ॥

यथा—

यद्गदघेण्डासेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरैस्तु संयुक्ता ।
 संश्लवमिति विज्ञेया कर्तव्या घानरैः करणैः ।
 दिव्यैर्नानाकरणैश्चित्रैर्मृदङ्गप्रहारसंयुक्तैः ।
 स्वाभाविकोत्तमगतौर्विधूतजातिर्विधातव्या ॥

यथा—

ददिगे गुदुपेङ् एभिर्जात्यक्षरैः समायुक्ता ।
 तित्तिव्यङ्गामटतियकणकुक्कां.....
 एभिः स्वरसंयोगैर्विधूतजातिर्विधातव्या ॥
 एता गतिप्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधैः ।
 याद्य योष्यामया(?) चास्मिन् ता प्राद्या छोरतोऽर्धतः ॥
 एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं बुधैः ।
 गतिप्रचारे गीते च दशरूपे तथैव च' ॥

१. 'यत्तद्वे विधाने च छन्दः सारितकेषु च' का. २. एतदर्थं का. पुस्तके नास्ति ।

वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथारूपाक्षरमेव च ।
 गतिप्रचारे कर्तव्यं गाने साम्यमिहेच्छता ॥ १५९ ॥
 तत्त्वं चानुगतं चैव ओद्यश्चापि कदाचन ।
 राज्ञां ललितगानैश्च योज्यं वाद्यं स्वभावजम् ॥ १६० ॥
 तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं भवेत् ।
 तृतीये त्वोषसंज्ञं तु वाद्ये गतिपरिक्रमे ॥ १६१ ॥
 ध्रुवासु छन्दतश्चित्रं शेषाणां संप्रयोजयेत् ।
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तश्च(च्च) ह्यनुगतं तथा ॥ १६२ ॥
 नैष्कामिश्चा(क्य ?)न्तरकृतं कार्यं त्रिलयवाहि(दि?)तम् ।
 द्वु(दु?)तं भाण्डेन कर्तव्यं तज्जैर्गतिपरिक्रमे ॥ १६३ ॥
 एवं गतिप्रचारेषु कार्यं वाद्यं प्रयोक्तृभिः ॥

१. 'गानं सौम्यायं दर्शनम्' का. २. 'तथौषं करणाधयम्' का. ३. 'ललित-
 भावत्वात्' का. ४. 'गतिपराक्रमेः' का. ५. श्लोकस्यास्य स्थाने का. पुस्तके—

'शेषाणां छन्दतश्चित्रं ध्रुवाणां संप्रयोजयेत् ॥

अथ स्थितापकृष्टानां वाद्यं चानुगतं भवेत् ।

प्रावेशिकीनां कर्तव्यं त्रयधानुगतं तथा ॥' इति सार्धं पद्यम् ।

६. 'नैष्कामिक्यन्तरगतं' का. ७. 'कार्यं त्रिलयवाहितम्' का. ८. 'द्वुतं
 प्रासादिकीनां च ध्रुवा पद्यविधा भवेत् ।' इति का. ९. 'कार्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः'
 का. १०. इत ऊर्ध्वं का. पुस्तके—

'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रहान् भाण्डसमाधयान् ।

शम्पातालप्रहाः केचित् तयाशराप्रहः पुनः ॥

तत्र शम्पाप्रहा श्या नित्यं दक्षिणपुष्करे ।

यामोर्ध्वगे प्रहाद्यापि श्लेषास्तालप्रहा ध्रुवैः ॥

तर्जनीप्रहः नित्यमाङ्घ्रि परिकीर्तिताः ।

तयाऽऽशराप्रहः प्रोच्ये निष्काने वा प्रयोजितः ॥

आसारिता नित्यशम्पा चा(द्वि)तालस्तु ध्रुवाशराः ।

त्रय न प्रहं गानं तत्र स्यात्तर्जनीप्रहाः ॥

शीर्षसोद्धता चैव प्रदेदिम्या प्रहाः स्मृताः ।

नन्दुत्स्ताद्विलायाश्च प्राशरिस्थास्तथैव च ॥

ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वाद्यमि^(१)तत्त्वतः ॥ १६४ ॥

अभाण्डेनैव गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

तस्यान्ते संनिपाते च कार्यो भाण्डग्रहो बुधैः ॥ १६५ ॥

अथ नृत्त[स्य?] शोभार्थमङ्गानां परिवर्तनम् ।

संगीतस्य प्रकर्तव्यं लयस्य च निवर्तनम् ॥ १६६ ॥

यत्राभिनयमङ्गे तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ।

यत्रापाणि^(२)वशादङ्गं भूयोऽपि त्रिनिवर्तयेत् ॥ १६७ ॥

सं तत्रार्थेऽभिनेयस्तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ।

यद्द्रुतं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिष्यते ॥ १६८ ॥

गातथाद्य^(३)गीतवाद्य^(४)प्रमाणेन कुर्यात्स्वाङ्गविचेष्टितम् ।

यद्वा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च ॥ १६९ ॥

मुखोपवहने कार्यं प्रकृते वर्णतस्तथा ।

स्थिते^(५) शुद्धप्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ॥ १७० ॥

सन्निपातग्रहा ज्ञेयास्तथैवैककलो विधि ।

आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्विकलयोगजाः ॥

तथा चाङ्गनिबन्धानि शीतकानि यथाक्रमम् ।

एवमेते बुधैर्ज्ञेया ग्रहा भाण्डसमाध्रया ॥

ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वक्ष्याम्यत परम् ।'

१. 'वाद्यं वक्ष्याम्यत परम्' का. २. 'अभाण्डमेकगानस्य' का. ३. 'सन्निपातस्तु' का. ४. 'अथवा नृत्तशोभार्थमङ्गाङ्गपरिवर्तनम्' का. ५. 'संगीतके प्रकर्तव्यं लयस्य परिवर्तनम्' का.

६. 'यत्राभिनयमङ्गं तु वाद्यं तत्र प्रयोजयेत् । यत्राङ्गहारद्रुतं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥' इति का. ७. 'यथा भीतिवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते । तत्रायमभिनेयं तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥' का. ८. 'गीतवाद्यप्रमाणेन' का. ९. 'कुर्यात्स्वाङ्गविचेष्टितम्' का. १०. 'यद्वा गुर्वक्षरं चैव तथाल्पाक्षरमेव च' का. ११. 'मुखोपवहनं कार्यं प्रकृते वर्णतस्तथा' का. १२. 'स्थिते तत्र प्रहारं तु मध्याक्षरसमं तथा । कार्यं तु गीतके वाद्ये हते चोपरिपाणिङ्गम् ॥' का.

कार्यं तु गीतके वाचं हृते चोपरिपाणिकम् ।

संमरक्तं विभक्तं च स्फुटं शुद्धं प्रहारजम् ॥ १७१ ॥

नृत्ताङ्गमाहि च तथा वाचं कार्यं तु ताण्डवे ।

सन्वेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं तथैव ।

अन्वेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं क्रमेण तु ॥ १७२ ॥

यौ विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।

स तु नृत्ताङ्गहारेण (पुः) कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥ १७३ ॥

एतास्तु जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तोटकान्वाद्यसंश्रयान् ॥ १७४ ॥

चित्रः समो विभक्तश्चित्र (छिन्न ?) स्वेन्न (छिन्न ?) विद्धोऽनुविद्धो विद्धो
वाद्यसंश्रयोऽसु (ऽनु ?) श्रितप्रतिविच्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त
एकरूपो नियमान्वितः (साचीकृतः) समुल्लेखश्चित्रलेखः सर्वसमवायकृतो
दृढश्चेति ॥

(?) रिभित्तौ जाकृतेश्चित्रो नानाकरणभूपितः ।

प्रसन्नकरणश्चैव त्रिपाणिलयसंभवः ॥ १७५ ॥

१. 'समं रक्तं विभक्तं च स्फुटं शुद्धं प्रहारजम् ।' का. २. 'नृत्ताङ्गमाहि लोकतैर्वाचं
योज्यं तु ताण्डवे ।' का. ३. 'भवेत्' का. ४. 'तरवमोघं च वादयेत्' का.
५. इतः पूर्वं का. पुस्तके—

'स्थिते मध्ये हृते चापि यथागानं तु वादयेत् ।

पादनृत्ताङ्गहारे तु तेनैव प्रक्रमेण तु ॥'

६. 'नृत्ताङ्गहारेण' का. एष श्लोकोऽधिकः । ७. 'प्रसन्नं वाद्यसंश्रयान्' का.
८. 'अथ प्रकारा.—चित्रः समः विभक्तः छिन्नः छिन्नविद्धः अनुविद्धः स्वरूपानुगतः
अनुगतः विच्युतः दुर्गः अवकीर्णः अर्धावकीर्णः एकरूपः परिक्षिप्तः साचीकृतः समुल्लेखः
चित्रलेखः सर्वसमवायकृत इति ॥' इति का. पुस्तके पाठः । ९. धनुश्चिह्नद्वया-
न्त-स्थो ध्रुवः पाठः एत. पुस्तकात्, 'सूचीकृत' इति सप्रे आदर्शद्वये. १०. 'तत्र—

'निर्वर्तितादिभिः प्रयुक्तं चित्रैः करणैरनेकविधद्वैः ।

त्रितयं त्रिपाणियुतं चित्रं वाचं सुधैर्यम् ॥' इति का. पुस्तके ।

दर्दरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणैः समं समनुजातः ।
 तालाङ्गवंशानुयुक्तः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥ १७६ ॥
 नोन्या(त्या?)यतस्तथा स्यादिह संस्थानतो विभक्तश्च ।
 अक्षरपाणिलयेषु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥ १७७ ॥
 वाँघद्रुतं लयं यत्र सहसा न निवर्तते ।
 संघाताद्येषु भिन्नेषु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥ १७८ ॥
 अर्धपाणिमृदङ्गेषु पणवोपरिपाणिकः ।
 यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धस्तु सा(?) भवेत् ॥ १७९ ॥
 विँध्यनुविद्धं यद्वाद्यं सद्वाँ(वाँ?)तोद्येषु दृश्यते ।
 परस्परानुभोगाच्च सानुविद्ध इति स्मृतः ॥ १८० ॥
 मृदङ्गकरणैर्वाद्यं पणवा वादयन्ति यत् ।
 सूचीविद्धैर्विधेन्तेसुकरणैर्द्विज(?) उच्यते ॥ १८१ ॥
 विँशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
 स्वरूपानु(?)गतं विद्धं विज्ञेयो वाद्यसंश्रयः(?) ॥ १८२ ॥
 मुरजं पणवो वापि पणवं दर्दरोऽपि वा ।
 अनुयाति यदा वाद्यं भवेदनुश्रितस्तु सः ॥ १८३ ॥

१. 'स्तु यः सम्यक्' का.

२. 'नालायतथ यः स्यात् संस्थानतः समं विभक्तश्च' का.

३. 'वाद्यं तु त्रिलयं यत्र सहसा च विवर्धते ।

सर्वातोद्यैः प्रवृत्तं तु प्रकारश्छिन्न एव सः ॥' इति का.

४. 'अवपाणिमृदङ्गानां पणवीपरिपाणि च ।

भवतो यत्र वाद्ये तु छिन्नविद्ध इति स्मृतः ॥' इति का.

५. 'विँद्यानुविद्धं यद्वाद्यं सर्वातोद्येषु दृश्यते ।

परस्परविद्ये तु अनुविद्धं तु स स्मृतः ॥' इति पर्यं का.

पुस्तके 'मृदङ्गकरणैः' इत्याद्यभिमतोद्योत्तरं वर्तते ।

६. 'मृदङ्गकरणं वाद्यं पणवो वेधयेद्यदि ।

सूचीवेधैर्विधिरेस्तु करणैर्विद्ध एव सः ॥' इति का.

७. 'विँशुद्धवाद्यं प्रकृतिः' का. ८. 'अवपानं गतं' का.

अनुगम्य यदातोषं गच्छेद्विसलयं मुनेः ।
 शुद्धवत्समवाधेषु तदा स्यात्प्रतिविच्युतः ॥ १८४ ॥
 वाद्यप्रचारविषमः सर्वमार्गप्रयेनत(बोधनः!) ।
 अ(रि)विर(भः)क्ताक्षरप[दः!]स दुर्ग इति कीर्तितः ॥ १८५ ॥
 समवृत्तास्तु मुरजाच्छे(से!)व्यन्ते पणवैर्यदि ।
 नानाविचित्रैः करणैरवकीर्णः स उच्यते ॥ १८६ ॥
 द्रुतं लयं समारभ्य पणवो दर्द(र्दु!)रोऽपि वा ।
 अर्धपाणौ यदा स्यातां तदा त्वर्धावकीर्णकः ॥ १८७ ॥
 पणवैश्छादितं यत्र वाद्यमल्पं मृदङ्गजम् ।
 अविभक्ताक्षरपदं परिक्षिप्तः स उच्यते ॥ १८८ ॥
 सर्वातोयानि यत्रैकं करणं भावयेत तत् ।
 समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतम् ॥ १८९ ॥
 प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटं नाट्यसमन्वितः ।
 न प्रयाति च गीतं च स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥ १९० ॥
 चित्रं हि काँ(क!)रणं यत्र बाँधेनैकेन वाद्यते ।
 वृ(नृ!)त्ताङ्गहारानुगतो ज्ञेयः सूँ(सा!)चीकृतस्तु सः ॥ १९१ ॥
 कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो दर्द(र्दु!)रोऽपि वा ।
 प्रयाजमुत्तरं यत्र समुल्लेखः प्रकीर्तितः ॥ १९२ ॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं मृदङ्गपणवादिभिः ।
 कियते यत्र संरब्धैश्चित्रलेखः स उच्यते ॥ १९३ ॥

१. 'करणं भावयन्ति च' का. २. 'समवृत्तपदान्येव एकरूपमिति स्मृत.' का.
 ३. पद्यमेतत् का. पुरुषके नास्त्येव । ४. 'करणं' का. ५. 'पदेनैकेन' का.
 ६. 'वृत्ताङ्गहारानुगतं ज्ञेयं साचीकृतं तु तत्.' का. ७. 'साचीकृत' इति तु प्राक् ।
 ८. 'दर्दुरोऽपि हि' का. ९. 'यत्रो चीकृत मुरवार समुल्लेखस्तु स स्मृतः।' का.
 १०. पद्यमेतत् का. पुरुषके नैवास्ति ।

सर्वमार्गगतो यस्तु सर्वपाणिलयाश्रितः ।

विचित्रश्च विमक्तश्च समवायकृतस्तु सः ॥ १९४ ॥

यस्तु मध्यलयोपेतः समः सुविहिताक्षरः ।

गैतिपूर्णाधिर्विहितप्रकारो दृढ एव सः ॥ १९५ ॥

एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या चार्थसंश्रयाः ।

गैतिप्रचारे गीते च रसाभावानपेक्ष्य तु ॥ १९६ ॥

प्रकारा जातयश्चैव सर्वमार्गेषु संस्थिताः ।

ये वै गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवलाः स्मृताः ॥ १९७ ॥

तत्र प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि—तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुत[पः] एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तयोर्नेपथ्यगृहयोः कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो मौरजिकः, तस्य.....पाणविकाद्दर्-रिको वामतः । एष प्रथममवनद्धकुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायनः । गायनस्य वामपार्श्वे वैणिकः, तस्य दक्षिणे वंशवादकौ । गानु- (?)भिमुख्यो गायिका इति कुतपविन्यासः । तत्र प्रयोगे—अचला यकारश्च मकारश्च त्रिकैस्त्रिगुणितो भवेत् । विना दिसेतिजं दुंति चक्षं दुदौद्र द्वितीयं ति तावा ऋदुभितिक्षतीर्यत्तदङ्गपूर्वं रङ्गविधानमनुप्राप्य छन्दसमेकाक्षरं समेन वाचेन बहिर्गीतविधानमनुवर्तितव्यम् ।

आसारितप्रयोगे च तत्त्वानुगतप्रादेयार्थं विधातव्यम् । यस्त्रिसप्तप्रत्या-हारः यासावतीर्णकोटिस्तत्र चार्थं प्रवर्तते । तत्रादौ ताववा(?)मार्द[ङ्गि]-कप्रहारयुक्तं पश्चालिङ्गकविमर्दनवरणामूर्च्छां पश्चिमासाद्य विचित्रकरयुतं समार्दङ्गिकसर्वभाण्डिकमपि बद्धं पश्चात्प्रकटनीयम् कस्मात्पूर्वं हि भाण्ड-

१. 'सर्वमार्गकृतो यस्तु' फा. २. 'स सर्वसमवायक' फा. ३. 'गतिप्रचार-विहितः प्रचारे दृढ एव सः' फा. ४. 'नाट्यसंश्रयाः' फा. ५. 'गतिप्रचारे गेये च रसाभावो समीक्ष्य तु ।' फा. ६. 'एते प्रकारा जालथ सर्वमार्गेषु संस्मृताः ।' फा. ७. 'तत्र प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि' इत्यारभ्य 'आचार्याः समनिच्छन्ति' इत्यन्तपाठस्थाने ।

वाधेन सिद्धिरुत्पाद.....ती वा स्त्रीबालमूर्खावकीर्णे च रङ्गे कुरू(?)जनन-
समर्थं वाद्यं समुत्पन्नं भवति ॥

अपि च—

आचार्याः सममिच्छन्ति पदच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति विकु(कृ?)ष्टमितरे जनाः ॥ १९८ ॥

तस्य चान्ते ताण्डवं प्रयोगमधिकृत्य नर्तक्या अवतरणकाले लघुवर्ण-
संचयेऽङ्किकेऽङ्गुलिप्रचलनप्रायं वाद्यं योज्यम् । गीतका(?)संनिपाते च
लास्या(स्य?)मनुवाद्यम् । तेन त्वङ्गहारानुगतं करणं वाद्यं प्रयोज्यम् । आलिप्त-
मार्गेण जातिकरणाञ्चितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ततः परपरिवर्तनं
चतुर्मासिकशूद्रजायाश्रयं चतुर्थकारप्रवेशेषु वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति ।
नान्दी शुष्कायतः पशुकरणाश्रितं वाद्यं योज्यमिति रङ्गद्वारप्रवरणायां जर्ज-
रिनिगनेवार्यं वादितमार्गाश्रितं संनिपातग्रहणं प्रयोक्तव्यम् । महाचार्या(?)
वितस्तिमार्गाश्रितं प्रदेशिनीग्रहं पर्यन्तावपूर्वरङ्गे ताण्डववाद्यमुक्तम् ।

नायकायानास्वगतिप्रचारे वक्ष्यामः—.....

घेत्ती ष्वतो इति प्रियराज्ञं वप्रं इन्द्रं घटसछिरुण किटिजावियाणां व्यञ्ज-
कप्रायं मध्यानाम् ।

एवं स्वस्थावस्थागतिप्रचारं विधीयते वाद्यम् ।

एककला.....श्चतुष्कलाश्चैववा(मा)दिविन्यासाः ।

तत्र तु साम्यं कार्यं भाण्डेन समं च गानेन ॥ १९९ ॥

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं प्रवक्ष्यामि त्वरितगमने वं वं धेधे टां इत्येवं
वाद्यं प्रयोक्तव्यम् यथा विपमादिकमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् । पण्यैव(?)
पूर्वं सम्यग्लिखितं त्वङ्गुलिप्रचारेषु । पुनरत्यावस्थायी वधविधानं वक्ष्यामि ।
त्वरितमनेषु भावा ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु । भ्रं भ्रं धे धे प्रायं तत्र तु
वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजेऽङ्गुलिचलनं कार्यम् ।
तच्चतुष्केऽन्योन्यमाश्रितं (वाद्यमाश्रितम्) वाद्यमिति दुःखादि(दिं?)तव्याधि-
तेष्टजनवियोगविभाचनाराधयन्धत्रत्रनियमोपासनादिमयुक्तेष्वालिप्तमार्गवधो

विघातव्यम् (?) दैत्यदानवयक्षराक्षसग्रहादीनां सचन्द्रां चन्द्रा वक्रान्ता घे
 घेटाप्रायम् । घेटकुसत्त्वादीनां विटकुखुनेत्यादिकम् । यतिप(पा!)शुपतशाक्या-
 दीनां घहुघहु घे घे प्रायम् । विघष्कोपस्थापकनिर्मुण्डवर्षघा(व)रादीनां घे
 घे टां टां णां णां प्रायम् । वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकिस्थूलादीनां घो घो खो खो
 इतिप्रायम् । गजवाजिखरोष्ट्ररथविमानयानेषु वंकिटिप्रायम् । सर्वत्रोत्तम-
 मध्यमाधमेषु पुरुषेप्चित्थं रसान्भावान्मुवि समीक्ष्य चाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।
 एवं तावत्पुरुषवाद्यम् ॥

स्त्रीणां पुनरपि व्याख्यास्यामः—तत्रोत्तमस्त्रीणां दिव्यानां वंगतिकिपि-
 घमेटप्रथिघे इतिप्रायम् । अथ राज्ञीनां कथि कथि मथि दो दो खु खु-
 प्रायम् । चं किचि किथि घट मट थिघे इति ब्राह्मणीनाम् । अथ मध्यम-
 स्त्रीणां वैश्याशिल्पकारीणां किरिचा तं थं कथि मामपि ङण किटि किटि-
 प्रायम् । मरथिकुले केडखुखिखि प्रायं गीतं स्त्रीणाम् । एवं तावत्सा-
 मान्यतोऽभिहितं स्त्रीणाम् ॥

अवस्थान्तरितानां तु त एवापौरुषवाद्यविशेषा भवन्ति । तत्सामान्यं
 भयशोकक्रोधादयो हि भावा आसां समुत्पद्यन्ते । आसामपि रसभावामि-
 नयापेक्षं मार्गाश्रितं वयं (?) भवति ॥

अपि च—

जातिमार्गप्रकारैस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

वादयेद्यस्तु संकीर्णं स श्रेष्ठो वाचकः स्मृतः ॥ २०० ॥

अथान्तरवाद्यानि—अनुबन्धो विग्रहार्हः(?)सिद्धिग्रहणं परिच्छिन्न-
 मिति ॥

तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरवाद्यं यथा—‘घे घे ण वेर कघे’ । इति पाद्यवि-
 राभे प्रहारितं यथा—‘चन्द्रां खे खे ण’ इति । सिद्धिरपै..... ॥

अपि च—

प्रेक्ष्यविस्मृते श्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

सिद्धिर्वादयितन्या तु नानाकरणसंश्रया ॥ २०१ ॥

१. ‘पाव’ इति भवेत्. २. ‘वादक.’ इति भवेत्. ३. ‘प्रहारितं’ इति भवेत्.

सा च सिद्धिर्यथा—समार्गकरणाश्रया कार्या विचित्रकला अवस्था-
न्तरे पुनरेव कृता भवति ॥

अपि [च]—

पाद्यविरामे वाद्यं कर्म सावध(?) कृतो विरामेति ।

बस्त्राभरणनिपाते (प्र)कुर्यादभ्यङ्गने काले ॥ २०२ ॥

अथ परिच्छिन्नम्—सर्वभाण्डिकध्रुवाया ग्रहोपशमे गम्भीराप्रहारमुद्धतं
तथा संवसंकलम्(?) । तत्रोत्तमानां विततमार्गाश्रितम्—‘इन्द्रं को घ
क्के’ इति ॥

अथोत्तमस्त्रीणामदितावाधाश्रयणम्—‘से खो खा’ इति । अधमानां
स्वङ्गनर्कुटस्थं यथा—देष्कर्का कटि कटि क्क इति ॥

अथ प्रासादिकी प्रवेशिक्याक्षेपिक्यवकृष्टासु । तत्र प्रावेशिक्यां सम-
पाणौ विभक्तकरणं वाद्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिकरित्र(?)करणास्थिता...
..... । अवकृष्टायामर्धसंनिपातजमिति । यच्च घोर्णो चे येति ।

एवमेतत्प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिक्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तथैव च ॥ २०३ ॥

अभाण्डमेकं गीतं तु परिवर्त(?) प्रयोजयेत् ।

संनिपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥ २०४ ॥

यथा—द्रुतविलम्बितायां ‘चे ते लषो ख’ इति । आदितायां यथा—
‘एधो खो णं खो चेणं डिकणि प्कपणुडुप्प’ इति । अथ नर्कुटस्वङ्गयोः—
‘णास्तु णाणणखोदप्कणुज्ज’ इति ।

अथोद्घात्यः—

संभ्रमावेगहर्षोऽथ विस्रयोत्साहशोकजे ।

ग्रहो दानस्य यद्वाद्यमुद्घात्यः संप्रकीर्तितः ॥ २०५ ॥

मोक्षमिदानीं यक्ष्यामः—तद्यथा—संहननं संसरणं च । तत्रोद्धृत-

१. ‘चारित्र’ इति भवेत्. २. ‘परिवर्त’ इति भवेत्. ३. ‘हर्षोऽथ’ इति, ‘हर्षोय’ इति
वा भवेत्.

द्रुतानुबन्धे—‘घिचां किकिटि दत्तकेचि किंकदेत्तगोदोघघेदोघटेघोघे यदो’ इति ॥

अथ खञ्जनकुट्टयोः—‘घं द्रां घं द्रां ताकितां गुदुघे’ इति ॥

अथ स्थितायाम्—‘घे घं घेट मटघे घे छिमटं कंटछि मटछि कर्माक दीधिटी’ इति ॥

अथावकृष्टायाम्—‘घटमघटथिठ द्विगुडुघेटाघोणबंधणणोणं’ इति ॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा घ्रुवाणां गदिता मया ।

निष्कामे च प्रवेशे च अक्षेपिन्युत्तरासु च ॥ २०६ ॥

एवं तालकलाज्ञाने मार्दङ्गिकेण प्रयतितव्यम् ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्र[ज्ञं ?] च कण्टकम् ।

चर्मघातकमित्येवं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०७ ॥

अनेनैव विधानेन वैद्यं कार्यं प्रयत्नतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्यानां तु लक्षणम् ॥ २०८ ॥

त्रिंशो क्रिया मृदङ्गानां हरीतकियवाश्रया ।

तथा नेपथ्यगोपुच्छ आकृत्या संप्रकीर्तितः ॥ २०९ ॥

तौलत्रयं तथा तच्च मृदङ्गेऽङ्गिक इष्यते ।

मुखं तस्य च कर्तव्यं द्वादशाङ्गुल्योजितम् ॥ २१० ॥

तथोर्ध्वकश्च कर्तव्यश्चतुस्तालप्रमाणतः ।

मुखं तस्य प्रकर्तव्यमङ्गुलानि चतुर्दश ॥ २११ ॥

१. ‘वाद्यज्ञानं’ ख. २. ‘वाद्यम्’ फ. ३. ‘योर्ध्वं वाद्यं प्रयोक्तृभिः’ क. ४. ‘त्रिंशो क्रिया मृदङ्गानां’ का. ५. ‘हरिदकियवाश्रया’ फा. ६. ‘तथागोपुच्छ-रुपा च भवत्वेपां स्वरूपतः’ फा. ७-८. ‘मुखे तस्याङ्गुलानि स्युन्नयोदशचतुर्दश’ का. ९. ‘प्रमाणकं’ फा. १०. ‘मुखं तस्य’ इत्यादि ‘अथापि च’ इत्यन्त पाठः फा. पुस्तके नास्ति ।

‘मुखे तस्याङ्गुलानि स्युन्नयोदश चतुर्दश ॥

अलिङ्ग्यश्चैव कर्तव्यो लयमात्रमथापि च ।
 मुखं तस्याङ्गुलानि स्युरथावेव समासतः ॥ २१२ ॥
 पणवस्थापि कर्तव्यो दीर्घत्वे षोडशाङ्गुलः ।
 कृशा(शो ?)मध्याङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥ २१३ ॥
 अष्टौ(ओष्ठं?) तस्य तु कर्तव्यो(?) तज्जैरध्यर्धचा(म?)ङ्गुलम् ।
 मध्यं च सुंपिरं तस्य चैत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥ २१४ ॥
 दर्दरर्धं घटाकारो नवाङ्गुलीमुखस्तथा ।
 मुखं तस्य च कर्तव्यं घटस्य सदृशं बुधैः ॥ २१५ ॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं(ष्ठं?) च समन्ततः ।
 अतः 'परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥ २१६ ॥
 न वैरोपहतं चर्म न च कङ्कमुखाहतम् ।
 न दोषापहतं क्लिन्नं न भूमामिविदूषितम् ॥ २१७ ॥
 एभिर्दोषैर्विनिमुक्तं चर्म निर्धत्सितं(?) गवा ।
 मुखं पल्लवसंकाशं हिमकुन्देन्दुसप्रभम् ॥ २१८ ॥
 स्निग्धामिषविहीनं तु क्लिन्नं चर्म प्रशस्यते ।
 विधिनैव मुखार्णानि चर्माण्याहृत्य बुद्धिमान् ॥ २१९ ॥

तथोर्ध्वकथ कर्तव्यथतुस्तालप्रमाणकम् ।

मुखं तस्याङ्गुलानि स्युः अथावेव समासतः ॥

पणवस्थापि कर्तव्यो दीर्घत्वात् षोडशाङ्गुलः ।

कृशो मध्याङ्गुलस्याष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखं तथा ॥ का.

१. 'पणवस्थापि' का. २. 'दीर्घत्वात्' का. ३. 'कृशो मध्याङ्गुलस्याष्टौ' का.
 ४. 'पञ्चाङ्गुलमुखं तथा' का. ५. 'ओष्ठं तस्य च कर्तव्यं तज्जैरध्यर्धचा(म?)ङ्गुलम्' का.
 ६. 'तु' का. ७. 'घटाकारो वाङ्गुलानि तु' का. ८. 'दर्दरस्य' का. ९. 'भवत्यष्टि-
 मुखस्तथा' का. १०. 'समासतः' का. ११. 'ऊर्ध्वं' का. १२. 'न जीर्णोपहतं
 चर्म न च कङ्कमुखाहतम्' का. १३. 'न मे दोषगतं किञ्चित् न च धूमादिदूषितम्'
 का. १४. 'एभिर्दोषैः' का. १५. 'निर्वर्तितं' का. १६. 'मुखपल्लवसंकाशं'
 इत्यारभ्य 'अत्रिकालिङ्ग्यकोर्ध्वकान्' इत्यन्तः पाठः का. पुस्तके नास्ति ।

सी(शी!)तौदके निशामेकां स्यापयित्वा समुद्धरेत् ।
 बद्धैः सुललितैर्दान्तैर्गोमयैरतिमर्दितैः ॥ २२० ॥
 चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चान्मृदङ्गान्योजयेद्बुधः ।
 पुष्पावर्तं ततः कुर्यान्निवर्ति चन्द्रिकाश्रयम् ॥ २२१ ॥
 कक्षाख्यं वै परिकरं ग्रीवाख्यं स्वस्तिकं तथा ।
 शतानि त्रीणि कुर्वीत पुष्करैर्ध्वक्षराणि तु ॥ २२२ ॥
 दश तत्र हि बद्धास्तु प्रक्षेप्या वत्ति(!) संश्रयेत् ।
 निहित्वा(!) त्वक्षिके वामे तृतीये संप्रवेशयेत् ॥ २२३ ॥
 सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमक्षिकेषु विधीयते ।
 न वै मृदङ्गे दातव्यं रोहणं सततं बुधैः ॥ २२४ ॥
 गव्ये घृते च तैले च तिलपिष्टं तथैव च ।
 बद्धा ह्यनेन विधिना अङ्गिकालिङ्गयकोर्ध्वकान् ॥ २२५ ॥
 देवताभ्यर्चनं कृत्वा ततः स्याप्या महीतले ।
 चित्रायामथ वा हस्ते शुक्लपक्षे शुभे तिथौ ॥ २२६ ॥
 उपाध्यायः शुचिर्विद्वान्कुलीनो रोगवर्जितः ।
 मैतिमात्रीतितत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रियः ॥ २२७ ॥
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रतः ।
 मण्डलत्रयमालिख्य गोमयेन सुगन्धिना ॥ २२८ ॥
 ब्रह्माणं शंकरं विष्णुं त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ।
 धालिङ्ग्यं स्यापयेत्पूर्वं ब्रह्मणो मण्डले कृते ॥ २२९ ॥
 ऊर्ध्वकं तु द्वितीयेऽस्मिन्नुद्रैर्नाम्नि निधापयेत् ।
 तिर्यग्भुत्सङ्गिकं सम्यग्वैष्णवे मण्डले न्यसेत् ॥ २३० ॥

१. 'भ्यर्चनां' का. २. 'स्याप्य' का. ३. 'हनि पुष्ये शुभे तिथौ' का.
 ४. 'विद्वान्' का. ५. 'रागवर्जित' का. ६. 'धनज्ञो गीततत्त्वज्ञो' का.
 ७. 'प्रकल्पयेत्' का. ८. 'धालिङ्ग्य' का. ९. 'ब्रह्माणं पूर्वमण्डले' का. १०. 'ऊर्ध्वगं'
 का. ११. 'उद्रनाम्ना निधापयेत्' का. १२. 'तिर्यक् कृता' का.

बलिपुष्पोपहारैश्च पूजयेत्पुष्करांस्तथा ।
 पायसं घृतमध्वकं चन्दनं कुसुमानि च २३१ ॥
 शुक्लानि चैव वासांसि दत्त्वालिङ्गये स्वयंभुवे ।
 त्र्यम्बकाय च दातव्यः सगणायोर्ध्वके बलिः ॥ २३२ ॥
 स्वस्तिके लेपिकापूपपिण्डकेण्डरिकैः सह ।
 उन्मत्तकरवीरार्कपुष्पैरन्यैश्च भूषितः ॥ २३३ ॥
 बलिः कार्यः प्रयत्नेन रक्तो रक्ताम्बरैः सह ।
 वैष्णवे मण्डले स्थाप्यः सर्वबीजगतोऽङ्गिके ॥ २३४ ॥
 स्रग्मन्त्रालेपनैः पीतैश्चरुभिश्च सपायसैः ।
 वाचयित्वा द्विजान्स्वस्तिं दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ॥ २३५ ॥
 पूजयित्वादिगन्धर्चान्पश्चाद्वाद्यं समाचरेत् ।
 तन्त्रीभिः पणवं नन्देत्सुमृष्टाभिः समन्ततः ॥ २३६ ॥
 ततः पुष्करिकाश्चैव योजयेत् सुचर्मणा ।
 एवं मृदङ्गपणवाः कर्तव्या दर्दरास्तथा ॥ २३७ ॥
 दैवतानि च वक्ष्यामि येषां ते च भवन्ति हि ।
 वज्रेक्षणैः शङ्कुकर्णो भ्रामणीश्च तथा महान् ॥ २३८ ॥

१. 'नानापुष्पैर्विचित्रितैः' का.

२. 'आलिङ्गे च बलिं दद्यात् मधुपायसमिश्रितम् ।
 आपूपोलपिकामिधामानिके संप्रदापयेत् ॥' का.

३. 'अनन्तरं च दातव्यः सर्वमेवोर्ध्वगे बलिः ।

स्वस्तिकापूपिकापूपरूपैश्चलितैः सह ॥' का.

४. 'उन्मत्तकरवीरैश्च पुष्पैरन्यैश्च भूषितैः ।' का.

५. 'मण्डपे स्थाप्य सर्वबीजगतो हितम् ।' का. ६. 'शुदसालम्बनैः पीतैः' का.

७. 'स्वस्ति' का. ८. 'दत्त्वापूर्वप्रदक्षिणाम्' का. ९. 'पूजयित्वा तु' का.

१०. 'तु स्वात्' का. ११. 'मृष्टाभिः' का. १२. 'पातपुष्करिकाश्चैव' का.

१३. 'योजयेत्तत्र कर्मणा' का. १४. 'मृदङ्गपणवा वापि कर्तव्या दर्दरास्तथा ।' का.

१५. 'मान्येदां च भविष्यति' का. १६. 'लक्ष्मणस्य शङ्कुकर्णो भ्रामणी तु तथा

महान्' का.

एतास्तु देवता विप्रा मुरजेपु प्रकीर्तिताः ।
 मृन्मयत्वान्मृदङ्गा(ङ्ग ?)स्तु' भाण्डं अमयतीति च ॥ २३९ ॥
 मुरजास्तूर्ध्वकरणादातोद्यं तोदनादपि ।
 भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽद्य पणवश्च विधीयते ॥ २४० ॥
 दारयोतो(!) दारयति तस्माद्भवति दर्दरः ।
 स्पृष्टा मृदङ्गात्पणवान्दर्दरश्च महामुनिः ॥ २४१ ॥
 मेघे सुस्वरसंयोगं मृदङ्गानामथासृजत् ।
 विद्युज्जिह्वो भवेद्दामो मेघस्य तु महास्वर्णः ॥ २४२ ॥
 ऐरावतो महामेघस्तथा चैवोर्ध्वको भवेत् ।
 आलिङ्गयके च व.....[नाम्ना मेघो ?].....बलाहकः ॥ २४३ ॥
 दक्षिणे पुष्करे मेघः किकिर्लानामयोजितः ।
 मृदङ्गश्चैव नाम्ना तु ऊर्ध्वके नन्द्यथो[नान्यथो]च्यते ॥ २४४ ॥
 अङ्गिकैः सिद्धिरित्येथ(व ?)मालिङ्गैश्चापि पिङ्गलः ।
 मृतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ॥ २४५ ॥
 अपूजयित्वा हेतान्वै नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ।
 कैरीपस्य तु संघाते मृदङ्गं स्थापयेद्भुघः ॥ २४६ ॥
 (!)पसंघैतानंकट्यांश्च तथा चावनताः पुनः ।
 आतोद्यपणवैश्चैव नर्तकोपनतास्तथा ॥ २४७ ॥

१. 'मृन्मयत्वात्' इत्यादि पद्यद्वयं का. पुस्तके नास्ति ।

२. 'दृष्टा मृदङ्गपणवदर्दरं च महामुनिः ।

मेघेस्तु रससंवादान् मृदङ्गो नाम वारणम् ॥' का.

३. 'विद्युज्जिह्वो' का. ४. 'मृदङ्गपणवः' का. ५. 'ऐरावतो महामेघः तथा चैवोर्ध्व-
 यतो भवेत् ।' का. ६. 'आलिङ्गे च तडित् ख्याता' का. ७. 'पुष्करो' का.
 ८. 'दोषिलानामत. स्मृत.' का. ९. 'च' का. १०. 'ऊर्ध्वगो नान्यथोच्यते' का.
 ११. 'अक्षरसिरिरित्येव' का. १२. 'मालिङ्गस्थापिङ्गल.' का. १३. 'तत्रि-
 योऽपि' का. १४. 'पूजयित्वा सा देवीं प्रेक्षां रजे प्रकल्पयेत् ।' का. १५. 'रीपस्य ?'
 का. १६. इत् प्रशुति शार्धपद्ययी का. पुस्तके नास्ति ।

शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत वि[धि]दृष्टेन कर्मणा ।
 घत्वारः पणवाः कार्या दशरूपविधौ पुनः ॥ २४८ ॥
 आतोद्यास्त्रपि तान्येव नानावस्त्रासु वादयेत् ।
 नाटके सप्रकरणे भाणके सप्रहासने ॥ २४९ ॥
 मृदङ्गं पणवं चैव दर्दरं चैव वादयेत् ।
 एवमेतद्बहुधैर्ज्ञेयं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ॥ २५० ॥
 (!) गीतवादात्तलयाव्यसहस्रोक्षरविशारदोऽथ लघुहस्तः ।
 (!) किंद्वावणो विज्ञेयः सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुशलः ॥ २५१ ॥
 कलरिभितमधुरकहस्तः सुनिविष्टो रक्तमार्जनो बलवान् ।
 सुविदितशरीखुद्धिर्मृदङ्गवादी गुणैरेतैः ॥ २५२ ॥

१. 'नाटकेऽङ्के प्रकरणे वीच्या भाणे-डिमे तथा ।

मृदङ्गं पणवीक्ष्वेव दर्दरं चोपकारयेत् ॥' का.

२. 'अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।

कर्तरी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ॥

वर्तनाद् दण्डहस्तश्च पञ्चक्षिणाकरस्ततः ।

तर्जन्याहुष्ठयोगेन स्वप्ने जातिगतिस्ततः ॥

पर्यागापतनैर्ज्ञेया कर्तरी हस्तयोर्द्वयोः ।

समयोः समतालेन द्वयोर्हस्तसमाधयोः ॥

पर्यायतः प्रभातो य. समहस्त इति स्मृतः ।

विभावितव्या वामस्य पार्श्विनाहुलिभिस्तथा ॥

सङ्ग्रहक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ।

पूर्वदक्षिणहस्तेन क्रमाद्वामेन पादतः ॥

घत्वारो यत्र वर्तन्ते वर्तनाद्वर्तनाः स्मृताः ।

प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन तु ॥

प्रहाराः क्रमपादेन दण्डहस्त. समत्वयोः ।

सौष्ठवं श्रपवयैव बाहुल्यं दृढतापि च ॥

सर्वेषामेव हस्तानां धुगाश्चत्वार ईरिताः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं हस्तानामपि लक्षणम् ॥' इति का. पुस्तके ।

आलेपनप्रमाणञ्चतुर्मार्गकृतश्च सः ।

प्रतिग्रहीता सिद्धीनामङ्गदोषविवर्जितः ॥ २५३ ॥

स्वभ्यस्तकरणैः साम्ये गीतज्ञो गुणितग्रहः ।

सुसंगीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गी तु भवेद्गुणैः ॥ २५४ ॥

आन्तोऽर्धहस्तकालञ्चश्छिद्राचरणपण्डितैः ।

अभ्यस्तकरणैश्चैव भवेत्पाणविको गुणैः ॥ २५५ ॥

निश्चलो निर्गुणः शीघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।

वादनान्तरवेदी च दर्दरी तु प्रशस्यते ॥ २५६ ॥

एतत्सर्वं नाट्ययोगं समीक्ष्य प्रोक्तं वाद्यं सर्वलोकानुभावात् ।

नोक्तं यच्चेदागमाद्भवस्तु बुद्ध्या सद्भिः कार्यं मार्गजातीः समीक्ष्य ॥ २५७ ॥

स्फुटप्रहारं विशदं विभक्तं रक्तं विघुष्टं करलेपनं च ।

त्रिमार्जनापूरितरागरम्यं मृदङ्गवाद्यं गुणतो वदन्ति ॥ २५८ ॥

वाद्ये तु यत्नः प्रथमं तु कार्यः शयानि(?) नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ।

वाद्ये च गीते च हि सुप्रयुक्ते नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति ॥ २५९ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे पुष्करवाद्यो नामाध्यायः पञ्चत्रिंश(चतुर्विंश): ।

पञ्चत्रिंशतोऽध्यायः ।

विन्ध्यासं भूमिकानां तु संप्रवक्ष्यामि नाटके ।

यादृश्यो यस्य कर्तव्या विन्ध्यासे भूमिकास्ततः ॥ १ ॥

गतिवारीरङ्गदेप्तेभिः(?) सत्त्वशीलैः समासतः ।

परीक्ष्य पात्रं तज्ज्ञास्तु युष्टा(?)द्भूमिनिवेशने ॥ २ ॥

तस्मादन्विष्य हि गुणान्कार्यः पात्रसमाश्रयः ।

न खेदजननं बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥ ३ ॥

१. 'शया(ष्ठा)हि' ख. २. 'ऽय हि' ख. ३. 'भूभाग' फा. ४. 'यादृशैरेव
धर्तव्या' फा. 'यादृशी' फ. ख. ५. 'पुरवैभूमिकास्तथा' फा. ६. 'गतिवागङ्गचेष्टभिः'
फा. ७. 'सत्त्वशीलसमासत' फा. ८. 'परीक्ष्य पात्रं' इत्यारभ्य 'पात्रं युष्वात्
सभूमिषु' इत्यन्तं पाठः फा. पुस्तके नास्ति ।

आधायो यमजा(?)श्चैव गुणानज्ञान्स्वभावजान् ।
 ततः कुर्याद्यथायोगं नृणां भूमिनिवेशनम् ॥ ४ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्तमहीनाङ्गं चयोऽन्वितम् ।
 न स्थूलं न कृशं चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥ ५ ॥
 श्लिष्टाङ्गं द्युतिमन्तं च सुखरं प्रियदर्शनम् ।
 एतैर्गुणैस्तु संयुक्तं देवभूमिषु योजयेत् ॥ ६ ॥
 स्थूलं प्राशुं बृहद्देहं मेघगम्भीरनिस्वनम् ।
 रौद्रस्वभावनेत्रं च स्वभावभ्रुकुटीमुखम् ॥ ७ ॥
 रक्षोदानवदैत्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ।
 पुरुषाणां प्रयोगस्तु तथाङ्गक्रिययान्वितः ॥ ८ ॥
 सुनेत्राः सुश्रुवः स्वज्ञाः सुललाटाः सुनासिकाः ।
 स्वोष्ठाः सुगण्डाः सुमुखाः सुकण्ठाः सुशिरोधराः ॥ ९ ॥
 स्वङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्ता दीर्घाश्च मदमन्थराः ।
 न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शनाः ।
 कुमारराजभूमीषु प्रयोज्या भरतोत्तमाः ॥ ११ ॥
 अङ्गैरविकलैर्वीरं स्फुटं वचनकर्मणि ।
 न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥ १२ ॥
 अहीनं च प्रगल्भं च प्रत्युन्नतविनिश्चयम् ।
 सेनापतेरमात्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥
 पिङ्गाक्षं दीर्घनासं च ह्रस्वमुच्चमथापि वा ।
 कञ्चुकिश्रोत्रियादीनां भूमिकासु नियोजयेत् ॥ १४ ॥
 एवमन्येष्वपि तथा नाट्यधर्मप्रवेशने ।
 दशावस्थानुरूपेण पात्रं युज्यात्स्वभूमिषु ॥ १५ ॥
 मन्थरं वामनं कुब्जं विकृतं विकृताननम् ।
 निष्टब्धनेत्रं काणाक्षं स्थूलं चिपिटनासिकम् ॥ १६ ॥

१. 'विष्टब्धनेत्रकर्षाणां स्थूलं विहनुनासिकम् ।
 दुर्वेदि दु स्वभावं च विकृताकारमेव च ॥' फा.

दुर्जनं दुःस्वभावं च विकृताकारमेव च ।
 दासभूमौ प्रयुञ्जीत बुधो(धो?) दासाङ्गसंयुतम् ॥ १७ ॥
 प्रकृत्या तु कृशं क्षामं तर्पे.श्रान्ते सुयोजयेत् ।
 तथा च पुरुषं स्थूलमुपयोगेषु योजयेत् ॥ १८ ॥
 यदि वा नेतराः सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजाः ।
 आचार्यबुद्ध्या योक्तव्या भावचेष्टास्वभावतः ॥ १९ ॥
 या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा ।
 सा तथाचार्ययोगेन निव(य?)म्या भावभाविनि(नी?) ।^८
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भरतानां विकल्पनाम् ॥ २० ॥

१ 'बुधो' का. २. 'तत्र श्रान्तेषु' का. ३. 'ह्यरोगेषु' का. ४ 'नेदशा
 सन्ति' का. ५ 'हि' इति नास्ति का. पुस्तके । ६. 'तथा चान्ययोगेन' का.
 ७. 'नियम्या भावभाविनी' का.

८ 'एवमन्येष्वपि तथा नात्यधर्मी प्रशस्यते ।
 देशवेषानुरूपेण पात्र योज्य हि भूमिषु ॥
 बहुबाहो बहुमुखस्तथा च विकृतानन ।
 पशुश्वापदसिंहाश्च खरोष्ट्रा वारणास्तथा ॥
 एते चाये च बहवो नानारूपा भवन्ति ये ।
 आचार्यबुद्ध्या कर्तव्या मृत्काष्ठजनचर्मणि ॥
 स्वाभाविकेन भावेन प्रविशेद्रङ्गमण्डपम् ।
 आत्मरूपमवच्छाद्य वर्णकैर्भूषणैरपि ॥
 यादृश यस्य यद्रूप प्रकृत्या तस्य तादृशम् ।
 वयोवेषानुरूपेण प्रयुक्त नात्यधर्मणि ॥
 यथा जन्तुस्वभाव हि परित्यज्यान्यदेहिकम् ।
 परभाव प्रकुरुते परदेह समाधित ॥
 एव बुध परं भाव सोऽस्मीति मनसा स्मरन् ।
 वागङ्गतिलीलाभिधेष्टाभिध समाचरेत् ॥
 अनुरूपा विरूपा च तथा रूपानुसारिणी ।
 त्रिप्रकारा भवेन्नुणां प्रकृतिस्त्वपि भाविता ॥
 नैनावस्थावयोपेता भूमिकादिदृतास्तथा ।
 समुद्योतमये नात्ये स्वभावकरणाश्च या ॥

८ अथ अत्र उपरिष्ठके न दृश्यते ।

छियस्तु स्त्रीगते भावे पुरुषाः पौरुषे यथा ।
 यथा वयस्तथा तस्मिन् अनुरूपेति सा स्मृता ॥
 यो बालः स्थाविरी भूमिं वृद्धो वा बालभूमिकाम् ।
 तद्भावेः कुरुते नाट्यं सा विरूपेति कीर्तिता ॥
 पुरुषः स्त्रीगतं भावं यो वा प्रकुरुते पुनः ।
 रूपानुसारिणी ज्ञेया प्रयोगे भरतोत्तमेः ॥
 छन्दतः पौरुषीं कुर्यात् भूमिकां स्त्रीप्रयोगतः ।
 न परस्परचेष्टाभिः कुर्यात्तौ वृद्धबालिशौ ॥
 भूमिकं सुकुमारस्य नित्यं स्त्रीभिरनुष्ठितम् ।
 अल्पयं मानुषीणान्तु दिव्यमानुषयोस्तथा ॥
 रम्भोर्वशीप्रसृतिषु स्वर्गे नाट्यं प्रतिष्ठितम् ।
 तथैव मानुषे लोके राज्ञामन्तःपुरेष्वपि ॥
 उपदेष्टव्यमार्यैस्तु शास्त्रवुर्ध्वांगनासु च ।
 सुकुमारप्रयोगोऽयं राज्ञामामोदकारकः ॥
 शृङ्गाररसमासाद्य तास्मारीष्वेव योजयेत् ।
 यस्मात्स्वभावोपगतो विलासः स्त्रीषु दृश्यते ॥
 तस्मात्स्वभावमधुरमङ्गं सुलभसौष्ठवम् ।
 पौरुषं यत्तु ललितं सोऽलंकारपरो भवेत् ॥
 स्वयं तु भूमिकान्यासं बुधः स्त्रीणां प्रयोजयेत् ।
 दुल्योपि स्थापकोपेतो भूमिकान्यास इष्यते ।
 स्त्रीषु योज्यः प्रयत्नेन प्रयोगः पुरुषाश्रयः ॥
 संगीतकमपरिक्लेशो नित्यं प्रमदाजनस्य गुण एव ।
 मधुरकर्कशत्वं भवति नाट्यप्रयोगेन ॥
 प्रमदा नाट्यविलासैर्लतेव कुसुमैर्विचित्रलावण्याः ।
 कामोपचारकुशला भवन्ति काम्ये विशेषज्ञाः ॥
 योग्यासु च प्रयत्नः कर्तव्यः सततमप्रमादेन ।
 न हि योग्यां विना भवति भावरससौष्ठवं क्रियत् ॥
 प्रयोगो द्विविधश्चायं विज्ञेयो नाट्यमन्वितः ।
 सुकुमारस्वभाविद्धो नानामावरसाश्रयः ॥
 नाट्यस्य प्रकरणं भाणो वीर्य्यह एव च ।
 ज्ञेयानि सुकुमारानि मानुषैराधितानि तु ॥
 युद्धोद्धता वेगहृतासंरम्भसद्गुणाय ये ।
 न ते स्त्रीभिः प्रयोचव्याः प्रयोग्याः पुरुषैर्हि ते ॥

न चाविद्याङ्गभावस्तु च्छेद्यमेयाहवात्मिकम् ।
 मायेन्द्रजालबहुलं पुस्तनैपथ्यरीपिनम् ।
 पुरुषप्रायसधारमल्पस्त्रीकमनोद्धतम् ।
 सात्त्वत्यारभटीयुक्तं नाट्यमाविद्धसंज्ञितम् ॥
 डिमः समवकारश्च व्यायोगेहामृगौ तथा ।
 एतासां विद्धसंज्ञानि विज्ञेयानि प्रयोक्तृभिः ॥
 एषां प्रयोगः कर्तव्यो देवदानवराक्षसैः ।
 उद्धता ये च पुरुषाः शौर्यवीर्यसमन्विताः ॥
 एवं प्रयोगः कर्तव्यो भूमिकानां विकल्पनम् ।
 अत्रोच्यते यथानाट्यमाहार्यगुणसम्भवः ॥
 कथं राजगुणाः कार्या नटैरल्पपरिच्छदैः ।
 अत्रोच्यते यथा लोके नाट्यवर्णिप्रवृत्तिता ॥
 तदेवं सर्वसंपन्नं नाट्यमेतन्मया कृतम् ।
 वर्णकैश्छादितस्तत्र भूषणैश्चाप्यलंकृतः ॥
 गाम्भीर्याहार्यसंपन्नो राजचिह्नो भवेन्नटः ।
 सप्तद्वीपाश्रयश्चैवमथवैको भवेन्नरः ॥
 वर्णकैर्याति तेनेह कार्यं स्रजविचेष्टितम् ।
 आचार्ययुद्धा कर्तव्यं सौष्ठवाङ्गपुरस्कृतम् ॥
 राजवत् भरतस्तस्मात् राजापि नटवत् भवेत् ।
 यथा नटस्तथा राजा यथा राजा तथा नटः ॥
 द्रव्याणां यः परिवारो पार्थिवानां स एव हि ।
 नाटके संप्रयोक्तव्यो देशभाषावयोऽन्वितः ॥
 एवं राजोपचारे तु कार्यः पुरुषसश्रयः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रयोक्तृणां तु तद्गुणान् ॥

तत्र सूत्रधारगुणान् वक्ष्यामः । पुण्याभिधानमेव तल्लक्षणं अभिमतवाक्संस्काराः
 तालविधानज्ञता स्वरवादिनतत्त्ववेदनश्च ॥

चतुरातोयकुशलः शास्त्रकुर्मसुशिक्षितः ।
 नानापापण्डकार्यज्ञो नीतिशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥
 वेदयोपचारनिपुणः कामशास्त्रविचक्षणः ।
 नानागीतप्रचारज्ञो रघभावविशारदः ॥
 नाट्यप्रयोगकुशलो नानाशिल्पसमन्वितः ।
 पादच्छन्दोविधानज्ञः सर्वशास्त्रविचक्षणः ॥

महमक्षप्रतरवशो देहव्यापारपण्डितः ।
 शृङ्खिदीदीववर्षाणां यवेतानां जनस्य च ॥
 प्रमाणचरितज्ञश्च राजवंशप्रसूतिवान् ।
 श्रोता शास्त्रार्थकाराणां श्रुत्वा चैवावधारकः ॥
 भवधार्यं प्रवक्षा च शक्यैवोपदर्शने ।
 एवंगुणस्वपाचार्यः सूत्रधारो विधीयते ॥
 स्वाभाविकान् गुणयैव गदतो मे निशोधत ।
 स्मृतिमान् भक्तिमान् धीर उदारः स्थितवाक् कविः ॥
 धरोगो मधुरः क्षान्तो दान्तयैव प्रियंबदः ।
 मन्युदोषविनिर्मुक्तः सत्यवाक् दक्षिणः शुचिः ॥
 अलुब्धप्रतिपत्तौ च स्वाभाविकगुणास्त्वमी ।
 सूत्रधारगुणैश्चैव किञ्चिदुचैः समन्वितः ॥
 मध्यमप्रकृतिस्वर्गैर्विज्ञेयः पारिपार्थिकः ॥
 उज्वलो रूपवाधैव हृष्टोपकरणक्रियः ।
 मेधावी च विधानज्ञः स्वकर्मकुशलो नरः ॥
 सूत्रधारगुणैर्युक्ताः सर्व एव प्रयोगिनः ।
 वेदोपचारकुशलो मधुरो दक्षिणः कविः ।
 ऊहापोहक्षमो कामी चनुरथ विदो भवेत् ॥
 उज्वलवस्त्राभरणः कुड्यस्त्रनिमित्ततः प्रसीदति च ।
 क्षधमो मागधभाषी भवति शकरो बहुविहारः ॥.
 यामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजिह्वो विहृताननः ।
 रालतिः पिहलाक्षश्च स विधेयो विदूपकः ॥
 कलहप्रियो बहुकथो विरूपो गन्धसेवकः ।
 मान्वामान्यविशेषज्ञश्चेतोऽप्येवंविधः स्मृतः ॥
 एवंशुनैश्च संयुक्तो नाट्ययोगविचक्षणः ।
 कलाप्रयोगे चाचार्यैर्न्योपिडाभिरतः गदा ॥
 लीलया हावभारान्दां पुरयेन विनयेन च ।
 माधुर्येन च संयुक्ताश्चतुर्दिकलन्धिताः ॥
 राशोरचारकुशल्य रशोरवैश्च निवर्जिता ।
 त्रिदशदिनी त्रिदशपा त्रिदश निरुधमा ॥
 एभिर्गुणैश्च संयुक्ता गतिश्च परिकीर्त्तना ।
 रूपगुणदीप्तौ च न माधुर्यं कतिगुणम् ॥

भरताश्रयाच्च भरतो विदूषकस्तौरिपो ने(न्ये) च(ः) ।
 नन्दी ससूत्रधारो नाट्यरसो नायकश्चैव ॥ २१ ॥
 मुकुटाभरणविकल्पैर्विज्ञेयो माल्यवस्तुविविधैश्च ।
 कारककुशीलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ॥ २२ ॥
 धुर्यवदेको यस्माद्दुद्धारोऽनेकभूमिकायुक्तः ।
 भाण्डग्रहोपकरणैर्नाट्यं भरतो भवेत्तस्मात् ॥ २३ ॥
 लोको हृदाश्रयकृतां सर्वप्रकृतिप्रचारसंयुक्ताम् ।
 नानाश्रया प्रकुरुते तथा च नौर्या च सर्वत्र ॥ २४ ॥
 प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नर्मकृता नर्मगर्भनिर्भेदैः ।
 छेदविभूषितवदनो विदूषको नाम विज्ञेयः ॥ २५ ॥
 नरपतिस्तूर्यमतिः सर्वातोद्यप्रवादने कुशलः ।
 तूरपतिग्रहयुक्तो(हि)विज्ञेयस्तौरिपो नाम ॥ २६ ॥
 नटइ(य)ति धात्वर्थभूतं नाटइ(य)ति लोकवृत्तान्तम् ।
 रसभावसत्त्वयुक्तं यस्मात्तस्मान्नटो भवति ॥ २७ ॥
 स्तुत्याभिवादनकृतैर्मधुरवाक्यैः समद्गलाचारैः ।
 सर्वं स्तौति हि लोकं यस्मात्तस्माद्भवेद्बहुधा ॥ २८ ॥
 तस्मिन्.....साश्वर्यो वदति नाट्ययोगेषु ।
 प्राकृतसंस्कृतपाठ्यो नान्दी नामेति विज्ञेयः ॥ २९ ॥

विशदा क्षिग्धा मधुरा पेशालवचनाभिरकण्ठी च ।

योग्या यामभुमिता लयतालशा रसेस्तु सयुक्ता ॥

एवविधगुणैर्युक्ता कर्तव्या नायिका तज्ज्ञे ।

भास्थानरागिनिरुक्षा आविद्गतिचेष्टिता ॥

दीर्घरोषा च क्षीना च तयोद्भूतोद्भटा सदा ।

सर्वाभरणसयुक्ता गन्धमाल्योपशोभिता ॥

एवमेता प्रकृतयो ज्ञेया नाट्यप्रयोक्तृभि ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि भरताना विष्णुपत्नम् ॥ इयानधिक पाठ का. पुस्तके ।

१ 'नादी' इति क्षमे. २. 'धुर्य' क. ख. ३. 'दुर्धरो' क. ख. ४. 'तयाल-
नार्या' इति भवेत्.

गानस्य च वाद्यस्य च पाठ्यस्याप्येकभावविहितस्य ।

शास्त्रोपदेशयोगात्सूत्रज्ञः सूत्रधारस्तु ॥ ३० ॥ ...

(!) यस्माद्यथोपदिष्टान्तास्त्रभावाद्यसत्त्वयुक्तान् ।

(!) भूमिर्विकल्पैति यति च नाट्यकारः कीर्तितस्तस्मात् ॥ ३१ ॥

चतुरासोद्यविधानं सर्वस्य तु शास्त्रोदविहितस्य ।

गच्छति यस्मान्नाट्ये तस्माद्वैनायको भवति ॥ ३२ ॥

नानाप्रकृतिसमुत्थं करोति यः शीर्षकं मुकुटयोगे ।

विविधैर्वेषविशेषैः स च मुकुटकार(!) विज्ञेयः ॥ ३३ ॥

यश्चाभरणं कुर्याद्द्विषुविधिविहितं स चाभरणम् ।

कर्ता यश्चोपकरणायोगात्स तेन नाम्ना विधातव्यः ॥ ३४ ॥

यो वै माल्यं कुरुते पद्मविधं माल्यकृत्स विज्ञेयः ।

यैश्चापि वेषयोगं सच वेषकारस्तु विज्ञेयः ॥ ३५ ॥

चित्रज्ञश्चित्रकरो वस्तस्य च रङ्गनाद्भवेद्रजकः ।

जत्वदमलोद्दकाष्टैर्द्रव्यकरः कारुकश्चैव ॥ ३६ ॥

नानातोद्यविधाने प्रयोगयुक्तः प्रवादने कुशलः ।

आतोद्येऽप्यतिकुशलो यस्मात्स गुर्वाल्लभ्यलात् ॥ ३७ ॥

यद्यत्समाचरन्ते शिल्पं वा कर्म वा प्रयोगं वा ।

तेनेवापगत(!)गुणा विज्ञेया नामतः पुरषाः ॥ ३८ ॥

एवं तु नाटकविधौ जातिर्नटसंघया सुभैर्भेषा ।

नास्योपकरणयुक्ता नानाशिल्पप्रयुक्ता च ॥ ३९ ॥

इति भारतीयैः कल्पितेषु भूमिर्विकल्पो नामात्परः परस्मिन् (परस्मिन्) ।

परस्मिन्कारः ।

एवं तु मुनयः सुतोः सर्वेषु भासं वरा ।

पुनश्चुरिदं वारमं मुकुटसुयोगलम् ॥ १ ॥

यस्त्वया गदितो ह्येष नाट्यवेदः पुरातनः ।
 एकचित्तैः सदास्माभिः सम्यक्समुपधारितः ॥ २ ॥
 एकैश्च संशयोऽस्माकं तन्नो व्याख्यातुमर्हसि ।
 को वान्यो यन्निवेद्यस्य निश्चयं वेत्ति तत्त्वतः ॥ ३ ॥
 न वयं परिहासेनै विरोधेन च नान्यथा ।
 इच्छामो भगवन्नाट्यमुपदेशार्थमेव तु ॥ ४ ॥
 अस्माभिश्च तदा नोर्कं व्याच्छेदो [न] भवेदिति ।
 इदानीं रूपशिक्षार्थं नाट्यं गुह्यं प्रकाशयं ॥ ५ ॥
 लोकस्य चरितं नाट्यमित्यवोचस्त्वमीदृशम् ।
 शेषाणां लोकगुह्यानां निश्चयं कर्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 लोकस्यै कस्य चरितं पूर्वरङ्गे द्विजर्षभ ।
 किमर्थं युज्यते घोषप्रयुक्तः किं करोति च ॥ ७ ॥^{१३}
 कस्माच्चैव मुनिः शौचं शुचिश्चरति सूत्रघृक् ।
 कथमुर्वीतले नाट्यं स्वर्गोन्नपतितं विभो ॥ ८ ॥
 कथं तदायं वंशश्च नैष्ट(टः)संज्ञः प्रतिष्ठितः ।
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ॥ ९ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥ १० ॥

१. 'कथितो' का. २. 'सहास्माभिः' का. ३. 'भगवन् संशयो यो यत्' का.
 ४. 'को ह्यन्यो नाट्यवेद्यस्य निश्चयं वक्तुमर्हसि' का. ५. 'परिभावेन' का. ६. 'न
 विरोधेन नेर्व्याया' का. ७. 'पृच्छामो भगवन्नाट्यमुपदेशाभिपूर्वकम्' का. ८. 'नोक्तव्या'
 क-स्त. तदा 'छेदो भवेदिति' का. ९. 'तत्सर्वं निखिलेनेदं' का. १०. 'निदर्शय'
 का. ११. 'तेषां नो लोकगुह्यानां' का. १२. 'वक्तुमर्हसि' का. १३. 'देवस्य' का.
 १४. 'किमर्थं पूज्यते ह्येष प्रयुक्तं किं करोति वा' का. १५. इतोऽपि का. पुस्तके
 'प्रीतं किं देवतं तत्र प्रीतिं वा किं करोति च ।' इत्यधिकं पयार्थम् । १६. 'कस्मा-
 देव पुनः शौचं शुचं चरति सूत्रघृक् ।' का. १७. 'तवायं' का. १८. 'नटसंज्ञः
 प्रकीर्तितः' का. १९. पद्यमेतत् का. पुस्तके नास्ति ।

कथयामि कथां गुह्यां यन्मां पृच्छथ सुव्रताः ।
 पूर्वैरङ्गविधानस्य तां च मे संनिबोधत ॥ ११ ॥
 प्रोक्तवानसि यत्पूर्वं शुभं विघ्ननिवर्हणम् ।
 तस्यानुबन्धेन मया पूर्वैरङ्गः प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 शस्त्राणां प्रतिकारार्थं शरीराचरणं यथा ।
 क्रियते हि यथा पापं हुतेनैव प्रशाम्यति ॥ १३ ॥
 एवं जपैश्च होमैश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
 स्तुत्याशीर्वचनैः शान्तैः कर्मभावानुकीर्तनैः ॥ १४ ॥
 सर्वातोद्यनिनादैश्च तथा गतिस्त्रनेन च ।
 मर्या पापापकरणे कृते विघ्ननिवर्हणे ॥ १५ ॥^{११}
 स्तुतिगीताभिसंहृष्टैर्देवैरभिहितोऽस्म्यहम् ।
 नितैरां परितुष्टाः स प्रयोगेणामुना तव ॥ १६ ॥
 देवतासुरमानन्द्य यस्माल्लोकं च निन्दति ।
 तस्मादयं प्रयोगस्तु नान्दीनामो भविष्यति ॥ १७ ॥
 गीतवाचास्तु नान्दी हि यत्र काकर्षेणः शुभः ।
 तस्मिन्देशे विपाप्मो नो म(मा!)ङ्गल्ये च भविष्यति ॥ १८ ॥

१. इतः पूर्वं का. पुस्तके 'भरत उवाच—' इति वर्तते । २. 'ब्रवीमि वो ह्ययं
 विप्राः यन्मां पृच्छत सुव्रताः ।' का. ३. 'पूर्वैरङ्गविधानस्य तां च मे संनिबोधत ।'
 का. ४. 'यत्पूर्वमहं' का. ५. 'परिहारार्थं' का. ६. 'शरीराचरणं यथा' का.
 ७. 'तथा सर्वगतं पापं स्मृतेनैव प्रशाम्यति' का. ८. 'एवं जपैश्च होमैश्च का.
 ९. 'युक्तः' का. १०. 'कीर्तनात्' का. ११. 'यथा गीतस्त्रनानि च' का.
 १२. 'मया च पापहरणे' का. १३. 'अहम्' ख-क. १४. 'स्तुतिगीतादिसंहृष्टो
 येनाथ द्वियते पुमान् ।' का. १५. 'नितरां परितुष्टाः स' इत्याद्यर्थं तथा 'देवता-
 सुरमानन्द्या' इत्याद्यर्थं च का. पुस्तके न स्तः । १६. 'नान्दीनाम' का. १७. 'गीत-
 वाद्यानुनादी च' का. १८. 'काङ्क्षरः' का. १९. 'तु पाप्मो' का. २०. 'मादित्यश्च
 भविष्यति का.

यावत्तं पूरयेदेशं ध्वनिर्नाट्यसमाश्रयः ।
 नै स्यात्सन्ति हि रक्षांसि तं देशं न विनायकाः ॥ १९ ॥
 आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशब्दमुपश्रुत्य हिंसौ(सा?) नश्यन्ति चैव हि ॥ २० ॥
 वाद्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रं वादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचनैः समं ह्येतद्भविष्यति ॥ २१ ॥
 श्रुतं मया देवदेवाद्भवतः शंकरोदितम् ।
 खानजप्यसहस्रेभ्यो यत्र संगीतवादितम् ॥ २२ ॥
 यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्य गीतवाद्यध्वनिः शुभः ।
 भविष्यत्यशुभं देशे नैव तस्मिन्कदाचन ॥ २३ ॥
 एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वेरङ्गः कृतो मया ।
 नानास्तुतिकृतैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनेन च ॥ २४ ॥
 यतोऽभिवादाने क्लिष्टं शितं तद्रङ्गमण्डले ।
 तैस्तस्य हि तच्छौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥
 शौचं कृत्वा यतो मन्त्रपूजनं जर्जरस्य तु ।
 उच्यते पूर्वेरङ्गेऽस्मिन्ससाच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥
चैवमाद्यमेतन्महीतले ।
 वक्तव्यं सर्वमेतद्धि न शक्यं हि निगूहितम् ॥ २७ ॥
 सर्वे[र्वे !]मेतद्यथा सर्वे नाट्यवेदसमन्विताः ।
 सर्वलोकप्रहसनैर्वाद्यं तेनाद्य संश्रये ॥ २८ ॥

१. 'यावत्तं पूरयेदेशं ध्वनिरातोद्यसमाश्रय' का. २. 'तावतानां शुभं किञ्चित् न च विप्रविनायका' का. ३. 'हिंसा' इति का. ४. 'वाद्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रं वादित्रमेव च' का. ५. 'वेदमन्त्रार्थवचनैस्तथैव च' का. ६. 'ततश्च शंकरोदितम्' का. ७. 'अष्टं मे गीतवादितम्' का. ८. 'यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्यो गीतवाद्यध्वनिः शुभः' का. ९. 'भविष्यत्यशुभं तस्मिन् देशे नैति कदाचन' का. १०. 'यत्र स्तोत्रैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनं प्रति' का. ११. 'शिरसा रङ्गमण्डले' का. १२. इतः प्रथमं पद्यद्वयी का. पुस्तके नास्ति । १३. 'तथा विधिसमापन्नं न शक्यं विनिगूहितम्' का. १४. 'ममेते तनयाः सर्वे नाट्यवेदसमन्विताः ।' का. १५. 'सर्वलोक-प्रहसनैर्वाप्यन्ते हास्यसंश्रये.' का.

कस्यचित्त्वथ कालस्य शिल्पकं ग्राम्यधर्मकम् ।
 ऋषीणां न्यङ्गकरणं कुर्वद्भिर्महैसंश्रयम् ॥ २९ ॥
 अष्टव्यं(?) सुदुराचारं ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् ।
 निष्ठुरं चास्व(प्र?)शस्तं च काव्यं ससंद्ध्योजितम् ॥ ३० ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे भीमरोषं प्रकम्पिताः ।
 ऊचुस्ताव्रताक्रुद्धा निन्दयन्तं इवाग्रयः ॥ ३१ ॥
 मा तावद्भो द्विजा युक्तमिदमसाद्विडम्बनम् ।
 को नामायं परिभवः किंवा नासासु संमते ॥ ३२ ॥
 यस्मैज्ञानमदोम्भसा नै चेच्छाविनयान्विताः ।
 तस्मादेतद्धि भवतां कुज्ञानं नाशमेप्यति ॥ ३३ ॥
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च समर्वायसमागमे ।
 निर्दक्षणो निरामू(ह्र ?)तः शूद्राचारो भविष्यति^{१५} ॥ ३४ ॥
 यैश्च वा भवतां वंशः स चाशौचो भविष्यति ।
 'ये च वो वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ॥ ३५ ॥
 'पैरोपस्थानवन्तश्च पुंस्त्रीबालोपजीविनः ।
 शौषं दत्तं तथा ज्ञात्वा सुतेभ्यो मे तदा सुराः ॥ ३६ ॥
 सर्वे विमनसो भूत्वा तानृषीन्समुपस्थिताः ।
 यौचमानैस्ततः प्रोक्तं देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ३७ ॥

१. 'शिल्पकर्म ममाभ्यधाः' का. २. 'ऋषीणामङ्गं करणं' का. ३. 'इर्वद्भि-
 र्भाण्डं संश्रयम्' का. ४. 'अप्रायं सुदुराचारं' का. ५. 'प्रवर्तनम्' का. ६.
 'नाप्ररास्त्वं प' का. ७. 'संशदि योजितम्' का. ८. 'भीमरोषाः प्रकम्पिताः' का.
 ९. 'ऊचुस्ते भरतात् सर्वात्' का. १०. 'निर्दहन्त इवाग्रयः' का. ११. 'नप्रा-
 भिसंभतम्' का. १२. 'तस्मात्' का. १३. 'भवता विनयाप्रया.' का. १४.
 'तमव'पोऽप संमते' का. १५. 'निर्दक्ष'वरणाभूत्वा शूद्राचारो भविष्यति' का. १६.
 इतोऽप्रे का. पुलके 'शूद्रास्ते केयते भूया तन्मे छनशाप्यथ' इति पदार्थमपिष्टम् ।
 १७. 'दत्तं को भवतां वंशं स च शूरो भविष्यति ।' इति का. १८. 'पैऽप्रादि
 वंशजाता.' का. १९. 'तपोप'थानवन्तश्च य श्रीवाङ्गुमारयः ।' का. २०. 'ता-
 जन्म ततो शक्ता सुत्वा मे सुपरादा ।' का. २१. 'तावद्भिष तथा प्रोक्तं' का.

यावत्तं पूरयेद्देशं ध्वनिर्नाट्यसमांश्रयः ।
 न स्थास्यन्ति हि रक्षांसि तं देशं न विनायकाः ॥ १९ ॥
 आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशब्दमुपश्रुत्य हि सां(साः) नश्यन्ति चैव हि ॥ २० ॥
 वाद्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रं वादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचनैः समं ह्येतद्भविष्यति ॥ २१ ॥
 श्रुतं मया देवदेवाद्भवतः शंकरोदितम् ।
 खानजप्यसहस्रेभ्यो यत्र संगीतवादितम् ॥ २२ ॥
 यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्य गीतवाद्यध्वनिः शुभः ।
 भविष्यत्यशुभं देशे नैव तस्मिन्कदाचन ॥ २३ ॥
 एवं पूजाधिकारार्थं पूर्वरेङ्गः कृतो मया ।
 नानास्तुतिकृतैर्वाक्यैर्देवताभ्यर्चनेन च ॥ २४ ॥
 यतोऽभिवादाने क्लिष्टं शितं तद्भङ्गमण्डले ।
 ततस्तस्य हि तच्छौचं विहितं तु द्विजोत्तमाः ॥ २५ ॥
 शौचं कृत्वा यतो मन्त्रपूजनं जर्जरस्य तु ।
 उच्यते पूर्वरेङ्गेऽस्मिन्सस्त्राच्छौचं प्रकीर्तितम् ॥ २६ ॥
चैवमाद्यमेतन्महीतले ।
 चर्क्यं सर्वमेतद्धि न शक्यं हि निगूहितम् ॥ २७ ॥
 सै[र्व]मेतच्चया सर्वे नाट्यवेदसमन्विताः ।
 सर्वलोकप्रहसनैर्वाद्यं तेनाद्य संश्रये ॥ २८ ॥

१. 'यावन्तं पूरयेद्देशं ध्वनिरातोद्यसधमः' का. २. 'तावतानां शुभं किञ्चित् न च विप्रविनायका.' का. ३. 'हिंसा' इति का. ४. 'वाद्यं नाट्यं तथा गेयं चित्रं वादित्रमेव च' का. ५. 'वेदमन्त्रार्थवचनैस्त्वयैव च' का. ६. 'ततश्च शंकरोदितम्' का. ७. 'श्रेष्ठं मे गीतवादितम्' का. ८. 'यस्मिन्नातोद्यनाट्यस्थो गीतवाद्यध्वनिधमः' का. ९. 'भविष्यत्यशुभं तस्मिन् देशे नैति कदाचन' का. १०. 'वास्तोत्रहृतैर्मन्त्रैर्देवताभ्यर्चनं प्रति' का. ११. 'शिरसा रङ्गमण्डले' का. १२. इति प्रमृति पद्यद्वयी का. पुस्तके नास्ति । १३. 'तथा विधिसमापन्नं न शक्यं विनिगूहितम्' का. १४. 'ममेते तनयाः सर्वे नाट्यवेदमदान्विताः ।' का. १५. 'सर्वलोकप्रहसनैर्वाप्यन्ते हास्यसंध्रयै.' का.

कस्यचित्त्वथ कालस्य शिल्पकं ग्राम्यधर्मकम् ।
 ऋषीणां न्यङ्गकरणं कुर्नेद्भिर्ग्रहैसंश्रयम् ॥ २९ ॥
 अर्ध्व्यं(?) सुदुराचारं ग्राम्यधर्मप्रवर्तितम् ।
 निष्ठुरं चास्त्र(प्र?)शस्तं च काव्यं संसैद्वियोजितम् ॥ ३० ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे मीमरोषं प्रकम्पिताः ।
 ऊंचुस्तात्ररताकुद्धा निन्दयन्तं इवाग्रयः ॥ ३१ ॥
 मा तावद्भो द्विजा युक्तमिदमसद्विडम्बनम् ।
 को नामायं परिभवः किवा नास्मासु संमते ॥ ३२ ॥
 यस्माज्ज्ञानमदोन्मत्ता नै चेच्छाविनयान्विताः ।
 तस्मादेतद्धि भवतां कुज्ञानं नाशमेप्यति ॥ ३३ ॥
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च समर्वायसमागमे ।
 निर्द्वेषणो निरामू(ह्र ?)तः शूद्राचारो भविष्यति^{१५} ॥ ३४ ॥
 यैश्च वा भवतां वंशः स चाशौचो भविष्यति ।
^{१६}ये च वो वंशजास्तेऽपि भविष्यन्त्यथ नर्तकाः ॥ ३५ ॥
 पैरोपस्थानवन्तश्च पुंस्त्रीबालोपजीविनः ।
 शौषं दत्तं तथा श्लात्वा सुतेभ्यो मे तदा सुराः ॥ ३६ ॥
 सर्वे विभनसो भूत्वा तानृषीन्समुपस्थिताः ।
 यौचमानैस्ततः प्रोक्तं देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ ३७ ॥

१. 'शिल्पकर्म ममाभ्यधात्' का. २. 'ऋषीणामङ्गं करणं' का. ३. 'द्वैद्वि-
 र्भोण्डं संश्रयम्' का. ४. 'अग्रार्थं सुदुराचार' का. ५. 'प्रवर्तनम्' का. ६.
 'चाप्रशस्तं च' का. ७. 'ससदि योजितम्' का. ८. 'मीमरोषाः प्रकोपिता.' का.
 ९. 'ऊंचुस्ते भरतान् सर्वान्' का. १०. 'निर्वहन्त इवाग्रयः' का. ११. 'नात्रा-
 निसमत्तम्' का. १२. 'तस्मात्' का. १३. 'भवता विनयाधया.' का. १४.
 'समवायोऽथ सगमे' का. १५. 'निर्द्वेषणाचरणाभूत्वा शूद्राचार भविष्यथ' का. १६.
 इतोऽपि का. पुस्तके 'शूद्रास्ते केवलं भूत्वा तत्कर्म समवाप्स्यथ' इति पद्यार्धमधिकम् ।
 १७. 'यथ वो भवतां वंश स च शूद्रो भविष्यति ।' इति का. १८. 'येऽनापि
 वंशजाता.' का. १९. 'तथोपस्थानवन्तश्च स स्त्रीबालोपजीविनः ।' का. २०. 'शार-
 जन्म ततो श्लात्वा सुतानां मे सुरास्तदा ।' का. २१. 'तावद्विष तथा प्रोक्तं' का.

ईदानीं दुःखसुखं मुत्पन्नं नाट्यमेतद्विनह्यति ।
 ऋषिभिश्च ततः प्रोक्तं न हि त्वेतद्वि वक्ष्यति ॥ ३८ ॥
 शेषमन्यत्र यत्प्रोक्तं सर्वमेतद्विष्यति ।
 एतच्छ्रुत्वा तु वचनं मुनीनामुग्रतेजसाम् ॥ ३९ ॥
 विषण्णास्ते ततः सर्वे श्रुत्वा तं समुपस्थिताः ।
 प्रोक्तवन्तश्च मां पुत्रास्त्वयाहो नाशिता वयम् ॥ ४० ॥
 अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारा हि यत्कृताः ।
 भूमापि सान्त्वयित्वा मा क्रोधं व्रजतानघाः ॥ ४१ ॥
 कृतानुविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः सुतोः ।
 मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।
 निघनं च मनो मा भूद्युष्माकमिति सान्त्विताः ॥ ४२ ॥
 जानीध्वं तत्तथा नाट्यं ब्रह्मणा संप्रवर्तितम् ।
 शिष्येभ्यश्चैतदन्येभ्यः प्रयच्छामः प्रयोगतः ॥ ४३ ॥
 मा वै प्रणश्यतामेतन्नाट्यं दुःखप्रवर्तितम् ।
 महाश्रयं महापुण्यं वेदाङ्गोपाङ्गसंभवम् ॥ ४४ ॥
 अप्सरोभ्य इदं चैव यथातत्त्वं तथा स्तुतम् ।
 नाट्यं दत्त्वा ततः सर्वे प्रायश्चित्तं चरिष्यन्ति ॥ ४५ ॥
 इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नटशापो नाम सप्तत्रिंशः (पदैत्रिंशः) अध्यायः ।

१. 'ईदानीं दुःखसुखं सर्वमेतद्विनह्यति ।' का. २. 'ऋषिभिश्च ततो (?) प्रोक्तं न चैतद्विनश्यति ।' का. ३. 'शेषमन्यत्तु' का. ४. 'विषण्णास्ते सुराः सर्वे पुनरात्मानैरिणः ।' का. ५. 'प्रोक्तवन्तस्तु मा क्रुद्धा बहुशो नाशिता-स्त्वया ।' का. ६. 'अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारप्रियाः कृताः ।' का. ७. 'मया च सान्त्वयित्वा' का. ८. 'कृतानुविहितोऽस्माकं' का. ९. 'स्मृतः' का. १०. 'दु' का. ११. 'जानीध्वं तु तथा नाट्यं ब्रह्मणा संप्रकीर्तितम् ।' का. १२. 'शिष्येभ्यश्चैतदन्येभ्यः प्रयच्छामः प्रयोगतः' का. १३. 'दुःखात् प्रवर्तितम्' का. १४. 'अप्सरोभ्युदयधैव यद्योक्तं न मया श्रुतम्' का. १५. 'चरिष्यन्ति' का. १६. का. पुस्तकेऽत्राप्यायसमाप्तिर्नास्ति ।

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

१.....लिप्रयोगा(गो ?)वीं प्रोक्तवास्तुषु ।

कस्यचित्त्वथ कालस्य नहुषो नाम पार्थिवः ॥ १ ॥

प्रांसं वा देवराज्यं हि नमबुद्धिपराक्रमैः ।

प्रशशास तदा राज्यं देवैर्व्युष्टिमपान्नुवन् ॥ २ ॥

गान्धर्वं चैव नाट्यं च इष्टं चिन्तामुपागमत् ।

इष्टचिन्तासु मनसा कथमेव गृहे मम ॥ ३ ॥

नाट्यप्रयोगो हि भवेद्वि वि देवर एव सन् ।

कृताञ्जलिः प्रयोगोर्वीं प्रोक्तवान्मुपुरानृपः ॥ ४ ॥

अप्सरोभिरिदं सार्धं नाट्यं भवतु नो गृहे ।

प्रयुक्तश्च ततो देवैर्बृहस्पतिपुरोगमैः ॥ ५ ॥

दिव्याङ्गनानां नैवैह मानुषैः सह संगतिः ।

हितं पश्यं च वक्तव्यो भवान्स्वर्गाधिपो हि यत् ॥ ६ ॥

आचार्यस्तत्र गच्छतु(न्तु!).....[गत्वा कुर्वन्तु!]...ते प्रियम् ।

प्रोक्तवास्तु ततो मां तु नृपतिः स कृताञ्जलिः ॥ ७ ॥

इदमिच्छामि भगवन्नघ(नाट्य ?) मुव्यां प्रवर्तितम् ।

पूर्वमाचार्यकं चैव भवतो हि प्रतिश्रुतम् ॥ ८ ॥

१. 'सोऽयं' का. पुस्तके पट्टिशोऽध्यायान्तर्गत एव । २. एतदर्थं का. पुस्तके नास्ति । ३. 'प्रातवान् देवराज्यं च' का. ४. 'देवीं व्यष्टिमाप्नुवन्' ५. 'दृष्ट्वा चिन्तामुपागतः' का. ६. का. पुस्तके तु—

'स चिन्तयित्वा मनसा कथमेवोऽप्र उन्मनाः ।

मम नाट्यप्रयोगोऽयं भवेदिति ससम्भ्रमः ॥' का.

७. 'प्रोक्तवानमरान् नृपः' का. ८. 'इदमप्सरसामित्थं' का. ९. 'प्रयुक्तः स ततो देवैः' का. १०. 'पुराजानां शोकोऽयं मानुषैः सह सन्नमः ।' का. ११. 'हितं पश्यं च कर्तव्यं भगवन् स्वर्गयेष्यया ।' का. १२. 'आचार्यस्तत्र गच्छन्तु मत्वा कुर्वन्तु ते प्रियम् ।' का. १३. 'प्रोक्तवांश्च' का. १४. 'इदमिच्छामि भगवन् नाट्यमुव्यां प्रतिश्रुतम् ।' का. १५. 'पूर्वमाङ्कितं चैव इवैर्हि किल वः श्रुतम् ।' का.

व्यक्तभावात्त्विदं लब्धं त्वत्सकाशाद्विजोत्तम ।
 पितामहगृहेऽस्माभिरेतदन्तःपुरे जने ॥ ९ ॥
 पितामहक्रियायुक्तं पूर्वस्यां संप्रवर्तितम् ।
 तस्याः प्रणाशशोकेन उन्मदोपरते नृपे ॥ १० ॥
 विपन्नेऽन्तःपुरजने पुनर्नाशमुपागतम् ।
 प्रणाशमेतदिच्छामि भूयस्तत्संप्रयोजितम् ॥ ११ ॥
 '(?)तिथियज्ञक्रियास्त्रे तद्यथासन्मङ्गलैः शुभैः ।
 तैस्त्रि(सि?)न्मम गृहे बद्धं नानाप्रकृतिसंश्रयम् ॥ १२ ॥
 स्त्रीणां ललितविन्यासं प्रणाशो नाशयिष्यति ।
 तथास्त्विति मया प्रोक्तो नहुषः पार्थिवस्तदा ॥ १३ ॥
 सुताश्चाहूय संप्रोक्ताः सै(सा?) पूर्वं सुरैः सह ।
 अयं हि नहुषो राजा याचते नः कृताञ्जलिः ॥ १४ ॥
 गम्यतां सहितैर्भूमिं प्रयोजुं नाट्यमेव हि ।
 करिष्यामश्च शापान्तमसिन्सम्यक्प्रयोजिते ॥ १५ ॥
 ब्राह्मणानां नृपाणां च भविष्येद्य न कुत्सिताः ।
 तत्र गत्वा प्रयुज्यन्तां प्रयोगा वसुधातले ॥ १६ ॥
 न शक्यं चान्यथाकर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ।
 अस्माकं चैव सर्वेषां नहुषस्य (च) महात्मनः ॥ १७ ॥

१. 'व्यक्तभावात्प्रथं लब्ध्या त्वत्सकाशाद् द्विजोत्तमाः ।' का. २. 'पितामह-
 गृहेऽस्माकं' का. ३. 'पितामहक्रियायुक्तमुर्ध्वस्थाः संप्रवर्तितम् ।' का. ४. 'तस्याः
 प्रणाशशोकेन उन्मदापहृतेन वै' का. ५. 'मुपागतः' का. ६. 'प्रकाशमेतदिच्छामो
 भूतले संप्रवर्तितम् ।' का. ७. 'तिथियज्ञक्रियास्त्रेवं यथा स्यान्मङ्गलं शुभम् ।' का.
 ८. 'तस्मान् मम गृहे बन्धं' का. ९. 'स्त्रीणां ललितविन्यासैर्वेशो वः प्रययिष्यति ।'
 का. १०. 'यथा' का. ११. 'साम पूर्वं' का. १२. 'तु' का. १३. 'च' का.
 १४. 'करिष्यामि च' का. १५. 'न भविष्यन्ति कुत्सिताः' का. १६ 'तत्र गत्वा
 प्रयुज्यन्तां प्रयोगं वसुधातले ।' का. १७. 'युष्माकं चैव संज्ञेपाद्' का. १८. 'नहुषस्य
 महात्मनः' का.

आत्मोपदेशसिद्धं हि नाट्यं प्रोक्तं स्वयंभुवा ।
 शैवं प्रस्तारतन्त्रेण को(ला)हलः कथिष्यति ॥ १८ ॥
 प्रयोगान्कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च ।
 अप्सरोभिरिदं सार्धं क्रीडनीयैकहेतुकम् ॥ १९ ॥
 अधिष्ठितं मया स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ।
 ततश्च वसुधां गत्वा नहुपस्य गृहे द्विजाः ॥ २० ॥
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा बुद्धिब(मः)न्तो यथाक्रमम् ।
 तत्रोपभोगतस्ते तु मानुषीषु ममात्मजाः ॥ २१ ॥
 बुद्धिमन्तोऽधिकस्नेहास्ते स्तुतिर्द्विजसत्तमाः ।
 पुत्रानुत्पाद्य बद्ध्वा च प्रयोगं च यथाक्रमम् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मणा समनुज्ञाताः प्राप्ताः स्वर्गं पुनः सुताः ।
 एवमुर्वीतले नाट्यं शिष्यैः समवतारितम् ॥ २३ ॥
 भरतानां च वंशोऽयं भविष्यं च प्रवर्तितः ।
 'कोहो(हः)लादिभिरेवं तु वत्सशाण्डिल्यधूर्तितैः ॥ २४ ॥
 मर्त्यघर्मक्रियायुक्तैः किं चेच्छालमवस्थितैः ।
 एतच्छालं प्रणीतं हि नराणां बुद्धिवर्धनम् ॥ २५ ॥
 त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ।
 मङ्गल्यं ललितं चैव..... ॥ २६ ॥

१. आत्मोपदेशसिद्धिं नाट्ये प्रोक्ता स्वयंभुवा' का. २. 'शैवमुत्तरतन्त्रेण कोहलः
 कथयिष्यति ।' का. ३. 'प्रयोगः' का. ४. 'क्रीडनीयक' का. ५. 'सर्वे
 स्वस्तिना नारदेन च ।' का. ६. 'ततस्ते' का. ७. 'गृहवन्तो' का. ८. 'तत्र
 चोत्पाद्य ते पुत्रान् मानुषीभ्यो ममात्मजाः ।' का. ९. 'बद्धवन्तोऽधिकं सर्पं तेषां च
 विविधाधयम् ।' का. १०. 'ते' का. ११. 'पुनस्तदा' का. १२. 'शापात्
 समवतारितम्' का. १३. 'भविष्यच्च प्रवर्तितम्' का. १४. 'कोहलादिभिरेतैर्वा
 वात्स्यशाण्डिल्यधूर्तितैः ।' का. १५. 'मर्त्यघर्मतया युक्तैर्कथित्कालमवस्थितैः ।' का.
 १६. 'प्रयुक्तं तु' का. १७. 'त्रैलोक्यक्रियोपेतम्' का.

१८. 'श्लोकार्थस्यास्य स्थाने 'मङ्गल्यं ललितं चैव ब्रह्मणो वदनोद्भवम् ।

सुपुष्यं च पवित्रं च शुभं पापविनाशनम् ॥' इति पद्यं का. पुस्तके ।

यं इदं शृणुयान्नित्यं प्रोक्तं चेदं स्वयंभुवा ।
 कुर्यात्प्रयोगं यश्चैवमथवाधीतवाचरः ॥ २७ ॥
 या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्यज्ञकारिणाम् ।
 या गतिर्दानशीलानां तां गतिं प्रामुयाद्धि सैः ॥ २८ ॥
 दानधर्मेषु सर्वेषु कीर्तनेषु महत्फलम् ।

प्रोक्षणीयप्रदानं हि सर्वदानेषु शस्यते ॥ २९ ॥

न तथा गन्धमाल्येन देवां मुह्यन्ति पूजिताः ।

यथा नाट्यप्रयोगस्यैर्नित्यं तुष्यति मङ्गलैः ॥ ३० ॥

गान्धर्वं चेहै नाट्यं च यः सम्यक्परिपालयेत् ।

सै ईश्वरगणेशानां लभते सद्गतिं पराम् ॥ ३१ ॥

एवं नाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रप्रणीतं

नोक्तं यच्चात्र लोकादनुकृतिकरणात्संविभाव्यं तु तज्ज्ञैः ।

किं चान्यत्संपूर्णा भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा

शान्तिर्गोत्राक्षणानां भवतु नरपतिः पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥ ३२ ॥

महापुण्यं प्रशस्तं च लोकानां नयनोत्सवम् ।

नाट्यशास्त्रं समाप्तेदं(?) भारतस्य यशोवहम् ॥ ३३ ॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे गुह्यविकल्पो नामाध्यायः सप्तत्रिंशः ।

समाप्तध्यायं [ग्रन्थः] । नन्दिभरतसंगीतपुस्तकम् (?)

१. 'य इदं शृणुयात् प्रोक्तं नाट्यमेतत् स्वयंभुवा ।

प्रयोगं यच्च कुर्वीत प्रेक्षते चावधानवात् ॥' का.

२. 'यज्ञयाजिनः' का. ३. 'नरः' का. ४. 'नृपधर्मेषु सर्वेषु कीर्तते स महा-

फलम् । का. ५. 'तु' का. ६. 'पूज्यते' का. ७. 'देवास्तुष्यन्ति' का.

८. 'यथा नाट्यप्रयोगज्ञैस्तुष्यन्ति स्तुतिमङ्गलैः' का. ९. 'चैव' का. १०. 'सम्यगनु-

परयति' का. ११. 'लभते सद्गतिं पुण्या समग्रद्वारिभिर्नरः ।' का. १२. 'बहुबहु' का.

१३. 'न प्रोक्तं यच्च लोकादनुकृतिकरणं तच्च कार्यं विधिज्ञैः ।' का.

१४. 'किं चान्यत् सत्यपूर्वं भवतु वसुमती शाश्वती नष्टरोगा ।

शान्तिर्गोत्राक्षणानां नरपतिरवनि पातु चेमा समग्राम् ॥' इति का.

१५. 'इति भारतीये नाट्यशास्त्रे नाट्यावतारो नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ समाप्तध्यायं ग्रन्थः' ॥ इति का.